

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VA SPORT ISHLARI
VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT INSTITUTI**

**“O‘ZBEKISTON TARIXI”
fanidan**

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohalari:	100000 – Gumanitar soha 600000 – Xizmatlar sohasi
Ta’lim sohalari:	110000 – Pedagogika 150000 – San’at 610000 – Xizmat ko’rsatish sohasi
Ta’lim yo‘nalishi:	5111000-Kasb ta’limi (yo‘nalishlar bo‘yicha); 5150300-Aktyorlik san’ati (turlari bo‘yicha); 5150400-Rejissyorlik (turlari bo‘yicha); 5151500-Kinoteleoperatorlik; 5151400-Texnologiya san’at (turlari bo‘yicha); 5150200-San’atshunoslik (turlari bo‘yicha); 5151600-Xalq ijodiyoti (turlari bo‘yicha); 5151700-Madaniyat va san’at muassasalarini tashkil etish va boshqarish; 5151800-San’atda animatsiyaviy va multimediyaviy loyihalash; 5610400-Ijtimoiy-madaniy faoliyat 5350600-Axborotlashtirish va kutubxonashunoslik

Ishchi fan dasturi O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligida BD-1.01 raqami bilan 8 noyabr 2011 yilda ro‘yxatga olingan namunaviy o‘quv dasturi asosida tuzilgan.

Ishchi fan dasturi “Kino, televideniye va radio san’ati” fakulteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi majlisida (2017 yil «___» avgustdagi 1-son bayonnoma) muhokama etildi va institutning Badiiy, o‘quv-uslubiy kengashiga tavsiya etildi.

Tuzuvchi: Z.Isokov - O‘zDSMI «Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrasi dotsenti, tarix f.n.

Taqrizchilar:

Z.R.Ishanxodjayeva

– O‘zMU “O‘zbekiston tarixi” kafedrasi professori, tarix fanlari doktori, professor.

A.A.Ashirov

– O‘zRFA Tarix instituti “Etnografiya, etnologiya va antropologiya” bo‘limi mudiri, tarix fanlar doktori, professor.

O‘zDSMI “Kino, televideniye va radio san’ati” fakulteti:

2017 yil “___” _____ T.R.Fayziyev

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar”

kafedra mudiri “___” _____ Z.S.Isokov

Ishchi fan dasturi institutning Badiiy, o‘quv-uslubiy kengashida ko‘rib chiqildi va tasdiqlandi («___» avgust 2017 yil 1-sonli bayonnoma)

O‘quv-uslubiy majmua O‘zDSMI Badiiy, O‘quv-uslubiy kengashining 2017yil ___
_____dagi ___- sonli qarori bilan tavsiya etilgan.

O'QUV-USLUBIY MAJMUA MUNDARIJASI

1. Маърузалар мавзулари ва матни	5-174
2. Амалий машғулотлар мавзулари ва матни.....	175-337
3. Мустақил машғулотлар ва ишлар.....	338-339
4. Глоссарий.....	339-356
5. Фан дастури	
6. Фаннинг ишчи ўқув дастури.....	356-366
7. Тарқатма материаллар.....	366-373
8. Тестлар.....	374-384
9. Баҳолаш мезонлари.....	385-386

Ma'ruza mashg'ulotlari

T/r	Ma'ruza mavzulari	Soat
I – modul. Qadimgi va ilk o'rta asrlar davri		
1	O'zbekiston tarixi fani predmeti, uni o'rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati. Markaziy Osiyo – insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri	2
2	O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	2
3	O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	2
4	O'zbek xalqining etnik shakllanishi. Buyuk ipak yo'li.	2
II – modul. O'rta asrlar davri		
5	IX-XII asrlarda o'zbek davlatchiligi taraqqiyoti.	2
6	IX-XII asrlarda O'rta Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg'onish davri. Fan va madaniyat yuksak ravnaqi.	2
7	Mo'g'ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi-Vatan himoyachisi.	2
8	O'zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.	2
9	O'zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.	2
10	O'zbekiston hududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.	2
III – Mustamlaka davri		
11	O'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati. Jadidchilik.	2
12	Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat.	2
13	Sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari va ularning mustamlakachilik mohiyati. O'zbekistonning ma'naviy-madaniy qaramligi va uning oqibatlari. Qatog'onlik siyosati.	2
14	Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi	2

15	Sovet davlatida ma'muriy buyruqbozlik tuzumining kuchayishi va inqirozi davrida O'zbekiston (1946-1991 yy.)	2
IV – Mustaqillik davri		
16	O'zbekistonda davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi. Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi.	2
17	Mustaqillik yillarida O'zbekistonning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyoti.	2
18	O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi.	2
Jami		36so at

Ma'ruza mashg'ulotlari multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada akadem. Guruhlar oqimi uchun o'tiladi.

Ma'ruza matnlari

1-mavzu. O'zbekiston tarixi fani predmeti, uni o'rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati. Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi.

Режа:

1. O'zbekiston tarixining fan sifatidagi o'rni, fanni o'qitishning maqsad va vazifalari. Uning predmeti va o'rganish obekti.
2. O'zbekiston tarixi fanining g'oyaviy nazariy asoslari va metodologik tamoyillari.
3. O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalasi va o'tmishni o'rganishda moddiy va yozma manbalarning o'rni hamda ahamiyati.
4. Vatan tarixining komil insonni tarbiyalashdagi ahamiyati.
5. Antropogenez jarayoni. Insoniyatning dastlabki ajdodlari.
6. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida O'rta Osiyo.
7. Mil. avv. XII-IV ming yilliklarda O'rta Osiyo.
8. Metall ishlatilishga o'tilishi va bronza davri yutuqlari.
5. "Avesto" -tarixiy manba sifatida.

Таянч сўз ва иборалар:

1.	antropogenez	6.	chopper	11.	muzlik davri
2.	paleolit	7.	nukleus	12.	urugchilik
3.	mezolit	8.	bolas	13.	matriarxat
4.	eneolit	9.	garpun	14.	patriarxat
5.	bronza	10.	nask		

O'zlikni anglash-tarixni bilishdan boshlanadi. Tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga albatta tarixiy xotira kerak... Tarixiy xotirasi bor inson-irodali inson Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday insonlarni yo'ldan urish, xar-xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonlarni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi. Inson uchun tarixdan judo bulish – xayotdan judo bulish demakdir. Tarix - xalq ma'naviyaning asosidir. (I.Karimov) yuqoridagi jumladan o'z tarixini bilish, o'zlikni anglashda, o'tmish saboqlaridan xulosa chiqarib, kelajak yaratishda naqadar muhim ekanligini anglash qiyin emas. Kishilik jamiyati qaror topganidan buyon odamzod avlod-ajdodlari kimligi, qanday hayot kechirganligi, nasl-nasabi, o'zi tug'ilib voyaga yetgan zamin, Vatanining o'tmish tarixini bilishni istaydi. Dunyodagi barcha xalqlar o'z tarixini muqaddas deb biladi va uni sevib o'rganadi. Har bir xalqning tarixi, uning shonli sahifalari ham, fojiali davrlari ham o'sha xalqning o'zi uchun qadrligi. Tarixni o'rganar ekan, inson undan birinchi galda ma'naviy ozuqa oladi, ajdodlarning bosib o'tgan yo'llarini tahlil qilib, ularning yutuqlaridan faxrlanadi, tarixda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklardan o'zi uchun muhim saboqlar chiqaradi, kelajak haqida mushohada yuritadi. Shu bilan birga har bir xalqning tarixi umuminsoniyat tarixining ajralmas qismi bo'lib, o'z tarixini sevgan inson boshqa xalqlar tarixiga ham hurmat ko'zi bilan qaraydi.

O'zbekiston tarixi fani Vatanimizning ijtimoiy taraqqiyoti va o'tmishga oid har xil voqea-hodisalarning izchil rivojlanishini, ularning qachon, qayerda, qanday holatda yuz berganligi, mamlakatimiz hududida insoniyatning paydo bo'lishi va uning tadrijiy-evolyusion rivojlanish jarayoni va boshqalarni o'rganadi. Shu bilan birga O'zbekiston tarixi umumjahon-insoniyat tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. O'zbekiston tarixi fani mana shu voqeliklarni boshidan kechirgan qadim va yaqin ajdodlarimizning hayoti qanday bo'lganligi, jahon tarixi taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini xolisona va haqqoniy o'rganadi.

O'zbekiston tarixi fani mustaqil fan sifatida boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlaridan farqlanib turadi. Shuningdek, u barcha fanlar orasida o'zining alohida o'rni va mavqeiga ega. Chunki, u barcha fanlar tarixini ham o'z ichiga olgan holda ularning rivojiga katta ta'sir etadi. O'zbekiston tarixi fani o'z xususiyatiga ko'ra,

- birinchidan, mamlakatimiz hududida eng qadimgi davrlardan boshlab hozirgi kunga qadar kechgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar yaxlitlik, uzviylik va o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi.
- mamlakatimiz hududida kechgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy jarayonlar;
- ishlab chiqarish kuchlari va vositalarining takomillashib borishi;
- til va yozuv, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi;
- davlat boshqaruv shakllari va evolyusiyasi;
- etnik jarayonlar, urf-odat va rasm-rusumlar;
- diplomatiya va elchilik aloqalari;
- sulolalar, tarixiy geografiya;
- milliy ozodlik harakatlari;
- din, mafkura va turli g'oyalar;
- buyuk tarixiy shaxslar, davlat arboblari va boshqalar

O‘zbekiston tarixi fanining o‘rganish makoni-obekti O‘zbekistonning tarixidir.

Obekt aniq tarixiy davr, makon, zamon va geografik mintaqaviy chegaralar, ma’lum bir xalq, millat, mamlakat tarixi bilan bog‘liq bo‘lib, shular doirasidagi voqea va hodisalarning bir butun va yaxlitlikda o‘z ichiga oladi. Predmet esa mana shu bir butun obekt ichidagi aniq tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iboratdir.

Fanning asosiy maqsadi O‘zbekiston tarixini o‘qitish orqali o‘quvchilar yurtimiz hududida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni mustaqil tahlil qilishga o‘rganadi, mazkur jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlari, sabab va oqibatlarini tushunib hamda ochib berish orqali yoshlarning ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish, ularning ma’naviy-ma’rifiy salohiyatlarini yuksaltirish ajdodlar an’analariga sadoqat, milliy o‘zlikni anglashga o‘rgatish asosiy maqsad qilib belgilanadi.

Fanning asosiy vazifasi O‘zbekiston tarixi fani jahondagi ilg‘or, taraqqiyparvar, demokratik kuchlar hamda davlatlarning tajribalarini umumlashtirish asosida xalqimizda yangicha ijtimoiy-siyosiy dunyoqarash madaniyatini shakllantirish, taraqqiyotning umum e’tirof etilgan tamoyillariga asoslangan yo‘llarini to‘g‘ri belgilab olishga ko‘maklashish, o‘tmish xatolarini takrorlamaslik, ulardan zarur saboqlar chiqarish, taraqqiyotga, millat kelajagiga xavf soluvchi asosiy omillarni oldindan ko‘ra olish va ularni o‘z vaqtida bartaraf etish, qo‘shni va dunyo xalqlari bilan hamjihatlikda, tinch totuv yashashini ta’minlash

Tarix fani boshqa, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlari bilan mustahkam va uzviy aloqa birligida rivojlanadi. Shuning uchun ham, tarixchilar falsafani, adabiyot va tilni, dinshunoslikni va boshqa fanlarni bilmay turib, haqqoniy tarixni to‘layoritib berolmaydilar.

Shuni ham aytish lozimki, tarix bilan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning o‘rganish obekti bitta ya’ni jamiyatdir. Predmeti esa inson va tabiat. Shuning uchun ham boshqa fanlar tarix fani taraqqiyotiga, tarixiy haqiqatlarning ro‘yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Shuningdek, tarix fani ham boshqa soha fanlari rivojiga katta ta’sir etadi. Ammo, shuni ham ta’kidlash joizki, tarix boshqa fanlarni, shuningdek ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham tarixidir. Chunki boshqa fanlarning hammasi ham, tarix mahsulidir.

Xulosa shuki, tarix fani ya’ni, O‘zbekiston tarixi millat va Vatan taqdirini ravnaq topishida muhim ahamiyatga ega. Masalaning mohiyati shundaki, birinchidan, ijtimoiy-gumanitar fanlarning rivojlanishi har jihatdan tarix fanining naqadar haqqoniy bo‘lishiga bog‘liqdir. Chunki ular tarix bilan bevosita bog‘liq. Ikkinchidan, tarix falsafasi qanchalik to‘la va ravon yuzaga chiqsa, boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning mazmun va mohiyati hamda ta’sirchanligi ham shuncha yuksak darajada bo‘ladi.

Tarix falsafasi deganda, tarix ya’ni o‘tmish tajribasi va sabog‘idan to‘g‘ri xulosa chiqara olish tushuniladi. Boshqacha aytganda, o‘tmish-tarixga qarab, kelajakni to‘g‘ri belgilay olish ham tarix falsafasini anglashni bildiradi.

O‘zbekiston tarixi fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va usullari

O‘zbekiston tarixi fani ham o‘zining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va tamoyillariga ega. Bular O‘zbekiston tarixi fanining asosini tashkil etib, uni rivojlanishi, jamiyat va millat manfaati yo‘lidagi nufuzini ortib borishi uchun o‘ta

muhim ahamiyatga ega. Eng muhimi, ilmiy-nazariy tamoyillar O‘zbekiston tarixining haqqoniy yozilishi, tarixiy haqiqatni yuzaga chiqishiga xizmat qiladilar.

Tarixiylik tamoyili deganda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni tarixiy jihatdan davriy ketma-ketlikda, o‘zaro aloqadorlikda, yaxlit tarixiy jarayon sifatida, o‘rganilayotgan zamon ruhi, axloqiy va huquqiy meyorlari, hayot mezonlari nuqtai nazaridan talqin qilish va sharhlash tushuniladi.

- **Xolislik tamoyili** o‘rganilayotgan tarixiy jarayonlar xolis va betaraf o‘rganilishini, voqea va hodisalarni biror g‘oya yoki mafkura nuqtai nazaridan sharhlamaslikni, tarixiy jarayonlarni qanday bo‘lsa shundayligicha qabul qilish va o‘rganishni, yutuqlar bilan birga yo‘l qo‘yilgan kamchiliklardan ham ko‘z yummaslikni, tarixni bayon qilishda ehtirolarga berilib ketmaslikni, tadqiqotchining g‘oyaviy, siyosiy, mafkuraviy, diniy qarashlari, milliy mansubligi ustunlik qilmasligini, bir yoqlamalikka yo‘l qo‘ymaslikni, voqealarni tahlil qilishda bugungi kun nuqtai nazaridan yondashmaslikni, manbalarga tanqidiy munosabatda bo‘lib, boshqa zamondosh manbalar bilan tasdiqlangan dalillargagina tayanishni, dalillarni soxtalashtirmaslikni, ertak va afsona elementlaridan xoli bo‘lishni anglatadi.

- **Manbalar bilan asoslanganlik tamoyili:** bayon qilinayotgan tarixiy jarayon, keltirilayotgan har qanday faktlar chinakam ilmiy va asl manbalarga asoslangan bo‘lmog‘i lozim. Manbadagi xabarning haqiqatga qanchalik to‘g‘ri kelishi manbaga zamondosh bo‘lgan boshqa manbalar ma‘lumotlari bilan, agar ular mavjud bo‘lmasa arxeologiya, numizmatika singari yordamchi tarix fanlari ma‘lumotlari bilan qiyoslash orqali aniqlanadi.

- **O‘zbekiston tarixining mintqa va jahon tarixi bilan bog‘liqligi tamoyili:** har bir xalqning tarixi alohida ahamiyatga ega bo‘lishi bilan birga ular umuminsoniyat tarixining ajralmas va uzviy tarkibiy qismini tashkil etadi. O‘zbekiston tarixini umumjahon tarixining bir bo‘lagi, ajralmas va muhim tarkibiy qismi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

- **Milliy qadriyatlar, xalq an‘analari, urf-odatlar, diniy e‘tiqodlar, turli ijtimoiy tabaqalar manfaatlari va tarixiy-madaniy taraqqiyot nuqtai nazaridan yondashish tamoyili:** har bir tarixiy voqea va hodisani o‘rganishda milliy hamda mahalliy xususiyatlar, ya‘ni har bir millat va elatning tili, dini, yashash hududi, ishlab chiqarish va boshqaruvni tashkil etish usuli, ruhiyati, urf-odatlar, rasm-rusum va an‘analari va marosimlarini o‘rganilayotgan davr axloqi nuqtai nazaridan to‘la anglagan va har tomonlama hisobga olgan holda munosabatda bo‘lish nazarda tutiladi.

Agar tarix insoniyat yashab rivojlanishi uchun ijtimoiy zaruriyat va ma‘naviy-ma‘rifiy ehtiyoj bo‘lsa, tarix fani esa, bu ehtiyojlarni ro‘yobga chiqishi uchun ma‘sul bo‘lgan yuksak intellektual ilmiy-amaliy faoliyatdir. Buning samarali bo‘lishi ya‘ni, tarix fani rivojlanishida metodologik ilmiy g‘oya va nazariyalar hamda usul va uslubiy tamoyillarning ahamiyati benihoya kattadir. Chunki, bular tarixning mazmun va mohiyati hamda falsafasini chuqurroq ochib berishga, shuningdek, tarix fanining maqsad va vazifasini to‘laroq ro‘yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Shuning uchun ham O‘zbekiston tarixi fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari, g‘oya va ta‘limotlari nimalardan iborat bo‘lishi o‘ta muhim masala hisoblanadi. Yurtboshimiz Islom Karimov tarixning eng muqaddas milliy va umuminsoniy xotira hamda qadriyat ekanligini ta‘kidlab, “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q“, “O‘zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi”,

“Tarix xalq-ma’naviyatining asosidir” degan tarixiy haqiqatni to‘g‘ri anglatuvchi o‘ta teran tarix falsafasiga oid fikrlarni olg‘a surdi.

Bu kabi tarix falsafasiga oid yuksak xulosalarni o‘z vaqtida buyuk millatparvar jadidlar ham juda aniq anglagan holda Vatanni ozod etish, millatni ijtimoiy g‘aflat uyqusidan uyg‘otib taraqqiy ettirish uchun asosiy e’tiborni tarixga qaratdilar. Va «tarixi yo‘qning o‘zi yo‘q» degan falsafiy tushunchaga amal qilib, tarixda ilk bor tarixni o‘zlari tashkil etgan jadid maktablarida o‘qita boshlashi bilan, millatni o‘z tarixidan bahramand qilishdek o‘ta buyuk ma’rifat ishiga tarixda birinchi bor asos soladilar.

Buyuk jadid Abdulla Avloniy so‘zi bilan aytganda, jadidlar umuman tarbiyani shuningdek, tarix ta’limi tarbiyasini millat uchun «yo hayot- yo najot, yo halokat – yo saodat, yo falokat masalasidir» deb bildilar. «Qaysi millat yashashni (ravnaqu taraqqiyotni) istasa, - deydi Abdurauf Fitrat – tarixini bilishi lozim bo‘ladi, zero, tarix bir ko‘zguga o‘xshaydi».

Tarixchi olimlar butun insoniyat, millat, xalq va o‘rganish obekti (ma’lum mavzu) evolyusiyasini, uning ma’no va mazmunini to‘g‘ri bilishi, tahlil qila olishi kerak. Agar tarix falsafasi tarixiy voqealıklar tahlilidan kelib chiqadigan haqiqat (xulosa) larning so‘zdagi aniq ifodasi bo‘lsa, tarix fani metodologiyasi mana shu tarixiy haqiqatlarni ro‘yobga chiqishi – tarix haqiqiy yozilishi uchun birdan-bir to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi dasturamaldir. Eng qisqa va tushunarlik qilib aytsak, umuman metodologiya fanlarning fani ya’ni dirijyoridir.

Dastlabki paytda hozirgi mustaqil davlatlar hamjamiyati tarkibidagi sobiq «ittifoqdosh» mamlakatlar, shuningdek, O‘zbekistonda ham g‘oyaviy-nazariy, mafkuraviy-falsafiy bo‘shliq paydo bo‘ldi. Bu esa, o‘z-o‘zidan boshqa mamalakatlarda bo‘lganidek, bizning Vatanimiz – O‘zbekiston tarixi fani uslubiyati (metodologiyasi) qayta ishlanishi, aniqrog‘i, butunlay yangitdan yaratilishini ilmiy-hayotiy zaruriyatga aylantirib qo‘ydi.

Bu o‘ta muhim ilmiy –amaliy masalani ishlab chiqish, o‘z-o‘zidan tarixchi va boshqa olimlar eski, majburan, qon va qatag‘onlik bilan singdirilgan kommunistik g‘oya, ta’limot va mafkuradan holi bo‘lishi uchun tarixan o‘tish davrini talab etishi tabiiy bir hol bo‘ldi. Mana shuning uchun ham istiqoldan so‘ng tarix va boshqa gumanitar fanlardan yozilgan dastlabki darsliklarda bu fanlarning metodologik ilmiy –nazariy va g‘oyaviy asoslari hamda usullarini ko‘rsatishning iloji bo‘lmadi.

O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimov va hukumat Vatan tarixini qayta yozish va uni asosiy tarbiya kuroliga aylantirish uchun «yangi tarix» g‘oyasini olg‘a surdi. O‘zbekiston tarixi yetakchi fan sifatida maktab, litsey, kollej va oliy o‘quv yurtlarida ilk bor, keng miqyosda, eng qadimgi davrdan boshlab to hozirgacha o‘rganila boshlandi.

Bularning samarasi o‘laroq, keyingi paytda O‘zbekiston tarixi fani metodologiyasini yaratish imkoniyati paydo bo‘ldi. Avvalo, metodologiya haqida to‘xtalsak, metodologiyaning lug‘aviy ma’nosi grekcha «methodos» va «logos» degan ikki so‘z birikmasidan iborat bo‘lib, metod ya’ni usul – tadqiqot olib borish usuli (yo‘li), nazariya, ta’limot, logiya esa fan deganidir. Demakki, metodologiya ya’ni uslubiyat ilmiy tadqiqot olib borish yoki biror bir masalani ilmiy o‘rganishning eng qulay usullari, eng to‘g‘ri va mukammal g‘oyasi, nazariyasi va ta’limotlari majmuidan iborat bir butun fandır. Boshqa ma’noda esa, metodologiya ilmiy bilish yoki ma’lum bir ilmiy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishda qo‘llaniladigan usullar haqidagi fandır. Demak, tarix fani metodologiyasi tarixni o‘rganuvchi va

o'qituvchilarni aniq maqsad sari to'g'ri yetaklaydi, ya'ni tarix haqqoniy yozilishi va o'rganilishiga yo'l-yo'riq ko'rsatadi.

□ **O'zbekiston tarixi fanining metodologik (uslubiy) ilmiy-nazariy, g'oyaviy-mafkuraviy va falsafiy asoslari. Bunga quyidagilar kiradi:**

Din bilan dunyoviylik o'rtasida mo'tadil munosabat bo'lishi va dunyoviylik aslo dahriylik emasligi;

Tarixni milliy, umuminsoniy, muqaddas xodisa hamda qadriyat deb tushunmoq;

Tarixga hozirgi zamon sivilizatsiyasi nuqtai nazari va bag'rikenglik asosida yondashish;

Tarixiy taraqqiyot asosini evolyusion – tadrijiy yo'l va islohotchilik tashkil etadi deb anglamoq;

Tarix va jamiyat taraqqiyotini markscha – lenincha soxta inqilobiy ta'limotga bog'lash, mutloq xato, yovvoyilik, aksilinsoniy hatta-harakat bo'lgan deb tushunmoq;

Tarix, jamiyat va tabiat hamda insoniyat (barcha tarixiy voqelik va jarayonlar) dialektika (Gegel) hamda sinergetika (Prigojin) qonuniyatlari asoslarida rivojlanishi haqiqat ekanligi;

Tarix milliy va umuminsoniy xotira, millat va xalqlarning joni, tani hamda g'oyaviy-mafkuraviy muhofaza quroli ekanligi

□ O'zbekiston tarixi fanining metodologik (uslubiy) ilmiy-usul va tamoyillari quyidagilardan iborat:

Ilmiy xolislik (obektivlik);

Tarixiy – tahliliylik;

Mantiqiy – uzviylik;

Vorislik va izchillik;

Xronologik izchillik;

G'oyaviylik va vatanparvarlik;

Halol va xolislik;

Qiyoslash va kuzatish;

Kuzatish va umumiyashtirish;

Baxslashish, munozara yuritish va isbotlash;

Matematik hisoblash;

Shakllash va modellashtirish;

Ayrimlikdan umumiylikka (induksiya) va umumiylikdan ayrim (juz'iy)likka (deduksiya);

Etnografiya, arxeologiya, antropologiya, geneologiya, matematika va boshqa fanlarning yutuqlari hamda usullaridan ham keng foydalanish;

Bizning tariximiz ham, jahon tarixi ham din (aniqrog'i dinlar) tarixi bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy hayotni dindan, dini ijtimoiy hayotdan ajratib bo'lmaydi. Agar ajratilsa, tarixga ham, dinga ham mantiqqa ham zid bo'ladi. Ma'lumki, sovet tarix fani tarixni soxtalashtirdi, din ilmga zid, tarixiy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi degan dahriylikka amal qildi. Tarix qanday bo'lsa, uni shundayligicha o'rganish ustivor bo'lmog'i kerak. Shuning uchun ham u din bilan mo'tadil, mutanosiblik asosida o'rganilmog'i hozir eng asosiy zaruriyat bo'lib turibdi. Bu esa, yoshlarni har xil din niqobidagi dinga aloqasi yo'q terroristik guruhlarga adashib kirib qolishlarining oldini oladi, shuningdek, tariximizni haqqoniy va to'la yozilishiga imkon beradi.

O‘zbekiston tarixini davrlashtirish masalasi va tarixni o‘rganishda manbalarning ahamiyati

Vatan tarixida ham davrlashtirish masalasi o‘ta muhim masaladir. U shu tarixni o‘rganuvchi tarix fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va metod (usul)lari bilan bevosita bog‘liq. Demak, tarix fani qanchalik haqqoniy ilmiy-nazariya, g‘oya, ta‘limot va metodologiya (uslubiyat) hamda usullar bilan qurollangan bo‘lsa, u shunchalik to‘g‘ri davrlashtiriladi.

Ma‘lumki, tariximiz juda qadim va katta davrni hamda juda keng geografik mintaqani shuningdek, tub burilish, yuksalish va inqiroz bosqichlarini ham o‘z ichiga oladi. U xilma-xil ijtimoiy voqea va hodisalarga, har xil diniy va madaniy qatlam, g‘oyaviy dunyo qarash va falsafiy oqimlarga boy, jahon tarixi va sivilizatsiyasining eng qadimiy va navqiron o‘choqlaridan biri hisoblanadi. O‘tmishda taqdir taqozosiga ko‘ra tariximiz aniqrog‘i Vatanimi xududi jahon miqyosda kengayib va ma‘lum geografik mintaqada torayib keldi. Bu tariximizning o‘ta buyuk, shu bilan birga, juda ham murakkab bo‘lganligidan dalolatdir. Shuni ham aytish joizki, bu holat hozirgi jonajon Vatanimiz O‘zbekiston tarixining chegarasi va davrlashtirilishini ancha murakkablashtirdi.

Hozirgi kunda asosiy e‘tibor tarixni evolyusion-tadrijiy uzliksiz rivojlanish va geografik hududiy mintaqa asosida davrlashtirishga qaratilmoqda. Bunga keyingi paytlarda chop etilgan tarixiy asarlar, o‘quv qo‘llanma va darsliklarning mazmun hamda mundarijalari guvohlik berib turibdi. Ushbu darslik maxsus tuzilib tasdiqlangan dastur asosida yozildi. Shuning uchun ham, unda O‘zbekiston tarixi boshdan-oyoq shartli ravishda eng muhim davrlarga bo‘lindi. **Bular quyidagilar:**

1. Ibtidoiy jamoa tuzumi davri - bu davr taxminan bundan 1 mln. yil avval boshlanib, mil. avv. 2 chi ming yillik o‘rtalariga qadar davom etgan;

2. Ilk davlatchilikka o‘tish, davlatchilikning qaror topishi va mustahkamlanishi davri - mil. avv. 2-ming yillik o‘rtalaridan milodiy IV-asr oxirlariga qadar;

3. Ilk o‘rta asrlar davri - V-VIII asrlar;

4. Pivojlangan o‘rta asrlar davri - IX-XV asrlar;

5. So‘nggi o‘rta asrlar davri - XVI-XIX asr o‘rtalariga qadar;

6. XIX asr ikkinchi yarmidan 1991 yilga qadar chorizm mustamlakachiligi va sovetlar istibdodi davri;

7. 1991 yildan hozirga qadar mustaqillik davri.

Bunday xronologik davrlashtirish Vatan tarixini o‘qitishga ajratilgan soatlarning miqdori va o‘qitishning boshqa o‘ziga xos xususiyatlari hamda usullari hisobga olingan holda amalga oshirildi.

O‘zbekiston tarixi fani va tarixni o‘rganishda tarixiy manbalarning o‘rni va ahamiyati behad katta. Shuning uchun ham ular millat va xalqning ma‘naviy-madaniy merosi, bebaho madaniy-tarixiy boyligi hisoblanib, maxsus hujjatxona (arxiv) larda, kutubxona va muzeylarda hamda oilaviy arxivlarda juda avaylab, ehtiyotkorlik bilan saqlanmoqda.

- Manbalar o‘z xolatiga ko‘ra, yozma va moddiy ko‘rinishlarga ega bo‘ladi. Yozma manbalar eng qadimgi yozuvlar, bitiklar va kitoblardan iboratdir. Hozirgi kunga qadar o‘lkamiz hududlari va bu yerdan chetda bitilgan o‘rta asrlarga oid yozma manbalarni o‘rganish bo‘yicha talaygina ishlar amalga oshirilgan bo‘lishiga qaramay, bu yo‘nalishda qilinadigan ishlar

nihoyatda ko'p. O'zbekiston tarixini o'rganishda quyidagi manbalar ahamiyati kattadir

- Avesto

Qadimgi Eron va Hind manbalari

- Xvaday namak
- Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»
- «Mahobharata»

Yunon va Rim manbalari:

- Xeradot «Tarix»
- Kvint Kursiy Ruf «Buyuk Iskandar tarixi»
- Arrian Flaviy «Iskandarning yurishlari»
- Pompey Trog «Filipp tarixi»
- Gay Pliniy Sekund «Oddiy tarix»
- Polibiy «Umumiy tarix»
- Strabon «Geografiya»
- Ptolomey Klavdiy «Geografiya»

Xitoy manbalari:

- Sima Syan «Shi Szi» - («Tarixiy esdaliklar»)
- Byan Gu «Syan Xan shu» - («Avvalgi xan sulolasining tarixi»)
- Li Yan-shou «Bey shu» («Shimoliy sulolalar tarixi»)
- Fan Xua «Xou Xan shu» («Keyingi xan sulolasi tarixi»)

Tariximizning eng qadimgi, ya'ni yozuv paydo bo'lmagan zamonlarga oid davrini o'rganishda arxeologik, antropologik va etnografik manbalar yordamga keladi. Bu manbalar turli-tuman bo'lib, ularga qadimgi manzilgohlar va shahar xarobalari, mozor-qo'rg'onlarning qoldiqlari, turmush va xo'jalikda ishlatiladigan buyumlar, mehnat va jang qurollari, turli-tuman ashyolar kiradi. Moddiy va yozma manba ma'lumotlarini solishtirib, qiyoslab tarixni talqin etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy manbalarni o'rganishning o'zi tarix fanining maxsus sohasi bo'lib, tarix fani rivojlanishi va tarix yozilishida o'ta muhim ahamiyatga ega. Hozirgi paytda manbashunoslik fani keng rivojlanmoqda. U yuqorida ko'rsatilgan metodologik ilmiy-nazariy, g'oyafiy-mafkuraviy asos va ilmiy usullarga tayaanadi.

Xulosa shuki, manbalar tarixiy jarayon va voqealarning o'zida real aks ettirgan bo'lib, tarixiylikning in'ikosi bo'lmog'i kerak. Mana shunda ularning tarixiy ahamiyati, tarixiy ekanligi yuqori bo'lib, tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishiga yaqindan yordam beradi.

O'zbekiston tarixini o'qitishning ahamiyati

Taraqqiy etgan millatlarning o'z tarixini yaxshi bilishi va qadrlashi, tarixiy yodgorlik va obidalarini e'zozlashi ko'z qorachig'idek asrashining ko'pgina sabablari bor. Bu eng avvalo, tarix insoniyat paydo bo'lganidan to hozirgacha davom etib kelayotgan ijtimoiy jarayon oynasi ekanligi bilan bog'liqdir. Ikkinchidan esa, butun insoniyat shu tarixga qarab, o'z o'tmishi va borligini anglaydi, kelajak rejalarini belgilaydi.

O'tgan chorakam bir asrlik kommunistik mustamlaka davrida O'zbekiston tarixi tahqirlandi, soxtalashtirildi, xalq ta'limi sohasida o'qitiladigan fanlar tizimiga fan sifatida kiritilmadi. Bundan asosiy maqsad xalqimizda o'z o'tmishiga nisbatan nafrat ruhini tarbiyalash va teskari tarixiy xotirani shakllantirishdan iborat bo'ldi.

O'zbekiston hukumati mustaqillikdan so'ng O'zbekiston tarixi haqida odilona siyosat yuritdi. Uning millat ma'naviyati va mafkurasi, xalq ta'limida tutgan o'rniga yuksak baho berib, uni davlat siyosatining ustivor yo'nalishlaridan biri darajasiga ko'tardi.

O'zbekiston tarixi - hozirgi buyuk va muqaddas Istiqlolimiz ila bir yarim asrlik mustamlakachilik g'aflat uyqusidan ko'z ochib uyg'ongan xalqimiz istiqbolimizni belgilashda, zamonaviy mutaxassis kadrlarni tayyorlashda eng zaruriy dasturilamaldir.

Umuman, Ona tarixni o'qitish va o'rganish hozirda avj olib rivojlanayotgan islohotchilik va yangilanish harakati davrida ijtimoiy zaruriyatgina emas, balki hayotiy ehtiyojga aylangan. Bu ehtiyoj milliy ma'naviy-mafkuraviy uyg'onish, madaniy va iqtisodiy yuksalishlarga bo'lgan ehtiyojlarning bosh mezoni hisoblanadi. Tarixga bo'lgan millat ehtiyojning qondirilishi taraqqiyot va milliy uyg'onishning asosidir.

Haqqoniy yozilgan O'zbekiston tarixini o'rganish va o'qitish shuning uchun ham kerakki, u soxta tarixiy tushuncha va tarixiy xotirasizlikka barham beradi, milliy g'oya va mafkura takomillashuvini tezlashtiradi. O'zbekiston tarixini o'qitish va o'rganish yana shuning uchun ham zarurki, xalqimiz undan ruhiy quvvat olib, dushmanga bosh egmaslik, qayta mustamlaka qopqoniga tushmaslik, boshqalarga bo'ysinmaslik, begona g'oya va mafkura hamda zug'umlar ta'siriga berilmaslik ma'naviyatiga ega bo'ladi. Tarixni mukammal bilish, uning mazmun va mohiyati, falsafasini teran anglash millat uchun yuksak fazilat.

Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi

Olimlarning ilmiy faraziga ko'ra, biz yashayotgan Ona zamin bundan besh milliard yil ilgari paydo bo'lib, unda dastlab hech qanday hayot bo'lmagan. Ona yer tarixi geologik jixatdan arxey, paleozoy, mezozoy va kaynazoy eralariga bo'linadi. Arxey erasi oxilarida Yerda juda oddiy mavjudotlar, paleozoyda esa suvda va quruqlikda yashovchi hayvonlar, mezozoyda sudralib yuruvchi jonzotlar, kaynazoyda sut emizuvchi hayvonlar paydo bo'ladi. Kaynazoy erasining to'rtlamchi davri bundan 3-3,5 mln. yilgi davrni o'z ichiga olib, bu davrda odamzotning dastlabki ajdodlari paydo bo'ladi.

O'rta Osiyo hududida qadimgi jamiyat rivojlanishining alohida bosqichlari quyidagicha davrlashtiriladi:

1. Paleolit (qadimgi tosh davri - yunoncha «paleos» - qadimgi», «litos» - «tosh»). Eng qadimgi odamlar yasagan mehnat va ov qurollari, asosan, toshdan bo'lgani uchun insoniyat tarixining dastlabki bosqichi – qadimgi tosh davri deb ataladi. Mintaqamizda odamzotning paydo bo'lishi bundan 1 mln. - 700 ming yil ilgari sodir bo'lganligi taxmin qilinadi. Paleolit davri o'z navbatida uch bosqichga: **ilk paleolit, o'rta paleolit va so'nggi paleolit** bosqichlariga bo'linadi;

Ilk paleolit. O'rta Osiyodagi ilk paleolit davri moddiy madaniyat yodgorliklari miloddan 1 mln. - 100 ming yil avvalgi davrlarga oid bo'lib, ashel davri deb ataladi;

O'rta paleolit (Muste davri), miloddan avvalgi 100 - 40 ming yilliklar;

So'nggi paleolit. Miloddan avvalgi 40-12 ming yilliklar. Muhim o'zgarishlari: aqlli odamning shakllanishi, urug'chilik tuzumiga o'tilishi. Matriarxat. San'atning kashf etilishi. Kesuvchi, arralovchi va parmalovchi mehnat qurollarining kashf etilishi. Munchoq, tumor, uzukning yasala boshlanishi.

Tarix fanida insoniyat tabiatning bir qismi bo'lib, u yerdagi taraqqiyotning ma'lum bosqichida vujudga kelib uzluksiz izlanish va mehnat tufayli takomillashib borganligi haqidagi xulosalar, ko'plab nazariyalar hamda rivoyatlardan ustunlik iladi. Fanda odamning paydo bo'lishi va rivojlanish jarayoni **antropogenez** (yunoncha, antropos - odam, pogenoz - rivojlanish) deb ataladi.

Ingliz olimlari ota-bola Likilar o'tgan asrning 50-60-yillarida Sharqiy Afrikada (Olduvoy darasida) qazishma ishlari olib borib oddiy tosh qurollar va qazilma odam qoldiqlarini topib, ular bundan 3-3,5mln. yil ilgari mavjud bulgan degan g'oyani ilgari surdilar. Bu turdagi odamlar fanda "Zinjanthrop" ("Ishbilarmon odamlar" yoki "Gomohabilis") va "Avstralopitek" ("Janub maymuni") deb nom olgan.

Zinjanthroplardan keyingi davrda yashagan qazilma odamlar qoldiqlari Indoneziyadagi Yava orolidan XIX asrning oxirlarida topilgan bo'lib fanda ularni "Pitekanthrop" ("Maymun- odam") deb atash rasm bo'lgan. Pitekanthroplar bundan taxminan 1 mln.-700-600 ming yil ilgari (E.Dyubua) yashaganlari aniqlangan. Shuningdek, 1927 yilda Xitoy hududlaridan topilgan (D.Blek) qadimgi odam qoldiqlari ("Sinanthrop" - "Xitoy odami") bundan 600-500 ming yil ilgarigi davrga oidligi aniqlangan. Undan tashqari eng qadimgi qazilma odam qoldiqlari Germaniyaning Geydelberg, Vengriyaning Budapesht shahri yaqinidan ham topilgan.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda zinjanthrop, pitekanthrop, sinatroplar eng qadimgi odamlar shakllanib rivojlanishining turli tarixiy bosqichlaridir. Bu turdagi qadimgi odamlar gavdalarini tik tutib yurganlar va toshdan turli mehnat qurollari yasab ulardan foydalana bilganlar. Qurol yasay bilishi, o'simlik ildizlari va mevalarni iste'mol qilishda shu qurollardan foydalanishi, shuningdek, ayrim hayvonlarni ovlashi qadimgi odamlarni hayvonot olamidani ajratib turgan.

Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, "Arxanthrop"lar (qadimgi odamlar) eng qadimgi odamlardan farqlanib, ular zamonamizdan 100-50 ming yil keyin yashaganlar. Qadimgi odamlarning qazilma qoldiqlari dastavval Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilganligi sababli fanda ularni "Neandertal odami" deb nomlash qabul qilingan.

Neandertal qiyofasidagi odamlarning suyak qoldiqlari bugungi kunga qadar Afrika, O'rta Yer dengizi qirg'oqlari, O'rta Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari hududlaridan, Qora dengiz bo'ylaridan, Shimoliy Yevropa hamda Osiyo yerlaridan ko'plab topilgan. Bu qiyofadagi odamlar nisbatan jismoniy jihatdan ancha baquvvat bo'lib, 25-26 yil umr ko'rgan. Ular toshdanxilma-xil qurollar yasashni bilganlar.

1968 yilda tadqiqotchilar Fransiyaning Tordoni viloyatidagi Kromanyon g'oridan 5 ta odam daf etilgan mozorni ochib o'rganadilar. Tadqiqotlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, bu yerda baland bo'yli (180 sm.), tashqi ko'rinishi va qiyofasi, miya hajmi zamonaviy odamlarga o'xshash odamlar dafn etilgan. Olimlar g'ordan topilgan odamlar qoldiqlarini g'or nomi bilan "kromanyon odami", ya'ni "zamonaviy odam" deb atadilar. Zamonaviy odam qoldiqlari bugungi kunda yer yuzining yuzdan ziyod makonlaridan ochib o'rganilgan.

Ta'kidlash lozimki, kromanyon odami zamonasiga kelib dastlabki ajdodlarimizning biologik va jismoniy qiyofasi hozirgi zamon odamidani farq qilmaydigan darajada edi. Kromanyonlar davri urug'chilik jamoasi davri edi.

Eng qadimgi odamlar o'zlarining rivojlanish bosqichlarida mehnat qurollarining turlarini ko'paytirib va sifatini yaxshilab borganlar. Natijada ularning turmush tarzida, jismoniy ko'rinishida o'zgarishlar bo'lib borgan. Antropogenez jarayonida mehnatning o'zgartiruvchanlik mohiyatini arxeologiyaga oid turli-tuman manbalar tasdiqlaydi. Turli davrlarga oid moddiy madaniyatning almashishi hamda yangi asoslarda rivojlanishi moddiy manbalarning tashqi ko'rinishidan ham aniqlanadi. Ko'p ming yillar davomida rivojlangan tarixiy jarayonlar - odam va jamiyat taraqqiyotida asosiy, bosh mezon mehnat ekanligidan dalolat beradi.

O'tgan asrning 80-yillarida arxeolog O'.Islomov boshchiligidagi tadqiqotchilar Farg'ona vodiysidagi Selungur (So'x tumani) g'oridan paleolit davri makonini ochishga muvaffaq bo'ldilar. So'nggi tadqiqotlar natijalariga qaraganda Selungur ilk paleolit davriga oid bo'lib o'n uchta madaniy qatlamdan iborat. Bu qatlamlardan juda ko'plab ibtidoiy tosh qurollar topilgan. Bu qurollar ko'p hollarda Olduvoy qurollariga o'xshab ketadi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Selungur topilmalarining yoshi 1 mln. yildan ziyodroqdir. Selungur topilmalari orasidan eng ahamiyatlisi qadimgi odam jag' suyaklari, tishlari va yelka suyaklaridir. Fanda "Farg'ona odami"- "Fergantrop" deb nomlangan bu qazilma odam qoldiqlari eng qadimgi odam haqidagi tasavvurlarimizni yanada kengaytirish bilan birga O'rta Osiyo, xususan O'zbekistonning insoniyat paydo bo'lib rivojlangan o'choqlardan biri ekanligini uzil-kesil isbotlaydi.

Undan tashqari Ko'lbuloq makonidan (1962 yilda ochilgan, Shimoli-sharqiy O'zbekiston, Toshkent vil.) ham ko'p qatlamli yodgorlik ochilgan bo'lib, uning eng pastki qatlamlari ilk paleolit davriga oiddir. Shuningdek, Qizilolmasoy va Toshsoy (Ohangaron) makonlaridan ham ilk paleolit qatlamlari ochilgan hamda bu yerdan 100dan ziyod chopper, nukleus, qirg'ich va tarashlag'ich tosh qurollar topilgan.

O'rta paleolit (Muste madaniyati) - qadimgi tosh asrining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. O'rta paleolit davriga kelib (bundan 100-40 ming yil muqaddam) neandertal qiyofali odamlar keng hududlarga yoyiladilar hamda avvalgi davrga nisbatan tabiat bilan faolroq munosabatga kirishadilar. Bu davrda tabiiy sharoit o'zgarib Yevropa, Osiyo va Amerikaning katta qismini ulkan muzliklar qoplaydi. Natijada mamontlar, shimol bug'ulari, ayiqlar, umuman, sovuqsevar hayvonlar keng tarqaladi. Muzlikning siljishi oqibatida ob-havoning sovushi neandertal odamlarining tabiiy sharoitga moslashishiga turtki bo'lgan edi. Bunday moslashuv yashash zaruriyatining turli ko'rinishlari - sovuqdan saqlanish, boshpana izlash, kiyim kiyish, olovni kashf etish kabilar bilan izohlanadi. Undan tashqari bu davr odamlari o'z faoliyatlari davomida dunyoni bilish, tabiat to'g'risida, undagi o'zgarishlar va voqealarga munosabat borasida ma'lum dunyoqarashga ega bo'lib, ibtidoiy bilimlar hamda fikrlash ko'nikmalarini egallay boshlaydilar.

Bu davrga oid O'zbekistondagi dastlabki yodgorlik Teshiktosh (Surxondaryo) g'or makoni 1938 yilda A.Okladnikov tomonidan ochilgan edi. Keyinchalik O'rta Osiyo hududlarida tadqiqotchilar tomonidan o'rta paleolit davriga oid ko'plab makonlar aniqlandi va ularda tadqiqot ishlari olib borildi. Omonqo'ton (Taxtaqoracha dovoni, Samarqand), Qo'tirbuloq va Zirabuloq (Zarafshon vodiysi), Qorabura (Vaxsh vohasi), Jarqo'rg'on (Shimoliy Tojikiston), Obirahmat (Toshkent viloyati), Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari (Toshkent viloyati), Qizilnur (Qizilqum), Tossor (Qirg'iziston), Og'zikichik (Tojikiston), Xo'jakent (Toshkent viloyati), Qopchig'ay (Qirg'iziston) kabi ko'plab makonlar o'rta paleolit davriga oid bo'lib, ularning jami 300 ga yaqinlashib qoladi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda,

O'rta Osiyo hududlarida o'rta paleolit nisbiy tarzda mil. avv. 100-40 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Toshkent viloyatidagi Obirahmat makoni (1962 yilda ochilgan) Tyanshan-Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori oqimidan topilgan. G'or-makon yoysimon shaklda bo'lib, janubga qaragan, sahni keng, quruq va yorug'. G'orda 10 metr qalinlikdagi 21ta madaniy qatlam aniqlangan. Madaniy qatlamlardan ohak toshli chaqmoq toshdan yasalgan xilma-xil mehnat qurollari topilgan bo'lib, ularning umumiy soni 30 mingdan oshadi.

Topilmalari bilan mashhur bo'lgan Qo'tirbuloq makoni Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on hududlaridan topilgan. Tadqiqotlar natijasida makondan 5 ta madaniy qatlam aniqlangan. Qatlamlarning qalinligi har xil bo'lib, ulardagi topilmalar ham bir xilda tarqalmagan. Bu qatlamlarda o'tkir uchli poykonlar, qirg'ichlar, teshgichlar, ikki tomoniga ishlov berilgan bargsimon qurollar va boshqa turli-tuman tosh qurollar topilgan. Shuningdek, ko'plab yovvoyi hayvonlar - fil, bug'u, yovvoyi ot, quyon kabilarning suyaklari aniqlangan. Qo'tirbuloqda yashagan qadimgi odamlar mevalar va o'simlik ildizlari hamda yovvoyi hayvonlarni ovlab turmush tarzi yuritganlar.

O'rta paleolit davrining ijtimoiy hayotdagi eng muhim xususiyati shundaki, bu davrda ibtidoiy to'dadan urug'chilik jamoasiga o'tila boshlandi. Hozirgi zamon odamlariga o'xshash odamlar (kromanyon) paydo bo'lishi uchun zamin hozirlandi.

Undan tashqari sovuq iqlim tufayli o'rta paleolit davri odamlari olovni kashf etdilar hamda sun'iy olov chiqarish va uni saqlashni o'zlashtirdilar. G'or va ungurlarni o'zlashtirish, o'choq yasab uning atrofida to'planish va nihoyat jamoa bo'lib ov qilish uslublarining paydo bo'lishi mintaqamizdagi qadimgi odamlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

So'nggi paleolit uzoq davom etgan qadimgi tosh asrining oxirgi bosqichi bo'lib, nisbiy tarzda mil. avv. 40-12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Bu davr yodgorliklari muste madaniyati yodgorliklari madaniyatiga nisbatan kamroq o'rganilgan. Hozirgi kunga qadar O'rta Osiyoda bu davrga oid 30 dan ziyod makonlar ochilgan. Samarqand (shaharning o'zida), Xo'jag'or (Farg'ona vodiysi), Shug'nov (Pomir etaklari), Ko'lbuloq (Toshkent viloyati), Qorakamar (Tojikiston), Achisay (Qozog'iston) yodgorliklari shular jumlasidandir.

Bu davrda xo'jalikni boshqarish, olovni saqlash ayollar zimmasida bo'lgan. Shu bois ham urug'chilik tuzumiga asoslangan ibtidoiy jamoa - matriarxat (ona urug'i jamoasi) deb atalgan. Shuningdek bu davrga kelib hozirgi zamon qiyofasidagi odamning shakllanishi bir vaqtning o'zida yevropoid, negroid va mongoloid irqalarining paydo bo'lishiga olib kelgan edi. Ular bir-birlaridan terisining rangi, soch va ko'zlarining shakli hamda rangi, muskular va bo'ylarining uzun-kaltaligi, bosh suyagining shakli, yuz tuzilishi va boshqa belgilari bilan farqlangan. Irqlarning shakllanishida tabiiy sharoit ham muhim ahamiyat kasb etgan. Negroidlar Afrikada, yevropoidlar Yevropada, mongoloidlar Osiyo hududlarida keng tarqalganlar.

Toshkent viloyatida (Ohangaron) joylashgan Ko'lbuloq makonining eng tepadagi uchta qatlami so'nggi paleolit davriga oiddir. Bu qatlamlardan nisbatan takomillashgan tosh qurollar hamda ko'plab hayvon suyaklari topilgan. Shuningdek, so'nggi yillarda Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv I makoni ham so'nggi paleolit davriga oid ekanligi aniqlangan.

Samarqand shahrida 1939 yilda ochilgan yodgorlik mintaqadagi so'nggi paleolit davriga oid dastlabki makon hisoblanadi. Samarqand makoni ko'p qatlamli

bo'lib bu qatlamlardan ko'p sonli (7,5 ming) xilma-xil topilmalar topilgan. Ular orasida qirg'ichlar, kesgichlar, sixchalar, pichoqlar, ushatgichlar, boltalar kabilar bor. Shuningdek, madaniy qatlamlardan gulxan qoldig'i, ko'mir parchalari va gulxan atrofidan hayvonlar hamda o'simliklar qoldiqlari aniqlangan. Bu topilmalar bu yerda yashagan qadimgi odamlarning ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganliklaridan dalolat beradi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyo so'nggi paleolit davrini asosan uchta - Samarqand, Xo'jag'or va Ko'lbuloq madaniyatlariga ajratadilar. Bu davrga oid madaniyatlardan faqat Samarqand shahridan so'nggi paleolit davri odamining qoldiqlari, ya'ni, yelka suyak qismlari, pastki jag' va tishlar topilgan bo'lib, tadqiqotchilar bu suyaklarni 25-30 yoshli kromanyon qiyofali ayolga tegishli bo'lgan deb hisoblaydilar.

So'nggi paleolit davriga kelib odamlarning hayoti va turmush tarzida ham turli o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Xususan, odamlar g'orlardan chiqib yengil turar-joylar-chayla va yarim yerto'lalarda yashay boshladilar. Ular endi faqat tog'li hududlarda yashab qolmay vohalar bo'ylab tarqalib, tekisliklarda, daryo va ko'llar bo'ylarida joylashadilar hamda qarindosh-urug'chilik jamoalariga bo'linadilar. Natijada jamiyatda juft oilalar paydo bo'ladi hamda ular ayrim urug'larni birlashtirib urug' jamoasini tashkil etadilar.

Urug'chilik (matriarxat) qadimgi jamiyat tarixining alohida bosqichini tashkil etib, bu jarayon ijtimoiy hayotdagi qator o'zgarishlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Lekin, dastlabki urug'chilik tuzumi nisbatan rivojlanishning yuqori bosqichiga ko'tarilgan bo'lishiga qaramay, bu davr odamlari ovchilik, termachilik va baliqchilik bilan kun kechirar edilar.

Mil. avv. XII-IV ming yilliklarda O'rta Osiyo

Tosh asrining keyingi rivojlanish davri fanda mezolit (o'rta tosh) asri deb qabul qilingan. O'rta Osiyoda **mezolit davri** nisbiy tarzda mil. avv. 12-7 ming yilliklar deb qabul qilingan. Mezolit-odamlarning yer yuzi bo'ylab keng tarqalish davri bo'lib, ular shimol tomonga ham, Pomir kabi baland tog'li hududlarga ham tarqala boshlaydilar. Kaspiy bo'ylaridan Tyanshan -Pomirgacha, Markaziy Qozog'istondan Kopettog' etaklarigacha bo'lgan hududlardan mezolit davri yodgorliklarining namunalari topib o'rganilgan. Machay (Surxondaryo), Obishir (Farg'ona vodiysi), Markaziy Farg'ona, Bo'zsuv, Qo'shilish (Toshkent), Aydabol, Jayronquduq (Ustyurt), Oshxona, Chilchorchashma (Tojikiston), Darayi sho'r (Vaxsh vohasi) kabilar shular jumlasidandir.

Mezolit davriga kelib yer yuzidagi ulkan muzlikning yana shimolga tomon siljishi natijasida iqlim barqarorlashib hozirgi davrdagiga ancha o'xshab qolgan edi. Buning natijasida O'rta Osiyo hayvonot olami va o'simliklar dunyosida ancha o'zgarishlar sodir bo'ldi.

mezolit davrining muhim o'zgarishlari

Iqlim o'zgarishlari, havoning isishi, yirik hayvonlarning qirilib ketishi, muzliklarning chekinishi, yaylov yerlar va mayda hayvonlarning ko'payishi; O'q-yoyning kashf etilishi, o'zlashtiruvchi xo'jalikning so'nggi davri; Obishir, Ko'shilish, Machay manzilgohlari. Zarautsoy qoyatosh suratlari; Yakka ovchilikning kuchayishi, zahira hayvonlarning ko'payishi natijasida chorvachilikka asos yaratilishi;

Bu davrga kelib kishilar nisbatan nozikroq qurollar tayyorlashni o'zlashtira boshladilar. Xususan, janubiy o'lkalarda, shuningdek, O'rta Osiyoda turli geometrik

shakldagi mayda qurolchalar-mikrolitlar paydo bo'lib ular uchun suyak va yog'och dastachalardan qadama sifatida foydalanilgan. Undan tashqari bu davrda insoniyat o'z tarixidagi dastlabki murakkab moslama - o'q-yoyni kashf etdi. Natijada chopqir, kichik tuyoqli hayvonlar va parrandalarni ov qilish imkoniyati paydo bo'ldi.

Bu davrning eng katta yutuqlaridan yana biri yovvoyi hayvonlar – it, qo'y, echki kabilarning qo'lga o'rgatila boshlanib, xonakilashtirilishidir.

Mezolit davrining mashhur yodgorliklaridan biri Surxon vohasidagi Machay (Boysun) g'or makonidir. Daryo sathidan 70 metrcha balandlikda joylashgan bu makon ko'p qatlamli bo'lib, ushbu qatlamlardan ko'plab suyak va asosan tosh qurollar (jami 900ga yaqin) topilgan. Suyak qurollar bigiz, igna, so'zan kabilardan iborat bo'lsa, tosh qurollar -pichoqlar, arrasimon qurollar, kesgichlar, ushatgich toshlar, nayza va o'q uchlari kabilardir. Bu qurollarning o'ziga xos belgilari mavjud bo'lsa ham Janubiy Qozog'iston va Yaqin Sharqdagi mezolit yodgorliklaridan topilgan tosh qurollarga o'xshab ketadi.

O'zbekistonning janubidagi yana bir mezolit davri yodgorligi Ayritom makoni bo'lib, u Termizdan 18 km uzoqlikda joylashgan. Ushbu yodgorlikning ko'p qavatli madaniy qatlamlaridan tosh parmalagichlar, nukleuslar, tosh uchrindilar, o'q uchlari kabilar topib o'rganilgan.

Farg'ona vodiysidan mezolit davriga oid Obishir g'or-makonidan tosh qurollar, bigizlar, qirg'ichlar, pichoq qadamalari topilgan. Shuningdek, topilmalar orasida yovvoyi hayvonlarning maydalangan va sindirilgan suyaklari, baliq tutishda ishlatiladigan qadoq toshlar ham bor. Topilgan ashyolarga asoslanib obishirliklar baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan deyishimiz mumkin.

Keyingi 30-35 yil ichida Markaziy Farg'ona hududlaridan Sho'rko'l, Achchiqko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambar, Toypoqko'l kabi 80ga yaqin mezolit davri yodgorliklari aniqlandi. Ularning ko'pchiligi ko'l yoqalaridan topilgan bo'lib aftidan bu joylar mezolit davri kishilarining yashashlari uchun ko'pgina qulayliklarga ega bo'lgan.

Toshkentning g'arbida, qadimgi Bo'zsuv anhuri sohilidan Qo'shilish mezolit makoni topib tadqiq etilgan. Ushbu makondan chaqmoqtoshdan ishlangan nukleuslar, mayda parrakchilar, uchrindilar, qirg'ichlar, har xil shakldagi qurollar, tosh pichoqlar, silliqlangan tosh qurollar topilgan. Bu yerdagi tosh qurollarning deyarli barchasi geometrik shaklda ishlangan. Qo'shilish makoni topilmalari mil.avv.XI-X ming yilliklarga oid bo'lib, bu yerda yashagan qadimgi qabilalar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyo tarixida neolit davrining (yangi tosh asri) yuqori chegarasi mil.avv.VI-quyi chegarasi IV-III ming yilliklar bilan belgilanadi. Bu davr O'rta Osiyoda uchta: Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlarining rivojlanishi bilan izohlanadi. Neolit davri qabilalari aksariyat hollarda daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko'l bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik va chorvachilik, ayni vaqtda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyoning barcha hududlaridan-shimoldagi Ustyurtdan, Markaziy va Janubiy Qozig'istondan, Qizilqum va Qoraqumdan, Qashqadaryo va Zarafshon vohalari, Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysidan ko'plab neolit davri makonlari ochilgan. Xususan, neolit davri Markaziy Farg'ona madaniyati fanda O'rta Osiyoda to'rtinchi neolit davri madaniyati deb kiritilgan.

NEOLIT: Mayda (mikrolit) tosh qurollarning ishlab chiqarila boshlanishi; Silliqlash, arralash va parmalashning o'zlashtirilishi. Paxsa imoratlarning qurilishi. O'troq manzilgohlarning shakllanishi. Dehqonchilik, chorvachilik, qulolchilik, to'qimachilik va kemasozlikning kashf etilishi.

Neolit davrida qadimgi ajdodlarimiz loydan idishlar yasab ularni olovda pishirish yo'li bilan kulolchilikka asos soldilar. Shuningdek, ip yigirish asosida to'qimachilikni kashf etdilar. Odamlar yog'och va qamishdan qayiq yasab (qayiqsozlik) suvda suzishni ham o'zlashtirdilar. Xullas, neolit davri yutuqlarga boy bo'lib, o'zidan ilgari davrlarga nisbatan yuksak rivojlanish davri bo'ldi.

Tadqiqotlar natijalariga qaraganda tosh va bronza davrlari o'rtasida mis-tosh (eneolit) davri bo'lganligi aniqlangan. Bu davr metall qurollarning barchasi bronzadan qilinmay sof misdan yasalganligi ma'lum. O'rta Osiyoda eneolit davri nisbiy tarzda mil. avv. IV ming yillikning oxiri-III ming yillikning boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda mis o'zining kimyoviy xossalari (tez eruvchanlik, egiluvchanlik) tufayli xo'jalik hayotda ustunlik qila olmadi. Ishlab chiqarishda avvalgidek tosh qurollar asosiy o'rinda bo'lib qoldi. Shuning uchun ham bu davr mis-tosh asri deb yuritiladi.

ENEOLIT: Misning kashf etilishi. Sug'orma dehqonchilikning vujudga kelishi, xom g'ishtdan ko'p xonali uylar qurilishi, qulolchilik humdonlaridan foydalanish;

Eneolit davriga oid muhim yodgorliklar Janubiy Turkmanistondagi Anov va Nomozgohtepa hududlarida aniqlangan. Bu yerdagi uy-joylar xom g'ishtdan qurilgan. Moddiy topilmalar orasida mis qurollar tosh qurollarga nisbatan kamchilikni tashkil etadi. Shuningdek, bu makonlardan topilgan guldor sopol buyumlar kulolchilikning ham ancha rivojlanganligidan dalolat beradi. Sirti qora bo'yoqda geometrik chiziqlar va hayvon yoki qush rasmlari bilan bezatilgan bu topilmalar mil.avv. IV ming yillikka oiddir.

O'zbekiston hududlarida eneolit davri yodgorliklari hozircha yaxshi o'rganilmagan. Mil. avv. IV-III ming yillik boshlarida Amudaryo va Zarafshon quyi oqimlarida Kaltaminor madaniyati tosh qurollari, sopol idishlari va uy-joylari keng tarqalagan. O'rta Osiyoning shimoli-sharq dashtlarida va Orol dengizi sohillarida ovchilik, baliqchilik va ilk chorvachilik xo'jaliklari rivojlanadi. Buxoro vohasidagi Lavlakon, Beshbuloq makonlari va Zamonbobo qabristonining eng pastki qatlamlari eneolit davriga oiddir. Bu yodgorliklardan so'nggi Kaltaminor topilmalariga o'xshash sopol idishlar bo'laklari va chaqmoqtosh bilan birga misdan yasalgan ignalar va munchoqlar topilgan.

Yuqori Zarafshonning Panjikent shahridan 15 km g'arbda joylashgan Sarazm qishlog'i xarobasi eneolit davri dehqonchilik qabilalarining O'rta Osiyoni shimoli-sharqiga yoyilganidan dalolat berib, qadimgi dehqonchilik aholisining dehqonchilik chegaralarini ham ko'rsatadi. Umumiy maydoni 90 gektar bo'lgan Sarazm qishlog'i xarobalarining moddiy topilmalarida Janubiy Turkmaniston, Janubiy Afg'oniston, Eron, Hindiston madaniyatlariga mansub buyumlar ham bor. Ular eneolit davri qabilalari o'rtasidagi keng madaniy va iqtisodiy aloqalardan dalolat beradi.

Ibtidoiy tasviriy san'at. Bronza davri yutuqlari Yozuv haqida yangi ma'lumotlar

Dunyo tarixida ibtidoiy tasviriy san'at, xususan, g'orlarning devorlariga turli tasvirlar tushirish so'nggi paleolit davriga oiddir (Ispaniyadagi Altamir g'ori). O'rta Osiyoda ungurlar va qoyatoshlarga ishlangan rasmlar mezolit davrida paydo bo'ladi.

Neolit davriga kelib bu san'at yangi asosda rivojlanish bosqichiga o'tadi. Kaltaminor, Hisor, ayniqsa Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'atning namunalari topilgan. O'tmish tariximizning xilma-xil yodgorliklari orasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va O'rta Osiyoning tog'lik tumanlarida keng tarqalgan qoyatosh rasmlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xildir. Bir xillari bo'yoq (oxra) bilan, ikkinchi xillari esa-urib-o'yib ishqalash, chizish usuli bilan ishlangan rasmlar (petrogliflar) keng tarqalgan.

BRONZA: Tosh qurollarning siqib chiqarila boshlanishi. Bronzadan mehnat qurollari va zeb-ziynat buyumlarining yasala boshlanishi. Patriarxatga o'tish. Qulolchilik charxi va g'ildirakning kashf etilishi. Ijtimoiy mehnat taqsimotining kuchayishi

O'lkamizdagi qoyatosh rasmlarning eng nodir namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Ko'ksaroy, Takatosh, Teraklisoy kabilar bo'lib, ular yuzdan ziyoddir. Mazkur joylardagi qoyatoshlarda O'zbekistonning qadimgi va hozirgi hayvonot olami vakillarining rasmlarini kuzatish mumkin. Ular buqalar, sherlar va yo'lbarslar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayronlar kabilardir. Rasmlar orasida o'q-yoy, qopqon kabi narsalar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Mavjud qoyatosh rasmlari mazmunan boy va manzarasi jihatdan xilma-xildir. Unda odamlar, ov, yirtqich hayvonlar to'qnashuvlari manzaralari tasvirlangan.

Respublikamizdagi eng qadimgi rasmlar Zarautsoyda bo'lib (Surxondaryo), bu rasmlar mezolit-neolit, ya'ni, mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga oiddir. Qoyatosh rasmlari orqali o'sha davr odamlarining ov, mehnat va jangovar qurollarini bilib olishimiz mumkin.

Toshkent vohasi qoyatosh tasvirlari G'arbiy Tyanshandagi eng ko'p tarqalgan qadimgi san'at turi hisoblanadi. Bu hudud bunday tarixiy yodgorliklarga juda boy bo'lib, hozirgi vaqtda ularning soni 10 mingdan oshadi. Ular mavzularining turli-tmanligi, yuqori badiiy darajasi, manzaralarining originalligi va ajoyibligi bilan ajralib turadi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar fikriga qaraganda bronzaning vatani Kichik Osiyo va Mesopotamiya bo'lgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eronning janubi-g'arbida mil avv. III-II ming yillikning boshlarida rivojlangan jamiyat keng ravnaq topadi. O'rta Osiyoda bronza davri mil. avv. III ming yillikdan I ming yillikning boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston hududida bronza davrida asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalarning moddiy-madaniy yodgorliklari Xorazmda 50 dan ziyod ochilgan bo'lib Tozabog'yob madaniyati nomi bilan mashhurdir.

Tozabog'yob madaniyatiga oid makonlarning ayrimlaridan qadimiy mozorlar (Ko'kcha), ko'pchiligidan esa yarim yerto'la shaklidagi uy-joy qoldiqlari ochilgan. Ulardan zeb-ziynatlar, hayvon suyaklari, sopol idishlar, toshdan va bronzadan ishlangan qurolar topilgan. Tozabog'yob sopol idishlari asosan qo'lda ishlangan. Xorazmdagi so'nggi bronza davriga oid yodgorliklar Amirobod madaniyati nomi bilan mashhur bo'lib mil. avv. IX-VIII asrlarga oiddir. Bu madaniyat sohiblari Tozabog'yob madaniyati xususiyatlarini saqlab, yarim yerto'la turar-joy, sug'orish inshootlari izlari va qo'lda yasalgan sopol idishlar bilan izohlanadi.

Quyi Zarafshonning bronza davri yodgorliklari Zamonbobo madaniyati nomi bilan ataladi. Zamonboboliklar chaylasimon kulbalarda istiqomat qilib dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Topilgan ko'plab mehnat qurollari, boshqoli o'simliklar qoldiqlari va hayvonlar suyaklari shundan dalolat beradi.

Shuningdek, zamonbobolliklar jamoasida hunarmandchilikning turli tarmoqlari, xususan, kulolchilik, bronzani eritib undan har xil ashyolar yasash, ayniqsa toshni ishlash texnikasi ancha rivojlangan.

O'zbekistonning janubidagi bronza davri yodgorliklari qadimgi sug'orish hududlari - Ulonbuloqsoy, Sherobod, Bandixon va Mirshodida topib tekshirilgan. Ular Sopolli madaniyati nomi bilan mashhurdir. Mil. avv. II ming yillikning boshi va o'rtalariga oid Sopollitepa aholisining xo'jaligi dehqonchilik va uy chorvachiligiga asoslangan. Shuningdek, daryo toshlaridan va qumtoshdan ishlangan yorg'uchoqlar va hovonchalar ham ko'plab uchraydi. Bu topilmalarning barchasi Sopollitepada dehqonchilik ancha rivojlanganidan dalolat beradi. Tadqiqotchilarning fikricha, Sopollitepa hozircha O'zbekistondagi dastlabki eng qadimgi dehqonchilik qishlog'idir.

Amudaryoning o'ng qirg'og'ida shakllangan Sopollitepa – bronza davridagi daryodan kechuv yo'lini himoya qiluvchi mustahkam oldingi istehkom (forpost) sifatida paydo bo'lgan. Keyinchalik o'troq dehqonchilik jamoalari shimoliy chegaralarining kengayishi munosabati bilan Sopollitepa o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qota boshlaydi va bo'shab qoladi. Asosiy markaz vazifasi esa, tog' darasidan chiquvchi yo'l ustidagi mustahkam qal'a sifatida paydo bo'lgan Jarqo'tonga o'tadi.

Mil.avv. II ming yillikning o'rtalariga kelib Jarqo'ton o'sha hududlardagi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi qabilalari uyushmalarining mustahkam istehkomiga aylanadi. Aynan mana shu istehkom orqali Hisor tog' oldi vohalari va janubiy Tojikistonning g'arbiy hududlariga shimoldagi aholining ko'chishlari bo'lib o'tadi.

O'zbekiston hududida chorvador qabilalarga mansub bronza davri qabristoni Samarqand yaqinidagi Mo'minobod qishlog'idan topilgan.

Quyi Qashqadaryodagi Gujayli qabristonidan chorvachilik va dehqonchilik qabilalariga tegishli bo'lgan ashyolar, Farg'ona vodiysi Yangiariq hududidan dehqonchilik buyumlari va dehqonchilik bilan bog'liq qoyatosh suratlar, Chustdan hunarmandchilik va dehqonchilikka oid buyumlar ko'plab topilgan.

O'rta Osiyo hududlarida yozuv yaqin kunlarga qadar mil.avv. V-IV asrlarda paydo bo'lgan deb kelinar edi. So'nggi yillardagi tadqiqotlar boshqacharoq xulosalar bermoqda. Xususan, 2000 yilda Janubiy Turkmanistondagi Gonurtepa qo'hna shahrida ochilgan qabrlarning biridan mil.avv. III ming yillikka oid o'yma sopol muhr topildi. Unda mixxat yozuvlar bor edi. Janubiy Turkmaniston qadimiyatining bilimdoni V. Sarianidi va amerikalik mutaxassis T. Sharlachlarning fikricha, bu xildagi muhrlar faqat podsho atrofidagi, podsho saroyiga yaqin shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Mesopotamiyadagi Sargon muhrlarini (mil.avv. 2250-2200 yy.) eslatuvchi Gonurtepa muhri mahalliy xom ashyodan tayyorlangan bo'lib, undagi mixxat yozuvlar «Lukaks xo'jalik va qullar hukmdori», deb o'qildi. Ushbu yozuv bu yerdagi bronza davridayoq yakka hukmdor boshqaruvi va Mesopotamiya bilan o'zaro aloqalardan dalolat beradi.

Shuningdek, so'nggi arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonning janubidan ham piktografik belgi-yozuvlar topilgan. Tadqiqotchi SH. Shaydullayevning fikricha, Jarqo'ton yodgorligidan sopollarga bitilgan 47 ta belgidan iborat yozuvning topilishi ajdodlarimizning bronza davrida piktografik yozuvni yaratgani va o'z fikrini turli belgilarda ifodalaganini ko'rsatadi. Shuningdek, Sherobodagi G'oz qishlog'i yonidagi ilk temir asriga oid yodgorlikdan

tosh o'g'ir (keli) topilgan bo'lib, uning sirtida umumiy soni 14 ta bo'lgan piktorafik belgi-yozuv mavjud. SH. Shaydullayev bu belgini Misr iyeroglifikasi bilan solishtirib ulardan biri «haqiqat», yana biri esa dunyoning aylanishi, ya'ni, «charxpalak» deb o'qilishi mumkinligini taxmin qiladi. Xullas, bronza davri va uning oxirlariga kelib o'lkamiz hududlarida yozuv paydo bo'lganligi ilmiy asoslanmoqda hamda keyingi tadqiqotlar bu masalaga yanada oydinlik kiritishi shubhasizdir.

Odamzodning paydo bo'lish muammosi

I.Ilohiy

1. «Qur'oni Karim» da: loydan yasalgan va Allohning irodasi bilan unga jon kiritilgan Odam Ato, Momo Havo
2. «Injil»da: bundan 7 ming yil avval «qizil loy» dan yaratilgan.
3. Zardo'shtiylik va boshqa dinlardagi qarashlar.

II.Ilmiy

1.Arastu –tabiat..

- 2.Qadimgi yunon maktabi.
3. Karl Linney tabiat ilohiy qarashi.
4. Jeyms Manbodo - odamning kelib chikishini birinchi bo'lib eng oliy tipdagi odamsimon «maymun»dan tarqalganini bayon etgan.
5. Charlz Darvin - evolyusion goY.

III.G'ayritabiiy hamda turli afsona va rivoyatlar.

Ibtidoiy odamzod ajdodlari:

Driopitek - «daraxtda yuruvchi maymun». 1858 yili fransuz olimi Larte Avstriyaning Yuqori Goranna degan joyidan topgan, qadimiylik darajasi 5 – 12 mln. yil. Bosh miyasi hajmi: 600 sm³

Avstrolopitek - «janub maymuni». 1924 yili R.Dart tomonidan janubiy Afrikadan topilgan. Maymunsimon odam vakili. Bosh miya xajmi: 700 sm³, qadimiylik darajasi: 3 4 mln. yil.

Zinjanthrop - «ishbilarmon odam». 1959 yili Sharqiy Afrikaning Olduvay darasidan L.Liki tomonidan topilgan. Bosh miya hajmi: 850 sm³, qadimiylik darajasi: 1,5 - 2 mln. yil. atrofida. Toshni - toshga urib mehnat qilishni bilgan.

Pitekantrop - «maymunsimon odam». 1890 yili golland olimi Y.E.Dyubua tomonidan Yava (Indoneziya) orolidan topilgan. Qadimiylik darajasi:taxminan 1 mln. yil. Bosh miya hajmi: 900 sm³, ikki oyoqlab yurgan.

Sinantrop - «xitoy odami». 1927 yili Xitoy shimolida topilgan. D.Blek. Fikrlash, jismoniy, biologik jihatdan ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Bosh miya hajmi: 1100 - 1200 sm³, qadimiylik darajasi 600 - 500 ming yil.

O'zbekistonda topilgan «fergantrop» odami (700 m.y. 400 m.y. oraligi) sinantroplar bilan xronologik jihatdan tengdosh.
Neandertal odami - 1856 yili Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgan. «Aql - idrokli» odam. Xomo sabines. 6 xili mavjud bo'lgan. Bosh miya hajmi: 1400 sm ³ . Qadimiyluk darajasi: 100- 40 m.y. avv.
Kromanyon odami - 1868 yili Fransiyaning Kromanyon goridan topilgan. Kromanyon odami jismoniy, biologik ko'rinish hamda rivojlanishga ko'ra xozirgi zamon odamlaridan deyarli farq qilmaydigan holatga kelgan. Urugchilik jamoasi boshlangan. Bosh miyasi hajmi 1580 sm ³ . Qadimiyluk darajasi 40 - 12 yil avval.

Eslatma: zamonaviy odam bosh miyasi hajmi 1400 dan - 2000 sm³ atroflarida bo'ladi.

№	Savollar	Ha	Yo'q
1	O'zbekiston ilk insoniyat paydo bo'lgan hududlar tarkibiga kiradimi?		
2	Yer landshaftining o'zgarishi, jug'rofiy - geologik jarayonlar respublika hududiga ta'sir ko'rsatdimi?		
3	Ibtidoiy tasviriy san'atning yuzaga kelishi tabiiy jarayon bo'lganmi?		
4	«Avesto» - yaratilgan yurt O'zbekiston hisoblanadimi?		
5	Metall ishlatilishga o'tilishi jamiyat ijtimoiy - iqtisodiy hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdimi?		
6	Ijtimoiy hayotdagi matriarxat tuzumi insonlar hayotiga o'zgarish yasay oldimi?		

Mustaqil ishlash uchun savollar:

1. Sivilizatsiya tushunchasi va sivilizatsiyalar tizimida O'zbekistonning tutgan o'rni qanday?
2. Olduvay va Ashel davrida sodir bo'lgan jarayonlar va ilk mehnat qurollari hususida fikringiz qanday?
3. Muzlik davri ibtidoiy odamlarning turmush tarzida qanday o'zgarishlar yasadi?
4. Urug'chilik jamoasi deganda nimani tushunasiz?
5. Neolit davri «inqilobi» deganda nimani tushunasiz?
6. Eneolit davri ijtimoiy iqtisodiy hayotida roy bergan muhim o'zgarishlar qaysilar?
7. «Avesto»ning o'rganilish tarixi qanday kechgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yhati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2008.
2. O'zbekiston Konstitusiyasi - biz uchun demokratik taraqqiyot yulida va fuqarolik jamiyatini barpo etishda mustahkam poydevordir. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganliining 17 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2004 yil 8dekabr.

3. Karimov I.A. Yuksak ma'naniyat yengilmas kuch. Toshkent: "Manaviyat", 2008.
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q - Toshkent: "Sharq", 1998.
5. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Maxkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bagishlangan ko'chma majlisdagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2007 yil 31 avgust.
6. Moziydan taralgan ziyo. Imom al Buxoriy.-Toshkent: "Sharq", 1998.
7. O'zbekistonning yangi tarixi. Konseptual - metodologik muammolar. - Toshkent: Akademiya, 1998.
8. Nabiyev A. Tarixiy o'lkashunoslik - Toshkent: "O'qituvchi", 1996.
9. Jabborov I. Antik madaniyat va ma'naviyat xazi'nasi. -Toshkent: "O'zbekiston", 1999.
10. Jabborov I. Uzbek xalqi etnografiyasi. -Toshkent: O'qituvchi, 1994.
11. Xomidov X- "Avesto" fayzlari. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti 2001.
12. Sagdullayev.A.. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. -Toshkent: Universitet, 1996.
13. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. -Toshkent: "O'qituvchi", 1990.
14. Axmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. -Toshkent: "O'qituvchi", 1991.
15. Usmonov.K. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. -Toshkent: Iqtisod -Moliya, 2006.
16. A.Sagdullayev. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. - Toshkent, 2007.
17. A.Sagdullayev. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. - Toshkent, 2006.
18. B.Eshov. O'zbekiston Davlatchiligi tarixi. - Toshkent: «Ma'rifat», 2009.
19. Kabirov J.,Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi.- Toshkent, 1990.
20. Avesto. Tarixiy adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasini. - Toshkent: «Sharq», 2001.
21. Q.Usmonov, M.SODIQOV, S.Burhonova. O'zbekiston tarixi. Darslik, 2006.
22. Qayumov A., Isoqov M. va boshq. QADIMGI yozma yodgorliklar. - Toshkent: Yozuvchi, 2000.
23. Boboyev X-, Do'stjonov T. va boshq. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni. -Urganch: Xorazm, 2002.
24. O'zbekiston tarixi. Prof. R.H.Murtazaevning umumiy tahriri ostida, - Toshkent. 2005.

2-mavzu. O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari. (IX asrga qadar)

Режа:

1. Mamlakatimiz hududida ilk davlat uyushmalarining yuzaga kelishi. Qadimgi Xorazm. Qadimgi Baqtriya podsholigi.
2. Ahmoniylar xukmronligi davrida O'rta Osiyoda kechgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayot.
3. Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga istilochilik yurishlari.
4. Ellinizm. Salavkiylar va Yunon Baktriya davlati.

Таянч сўз ва иборалар:

1	Avesto	11	Darik	21	Ustrushona
---	--------	----	-------	----	------------

2	Qadimgi Xorazm	12	“Shox yo’li”	22	Harbiy
3	Qadimgi Baqtriya	13	Davlat	23	Ko’shin
4	Talan	14	Davlatchilik	24	Eparx
5	Satrap	15	Ellin	25	Gipparx
6	Imperiya	16	Ellinizm	26	Draxma
7	Nmanapati	17	Eron	27	Eter
8	Kavi	18	Sug’d	28	Akinak
9	Strateg	19	Baqtra	29	Sagaris
10	Yunon - makedon	20	Maroqand	30	Konfederatsiya

Bronza davriga kelib dehqonchilikdan chorvachilikning ajralib chiqishi, ixtisoslashagan hunarmandchilik xo‘jaliklarining rivojlanishi natijasida ishlab chiqarish hajmi ko‘payib, mehnat qurollari yanada takomillashib bordi. Sun‘iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik O‘rta Osiyo xo‘jaligining asosi hisoblanib bu jarayon janubiy Turkmaniston, Tojikiston va O‘zbekistonning janubida bronza davrida, Toshkent vohasi, Farg‘ona vodiysi hududlarida esa ilk temir davrida shakllanib rivojlandi. O‘rta Osiyoda ilk davlat uyushmalari sun‘iy sug‘orish birmuncha qulay bo‘lgan Amudaryo (yuqori, o‘rta, quyi) oqimlari bo‘ylarida, Murg‘ob vohasida, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida shakllanib rivojlanadi.

Jamiyat hayotida metallning keng yoyilishi, hunarmandchilikning ixtisoslashuvi, alohida xo‘jalik tarmog‘i sifatida shakllanib rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, davlatchilik paydo bo‘lishi uchun muhim bo‘lgan qo‘shimcha mahsulot ko‘payishiga turtki bo‘ldi. Ilk davlatlarning paydo bo‘lishida o‘zaro ayirboshlash, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning ham ahamiyati nihoyatda katta bo‘lgan.

O‘lkamiz hududlarida dastlabki shahar madaniyatining shakllanishi ham jamiyat taraqqiyotida bo‘lgani kabi uzluksiz taraqqiyot yo‘li bilan rivojlangan. Bu qonuniyatga ko‘ra shaharsozlik madaniyatining shakllanishi uzoq va bosqichma-bosqich davrlarni bosib o‘tgan. O‘zbekistonning turli hududlarida tadqiqotchilar qadimgi shahar xarobalarini topib tekshirdilar. Ko‘p sonli arxeologik topilmalarning dalolat berishicha bu ko‘hna shaharlar ba‘zilarining yoshi 2 700-3000 yildan kam emas. Ularga Afrosiyob, Ko‘ktepa (Samarqand), Qiziltepa (Surxon vohasi), Uzunqir, Yerqo‘rg‘on (Qashqadaryo vohasi) va boshqalar kiradi. Bu ko‘hna shaharlar tarixi hozirgi Samarqand (Afrosiyob-Maraqanda), Kitob-Shahrisabz (Uzunqir) yoki Qarshi (Yerqo‘rg‘on) hududlarida davom etdi.

O‘lkamiz hududlarida qadimgi shaharsozlik madaniyatining asoslari quyidagilardan iborat:

- aholining o‘troq dehqonchilikka o‘tishi va keng vohalar bo‘ylab yoyilishi;
- hunarmandchilik ishlab chiqarishining rivojlanishi natijasida iqtisodiy hamda madaniy aloqalar va savdo-sotiqning taraqqiy etishi;
- tabiiy-geografik hamda harbiy-strategik shart-sharoitlar.

O‘lkamiz hududlaridagi ilk shaharlar qishloqlardan iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqesi bilan ajralib turgan. Bu shaharlar asosan aholisi sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan vohalarda, qadimgi savdo yo‘llari bo‘ylarida, hukmdorlar qarorgohlari atroflarida paydo bo‘lgan. Bunday shaharlar o‘zlari joylashgan vohalarining siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy va harbiy markazlari vazifasini bajargan bo‘lishi shubhasizdir.

Ilk davlatlar haqidagi yozma manbalar.

Vatanimiz tarixini o'rganishidagi dastlabki yozma manba sifatida "Avesto" katta ahamiyat kasb etadi. "Avesto"da ahmoniylargacha bo'lgan geografik, hududiy nomlar, atamalar, ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar, siyosiy tarix, diniy falsafa va turli ma'lumotlar saqlangan. Bu manbada tilga olingan juda ko'plab mamlakatlar - O'rta Osiyo va O'rta Sharq, Afg'oniston, Eronning shimoli-sharqiy hududlari bilan bog'liqdir. Yasht qismlari oriylarning yerlari haqida quyidagicha e'lon qiladi: "U mamlakatning jasur sardorlari ko'pdan ko'p harbiy yurishlar qiladi, uning keng yaylovlarga ega, suvga serob tog'larida chorva tinch o'tlov va yemish bilan ta'minlangan, bu yerdagi sersuv chuqur ko'llar to'lqinlanib turadi, kema qatnaydigan keng daryolarning oqimi Pourutadagi Iskata, Xaravaydagi Mouru, So'g'ddagi Gava va Xvarizam tomoniga toshib intiladi".

Davlatchilik paydo bo'lishining muhim belgilaridan biri jamiyatning ijtimoiy tabaqalarga bo'linishi hisoblanadi. Ko'pchilik manbalardan bizga ma'lumki, Avesto jamiyati quyidagi to'rtta tabaqaga bo'linadi: 1) qohinlar (atravanlar); 2) harbiylar (ratayistralar); 3) dehqon-chorvadorlar (vastrya-fshuyant); 4) hunarmandlar (xutlar). Jamiyatning bunday tabaqalashuvi qadimgi, ya'ni, zardushtiylikka bo'lgan a'analarni o'zida aks ettiradi. Bu a'analalar ayrim o'zgarishlar bilan ko'p asrlar, Avestodan keyingi davrlarda ham saqlanib qoladi.

Jamiyatning boshqaruv tartibi haqida Avestoda ma'lumotlar saqlangan. Manbada keltirilishicha, oriylar o'lkasi quyidagi to'rtta ma'muriy hududiy birlikka bo'linadi: 1-patriarxal oilaga tegishli bo'lgan turar-joylar (nmana); 2-qishloqlar (vis); 3- tumanlar (zantu); 4-viloyat – o'lka (daxyu). Ushbu birliklarning har biri o'z yo'l boshchisiga ega bo'lgan: 1-nmanopati (uy boshlig'i); 2-vispati (qishloq boshlig'i); 3-zantupati (tuman oqsoqoli); 4-daxyupati (viloyat –o'lka yo'l boshchisi).

Mil avv. VI asrning o'rtalariga kelib Erondagi Ahmoniylar sulolasi hukmdorlari Qadimgi Sharqdagi ko'pgina mamlakatlar ustidan, jumladan, O'rta Osiyodagi Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, "Saklar o'lkasi" ustidan o'z hokimiyatini o'rnatdilar. Ahmoniylar davrida bitilgan mixxat manbalarda O'rta Osiyo xalqlari va viloyatlari haqida turli ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin. Bu davr yozuvlarida o'lkamiz xalqlarining qadimgi tarixiga oid quyidagi ma'lumotlar saqlangan: viloyatlar va xalqlarning nomlari, ayrim siyosiy jarayonlar, saklar yurtiga qarshi yurishlar, iqtisodiy tuzum va moddiy madaniyat ma'lumotlari.

Yunon-rim tarixchilaridan birinchi bo'lib "tarixning otasi" Gerodot (mil.avv. V asr) O'rta Osiyo xalqlari haqida ma'lumotlar beradi. Gerodot "Tarix" kitobida Baqtriya, Baqtra, baqtriyaliklarni 13 marta, so'g'dlarni 2 marta, xorazmliklarni 3 marta, saklarni 11 marta, massagetlarni 19 marta tilga olib ularning moddiy madaniyati, urf-odatlarini, dini va tarixi haqida hikoya qilgan.

Gerodotning O'rta Osiyo to'g'risidagi asosiy fikrlari forslarning sak-massagetlarga qarshi yurishlari, Kir II va To'maris o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, ahmoniylar harbiy qo'shinlari safida yurtimiz xalqlari jangchilarining ishtiroki, ularning yarog'-aslahalari, yo'l boshchilari, fors-yunon urushlarida ularning jasorat ko'rsatganligi, xalqlarning ahmoniylar davlatiga bo'ysunishi va soliq tartibi, sak-massagetlarning turmush tarzi va diniy e'tiqodi va boshqa ayrim ma'lumotlardan iborat.

Asli Kichik Osiyodagi Knid shahrilik bo'lgan yunon tarixchisi Ktesiy ahmoniylar podshosi Artakserks (mil.avv. 404-359 yy.) saroyida tabiblik qilgan.

Ktesiy qalamiga mansub “Persika” asarining katta bir qismi baqtriyaliklar tarixiga bag‘ishlangan.

Ktesiy Ossuriya podshosi Ninning Baqtriyaga qilgan yurishlari, Baqtriyaning poytaxti va ko‘p sonli mustahkam istehkom va shaharlar haqida ma’lumotlar berib jumladan shunday yozadi: “Baqtriyadagi ko‘pdan-ko‘p shaharlar orasida Baqtra nomli mashhur bir shahar bo‘lgan. Bu shahar mamlakatning markazi bo‘lib, ko‘p shaharlar o‘rtasida, baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan, unda podsho qal’asi joylashgan”.

Yana bir yunon muallifi Ksenofont “Kiropediya” nomli asarida Ktesiy xabarlariga o‘xshash, Baqtra shaharlarining ossuriyaliklar tomonidan qamal qilinishi to‘g‘risida ma’lumot beradi. Shuningdek, Ksenofont Kir II va Baqtriya urushlari haqida ham yozadi.

Mil. avv. IV asrning ikkinchi yarmida makedoniyalik Iskandarning Sharqqa qilgan yurishlari natijasida O‘rta Osiyodagi qadimgi viloyatlar haqida ko‘plab yangi tarixiy-geografik ma’lumotlar paydo bo‘ldi. Keyingi antik davr mualliflari (Arrian, Kursiy Ruf, Strabon va boshq.) asarlaridagi ma’lumotlar ilk antik davr mualliflarinikiga nisbatan kengroq berilgan. Makedoniyalik Iskadar yurishlari haqida yozgan tarixchilar asarlarida qadimgi O‘zbekiston viloyatlari, shaharlar, qal’alar, manzilgohlar, himoya devorlari, xo‘jalik va madaniy hayot haqida kengroq va batafsilroq ma’lumotlar olish mumkin.

Dastlabki davlatlar

Bronza davriga kelib aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida katta o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Xususan, qadimgi aholi ishlab chiqarishning ma’lum bir sohalariga - dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘sishi va ularning bir yerga to‘planishi uchun zamin yaratdi.

Qadimgi xo‘jaliklarning ixtisoslashuvi, sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi, metallning hayotga jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda turli tarmoqlarning rivojlanishi, o‘zaro ayirboshlash va savdo-sotiqning taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladiki, bu yuksalish ilk davlatchilikning asosiy poydevori hisoblanadi. Ahmoniyargacha bo‘lgan davrda ba’zi bir vohalar, asosiy o‘troq aholi joylashuvi o‘lkalari edi. Ularning hududlarida qishloqlar, sug‘orish inshootlari, o‘zlashtirilgan yer maydonlari bor edi. Bir qancha shunga o‘xshash, daryolar vohalarida joylashgan va umumiy aholi joylashuv hududlari bilan bog‘liq bo‘lgan yerlar Baqtriya, So‘g‘diyona, Xorazm kabi tarixiy viloyatlarni tashkil etgan.

“Katta Xorazm” (Avesto tilida Xvarizam, qadimgi fors tilida Xvarazmish, qadimgi yunon tilida Xorasmiya) davlatining hududiy joylashuvi va paydo bo‘lgan davri masalalari ancha munozarali mavzu. Arxeologik tadqiqotlar ayrim hollarda yozma manbalar ma’lumotlarini tasdiqlamaydi. Mil. avv. IX-VIII asrlar Xorazm madaniyati Amirobod nomi bilan mashhurdir. Bu madaniyatning me’morchilik yodgorliklari asosan chayla va yarim yerto‘lalardan iborat bo‘lib mustahkam turar joylar uchramaydi. Xorazmdagi dehqonchilikning rivojidan darak beruvchi yirik sug‘orish inshootlari, mustahkam mudofaaga ega bo‘lgan turar joylar (Ko‘zaliqir, Ding‘alja) mil. avv VI-V asrlarga oiddir.

Mil. avv. VII asrning oxiri - VI asrda Xorazmda qurilish va hunarmandchilik ancha rivojlangan. Tadqiqotlar natijasida bu hududlardan bronza va temirdan yasalgan mehnat hamda harbiy qurollar, sopol urchuqlar, bronza igna, bigizlar, sopol

idishlar topilgan. Bu topilmalar qo'shni Marg'iyona, Baqtriya va So'g'diyona topilmalariga o'xshab ketadi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, O'rta Osiyodagi ilk davlat uyushmalaridan biri Qadimgi Baqtriya davlatidir. Baqtriyaliklarning yurti Surxon vodiysi, Afg'onistonning shimoli-sharqi, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashib, turli yozma manbalarda Baxdi, Baqtrish, Baqtriyona, Baqtriya, Baxli, Baxlika deb tilga olingan.

Bronza davridagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish (Sopoli, Jarqo'ton, Oltintepa va b.) keyingi davrlarda yanada jadallik bilan rivojlanadi. Natijada mil. avv. IX-VIII asrlarda Baqtriya hududida harbiy ahamiyatga ega bo'lgan siyosiy birlashmalar tashkil topadi. Mil. avv. VIII-VII asrlarga kelib Qadimgi Baqtriya davlati Sharqdagi kuchli davlatlardan biriga aylanadi. Ushbu jarayonni arxeologik va yozma manbalar ma'lumotlari ham to'la tasdiqlaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, bu davr Baqtriya tarkibiga Marg'iyona va So'g'diyona ham (tarixiy-madaniy birlik sifatida) kirgan bo'lishi mumkin.

Turli manbalardagi So'g'da, So'g'uda, So'g'diyona nomlari bilan mashhur bo'lgan qadimgi tarixiy-madaniy o'lka hozirgi Zarafshon va Qashqadaryo vohalarini o'z ichiga olgan. Ilk temir davri So'g'diyona hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish jarayonlarini kuzatish mumkin. Bu rivojlanish jarayoni mil.avv. IX-V asrlarga oid ko'p sonli manzilgohlar va ko'hna shahar xarobalaridagi turli-tuman topilmalar va me'morchilik tuzilish bilan izohlanadi.

Ilk davlatchilikning eng asosiy belgilaridan bo'lgan ko'hna shahar xarobalari So'g'diyonadan to'rtta (Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Uzunqir, Ko'ktepa) topib o'rganilgan bo'lib, ular hozircha O'zbekistondagi eng qadimgi rivojlangan shahar madaniyatini o'zida aks ettiradi.

O'zbek xalqi va uning ajdodlari ilk davlatchiligi taraqqiyoti o'troq dehqonchilik xo'jaligi va qadimgi shaharlar tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Ilk davlatlar tashkil bo'lishida, jamiyat rivojlanishining ichki qonuniyatlaridan tashqari ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning yuqori darajasi- hunarmandchilik, almashinuv va savdoning kuchayib borishi, siyosiy qarama-qarshiliklar va harbiy to'qnashuvlar ham ta'sir qilgan.

Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda O'rta Osiyo

Mil. avv. 555-540-330 yillar O'rta Osiyoning tarixiy-madaniy viloyatlari ulkan Ahmoniylar davlati tarkibiga kirar edi. O'rta Osiyo viloyatlari va unga qo'shni bo'lgan hududlarning bosib olinishi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixi haqida ko'pchilik olimlar turli yillarda tadqiqot ishlari olib bordilar. Bu tadqiqotlarning aksariyati ahmoniylar Eroni hududlari tarixi bilan bog'liqdir. Mavjud ilmiy tadqiqotlar ahmoniylar davri mixxat yozuvlari va ayrim yunon-rim tarixchilarining asarlari hamda arxeologik tadqiqotlar natijalariga asoslanadi.

Bu davr Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Qalayimir, Kuchuktepa, Qizilcha, Bandixon kabi ko'plab yodgorliklardan dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan mehnat qurollari-o'roqlar, ketmonlar, yorg'uchoq va dehqonchilik mahsulotlari qoldiqlarining topilishi dehqonchilikdan dalolat berib, dehqonchilik asosan sun'iy sug'orishga asoslanganligini ko'rsatadi.

Baqtriyaning poytaxti qadimgi Baqtra (Hozirgi Balx) shahrida qazish ishlari olib borilib, u yerdan topilgan kulolchilik buyumlari ko'hna shaharning eng qadimgi qatlamlari mil. avv. V asrning o'rtalariga oid ekanligidan dalolat beradi.

Mil. avv. VI-IV asrlarda So'g'diyona hududlarida ko'plab shahar va qishloqlar bo'lib, ular fors podsholariga katta-katta soliqlar to'lab turar edilar. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridan bu davrga oid Uzunqir, Yerqo'rg'on, Daratepa, Sangirtepa, Lolazor, Afrosiyob, Xo'ja Bo'ston kabi 50 dan ziyod ko'hna shahar va manzilgohlar ochib o'rganilgan.

So'g'diyonaning poytaxti bo'lgan Afrosiyob (Samarqand)da shahar hayotining rivojlanishi So'g'diyona va butun O'rta Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy hayotning yuksalishi hamda inqirozi bilan muvofiq tarzda kechgan. So'g'diyonaning "ikkinchi poytaxti" bo'lgan Yerqo'rg'onni (Qashqadaryo) tadqiqotchilar yunon-rim tarixchilari tomonidan eslatilgan Ksenippa viloyatining markaziy shahri deb hisoblaydilar.

Mil. avv I ming yillikning o'rtalarida Xorazm ham rivojlanishi jarayonini boshdan kechiradi. Xorazm tadqiqotlari natijalariga qaraganda VI-IV asrlarda bu hududda yirik-yirik manzilgohlar mavjud edi. Bu davrda Xorazmda inshootlar qurilishida xom g'isht, paxsa ishlatilgan. Manzilgohlar va turar joylardan topilgan topilmalarning boy va qashshoqligi bu yerda mavjud bo'lgan ijtimoiy va mulkiy tengsizlikdan dalolat beradi. Shaharlar aholisining asosiy mashg'uloti hunarmandchilik bo'lgan. Ko'plab topilgan sopol, bronza, temir buyumlar fikrimiz dalilidir. Xorazmda bu davrda mahalliy o'troq aholidan tashqari ko'chmanchi chorvadorlar ham yashagan bo'lib, ular o'rtasida doimiy harbiy to'qnashuvlar, iqtisodiy va madaniy munosabatlar bo'lib turgan.

Mil. avv. IV asrning o'rtalaridan boshlab esa, Bolqon yarim orolidagi shahar-davlatlar kuchaya boshlaydi va Makedoniya podshosi Fillip II boshchiligida mil. avv. 336 yilda ahmoniy davlatiga qarshi kurash boshlandi. Ammo, Fillip II ning o'ldirilishi tufayli bu kurash to'xtab qoldi. O'sha yili taxtga Fillip II ning o'g'li 20 yoshli Iskandar (Aleksandr) o'tirdi. Bu paytga kelib, yunon shahar-davlatlarida Iskandarga qarshi harakatlar boshlangan bo'lib, yosh podsho bu harakatlarning barchasini shafqatsizlik bilan bostirdi.

Iskandar ahmoniy larga qarshi urushga jiddiy kirishib Kichik Osiyodan Parmenion boshliq qo'shinlarni chaqirtirdi. Harbiy kengash tuzib quruqlikda va suvda harakat qilayotgan qo'shinlar oldiga aniq vazifalar qo'ydi. Bir necha g'alabadan so'ng mil. avv. 330-329 yillar qishida Makedoniyalik Iskandar qo'shinlari Hinduqush dovonidan o'tib Shimoliy Baqtriya yerlariga chiqib keladilar. Bu paytdagi Baqtriya satrapi Bess o'z qo'shinlari bilan Iskandarga qarshi chiqdi. Ammo, tajribali yunon-makedon qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchradi. Iskandar Baqtriyaning poytaxti Baqtra shahri, Aorn, Drapsak kabi mustahkam qal'alarni egalladi. Maroqandadan so'ng yunon-makedon qo'shinlarining yurishi nihoyatda og'ir kechdi. Mahalliy so'g'diy aholi dushmani o'ta norozi kayfiyatda kutib oldi hamda bir tan- bir jon bo'lib unga qarshi chiqdi. Natijada Baqtriya va So'g'diyona hududlarida ham Iskandarga qarshi qo'zg'olonlar boshlanib ketadi. Asosan Spitamen boshchilik qilgan bu qo'zg'olonlar mil.avv. 329-327 yillarda shafqatsizlarcha bostirildi.

Yunon-makedon bosqinchilariga qarshi uch yil davomida kurash olib borar ekan, O'rta Osiyo xalqlari mislsiz jasorat namunalarini ko'rsatdilar. Ular yunonlar o'ylaganidek, "varvarlar" va madaniyatdan orqada qolgan emas, balki o'z davrining yuksak harbiy san'ati va madaniyatiga ega ekanliklarini namoyish etdilar. Iskandar qo'shinlari butun Sharq davlatlarini o'zlariga bo'ysundirganlarida So'g'diyona va

Baqtriya'dagi kabi qattiq qarshilikka uchramagan edilar. Bu holni Iskandar tarixini yozgan ko'pgina qadimgi davr tarixchilari ham e'tirof etadilar.

O'zbekiston hududlarida yashagan mahalliy aholi qadimgi davrlardan boshlab bosqinchilarga qarshi ayovsiz kurash olib borib o'z ozodligi va mustaqilligi yo'lida bir tan-bir jon bo'lib harakat qilganlar. Ammo, kuchlar nisbati va harbiy texnikaning teng emasligi ko'p hollarda bosqinchilar ustunligini ta'minlagan.

Makedoniyalik Iskandar Salavkiylar, Parfiya va Yunon-Baqtriya davlatlari turli xalqlar, elatlar va qabilalarning zo'rlab birlashtirilgan yig'indisidan iborat bo'lib, faqat qo'rqitish va qurol kuchi orqali idora qilinar edi. Mil.avv. 323 yilda Makedoniyalik Iskandarning Bobilda to'satdan vafot etishi siyosiy vaziyatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ldi. Yunon diadoxlari (hukmdorlar, amaldorlar) o'rtasida hokimiyat uchun shafqatsiz kurash boshlandi.

Mil.avv. 312 yilda Iskandarning eng ishonchli sarkardalaridan biri Salavka diadoxlari bilan bo'lgan kurashda ustun kelib Bobil, Suziana, Midiya va boshqa qo'shni viloyatlarni bosib oldi va ko'p o'tmay Old Osiyo, Eron va O'rta Osiyo hududlariga ham o'z hukmronligini o'rnatdi. Salavkiylar hokimiyatni egallagan paytdayoq ularning O'rta Osiyodagi ahvoli tahlikali edi. Aynan shu sababli O'rta Osiyo viloyatlari yerlaridan mahrum bo'lishdan qo'rqib ketgan Salavka I o'z vorisi Antiox I boshchiligidagi Sharqiy noiblik (straplik)larni ta'sis etdi.

O'zining uzoq yillik hukmronligi davrida (mil. avv. 293-261 yy.) Antiox G'arbga qilgan ko'pgina yurishlari bilan shuhrat qozondi. U o'z davlatining sharqiga, shumlardan O'rta Osiyo yerlariga kam e'tibor qaratdi. Bu paytda uning viloyatlarida iqtisodiy o'zgarish yuz beradi. Ancha tinch hayot boshlanib qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq anchagina rivojlanadi. Salavkiylar davlati markazidan chetda bo'lishiga qaramasdan, O'rta Osiyo ular davlatining eng muhim qismi edi. O'rta Osiyo harbiy-strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, salavkiylar bu hudud bo'ylab o'tgan savdo yo'llari bo'yida shaharlar va qishloqlar qurdirib ularni hunarmandchilik, o'zaro almashinuv va savdo-sotiqni rivojlantirganlari bejiz emas.

Tarixiy manbalarda salavkiylar satrap-strateglari yunoncha nomda tilga olinadi. (Stratonik, Aleksandr, Giyeraks va b.). Demak, salavkiylar hukmdorlari asosan yunonlardan va ayrim hollarda ellinlashgan mahalliy aholidan tayinlangan. Tadqiqotchilarning fikricha, O'rta Osiyoda yunon hokimlari va ular atrofida to'plangan yunon-zodagonlar bilan birga mahalliy zodagonlar ham hokimlik qilar edilar. Salavkiylar hokimiyati, O'rta Osiyodagi harbiy manzilgohlarda (katoykiyalarda) joylashgan harbiy kuchlarga tayangan edi. Aholiga jabr-zulm qilishda mahalliy hukmron guruh vakillari ham ishtirok etardilar.

Mil. avv. III asrning 60-50-yillariga kelib Kichik Osiyo va Bolqon yarim orolida salavkiy hukmdorlari o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar avj oldi. Natijada salavkiylar davlatining sharqiy satraplari siyosiy hayotida o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mil. avv. 250 yilga kelib dastlab Parfiya, keyin esa Yunon-Baqtriya davlatlari salavkiylar davlatidan ajralib chiqib o'zlarini mustaqil deb e'lon qildilar.

Yunon-Baqtriya davlatining gullab-yashnagan davri mil. avv. III asrning ikkinchi yarmi va mil. avv. II asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Janubiy hududlardan bu davrga oid Jondavlattepa, Dalvarzin (pastki qatlamlar), Oyxonim, Qorabog'tepa, Kampirtepa kabi yodgorliklardan hokimlar saroylari, ibodatxonalar, turar-joylar, mehnat va jangovar qurollar, turli hunarmandchilik buyumlari hamda

ko'plab tanga pullarning topilishi bu hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi rivojlanish jarayonlaridan dalolat beradi.

Yunon-Baqriya davlati markazlashgan davlat bo'lib, hokimiyatni podsho boshqarar edi. Davlat bir necha viloyatlarga bo'lingan bo'lib bu viloyat hokimlari podshoga bo'ysunar edilar. Ba'zi tadqiqotchilar So'g'd va Farg'ona ham Yunon-Baqriya tarkibiga kirgan desalar, ayrimlari bu davlatning chegaralari Amudaryodan nariga o'tmagan deyдилar. So'nggi yillarda olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan juda ko'plab arxeologik topilmalar Amudaryoning o'ng va so'l qirg'og'i aholisining mil.avv. III-II asrlardagi o'zaro aloqalardan darak beribgina qolmay, bu yerlarni Yunon-Baqriya davlati tarkibiga kirganligidan dalolat beradi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda mil. avv. 250-140-130 yillar davomida Yunon-Baqriya davlati mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lib, bu davrda Diodot, Yevtidem, Yevkratid, Geliokl kabi podsholar hokimiyatni boshqarganlar. Mil. avv. II asrning ikkinchi yarmiga kelib ko'chmanchilar zarbalari ostida Yunon-Baqriya davlati inqirozga uchradi.

Davlatchilik paydo bo'lishidagi ayrim nazariyalar¹

Teologiya nazariyasi. Islom mafkurasi va katolik cherkovi, Foma Akvinskiy XIII asr, Jozef Mestr (XIX asr). Davlatlar kelib chiqishini ilohiylik bilan boglaydi. _____

Patriarxal nazariyasi. Aristotel asarlariga asoslanib, XIII asrda R.Filmer tomonidan rivojlantirilgan. Davlatni bevosita oiladan o'sib chiqqan deb hisoblab, unga ko'ra davlat xokimiyati otaning oila a'zolari ustidan xokimligini belgilaydi.

Patrimonial nazariyasi. XIX asrda yashagan fransuz olimi A.Galler tomonidan ishlab chiqilgan. Davlat yerga mulkchilik xuquqidan kelib chiqqan (patrimonium) deb hisoblashadi, ya'ni xokimiyat, yerga egalik qilish xuquqidan bevosita u yerda yashovchi odamlarga yoyiladi deb ta'riflanadi.

Shartnomaviy nazariyasi. XVII - XVIII asrlarda keng yoyilgan bu nazariya tarafdorlari A.Gorsiy, J.Lokk, T. Gobs, J.Russo, D.Didro, SH.Monteske. Unga ko'ra davlat - odamlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida odamlarning ongli ravishda birlashishidir. Kishilar shartnomaning kuchi bilan o'z erkinligi, o'z xokimiyatining bir qismini davlatga beradilar.

Zo'ravonlik nazariyasi. Y.E.Dyuring, L.Gumilovich, K.Kautskiy - asosiy tarafdorlari bo'lgan. Unga ko'ra davlat kuchsiz va ximoyasiz kabilalarning kuchli va uyushgan kabilalar tomonidan bosib olinishi yo'li bilan zo'ravonlik yoki kuch ishlatish yo'li bilan paydo bo'lgan deb xisoblaydilar.

Irrigatsiya nazariyasi. Nemis olimi K.Vittfogel tomonidan ishlab chiqilgan. Unga ko'ra davlatlarning paydo bo'lishi, ularning birlamchi despotik shakllari sharqiy agrar viloyatlarda ulkan irrigatsiya inshootlari ahamiyati bilan boglanadi.

Psixologiya nazariyasi. Tarafdorlar : L.Petrajitskiy, Z.Freyd, G.Tard. Davlatning paydo bo'lishini inson psixologiyasi, shaxsning jamoada yashashga extiyoji, obro'li kishilarni izlashi, buyruq va itoat etish istagi bilan izohlanadi.

Sinfiy nazariyasi . Tarafdorlari: Marks, Engels, Lenin, Plekhanov. Unga ko'ra davlat ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar o'zgarishi natijasi, sinflar paydo bo'lishi va ular o'rtasida sinfiy kurash keskinlashuvining yakuni deb hisoblanadi. Nazariyaga ko'ra davlat bir sinfning boshka sinf ustidan xukmronligi kuroli deb ta'riflanadi.

¹ **E.Rtveladze, A.Sagdullayev, B.Eshovlar asarlari asosida bayon etilgan.**

«Aqliy hujum» - olib borish qoidalari

- o'zaro hech qanday baholash va tanqid bo'lmasligi.
- Jo'n va nihoyatda oddiy fikrlashga baho berishdan tiyilish.
- Barcha fikr mulohaza qimmatli va bir o'rinda bo'lganligi bois fikrlovchiga nisbatan bosim o'tkazmaslik va uni faqat tanqidiy tarzda qabul qilmaslik.
- O'z fikrini bildirmoqchi bo'lganlarga imkon berish.
- Fikrlar xilma - xilligi asosiy maqsad.
- Fikr - mulohazalar qaytarilishini xotirjam qabul qilish.
- Qiziqarli va asosli fikrlarni rivojlantirish lozim.
- O'zini vazmin va xotirjam tutish, O'zaro muloxazalarni bildirayotganlarga muomala madaniyati asosida munosabat bildirish.
- Barchani o'zaro hurmat, boshqalar fikriga qanoatli bo'lishga chaqirish.

“Menyu” metodi texnikasi

4 ta guruh uchun alohida topshiriqlar tayyorlanadi. Har bir guruh olgan topshiriqni 3—5 min. muhokama qiladi. Xar bir guruh vakili tayyor “til”dan olib keladi. Keyin bu jarayon davom etadi. 10 min. muhokamadan so'ng topshiriklar bajarilishga kirishiladi.

Topshiriqlar

- I. Davlatchilik xususida tarixiy manbalar.
- II. Ahmoniylar xukmronligi davridagi o'zgarishlar tavsifi.
- III. Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga harbiy yurishlarining xarakatlanish doirasi.
- IV. Ellinizm jarayoni va uning o'lka xududiga ta'siri.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Davlatchilik tushunchasi xususida qanday ma'lumotlarga egasiz?
2. Ilk davlatlar paydo bulishining asosiy omillari nimada bo'lgan?

3. Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya podsholigi ijtimoiy - siyosiy tarixining asosiy jihatlarni tushuntirib bering.
4. Spitamenga safdosh ozodlik xarakati vakillari xaqida nimalarni bilasiz?
5. Sapavkiylar davlati ichki va tashki siyosatining asosiy yunalishlari haqida gapirib bering.
6. Yunon - Baqtriya ijtimoiy - iqtisodiy xayoti qanday kechgan?
7. Ellin madaniyati nima?
8. O'lkamiz xududida topilgan Yunon - Baqtriya davriga oid asosiy yodgorlshslarni sanab ko'rsating va izohlab bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. I. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - Toshkent: "Sharq", 1998.
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000
3. A. Sagdullayev, U. Mavlonov. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. - Toshkent: Akademiya, 2006.
4. A. Asqarov. O'zbek xalkining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
5. B. Eshov. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Marifat", 2009.
6. U. Abdullayev. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarixshunosligi. Toshkent: Akademiya, 2009.
7. Halimboy Boboyev. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Fan", 2004.

3 мавзу. O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari (IX asrga qadar).

Режа:

1. Kushon davlatidagi ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayot.
2. Er. avv. III - er. IV asrlarida mamlakatimiz hududida kechgan ijtimoiy siyosiy jarayonlar. Eftaliylar xukmronligi davri.
3. Turkiy hoqonlik xukmronligi davrida O'rta Osiyo. Garbiy Turkiy hoqonlik.
4. Arab xalifaligining Movarounnahr ga istilochilik yurishlari. Xalifalikka qarshi xalq ozodlik xarakatlari.

Таянч сўз ва иборлар:

1	Kushonlar	11	Dehqon	21	Shad
2	Davlat	12	Qo'shchi	22	Tudun
3	Buddaviylik	13	Vagize	23	Yabg'u
4	Kidariylar	14	Chokar	24	Xuroson
5	Xioniylar	15	Kadivar	25	Amir
6	Eftaliylar	16	Kashovarz	26	Xalifa
7	Kanishka	17	Mazdakiylik	27	Movarounnahr
8	Kidara	18	Turkiy	28	Xiroj
9	Piro	19	Hoqonlik	29	Zakot
10	Eftalon	20	Bumin	30	Jizya

Tadqiqotchilarning fikriga qaraganda, Salavkiylar sulolasi bilan doimiy ravishda olib borilgan kurashlar natijasida mil.avv. III asrning boshlarida Qang' davlati paydo bo'ldi. Keyinchalik, Yunon-Baqtriya davlati hamda ko'chmanchi qabilalar bilan kurashlar natijasida Qang' davlati yanada mustahkamlandi va ayrim

manbalarda O'rta Osiyodagi yirik davlatlardan biri sifatida eslatiladi. Bu davlatning asosiy negizini Sirdaryoning o'rta oqimida yashovchi qang'lar tashkil etganlar. Mil. avv. II asrning boshlariga kelib Qang' davlatining yerlari birmuncha kengayib sharqda Farg'ona vodiysi (Dovon), shimoli-sharqda usun, yuechji qabilalari bilan shimoli-g'arbda Sarisu daryosi, g'arbda, Sirdaryogacha borgan. Bu katta hudud Toshkent vohasini, Talas vodiysini va qisman Chu vodiysining quyi oqimidagi yerlarni o'z ichiga olib Qang' davlatining asosiy yerlari hisoblangan, Mil.avv.II-I asrlarda qang'liklar Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni va Xorazmni o'zlariga bo'ysundiradilar.

Qadimgi manbalarda Qang' davlat hokimiyati qay tarzda idora qilinganligi haqida aniq ma'lumotlar berilmagan. Katta Xan sulolasi tarixida (mil.avv. 202-mil. 25 yy.) faqat bir marta Qang'uy (Qang') podshosi o'z oqsoqollari bilan maslahatlashib ish tutganligi eslatib o'tiladi. Tadqiqotlar natijalaridan xulosa chiqaradigan bo'lsak, Qang' davlati kengashida qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol ishtirok etganlar. Podsho saroyi qoshidagi kengashda davlatning ichki hamda tashqi siyosati va boshqa barcha muhim masalalar maslahat bilan hal qilingan.

Manbalarda Qang' podsholarining ikkita: yozgi va qishgi qarorgohlari eslatiladi. Ular yozni O'trorda (hozirgi Qozog'istondagi Aris va Turkiston oralig'ida) qishni esa Qanqa (Qanxa, hozirgi Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumanida) o'tkazganlar. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga qaraganda O'tror, Oqtepa, Qorovultepa, Qovunchi, Choshtepa, Mingo'rik xarobalari o'rnida qang'arlarning qo'rg'onlari va ko'xna shaharlari bo'lgan. Shahar va qishloqlarda yashovchi o'troq xalqlar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan yuqori turganlar. Toshkent vohasida yashovchilar asosan dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanganlar. Ular arpa, bug'doy, tariq, no'xat, sholi va boshqa donli ekinlar yetishtirganlar. Mevali daraxtzor va uzumzorlari ko'p bo'lgan. Sirdaryoning o'rta oqimida yashovchi qang'arlar asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Mil.avv. II-I asrlarga oid Xitoy manbalari dehqonchilik va chorvachilik, ayniqsa yilqichilik keng rivojlangan Dovon (Da-yuan, Farg'ona) davlati haqida ma'lumotlar beradi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Dovon davlati ma'lum siyosiy uyushmani tashkil etgan bo'lib, davlatni boshqaruvchi hukmdor manbalarda "van" (podsho) unvoni bilan ish yuritgani ta'kidlanadi. Davlat hukmdori mamlakatning siyosiy va diniy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan oqsoqollar kengashiga tayanib ish ko'rgan. Oqsoqollar urush va sulh tuzish masalalarini hal etishda ishtirok etganlar, ba'zan ular hukmdorning taqdirini hal etganlar.

Manbalar Dovon davlatining poytaxtlari - bosh shahar Ershi va ikkinchi shahar Yuchen (davlatning sharqida) haqida ma'lumotlar beradi. Tadqiqotchilar bosh shaharni Marhamat (Andijon vil.) va ikkinchi shaharni Shurabashot (O'zgand vohasi Qirg'.) o'rnida bo'lgan deb hisoblaydilar. Farg'ona vohasi hududlarida ko'chib yurgan chorvador va ko'chmanchi qabilalar Dovon tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lganlar. Bu qabilalar uchun Farg'ona madaniy va hunarmandchilik markazi hisoblangan.

Mil.avv. II asrdan boshlab Qashg'ardan Dovonga shimoliy yo'ldan karvon yo'li harakati boshlanadi. Bu yo'ldan ipak va boshqa mahsulotlarning xalqaro tranzit savdosi amalga osha boshlaydi. Bu paytga kelib Dovon aholisi ko'paya boshlaydi va ko'plab mustahkamlangan aholi manzilgohlari paydo bo'ladi. Savdo yo'lida Dovon muhim ahamiyatga ega bo'la boradi. Tadqiqotchilarning fikricha, Yassa va

Qoradaryo vohalarida ko'pgina qal'alar savdo yo'lini qo'riqlash maqsadida barpo etiladi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi va qadimgi yo'llarning mavjudligi tufayli Farg'ona vodiysida Sharqiy Turkiston bilan olib borilgan tashqi savdo bilan bir qatorda, atrofdagi tog' vodiylarida yashovchi chorvadorlar bilan ham o'zaro almashinuv rivojlanadi. Antik davr Farg'ona yodgorliklarining ayrimlarida Xitoy tangalari (u-shi) uchrasa ham mahalliy tangalar uchramaydi. Bu hol natural xo'jalik (mahsulot ayirboshlash) ustunligidan dalolat beradi.

Qadimgi Xitoy manbalari Baqtriya yuechji qabilalari bosib olganligi haqida ma'lumot beradi. Mil. avv. II asrning ikkinchi choragida (tadqiqotchilar bu sanani mil. avv. 172-161 yillar oralig'ida deb belgilaydilar) yuechjilar xunlardan mag'lubiyatga uchraganidan so'ng O'rta Osiyoning shimoliy hududlarida ko'chib yuradilar. Bu qabilalar Xitoy manbalarida "Da-yuechji" - "Buyuk" yoki "Katta Yuechji" deb eslatiladi. Chjan Szyan ma'lumotlariga ko'ra, yuechjilar xunn qabilalaridan mag'lubiyatga uchragach O'rta Osiyoning janubiga tomon harakat qilib, Dahya (Baqtriya)ni bosib oladilar va Guyshuy (Amudaryo)ning shimoliy tomonida joylashadilar. To'ng'ich Xan uyi tarixida ham yuechjilar Guyshuy daryosining shimoliy tomonida o'z poytaxtlariga asos solganliklari ta'kidlanadi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, yuechjilar mil. avv. 140-130 yillar oralig'ida Baqtriyaga bostirib kirganlar. Oradan ko'p o'tmay Baqtriyada Katta yuechji davlati tashkil topadi. Kichik Xan uyi tarixi ma'lumotlariga ko'ra, Katta yuechji hukmdorlari ko'l ostida beshta hokimlik (Xi-xeu) bor bo'lib, ular Xyumi, Shaunmi, Guyshuan, Xise va Dumilardan iborat edi. Xitoy manbalaridan xulosa chiqargan ko'pchilik tadqiqotchilar Baqtriya tarixidagi butun yuechji davrini uchta bosqichga bo'ladilar.

1. Mil. avv. 139-125 yillar-Katta yuechji Dahya viloyatini bosib oladi, ammo ularning asosiy mulklari Amudaryodan shimol tomonda edi.

2. Mil. avv. 25 yilga qadar-Katta yuechji davlatining shakllanishi va keyingi rivojlanishi. Davlatning poytaxti Amudaryodan shimol tomonda bo'lib, janubiy chegarasi Gibin atroflarida (Kashmir yoki Qandahor) edi. Yuechjilar bo'ysundirgan hududlar Xise, Shaunmi, Guyshuan, Xyumi, Dumi mulklaridan iborat bo'lib ular xi-xou (yabg'u) tomonidan boshqarilgan.

3. Mil. avv. 125 yilgacha Katta yuechji davlatining inqirozi va yuqorida eslatilgan mulklarning mustaqil bo'lishi. Kushon (Guyshuan) yabg'usi Kiotszyukyu (Kujula Kadfiz) qolgan to'rtta mulkni birlashtirib Kushon davlatiga asos soldi.

Mil. avv. I asrning oxiri-mil. I asrning boshlariga kelib guyshuan hokimi Kiotszyukyu barcha mulklarni birlashtirib, Qobuliston va Qandarhorni zabt etadi. Natijada bu davrga kelib Kushon davlati o'z ahamiyatiga ko'ra antik davr Xitoydagi Xan davlati, Parfiya podsholigi, Rim saltanati bilan raqobatlasha oladigan qadimgi dunyoning eng qudratli va zabardast davlatlaridan biri sifatida tashkil topdi. Xitoy manbalaridagi "Guyshuan hokimi Kiotszyukyu", ilk kushon davriga oid topilma tangalarda aks ettirilgan "Kushon podshosi Kujula Kadfiz"ga aynan mos tushadi.

Kushon podsholari ichida eng mashhuri Kanishka hisoblanadi. Uning hokimlik davrida Kushonlar saltanati gullab-yashnashining yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Kanishka davrida Panjob, Kashmir viloyatlari mamlakatga qo'shib olinadi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, davlatning poytaxti Dalvarzindan (Surxondaryo), Peshovar (Afg'oniston) atroflariga ko'chiriladi. Bu davrda (mil. II asr) mamlakatning hududi Shimoliy Hindiston, Afg'oniston, O'rta Osiyoning janubi,

Sharqiy Turkistondan iborat edi. Syuan Szyanning yozishicha, “Kanishka podsholik qilgan davrda uning shon-shuhrati qo‘shni mamlakatlarga yoyildi. Mamlakatning harbiy qudrati ko‘pchilik tomonidan tan olindi. Xitoyning g‘arb tomonidagilar ham Kanishkaning hokimiyatini tan olib, unga o‘z garovga qo‘ygan odamlarini yuborar edilar”.

Kushon davriga oid ko‘plab ochilgan ko‘hna shaharlar bu paytda shaharsozlik madaniyati ayniqsa gullab-yashnaganligidan dalolat beradi. Ayrtom, Afrosiyob, Dalvarzintepa, Termiz, Zartepa, Kampirtepa kabi ko‘hna shaharlar shular jumlasidandir.

Kushon podsholigi ruhoniylar qo‘lidagi davlat bo‘lib, bu davlatda podsho hokimiyatni boshqarish bilan birga bosh qohin ham hisoblangan. Podsholik satrapiyalarga bo‘lingan bo‘lib, ularning boshliqlari ma‘lum ma‘noda o‘zlarini mustaqil deb hisoblaganlar. Kushon podsholigi quldorlik davlati hisoblansada, davlatda qishloq jamoalarining ahamiyati nihoyatda katta bo‘lgan. Tadqiqotlar natijasida kushonlar davrida hunarmandchilikning turli sohalari, ichki va xalqaro aloqalar, madaniy hayot gurkirab rivojlanganligi aniqlangan. Pul muomalasida asosan oltin va mis tangalardan foydalanilgan. Qishloq xo‘jaligida dehqonchilik sun‘iy sug‘orishga asoslangan bo‘lib, qishloq xo‘jalik ekinlarining juda ko‘p turlari yetishtirilgan.

Eftalitlar, Turkiy hoqonlik va arablar istilosi davrida O‘rta Osiyo.

Ilk o‘rta asrlardagi Xitoy manbalarida eftalitlarning ko‘chmanchi qabilalar ekanligi, ularning yurtida shaharlar yo‘qligi, o‘zlari o‘tloqlarda yashaganliklari ta‘riflanadi. Keyingi davr tarixchilari xususan, g‘arb manbalarida esa boshqacha ma‘lumotlar keltiriladi. Vizantiyalik muarrix Prokopiy Kesarский (VI asr) shunday ma‘lumot beradi: “Eftalitlar (saltanati) bir hukmdor orqali idora etilib, o‘z qonuniy (adolatli) davlatchiliklariga egadirlar. O‘zaro va qo‘shnilar bilan (munosabatlarda) adolat meyorini saqlashda vizantiyaliklar va forslardan hech bir qolishmaydilar”.

Eftalitlarning bir qismi ko‘chmanchi chorvador bo‘lsa, ikkinchi-kattaroq qismi shahar va qishloqlarda yashaydigan o‘troq aholi bo‘lgan. Tohariston va So‘g‘dda dehqonchilik va bog‘dorchilik rivoj topgan. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g‘alladan tashqari sholi ham yetishtirilgan, Xitoy manbalarida qayd etilishicha V-VI asrlarda Sharqiy Turkiston va O‘rta Osiyo yerlarida ko‘plab g‘o‘za ekilar edi. O‘rta Osiyo paxta tolasi Xitoyda ham mashhur bo‘lgan. Tog‘ va tog‘ oldi yerlaridagi aholi yilqichilik bilan shug‘ullangan. Farg‘ona vodiysida zotdor armug‘oqlar ko‘paytirilar edi. Yangi yer egaligi munosabatlarining tarkib topa boshlashi bilan sug‘oriladigan yer maydonlarining ma‘lum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari-”dehqonlar” qo‘lida to‘plana boshlangan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin qo‘shchilari ma‘lum darajada zadagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram kadivarlarga aylanib boradi.

Obikor yerlarning bir qismi ibodatxonalar mulki hisoblangan. Bunday yerlar “vag‘nze” deb yuritilgan edi. Yaylovlarning asosiy qismi oqsoqol zodagonlar qo‘lida bo‘lgan. Eftalitlar orasida ijtimoiy tabaqalanish ham kuchli bo‘lgan. Ular orasida yer egaligi munosabatlari shakllanishi bilan bir qatorda ibtidoiy-jamoa tuzumi sarqitlari hali saqlanib qolgan edi. Xitoy solnomalarida qayd qilinishicha eftalitlarda poliandriya (ko‘p erlik) ham tarqalgan edi. Bir necha aka-ukada umumiy bitta xotin bo‘lib, ayolning boshidagi qalpog‘ining burchaklari soniga ko‘ra aka-ukalar nechtaligini bilish mumkin edi. Oliy tabaqa vakillari ichida ko‘p xotinlilik odati ham keng tarqalgan. Eng boy zodagonlar doimiy hamroh sifatida 20 va undan ortiq

do'stlarga ega bo'lishgan. Zodagon vafot etganda, qoida bo'yicha uning do'stlari ham tirikligicha qabrga qo'yilgan.

Turkiy xoqonlik hukmronligi davrida O'rta Osiyo

Ashina urug'idan bo'lgan Asan (Asyan), Shad, Tuu (460-545) lar turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuuning o'g'li Bumin (bu turkcha nomi, xitoycha Tumin) o'ziga tele qabilasini bo'ysundiradi. Endilikda ancha mustahkamlangan bu qabilalar ittifoqi o'zlari qaram bo'lib turgan jujanlardan xalos bo'lish yo'lini qidirishadi. 545 yil Xitoydagi G'arbiy Vey imperatori Van-di Ashin urug'i boshlig'i Buminga do'stona munosabat o'rnatish uchun elchi yuboradi. G'arbiy Vey davlatining asoschilari asli turkiy qabilalardan bo'lib (386-558) Xitoyning shimolida o'z davlatlarini barpo qilib, butunlay xitoylashib ketgan edilar. Turkiylar ularni To'ba yoki Tabg'ach davlati deb yuritganlar. Manbalarda berilishicha, Bumin Vey davlati bilan ittifoqdosh bo'lib, ulardan jujanlarga qarshi kurashda yordam olishi mumkinligiga umid qiladi. Bumin jujan xoni Aynag'ayga uning qiziga uylanmoqligi to'g'risida sovchi yuboradi. Bu taklif Bumin tomonidan ataylab nizo chiqishi uchun qilingan bo'lib, Aynag'ay Buminga: "Ha, temir erituvchim, menga bunday taklifni kiritishga qanday jur'at etding?" deb javob beradi. Bu holat ikki o'rtada jang boshlanishiga bir bahona bo'ldi. Bumin shu javobdan so'ng kurashni boshlab yuboradi va 551 yili Markaziy Osiyodagi eng kuchli bo'lgan jujanlar xonini mag'lub etadi. O'sha yili Bumin yangi davlat-Turkiy hoqonlikka (551-744) asos soladi.

Tinch okeani sohilidan to Qora dengiz sohiligacha cho'zilgan bu ulkan davlat Eronga qarshi harbiy harakatlarni boshlab yuboradi. Istemi Xisrav I Ashushervon qo'shinlarini tor-mor qilib Eronning shimoliga bostirib kiradi. Turkiylar eftaliylar yerlarining Eronga o'tib qolgan yerlarini yana o'z qo'lga qaytarib oladilar. Eron tinchlik sulhiga kelishib har yili 40.000 Vizantiya tillasi to'lash majburiyatini oladi. Undan so'ng Eron bilan Vizantiya o'rtasida ham urush boshlanib ketib, sosoniylar davlati juda nochor ahvolga tushib qoladi.

576 yili Muqan hoqon va Istemi yabg'ularni vafotidan so'ng Turkiy hoqonlikning ta'siri ancha zaiflasha boshlaydi. Eron sarkardasi Bahrom Chubin turkiylarning Chur Bag'a hoqon qo'mondonligidagi 300.000 kishilik qo'shinini tor-mor keltiradi. Chur Bag'a jangda halok bo'ldi. Bahrom Chubin Buxoro yaqinidagi Poykend shahriga bostirib kirib, hoqonning o'g'li Barmuda Teginni asirga oladi va hoqon xazinasini Eron shohiga yuboradi.

Muqan hoqon vafotidan (576 y.) so'ng taxtga uning ukasi Arslon To'ba o'tirdi. Arslon To'ba qo'lida 8 ta viloyat jam etilgan bo'lib, o'z vaqtida ular o'zaro bir-birlari bilan chiqisha olmas edilar. VI asrning ikkinchi yarmiga kelib turkiy xoqonlari va shahzodalari o'rtasida toj-taxt uchun goh oshkora goh zimdan kurash ketayotgan, iqtisodiy tanazzul boshlanayotgan bir paytda turkiy shahzoda Abruy boshchiligidagi xalq harakati bo'lib o'tdi. Abruy harakati to'g'risida to'liq ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Xususan Abdurahmon Muhammad Nishopuriyning (XI asr) "Xazinat-al-ulum" asaridagi bu masalaga bag'ishlangan parcha Narshaxiyning "Tarixi Buxoro" asariga kiritilgan. Uning ma'lumotiga ko'ra Abruyning qarorgohi Poykendda bo'lib, u boy zodagonlar va savdogarlar ustidan qattiq nazorat o'rnatgan. Bunga chiday olmagan zodagonlar Turkiston tomonga yo'l olishgan. Abruy atrofida esa qashshoq dehqonlar guruhlar yig'ilisha borgan. Ammo, bu harakat jahon Qora Churinning o'g'li Shiri Kishvar boshchiligidagi qo'shinlar tomonidan bostiriladi.

582-603 yillardagi o‘zaro urushlardan so‘ng 603 yil hoqonlik to‘la mustaqil 2 qismga: Sharqiy va G‘arbiy qismlarga ajraldi. Yettisuv, Chu vodiysi, Volga, Kubanning quyi qismi, Irtish, Ishim daryolari bo‘yidagi yerlar, O‘rta Osiyoning kichik yarim mustaqil davlatlari G‘arbiy xoqonlik tarkibiga kirar edi.

G‘arbiy hoqonlikdagi yozgi qarorgoh Isfijob yaqinidagi Mingbuloqda, qishkisi Suyob shahrida edi. Suyobning sharqiy tomonida dulu qabilasining besh o‘q bo‘dun ittifoqi, g‘arbida esa nushibi qabilasining besh o‘q el ittifoqining yerlari joylashgan edi. G‘arbiy hoqonlik ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jihatdan Sharqiy hoqonlikdan mutlaqo ajralib turar edi. Sharqiy hoqonlikdagi aholi asosan ko‘chmanchi chorvadorlardan iborat bo‘lsa, g‘arbiy hoqonlik aholisining katta qismi esa o‘troq dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg‘ul edi. Yer egaligi munosabatlari rivojlanayotgan G‘arbiy hoqonlikning ijtimoiy tarkibi ham, siyosiy boshqaruvi ham ancha-muncha murakkab edi. Yarim asrlik hukmronlik jarayonida turkiy aholining bir qismi o‘troqlashadi, qolganlari yerli chorvadorlar bilan qorishib ketishadi. O‘troq hayotning an‘anaviy ma‘muriy udumlari ta‘sirida boshqaruv tartiblari asta-sekin o‘zgarib, turkiylarning ijtimoiy va siyosiy mavqei mustahkamlanib boradi. Turkiy aholi siyosiy hayotda faol qatnashib, O‘rta Osiyo o‘sha davr siyosatining hamma jabhalarida teng qatnasha boshlaydilar.

Hoqon Sheguy vafotidan keyin (618 y.) hokimiyatga kelgan Hoqon To‘n yabg‘u (To‘n shoh) davrida G‘arbiy hoqonlik yana kuchayadi. Uning chegaralari Oltoydan to Hind daryosi bo‘yigacha cho‘zilib ketdi. Uning qo‘lidagi ulkan hokimiyatni boshqaruv tartiblari isloh etildi. Mahalliy sulolalar hokimlari bilan bevosita bog‘lanish, ularning ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida mahalliy hukmdorlarga “yabg‘u” unvonlari beriladi. Ular o‘z vaqtida hoqonning noiblariga aylanadilar. Turkiylar “Tudunlar” deb yuritilgan o‘z vakillarini yarim mustaqil hokimliklarga yuborib, siyosiy nazorat va boj solig‘ini izga tushirish ishlarini amalga oshirdilar. Shu bilan birga hoqon diplomatik tarzda ham ish tutar edi. Masalan u Samarqand hokimi va Qashg‘ar hokimlari bilan quda-andachilik ipini bog‘lab, ular bilan munosabatni yaxshiladi.

Butun saltanat ustidan oliy hukmronlikni hoqon olib borgan. Bu lavozim merosiy bo‘lgan. Hoqondan keyingi shaxs Yabg‘u (bahodir) davlatdagi birinchi amaldor (vazir) vazifasida bo‘lgan. (Masalan Istemi yabg‘u). Ammo yabg‘u taxtga merosxo‘rlik qila olmas edi. Taxt merosxo‘ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan. Tegin taxtga da‘vogar shaxs bo‘lgan. Shod unvoni tuman va viloyat hokimligidagi shahzodalarga berilgan. Shahzodalar bilan qondosh bo‘lmasa, unday odamga shod unvoni berilmagan. Xitoy manbalarining birida shunday deyiladi: “Oliy martabalar orasida eng ulug‘i Shexu (Jabg‘u, Yabg‘u), keyin Dele (Tegin), uchinchi esa Silifa, to‘rtinchisi Tumaofa, (qolgan) kichiqroq darajasidagi mansablarda 20 kishi band; ularning hammalari mansablari merosiydir... qo‘riqchilarni esa Fuli (ya‘ni bo‘ri) deb ataydilar”.

Islom dini. O‘rta Osiyoga arab bosqinining dastlabki davri. Qutayba yurishlari

VI asrning 2-yarmi – VII boshlarida Arabiston yarim orolidagi ko‘chmanchi badaviylar jamiyatida siyosiy parokandalik hukm surar edi. O‘zaro qabilaviy urushlar dehqonchilik va savdo-sotiq ishlariga zarar yetkazar, honavayronlik avj olgan edi. Undan tashqari aholi orasida ko‘pxudolik – budparastlik keng yoyilgan edi.

Shunday vaziyatda Islom to'g'ri va haq yo'lni ko'rsatuvchi din sifatida yuzaga keldi. Islom-bu Alloh yagona deb e'tirof etib, unga bo'ysunmoqlik va butun qalbi bilan unga ixlos qilmoqlik va Alloh buyurgan diniy e'tiqodga iymon keltirmoqlik demakdir. Islom "itoat", "bo'ysunish" ma'nolarini bildiradi. Bu dinning asoschisi Muhammad payg'ambar (s.a.v.) (570-632) makkalik Abdullohning o'g'li bo'lgan. Uning bobosi Abumutallib quraysh qabilasining boshlig'i bo'lgan.

Muhammad payg'ambarning ta'limotiga ergashganlarni "muslim", ya'ni "itoatkorlar" deb yuritganlar. O'z payg'ambarlik faoliyatini Muhammad Makkada boshlagan. Makka Arabiston yarim orolining g'arbiy qismidagi Hijoz viloyatida joylashgan shahar bo'lib, bu yerda Ka'ba joylashgan edi. Diniy ta'limotga ko'ra Ka'bani Odam Ato barpo qilgan bo'lib, uni Ibrohim payg'ambar o'z o'g'li Ismoil bilan birga qayta qurgan va birinchi Haj safarini uyushtirgan. Ka'baning ichida muqaddas tosh "Hajar-ul-asvod" o'rnatilgan. Har yili bu muqaddas joyga millionlab musulmonlar ziyoratga keladilar.

Muhammad payg'ambar muslim (musulmon)larning yagona Alloh oldida teng ekanliklarini, Yaratganning o'zi rizq-ro'z ulashishini, jamiyatdagi adolatsizlikka qarshi jazo muqarrar va har bir kishi bu dunyodagi ishlariga ko'ra taqdirlanishi, inson Yaratgan, yolg'iz Allohgagina e'tiqod qilishini targ'ib qiladi. Bu ta'limot aholining barcha qatlamlari manfaatlariga mos bo'lib, tez orada birinchi navbatda shahar ahli ichida tarqala boshlaydi. Lekin yangi din tarafdorlarining ahvoli ularning e'tiqodlariga ko'ra og'irlashib borgandan so'ng bir qism musulmon aholi Habashistonga, ba'zilar shimolga qarab ketishga majbur bo'ldilar. Muhammad ham o'ziga qarshi turgan quraysh qabilasi a'zolarining ta'qibi kuchayib ketgan 622 yil 16 iyulda (ba'zi adabiyotlarda 12 iyul deyiladi) o'zining eng yaqin do'sti va safdoshi Abu Bakr bilan Makkadan Madinaga ko'chishga majbur bo'ladi. Bu arab tilida "hijrat" deb atalib, shu kundan boshlab musulmon olamida qabul qilingan hijriy yil boshlanadi. (Hijriy yil hisobi 2 xil bo'ladi: hijriy-qamariy, ya'ni oy hisobi bo'yicha va hijriy-shamsiy, quyosh hisobi bo'yicha).

Madinada Muhammad o'z ta'limotini davom ettiradi. Madinada shuhrat qozongan makkaliklar butparastlik g'oyalariga qarshi ham harbiy, ham siyosiy zarba bera boshlaydilar. Muhammad (s.a.v.) payg'ambar vafot etgach (632 y), ketma-ket "Xulofiy rashoddin" (haq yo'ldan borgan sahif xalifalar) nomlarini olgan Abu Bakr, Umar, Usmon va Alilar (661 yilgacha) payg'ambar siyosatini davom ettirib, Arabiston yarim orolida markazlashgan-Arab xalifaligi davlatiga asos soladilar. O'zaro qabilalar birlashuvi, dini islomning yoyilishida ilohiy muqaddas kitob Qur'onning o'rni nihoyatda katta bo'ldi.

VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xalifalik kengaya borib o'z chegaralarini g'arb va sharq tomon kengaytirishga harakat qildi. Bu davrdagi arablarning faol harbiy harakatlari 650-651 yillarga to'g'ri keladi. Shu yillarda Basra noibi ibn Kurayza Xuroson bilan chegaradosh yerlarga yurish qiladi. 651 yilda Marv shahri egallandi. Marv marzaboni (hokimi) Abraz (Baraz) sarkarda ibn Amirga 2 mln. 200 ming kumush dirham evaziga tinchlik bilan shaharni topshiradi

Arablarning Movarounnahrqa qarshi harbiy yurishlari o'z maqsad va rejalari bilan 2 davrga bo'linadi. Birinchi davrda xalifalik istilo etishni emas, balki harbiy jihatdan tayyorgarlik ko'rish, mahalliy hukmdorlar kuch-qudratini sinab ko'rish, mavjud geografik, harbiy, iqtisodiy, siyosiy joylashuvini o'rganish, kichik yurishlar orqali katta o'ljalarni orttirish rejasini amalga oshiradi.

651 yili noib Abdulloh ibn Amir hukmronligi davrida arablar Xurosondagi Nishopur, Obinahr, Tus, Jom, Obivard va boshqa katta-kichik qo'rg'on shaharlarni egalladilar.

Narshaxiyning yozishicha, 673 yilning kuzida xalifa Muoviyaning farmoni bilan Xuroson noibi Ubaydulloh ibn Ziyod Amudaryodan kechib o'tib Buxoro viloyatiga bosib kiradi, Poykand va Romitonna egallab, Buxoro shahrini qamal qiladi. Yordamga kelgan turkiylar buxoroliklar bilan bir qator turib arablarga qarshi jangda qatnashadilar. Bu jangda arablar g'olib keladilar. O'sha yili arablarning ar-Rabiy boshchiligidagi harbiy otryadi Amul, Zemm va Xo'jand atroflarigacha bo'lgan yerlarga hujum qilib, katta o'lja bilan orqaga qaytishgan edi. 676 yili Xurosonning yangi noibi Sayid ibn Usmonning Buxoro va Samarqandga yurishida Muhammad payg'ambarning jiyani Qusam ibn Abbos ibn Abdul-Mutallib ishtirok etadi. Samarqand yonidagi janglardan birida halok bo'lib, so'ng keyinchalik Shohi Zinda (tirik shoh) nomini olgan qabristonga dafn etiladi.

Xalifa Abdulmalik ibn Marvon (685-705) davrida ichki nizolarga chek qo'yilgandan so'nggina arab siyosiy arboblari va zodagonlari Movarounnahrqa haqiqiy yurish qilish vaqti keldi deb topdilar. Yangi tayin etilgan Xuroson noibi Qutayba ibn Muslimga Iroq noibi al-Hajjoj Movarounnahrni butkul egallashni va qat'iyat bilan harakat qilishni topshiradi. Arab bosqinchiligining ikkinchi davri, ya'ni, Movarounnahr yerlarini xalifalikka butunlay qo'shib olish boshlanadi.

O'rta Osiyodagi siyosiy parokandalik va kichik davlatlarning bir-birlari bilan tez-tez nizolarga borib turishi Qutaybaga qo'l keldi. O'z harbiy yurishlarini Qutayba 705 yil Balx viloyatini bosib olish bilan boshladi. Balxdan tashqari Qutaybaga Chag'oniyon, Shuman va O'rta Osiyoning janubidagi kichik viloyatlar bo'ysunadi. Chag'oniyon hokimi Tish arablar tomoniga o'tib ketadi.

710-712 yillarda Xorazmshoh Qutayba bilan tinchlik sulhini tuzib, unga 10000 qoramol miqdorida boj to'laydi. Xorazm shu bilan o'z mustaqilligini yo'qotib arablar hokimiyatini tan oladi. Qutayba esa o'z qo'shini hamda Xorazmshoh va Buxorxudod qo'shinlari bilan birgalikda Samarqandga yo'l oladi hamda qattiq urushlardan so'ng 712 yilda Samarqandni egallaydi..

Mug' tog'idan topilgan hujjatga ko'ra Qutayba o'zining keyingi yurishlarida Shosh, Farg'ona va Turkiy hoqonlik qo'shinlaridan iborat yana bir harbiy ittifoqning qarshiligiga duch keladi. Sug'd, Choch, Farg'ona ittifoqiga Panjikent hokimi Devashtich ham qo'shiladi. U Choch va boshqa yerlarga o'z elchisi Fatufarnni yuboradi. Fatufarn nomani Choch hukmdori Moxedu tudun (Bahodir tudun)ga topshiradi. Qolgan ikki maktubni Farg'ona elchisi orqali turkiylar hokimi va Farg'ona ixshidiga berib yuborgan.

Qutayba bu o'lkalarni tezda o'ziga bo'ysundirish harakatiga tushadi. Tabariyning ma'lumotlariga ko'ra, Qutayba 713 yil Buxoro, Kesh, Nasaf va Xorazm aholisidan 20000 askar to'plab berishni talab qildi. O'z qo'shini bilan uni qo'shib, qo'shinni 2 ga bo'lib ajratadi. Kesh, Nasaf, Xorazmdan kelgan qo'shin Choch viloyatiga, o'zi esa asosiy kuch bilan Ustrushona orqali Farg'ona vodiysiga yo'l oladi. Birinchi qo'shin Choch qo'shinini tor-mor etib, Choch viloyatini egallaydi. Qutayba esa Ustrushonda hal qiluvchi jang olib borib Xo'jand va Kosonni zabt etadi.

714 yil Qutayba Turkiy hoqonlikdan harbiy yordam kelish yo'lini to'sish maqsadida Choch vohasiga qayta bostirib kiradi. O'sha yili asosiy yo'ldagi Isfijob (Sayram)ni ishg'ol etadi. 715 yil boshida esa Farg'ona podshosi qochib ketishga

majbur bo'ldi. Qutayba o'sha yili Qashqargacha bo'lgan yerlarni istilo etadi. Hamma viloyatlarga arablardan bo'lgan amirlarni noib etib tayinlaydi. O'sha yili arab xalifasi Volid vafot etadi. Xalifalik taxtiga Sulaymon ibn Abdulmalik o'tiradi. Qutayba Sulaymonga nisbatan g'animlik munosabatida bo'lib, uni qo'llamas edi. Qutayba uni taxtga chiqishidan norozi bo'lib isyon ko'taradi. Natijada bu isyon muvaffaqiyatsiz tugab Qutaybaning o'zi Farg'onada o'ldiriladi (715 y).

Shunday qilib, 10 yil davomida olib borilgan doimiy kurashlar natijasida Movarounnahr xalifalik ixtiyoriga kirsa-da, ammo uning mag'rur aholisi o'zini butkul tobe etilgan deb hisoblamaydi. Shuning uchun ham Qutayba har yili qishlash uchun Marvga jo'nab ketar, bahorda esa yangi kuchlar bilan Movarounnahrda hujum qiladi. Shuning uchun ham arablar Movarounnahrni egallashda muvaffaqiyat qozondilar. Buning asosiy sabablari quyidagicha edi: avvalo, mamlakatda hukm surayotgan siyosiy tarqoqlik va kichik hukmdorlarning o'zaro kurashlari arablarga juda qo'l kelgan edi. Qolaversa, arablar Movarounnag'rdagi kichik davlatlarni birlashishiga yo'l qo'ymadilar, parokandalikdan foydalandilar. Ular harbiy jixatdan ham mahalliy aholidan ustun edilar, o'z qo'shinlarini yangi kuchlar bilan to'ldirib turardilar.

Arab bosqiniga qarshi xalq ozodlik harakatlari

Movarounnahrda hijriyning 100 yilida (719 yil) arab hokimiyati tugaydi degan gap-so'zlar tarqala boshlaydi. Arablar olib borayotgan bosqinchilik siyosatiga qarshi birinchi bo'lib, 720 yilda Sug'd aholisi bosh ko'taradi. Qo'zg'olonga Samarqand ixshidi G'urak va Panjikent hokimi Devashtichlar boshchilik qiladilar.

O'zaro kurashlar, 733-734 yillardagi Zarafshon vohasidagi qurg'oqchilik, mustamlaka zulmining kuchayishi-bularning hammasi Movarounnahrda norozilikning avj olishiga olib keldi. Norozilik arab harbiylari va qisman zodagonlar ichida ham kuchaya bordi. Shu paytga kelib xorijiylar harakati va mafkurasi yanada keng tarqala boshlandi. Xorijiylar shialar guruhidan VII asr oxirida ajralib chiqqan bo'lib, bu so'zning lug'aviy ma'nosi qo'zg'olonchilar degani edi. Avval boshda bu harakat oddiy arab va boshqa musulmon xalqlarning manfaatlarini himoya qilardi. Keyinchalik bu guruhdan ibodiyalar, azrakiylar va boshqa jamoalar ajralib chiqqan. Xorijiylar ta'limotiga ko'ra musulmonlar-zimmiylar (boshqa dindagilar) ustidan hukmron bo'lishlari kerak edi.

Ulkan xalifalikni 661 yildan boshlab Ummaviylar sulolasi boshqarib kelardi. Bu sulola davrida juda ko'p siyosiy o'zgarishlar, diniy mazhablar, guruhlar kuchayishi, boshqarishdagi nomutanosiblik, mustamlakachilik siyosati, zo'ravonlik, adolatsizlikning avj olishi ro'y berdiki, bu narsa sulolaning keyingi davrida uning faoliyatini qiyin ahvolga solib qo'ydi. O'rta Osiyoda va boshqa xalifalik yerlarida xalifalikka qarshi norozilik kayfiyatlari kuchli edi. Ularning soliq siyosatidan, zo'ravonligidan quyi tabaqalar, o'z huquqlarining kamsitilganidan esa yuqori tabaqalar norozi edi. Ummaviylarning hokimiyatini arab aholisi ham qo'llamas edi. Ularning hokimiyatga kelishini turli guruhlar, muxolifat kuchlari noqonuniy deb bilishardi. Avvalo xorijiylar ularga qarshi bo'lib, xalifalik taxtining merosiy bo'lishini noto'g'ri deb baholardi edilar.

Abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishida Abu Muslim va uning harakati muhim ahamiyat kasb etdi. 746 yil Abu Muslim abbosiylar targ'ibotiga boshchilik qilish uchun Xurosonga yuboriladi. Abu Muslimga "Payg'ambar xonadonining ishonchli vakili" degan unvon beriladi.

O‘z tashviqotini Abu Muslim Xuroson zodagonlariga murojaat etish bilan boshlaydi. U Marv shahridan uch farsah g‘arbda Xarkon arig‘i sohildagi Safizanj qishlog‘ini o‘ziga qarorgoh qilib oladi. Abbosiylarning ramziy rangi va bayrog‘i qora rangda edi. Shu sababli Abu Muslim va uning tarafdorlari qora kiyim kiyib yurishadi. Xuroson aholisiga murojaatida u Qur‘on va hadislarga amal qilishga, payg‘ambar avlodlariga bo‘ysunishga chaqiradi. Keyinchalik mahalliy zodagonlar ham uni qo‘llab-quvvatlay boshlaydilar. Abu Muslim tashviqoti Movarounnahr va Xuroson yerlarida tezlik bilan tarqala borib, uning tarafdorlari soni orta boshlaydi. To‘planayotgan otliq va piyodalarga bosh bo‘lib, Abu Muslim Moxuvon qal‘asiga ko‘chib o‘tadi. Xuroson noibi Nasr ibn Sayyor Abu Muslimga qarshi arab zodagonlari vakillarini birlashtirishga harakat qiladi. Lekin uning barcha harakatlari zoye ketdi. U Abu Muslimga yurak yutib kurash boshlashga qurbi yetmay, 748-yilda Xuroson poytaxti Marvni tashlab chiqib Nishopurga yo‘l oldi. Nishopurda unga Abu Muslimning sarkardalaridan biri qaqshatqich zarba berib uni mag‘lubiyatga uchratdi.

749 yili Abu Muslim qo‘shini xalifalikning markaziy viloyatlariga yurish qiladi. Iroq va Jazoirda ummaviylarga hal qiluvchi zarba beriladi. Qo‘zg‘olonchilar poytaxt-Damashqni ham qo‘lga kiritadilar. Xalifa Marvon II taxtdan ag‘dariladi. Abbosiylardan bo‘lgan Abulabbos Saffoh (749-754 y.) xalifalik taxtiga o‘tiradi. Joylarda Ummaviylarning barcha vakillari qirib tashlanadi. Shunday qilib arab xalifaligi hokimiyati Abbosiylar qo‘liga o‘tadi.

VIII asrning 70-80-yillarida Movarounnahrda juda ulkan xalq qo‘zg‘oloni ko‘tariladi. Qo‘zg‘olonchilar oq rangdagi kiyim kiyganligi uchun tarixda u “oq kiyimlilar” qo‘zg‘oloni deb ham shuhrat qozonadi. Bu qo‘zg‘olonning rahbari Muqanna (boshi va yuziga yoping‘ich tashlab yurgani uchun unga shunday laqab berilgan) edi.

“Muqanna Marv atrofi aholisidan,-deyiladi “Buxoro tarixi” nomli Narshahiy asarida, Kozi deb atalgan qishloqdan bo‘lib, asl nomi Hoshim ibn Hakim edi. U ilgari kudungar (kigiz bosuvchi) lik qilar edi, keyin ilm o‘rganishga mashhur bo‘ladi va har xil ilmlarni: ko‘zbo‘yamachilik, sehr va tilsim ilmlarini o‘rganadi. Ko‘zbo‘yamachilikni yaxshi bilib olib payg‘ambarlik da‘vosini ham qiladi. Muqanna ko‘zbo‘yamachilikni o‘rgangan va g‘oyatda ziyrak bo‘lib, qadimgi olimlar ilmlariga oid ko‘p kitoblarni o‘qigan va jodugarlikdan ustoz bo‘lgan edi. Uning otasini nomi Hakim, u Abu Ja‘far davridagi Xuroson amiri lashkarboshilaridan bo‘lib, asli Balxdan edi”.

Qo‘zg‘olon 776 yili boshlanadi. Muqanna o‘zining 36 ta muridi bilan Amudaryodan o‘tib, Kesh viloyatiga yo‘l oladi. Buxorxudod Tug‘shod uni qo‘llab-quvvatlay boshlaydi. Muqanna Kesh yaqinidagi Som (Sanam) qal‘asini o‘ziga qarorgoh qilib oladi. Butun Qashqadaryo vohasi qo‘zg‘olonchilar qo‘liga o‘tadi. Muqanna ta‘limoti umumiy mulkiy tenglik va arablarni O‘rta Osiyodan haydab chiqarish g‘oyalarini targ‘ib etar edi.

Muqanna ta‘limoti Sug‘d, Iloq (Oxangaron), Shoshda ham yoyila boshladi. Qo‘zg‘olonda turli ijtimoiy guruhlar vakillari qatnashib, ularni bir fikr- istilochilarini mamlakatdan haydab chiqarish, mustaqil davlat barpo qilish g‘oyasi birlashtirib turar edi.

Qo‘zg‘olonga zarba berish uchun xalifa Abu Ja‘far 776 yilda Jabroil ibn Yahyo boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrda yuboradi. Biroq Jabroil qo‘zg‘olonchilardan yengiladi. U katta talofatlar berib bazo‘r Samarqandga yetib keladi. 10.000 askar bilan Jabroilga yordamga yuborilgan Uqba ibn Salim Kesh va

Samarqand oralig'ida, G'ariga boshliq 14.000 kishilik qo'shin Termiz yaqinida qo'zg'olonchilar tomonidan tor-mor keltiriladi. Natijada Chag'oniyon qo'zg'olonchilar qo'liga o'tadi.

Qo'zg'olon markazi Narshaxda, Buxoro atrofida joylashadi. Shu yili Narshax yaqinida Buxoro hokimi Xusayn ibn Muvozi va Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shini o'rtasida to'rt oy jang bo'ladi. "Oq kiyimlilar" bu jangda qo'llari avval ustun keladi, keyinchalik son jihatdan ko'p bo'lgan arablar Narshax qal'asi devor ostidan uzunligi 50 gazli chuqur qazib, uni qulatib qal'aga kiradilar. Narshax qal'asi arablar tomonidan egallanadi. Kesh va Samarqand endilikda qo'zg'olonning asosiy markazlariga aylanib qoladi.

Kurashning oxirgi bosqichi Kesh vohasi (Qashqadaryo)da juda avj oladi. Muqanna qarorgohi bo'lgan Som (Sanam) qal'asini qamal qilish Xaroshiyga topshiriladi. Uzoq vaqt qamaldan so'ng muqannachilar taslim bo'ladilar (VIII asr 80-yillari boshlarida).

1- ilova

Eftaliylar hukmdorlari (420-565)¹

Oq Sivar - (420 —470)

Eftalon - (470-496)

To'raman - (510-540)

Gatifar - (540-565)

Faganish - (565)

Axshunvar - (565-579)

2- ilova

Birinchi Turkiy xoqonlik xoqonlari (551-52-603)

Bumin(Tumin) - (551-/52-553)

Qora Issiq - (553-554)

Muqan (Muxan) - (554-574)

Taspar - (574-581)

Nivar - (581-587)

Cho'rbug'a - (587-588)

To'nga Turon - (588-600)

Kimin To'ri Qaro - (600-603)

Churin

3-ilova

Turkiy hoqonlikdagi unvon va mansablar

(A.Otaxo'jayevo boyicha)

Yabg'u - xoqon o'rinbosari, qabila sardori

Tegin - shahzoda, taxt vorisi

Shad - harbiy sarkarda, o'lka harbiy noibi

Eltabar - tegindan keyingi ma'mur

Xotun - hukmdor xotini, malika

Tutuq - eltabardan keyingi turadigan ma'mur

Cho'r - xoqonlik g'arbidagi o'n qabila ittifoqi do'lu (to'lis) qabila

Ulug'lari sardori

Erkin – o'n o'q qabilalar ittifoqining besh nushibi urug'i sardorlari

Chabish - suboshi (lashkarboshi)dan keyingi harbiy.

4- ilova

"Debatlar" metodi texnikasi

Mavzu rezolyusiya shaklida ifodalanadi. Masalan:

Arab xalifaligi Movarounnahrni istilo qildi.

Guruh ikki qismga ajratiladi.

1 - guruh (o'ng tomon) istilo salbiy oqibatlari mustamlakachilik mazmun mohiyatini ko'rsatib beruvchi guruh.

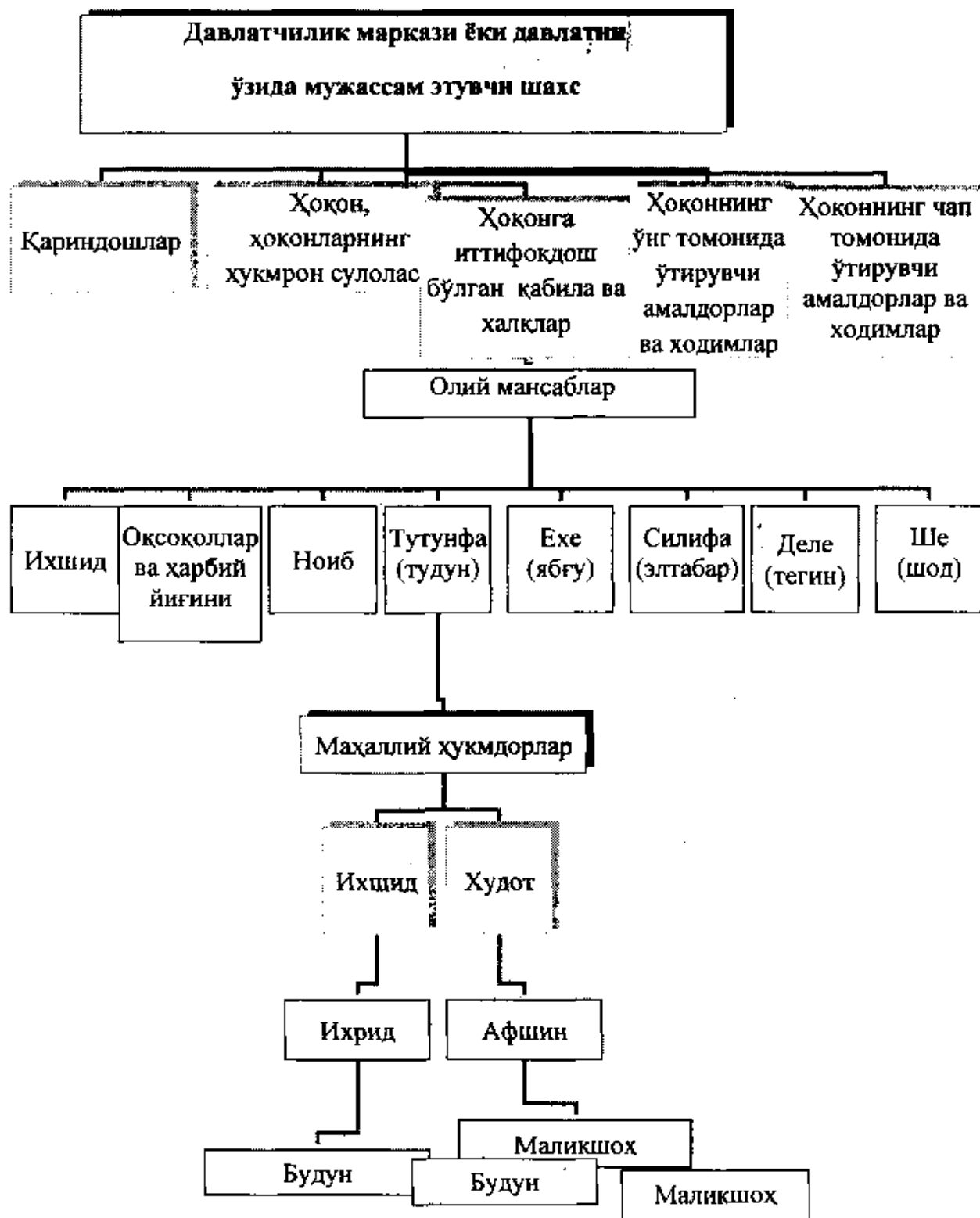
2 - guruh, (chap tomon) halifalik tarkibiga kirgan Movarounnaxr o'lkasi uchun uning ijtimoiy - iqtisodiy va ma'naviy sohadagi ta'sirini qo'llovchi guruh,.

5 - ilova

Mustaqil ishlash buyicha savollar

1. "Katta yuechji" davlati haqidagi tushunchani izohlab bering.
2. Kanishka islohotlarining mohiyati qanday bo'lgan?
3. Eftaliylar xukmronligi davriga oid qanday yodgorliklarni bilasiz?
4. Turkiy kabilalar kelib chiqishi va tarqalishi xususidagi qarashlarni izohlab bering.
5. Turkiy xoqonlik va Eron o'rtasidagi siyosiy munosabatlar nima bilan yakun topdi?
6. G'arbiy Turkiy xoqonlik ijtimoiy - iqtisodiy hayoti qanday kechgan ?
7. Turkiy - runiy yozuvlar deganda nimani tushunasiz ?
8. Arab xalifaligining istilochilik yurishlari xususida qanday tarixiy manbalarni bilasiz?
9. Xalifalik ichki mustamlaka siyosatini izohlab bering.
10. Xalifalik va mahalliy sulolalar o'rtasidagi munosabatlar qanday kechgan?

Туркий ҳоконликда давлат бошқаруви ва мансаблар¹ 1-слайд.

¹ Б.Эшов китоби бўйича.

Arab xalifaligida davlat boshqaruvi¹

¹ В.Ешов kitobi boyicha.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati:

1. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch.-Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
2. I.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. -Toshkent: "Sharq", 1998.
3. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
4. N.Rahmonov. Turk xoqonligi. - Toshkent, 1993.
5. A.Otaxo'jayev. Ilk urta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug'd munosabatlari. - Toshkent: 2010.
6. L.N.Gumilyov. Qadimgi turklar. - Toshkent, 2007.
7. V.Eshov. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. - Toshkent: 2009.
9. A.Sagdullayev, U.Mavlonov. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. - Toshkent: Akademiya, 2006.
- Y.A.Asqarov. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
11. U.Abdullayev. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarixshunosligi. Toshkent: Akademiya, 2009.
12. H.Boboyev. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Fan", 2004.

4-mavzu. O'zbek xalqining etnik shakllanishi. Буюк ипак йўли

Режа:

1. O'rta Osiyoning qadimgi aholisi.
2. O'zbek xalqi shakllanishining birinchi bosqichi. Eramizning IX asrgacha bo'lgan asosiy etnik jarayonlar
3. Ikkinchi bosqich - IX - XII asrlar da kechgan asosiy etnik jarayonlar.
4. XV asr oxirlari - XVI asr o'zbek xalki shakllanishining so'nggi bosqichi. O'zbek atamasi.

Таянч сўз ва иборалар:

1	etnos	6	qabila	11	“o'zbek”atamasi	16	turkiy
2	etnik	7	assimilyatsiya	12	etnomadaniy	17	tub joy
3	xalq	8	Antropologik tip	13	genofond	18	Urug'
4	elat	9	Bexistun yozuvlari	14	qabila	19	hudud
5	millat	10	mixxat yozuvlari	15	Dashti qipchoq	20	qavm

Etnogenez - xalqning kelib chiqishi. Tarix fanidagi mavjud ilmiy metodologik ishlanmaga ko'ra, etnogenez deb ilgari mavjud bo'lgan bir necha etnik komponentlar asosida yangi etnos (elat)ning vujudga kelishiga aytiladi. «Etnogenez» tushunchasi fanga ilk marotaba 20-asrning 20-yillarida N.Y.Marr tomonidan kiritilgan.

Har bir xalqning tarixi uning etnogenezi va etnik tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Etnogenez etnik tarixning ma'lum bosqichlarida vujudga kelib ma'lum bir etnosning elat, xalq bo'lib shakllanishiga qadar bo'lgan davrda davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayondir.

Etnogenez jarayonida etnosni belgilovchi hududiy omillar: til va etnik nom birligi, etnomadaniy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik, etnik nom (etnonim) hamda o'zlikni anglash birligi, siyosiy uyushma birligi, din umumiyliigi va boshqa qator etnik alomatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu etnik alomatlar va belgilarning barchasi sodir bo'lgandagina etnos — xalq shakllanadi, ya'ni etnogenez jarayoni yakunlanadi.

Xalqlarning etnogenezini o'rganishda quyidagi muhim jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

- Har bir xalqning kelib chiqishi tarixi ko'p qirrali jarayon bo'lib, u o'z ichiga shu xalqning madaniyati va ijtimoiy tuzilmasi, uning biologik xususiyatlari, o'zining jamiyatda tutgan o'rnini tushunishi, tili va o'zligini anglashi jarayonlari va xususiyatlarini qamrab oladi;
- Etnogenez masalasiga bir tomonlama qarab, uni soddalashtirmasdan, shu xalqning kelib chiqishi tarixida ma'lum ahamiyat kasb etgan barcha tarkibiy qismlar, har bir holat e'tiborga olinishi lozim;
- Etnogenez murakkab va uzoq davom etuvchi jarayon bo'lib, mazkur jarayonni bosqichma-bosqich tiklash maqsadga muvofiqdir. Shundagina ayrim xalqlar etnogeneziga oid muammolarni ilmiy nuqtai nazardan to'g'ri va haqqoniy ochib berish mumkin bo'ladi.

So‘nggi 20-25 yil ichida Respublikamiz hududlarida olib borilgan arxeologik, antropologik va etnografik tadqiqotlar natijalarini umumlashtirgan antropolog olim T.Q.Xo‘jayov har bir xalqning etnogenezi o‘rganishda quyidagi tamoyillarga asosiy e‘tibor berishni taklif etadi:

1) biror xalqning kelib chiqishi tarixi ko‘p qirralik jarayon bo‘lib, u o‘z ichiga shu xalqning madaniyati va ijtimoiy tuzilmasi, uning biologik xususiyatlari, o‘zining jamiyatda tutgan o‘rnini tushunish, tili va o‘zligini tanishni qamrab oladi;

2) etnogenez masalasiga bir tomonlama qarab, uni soddalashtirish bilan chegaralanib qolmasdan, shu xalqning kelib chiqish tarixida ma‘lum ahamiyat kasb etgan barcha tarkibiy qismlar ham e‘tiborga olinishi shart;

3) etnogenez murakkab va uzoq davom etgan jarayon. Binobarin, bu jarayonni bosqichma-bosqich tiklash maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, A.A. Asqarov o‘zbek xalqi etnogeneziga bag‘ishlangan so‘nggi yillardagi (2007 y.) ishlaridan birida har bir xalq etnogenezi va etnik tarixini o‘rganishda quyidagi nazariy va ilmiy metodologik tamoyillarga amal qilish talab etilishini ta‘kidlaydi:

□ birinchidan, etnogenez va etnik tarixni o‘rganishda tadqiqotchi birinchi navbatda o‘rgananyotgan xalq etnogenezi qachondan boshlanganligini aniqlab olmog‘i kerak. Chunki, etnos faqat kishilik jamiyati taraqqiyotining ma‘lum bir bosqichida paydo bo‘ladi. Etnogenezning boshlang‘ich nuqtasi esa etnosning qadim zamonlarda yashagan «ajdodlariga» borib taqaladi. Bu jarayon mil.avv. II ming yillik oxirlarida yuz berdi.

□ Ikkinchidan, etnos bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyoti ma‘lum bir bosqichining hosilasidir. Etnos o‘zining shakllanish jarayonida bir xil sabablarga ko‘ra uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo‘shilib boradi.

□ Uchinchidan, har bir xalqning etnik tarixini o‘rganish etnik birlikning shakllanish jarayonini ilk bosqichidan boshlashni taqozo etadi. Chunki etnik birlikning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va uning etnosga aylanishi juda qadim-qadimgi zamonlardan boshlanib hozirgi kungacha davom etayotgan butun bir tarixiy jarayondir.

□ To‘rtinchidan, har bir xalqning etnik tarixi bilan shug‘ullanganda nafaqat etnik birlikning boshlang‘ich jarayonini, balki uning keyingi davrlarini, unga xos muhim etnik belgi va alomatlarini aniqlab, o‘rganib borish talab etiladi.

□ Beshinchidan, etnogenetik jarayonni o‘rganishda masalaga har tomonlama yondoshish, ya‘ni etnogenezga aloqador fan yutuqlaridan foydalanish muammo yechimiga obektiv ilmiylik bag‘ishlaydi. Etnogenez muammolarini hal etishda foydalanilayotgan birlamchi manbalarning nisbati va xususiyatini bilish muhimdir. Bu manbalar antropologiya, arxeologiya, etnografiya, yozma yodgorliklar, tilshunoslik, epigrafika va boshqalardir.

Yuqoridagi tamoyillarga to‘la rioya qilingan holdagina ayrim xalq etnogeneziga oid muammolarni ilmiy nuqtai nazardan mukammal va har tomonlama ochib berish imkoniyati paydo bo‘ladi. Ammo, O‘rta Osiyoda, xususan O‘zbekiston hududlarida qadimgi davrlardan sodir bo‘lib kelayotgan etnik jarayonlarni har tomonlama yoritishdan avval ayrim fanlar sohasida qo‘lga kiritilgan yutuqlarni oxiriga yetkazish bilan undan boshqa soha mutaxassisleri ham foydalanishi mumkin bo‘lgan darajasiga chiqarish maqsadga muvofiqdir.

Etnogenez jarayoni turli xalqlarning ajdodlari tarixidan boshlanadi. O'zbek xalqi ajdodlarining tarixi juda katta tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lida ajdodlarimiz murakkab etnogenez jarayonlarini boshdan kechirganlar. Bu jarayonlar antropologik qiyofalar, qabilalar, xalqlar va elatlarning aralashib ketishi, madaniy an'analarning qo'shilib yangi asosda rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

O'lkamiz hududlaridagi qadimgi mahalliy aholi va o'zbek xalqining shakllanish bosqichlari

O'rta Osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotida turkiy etnik guruhlar juda katta ahamiyatga ega bo'lganligi va bu qatlamning ildizlari juda qadimiy ekanligi arxeologik ma'lumotlar asosida isbotlanmoqda. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bronza davriga kelib O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo'yli, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan. Shimoliy dasht va cho'l hududlarida esa, janub aholisidan farq qiluvchi boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho'ziq bo'lmagan qabilalar yashaganlar. Fanda janubiy qiyofali odamlar O'rta Yer dengizi irqining vakillari deb ataladi. Ular Old Osiyo, Mesopotamiya, Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Hindiston kabi katta geografik hududga yoyilganlar. Shimoliy qiyofali odamlar Janubiy Sibir hududidan to Qozog'iston, O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy qismida Ural, Volga bo'yi yerlarigacha tarqalgan.

O'lkamizdagi qadimgi aholi tosh va bronza davrida qanday nom bilan atalganliklari bizga noma'lum. O'rta Osiyo aholisi haqidagi ma'lumotlar dastlabki marta Sharq va yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilari ma'lumotlariga qaraganda, Yevrosiyoning katta hududlarida yashovchi qabilalar umumiy "skiflar" nomi bilan ataladi. Gerodot, "bu xalq qadimiylikda misrliklardan qolishmaydi", deb yuqori baho bergan edi. Pliniy esa, O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligi xususida eslatib o'tadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi: saklar va massagetlar xususida ko'proq eslatiladi. Ahmoniylar mixxat yozuvlarida saklar uchta qismga (xaumavarka, tigraxauda, tiay-tara-darayya) bo'lib ko'rsatiladi. Massagetlar xususida ham turli fikrlar mavjud bo'lib, ular mahalliy chorvador-harbiy qabilalar bo'lganligi ta'kidlanadi. Ammo, yozma manbalar bu xalqlar va qabilalarning qaysi irqqa mansubligi haqida ma'lumot bermaydi.

- Mil. avv. II ming yillikning oxiri - I ming yillikning boshlari O'rta Osiyo xududlarida murakkab etnik-madaniy jarayonlar bo'lib o'tadi;
- Janubiy hududlardagi hosildor vohalar o'troq dehqonchilik aholisi tomonidan o'zlashtirila boshlangan bo'lsa, shimoliy viloyatlarda ko'chmanchi chorvador qabilalar tarqala boshladi;
- Ko'chmanchi chorvadorlar va o'troq axolining uzviy munosabatlari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar avj oldi;
- Bronza davriga kelib, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo'yli, boshi cho'zinchoq, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan;
- Shimoliy dasht va cho'l hududlarida esa, janub aholisidan farq qilgan boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho'ziq bo'lmagan qabilalar yashagan;
- Bronza davriga kelib, O'rta Osiyo hududida qadimgi janubiy va shimoliy qiyofadagi odamlar vakillarining qo'shilishi jarayoni boshlanadi hamda aynan mana shu davrga kelib, o'lkamizda yashab o'tgan bronza davri qabilalari O'rta Osiyo qadimgi xalqlariga asos solganlar.

Ayrim olimlar tomonidan bildirilgan O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston qadimgi davrlardagi mongoloid irqi shakllangan hududga kiradi, degan ilmiy yondashuv noto'g'ri va asossiz ekanligi so'nggi yillardagi antropologik ma'lumotlar natijasida aniqlandi. T. Xo'jayovning fikricha, o'zbek xalqining kelib chiqish tarxini o'rganishni qancha erta davrlardan boshlasak, uning tarkibida hozirgi kunlargacha saqlanib kelinayotgan irqiy va etnik unsurlarning mahalliy xalq tarkibiga kirgan davri va uning nisbiy miqdori to'g'risida shunchalik keng fikr yurita olamiz.

O'zbek xalqiga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqining shakllanish davri, makoni va tarixi masalalarida fanda yaqingacha yagona fikr yo'q edi. Bir guruh olimlar bu irq bundan 6-8 ming yil ilgari, ikkinchi bir guruh tadqiqotchilar bundan 3 ming yil ilgari shakllangan desa, uchunchi guruh olimlari esa, XVI asrda shakllandi, deb hisoblar edilar. Keyingi yillardagi boy arxeologik topilmalar natijasida tadqiqotchilar O'rta Osiyo ikkidaryo oralig'i irqining shakllanishi bundan 2200-2300 yil ilgari boshlanganligini asoslab berdilar.

Ko'pgina ilmiy adabiyotlarda o'zbek xalqining shakllanishida sakkizta muhim davr sanab o'tiladi. Bular qatorida Ahmoniylar, Makedoniyalik Iskandar, Arab xalifaligi, Mo'g'ullar istilosi tilga olinadi. Haqiqatan, bu zabt etishlar O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston xalqlari madaniyatiga, tiliga, turmush tarziga albatta o'z ta'sirini o'tkazgan. Ammo, bu yurishlarning mahalliy xalqlarni irqiy va etnik tarixiga bo'lgan ta'siri kam ekanligini ta'kidlash joiz. Antropologik nuqtai nazardan ular mahalliy xalq "qonini" yoki genetikasini tubdan o'zgartira olmadilar. Ular son jihatdan ko'pchilikni tashkil etgan mahalliy aholi tarkibiga singib ketganlar. T.Xo'jayovning maxsus antropologik tadqiqotlariga qaraganda, barcha tarixiy davrlarda mahalliy xalq kelgindi aholidan hamisha ustun bo'lgan.

Ilk temir davridan boshlab (mil. avv. IX-VII asrlar) o'lkamizning qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari yashab turgan hudud nomlari bilan atala boshlaganlar. Bular, So'g'diyonadagi-so'g'diylar, qadimgi Xorazmdagi-xorazmiylar, qadimgi Baqtriyadagi-baxtarlar, qadimgi Chochdagi-chochliklar, Farg'onadagi-parkanaliklardir. Bu tarixiy nomlarning ayrimlarini ilk yozma manbalarda, xususan zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da, Ahmoniylar mixxatlarida, yunon-rim mualliflari asarlarida uchratish mumkin.

- Yunon-rim manbalarida Yevroosiyoning katta hududlarida yashovchi qadimiy elatlar umumiy nom bilan «skiflar» deb ataladi;
- Pompey Trog skiflarning qadimiylikda misrliklardan qolishmasligini e'tirof etsa, Pliniy O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin elatlar yashaganligini qayd qiladi;
- Qadimgi manbalarda skiflarning sak va massaget qabilalari ko'proq tilga olinadi;
- Qadimgi fors manbalarida saklarning saka-xaumavarka, saka-tigraxauda hamda saka-tiay-tara-darayya qavmlaridan iborat bo'lganligi qayd qilinadi;
- Massagetlar xususidagi ma'lumotlarning tahlili ularning mahalliy chorvador qabilalarga mansub bo'lib, harb ishiga mohir bo'lganliklaridan dalolat beradi.

Antropologik izlanishlar natijalariga tayanib o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixida muhim ahamiyat kasb etgan uch tarixiy davrga alohida to'xtalib to'xtalib o'tish zarur. Birinchidan, mil. avv. III-II asrlarda O'rta Osiyo dasht mintaqalarida hozirgi o'zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllana boshlagan.

- Mil. avv. II ming yillik o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyo hududlariga shimoliy-sharqdan yangi etnik guruhlar kirib kela boshlaydi;
- O'zbeklarga xos antropologik qiyofa Sirdaryoning o'rta havzasi, ya'ni Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Xorazm hamda Janubiy Qozog'iston va Yettisuv mintaqasida mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmida shakllana boshlagan;
- Mazkur aholi mil. avv. III-II asrlarda O'rta Osiyoning markaziy va janubiy viloyatlariga bir necha yo'nalishda kirib borgan va keng yoyilgan;
- mil. avv. III-II asrlarda O'rta Osiyo-ikki daryo oralig'i ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy elatlari Sirdaryoning quyi oqimidan Markaziy Qizilqum orqali Samarqand atroflariga, so'ngra Qashqadaryo vohasining quyi qismi orqali Surxondaryo vohasiga borib joylashganlar. Keyinchalik ularning bir qismi Surxondaryo vohasi orqali janubiy Tojikiston hududlariga o'tishgan;

Mazkur elatlarning ikkinchi guruhi Buxoro vohasi orqali Turkmanistonning janubiy viloyatlariga, bir qismi esa Shimoliy Afg'onistondagi hozirgi Shibirg'on shahri atroflariga qadar yetib borishgan.

Bu esa fanda yaqingacha keng tarqalgan fikrlar, ya'ni o'zbeklarga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqi, avvalo Volga daryosi bo'ylarida va Uralda sarmat qabilalari tarkibida shakllanib tarqaldi, degan hamda bu irq Baykal ko'li atrofida va Mo'g'uliston cho'llarida shakllanib tayyor holda mahalliy aholiga o'z irqini tarqatdi, degan fikrlardan voz kechishni taqozo etadi.

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida o'zbeklarga xos antropologik qiyofa, dastavval, Sirdaryoning o'rta havzasi tumanlarida, ya'ni Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, qisman Xorazm va Janubiy Qozog'istonning Chimkent viloyatlarida, Yettisuv mintaqasida mil. avv. I ming yillik oxirida shakllana boshlaganligi aniqlandi.

O'zbek xalqi shakllanishidagi ikkinchi muhim davr bu IX-XII asrlar hisoblanadi. Bu davrda O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda hozirgi o'zbeklarga xos qiyofa, mahalliy aholining asosiy qismini tashkil etadi. Antropolog T. Xo'jayov tadqiqotlariga qaraganda IX asrga kelib aholining antropologik qiyofasida keskin o'zgarishlar yuz berganligi kuzatiladi. Bu o'zgarishlarni arxeologik tadqiqotlar natijalari ham tasdiqlaydi. Jumladan, marhumlarni astodonlarda ko'mish marosimlari, aholi orasida keng tarqalgan bosh shaklini sun'iy o'zgartirish odatlari yo'qoladi. Antropologik tadqiqotlar natijalardan xulosa chiqaradigan bo'lsak o'zbeklarning elat sifatida shakllanish davri IX-X asrlarga oid deyishga jiddiy asoslar bor.

O'zbek xalqining shakllanishida uchinchi muhim davr XV asr oxiri va XVI asr hisoblanadi. Bu davrda Dashti Qipchoq o'zbeklari O'rta Osiyoga kirib keladi va ular mahalliy aholiga o'z nomini beradi.

Shunday qilib, o'zbek xalqini etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayondir. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy so'g'diylar, baxtarlar, xorazmiylar, saklar, massagetlar, qang'lilar va dovonliklar tashkil qilgan. Turli davrlarda turli maqsadlarda kirib kelgan qabilalar, elatlar va xalqlar davr o'tishi bilan mahalliy aholiga o'z ta'sirini qisman o'tkazgan. Bu o'rinda shuni alohida qayd etish lozimki, o'zbek xalqi shakllanish jarayonining barcha bosqichlarida mahalliy aholi tashqaridan kelgan aholiga nisbatan doimo ustunlik qilgan. Kelgindi aholi mahalliy

aholiga o'z tilini va dinini berganligini ham inkor etib bo'lmaydi. Lekin antropologik nuqtai nazardan mahalliy aholining etnik qiyofasini va tashqi ko'rinishini tubdan o'zgartira olmadi. Misol uchun, keyingi ikki ming yil davomida O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda mahalliy aholining tili uch marta o'zgardisharqiy eron tillari o'rniga g'arbiy eron tillari (fors tili) va milodning boshlaridan turkiy tillar keng tarqala boshladi. Ammo, mahalliy xalqning "qoni", ya'ni, genetikasi aytarli o'zgarmadi va qadimiy xalqlarimizga xos antropologik xususiyatlar shu kunlarga qadar saqlanib kelmoqda.

- O'zbek xalqi ajdodlari shakllanishining muhim bosqichlaridan yana biri Eftaliylar davlati va G'arbiy turk xoqonligi davriga to'g'ri keladi;
- IX-XII asrlarda O'rta Osiyo, jumladan Movarounnahr hududlarida hozirgi o'zbeklarga xos qiyofa uzil-kesil qaror topgan;
- X asr oxiri XI boshlarida Movarounnahrda Qoraxoniylar hukmronligining o'rnatilishi bilan qarluq, o'g'uz, chigil, yag'mo va boshqa turkiy qabila va urug'larning Shosh, Farg'ona va boshqa viloyatlarda yashovchi turkiy aholi bilan o'troq hayotga ko'chish jarayoni tezlashadi;
- XV asr oxiri XVI asr boshlarida O'rta Osiyoga Dashti qipchoq elatlari kirib kelgan. "O'zbek" atamasi kelib chiqqan;
- O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy saklar, massagetlar, so'g'diylar, boxtarlar, xorazmiylar, qang'lilar, dovonliklar, chochliklar tashkil etgan. Turli tarixiy davrlarda chetdan kelib qo'shilgan aholi tub aholiga qisman ta'sir o'tkazgan bo'lsada, uning etnik qiyofasini tubdan o'zgartira olmagan.

O'zbek xalqining kelib chiqish asosini qadimgi davrlardan boshlab o'lkamiz hududlarida yashab kelgan mahalliy xalqlar tashkil etgan. Ikki yarim ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo'shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o'zbek xalqi shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashgan.

O'rta asrlardagi etnik-madaniy jarayonlar. "O'zbek" atamasi

O'rta Osiyo xalqlarining etnik shakllanishida bu hududga ko'chib kelgan turli elat va qabilalar ham ma'lum ma'noda ishtirok etganlar. Yuechjilar, xioniylar, kidariylar, eftaliylar shular jumlasidandir. O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi Sirdaryoning o'rta havzasida aniq antropologik tip bo'lib shakllangan davrda bu hududlarda "Qovunchi madaniyati" shakllanadi. So'nggi arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra milodiy II-III asrlardan boshlab Farg'ona vodiysi, Samarqand hududlari, IV-V asrda esa Buxoro vohasi, Qashqadaryo va Surxon vohalarida Qovunchi madaniyatining ta'siri seziladi.

IV asrning oxirlaridan boshlab O'rta Osiyoda yirik turkiy etnoslar xioniylar va eftaliylarning o'troqlashuv jarayonlari kuchayadi. V-VI asrlarga kelib eftaliylar va xioniylarning asosiy qismi turg'un hayotga o'tadilar. Bu qabilalar o'troq hayot kechirib an'anaviy chorvachilik bilan bir vaqtda dehqonchilik bilan shug'ullanganliklari haqida yozma va arxeologik manbalar ma'lumotlar beradi.

VI asrning o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyoda eftaliylar va Turkiy xoqonlik o'rtasida kurash boshlanadi. Tarixiy manbalardan bizga ma'lumki, VI asrning o'rtalarida Oltoyda, Janubiy Sibir, Yettisuv, Sharqiy Turkistondagi bir necha qabilalar birlashuvi natijasida yirik Turkiy xoqonlik tashkil topadi. Qisqa vaqt ichida xoqonlik kuchayib O'rta Osiyoning katta qismini bosib oladi. Turkiy xoqonlik davrida (VI-VIII asrlar) Toshkent vohasi, Zarafshon, Qashqadaryo vohalari, Surxondaryo va Farg'ona vodiylari Xorazm hududlariga turkiyzabon guruhlarining

kirib kelishi yanada kuchaydi va ularning ko'pchiligi bu hududlarda turg'unlashib qoldi.

VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr va Xorazm hududlariga bostirib kirgan vaqtlarda bu hududlarda o'troq va yarim o'troq turkiyzabon aholi, so'g'diylar, toxarlar, chochliklar va Xorazmning tub yerli aholisi bosqinchilarga qarshi tinimsiz kurash olib borgan bo'lishlariga qaramay siyosiy parokandalik tufayli ular zulmi ostiga tushib qoladilar.

Ma'lumki, VIII asrning 2-yarmidan turkiy qarluq qabilalari kuchaya boshlaydilar. IX asrning o'rtalariga kelib Yettisuv, Chimkent viloyati, Toshkent vohasi, Farg'onaning shimoliy qismlarini o'z ichiga olgan Qarluq davlati tashkil topadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etilishlaricha, o'zbek elatining shakllanishida Qarluq davlatining ahamiyati katta bo'ladi. X asr o'rtalaridan boshlab bu davlat tarixiy manbalarda Qoraxoniylar davlati nomi bilan tilga olinadi.

Somoniylar va Qoraxoniylar (IX asr o'rtalaridan-1213 yilgacha)dan keyin hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, G'aznaviylar (997-1187), Saljuqiylar (1040-1147), Xorazmshoh-anushtegeniylar (1097-1231)ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqeiga ega bo'lganlar. Mug'ullar istilosi garchi aholi boshiga nihoyatda og'ir kulfatlar va yo'qotishlar olib kelgan bo'lsada, tadqiqotchilar fikricha, o'zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta'siri bo'lmadi.

"O'zbek" etnonomining kelib chiqishi haqida qisqacha fikr yuritadigan bo'lsak, bu etnonimning kelib chiqishini ayrim guruh tadqiqotchilar Oltin O'rda xoni O'zbekxonning (1312-1341) nomi bilan bog'laydilar. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar esa bu fikrni inkor etadilar va "o'zbek" nomi O'zbekxongacha Oq O'rda mintaqasida, uning G'arbiy Sibir va Qozog'iston qismida yashagan turkiy qabilalariga mansub (xon nomi qabilalar nomidan olingan bo'lishi mumkin) degan fikrni ilgari suradilar. Ayrim tadqiqotchilar esa "o'zbek" atamasini "o'zi bek", "erkin", "mustaqil" so'zidan kelib chiqib XII-XIV asrlarda xalqimizga nisbatan ishlatila boshlagan deb hisoblaydilar.

O'zbek etnonimi kelib chiqishi davriga qarab o'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq xalqlarini aniq bir vaqtda paydo bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. Bu xalqlar ming yillar davomida hozirgi yashayotgan mintaqalarida yashaganlar. Lekin u paytda hali hozirgi nomi bilan atalgan emas va bu nomlari bilan aytilmagan. Ular umumiy nom bilan "turkiy" deb yoki bo'lmasa, o'z qabilalari nomlari bilan atalganlar.

Tarixning qadimgi davrlarida aholi ko'p hollarda o'zlari yashagan joy nomi bilan atalgan bo'lib, o'rta asrlarga kelib bu nomlar o'zgaradi. Xususan, Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy aholi Movarounnahr yerlariga kelib, bu yerda yashayotgan o'troq aholi bilan uyg'unlashib ketgan va aholi nomi "o'zbek" deb atalgan. O'rta asrlar tarixiy adabiyotlarida ham bu nom "o'zbek", "o'zbeklar" sifatida tilga olinadi. Ammo, shu narsa aniqki, Dashti Qipchoq hududlaridan kelgan turkiy qabilalar mahalliy aholi etnogeneziga, urf-odat va an'analari sezilarli darajada ta'sir etmadilar. Aksincha, ular orasiga singib ketib yuqori darajadagi madaniyat ta'sirida bo'ldilar.

Tadqiqotlarga ko'ra, o'zbek xalqi asosan ikki etnik qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam Turon-Turkiston hududlarida shakllangan. Ikkinchi qatlam esa Volga (Itil) daryo bo'ylaridan tortib, to Xorazmning shimoli, Sirdaryoning o'rta va qo'yi oqimlarigacha bo'lgan hududlarda shakllangan. Bu makon o'tmishda turli

nomlar, chunonchi Dashti Qipchoq, Oltin O‘rda, o‘zbek viloyati, o‘zbek mamlakati, o‘zbek ulusi deb atalgan. Xalqimizning bu qatlamini shartli ravishda shimoliy qatlam deb atash mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek xalqining asosini hozirgi O‘zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy saklar, massagetlar, so‘g‘diylar, baxtarlar, xorazmiylar, qang‘lilar, dovonliklar, chochliklar tashkil etgan. Kelgindi aholi mahalliy aholiga qisman ta‘sir etsada, uning genetikasini tubdan o‘zgartira olmagan.

Buyuk ipak yo‘li. Madaniy hayot

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, mil. avv. III asrning oxiri-II asrlarda xalqaro ahamiyatga va aniq yo‘nalishga ega bo‘lgan savdo-tranzit yo‘li shakllana boshlaydi. Bu yo‘l XIX asrning ikkinchi yarmida (1877) nemis olimi Ferdinand Paul Vilgelm Rixtgofen tomonidan dastlabki marta “Ipak yo‘li“ degan nom oldi va keyinchalik butun dunyo tadqiqotchilari tomonidan “Buyuk ipak yo‘li” deb e‘tirof etildi.

Xitoydagi Xan imperiyasining U-di hukmronligi davrida (mil. avv. 140-86 yy.) mamlakatning g‘arbiy hududlariga bo‘lgan qiziqish kuchayadi. Xitoyliklar bu hududlarda o‘sha davrda ancha xavfli bo‘lgan harbiy kuchlar-xunlar bilan to‘qnashadilar. Xunlarga qarshi kurashda ittifoqchilar topish va ular bilan harbiy ittifoq tuzish maqsadida imperator U-di mil. avv. 138 yilda diplomat, sayohatchi va savdogar Chjan Syanni O‘rta Osiyoga jo‘natadi. Chjan Syan bir necha yil xunlar qo‘lida asirlikda bo‘ladi va mil. avv. 128-126 yillarda Farg‘ona (Dovon)ga keladi. Dovon hukmdorlari bilan harbiy ittifoq tuzishda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Chjan Syan ko‘p qiyinchiliklardan so‘ng yurtiga yetib keladi. Chjan Syan missiyasi Xitoy uchun G‘arbiy o‘lkalarga chiqishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Keyinchalik Xitoy imperatori bilan Dovon hukmdorlari o‘rtasida qonli urushlar bo‘lib o‘tdi. Bu urushlarga asosiy sabab xitoyliklarni hayratga solgan Dovon “samoviy otlari” edi.

Mil.avv. 111-105 yillarda imperator U-di Parfiya (Xitoy manbalarida Ansi deb eslatiladi) podsholariga, Qang‘ hukmdorlariga, keyinroq esa Baqtriyaga yerlariga (Kushonlar) o‘z elchilarini jo‘natib ular bilan diplomatik-savdo aloqalarini o‘rnatadi. Shu tariqa, mil. avv. II-I asrlarda Sharq bilan G‘arbni bog‘lovchi Buyuk ipak yo‘liga asos solinadi.

- Buyuk ipak yo‘lining dastlabki tarmog‘i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O‘rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O‘rta Yer dengizigacha cho‘zilgan;
- Xitoyning Ansi shahriga kelib, Ipak yo‘li bir necha tarmoqlarga bo‘linib ketgan. Xususan bu tarmoq Ansi-Xami-Qoshg‘ar orqali Qo‘qonga, undan esa Toshkentga o‘tgan, Bu yerdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo‘l Urganch orqali Gurevga, u yerdan Oq Saroy orqali Qora dengiz bo‘ylariga chiqqan;
- Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo‘tanga, undan Loxurga o‘tib ketgan;
- Buxoroga kelib, bu tarmoq ikkiga bo‘lingan. Janubiy yo‘nalish Buxoro-Qarshi-Termiz orqali Nishopurga o‘tgan va Xirotda orqali Hindistonga o‘tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlardan biri Texron-Kazvin-Xamadon-Bag‘dod-Palmira yo‘nalishi bo‘ylab O‘rta Yer dengizi bo‘yidagi Tir shahriga cho‘zilgan. Umuman olganda, Ipak yo‘lining Janubiy tarmog‘i O‘zgan orqali O‘shga o‘tib, Quva-Marg‘ilon-Qo‘qon orqali Xo‘jand, Samarqand, Buxoroga

o'tgan. Shimoliy yo'nalishi esa Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiyev Rusi va Yevropa mamlakatlariga borib, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan;

- Ipak yo'lining asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham mavjud edi.

Xitoyning Anosi shahriga kelib, Ipak yo'li bir necha tarmoqlarga bo'linib ketgan. Xususan bir tarmoq Anosi-Xami-Qoshg'ar orqali Qo'qonga, undan esa Toshkentga o'tgan. Bu yerdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo'l Urganch orqali Gurevga, u yerdan Oqsaroy orqali Qora dengiz bo'ylariga chiqqan. Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo'tanga, undan Lohurga o'tib ketgan.

Mil.avv. I ming yillikning oxiri-milodiy I ming yillikning boshlariga kelib Tinch okeanidan Atlantika okeaniga qadar cho'zilgan ulkan geografik hudud madaniyati yuksak rivojlangan sivilizatsiyalarning yagona tizimiga birlashadi. Bu hududda joylashgan davlatlar-Xitoydagi Xan saltanati, Kushon podsholigi, Qang' davlati, Parfiya davlati, Rim saltanatining chegaralari bir-biriga tutash edi. Ushbu zabardast saltanatlar va sivilizatsiyalar markazlari insoniyat tarixidan birinchi bo'lib "Buyuk ipak yo'li" deb nomlanuvchi bir yo'l bilan bog'landilar. Umumiy uzunligi 12 ming km bo'lib, Xitoydan O'rta Yer dengizining shimoliy qirg'oqlariga qadar cho'zilgan bu yo'l orqali ko'pgina xalqlar va elatlar turli tomonlama munosabatlar o'rnatdilar. Podsholarning o'zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg'alar in'om etishlari an'anaga aylandi. Sharq bilan G'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. O'sha davrdagi ko'plab madaniy o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Buyuk ipak yo'lini o'rganish va qayta tiklashda O'zbekiston rahbariyati ham alohida e'tibor qaratmoqda. Chunonchi, respublikamiz hududlarida uyushtirilgan ekspeditsiyalar natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi. Qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy-ma'naviy boyligimiz hamda an'analarimiz o'rganildi. Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari Xalqaro Instituti ochilgan bo'lib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri Buyuk ipak yo'li va uning bo'ylarida joylashgan shaharlarni o'rganishdir. 1997 yilning mayida O'zbekiston ham o'z hissasini qo'shgan Mashhad-Saraxs, Saraxs-Mashhad temir yo'li ochildi. Bu bilan O'rta Osiyo mamlakatlari Fors qo'ltig'iga, Yevropa xalqlari esa O'rta Osiyoga temir yo'l orqali chiqish imkoniyatiga ega bo'ldilar. 1998 yil Boku shahridagi Buyuk ipak yo'lini quruqlikda Yevropadan Yaponiyagacha qayta tiklash masalalariga bag'ishlangan xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Yevropa-Kavkaz-Osiyoni bog'laydigan ushbu transport yo'li (TRASEKA) qurilishida O'zbekiston ham ishtirok etmoqda va bu yo'l butun dunyo iqtisodiyotini yuksaltirishiga xizmat qilishi shubhasizdir.

Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlatlari davrida O'rta Osiyo hududlariga Ellinizm madaniyati kirib keldi. Yunon dinlarining keng yoyilishi Yunon-Baqtriya davriga to'g'ri kelsa, Budda dinining keng yoyilib davlat dini darajasiga ko'tarilishi Kushonlar davriga to'g'ri keladi. Kushon davri oxirlariga kelib esa Moniy dini yoyiladi. O'rta Osiyoda mil. avv. II-I asrlarga kelib yunon-makedonlar hukmronligi tugagan bo'lishiga qaramay ellinizm madaniyati moddiy va badiiy madaniyatda o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Ellin xudolari-Gerakl, Gefest, Dionis, Afina kabilarga sig'inish kuchliligicha qolaveradi.

Bu xudolar tasvirlari Kushon podsholari tangalari va haykallarda o'z aksini topgan. Undan tashqari, yunon alifbosi asosida tashkil topgan baqtriya yozuvi ham

saqlanib qoldi. Kushon davri ellinizm madaniyatiga oid topilmalar Oʻrta Osiyoning koʻpgina hududlaridan topib oʻrganilgan.

Oʻrta Osiyo xalqlarining qadimgi va ilk oʻrta asrlar davri maʼnaviy hayotida buddaviylik muhim ahamiyatga ega boʻldi. Dunyo xalqlari orasida keng yoyilgan bu din mil. avv. VI asrda Hindistonda paydo boʻladi. Mil. avv. III asrga kelib podsho Ashoki davrida buddaviylik keng hududlarni oʻz ichiga olgan hind podsholigi Mauryaning davlat diniga aylanadi. Keyinroq esa Baqtriya, Soʻgʻdiyona hududlariga yoyiladi. Ayrtom, Dalvarzintepa, Qoratepa, Fayoztepa kabi yodgorliklardan topilgan topilmalar buddaviylik dastlab Shimoliy Baqtriya hududlariga yoyilganidan dalolat bersa, Xitoy yozma manbalari Oʻrta Osiyoning Parfiya, Baqtriya, Soʻgʻd viloyatlarida ham buddaviylik yoyilganligini tasdiqlaydi. Antik davr oxirlarida keng tarqalgan dinlardan yana biri Moniylik dinidir. Koʻpchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu dinning asoschisi va paygʻambari boʻlgan Moniy milodiy 216 yilda Janubiy Bobilda tugʻiladi. Moniy eʼtiqod faoliyatini Ardasher hukmronligi (227-241 yy.) davrida boshlaydi. Keyinroq esa Shopur I davrida Sosoniylarning markaziy shaharlaridan biri Ktesifon shahrida oʻz taʼlimotini targʻib qilish huquqini oladi.

Moniylik dini aholining kambagʻal va oʻrta tabaqalarini keng jalb etgan “kim boy boʻlsa, oʻsha qashshoq boʻladi, sadaqa soʻraydi va katta gʻam-alamni boshidan oʻtkazadi” degan ijtimoiy shiorni ilgari surdi.

Zoʻr berib tashviqot qilinishi natijasida Moniylik dini hali Moniy hayotlik vaqtidayoq nafaqat Eron, balki, Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Rim, Sharqqa va Oʻrta Osiyo hududlariga yoyildi. Moniyning oʻzi shunday taʼkidlar edi: “Mening dinim har bir davlatga va har qanday tilda tushunarli boʻladi va uzoq oʻlkalarga yoyiladi”.

Yuqorida eslatib oʻtganimizdek, antik davr oʻlkamiz hududlaridan koʻplab ibodatxonalar ochib oʻrganilgan. Asosan kushon davriga oid boʻlgan bu ibodatxonalar rejaviy tuzilishi jihatdan turlicha boʻlib, ulardagi topilmalar orasida turli kattalikdagi haykallar koʻpchilikni tashkil etadi. Ushbu haykal va haykalchalar turli dinlarning turli-tuman xudolari, maʼbudalari va sigʻinishlari bilan bogʻliqdir. Bu davr Oʻrta Osiyo xalqlarining madaniy hayotdagi eng katta yutuqlaridan biri mil. avv. VI-II asrlarda Oromiy yozuvi asosida Xorazm, Parfiya, Soʻgʻd keyinroq esa Kushon (Baqtriya) yozuvining ajralib chiqishidir.

“Ha” yoki “Yo’q” metodi texnikasi

№	Savollar	Ha	Yo’q
1	O’zbek xalqining qadimgi ajdodlari O’rta Osiyoning tub joy aholisini yoki ular bu hududga chetdan ko’chib kelganmi?		
2	Xorazmiy, sug’diy, chochlik, baxtarlar va parkanaliklar turkiy tilda so’zlashganmilar?		
3	Istilochilar o’zbek xalqi antropologik qiyofasi hamda qonini o’zgartirishga muvaffaq bo’lganmi?		
4	Dashti qipchoq o’zbeklari Movarounnahr aholisi etnik shakllanishga ta’sir ko’rsatdimi?		
5	O’zbek xalqi turkiy xalq hisoblanadimi?		

Mustaqil ishlash boyicha savollar:

- O’rta Osiyoda o’rta asrlargacha yuz bergan etnik tarixiy jarayonlar qanday bo’lgan?
- O’zbek xalqi kelib chiqishi xaqida qanday ilmiy qarashlardan xabardorsiz?
- O’rta Osiyo qadimgi aholisi qaysi tarixiy manbalarda o’z aksini to’liq topgan?
- Turkiy xoqonlik davrida kechgan etnik jarayonlarni izohlab bering.
- Dashti qipchoq o’zbeklari to’g’risida nimalar deya olasiz?
- Turkiy sug’diy etnomadaniy maydon deganda nima tushuniladi?
- O’zbek urug’lari xususida nimalar bilasiz va ularni qayd etib bering.
- Xozirgi kunda etnik tarix masalasi bilan shug’ullanadigan qaysi olimlarni bilasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ruyxati

- Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo’q. - Toshkent: «Sharq», 1998.
- Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: «Ma’naviyat», 2008.
- Shoniyozov K. O’zbek xalqining shakllanish jarayoni. - Toshkent: «Sharq», 2001.
- Asqarov A. O’zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
- Jabborov I. O’zbek ulusi. - Toshkent, 1992.

5-mavzu. IX-XII asrlarda o’zbek davlatchiligi taraqqiyoti

Режа:

- Arab xalifaligining parchalanishi. Toxiriylarning Movarounnahr va Xurosondagi hukmronlik davri.
- Somoniylar davlati hukmronligi: ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy hayot.
- Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr.
- Gaznaviylar va Saljuqiylar.
- Xorazmshoh-Anushteginiylar sulolasi hukmronligi davrida Xorazmning yuksalishi.

Таянч сўз ва иборлар:

1	halifalik	6	qorluq chig’il	11	Movarounnahr	16	sulola
2	Turkiy gvardiya	7	devon	12	Xo’jalik hayot	17	davlat
3	amir	8	dargoh	13	hokim	18	rais
4	hojib	9	korahitoy	14	sulton	19	ustod

5	elekxon	10	Madrasa	15	Xuroson	20	vazir
---	---------	----	---------	----	---------	----	-------

IX asrga kelib Xalifa Xorun ar-Rashid vafotidan keyin uning o'g'illari Ma'mun va Amin o'rtasida o'zaro kurash boshlanib ketdi. Hokimiyat uchun bo'lgan kurashda Tohir ibn Husayn Ma'mun tomonidan turib Aminga qarshi kurashdi. Ayrim manbalarning guvohlik berishicha, 813 yilda Ma'mun xalifalik markazi Bog'dodni egallaydi hamda bir necha yil mobaynida Tohir ibn Husayn xalifa saroyida yuqori lavozimlarda xizmat qiladi. 821 yilda esa Tohir ibn-Husayn Xurosonga noib etib tayinlanadi (o'sha davrda Movarounnahr ham Xuroson tarkibiga kirar edi). Tohir ibn-Husayn Nishopur shahrini o'zining qarorgohi etib tanladi va xalifalikdan mustaqil siyosat yurgizishga harakat qildi. Natijada u 822 yilda Ma'mun odamlari tomonidan o'ldirildi. Uning o'rniga o'g'li Talxa ibn Tohir (822-830 y.) noib etib tayinlandi. Buning sababi shunda ediki, xalifalik aynan mahalliy hukmdorlarning kuchidan arablarga qarshi qo'zg'olonlarni bostirishda foydalanar edi. Talxadan keyin taxtga o'tirgan Abdulloh ibn Tohir o'zigacha bo'lgan noiblar siyosatini davom ettirdi. Bu davrda Xuroson noibligiga Movarounnahr, Xorazm, Seyiston, Ko'histon, Tabariston va Jurjon hududlari kirgan. Har bir viloyat bir necha ma'muriy birliklarga bo'lingan. Bu birliklar katta va kichik tumanlardan iborat bo'lgan. Abdulloh o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida ayrim harbiy islohotlar o'tkazgan edi. Bundan tashqari Tohiriylar yuritgan siyosatning xususiyatlaridan yana biri, ularning islomlashtirish siyosati edi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Tohiriylar davrida O'rta Osiyoning barcha hududlarida islom dini tarqaladi.

IX asrning 60-70 yillaridan e'tiboran tohiriylar hukmdorlarga qarshi xalq harakatlari kuchaydi. Bu harakatga G'oziyalar boshchilik qildilar. ("G'oziyalar" asosan ko'chmanchi qabilalar hujumini bartaraf qilish maqsadida kambag'al hunarmandlar va yersiz ziroatchilardan tashkil topgan qurolli qo'shin). G'oziyalar harakatini aka-uka Yoqub va Amr binni Lays boshqardilar. Ular dastlab Seyistonda hokimiyatni qo'lga olgach, 873 yilda tohiriylarning qo'shinlariga katta zarba berib, Xuroson poytaxti Nishopurni egalladilar. Shu davrdan e'tiboran tohiriylar sulolasi barham topdi va Xurosonda hokimiyat Safforiylar (misgarlar, Yoqub va Amr asli hunarmand-misgar-"saffor" edilar.) qo'lga o'tib ketdi. Rasmiy jihatdan Xuroson va Movarounnahr ustidan hukmronlik qilib turgan tohiriylar sulolasining inqirozga uchraganligi Movarounnahrdagi mahalliy hokimlarning o'lkani to'la mustaqilligini ta'minlash sari harakatlari uchun qulay imkoniyatlar yaratib berdi. Endi bu davrda somoniylar siyosiy maydondagi kurashda erkin harakat qila boshladilar va ular Movarounnahrda markazlashgan bir butun davlat barpo qilishga kirishdilar. Birlashtirish g'oyasini shaharliklar ham, dehqonlar ham qo'llab quvvatladilar. Chunki birlashgan va markazlashgan yagona va qudratli davlatgina ko'chmanchi qabilalarning hujumini daf qila olishi mumkinligini ular yaxshi bilar edilar. Markazlashgan yagona hamda qudratli davlat kuchli harbiy qo'shin yaratish imkoniyatini berardi.

Mustahkamlanib borayotgan Somoniylar davlatini zaiflashtirish maqsadida Arab xalifasi 898 yilda Movarounnahr hokimligidan Ismoilni tushirib uning o'rniga safforiylar sulolasidan Amr ibn Laysni hokim etib tayinlash haqida yorliq jo'natadi. Ismoil 899 va 900 yillardagi harbiy to'qnashuvlarda Amr ibn Lays boshliq safforiylar qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Xalifa Ismoil ibn Ahmadni hokim sifatida tan olishga majbur bo'ldi.

Shunday qilib, Xorazm, Isfijob, Chagʻoniyon va Xuttalondan tashqari (ularning hokimlari somoniylarga tobeʻ edilar), ulkan hudud (Movarounnahr va Xuroson) somoniylar tomonidan boʻysundirilgan edi. Ular bu yerda 100 yilcha hukmronlik qildilar

Ismoil Somoniy Movarounnahr va Xurosonni birlashtirishga va yagona markazlashgan davlat tuzishga muvaffaq boʻldi. Endi bu davlatni idora qilish lozim edi. Shuning uchun Ismoil bir qancha islohotlar oʻtkazdi. Mana shunday islohotlardan biri davlatni boshqarish maʼmuriyatini joriy qilish boʻldi. Bu islohotga binoan davlatni idora qilish saroyi (dargoh) va 10 ta devon (harbiy -fuqaro mahkamalari) tashkil etildi. Ismoil Somoniy davlatning majmuini tashkil etishda Sosoniylar eroni va Arab xalifaligida qabul qilingan tajribalardan foydalandi va uni zamon talabiga qarab mukammallashtirdi.

Devonlar orasida vazir yoki “xoʻja buzurg” devoni alohida oʻrin tutgan. Bu devonga boshqa hamma devonlar boʻysungan. U hamma maʼmuriy, siyosiy va xoʻjalik mahkamalarini nazorat qilgan.

Davlatni idora etishda “mustaufiy devon” ham muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Bu devon davlatning butun moliya ishlarini boshqargan va nazorat qilgan. Devon xazinador tomonidan boshqarilgan.

“Devon Amir-al-mulk” yoki “al-rasayi” davlat ahamiyatiga molik boʻlgan rasmiy hujjatlarni tuzish bilan shugʻullangan. Bundan tashqari bu devon chet davlatlar bilan boʻladigan munosabatlarni ham boshqargan.

“Sohib ash-shurat” devoni davlatning butun harbiy ishlarini, shu jumladan amirning shaxsiy qoʻshinini boshqargan. “Sohib ash-shurat”ning maxsus yordamchisi-Aris boʻlgan. U mahkama va uning boshligʻi amir qoʻshini xazinasi bilan shugʻullangan. Qoʻshimcha bir yilda toʻrt marta maosh toʻlagan. Davlatni idora etishda “sohib al-borid” devonining ahamiyati ham juda katta boʻlgan. Bu devon davlat ahamiyatiga molik boʻlgan hujjatlarni va xabarlarni yetkazish bilan shugʻullangan. Devonning hamma shahar va viloyatlarda mahalliy mahkamalari boʻlgan.

“Muxtasiba” devoni bozorlarni, sotuvchilarni, qadoqboshlarning ogʻirligi, bozordagi mollarning narxini, sifatini nazorat qilgan.

Davlat xazinasining daromadlarini va xarajatlarini “mushrif” devoni nazorat qilgan. Bundan tashqari “qozi az-ziya” va “vaqf” devonlari boʻlgan. “Qozi az ziyaa” devoni davlat yerlarini, “vaqf” devoni hadya etilgan yerlarni va musulmon ruhoniylarining boshqa mol-mulklarini nazorat qilishgan.

Devonlarning aytarli hammasini viloyatlarda boshqarmalari boʻlgan. Devonlarning viloyatlardagi boshqarmalari bir tomondan oʻz devonlariga, ikkinchi tomondan viloyat hokimiga boʻysunishgan. Bundan faqat “Sohib al-borid” devonining amaldorlari mustasno boʻlgan.

Viloyat va tumanlar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora qilingan. Odatda bunday lavozimga mahalliy boy zodagonlar tavsiya etilgan. Somoniylar davlatida musulmon ruhoniylarning taʼsiri nihoyatda kuchli boʻlgan. Ular markaziy hokimiyat ishlarida ham faol ishtirok etganlar. Somoniylar davlatining diniy hayotida hanifiylar mazhabligiga mansub ruhoniylar hamma diniy lavozimlarni oʻz qoʻllariga olishgan. Ruhoniylarning boshligʻi “ustod”, keyinchalik “Shayx ul-islom” deb atalgan. “Ustod” dan soʻng oʻz lavozimi boʻyicha ruhoniylar orasida “xatib” turgan. U jomeʼ masjidlarida juma namozida xutba oʻqish huquqiga ega boʻlgan. Bu davrda Buxoro Sharqdagi islom olamining eng nufuzli

markazlaridan biriga aylanadi. Movarounnahrda dastlabki madrasalarning bu yerda barpo etilishi ham bejiz emas.

Yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

Mulki sultoniy - shaxsan amirga tegishli yer-suv, tegirmon, do'konlar. Bu mulkni qishloq chorikorlari ijaraga olganlar. Yana yer egaligining to'ma (umrbod berilgan yer), iqto' (merosiy) turlari bo'lgan.

Xususiy shaxslarga tegishli mulk: hukmdor tabaqa xonadoni, dehqon-zodagonlarga, sayyidlar, sipohsolor, badavlat savdogarlarga tegishli mulklar hisoblangan. Shartli yer egaligi ham bo'lgan.

Vaqf mulklari: diniy muassasalar va madrasalarga tegishli mulk. Bu mulkni muassasa mutavallisi boshqargan. Jamoa mulki: yaylov, tog' yonbag'irlaridagi lalmi yerlar.

Xiroj hajmi shariat va davlat qonunlari asosida belgilangan. Somoniylarning birgina Buxoro va Karmana viloyatlari xirojidan tushgan daromadi 116866 dirxamni tashkil qilgan.

Somoniylar davrida yerlar qaytadan taqsim qilingan. Natijada Yer egalarning yangi guruhi tashkil topdi. Ularning ko'pi sipohiylerden chiqqan edi. Masalan, Alpteginning Xurosonda va Movarounnahrda 500 qishlog'i bo'lib, biror shahar yo'q ediki, unda uning qasri yo bog'i, yoxud karvonsaroyi bo'lmasa. Uning tasarrufida minglab otlar va chorva mollari bo'lgan.

Somoniylar davrida qudratli markazlashgan davlatning vujudga kelishi natijasida Movarounnahr va Xurosonda ma'lum barqarorlik qaror topdi. Bu holat mamlakat iqtisodiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo tez sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Movarounnahr va Xuroson bu vaqtda Sharqning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan o'lkalaridan hisoblangan. Tarixchilar va geograflar bu borada juda yaxshi ta'riflar yozib qoldirganlar. Ular, bu yerlar juda serhosil, tabiiy boyliklarga boy, unda ko'plab qishloq va shaharlar borligini aholi uchun kerakli hamma narsalar mavjudligini zo'r ehtiros bilan bitganlar.

Qoraxoniylar davlati

Qoraxoniylar davlati Yettisuv hududidagi Qarluq (756-940) davlati o'rnida tashkil topdi. Uning asoschisi Sotuq Bug'roxon (915-955) hisoblanadi. U 942 yili Bolasog'un hokimini mag'lub etib, o'rniga o'zini xoqon deb atadi. Qoraxoniylar davlatiga ikki qabila-Yag'mo va Chigil qabilalari birlashdilar. Somoniylar lashkarboshisi Abul Ibrohim Ismoilning (Muntasir) Buxoroni ozod etish yo'lidagi urinishlari 1005 yilda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Somoniylarning G'aznadagi noibi Sabuktegin 997 yilda vafot etdi. O'rniga uning o'g'li Mahmud G'azna hokimi bo'ldi. Somoniylar amiri Mansur ibn Nuh (997-999) uning ta'sirida edi.

1001 yilda, Sulton Mahmud Qoraxoniylar xoni Nasr bilan shartnoma tuzib, Amudaryoni ikki o'rtadagi chegara qilib belgiladi. Somoniylar davlati o'rnida ikki ulkan davlat tashkil topdi: birinchisi-Qoshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkistonning bir qismida, Yettisuv, Shosh, Farg'onaning qadimgi hududlarini o'z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati; ikkinchisi – Shimoliy Hindiston sarhadlaridan Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilgan hamda hozirgi Afg'oniston va Shimoliy sharqiy Eronni o'z ichiga olgan G'aznaviylar davlati edi.

Qoraxoniylarda Qoshg'ar va Bolasog'un poytaxt sanalib, ulug' xon shu shaharlardan birida qarorgohda o'tirgan. Ulug' hoqon yoki ulug' xon ul-hoqon degan nomda yuritilgan. Arab manbalarida mazkur unvon sulton ul-salotin, fors tarix

asarlaridagi shahanshohga muvofiq keladi. Aynan yuqoridagi oliy unvon qoraxoniylar davri kitoblarida tamg'ochxon deb ham yutirilgan.

Qoraxoniylarga qarashli yerlar tamg'ochxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Shu bois yer-mulk masalasida ota-o'g'il, amaki, jiyanlar hamda aka-uka-yu amakivachchalar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, u siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan.

Yettisuvdan turib Movarounnahrni boshqarish qiyin bo'lgan. Qoraxoniylar davrida Samarqand elixoni ancha kuchayib ketgan edi. Saroyda somoniylar davlatida bo'lganidek vazir, sohibbarid, mustavfiy, hojib, rayis-muhtasib kabi amaldorlar bo'lgan. Qoraxoniylar davlatida imom, sayyid, shayx, sadrlar mavqei kuchli edi.

Qoraxoniylar davlati boshlig'i lavozimi, xoqonning taxti merosiy sanalgan. Ma'muriy idoralar ikkiga bo'lingan: dargoh va devonga. Xoqonning ulug' hojibi xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachilik qilgan. Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: og'ichi-shoyi kiyimlar xazinachisi; biruk-mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; oshchi-xoqon oshxonasi boshlig'i (bog'archi); bitikchi-munshiy; kotib-mirza; qushchi-hoqon ovining tashkilotchisi.

Xoqonning harbiy qo'shinlari cherik deyilgan, unga suboshi, yoki sipohsolor qo'mondonlik qilgan. Kichik zobit chovush, sipohiylar to'dasi qo'mondoni xaylboshi deyilgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik, mingliklarga bo'lingan. Qoraxoniylar xoqoni qo'shi (harbiy lager) xonto'y deyilgan. Xoqon qo'shida doim 9 ta sariq bayroq xilpirab turgan. Hoqonlikda elchini yalavoch yoki yalafar deb atalgan.

Xoqonlik hududlari el, viloyatlarga bo'lingan va oddiy xalq budun deyilgan. Soliq to'lovchi fuqaro rayiyyat deb atalgan. Qabila boshliqlari bek deyilgan, savdogarlar sart deb atalgan. Qoraxoniylar davlatida hunarmandchilik (kulolchilik, to'quvchilik, shishasozlik, temirchilik, zargarlik), shuningdek ziroat va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi sohalar taraqqiy etgan. Shuningdek, qimmatbaho toshlar, oltin, mis, temir qazib olingan. Shaharsozlik inshootlari pishiq g'ishtdan bunyod etilgan. Xonlikda yer egaligining iqta' shakli keng tarqalgan. Xoqon, vaqf, jamoa mulklari qoraxoniylar tasarrufidagi asosiy yer-mulklar hisoblangan.

Iqta' egasi o'z mulkida ishlayotgan ziroatkorlardan belgilangan miqdorda qonun bilan qayd etilgan soliqdan boshqa ortiqcha mahsulot yoki haq olishga huquqi bo'lmagan. Majburiy ravishda biror-bir mahsulot tortib olinsa, bunday vaziyatda iqta'ning ma'lum miqdori qirqib olingan, yoki umuman tortib olingan.

G'aznaviylar va Saljuqiylar

G'azna shahrini Xurosonning siyosiy markaziga aylanishi X asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. G'aznaviylar davlatining asoschisi Sobuqtegin bo'lib, bu davlat uning o'g'li Mahmud G'aznaviy davrida musulmon olamining eng kuchli davlatiga aylandi. Bu davlatning hududi Mahmud G'aznaviyning istilochilik yurishlari tufayli shimoliy va shimoli-g'arbiy Hindistondan Chag'aniyon va Xorazmgacha cho'zilgan bo'lib, unga Eronning katta qismi ham kirgan edi. Mahmud G'aznaviy Movarounnahrdagi qoraxoniylar siyosatiga va ayniqsa Xorazmga katta ta'sir ko'rsatar edi. O'z davrining iqtidorli sarkardasi va qo'ttiqqo'l hukmdori bo'lgan Mahmud G'aznaviy 1030 yilda vafot etadi. Shundan so'ng taxtni uning o'g'li Ma'sud (1030-1041) egallaydi. Lekin Ma'sud otasi tuzgan davlatni butunligicha saqlab qololmadi.

G'aznaviylar sultoni Ma'sud Xurosonga yurish qilgan turkiy-saljuqiylar bilan ko'pbor jang olib borishga majbur bo'ldi. Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan

shimoliy Xurosonga joylashib olgan saljuqiylar bu davrga kelib, g'aznaviylar uchun katta xavf tug'dira boshladi. 1035 yilda saljuqiylarning Xurosonga yangi hujumi boshlanadi. Nishopurdan Niso shahriga yetib kelgan g'aznaviylar qo'shini saljuqiylarga zarba bergan bo'lsada, Saljuqiyning nevarasi Tog'rul va Changri boshchiligidagi turkmanlar kechasi G'aznaviylar qarorgohiga hujum qiladi va g'alaba qozonadi. 1037 yil aprel oyida turkmanlar Mari viloyatini uzil-kesil egallashga erishdilar va Bag'dodda xalifaga hokimiyat uchun yorliq berishni so'rab elchi jo'natadilar. Shu tariqa Xurosondagi yangi davlatga-Saljuqiylar davlatiga asos solindi.

Keyingi yillar turkmanlar Tog'rul boshchiligida bir qancha zarbalar berib, Xurosonning katta qismini bosib oldilar. Shundan so'ng Ma'sud katta qo'shin bilan saljuqiylar ustiga yurish qildi. 1040 yilda Mari yaqinidagi Dandanakon degan joyda hal qiluvchi jang bo'lib, bunda Ma'sud qo'shini qattiq mag'lubiyatga uchradi. Jangdan zo'rg'a qochib qutulgan Ma'sud tez orada (1040 y.) vafot etdi. Uning vorislari g'aznaviylar davlatining avvalgi qudratini tiklashga muvaffaq bo'la olmadilar.

G'aznaviylarga tegishli Xuroson asta-sekin saljuqiylar qo'liga o'tdi. Saljuqiylar davlatining bosh sultoni bo'lib, Tog'rulbek (1038-1063 y.) saylandi. U katta istilochilik yurishlari olib borib, Balxni, Iroqning shimoli, Ozarbayjonni, Kurdistonni va Qo'histonni ham bosib olishga erishdi. 1055 yilda u katta qo'shin bilan Bag'dodga kirib keldi va xalifadan o'z nomiga xutba o'qitishni talab etdi. Shundan so'ng xalifa diniy hokimiyatni o'z qo'lida saqlab qolib dunyoviy hokimiyatni sulton unvoni bilan Tog'rulbekka topshirdi. Saljuqiylar davlatining poytaxti qilib Tog'rulbek Ray shahrini tanladi. Uning hukmronligi davrida saljo'qiylar Kavkazda Vizantiya qo'shinlariga ham katta zarba berdilar. U Movarounnahrda hukmronlik qilayotgan qoraxoniylar bilan do'stona munosabatlar o'rnatdi. Lekin, uning vorisi Alp Arslon (1063-1072) Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlarga bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirdi. Vizantiya imperatori Roman IV Diogen qo'shinlarini mag'lub etdi. Undan keyin taxtga o'tirgan Malikshoh (1072-1092) 1089 yilda qoraxoniylar o'rtasidagi ichki nizolardan foydalanib Buxoro va Samarqandni egalladi va katta o'lja bilan orqaga qaytdi. Lekin Qoraxoniylar Saljo'qiylarning yarim vassaliga aylandilar.

Malikshohning o'limidan keyin Saljo'qiylar davlatida taxt uchun o'zaro kurashlar qizib ketadi va 1118 yilda hokimiyat buyuk saljo'qiylar sulolasining so'nggi yirik vakili Sulton sanjar (1118-1147) qo'liga o'tadi. Uning davrida Saljo'qiylar davlatining poytaxti Marv shahriga ko'chirildi. U Movarounnahrda qoraxoniylarning ichki ishlariga, siyosatiga katta ta'sir o'tkaza olishga erishgan saljo'qiylardan edi. 1141 yilda qoraxitoylar bilan Sulton Sanjar va uning vassali, ittifoqdosh qoraxoniy Mahmudxonning birlashgan qo'shinlari o'rtasida, Samarqand yaqinidagi Katvon cho'lida bo'lib o'tgan jangda qoraxitoylarning g'alaba qilishi Saljo'qiylar davlatini ancha zaiflashtirdi. Sulton Sanjarning harakatlariga qaramasdan Saljo'qiylar davlati o'zining avvalgi qudratini yo'qota bordi. Saljo'qiylarga hal qiluvchi zarbani Balx va Xuttalon viloyatlarida yashovchi ko'chmanchi G'o'z qabilalar berdilar. Ular Sulton Sanjar qo'shinlarini tor-mor etib, uni asir oldilar. G'o'zlar himoyasiz qolgan Marv, Nishopur shaharlarini talab, o't qo'yidilar. Sulton Sanjar 1156 yilda asirlikdan qochishga muvaffaq bo'lsa ham, lekin saljo'qiylar davlatini tiklay olmadi va bir yildan keyin vafot etdi.

Xorazmshohlar davrida o‘zbek davlatchiligi

Xorazmning mustaqil davlat sifatida shakllanishida ko‘p xizmat qilgan hukmdor Qutbiddin Muhammad Otsiz (1127-1156) bo‘ldi. Saljo‘qiy Sulton Malikshoh davrida Xorazmni hukmdori bo‘lgan Anushteginning nevarasi Otsiz o‘zi tobe bo‘lgan Saljo‘qiy sultonlarining har bir xatosidan ustalik bilan foydalandi. Ayyor diplomat va mohir sarkarda bo‘lgan Otsiz mustaqil tashqi siyosat olib bordi. U Xorazm yerlarini ancha kengaytirib, Sirdaryoning quyi oqimi yerlarini, Mang‘ishloqni bosib oladi. Shundan so‘ng u bir necha bor (1138, 1141, 1142, 1147-1148 yy.) Sulton Sanjarga qarshi isyon qildi va mag‘lubiyatga uchrab Saljo‘qiylarga butunlay tobe bo‘lib qoldi. Lekin shunga qaramasdan u Xorazmni mustaqilligi uchun mustahkam asos yarata oldi.

Muhammad Otsizning o‘limidan so‘ng o‘g‘li Elarlon taxtga o‘tirdi. U otasiga qaraganda ancha qulay vaziyatda davlatni boshqardi. Xurosondagi voqealardan foydalanib u Kaspiy bo‘yidagi Dehiston hududlari bosib olishga erishdi. Elarlon otasi davrida Xorazmning bo‘ysundirilgan ko‘chmanchi turkman va qipchoq qabilalari yordamida Movarounnahrning ichki ishlariga ham tez-tez aralasha boshladi. 1158 yilda u katta qo‘shin bilan Movarounnahrda bostirib kirdi. Bu vaqtda qoraxitoylarga vassal bo‘lgan qoraxoniylar ko‘chmanchi qarluq qabilalari bilan jang olib borishayotgan edi. Elarlon qarluqlarga Buxoro va Samarqand uchun olib borgan janglarda yordam berdi. Lekin qoraxitoylar qo‘shinlari yordamga yetib kelishi bilan Elarlon Xorazmga qaytishga majbur bo‘ldi. U bir necha marta Xurosonga yurish qilgan bo‘lsa-da, muvaffaqiyatga erisha olmadi. 1171-1172 yillarda qoraxitoylarning katta qo‘shini Xorazmshohning o‘lponini o‘z vaqtida to‘lamayotganligini bahona qilib Xorazm ustiga yurish qildi. Elarlonning buyrug‘i bilan Sirdaryodagi katta to‘g‘on buzib tashlandi va katta maydon suvga bostiriladi. Bu qoraxoniylar qo‘shini yurishini qiyinlashtirdi va Xorazmning poytaxti Gurganch (Urganch) ni talon-taroj qilishdan saqlab qoldi.

Lekin qoraxoniylarning bu bosqini davrida Elarlon vafot etdi. Undan keyin Xorazm taxtini uning kichik o‘g‘li Sultonshoh egallaydi. Arslonning katta o‘g‘li Alouddin Takash qoraxitoylar yordami bilan ukasi Sultonshohdan taxtni tortib olishga erishdi. Sultonshoh Xurosonga qochishga majbur bo‘ldi. Shundan so‘ng Alouddin Takash (1172-1201) Xorazmda mahkam o‘rnashib, qoraxitoylarga va‘da bergan o‘lponni to‘lashdan bosh tortadi. Unga javoban qoraxitoylar Xorazmga yana yurish qiladilar, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Sultonshoh ixtiyoriga bir kichik qo‘shin qoldirib o‘zlari orqaga qaytadilar. Sultonshoh esa qo‘shin bilan Marv shahrini, Seraxs va Tusni egalladi.

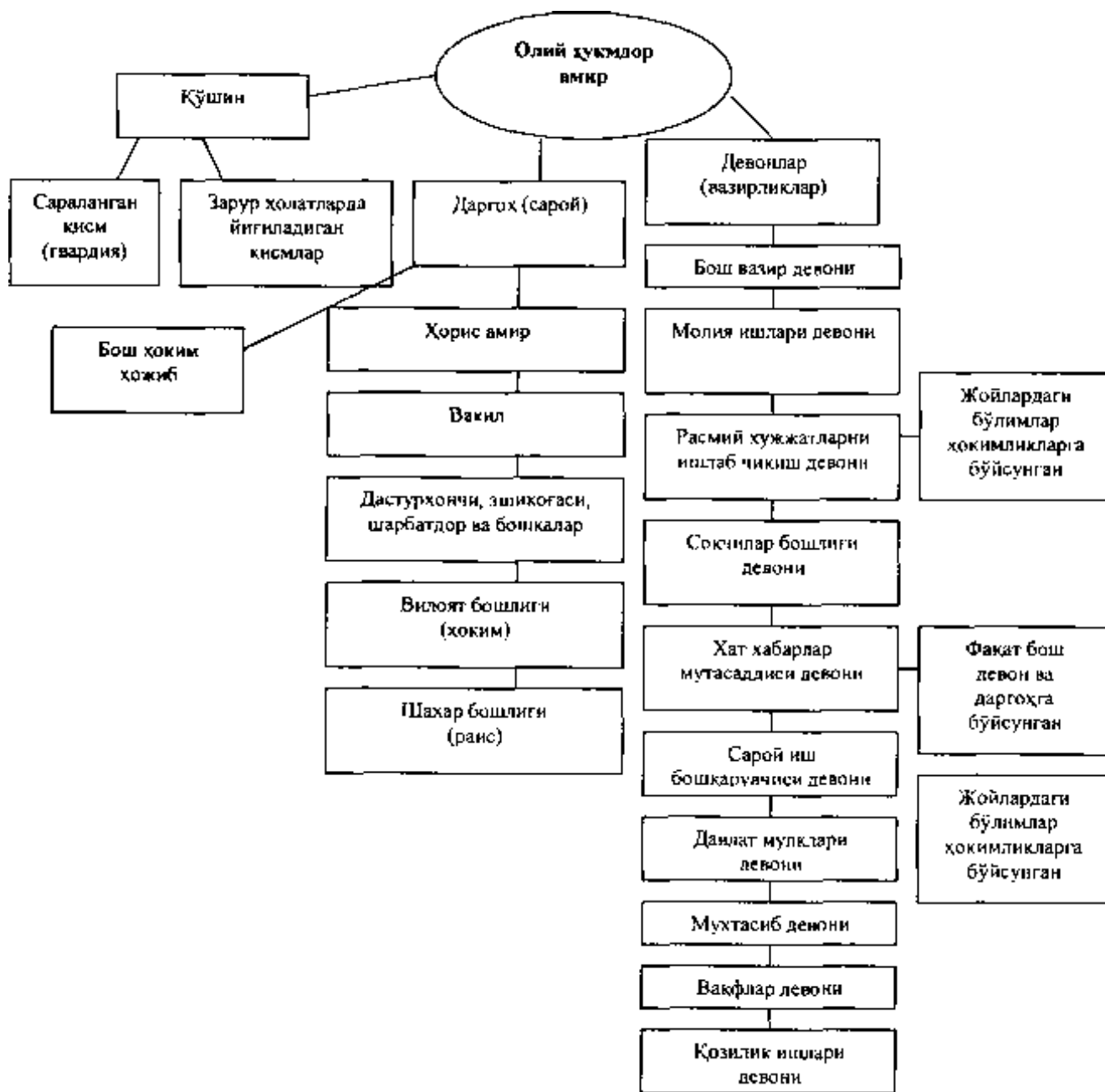
Lekin Takashning katta xatosi shunda ediki, u o‘zining xotini Turkon xotun mansub bo‘lgan qipchoqlar qabilasiga katta erkinliklar berdi. Ularni doimo qo‘llab-quvvatladi. Turkon xotunning davlat ishlariga aralashuvi Xorazmdagi ichki nizolarini kuchayishiga olib keldi. Takashning o‘limidan keyin Xorazm taxtiga uning o‘g‘li Alouddin Muhammad o‘tirdi (1200-1220). 1203 yilda Muhammad qoraxitoylarning yordami bilan Xurosonni butunlay bosib oldi. Hirotni va yaqin atroflarini egalladi, 1207 yilda u o‘z poytaxtiga qaytib, Movarounnahrni bosib olish uchun tayyorgarlik ko‘ra boshladi. Shu yilning o‘zidayoq Muhammad Movarounnahrda katta kuch bilan harbiy yurish boshladi. Buning sababi Buxoroda ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘oloni edi. Bu qo‘zg‘olon 1206 yilda Buxoro sadri (hokimi) Muhammad ibn Abdulazizga qarshi qaratilgan edi. Buxoro sadrlariga xos barcha yomon xislatlar bu odamda mujassam edi. U xalqdan katta soliqlar olib ularni

shafqatsizlarcha ezar edi. U diniy rahbar bo'lishiga qaramasdan aysh-ishratga, ovga mukkasidan ketgan edi.

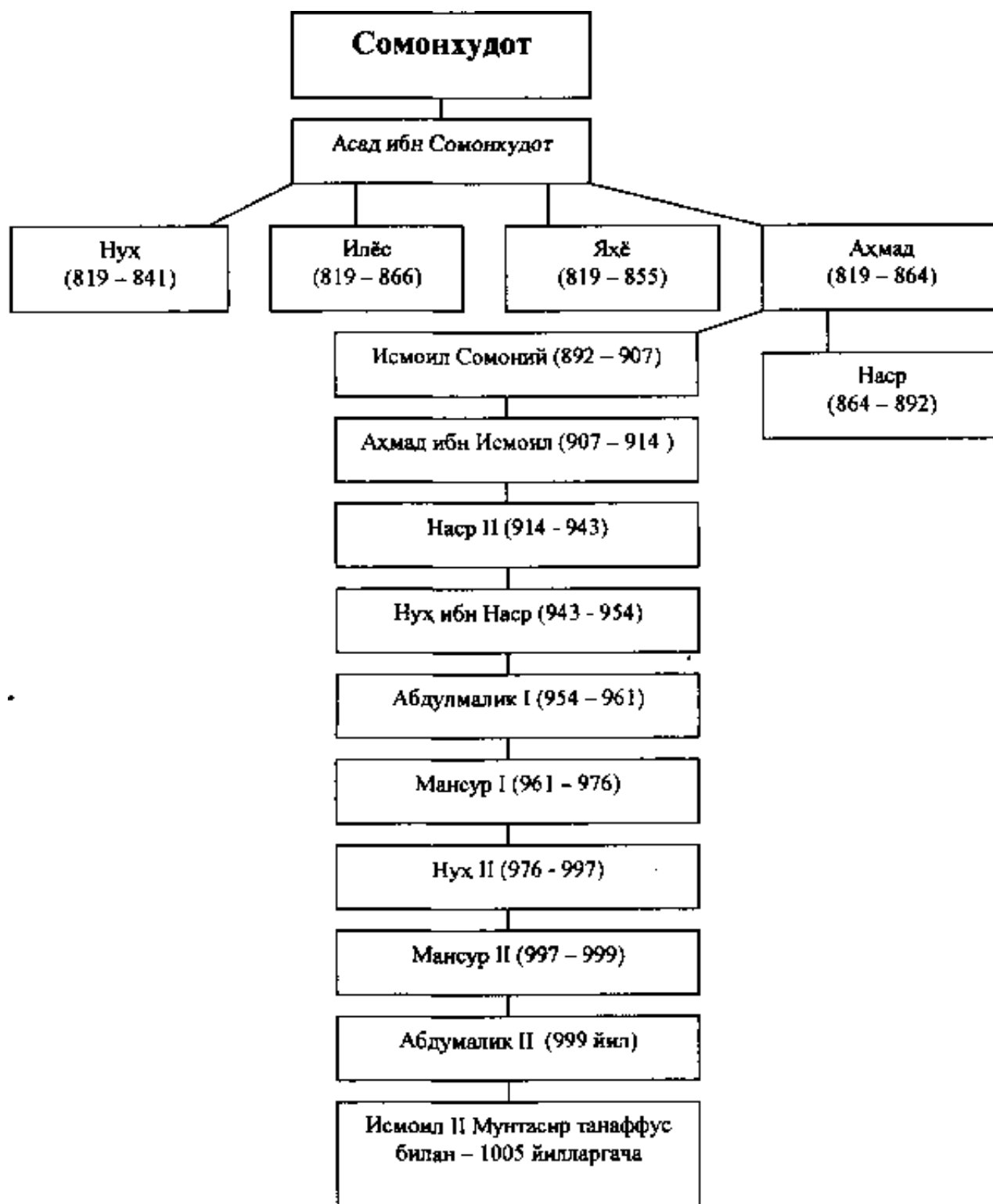
Buxoroda uning zulmiga qarshi xalq harakatining asosiy kuchlari shahar hunarmandlari edi, qishloq aholisi-dehqonlar bu harakatni qo'llab-quvvatladi. Bu qo'zg'olonning boshlig'i qalqon yasovchi ustaning o'g'li Malik Sanjar ismli shaxs edi. Qo'zg'olonchilar sadr Muhammadni quvib chiqardilar. U qoraxitoylardan yordam so'radi. Lekin Xorazmshoh Muhammad qoraxitoylardan oldinroq harakat qilib, Buxoroni bosib oldi va shu tariqa Movarounnahrni Xorazm tarkibiga qo'shib olish boshlandi. Qo'zg'olonchilarning boshlig'i Malik Sanjar Urganchga olib ketildi. Movarounnahr xalqi Xorazmshohni qoraxitoylar zulmidan qutqaruvchi kuch sifatida qarshi oldi. Muhammad Xorazmshoh Qoraxitoylarning vassali bo'lgan Samarqand hokimi (qoraxoniylar sulolasidan) Usmon bilan do'stona munosabat o'rnatdi. Bu esa qoraxitoylarning Samarqandga yurish qilishiga olib keldi va ular shaharni bosib oldilar. Bu vaqtda mo'g'ul qabilalaridan biri bo'lgan naymanlar qoraxitoylarning Yettisuvdagi yerlariga bostirib kirdilar. Shuning uchun qoraxitoylar shoshilinch ravishda orqaga qaytishga majbur bo'ldilar. Qoraxitoylarning qiyin ahvolda tushib qolganidan foydalangan Xorazmshoh Samarqandni egallab (Usmon uning vassaliga aylandi) qoraxitoylar ustiga yurish qildi va Talas vodiysida 1210 yilda qoraxitoylar qo'shini ustidan g'alaba qozondi. Bu g'alaba tufayli Muhammad Xorazmshohning ahvoli ancha mustahkamlandi. Samarqand hokimi Usmon Xorazmshohning to'liq vassaliga aylandi va uning kuyovi bo'ldi.

Soliqlarning haddan tashqari oshib ketganligidan norozi bo'lgan Samarqand xalqi 1212 yilda qo'zg'olon ko'tardi. Katta qo'shin bilan Xorazmshohning o'zi Samarqandga kirib borib qo'zg'olonchilardan shafqatsizlarcha o'ch oldi va kuyovi Usmonni ham o'ldirdi. Shundan so'ng u Movarounnahrda vaziyatni o'z foydasiga hal etish uchun Farg'onani Usmonning ukasi Qodirdan tortib oldi. O'zgan shahrini ham egalladi va shu tariqa qoraxoniylar sulolasi butunlay tugatildi. Qoraxitoylar sulolasini esa ko'chmanchi naymanlar Quchluq rahbarligida tugatdilar. Xorazmshoh O'rta Osiyoni butunlay egallagandan so'ng G'arbga yurish qildi va tez orada Eron va Afg'onistonni bosib oldi. Hattoki Bag'dod xalifasini ag'darishga urinib ko'rdi.

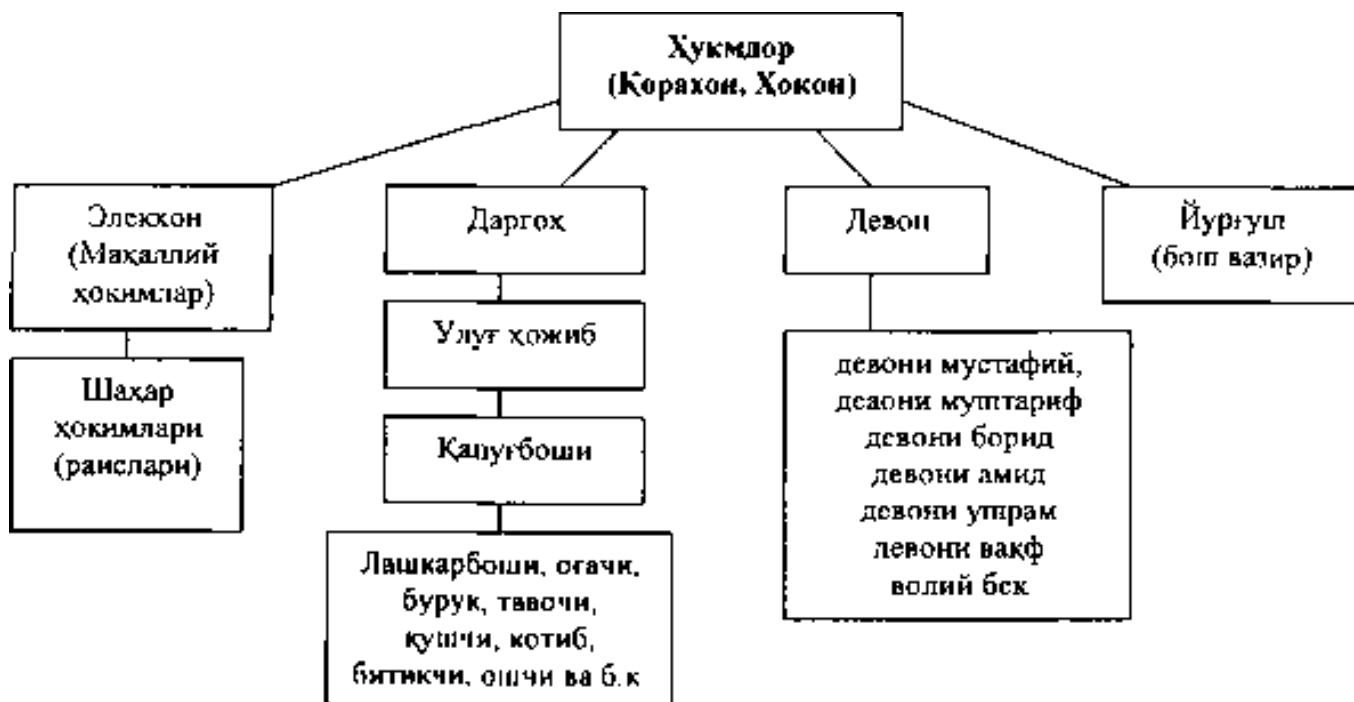
Somoniylar davlat boshqaruvi

Somoniylar sulolasi shajarasi
(hukmronlik qilgan shaxslar boyicha)

Qorahoniylar davlat boshqaruvi

Tohiriylar (821-873 yy.)	Somoniylar (819 -1005 yy.)
Tohir I ibn al Xusayn (821-822 yy.)	Axmad ibn Asad – Farg’ona hokimi (819-864 yy.)
Talxa ibn Tohir (822-828/830 yy.)	Nasr ibn Ahmad - avval Samarkand hokimi, so’ngra Movarounnahr hokimi sifatida (864 - 892 yy.)
Abdulloh ibn Tohir (828/830 - 844 yy.)	Ismoil ibn Ahmad (Ismoil Somoniy) (874 - 892 yy. - Buxoro, 892 - 900 yy. - Movarounnahr hokimi) 900 - 907 yy. - Davlat hukmdori
Tohir II ibn Abdulloh (844-862 yy.)	Ahmad ibn Ismoil (907-914)
Muhammad ibn Tohir (826-873)	Nasr ibn Ahmad (Nasr II) (914-943 yy.)
G’aznaviylar (977-1186)	Nuh ibn Nasr (943-954 yy.)
Sabuqtegin (977-997yy)	Abdumalik I (954-961 yy.)
Ismoil (997-998 yy.)	Mansur I (Mansur ibn Nuh) (961-976 yy.)
Mahmud G’aznaviy (998- 1030 yy.)	Nuh II (Nuh ibn Mansur) (976-997 yy.)
Muhammad (1030 yy.)	Mansur II (997 _ 999 yy.)
Ma’sud I (1030- 1041 yy.)	Abdumalik II (999 yy.)
Ali ibn Ma’sud ibn Mahmud (1049 yy.)	Abu Ibrohim Ismoil al Muntasir (tanaffus bilan 1000 - 1005 yy.)

Abdurrashid (1050- 1053 yy.)	Qorahoniylar (927 -1213 yy.)
Farruhzod ibn Ma'sud (1053- 1059 yy.)	Abdulkarim Sotuq Bug'rahon (vafoti - 955 yy.)
Ibroxim ibn Ma'sud (1059-1099 yy.)	Muso ibn Sotuq (vafoti - 992 yy.)
Ma'sud III (1099- 1115 yy.)	Sulaymon ibn Sotuq (?)
Sherzod (1115-1116 yy.)	Ali ibn Muso (vafoti - 998 yy.)
Arslonshoh (1116- 1119 yy.)	Ahmad ibn Ali (vafoti taxminan 1015-1018 yy. oral.)
Baxromshoh (1119-1153 yy.)	Mansur Arslonshoh (1015 - 1024 yy. oraligi)
Xisrovshoh (1153- 1160 yy.)	Ahmad II Tug'onxon (taxm. 1024 - 1026 yy.)
Xisravmalik (1160- 1186 yy.)	Yusuf Qodiron (1026- 1032 yy.)
Saljuqiylar (1040-1157 yy.)	Muhammad Ayn ad - davla (1041 yy.)
Tug'ulbek (1040-1063 yy.)	Ibroxim Bo'ritakin (1041 - 1068 yy.)
Alp Arslon (1063- 1072 yy.)	Nasr I ' (1068- 1080)
Jaloliddin Malikshoh, I (1072- 1092 yy.)	Xizrhon, Axmad ibn Xizrzon (1095 y. uldirilgan)
Maxmud I (1092-1094 yy.)	Ma'sud ibn Muxammadtegin, Horuntegin, Ibroxim, Xasantegin Mahmud ibn Muhammad (vafoti - 1141 yy.)
Rukniddin Berkiyuruq (1094-1104 yy.)	Ibrohim ibn Muhammad (vafoti - 1156 yy.)
Malikshoh II (1104-1105 yy.)	Jaloliddin Ali (vafoti - 1160 yy.)
G'iyosiddin Muhammad (1105- 1118 yy.)	Ma'sud II (vafoti - 1170 yy.)
Muiziddin Sanjar (Sulton Sanjar) - (1118—1157 yy.)	Muhammad ibn Ma'sud (vafoti - 1173/74 yy.)
1157 yildan - 1194 yilgacha faqat G'arbiy Eron va Iroqda hukmronlik qilishgan	Ibrohim IV (1178- 1204 yy.)
Xorazmshoh - Anushteginiylar (1097 - 1231 yy.)	Usmonhon (1204 - 1213 yy.)
Anushtegin (taxm. 1077 - 1097 yy.)	
Qutbiddin Muhammad	
Qutbiddin Muhammad (1097-1127 yy.)	

Olovuddin Otsiz (1127- 1156 yy.)	
El Arslon (1156-1172 yy.)	
Olovuddin Takash (1172-1200 yy.) (shu davrda 1172 - 1193 yy. mobaynida inisi Sultonshox bilan xokimiyat borasida raqobat qilgan)	
Olovuddin Muxammad Xorazmshoh (1200- 1220 yy.)	
Jaloliddin Manguberdi (Mankburni) (1220- 1231 yy.)	

Mustaqil ishlash uchun savollar:

1. IX - XII asrlarda mavjud bo'lgan davlatlar tarixi haqidagi asosiy yozma manbalarni izohlab bering.
2. VIII asr oxiri IX boshlarida Movarounnaxr va Xurosonda siyosiy vaziyat qanday edi?
3. Abdullohning suv taqsimoti haqidagi qonuni haqida nima deya olasiz?
4. Somoniylar davridagi devonlar faoliyatini qanday izohlaysiz?
5. Mahmud G'aznaviy siyosiy faoliyatini qanday baholaysiz?
6. «Siyosatnoma» asari xaqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
7. Xorazmshoh - Anushteginiylar xalqaro munosabatlari qanday kechgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati:

1. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
3. Askarov A.A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
4. Buniyodov Z.M. Xorazmshoh - Anushteginlar davlati (1097 - 1231). - Toshkent, 1998.
5. Bosfort K.E. Musulmon sulolalari. - Toshkent, 2008.
6. Shoniyozov K.SH. O'zbek xalqining shakllanishi jarayoni. - Toshkent: "Sharq", 2001.
7. Nizomulmuluk. Siyosatnoma. - Toshkent: "Adolat", 1997.
8. O'zbekiston tarixi Prof. R.H.Murtazaevaning umumiy tahriri ostida.Toshkent. 2005.
9. Eshov B. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. - Toshkent: «Marifat», 2009.
10. Buyuk siymolar, allomalar. -Toshkent.: Meros (uch kitob), 1996,1998.
11. Uvatov U. Donolardan saboqlar.- Toshkent: Abdulla Qodiriy, 1994.
12. Usmon Orif. Baxovuddin Naqshband va uning ta'limoti haqida. - Toshkent: Universitet, 1993.
13. Nasafiy. Xoja Axmad Yassaviy. -Toshkent: Gofur Gulom nashriyoti, 1993.
14. Irisov A. Hakim ibn Sino.-Toshkent: "O'zbekiston", 1992.
15. Azizxo'jayev A..Davlatchilik va madaniyat.-Toshkent: "Sharq", 1997.
16. Z.Bunyodov. Markaziy Osiyoga doir tadqiqotlar.Xorazmshohlar - Anushteginlar davlati. Toshkent: 2012.

6-mavzu. IX-XII asrlarda O‘rta Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg‘onish davri. Fan va madaniyat yuksak ravnaqi

Режа:

1. IX-XII asrlarda madaniy yuksalishning shart-sharoitlari
2. IX-XII asrlarda ilm-fan rivojiga ajdodlarimizning qўshgan hissasi
3. Islom dini va sўfiylik tariqatining keng ёйилиши va rivojlanishi

Таянч сўз ва иборалар:

1	мунажжим	6	обсерватория	11	Илми нужум	16	алжабр
2	устурлоб	7	зиж	12	Тиб қонунлари	17	сўфилик
3	amir	8	алгоритм	13	алфраганус	18	rais
4	ноиб	9	korahitoy	14	sulton	19	ustod
5	фалсафа	10	Madrasa	15	Xuroson	20	vazir

O‘rta Osiyoda IX-XIII asr boshlarida Somoniylar, Qoraxoniylar, G‘aznaviylar va Xorazmshohlar davlatlari hukm surdilar. Bu davlatlar xalqaro maydonda o‘z mavqei va tutgan o‘rni jihatidan katta e‘tibor va nufuzga ega bo‘ldilar. Ahmad Nasr, Ismoil Somoniy, Alptakin, Mahmud G‘aznaviy, To‘g‘rulbek, Sulton Sanjar, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko‘ra oladigan davlat arboblari davrida O‘rta Osiyoda hayotning barcha jabhalarida yuksalishlarga erishildi, davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan tinchlik, osoyishtalik va barqarorlik vujudga keldi.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) qadimgi Xorazm diyorida tug‘ilib, voyaga yetadi. G‘oyatda o‘tkir zehn egasi va noyob qobiliyat sohibi bo‘lgan al-Xorazmiy yoshlik chog‘idan boshlab aniq va tabiiy fanlarni o‘rganishga qiziqdi, arab, fors, hind va yunon tillarini egalladi, bu tillarda yozilgan kitoblarni qunt bilan o‘qib, mutolaa qildi.

Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix ilmi va boshqa fanlar sohasida barkamol ijod qildi. Uning “Al Jabr val muqobala” (“Tenglamalar va qarshilantirish”), “Hisob al-Hind” (“Hind hisobi”), “Kitab surat al-Arz” (“Yer surati haqida kitob”), “Kitab at-Tarix” (“Tarix kitobi”), “Kitab al-Amal Bil Usturlabat” (“Usturlob bilan ishlash haqida kitob”) kabi asarlari olimga jahonshumul shuhrat keltirdi. Xorazmiy yaratgan 20 tadan ortiq asardan bizning davrimizgacha faqat 10 tasigina yetib kelgan.

Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Nosir al-Farg‘oniy 797-865 yillarida yashab ijod qilgan vatandoshimizdir. Ahmad Farg‘oniy o‘z asarlari bilan fan tarixida katta iz qoldirdi. U matematika, geografiya, astronomiya, tarix sohalarida ijod qildi. Ahmad Farg‘oniyning ijodiy faoliyati Bag‘dodda ulug‘ mutaffakir olim Al-Xorazmiy rahbarligidagi “Bayt-ul-Hikma” bilan bog‘liqdir. U arab atamashunosligini paydo bo‘lishi va ilmiy taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shib, Bag‘dod va Damashqda rasadxonalar qurilishida shaxsan qatnashdi. Ahmad Farg‘oniyning kitoblari dunyoga ma‘lum va mashhurdir. “Kitob fi Usul ilm an-Nujum” (“Falakiyot ilmining usullari haqida kitob”), “Falakiyot risolasi”, “Falak asarlari sababiyati”, “Al-Majistiy”, “Ilm-xayya”, “Al Farg‘oniy javdallari”, “Usturlob bilan amal qilish haqida”, “Oy yerning ustida va ostida bo‘lganida vaqtni aniqlash risolasi”, “Yetti iqlim hisobi”, “Usturlob yasash haqida kitob” asarlarining

qo'lyozmalari Angliya, Fransiya, Germaniya, Misr, Hindiston, AQSH va Rossiyada saqlanmoqda.

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad Forobiy 873 yilda Forob (O'tror) yaqinidagi Vasij shaharchasida tavallud ko'rgan va 951 yilda Damashqda vafot etgan. O'rta Osiyoning yirik qomusiy olimlaridan biri, Sharq uyg'onish davrining eng ko'zga ko'ringan arbobi, Sharq falsafasining otasi Forobiy avval Forob, Buxoro va Samarqandda bilim oldi va turli tillarni o'rgandi. Bag'dodga kelgach fanning turli sohalari bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirishda davom etdi. U ilmiy darajasini oshirgach, fanning deyarli barcha sohaslarini egallab, 160 dan ortiq asar yozdi. Forobiyning riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, falsafa, tilshunoslik va adabiyotga oid asarlari butun olamga mashhur bo'ldi. U yozgan "Aristotelning "Metafizika" asari maqsadlari haqida", "Tirik mavjudot a'zolari haqida", "Musiqa kitobi", "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Siyosat al Madaniya" ("Shaharlar ustida siyosat yurgizish"), "Fozil odamlar shahri", "Masalalar mohiyati", "Qonunlar haqida kitob", "Tafakkur yurgizish mazmuni haqida", "Mantiqqa kirish haqida kitob", "Falsafaning mohiyati haqida kitob" va boshqa asarlar buyuk olimning ilm va dunyoqarash doirasining beqiyos darajada kengligi va chuqurligidan dalolat beradi.

Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy (899-959) Buxoro yaqinidagi Narshax (hozirgi Vobkent tumanida) qishlog'ida 899 yilda tavallud topgan. Narshaxiyning ilmiy asarlari to'g'risida ma'lumotlar juda kam. Uning faqat "Tarixi Buxoro" ("Buxoro tarixi") asari bizgacha yetib kelgan. Asar qo'lyozma nusxalarda va hozirgi zamon ilmiy tarixiy adabiyotlarda "Tarixi Narshaxiy", "Taxqiq ul-Viloyat" ("Viloyat haqiqatini aniqlash"), "Axbori Buxoro" ("Buxoro haqida xabarlar")kabi nomlar bilan atalib kelingan.

Biz o'rganayotgan davr IX-XII asr fan va madaniyatining ravnaqini Abu Rayhon Beruniysiz (973-1048 y.) tasavvur qilish mumkin emas. Beruniy Xorazmda yashagan vaqtda hali juda yosh bo'lishiga qaramay, Kat shahrida muhim astronomik kuzatishlar o'tkazgan. Bu kuzatishlar uchun o'zi asboblari ixtiro qilgan. Beruniy 22 yoshida o'zi tug'ilib o'sgan vatanni tashlab ketishga majbur bo'ladi va avval Rayga, keyin Jurjonga keladi. Bu yerda mashhur tabib, astronom, faylasuf Abu Saxl Iso al-Masixiy bilan tanishadi va undan ta'lim oladi. Beruniy o'zining mashhur asarlaridan biri bo'lmish "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarini Jurjonda yoza boshlagan.

Beruniy 1030 yilda "Hindiston" nomi bilan mashhur bo'lgan eng yirik asarini yozadi. Bu asar juda katta ahamiyatiga ega bo'lgan asar bo'lib, bu haqda juda ko'p g'arb va sharq olimlari o'zlarining fikr-mulohazalarini bildirganlar. Beruniyning bu asari ustida 20 yil ish olib borgan E.Zaxau uning arabcha tanqidiy teksti bilan inglizcha tarjimasini 1888 yilda Londonda nashr ettiradi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxoro yaqinida joylashgan Afshona qishlog'ida tavallud topgan. Otasi ziyoli, o'qigan, bilimdon kishi bo'lib asli Balxdan bo'lgan. Ibn Sino o'sha davr ziyolilar oilasida hukm surgan turmush tarzi tizimi bo'yicha "Qur'oni Karim"ni yoshlik chog'idan yod ola boshlaydi. Bu bilan kifoyalaniq qolmasdan otasi unga falsafa, hind hisobi kabi sohalarni ham o'qita boshlaydi.

Ibn Sino haqiqiy ensiklopedik olim bo'lib, o'z davrining deyarli barcha fanlari bilan muvaffaqiyatli ravishda shug'ullangan va ularga oid ilmiy asarlar yaratgan. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asarlari qayd qilingan bo'lsa ham, zamonlar o'tishi bilan ularning ko'pi yo'qolib ketgan va bizgacha faqat 242 tasi yetib kelgan.

Abu Abdulloh Ja'far Rudakiy (960-1041 y.) taxminan 960 yilda Samarqand yaqinida joylashgan Panjrudak qishlog'ida tug'ilgan.

Rudakiyning tarjimai holiga bag'ishlangan barcha manbalarda uni kambag'al oiladan ekanligi, yoshligidayoq musiqa asboblari yaxshi chalishni va ashula aytishni sevganligi qayd etiladi. Yosh shoirning o'zi she'rlar yozishi va musiqaga bo'lgan bunday muhabbati tez orada uni mashhur qilib yuboradi.

Rudakiy fors-tojik she'riyatining asoschilaridan biri hisoblanadi. XI asr shoiri Rashidiyning aytishicha, Rudakiyning bir million uch yuz ming bayt she'ri borligi hisoblab chiqilgan. Ammo bizgacha ming bayt, ikki qismda ellik ruboiy, she'rlar, doston va boshqalar yetib kelgan, xolos. Bu asarlarda shoir do'stlik, muhabbat, yaxshilik qilish, bironing dilini og'ritmaslik kabi ulug' insoniy fazilatlarni ulug'laydi. Doimo ezgulik qilishga chorlaydi.

Mahmud Qoshg'ariy faoliyati bilan bevosita shug'ullanuvchi olimlarning fikricha bu zot 1029-1038 yillar orasida Qashg'arda tug'ilgan. U o'ziga to'q, ziyoli oiladan bo'lib, Qashg'arda yaxshi bilim oladi. Hatto u Buxoro va Nishopur shaharlarida o'z bilimlarini kengaytirib katta-katta olimlar bilan suhbatda bo'ladi. Mahmud Qoshg'ariy yashab ijod etgan yillar Qoraxoniylar davlatining gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Mahmud Qoshg'ariy juda ko'p safarlarda bo'ladi va o'zining asarlari uchun boy ma'lumotlar to'playdi. Ko'p yillik izlanishlar natijasida "Devoni lug'ati turk" va "Javohiri-nahv" "Turk tili sintaksisi asoslari" asarlarini yozadi.

Qoraxoniylar davrida yashagan yana bir o'z davrining atoqli shoiri, donishmand va davlat arbobi Yusuf Xos Hojibdir (XI asr). Uning tarjimai holi, tug'ilgan yili va hayoti to'g'risida yozilgan biron-bir asar saqlanib qolmagan. U Qoraxoniylar sulolasining poytaxti Balasog'unda tug'ilgan va shu yerda ijod etgan. Hozirgi kunda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik"- "Baxt-saodatga boshlovchi bilim" deb nomlangan didaktik, badiiy-falsafiy asari bizgacha yetib kelgan bo'lib, boshqa asarlari ma'lum emas.

"Qutadg'u bilik" asarida bilim haqidagi alohida bob bo'lib, unda bilimdan hech bir ziyon bo'lmasligi, u kishilarga faqat foyda keltirishi mumkinligi, kishilarga bilim qadr-qimmat, hurmat va ehtirom keltirishi mumkinligi aytib o'tiladi. Shuningdek, asarda markazlashgan davlatni mustahkamlashga qaratilgan nizolarga chek qo'yish kabi o'sha davr uchun juda katta ahamiyatga molik bo'lgan masalalarga ham alohida e'tibor beriladi.

IX-XII asrlarda islom dini va so'fiylik

Xalifalikdan ajralib chiqqan mustaqil davlatlar Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va G'aznaviylar, Xorazmshohlar davrida bu mustaqil markazlashgan davlatlarni yanada mustahkamlash uchun islom diniga, uning ta'limotiga, tarixiy ahkomlariga e'tibor bir necha bor kuchaya boshlaydi.

Imom Buxoriy (809-870 yy.) Buxoroda tug'ilib, shu yerda birinchi bilimlarni oladi. So'ngra bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida Makka, Madina, Bag'dod, Damashq, Kufa, Nishopur kabi shaharlarga boradi. Manbalardan bizga ma'lumki, Imom Buxoriy islom dini masalalariga bag'ishlangan 20 ga yaqin asar yozgan. Shu kitoblar orasida Buxoriyning butun dunyoga mashhur qilgan asari "Al-Jome' as-Sahih" ("Ishonchli to'plam")dir. Bu asar 160 qismdan iborat bo'lib, 3450 bobni o'z ichiga oladi. Buxoriy hadislarini to'plash va bayon etishda uni haqiqiylikiga asosiy e'tibor bergan, uni haqiqatga yaqinligini isbotlovchi dalillarni keltirgan va shu asosda hadislarini klassifikatsiya qilgan olimdir. Uning diqqat

markazida fanning inson uchun tarbiyaviy ahamiyati, uning ma'naviy yuksalishi, fozilligi, donoligi, yaxshi va yomonni ajrata olishi turadi. Umrining oxirida u o'z Vataniga qaytib keladi va Samarqand yaqinida vafot etadi. Mustaqillik yillarida bu ulug' bobakalonimiz ruhini shod etib, O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan uning vafot etgan joyida ulkan majmua-bino barpo qilindi. Hozirda bu joy nafaqat mamlakatimiz fuqarolarini, balki butun musulmon dunyosi ahlini ziyoratgoh joyiga aylangan.

Imom at-Termiziy (824-892 yy.) Termizdan uncha uzoq bo'lmagan Bug' qishlog'ida tug'ilgan. U ham Buxoriy singari Sharqning juda ko'p shaharlarida bo'lib, o'z bilimini oshirishga harakat qiladi. At-Termiziy hadislardan tashqari filologiya, tarixga oid asarlar ham yozdi. Uning 10 dan ortiq yozgan asarlari orasida nomini butun musulmon olamiga mashhur qilgan asari "Jome at-Termiziy" yoki "Sunan at-Termiziy"dir. Bu asar islomda ulamolar tomonidan haqiqat deb tan olingan mashhur hadislar to'plamidan biridir.

Islom dinining mamlakatda asosiy din sifatida tan olinishi, boshqa dinlarning oyoq-osti qilinishi, bu davrda mehnatkash omma turmush tarzining og'irlashuvi ular orasida ularni yupatishga, ularning ruhini yengil qilishga yordam beruvchi g'oyani qidirishga majbur qila boshladi. Bu g'oya tasavvuf g'oyasi bo'ldi.

Hozirgi O'zbekiston hududida tasavvufning rivojlanishida Yusuf Hamadoniy ta'limoti muhim rol o'ynaydi. Manbalarda qayd qilinishicha, Yusuf Hamadoni 1043-1049 yilda Eronning Hamadon shahrida tug'iladi. Dastlabki bilimlarini Hamadon va Bag'dodda oladi. Imom G'azzoliy kabi buyuk allomalarni tarbiyalab voyaga yetkazgan shayx Abu Ali Farsadiyga shogirdlikka tushadi. Yusuf Hamadoni umrining katta qismini O'rta Osiyoda o'tkazgan. U hunarmandchilik-kosibchilik bilan shug'ullangan. Shuning uchun ham bo'lsa kerak, uning ta'limoti asosan hunarmandlar orasida keng tarqalgan va ularning manfaatlarini ifodalagan. Yusuf Hamadoni sufiylik ilmi bo'yicha ko'plab shogirdlar tayyorladi. U Buxoroda maxsus xonaqo qurdirib, o'sha yerda shogirdlarga dars bergan. Hamadoni ta'limotida vatanparvarlik g'oyalari o'z ifodasini topgan. Uni pir deb bilgan shogirdlaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo'lib yetishgan ekanlar. Hamadoni ta'limotidan O'rta Osiyoda ikki tasavvuf maktabi-Yassaviylik va Naqshbandiylik kelib chiqadi.

O'rta Osiyo hududida birinchi vujudga kelgan sufiylik oqimi Yassaviylikdir. Bu oqimga 1105 yilda Yassa (Turkiston) shahrida tug'ilgan Ahmad Yassaviy asos solgan. Ahmad Yassaviy Buxoroda Yusuf Hamadoniydan ta'lim olgach, yana ona shahri Turkistonga qaytib keladi va shogirdlar tarbiyasi masalasi bilan shug'ullanadi. Madrasa va xonaqolar qurdiradi. Yassaviy ta'limotining asoslari turkiy tilda yozilgan "Devoni Hikmat" asarida bayon etilgan. U o'troq va ko'chmanchi turkiy xalqlar orasida sufiylik ta'limotini targ'ib qilishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Ahmad Yassaviyning fikricha shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat bo'la olmaydi. Ular doimo bir-birini to'ldiradi. Bu yo'l kamolot yo'li bo'lib, inson hayotining asl mohiyatini tashkil etadi.

Yusuf Hamadoniyning yana bir shogirdi Abduxoliq G'ijduvoniy bo'lgan. Yassaviy bilan G'ijduvoni shu darajada iqtidorli shogirdlardan bo'lishganki, keyinchalik ulardan biri "Yassaviya", ikkinchisi "Naqshbandiya" tariqatining asoschilari bo'lib yetishadilar. Xoja Abduxoliqning tarjimai holi, tug'ilgan va vafot etgan sanalari aniq. U 1103 yilda G'ijduvonda tug'ilib, 1179 yilda o'z vatanida vafot etadi.

Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar Sharq falsafa tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning falsafiy dunyoqarashi tasavvufdagi Xojagon (Xojalar) xalqasida shakllandi. Agar bizgacha Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar"i meros bo'lib qolgan bo'lsa, Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylardan "Risolayi Sohibiya" "Risolayi Shayxshshuyuk Xazrati Abu Yusuf Hamadoni" kabi asarlar meros bo'lib qolgan. Ammo bu asarlar hali yaxshi o'rganilmagan va keng xalq ommasida orasida targ'ib qilinmagan. Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar ustozidan ko'p narsalarni o'rganar ekan, o'zi ham ko'p hollarda mustaqil fikr yuritib, ba'zi masalalarda o'z yo'lini shakllantirishga harakat qilgan.

Najmiddin Kubro (1145-1221 yy.) - tasavvuf ta'limotining O'rta Osiyodagi yirik vakillaridan biri. Sufiylikdagi Kubraviya oqimining asoschisidir. Xivada tug'ilib, Misr, Tabriz va Hamadonda ilm olgan. Ko'hna Urganchga qaytib, o'z ta'limotini rivojlantirib, shu yerda yangi sufiylik oqimiga asos soladi. U "Favoix al-Jamol va fovotix al-Jalol" ("Jamolining muattarligi va kamolotning egalari"), "As-usul al-ashara" ("O'nta qonun va qoidalar") nomli qator risola va asarlar yozib, o'z ta'limotini takomillashtirishga erishdi. Kubroviya tariqatining asosini 10 tadan iborat qonun-qoidalar tashkil etadi. Ularga asosan "tavba", "zuxd" ("mol-dunyodan voz kechish"), "tavakkal" ("Ollah yo'lida"), "qanoat", "uzlat", "doimiy zikr", "tavajjuz", "sabr", "muroqaba" ("kamolot topish") va "rizo" (xalqqa yetishish) kabi qoidalar kiradi. Kubroviya tariqati Yassaviya tariqatidan farq qilib, tarki dunyochilik rad etiladi. Unda kamolot yo'lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lish kerakligi ilgari suriladi. Bu ta'limotda vatanga, xalqqa bo'lgan muhabbat g'oyasi nihoyatda kuchli bo'lib, har qanday og'ir sharoitda ham xalq bilan birga bo'lish, vatan himoyasi uchun kurashish, uning mustaqilligini saqlash zarurligini da'vat qilinadi. O'z g'oyasiga sodiq Najmiddin Kubro vatan himoyasi yo'lida shahid bo'ldi va jasorat namunasini o'z muridlariga ko'rsata oldi.

Shunday qilib, tasavvuf Movarounnahr aholisining ma'naviy hayoti bilan chambarchas bog'langan ta'limot bo'lib, o'rta asrning xalqparvar adib va mashoyixlari uni chuqur bilishga va u orqali ommaga ziyo va ma'rifat tarqatishga intilganlar.

Me'morchilik va san'at

IX-XII asrlarda o'lkada markazlashgan yirik davlatlarning shakllanishi va ularning rivoji, davlatchilikning mustahkamlanishi, ma'naviy hayot, ilm-fanning rivojlanishigagina emas, balki moddiy madaniyatning ham rivojlanishiga asos bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Uzgan va Marv kabi shaharlarda saroylar, masjid, madrasalar, minoralar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar ko'plab qurila boshladi.

IX-X asr me'morchiligi uslublarini saqlanib qolganligini ko'plab masjidlar misolida ham kuzatish mumkin. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, somoniylar davridagi ko'pgina masjidlar o'z vaqtida arablargacha bo'lgan ibodatxonalarining masjidga moslashtirish asosida qurilgan. Ular bir xonali bo'lib, masjidning tomlari ustunga tayanib turgan. Masjidlarning tomi odatda gumbaz shaklida bo'lgan. Masjidlarda, ayniqsa, mehroblari shaklli, yozuvli qilib qirqilgan g'ishtlar, o'yma ganchlar va hatto tilla suvlar bilan bezatilgan. Bu davrga oid masjidlar to'g'risida so'z yuritilganda, Buxorodagi Mag'oki Attoron, Poykand masjidi, Termizdagi Chorustun, Shahrisoning Childuxtaron masjidlarini qayd qilish mumkin. Bu

yodgorliklar O'rta Osiyoda diniy me'morchilikning rivojlanish yo'llarini kuzatish imkoniyatini berdi.

Saroylarning go'zalligini Termiz shahridagi saroy misolida ko'rish mumkin. Bu saroy to'liq ochib o'rganilgan. Saroy shahar mudofaa devorlaridan tashqarida, bog'lar orasida joylashgan va 10 gektarga yaqin maydonni ishgo'ol etgan. Saroy mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Saroy o'zining mahobatlilik, serhashamligi va bag'oyat go'zal, nafis bezaklari bilan odamni o'ziga jalb qiladi.

Somoniylar davriga oid shahar va qishloq aholisining uylari to'g'risida hozir arxeologiya ancha ma'lumotlarga ega. Bu borada qadimiy Samarqand-Afrosiyob, Xorashkent-Kanka, Binkent, Termiz, Marv, Dehiston kabi o'nlab yodgorliklarda olib borilgan izlanishlarning natijasi diqqatga molikdir. Afrosiyobda bu davrga oid katta bir mahalla ochib o'rganilgan.

Somoniylar davridayoq yirik shaharlar bo'lgan Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Qoraxoniylar davrida yanada kengaydi. Bu shaharlar endi uch qismli-ark, shahriston, rabotdan iborat edi. Ularda yangidan-yangi hashamatli imoratlar paydo bo'lib, bu imoratlar o'z tuzilishi va naqshlari bilan ajralib turardi.

Qoraxoniylar hukmdori Shams-ul-Mulk Buxoro yaqinida saroy barpo etdi va bundan tashqari Hazara qishlog'i yaqinida Dingaron masjidini va uning yonida Barat-i-Malik nomi bilan mashhur bo'lgan karvonsaroy qurdiradi. Buxoro shahrida 1127 yilda Qoraxoniylar Arslonxon tomonidan mashhur imorat-Minorayi Kalon barpo etildi. Vobkentda XII asrning oxirida Buxoro sadri Abdulaziz II tomonidan qurilgan minorani, Jarqo'rg'onda (Surxondaryo viloyati) Qoraxoniylar tomonidan 1108-1109 yillarda barpo etgan minorani, shuningdek Buxorodagi Nomozgohni va Attoriy masjidini alohida ta'kidlab o'tish mumkin.

Qoraxoniylar davrida Samarqand shahrida ham ko'plab binolar barpo etildi. Afrosiyobdagi arxeologik qazilmalar shundan dalolat berib turibdi. Lekin mo'g'ullar istilosidan so'ng bu binolar vayronaga aylandi.

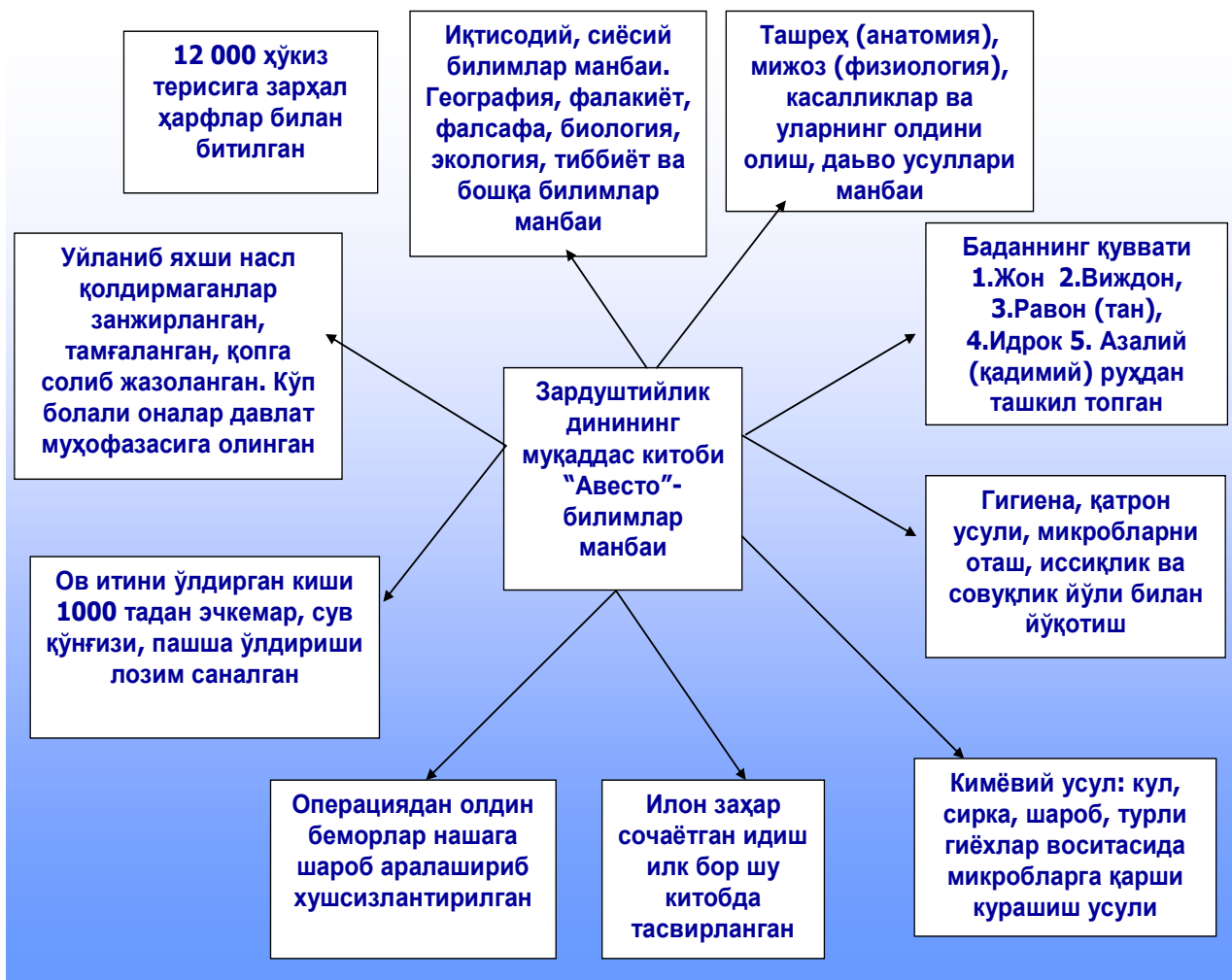
Termiz shahri XI-XII asrlarda ancha rivojlandi, yangi mustahkam mudofaa devori qurildi, bu yerda barpo etilgan Termiz hukmdorlari saroyi ayniqsa mashhurdir. Bu saroyni qazib ochgan arxeologlar turli idishlar bilan birga afsonaviy hayvonlar tasvirini ham topishdi. XI-XII asr boshlarida Xorazmda ham ko'pgina binolar qad ko'tardi, jumladan, Urganchdagi Faxriddin Roziy va Shayx Sharif maqbarasini, ko'plab karvon saroylarni, Buronqal'a, Nayifqal'a va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

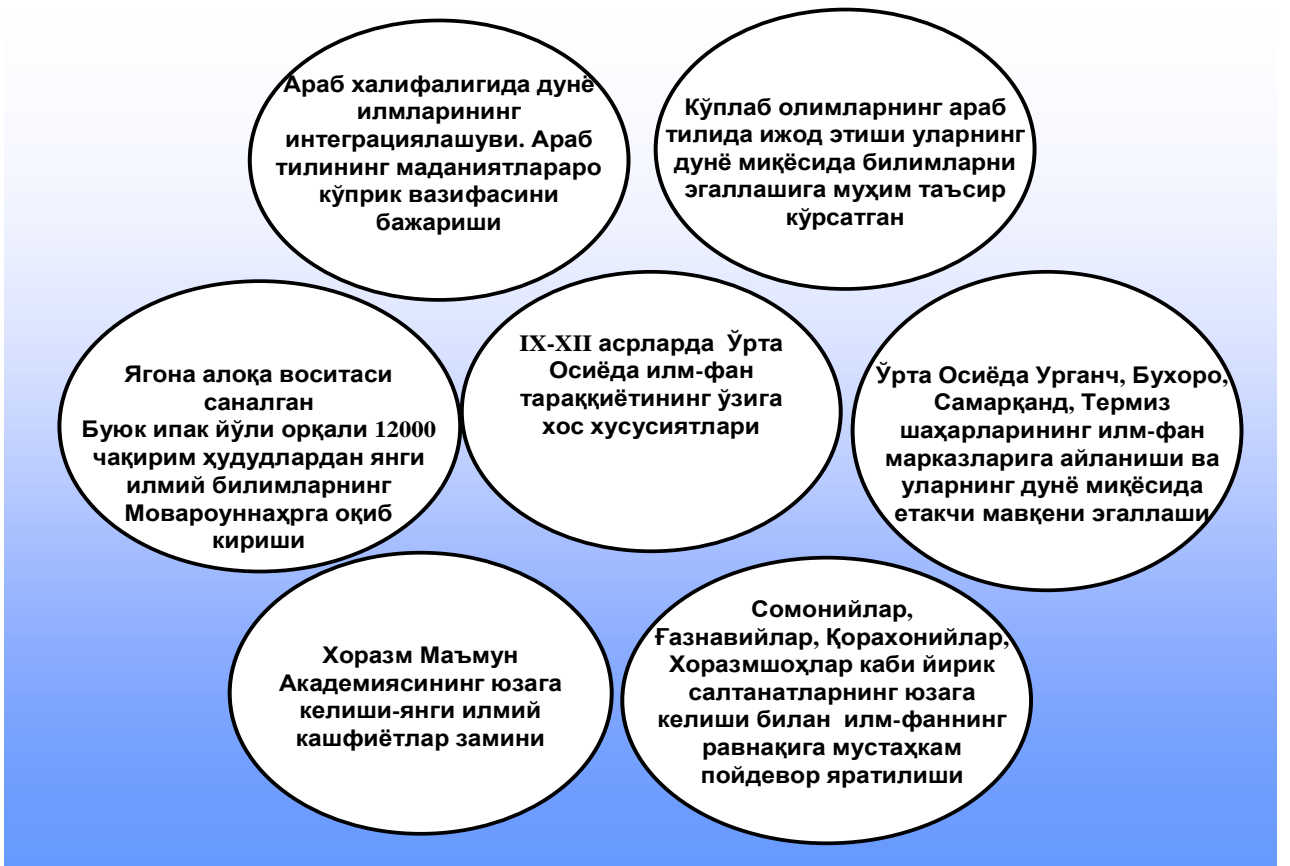
Bu me'morchilikdan tashqari bir necha suv inshootlarini qurish va unda yo'nilgan tosh, pishiq g'isht, suvga chidamli qurilish qorishmalaridan-bandlar, novlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar qurilgan. Bu inshootlar mamlakatda fan va ishlab chiqarishni g'oyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. 1,5 mln. m.kub suvni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan Xonbandi nomli suv omborining qurilishi fikrimizning dalili bo'lib xizmat qiladi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, bunday suv inshootlarini qurish uchun suvning vertikal va gorizontaal bosim kuchlarini hisoblab chiqish va tog'da qurilganligi uchun tez-tez yerning qimirlab turish kuchlarini ham matematik yo'llar bilan hisoblab chiqish lozim bo'lgan va bu ish muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

Bu davr me'morchiligi bilan bir qatorda unga bog'liq bo'lgan naqqoshlik va tasviriy san'at ham jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Imoratlarni o'ymakor ustunlar va to'sinlar, devorlarni esa bo'yoqli, ganchkor naqshlar bilan bezash keng rasm bo'la

boshladi. Sekin-asta naqqoshlik san'atida ham ilgariydek, odamlar va hayvonlarni tasvirlangandan ko'ra murakkab geometrik va gulli naqshlarga o'tila boshlandi.

Naqqoshlik san'ati qadimgi Termizda juda rivojlangan edi. Bu borada Hakim Termiziy maqbarasi davridan saqlanib qolgan o'yma naqsh parcha ayniqsa qimmatlidir. Unda Samarqand usulini eslatuvchi sebarcha shaklidagi o'ziga xos uslublar mavjuddir. Bu davrda xattotlik san'ati kitoblarni ko'chirishdagina emas, balki binolarni bezashda ham keng qo'llanila boshlandi.

Адабиётлар

1. Қаримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. “Ўзбекистон овози” 2007 йил. 31 август
2. Қаримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. “Ўзбекистон”, 1994.
3. Қаримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. “Шарқ”, 1998.
4. Қаримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т. “Ўзбекистон”, 1992.
5. Аҳмедов А. Аҳмад Фарғоний. “Мулоқот” 1997 йил, 6-сон, 49-51-бетлар.
6. Қаюмов А.П. Аҳмад Фарғоний. Т. “Ўқитувчи”, 1998.
7. Маънавият асослари Т. 1998.
8. Мозийдан таралган зиё. Имом ал-Бухорий Т. “Шарқ” 1998
9. Наршахий. Бухоро тарихи. Т. “Фан” 1966.
10. Норқулов Н. Беруний ва Хоразм. Т. “Фан” 1973.
11. Ўзбекистон тарихи. Олий ўқув юртларининг номутахассис факультетлари талабалари учун дарслик. Р. Муртазаева таҳрири остида. Тошкент, 2003.
12. Ўзбекистон тарихи. Т 2003.

8-mavzu. Mo‘g‘ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi – Chig‘atoy ulusi

Режа:

1. Mo‘g‘ullar istilosi arafasida Xorazmshohlar davlatidagi ijtimoiy - siyosiy vaziyat.
2. Movarounnahrda mo‘g‘ullar bosqini va uning oqibatlarini.
3. Jaloliddin Manguberdi - Vatan himoyachisi va jasur sarkarda.
4. Mo‘g‘ul istilosidan so‘ng Chig‘atoy ulusidagi ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.

Таянч сўз ва иборалар:

Asosiy atama va tushunchalar

1	sulton	8	yasoq	15	Xuroson
2	malik	9	bosqoq	16	Eron
3	xos hojib	10	Suyurg‘ol	17	qipchoq
4	Dorug‘a	11	Noyon	18	Qang‘li
5	qopchur	12	mulk	19	sadr
6	shulen	13	Kirmon	20	ustozdor
7	yom	14	Sind	21	barot

XII asr o‘rtalariga kelib Baykal ko‘li atrofi, hozirgi Mo‘g‘uliston hududlarida yashovchi turkiy va tungus-manjur qabilalarining ko‘pchiligi mo‘g‘ullar rahnomasi Yesugay bahodir ta‘siriga o‘ta boshlaydilar. Lekin unga qarshi turgan tatar, markit qabilalarni bo‘ysundirish osonlik bilan kechmaydi. Yesugayni tatarlar ziyofat paytida xiyonatkorona o‘ldirishgandan so‘ng, uning o‘g‘li bo‘lmish Temuchinning ta‘siri mo‘g‘ullar ichida ko‘tarila boshlaydi. Temuchin (1155-1227) (mo‘g‘ulcha, temir ustasi)-kuchli va tadbirkor, ayyor sarkarda bo‘lib, parokanda qabilalarni turli yo‘llar bilan o‘z qo‘li ostida mustahkam birlashtirgan shaxs edi. 1186 yilda u boshqa bir mo‘g‘ul sarkardasi Jamuxa yordamida o‘zining eski raqibi markitlarni

bo'ysundiradi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra bu g'alabadan so'ng mo'g'ul no'yon (harbiy boshliqlar)lari va navkarlari uni olqishlab, mo'g'ul hukmdori-xon deb e'lon qilishgan. XIII asr boshida esa yana bir boshqa kuchli qabila tatarlar ustidan ham g'alaba qozoniladi. Temuchin 1203 yili kerayitlarning xoni O'ngxonni mag'lub etib, qo'ng'iroq va naymanlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatdi.

Mo'g'ullarni birlashtirish chog'ida Temuchin kuchli harbiy tuzilmani tashkil etdi. Unga ko'ra mo'g'ul qabilalari mingliklarga bo'lingan bo'lib, u butun bir boshli harbiy okrug vazifasiga to'g'ri kelar edi. Okruglar tepasiga sadoqatli kishilar qo'yilar edi. Temuchin juda intizomli, sadoqatli va o'ta jangovar harbiy tuzilmalarni yaratishga muvaffaq bo'ldi. Ularni boshqarishni esa avvalo, o'z o'g'illari-Jo'chi, Chig'atoy, O'gedey, Tuli, xotini Burte-fujen, safdoshlari Subutoy, Jebelarga topshirdi. O'z hokimiyatini to'liq mustahkamlab olgach Temuchin 1206 yili mo'g'ullarning umum qurultoyi (qurultoy halq hohishi degan ma'noni anglatgan)ni chaqiradi. Qurultoyda u oliy mo'g'ul hukmdori-xon deb tantanali e'lon qilinib, unga bosh shaman Teb-Tangriy "Chingizxon" degan faxriy nom beradi. Chingiz so'zi tarixchi Rashididdinning yozishicha, kuchli, buyuk degan ma'noni anglatadi.

Qurultoyda odat bo'yicha Chingizxon o'z tug'i-bayrog'ini ko'tardi, 10 ta lavozim joriy etib uni o'z yaqinlariga taqdim etadi. Sahrodagi Qoraqurum shahrini markaziy poytaxt deb belgiladi. O'z qo'li ostidagi mansablarni esa 3 toifaga bo'lib, ularga aniq vazifalarni bo'lib berdi. Ularga Boorgu, Muxali, Nayaa ma'sul bo'ldilar. U o'z qo'shinlarini ham isloh etdi. Butun Mo'g'uliston 95 ta harbiy-ma'muriy birlikka bo'lindi. Yangi mo'g'ul davlati-Yeke Mo'ng'ol ulus (buyuk mo'g'ul davlati) deb atala boshlandi.

Musulmon mamlakatlarining behisob boyliklari to'g'risidagi afsona-rivoyatlarni eshitib, tekin o'lja va boyish istagida bo'lgan mo'g'ul harbiy zodagonlari Chingizxon boshchiligida zimdan harbiy yurish qilish istagida turar edilar. Chingizxon davlati g'arbda Qipchoq cho'llari, qoraxitoylarning ko'chmanchi G'arbiy Lyao (Si Lyao) va xorazmshoh-anushteginiylar davlati bilan chegaradosh edi. Shubhasiz uning g'arbdagi eng yirik va kuchli qo'shnisi hamda raqibi buyuk Xorazmshoh-anushteginiylar davlati (1097-1231) edi.

Chingizxon o'zining yaxshi tizimga asoslangan ayg'oqchilar tarmog'i orqali Xorazmshohlar davlatidagi ushbu ahvoldan boxabar edi. Shuningdek, u ushbu qadimiy madaniyat va yuqori salohiyatga ega Movarounnahr ahlini osonlikcha bo'ysundirib bo'lmasligini ham yaxshi bilib, bo'lajak mahorabaga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi.

Chingizxon 1219 yili o'z o'g'illari boshliq 200 mingga yaqin asosiy harbiy kuchlari bilan anchadan beri puxta tayyorlangan Xorazmshoh-Anushteginiylar davlati ustiga harbiy yurishni boshladi.

Chegaradagi O'tror mustahkam shahar qal'a bo'lib, mo'g'ullarga olti oy davomida mardonavor qarshilik ko'rsatgan edi. O'tror hokimi Inalxon (G'oyirxon) qo'lida 20.000 chog'li suvoriy bo'lib, Xorazmshoh unga yordam tariqasida 50.000 kishilik "lashkari birun"ni ham yuborgan edi. Ammo, O'tror shahri o'z jasorati evaziga mo'g'ullar tomonidan butkul buzib tashlandi. Buxoro yo'nalishida ketayotgan Chingizxonga esa Zarnuq (Zerinh) va Nur qal'alari jangsiz taslim bo'ladilar.

Chingizxon 1220 yilning fevral oyi boshlarida (ba'zi adabiyotlarda 7 fevralda deyiladi) Buxoroga yurish qildi. Buxoroliklar qattiq qarshilik ko'rsatishlariga qaramay shahar mo'g'ullar tomonidan egallandi. Shu yilning mart oyida Chingizxon

qo'shmlari Samarqandni vama qilib qattiq janglardan so'ng uni ham egalladilar. Har ikkala shahar shafqatsiz talon-taroj qilindi.

Chingizxon yozni Nahshabda o'tkazib, 1220 yilning kuzida Termizga yurishni boshlaydi. Termiz Hindiston va O'rta Osiyo savdo yo'llari tutashgan bir qulay yerda joylashgan bo'lib, uning Amudaryo sohiliga tutashgan qal'asi o'z vaqtida mustahkam ravishda barpo etilgan edi. Termiz hokimi Faxriddin xabash mo'g'ullar bosqiniga mardonavor turib javob berishga qaror qildi. Mudofaaning o'n birinchi kuni shahar egallandi. Shahar butkul talon-taroj qilinib, xonavayron etildi.

Movarounnahrning asosiy qismlari-Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo vodiylari, Buxoro vohasi, Shosh va Farg'ona vodiysi egallangach, Chingizxon endilikda o'zining asosiy e'tiborini Xorazmshohlar davlatining markazi Xorazm o'lkasiga qaratdi. Bu yurishga o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'ktoy (Ugedey)larni masul qildi. Ayniqsa, xon musulmon Sharqining eng katta shahri bo'lmish, madaniyat, savdo gullab yashnagan boy-badavlat qadimgi Urganch (Gurganj) istilosiga katta ahamiyat bilan qaradi. Ushbu yurish 1221 yilning boshida boshlandi. Bu janglarda Xorazmlik mashhur alloma, faylasuf va olim, "Kubroviya" tariqatining asoschisi Ahmad ibn Umar Abul Janob Najmiddin al-Kubro al-Xeva'iy (1145-1221 yy.) ham faol qatnashdi. O'ziga "YO Vatan, yo sharofatli o'lim" degan g'oyani shior qilib olgan bu 76 yoshdagi buyuk shayx qahramonona tarzda jang qilib, o'lim oldidan mo'g'ul navkariga tashlanib uni avval halok qilib, shahid bo'ladi.

Jaloliddin Manguberdi - yurt himoyachisi.

Jaloliddin og'ir bir paytda Movarounnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan, imperiya qo'shini yakson qilingan, amirlarning bir qismi xoinlik yo'lga, qolgani o'z joni-mulkini asrash yo'lga tushgan, sulton mamlakatni o'z holiga tashlab qo'ygan, o'zaro sarosima va tahluka hukm surgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo'ldi. Jaloliddin shunday bir og'ir vaziyatda, Vatan va xalq erki uchun kurashib, mo'g'ullarga qarshi 11 yil kurash olib bordi. 14 marotaba mo'g'ullarga qarshi ot surib, uning 13 tasida g'oliblikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi. Urganch qamali arafasida Jaloliddin 300 ta kishisi bilan yashirincha Xorazmni tark etadi va 16 kun ichida Xorazmdan Xuroson yerlaridagi Niso qo'rg'oni atrofiga yetib keladi. Chingizxon sulton o'g'illarining Xorazmga qaytganliklaridan xabar topgach agarda ular Xurosonga chekinmoqchi bo'lsalar, ularga qarshi chiqadi degan maqsadda o'z qo'shinidan Xurosonning har yeriga pistirmalar qo'yadi. Jaloliddin Niso yaqinida o'zining 300 ta askarlari bilan mo'g'ullarning 700 kishilik otryadini zarbaga uchratadi. Mo'g'ullar batamom mag'lub etiladi.

U 1221 yilning fevralida Jaloliddin G'aznaga kirib keladi. Bu yerda uning xizmatiga Sayfiddin O'g'roq al-Xalajiy, Balx hokimi A'zam Malik, afg'on qabilalari sardori Muzaffar Malik va qarluqlar rahbari al-Hasan qarluq o'z qo'shinlari bilan qo'shiladilar. Jami qo'shinning soni tarixchilarning xabariga ko'ra 90-130 ming kishi atrofida bo'lgan. Chingizxon Jaloliddinning kuch-qudratini oshib borayotgani va mo'g'ullar undan Qandahorda zarbaga uchranganligidan g'azablanib, no'yon Shiki Xutuxu boshchiligidagi qo'shinni uning ustiga yuboradi. U 1221 yilning kuzida Jaloliddin yerlariga yaqinlashib keladi. Bu vaqtda mo'g'ullarning Tekechuk va Molgor boshchiligidagi ilg'or guruhi Chorikordan shimolroqdagi Valiyon qo'rg'onini qamal qilishni boshlagan edi.

Jaloliddin bir hamladayoq mo'g'ullarni zarbaga uchratishga muvaffaq bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullarning 1000 dan oshiq kishisi halok bo'ladi. Ko'plab tarixchilar

jumladan, ibn al-Asir, Juvayniy, Rashididdin bu jangga yuqori baho bergan edilar. Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi muhim janglaridan biri 1221 yilning kuzida shimoliy Afg'onistonning Lagar daryosi bo'yidagi Parvona dashti yaqinida bo'lib o'tadi. Birlashgan qo'shinga shaxsan Jaloliddinning o'zi lashkarboshilik qilib, o'ng qanotga Amin Malik, chap qanotga Sayfiddin O'g'roq boshchilik qilishadi. Mo'g'ullar jon-jahdlari bilan kurashga kiradilar. Hatto Shiki Xutuxuning buyrug'i bilan Jaloliddin qo'shiniga xavf tug'dirish maqsadida har bir mo'g'ul askari orqasiga tulup o'tkazib ham qo'yishadi. Parvona jangi mo'g'ullarning mutlaq mag'lubiyati bilan tugab Shiki Xutuxu qolgan qutgan qo'shini bilan Chingizxon huzuriga bazo'r qochishga ulguradi.

1221 yilning 25 noyabri, payshanba kuni (hijriy 618 yil shavval oyining sakkizinchi kuni) Sind daryosi bo'yida uch kun davom etgan hal qiluvchi jang boshlandi. Bu jangda mag'lubiyatga uchragan Jaloliddin oti bilan suvga sakrab, daryoning narigi beti-Hindiston tomonga suzib o'tadi.

Hindistonda Jaloliddin 1223 yilning oxirlarigacha bo'lib, xorazmshohlarning azaliy mulki bo'lgan Iroq va Eronni o'z izmiga kiritish maqsadida yo'lga o'tlanadi. O'z o'rniga noib etib, taniqli sarkarda Jahon polvon O'zbekni qoldirib ketadi. Jahon polvon to 1229 yilgacha Hindiston mulklarini boshqarib, so'ngra Jaloliddin huzuriga Iroqqa qarab ketadi va uning harbiy yurishlarida yelkadosh bo'lib xizmat qiladi.

Jaloliddin murakkab va ziddiyatli davrda yashadi. Shubhasiz u o'z davrining farzandi edi. U qo'shinlarining ko'plab harbiy yurishlar vaqtida talonchilik, zo'ravonlik qilishlariga gohida ko'z yumdi, xonavayronchilik keltiruvchi ishlarga bosh qo'shdi. Bu esa Eron, Ozarbayjon, Iroq, Gurjiston ahlida salbiy fikrlarning ko'payishiga, noroziliklarning kuchayishiga ham olib kelgan. Lekin nima bo'lganda ham Jaloliddin Manguberdi o'zining asosiy maqsadi mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashish ekanligini yodida saqladi. Bu kurashda u yon-atrofdagi musulmon xukmdorlarining qo'llab quvvatlashlariga umid bog'lagan edi. Lekin ko'p holda ular bilan umumiy til topa olmasligi, uning tashqi siyosat borasidagi zayif tomonidan dalolat berar edi. O'z vaqtida turk, arab, musulmon hokimlari uning xokimiyati Yaqin Sharqda kuchayib ketishidan xavfsirashar, u bilan ittifoq tuzishni hohlashmas edi. Ularning ba'zilari hatto mo'g'ullar bilan ochiqdan-ochiq yaqinlashish tarafdori edilar. Ayniqsa, Xilat qal'asining Jaloliddin tomonidan egallanishi unga da'vogar hokimlarning izzat-nafsini toptagan edi. Jaloliddin unga qarshi ittifoq vujudga kelganidan xabardor bo'lsa-da, har holda, hech bo'lmaganda uni turkiy hukmdorlar qo'llaydi deb yanglishgan edi.

1230 yil 10 avgustida Ko'niya sultoni, Xims hokimi, Halab hokimi, Mayafiriqin hokimi va Baynas hokimlarining birlashgan ittifoqi Jaloliddinni mag'lub etadi. Ismoililar esa butkul xoinlik yo'lini tutib Jaloliddinning mag'lubiyati to'g'risida mo'g'ullarga yashirin noma ham yuboradilar. Jaloliddin mag'lubiyatidan foydalangan mo'g'ullar uning Ozarbayjonning Mug'on, Shirkabutdagi qo'shin yig'ishi mumkin bo'lgan joylariga qo'qqisdan zarba berishadi. 1231 yil bahorida u Ganjaga kelib, barcha gina-kudratlarini unutib, yana mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzish uchun musulmon hukmdorlariga murojaat etdi. Lekin uning taklifi javobsiz qolib ketdi. Shunda Suriyadagi Amida qal'asi hokimi uni o'z oldiga chorlaydi. U Iroqqa borib yana qo'shin to'plamoqchi bo'ladi va

Mayafiriqin (Hozirgi Turkiyaning Silvan viloyati) yaqinida Ayn-ad-dar qishlog'iga keladi. Ushbu tog'liq qishloqda u kurdlar qo'lga tushadi. O'zini sulton deb tanishtirgandan so'ng uni kurdlar o'ldirishga jazm etmaydilar. Uni tegishli joyga

yetkazib qo'yish evaziga mukofot va'da qiladi. Lekin kurdlar rahbari xonadonidan joy olgan horib-tolgan Jaloliddinni, boshqa bir kurd kishisi o'lgan inisi xuni evaziga o'ldiradi. Bu voqea taxminan 1231 yilning avgust oyi 17-20 sanalari oralig'ida ro'y beradi.

Mo'g'ullar istilosidan keyingi siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xo'jalik ahvoli

Mo'g'ullar istilosidan so'ng Movarounnahr, Xorazm, Xurosonning gullab-yashnagan dehqonchilik vohalari tamomila halokatga uchradi. Sharqda dong'i ketgan qadimiy va obod shaharlar, jumladan Samarqand, Buxoro, Urganch, Xo'jand, Marv, Termiz, Balx, Nishopur va boshqa shaharlar xarobazorga aylantirildi. Marvdagi mashhur suv bilan shaharni ta'minlovchi-Sultonband, Balxob daryosidagi Bandi amir, Samarqand shahrini suv bilan ta'minlaydigan yagona to'g'onlarning hammasi Chingizxon buyrug'iga ko'ra buzib tashlandi. Jumladan Balx va uning atroflari 6 oy mobaynida suv ofatini boshdan kechiradi. Samarqandning asosiy aholisi, buxoroliklarning ko'pchiligi, Urganch va Marv kabi ulkan shaharlar ahlining barchasi ona shaharlarini yo tark etdilar yoki qirib tashlandilar. Istilochilar ilk bora yuqori madaniyatli aholining ilm-fan, me'morchilik sohalaridagi yutuqlarini, yuksak darajadagi hunarmandchilik, tijorat, sug'orma dehqonchilikni shu o'lkaga kelib ko'rdilar.

Mahalliy aholi-hunarmand, dehqon, chorvador, kim bo'lishidan qat'iy nazar umum hashar ishlarida qatnashishi va tekinga ishlab berishi shart edi. Mo'g'ullarning ichki xo'jalik hayotni savdo-sotiq sohasini bir oz jonlantirish borasidagi chiqargan past qiymatli tangalari aholi ichida o'z o'rnini topmadi. Aksincha, zo'rlik po'pisaga qaramay, 1232 yildan boshlab Samarqandda pul muomalasi tugatildi, savdo-sotiq ayriboshlov darajasiga tushib qoldi. Farg'ona, Shosh, Termiz va boshqa viloyatlarda mo'g'ul istilosidan so'ng pul zarb etish o'z-o'zidan tugagan edi. Natijada tez orada Movarounnahrda pul muomalasi butkul izdan chiqdi.

Mislsiz jabr zulm, aholining xo'rlik va qashshoqlik domiga tashlanishi, soliqlarning haddan ziyod o'sishi, mehnatkash aholining tinka madorini quritib yubordi. Aholi ichida mo'g'ullarning zo'ravonligi va istibdodiga qarshi norozilik harakati tobora kuchayib, bu norozilik ayniqsa, 1238 yilgi Mahmud Tarobiy qo'zg'olonida o'z aksini namoyon qildi. Bu ozodlik qo'zg'oloni 1238 yil Buxorodan uch farsah (taxminan 18-21 km) uzoqlikdagi Tarob qishlog'ida boshlandi. Bu qo'zg'olonda mo'g'ullar va mahalliy zodagonlar zulmidan ahvoli og'irlashgan hunarmand, dehqon va kambag'al aholi ayniqsa faol qatnashadi. Qo'zg'olonga esa asli Tarob qishlog'idan bo'lgan g'alvir yasovchi hunarmand usta Mahmud Tarobiy boshchilik qiladi. Afsuski, qo'zg'olon shafqatsizlarga bostiriladi.

XIII asrning ikkinchi choraklaridan boshlab, mo'g'ullarning ichida ham endilikda ma'lum siyosiy nizolar, parokandaliklar kelib chiqa boshlaydi. 1241 yilga kelib bosib olingan Rusiya, Volga bo'yi, Ural va boshqa yerlardan Oltin O'rda davlati tashkil topadi. Mo'g'ullar 1256 yili Xulagu boshchiligida Eron, Kurdiston, Iroq va Yaqin Sharqning boshqa yerlariga hujum qiladilar. Mo'g'ul xonlari o'rtasida oliy hukmdorlik uchun kurash avj oladi. Ayniqsa, buyuk hoqon Guyukxonning (1246-1249) o'limidan so'ng bu kurash keskin kuchayadi. 1251 yili hokimiyat tepasiga Botuxon va Berkaxonlarning qo'llab-quvvatlashlari bilan Tulining to'ng'ich o'g'li Munqa (1251-1259) ulug' xon sifatida saylanadi. U dastlab Chig'atoy ulusini mulk sifatida tugatadi va uni Botuxon bilan bo'lib oladi.

Keyinchalik Munqaning o'limidan so'ng Chig'atoyning nevarasi Olg'uxon (1261-1266) Oltin O'rdaga qarshi kurashib, Chig'atoy ulusini qayta tiklashga muvaffaq bo'ladi.

XIII asrning II-yarmi va XIV asr I-yarmidagi madaniy hayot

XIII asrning II-yarmida XIV asr I-yarmida xo'jalik, iqtisodiy hayotdagi siljishlar, savdo-sotiqning rivojlanishi, qolaversa Chig'atoy mo'g'ullarining tobora o'troq hayotga moslasha borishi, bosqinchilik vaqtida tanazzulga yuz tutgan madaniy hayotning nisbatan jonlanishiga olib keldi. Avvalo shaharsozlik bilan bog'liq binokorlik va me'morchilik yo'lga qo'yila boshlandi. Mahalliy diniy ulamolar va dunyoviy zodagonlar, gohida mo'g'ul zodagonlarining ba'zilari qurilish ishlariga homiylik qila boshlashdi. Me'morchilikda alohida o'rin tutgan ganchkorlik, g'isht o'ymakorligi, koshinpazlik, me'moriy xattotlik qayta tiklandi. Movarounnahr, Xorazmda mahalliy binokorlar ishtirokida xonaqo, maqbara, masjid, madrasa, saroy, minoralar qad ko'tara boshladi. Shu davrlarda barpo etilgan ko'pgina me'moriy obidalar u yoki bu ko'rinishda hozirgi kunlargacha yetib kelgan.

Jumladan, Buxorodagi Sayfiddin Boharziy maqbarasini birinchilardan barpo etilgan me'moriy bino sifatida ko'rish mumkin. Taniqli buxorolik shayx Sayfiddin Boharziy nufuzli diniy ulamolardan biri bo'lib, u 1258 yili olamdan o'tgan edi. Uning qabri ustida tez orada katta maqbara va honaqa barpo etildi. 1333 yili Buxoroda bo'lgan arab sayyohi ibn Battuta ushbu maqbaraga yuqori baho bergan edi. Shuningdek, mana shu davrlarda barpo etilgan Buxorodagi Qusam ibn Abbos maqbarasi ziyoratxonasi, Xo'ja Ahmad maqbarasi, Qo'hna Urganchdagi Najmiddin Qubro va To'rabekxonim maqbarasi, masjid va 2 ta baland minoralar (minoraning hozirgacha saqlangan qismi 62 metrni tashkil etadi, minoralarning bittasi XX asr boshlarida qulab tushgan), Xo'janddagi Duvaxon maqbarasi (keyinchalik vayron bo'lgan) va boshqalarni tilga olib o'tish mumkin. Qarshidagi buzilib ketgan saroy, Ma'sudbek hukmronligi davrida (1238-1289) Buxoroda barpo etilib, 1000 tacha talabaga mo'ljallangan "Ma'sudiya", "Xoniya" madrasalari va boshqalar to'g'risida manbalarda ma'lumot berib o'tiladi.

Ko'rilayotgan davr binokorligi va me'morchiligida pishiq g'isht, koshin, parchin, me'moriy o'ymakor g'ishtlar hamda ganch va ohak, pista ko'mir, qumlardan tayyorlangan maxsus qorishmalar kabi qurilish mahsulotlaridan ham binolarni qurishda hamda ularni me'moriy jihatdan bezashda keng foydalaniladi. Monumental binolarning aksariyati esa bir yoki ikki gumbazli, toqu ravoqli va peshtoqli bo'lgan. Naqshinkor g'isht, koshinlar, kitoba (lavha) bilan naqsh berish an'analari davom ettirilgan. Shuningdek naqshlarning turli-tuman, guldor bo'lishi, o'ymakor amaliy san'at qayta tiklanganligidan ham darak berar edi. Kulolchilik, misgarlik, zargarlikda ham naqsh bilan ishlov berish holati avj oladi.

Shubhasiz, Chingiz O'rdalarining bosqini Movarounnahr va Xuroson ilm fan, adabiyot o'choqlariga katta zarba bo'lib tushadi. XIII asr-XIV asr oxirlariga qadar mo'g'ullar qadami yetmagan yoxud ularning ta'siri kam bo'lgan Dehli sultonligi, janubiy Eron, Kichik Osiyo, qisman Suriya va Misrda ilm-fan, ma'rifat, adabiyot taraqqiy eta boshlagan edi. Faqatgina XIV asr oxiri- XV asr boshlariga kelibgina ma'rifat, madaniyat o'choqlari yana Movarounnahr va Xurosonga ko'chadi.

CHINGIZXON VA MO'G'UL QO'SHINI

«Fikrlar hujumi» texnikasi

• Auditoriya 5 yoki 6 ta kichik guruhlariga bo'linadi, har bir guruhga 10-15 minut mobaynida topshiriq beriladi. Topshiriq bajarilgan, har bir guruhdan bir kishi chiqib, o'z muloxazalari xususida axborot beradi. Barcha guruhlar eshitib bo'lingach, o'qituvchi fikrlarni umumlashtiradi va tegishli baho beradi.

Topshiriqlar:

- I. Xorazmshoh Anushteginiylar davlati ichki siyosati mohiyati nimada edi?
- II. Chingizxon ko'shinlarining Xorazmshohlar davlatiga harbiy yurishlari trayektoriyasi (harakatlanish darajasi)ni izohlab bering.
- III. Jaloliddin Manguberding Hindiston va Erondagi faoliyati qanday kechgan?
- IV. Mo'g'ullar orasida mahalliy xalqqa bo'lgan munosabat borasida qanday siyosiy qarashlar mavjud bo'lgan?
- V. Kebek - Tarmashirin siyosiy yo'lining mohiyati nimada?

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Xorazmshoh Anushteginiylar davlati tarkibiga qaysi hududlar, qachon, qay usulda kirganligini izohlab bering.
2. Xorazmshoh Anushteginiylar davlati manbashunosligi haqida gapirib bering.
3. Respublikamiz Prezidenti I.Karimov Jaloliddin Manguberdiga qanday ta'rif bergan edi?
4. Sirdaryo boyi va Xurosonda mo'g'ul bosqini qanday kechgan?
5. Xorazmshohlar xonadoni a'zolari taqdiri haqida so'zlab bering.
6. XIII asr 2-yarmi - XIV asr 1-yarmi Chig'atoy ulusi siyosiy tarixi qanday kechgan?
7. Chig'atoy ulusi davridagi ho'jalik hayot holati xususida so'zlab bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: «Ma'naviyat», 2008.
2. I.Karimov. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligiga bag'ishlangan nutq. 1999 yil 5 noyabr. - Toshkent: «O'zbekiston», 8-jild. 72 - 77 betlar.
3. Z.Buniyodov. Anushtagin Xorazmshohlar davlati (1097-1231). - Toshkent, 1998.
4. Shahobiddin an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberding hayot faoliyati. - Toshkent, 1999.

5. SH.Saidov. Sulton Jaloliddin Manguberdi davlati va jangovor harakatlar xaritasi. - Toshkent, 2000.
6. Z.Buniyodov. Markaziy Osiyoga doyr tadqiqotlar. Xorazmshohlar - anushteginlar davlati. Toshkent: 2012

9-mavzu. O‘zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.

РЕЖА:

1. XIV asr II yarmida ijtimoiy siyosiy ahol. Amir Temurning siyosiy maydonga kelishi.
2. Markazlashgan davlat tuzish uchun kurash va Amir Temurning harbiy yurishlari.
3. Amir Temur saltanatidagi ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayot.

Таянч сўз ва иборалар:

1	Amir	9	Tavochi	17	Cherik
2	Dargoh	10	Chig'atoy ulusi	18	Javong'or
3	Devon	11	Xon	19	Barong'or
4	Vazir	12	Xuroson	20	Sulton
5	Ulus	13	Movarounnahr	21	Sarbador
6	Dorug'a	14	Saltanat	22	Raiyat
7	Qutvol	15	Tuzuklar	23	Sipoh
8	Arzbeigi	16	Tuman	24	Mo'g'iliston

Buyuk davlat arbobi va mahoratli sarkarda Amir Temur 1336 yil 9 aprelda (hijriy 736, sha'bon oyining 25 kunida) Keshga qarashli Xo'ja Ilg'or (hozirgi Yakkabog' tumani) qishlog'ida barlos beklaridan biri Amir Tarag'ay ibn Barqal oilasida dunyoga keldi. Onasi Takinaxotun Keshning obro'li bekalaridan biri bo'lgan.

1360-1361 yillarda Mo'g'uliston hukmdori hoqon Tug'luq Temur Movarounnahrning ichki hayotiga rahna sola boshlaydi. Uning bosqinchilik tadbirlari O'rta Osiyolik mustaqil hukmdorlarga ma'lum bo'lganidan keyin ular sarosimaga tushib qolganlar. Shular qatoriga Kesh amiri Hoji Barlosni ham kiritish mumkin. Tug'luq Temur Xo'jandni ishg'ol etish niyatida Sirdaryodan o'tganidan so'ng Movarounnahr amirlari va Hoji Barlos qo'rquvdan o'z jonlarini xalos etish uchun Amudaryodan o'tib Xurosonga ketib qoldilar.

1360-1370 yillarda Movarounnahr siyosiy hayotida Amir Temur bilan bir qatorda ta'sir o'tkazgan shaxslardan yana biri Amir Qozog'onning nabirasi amir Husayn edi. Balx va uning atrofidagi yer-mulklar uning tasarrufida edi. Amir Xusayn bilan Sohibqiron Temurning bir-birlari bilan juda yaqinlashgan va yaxshi munosabatda bo'lgan davrlar 1361-1365 yillarni o'z ichiga oladi.

1366-1370 yillar oralig'ida Amir Temur o'z e'tiborini ichki ishlarga qaratdi. Amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi ziddiyatlar 1370 yilda Husaynning o'ldirilishi va Amir Temurning taxtga o'tirishi bilan yakunlandi. Movarounnahrning amaldagi xoni Chingizxon avlodiga mansub bo'lgan Suyurg'atmish qo'lga o'tdi. Davlat boshqaruv tizimi esa Movarounnahr amiri nomini olgan Amir Temir qo'lida qoldi, hamda Kesh shahridan Samarqandga ko'chib, uni o'z davlatining poytaxtiga aylantirdi.

Amir Temurning Movarounnahrda birlashtirish siyosati boshlangan edi. U Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida turgan yerlarni o'ziga bo'ysundirib, o'ziga itoat

ettirdi. Farg‘ona, Shosh viloyatlarini o‘z tasarrufiga kiritish unga qiyin bo‘lmadi. Sirdaryoning quyi oqimidagi Oltin O‘rdaga qarashli erlarni egallashda u bu yerlardagi ichki sulolaviy urushlardan foydalandi.

Amir Temurning harbiy yurishlari tarixda “uch yillik” (1386-1388) “besh yillik” (1392-1396) “yetti yillik” (1399-1405) urushlar deb nom olgan. Temur 1381 yilda Hirotga yurish qiladi. Bu davrda Hirotni kurdlar sulolasi boshqarar edi. Ularning hukmdori G‘iyosiddin Pir Ali Temurga qattiq qarshilik ko‘rsatmadi. Lekin 1383 yilda Hirotta qo‘zg‘olon ko‘tarildi. Qo‘zg‘olon bostirildi va kurdlar sulolasi qulashi bilan sarbadorlarning so‘nggi hokimi bo‘lgan Ali Muayyod ixtiyoriy suratda o‘z yerlari va hokimiyatini Temurga topshirdi. XIV asrning 80-yillari o‘rtasiga kelib butun Xuroson Amir Temur ixtiyoriga o‘tdi. “Uch yillik” urush davrida Amir Temur Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G‘ilonni bo‘ysundiradi. Shundan keyin u Kavkazga yurish boshlab, Tiflis, Arzirim va Van qal‘asini egalladi.

Amir Temur 35 yil davomida harbiy yurishlar qiladi. Bu yurishlar natijasida u buyuk davlat tashkil qilishga erishdi. Uning tarkibiga Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, hozirgi Afg‘oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Janubiy Rossiya, Kavkaz va G‘arbiy Osiyoning bir qator mamlakatlari kiradi. Amir Temurning muvaffaqiyatiga avvalo uning nodir harbiy iste‘dodi sabab bo‘ldi. Amir Temur qo‘shinida qat‘iy tartib va intizom o‘rnatilgan edi. Har bir jang rejasini va barcha qismlar uchun yo‘l-yo‘riqlarni o‘zi ishlab chiqardi. Uning harbiy iste‘dodi Anqara yaqinida Sulton Boyazidga qarshi jangda ayniqsa yorqin namoyon bo‘ldi. Armiyaning yuragini va qo‘mondonlik o‘zagini barlos urug‘i vakillari tashkil etardi. Shu davr voqealarining shohidi bo‘lganlarning guvohlik berishicha barloslar harbiy qo‘nimsizlikka nihoyatda chidamli, yoydan o‘q uzishga juda usta, o‘z hukmdorlariga sodiq va sabr-toqatli bo‘lganlar.

Sohibqiron Amir Temur o‘ziga voris va taxt valiahdi etib nevarasi Pirmuhammad Jahongirni vasiyat qilib qoldiradi. Amir Temur barpo etgan buyuk saltanat (jami o‘z ichiga 27 ta o‘lka va viloyatlarni jam etgan) garchi Temurning mahorati va kuch-qudrati ila mustahkam turgan bo‘lsa-da, lekin u ichki jihatdan siyosiy ancha zaif, umumiyqisodiy asosga ega bo‘lmagan edi. O‘g‘illar, nabiralarga mamlakatni qism-qismlarga bo‘lib berilganligi va suyurg‘ol tartibi ham Temurning davlati parokandaligini kuchaytirar edi. Temur jasadi Samarqandda dafn etilishi va motam marosimlari tugamasdanoq, toju-taxt uchun shahzodalar o‘rtasida o‘zaro kurash kuchayib ketdi.

1405-1406 yillarda Xalil Sultonning Shohruh, Pirmuhammad qo‘shinlari bilan Movarounnahr taxti uchun bir necha bor harbiy to‘qnashuvi sodir bo‘ladi. Butun Temur saltanati o‘zaro toju taxt kurashlari domiga tortiladi. Yagona hisoblangan saltanat Shohruh boshqarayotgan Xuroson, Balxdan to Hind yerlarigacha bo‘lgan yerlarga hokim Pirmuhammad, G‘arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq tasarrufida bo‘lgan Mironshoh va uning avlodlari (Umar Mirzo, Abu Bakr) yerlariga bo‘linib ketdi. Movarounnahr Xalil Sultonga rasman qarashli deb hisoblansa-da, Turkiston, O‘tror, Sayramda Amir Berdibek, Farg‘onada esa Amir Xudoydod hukmronlik qilishar edi. Barcha Temuriylarni saltanatning yuragi bo‘lmish, Movarounnahrni egallash istagi tark etmas edi.

1409 yil boshida esa siyosiy vaziyat yanada keskinlashadi. Amir Xudoydod shu vaqtda Xalil Sultonni Samarqand yonidagi Sheroz qishlog‘ida mag‘lubiyatga uchratib, uning o‘zini asirlikka oladi. Xuroson hokimi Shohruh esa o‘ziga qarashli bo‘lgan Mozandaron va Mashhadda, so‘ngra uning ilkiga o‘tgan Seyiston va

Kirmonda o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. So'ngra butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi. Sheroz jangidan bir oz avval Shohruh Xalil Sultonga Movarounnahr taxti uchun jang qilish xususida yorliq ham yuborgan edi. Shohruh saltanat markazidagi bedodliklarga bundan buyon befarq bo'la olmasligini e'lon qildi. 1409 yil 25 aprelida u Amudaryodan o'tib Samarqand tomon jadal yo'l oladi. Xalil Sultonni qo'lga olgan Amir Xudoydod qo'shinlarini Shohruh yuborgan harbiy qism tor-mor etib, Xalil Sultonni asirlikdan ozod qilishadi. Oliyjanob insoniylik sifatlariga ega bo'lgan temuriy Shohruh Mirzo o'zaro gina-kudratlarni unutilib, uni yaxshi kutib oladi. Amir Xudoydod esa mamlakatdan qochib ketadi. 1409 yilning dekabriga qadar Shohruh Mirzo Movarounnahrda tinchlik osoyishtalik o'rnatib, Xalil Sulton va boshqa temuriy shahzodalar tarafdorlariga qarshi keskin choralar ko'radi, izdan chiqqan xo'jalik hayotni, savdo-sotiqni tiklaydi.

Temuriylar saltanatining taqdiri oydinlashib, Xuroson hokimi bo'lmish Shohruh Mirzo (1405-1409) temuriylar davlatining oliy hukmdori (1409-1447) sifatida e'tirof etildi. Tarixda esa Shohruhning deyarli 40 yillik barqaror hukmronlik davri boshlanadi. U deyarli barcha o'lka, viloyat noiblarini o'z lavozimlaridan chetlashtirib, o'ziga ishonchli hisoblagan qarindosh-urug'larini bu lavozimlarga qo'ya boshlaydi. Jumladan, Movarounnahr Ulug'bek Mirzoga, Balx va Badaxshon-Ibrohim Sultonga, Sheroz-Suyurg'atmishga, Kobul va Qandahor-Qaydu Mirzoga, Xurosonning bir qismi - Boysunqur Mirzoga, G'arbiy eron hamda Iroqi Ajamning bir qismi - Sulton Muhammadga, Fors viloyati-Abdullo Mirzolarga suyurg'ol tarzida bo'lib beriladi.

Movarounnahrlik amirlarning ba'zilar Ulug'bek va uning otalig'i Shohmalik hokimiyatlarini tan olishni istashmaydi. Jumladan, 1410 yilda qayta bosh ko'targan Shayx Nuriddin g'alayoni faqatgina Shohruh Mirzoning aralashuvi tufayli bostirilib, noiblik o'rnini Ulug'bekning o'ziga qoldiriladi. 1411 yili Movarounnahrda ancha muxolif kuchlariga ega bo'lgan va Ulug'bekning mustaqil hatti-harakatlariga to'sqinlik qilayotgan Muboriziddin Shohmalik Shohruh bilan birga Hirotga qaytib ketadi. Ulug'bek Mirzo esa shu yildan boshlab Movarounnahrning "Yagona va qonuniy sultoni" sifatida hokimiyatni boshqaradi.

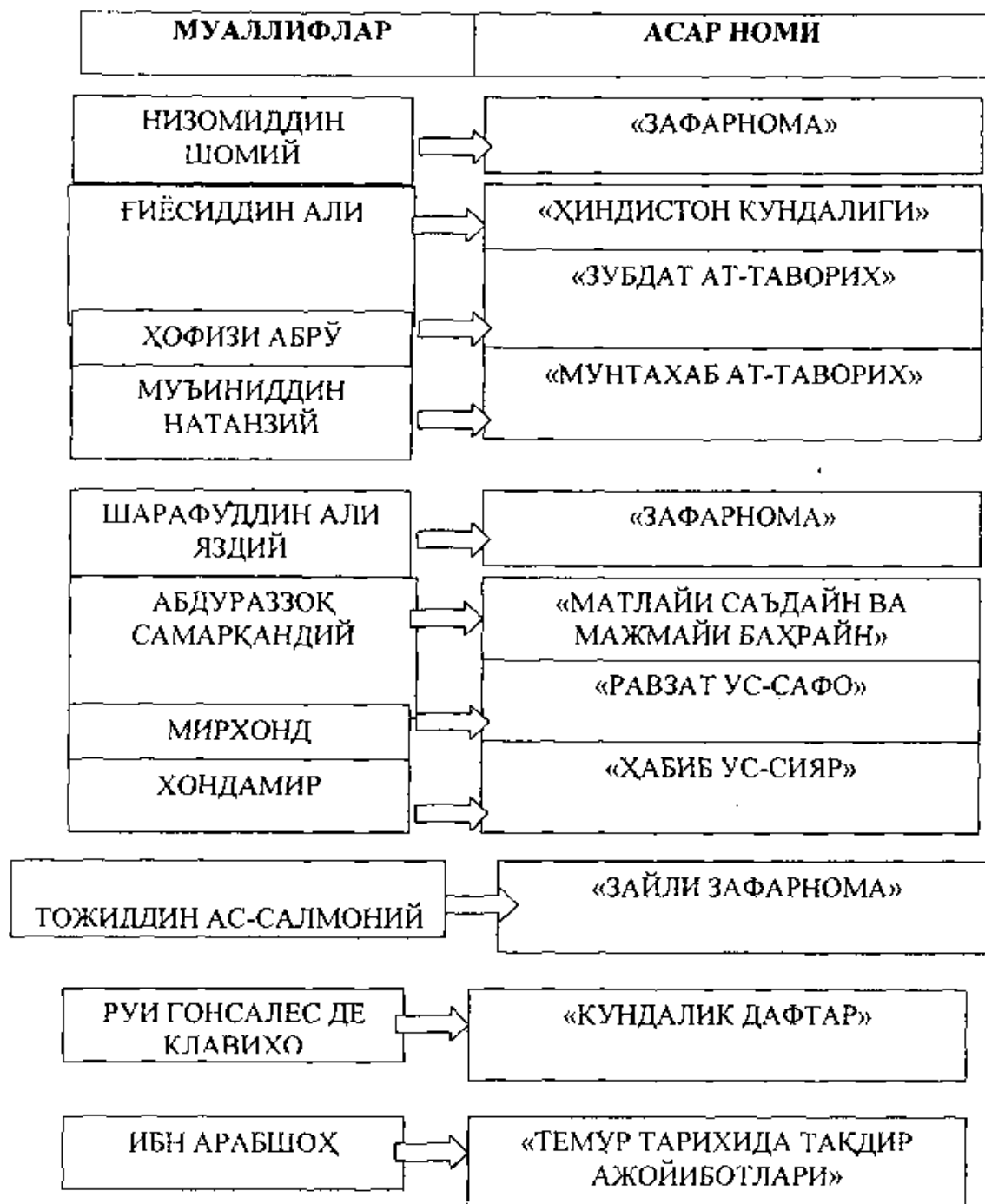
Shohruhning keksayishi bilan toju taxt uchun zimdan paydo bo'lgan nizolar ham faollasha boradi. Ulug'bekning onasi Gavharshodbegim (1457 y. vaf.) siyosiy ishlarga faol aralasha borib, nevarasi Alouddavlani taxt vorisi sifatida ko'rishni istar edi. Shohruhning yana bir hayot bo'lgan o'g'li Muhammad Jo'ki (1402-1444) ham o'zini taxt egasi sifatida ko'rishga haqli deb hisoblar edi. Toju-taxt uchun zimdan boshlangan kurash 1444 yili Shohruh og'ir xasta bo'lib qolganda ayniqsa yaqqol namoyon bo'lgan edi. Shohruh xastalikdan tuzalib, 1446 yilning so'ngida o'zining oxirgi harbiy yurishini amalga oshiradi. Fors va Iroq Ajamda uning nevarasi Sulton Muhammad bobosiga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, Hamadon va Isfahonni bosib oladi. Garchi Shohruh isyonni bostirib, qo'zg'olonchilarni jazolasa-da, lekin yana xastalanib 1447 yil 12 martda Ray viloyatida olamdan o'tadi.

1449 yilning oktabr oyi boshida Samarqand yaqinidagi Damashq qishlog'ida Mirzo Ulug'bek va shahzoda Abdullatif o'rtalaridagi jang, Ulug'bek mag'lubiyati bilan tugaydi. Mag'lub bo'lgan Mirzo Ulug'bek poytaxt Samarqand tomon yo'l oladi. Lekin xiyonat yo'lga o'tgan, Samarqandda hokim etib qoldirilgan, Mironshoh qavchin uni shaharga kiritmay, darvozalarni berkitib qo'yishga buyruq beradi. Shuningdek Shohruhiya qal'asi qutvoli Ibrohim mamluk ham uni qal'aga qo'ymaydi. Shundan so'ng Ulug'bek keyingi hatti-harakatlari foydasiz ekanligini

anglab, Abdullatifga taslim bo'lishga majbur bo'ladi. Mirzo Ulug'bek toju taxtdan voz kechib, Makkaga haj safariga ketishga izn so'raydi. Abdullatif hajga ruxsat berib, Amir Muhammad Xusravni unga hamroh qilib jo'natadi. Lekin, oradan hech qancha o'tmasdan, shahar qozisi Shamsiddin Muhammad Miskinning qarshiligiga qaramay, ulamolarning yashirin fatvosi bilan otasining o'limini uyushtiradi. O'z davrining mashhur hukmdori va zabardast olimi Mirzo Ulug'bek 1449 yilning 27 oktabrida Samarqand yaqinida fojiali tarzda o'ldiriladi. Oradan 2-3 kun o'tmasdan inisi Abdulaziz va Ulug'bekning sadoqatli to'rt nafar amiri qatl etiladi.

Roppa-rosa qirq yil (1409-1449) davom etgan, manbalar tili bilan aytganda "temuriylar saltanatining yorqin gavhari" Mirzo Ulug'bek hukmronligi shu tariqa o'z poyoniga yetadi. Bu davr keskin, murakkab kurashlar sahnasida o'tsa-da, biroq Mirzo Ulug'bek o'z davlatini mustahkamlash, birlikni saqlash, iqtisodiy barqarorlikni yuzaga keltirish, madaniy hayotni yuksaltirish borasidagi xizmatlari temuriylar tarixida alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

Амир Темур ва Темурийлар даври хусусидаги тарихий манбалар

Temuriy hukmdorlar bunyodkorlik faoliyati

Shohruh Mirzo davri:	Hirotda va Marv qal'alarini qayta tiklagan, Hirotda Madrasa, xonaqox, yangi bozor, o'g'li Boysung'ur Mirzo tomonidan «Kitobxona» qurilgan, Xurosondagi barcha shaharlar obodonchiligiga katta e'tibor berilgan. Uning xotinlari: Gavharshodbegim - Hirotda, Mashxad, Tus shaharlarida madrasalar qurdirgan; Milkat og'o - Balx va Hirotda uchta Madrasa, «Dorushshifo» shifoxonasi, xonaqox, hammom, maqbara, kutubxona barpo etgan.
Mirzo Ulug'bek davri:	Buxoro, G'ijduvon, Samarqandda - jami 3 ta Madrasa qurdirgan, Shoxi Zinda ta'mirlanib, peshtoq va masjid surildi, «Masjidi Muqatta», Qozizoda Rumiy maqbarasi, «Mirzo hammomi», «Chil sutun» (qirq ustun) saroyi, rasadxona (observatoriya), Juma masjid (Kukaldosh nomli arbob ishtirokida), Shaxrisabzda masjid, Registon maydoni shakllandi, qator bog va xovuzlar qurilgan.
Sulton Xusayn Boyqaro davri:	Xuroson shaharlarini deyarli barchasi qayta tiklandi, qator me'moriy inshootlar qurildi, jumladan, Balxdagi «Badiyya» madrasasi, Mashhaddagi masjid, Hirotda qal'a, masjid, Madrasa, xonaqoxdar, Sherozda «Dashtakiy» madrasasi, qator ko'priklar, shifoxona, xonaqox, qo'rg'onlar, suv omborlari qurilgan.

Alisher Navoiy:

Jami 300 dan ziyod inshootlar qurdirgan. Jumladan, Xirotdagi «Ihlosiya» madrasasi, «Xalosiya» xonakosi, «Shifoia» shifoxonasi, Masjidi jome, «Dorul-xuffoz» (Qorilar uyi), «Nizomiya» madrasasi, Marvda «Xusraviya» madrasasi, Xuroson shaharlarida yana 10 dan ortiq xonaqox, 20 dan ortiq masjid, yigirmaga yaqin hovuz, 2 ta suv to'g'oni, qator karvonsaroy, ko'priklar va boshqa jamoat inshootlarini barpo etgan.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» asarida Temuriylar va shu davrda yashagan ulug' zotlarga berilgan ta'rif hamda uning mohiyatini izohlang.
2. Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» - tarixiy manba sifatida.
3. Abdurazzoq Samarqandiy - tarixchi va diplomat.
4. Temuriylar saltanati inqirozi sabablarini ko'rsating.
5. Hirotda madaniy dunyosi va unda Alisher Navoiyning tutgan o'rnini va rolini tushuntirib bering.
6. Shohruh Mirzo va Sulton Xusayn Boyqaro siyosatlaridagi umumiylik nimada edi?
7. Temuriylar tarixi tarixshunosligi haqida gapirib bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. I.Karimov. Amir Temur haqida so'z. - Toshkent: "O'zbekiston", 1996.
2. I.Karimov. Xalqimiz bor ekan, Amir Temur nomi barhayotdir. Asarlar 5 -

- jild.- Toshkent: “O’zbekiston”, 1997.
- 3.I.Karimov. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
 - 4.Temur tuzuklari. - Toshkent, 2011.
 - 5.Azamat Ziyov. O’zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: “Sharq”, 2000.
 - 6.A.Axmedov. Ulug’bek. Toshkent, 1994.
 - 7.B.Axmedov Sohibqiron Temur.- Toshkent, 1996.
 8. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - Toshkent: “Sharq”, 1997.
 - 9.Ibn Arabshoh.Amir Temur tarixi. IKKI jildlik. Arab tilidan tarjima, kirish so’zi va izohlar muallifi Ubaydulla Uvatov. -Toshkent: “Mehnat”, 1992.
 - 10.Axmedov B.Sohibqiron Temur, (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). - Toshkent, 1996.
 - 11.Klavixov. Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi.Toshkent San’at. - Toshkent, 1989.
 - 12.Abduraxmonov A. Ulugbek akademiyasi. - Toshkent, 1993.
 - 13.Muxammadjonov A. Amir Temur va Temuriylar davri. -Toshkent: “Fan”, 1996.
 - 14.Ahmedov A.Ulugbek Muhammad Tarag’ay. - Toshkent, 1994.
 - 15.Ivanov M. Ikki buyuk sarkarda.Chingizxon va Amir Temur. - Toshkent: Xazina, 1994.
 - 16.Amir Temur jahon tarixida. - Toshkent: “Sharq”, 1996.
 - 17.Temur tuzuklari. - Toshkent: “Ma’naviyat”, 2011.
 - 18.Amir Temur o’g’itlari. - Toshkent: “Navro’z”, 1992.
 - 19.Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - Toshkent: “Sharq”, 1997.
 - 20.Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai as-sadaiyn va majmai al-bahrayn. - Toshkent: “O’zbekiston”, 2008.
 - 21.Temur va Ulugbek davri tarixi. - Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1996.

9 mavzu: O’zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davrida ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.

Режа:

1. Amir Temur vafotidan keyin mamlakatdagi vaziyat. Toju-taxt uchun kurash va nizolar.
2. XV asr I yarmida Movarounnahr va Xurosonda Temuriylar hukmronligi davri, Mirzo Ulug’bek davlat arbobi va olim sifatida.
3. XV asr II yarmida Temuriylar davlatidagi ijtimoiy- siyosiy va iqtisodiy ahvol.
4. Temuriylar hukmronligi davrida ilm-fan va madaniyat ravnaqi.

Таянч сўз ва иборалар:

1.	mavlono	9.	Samarqand	17.	Mug’ul
2.	saroy	10.	Movarounnahr	18.	O’zbek
3.	vazir	11.	hattotlik	19.	miniatyura
4.	Muhrdor	12.	munshiy	20.	xonaqox
5.	cherik	13.	podshoh	21.	Madrasa
6.	Dorug’a	14.	tuman	22.	amir
7.	Astrobod	15.	sulton	23.	ulus
8.	Hirof	16.	Mirzo	24.	raiyyat

XV asrning 2-yarmida Movarounnahr va Xuroson. Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi

1457 yili Abulqosim Bobur Mashhadda vafot etgandan so'ng Hirot taxti, Xuroson erlari uchun kurash yana avj oldi. Bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalangan Movarounnahr hukmdori Sulton Abu Said Mirzo 1457 yili Xurosonga yurish qilib Hirotni egallaydi. Shu tariqa Abu Said temuriylar davlatining ikkala qismini birlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Sulton Abu Said Mirzoning (1451-1469) hukmronlik davrida davlat hududlari kengayib, uning chegaralari Sharqiy Turkistondan to Iroqqacha, Sirdaryodan to Hindiston chegaralarigacha bo'lgan erlarni o'z ichiga oldi. O'z hukmronligi davrida Abu Said doimiy ravishda hokimiyatni mustahkamlashga, isyonkor amaldor-noiblarni jazolashga asosiy e'tiborini qaratdi. Shuningdek, u birmuncha iqtisodiy va madaniy tadbirlar o'tkazishga ham urindi. Lekin, uning bu sohadagi ishlari o'zining yaxshi natijasini bera olmadi. Ma'rifat va madaniyat Ulug'bek davridagidek gullab yashnamadi. Shuningdek, Abu Said Xuroson, Eron, Xorazmdagi siyosiy tarqoqlikni ham butkul tugata olmadi. Hirot taxtiga da'vogarlardan biri Umarshayxning evarasi, yosh temuriy shahzoda Sulton Husayn (1438-1506) Abul Qosim Bobur vafotidan (1457 y.) keyin Xuroson mulki uchun o'z harakatlarini boshlab yuborgan edi. U XV asr 60-yillaridan katta harbiy otryadga bosh bo'lib, 1461-1464 yillarda Hirot, Obivard, Niso, Mashhad va Xorazmda hokimiyat uchun goh muvaffaqiyatli goho muvaffaqiyatsiz kurashlarni olib bordi.

1469 yili erta bahorda temuriylarga avvaldan tegishli bo'lgan G'arbiy Eron yerlarini qaytarib olish maqsadida Sulton Abu Said Oqqo'yunlo' turkmanlariga qarshi yurishni boshlaydi. Biroq, oqqo'yunlo'lar hokimi Uzun Hasan (1453-1478) tomonidan Ozarbayjonning Mug'on dashtida jang vaqtida o'ldiriladi. Abu Saidning o'g'illari Sulton Husayn bilan toju-taxt uchun kurashishga botina olmay, Movarounnahrqa qaytib ketadilar. Sulton Husayn esa 1469 yil 24 martda tantanali sur'atda Hirotga kirib keladi. Natijada temuriylar saltanati yana ikki qism: Xuroson va Movarounnahrqa bo'linib ketadi. Movarounnahr esa ketma-ket sulton Abu Saidning o'g'illari Sulton Ahmad (1469-1494), Sulton Mahmud (1494-1496) hamda Mahmudning o'g'li Sulton Ali Mirzo (1496-1501)lar tomonidan mustaqil ravishda boshqarildi. Lekin ko'p holda ayniqsa Sulton Ahmadning davlat boshqaruvidagi kaltabin, uquvsiz va sustkashligi, Sulton Mahmud va Sulton Ali Mirzolarning davlat ishlarining o'z holiga tashlab, aysh-ishratga mukkalaridan ketganligi bois ushbu hukmdorlar davrida o'zaro tarqoqlik yanada kuchayadi. Ayrim viloyat noiblari, amirlarning ta'siri o'sib, ko'pincha ular mustaqil faoliyat yo'liga o'tib ola boshlaydilar. Siyosiy hayot, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda ruhoniylarning, ayniqsa so'fiylarning ta'siri yanada kuchayada. Xususan shu davrning ko'zga ko'ringan diniy arbobi Xoja Ubaydulloh Ahror (1404-1490), mamlakatda ta'sirli shaxsga aylanib, o'zaro kurash nizolar vaqtida mamlakat tinchligini saqlash yo'lida bir necha marotaba bu kurashlarni to'xtatib qolishga muvaffaq bo'ldi. el-yurt tinchligi, osoyishtaligi yo'lidagi uning faoliyati, vatanparvarligi albatta e'tiborga sazovordir.

Temuriylar hukmronligi davrida ilm-fan va madaniy hayot

Garchi XV asr boshidan ichki nizolar, o'zaro kurashlar mamlakat ichki hayotiga salbiy ta'sir o'tkazgan bo'lsa-da, lekin temuriy hukmdorlardan Shohruh

(1405-1447), Mirzo Ulug‘bek (1409-1449), Sulton Husayn (Boyqaro) (1469-1506), qisman Sulton Abu Said (1451-1469) davrlarida ichki osoyishtalik, ma‘rifat va madaniyatga e‘tibor tufayli ilmu-fan va madaniyat yuksalib, Movarounnahr va Xuroson yana Sharqning ma‘rifat va madaniyat markazi nomini qaytarib oladi.

Mirzo Ulug‘bek uning zamondoshlari, muarrixlarning xabar berishlaricha sharq mutafakkirlari, ular orqali yunon mumtoz ilmiy asarlaridan xabardor bo‘lgan. G‘iyosiddin Koshiyning yozishiga ko‘ra, Mirzo Ulug‘bek o‘ta zukko va juda ilmli shaxs bo‘lib, Qur‘oni karimni yod bilgan, arab va fors tillarini yaxshi bilib, tafsir va hadis ilmi bobida bilimdon inson bo‘lgan. Ulug‘bek islom olamida ilk bora hukmdorlik va olimlikni birgalikda olib bordi. U Movarounnahrni musulmon olamining ilmiy markaziga aylantirishga harakat qildi. Xususan Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz) ilm-fan markazlariga aylandi. U 1417 yil Buxoro, 1420 yili Samarqandda, 1433 yillarda G‘ijduvonda madrasalar barpo etdi. Samarqandning obodonchilik ishlariga bosh-qosh bo‘lib, Go‘ri Amir, Shohizinda me‘moriy majmualarini oxiriga etkazadi. Marvda ham bir qator diniy muassasalar qurdiradi. Hadisi sharifdagi ”Ilm olmakka intilmoq har bir muslim va muslima uchun ham farz, ham qarz” degan iborasi Buxoro madrasasi peshtoqiga shior sifatida o‘yib yozdirib qo‘yiladi. Xususan, u Samarqandga o‘z zamonasining yirik, taniqli olimlarini chorlashga harakat qilgan.

Buyuk olimning “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” (Ko‘ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli asari diqqatga sazovordir. Bu asar 1437 yil yozib tugatilgan bo‘lsa-da, olim umrining oxiriga qadar unga yangi natijalarni kiritib borgan. Bu asar ikki qismdan iborat bo‘lib, unda keng muqaddima va 1018 ta yulduzlarning o‘rni berilgan. Undan tashqari Ulug‘bekning “Tarixi arba’ ulus” (To‘rt ulus tarixi) nomli tarixiy asari va musiqaga bag‘ishlangan beshta risolasi ham mavjuddir. Ulug‘bekning o‘ta salohiyatli olim bo‘lganligini uning zamondoshlari G‘iyosiddin Jamshid, Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy va boshqalar ham e‘tirof etganlar.

Ulug‘bek davrida, shuningdek, Samarqand Sharqning madaniy markaziga aylanganligi uchun mashhur faylasuf Ali ibn Muhammad Jurjoniy, taniqli tabib Mavlono Nafis, shoir Xayoliy Buxoriy, “Yusuf va Zulayho” dostonining muallifi Durbek, qasida janrining taniqli namoyondasi o‘zbek shoiri Sakkokiy, mashhur xattot Abdurahim Xorazmiy va boshqalar Ulug‘bek homiyligi ostida Samarqandda yashab ijod qildilar. Shuningdek, Sharqning ko‘plab taniqli olim va shoirlari fuzaloi-ulamolari Samarqandga tez-tez kelib turdilar. Ulug‘bek davrida o‘ziga xos tarixnavislik maktabi ham paydo bo‘ldi. XV asrdagi taniqli tarixchilar, “Zubdat at tavorix” (Tarixlarning yuqori qismi) asarining muallifi Hofizi Abro‘, “Matla as-sadayin va majmuai al-bahrayn” (Ikki dengizning qo‘shilishi va ikki saodatli yulduzning bolqishi) asarining muallifi Abdurazzoq Samarqandiy, “Ravzat as safo” (Jannat bog‘lari) asarining muallifi Mirxond, “Habib us siyar” (Do‘stga maktub) va boshqa qator asarlarning muallifi Xondamir Ulug‘bek yaratgan madaniy sharoitda o‘sib ulg‘aydilar. Ulug‘bek davridagi madaniy markaz keyinchalik ”Ulug‘bek akademiyasi” nomini olib, dastavval mashhur fransuz yozuvchisi va olimi Volter (1694-1778) tomonidan e‘tirof etilgan edi. Ajdodlarimiz tarixida 1010 yilda tuzilgan Ma‘mun akademiyasidan so‘ng, Ulug‘bek akademiyasi O‘rta Osiyo tarixida ikkinchi akademiya sifatida yuzaga keldi.

XV asrning zabardast o‘zbek shoirlari ichida, Navoiy Lutfiy, Durbek, Sakkokiy, Gadoiy, Atoiy va boshqalarning ham nomlari ma‘lum va mashhur

bo'lgan. Jumladan, Navoiydan avval eng mashhur turkigo'y shoir Lutfiy (1366-1465) bo'lgan. Uning o'z vaqtida 20 dan ziyod ajoyib asarlari mavjud bo'lib, bizgacha faqat mashhur "Gul va Navro'z" va g'azallar devoni etib kelgan xolos.

Bu davrlarda shuningdek, Sharafiddin Ali Yazdiyning (1454 yili vafot) Temur tarixiga bag'ishlangan, Nizomiddin Shomiydan so'ng yozilgan bir xil nomdagi "Zafarnoma" asari yaratildi. Fors-tojik adabiyotida ayniqsa mashhur shoir va olim, Navoiyning zamondoshi hamda do'sti Nuriddin Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) roli buyuk bo'ldi. Jomiy va Navoiyning do'stligi esa, tarixda xalqlarimiz ittifoqligining buyuk ramzi bo'lib qoldi.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» asarida Amir Temurga qanday baho berilgan edi?
2. Amir Temur saltanati to'g'risidagi qaysi tarixiy manbalarni bilasiz?
3. «Temur tuzuklari» - tarixiy manba sifatida.
4. Klavixox kundaligida Amir Temur davlati tavsifi.
5. Amir Temur davlati xalqaro aloqalari.
6. Istiqlol yillarida Amir Temurga ko'rsatilgan hurmat va e'tibor nimalarda o'z ifodasini topgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. I.Karimov. Amir Temur haqida so'z. - Toshkent: "O'zbekiston", 1996.
2. I.Karimov. Xalkimiz bor ekan, Amir Temur nomi barhayotdir. Asarlar 5 jild.- Toshkent: "O'zbekiston", 1997.
3. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
4. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
5. Axmedov A. Ulug'bek. Toshkent, 1994.
6. Axmedov B. Sohibqiron Temur,- Toshkent, 1996.
7. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - Toshkent: "Sharq", 1997.
8. O'zbekiston tarixi.Prof. R.N. Murtazaebaning umumiy tarixi ostida-Toshkent. 2005.
- 9.Ibn Arabshoh.Amir Temur tarixi. IKKI jildlik. Arab tilidan tarjima, kirish so'zi va izohlar muallifi Ubaydulla Uvatov. -Toshkent: "Mehnat", 1992.
10. Ahmedov B., Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). - Toshkent, 1996.
11. Klavixox. Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi - Toshkent: San'at, 1989.
12. Abdurahmonov A. Ulug'bek akademiyasi. - Toshkent, 1993.
13. Muhammadjonov A. Amir Temur va Temuriylar davri. -Toshkent: "Fan", 1996.
14. Ahmedov A.Ulug'bek Muhammad Tarag'ay. - Toshkent, 1994.
15. Ivanov M. Ikki buyuk sarkarda.Chingizxon va Amir Temur. - Toshkent: Xazina, 1994.
16. Amir Temur jahon tarixida. - Toshkent: "Shark", 1996.
17. Temur tuzuklari. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2011.
18. Amir Temur ug'itlari. - Toshkent: "Navruz", 1992.
19. Q.USMONOV, M.SODIQOV. S.BURXONOVA. O'ZBEKISTON TARIXI. DARSLIK. TOSHKENT." IQTISODIY MOLIIYA", 2006"

20. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai as-sa'daiyn va majmai al-bahrayn. - Toshkent: "O'zbekiston", 2008.

21. Temur va Ulug'bek davri tarixi. - Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1996.

10-mavzu. O'zbekiston hududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.

Режа:

1. XV asr oxirlarida Temuriylar saltanatining parchalanishi.

Shayboniylar hukmronligi davrida Movarounnahr.

2. Ashtarhoniylar hukmronligi davri. O'zaro parokandalik va nizolarning kuchayishi.

3. XVII - XIX asr I yarmida o'zbek honliklaridagi ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy hayot.

4. Xonliklardagi madaniyat va adabiyot.

Таянч сўз ва иборалар:

1.	xon	9.	devonbegi	17.	Buxoro
2.	otaliq	10.	qozikalon	18.	inoq
3.	amir	11.	qushbegi	19.	munshiy
4.	Movarounnahr	12.	qipchoq	20.	Ko'kaldosh
5.	Mang'it	13.	mulk	21.	Balx
6.	Ko'ng'irot	14.	majhul mulk	22.	Dashti Qipchoq
7.	inoq	15.	Xiva	23.	Dargoh
8.	To'lg'ama	16.	Qo'qon	24.	Devon

1487-1488 yillarda O'tror, Sayram, Yassa (Turkiston), Sig'noq shaharlarini bosib olib, o'z hukmronligini Dashti Qipchoqda mustahkamlagan Muhammad Shayboniyxon 1499 yildan Movarounnahrni egallashga jiddiy kirishdi. U yerdagi asosiy dushmani Boburdan 1501 yilda Samarqandni tortib olgan Shayboniyxon 1503 yilda Toshkentni, 1504 yilda Xisorni, 1505 yilda 10 oylik qamaldan keyin Urganchni, 1507 yilda Hirotni, 1509 yilda Marvni o'ziga bo'ysindiradi. Natijada Dashti Qipchoq, Xorazm, Movarounnahr, Xurosonni birlashtirgan Shayboniyxon Mashhad va Tus shaharlarini egallab Eronda Shoh Ismoil asos solgan Saffaviylar davlatiga xavf soladi. 1510 yilda Marv yaqinidagi jangda Shoh Ismoil qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchragan Muhammad Shayboniyxon og'ir yarador bo'lib, vafot etadi.

Muhammad Shayboniyxon vafotidan keyin Ko'chkunchixon (1512-1529) va Abu Sa'id (1523-1533) davrida Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat zaiflashib, amirlar va sultonlar o'rtasida nizo kuchaydi. Bu paytda Xorazm mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqdi va Turkiston yerlari parchalandi. O'zaro urushlarga birmuncha barham bergan, Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning o'g'li Ubaydulla Sulton 1512 yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1533 yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining oliy hukmdori etib saylandi. Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirdi.

XVI asrning 40-yillariga kelib feodallar va mahalliy sulolalar o'rtasida shaharlar va hududlar uchun kurash avj olib ketdi. Samarqand hukmdori Abdulatifxon (1541-1552 yy.) bilan Buxoro xoni Abdulazizxon (1540-1550 yy.) o'rtasidagi kurashni Toshkent va Sirdaryo bo'yidagi shaharlarning hukmdori Baroqxon (Navro'z Ahmadxon, 1540-1556) yanada kuchaytirdi. U hatto 1551 yilda

Samarqandni bosib oldi. Karmana va Miyonqol hukmdori Abdulla Sulton Baroqxonga qarshi kurash olib bordi. Bu kurashlarda Iskandar Sultonning o'g'li Abdullaxon (1534-1598) o'zining qat'iyatliliigi, yaxshi siyosatchi va sarkardalik qobiliyati bilan ajralib turdi. U 1561 yilda otasi Iskandarxonni oliy hukmdor deb e'lon qildi.

Abdullaxon II markazlashgan Shayboniylar davlatini tiklash maqsadida amirlar va sultonlar bilan ayovsiz kurash olib bordi. Tinimsiz urushlar natijasida Farg'ona (1573), Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlari (1574), Samarqand (1578), Toshkent, Shohruhiya, Sayram, Ohangaron (1582), Balx (1583), Badaxshon (1584), Hirot (1588), Xorazm (1595), Abdullaxon qo'l ostiga birlashtirildi. U 1561-1583 yillarda otasi nomidan, 1583-1598 yillarda rasmiy xon sifatida davlatni boshqardi. Ammo, 1598 yilda Abdullaxon II vafotidan so'ng uning o'g'li Abdulmo'min uzoq muddat taxtni boshqara olmadi. So'nggi Shayboniy hukmdori Pirmuhammad II (1599-1601) ham bebosh amirlarni tiyib qo'ya olmadi.

Muhammad Shayboniyxonning markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun amalga oshirgan ba'zi chora tadbirlari, beklarning kuchayishi va o'zaro kurashlariga ham sabab bo'ldi. Masalan, davlat boshqaruvi sohasida suyurg'ol tizimining joriy etilib, bosib olgan hududlarda boshqaruv ishining farzandlari, qarindosh-urug'lari, qabila boshliqlariga topshirilishi uning vafotidan keyin markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga intilishlarni kuchaytirdi.

Shayboniylar davrida 40 dan ortiq soliq va jarimalar bo'lib, xiroj va zakotdan tashqari, tagjoy jizya, ixrojat, tog'ar, ulufa, qo'nalg'a, begar, madadi lashkar, boj, tuhfa kabi nomlar bilan atalgan soliq turlari va yasoq deb ataluvchi majburiyatlar bo'lgan. Soliq to'lovchi aholi fuqaro (rayiyat) deb atalgan. Juybor shayxlari kabi yirik ulamolar-din peshvolari barcha soliqlardan ozod qilingan. Oliy tabaqaga xon va uning yaqinlari kirgan. Harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimidagi amaldorlar umaro, olim va shoirlar fuzalo deb atalganlar, bundan tashqari yana shayboniylar davrida qullar ham bo'lgan.

Shayboniylar davlati ma'muriy jihatdan viloyatlarga bo'lingan bo'lib boshqaruv tizimi markaziy va mahalliy amaldorlar qo'lida bo'lgan. Markaziy boshqaruvda xondan keyin ko'kaldosh, otaliq, naqib, parvonachi, vaziri a'zam kabi masabdorlar dunyoviy ishlarni boshqargan bo'lsalar shayx ul-islom, qozi kalon, a'lam, imom, sadr, muftiy, rayis (muhtasib)lar diniy ishlarni nazorat qilganlar, hamda no'yon, tug'begi, tovochi, jevachi, qutvol, dorug'a, to'pchiboshi kabi harbiy unvonlar bo'lgan. Mahalliy boshqaruv hokim va beklar qo'lida bo'lib, bu jarayonda qozi, muftiy, rayislar muhim rol o'ynaganlar.

Muhammad Shayboniyxon, Ko'chkinchixon va Ubaydullaxonlar o'z davrining o'qimishli kishilari bo'lib, turkiy va forsiy tillarda ijod qilganlar. Abdulazizxon va Abdullaxon II larda katta kutubxona mavjud bo'lgan. Bu davrda matematika, astronomiya, tibbiyot, tarix, adabiyot sohalarida ko'zga ko'rinarli ajoyib asarlar yaratilgan. Shayboniylar davrida qurilgan Mir Arab madrasasi (1535-1536), Masjidi Kalon (1540-1541), Toqi Zargaron (1559), Toqi Sarrofon (1559), kabi inshootlar va Modarixon madarasalari hozirga qadar me'morchiligimizning ajoyib namunalari sifatida saqlanib turibdi. Shayboniylardan Abdullaxon II davrida markaziy hokimiyatni mustahkamlash yo'lida olib borilgan urushlar natijasida temuriylar davridagi ko'pgina inshootlar vayron qilingan bo'lsa, ikkinchi tomondan u ko'plab rabot, sardoba, madrasa, masjid, ko'prik, suv omborlarini qurdirib, mamlakat obodonchiligiga katta hissa qo'shgan.

Ashtarxoniylar XIV asrning 80-yillaridan boshlab Astraxan (Hoji Tarxon, Ashtarxon) atroflarida hukmronlik qilganlar. 1556 yilda rus knyazlari Astraxanni bosib olgach, ashtarxoniylardan Yormuhammad Buxoroga kelib, Iskandar sultondan panohtopdi. Iskandar sulton qizi Zuhraxonimni Yormuhammadning o'g'li Jonibekka bergan. Jonibek sultonning Zuhraxonimdan uchta o'g'li (Dinmuhammad, Boqimuhammad, Valimuhammad) bo'lgan.

Jonibek sulton Buxoro xoni deb e'lon qilingach, o'g'li Dinmuhammad foydasiga taxtdan voz kechadi. Seyiston hukmdori bo'lgan Dinmuhammad Hirot yaqinida safaviylar bilan bo'lgan jangda halok bo'ladi va taxtga Boqimuhammad (1601-1605) o'tqazilib, ukasi Valimuhammad (1605-1611) voris deb e'lon qilinadi.

Boqimuhammad 1602 yilda Balxni egalladi, 1603 yilda eroniyning Balxga hujumini qaytardi. 1604 yilda qozoq xoni Kelimuhammad qo'shinlariga zarba berib, davlat hokimiyatini mustahkamlashga harakat qildi. Undan keyin taxtga ko'tarilgan Valimuhammad o'zi mustaqil harakat qilolmas, davlat ahamiyatiga molik masalalarni beklarning roziligi bilangina hal etar edi. Mustaqil boshqaruvga intilgan beklar xonga bo'ysunmay qo'yishgan. O'zaro ichki kurash, tarafkashlik Valimuhammadga qarshi fitna uyushtirishga olib kelgan va buning natijasida Imomqulixon (1611-1642) taxtni egallagan edi. Imomqulixon mahalliy beklarni bo'ysundirish, Eron qo'shinlariga zarba berishda qozoq sultonlari kuchlaridan foydalandi.

1642-1645 yillarda hukmronlik qilgan Nodirmuhammad mamlakat hududlarini 12 ta o'g'li va ikkita jiyaniga bo'lib berib, ijtimoiy-siyosiy tarqoqlikni kuchaytirdi. Uning zodagonlar bilan kelisha olmasligi davlat asoslarining zaflashuviga olib keldi. Natijada uning poytaxtda yo'qligidan foydalanib amirlar Abdulazizxon (1645-1680)ni xon deb e'lon qildilar. Nodirmuhammad Balx shahriga qochdi va Hindiston hukmdori Shohjahon (1628-1658)dan yordam so'radi. Ammo, uning yordami muvaffaqiyatli bo'lmadi.

Abdulazizxon hukmronligi yillarida Xiva xonlari Abulg'ozixon (1643-1663) va uning o'g'li Anushaxon (1663-1687) Buxoro hududlariga bir necha marta talonchilik yurishlarini amalga oshirdilar. Xorazmliklar 1655 yilda Qorako'l, Buxoro atroflarini, 1662-1663 yillarda Buxoro va Buxoro atroflariga hujum qilib, u yerlarni talon-taroj qildilar. Dushman qo'shinlariga zarba berish, o'zaro feodal urushlarni to'xtatish imkonini topa olmagan Abdulazizxon taxtdan voz kechdi. Uning o'rniga taxtga o'tirgan ukasi Subhonqulixon (1680-1702) davrida ham Buxoro-Xiva munosabatlari murakkabligicha davom etdi. Ayniqsa Samarqand amirlarining Xiva xoni Anushaxon hukmronligini tan olib, uning nomiga xutba o'qitishlari ba'zi amirlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Subhonqulixon o'rniga Ubaydullaxon (1702-1711) taxtga o'tirdi. U markaziy hokimiyatni mustahkamlash, mustaqillikka intilgan bebosh amirlarni bo'ysundirish, ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirish uchun tinimsiz urushlar olib bordi. Ubaydullaxon yirik zodagonlar, qabila boshliqlarining mavqeyini pasaytirish, siyosiy tarqoqlikni bartaraf etish maqsadida ularni markaziy hokimiyatdan chetlashtirdi, hatto diniy-siyosiy hokimiyatga katta ta'siri bo'lgan Jo'ybor shayxlarini soliq to'lamaslik imtiyozidan mahrum etdi.

Ashtarxoniylar orasida nisbatan qat'iyatli, markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun bir necha tadbirlarni amalga oshirgan Ubaydullaxon davrida ijtimoiy-siyosiy parokandalik kuchaydi va uning o'zi fitna qurboni bo'ldi. Fitna ishtirokchisi bo'lgan ukasi Abulfayzxon (1711-1747) taxtga chiqarildi. Irodasi kuchsiz Abulfayzxon kuchli amirlar ta'siridagi qo'g'irchoq xon sifatida tarixda

qoldi. U nomigagina xon bo'lib, haqiqiy hokimiyat kuchli amirlar qo'lida bo'lgan. Ayniqsa, Abdullabiy, Ibrohimbiy, Muhammad Hakimbiylar davlat boshqaruvida katta ta'sirga ega bo'lganlar. Abulfayzxon davrida siyosiy tarqoqlik g'oyatda kuchayib, har bir viloyat amalda mustaqil boshqaruvga ega bo'lgan hokimiyatga aylanib qolgan edi. Toshkent, Xo'jand, Balx, Badaxshon, Shahrisabz, Hisor va uning atrofidagi yerlar Buxoroga bo'ysunmagandi.

Buxoro xonligidagi porakandalik, o'zaro urushlar 1736 yilda Eronda hokimiyatni egallab, mustahkamlanib olgan Nodirshoh Afshar (1736-1747) e'tiboridan chetda qolmadi va u Buxoro va Xiva xonlarini o'ziga bo'ysundirish harakatini boshladi. 1740 yilda Eron hukmdori Buxoroga qo'shin tortganda Abulfayzxon og'ir shartlarga ko'nib, sulh tuzishga majbur bo'ldi va Nodirshoh hokimiyatini tan oldi. Abulfayzxonning Eronga qaramligini tan olish bilan Ashtarxoniylarning mustaqil hukmronligi tugadi. Mamlakat boshqaruvi 1743 yilgacha Muhammad Hakimbiy, uning vafotidan keyin Muhammad Rahimbiy qo'lida bo'ldi. 1747 yilda Nodirshoh vafoti bilan Abulfayzxon o'ldirildi, uning vorislari Abdulmo'min (1747-1748), Ubaydulla III (1748-1756) nomigagina xon deb e'lon qilinib, davlat hokimiyati amalda Muhammad Rahimbiy asos solgan mang'itlar sulolasi qo'lga o'tdi. Chingizxon avlodiga mansub bo'lmagan Muhammad Rahim 1753 yilda o'z nomiga xutba o'qittirib, o'zini amir deb atadi. Mang'itlar sulolasining 1920 yilgacha hukmronlik qilgan davri tarixda shuning uchun ham Buxoro amirligi deb ataldi.

Buxoro amirligi

Mang'itlar sulolasining asoschisi Muhammad Rahimbiy 1747 yilda eroniy qizil boshlarni tor-mor keltirib, Buxoroda hokimiyatni to'la o'z qo'lga olgan edi. U barcha viloyat, shahar va qabilalar boshliqlarini Buxoroga taklif qilib, markaziy hokimiyatni kuchaytirishga qaratilgan dasturini e'lon qilib, bo'ysunmaganlarni qatl qilaman deb ogohlantirdi.

1758 yil 24 martda vafot etgan Muhammad Rahimbiy o'rniga mang'it urug'idan bo'lgan Miyonqal'a hokimi Doniyolbiy (1758-1785) taxtga ko'tarildi. Doniyolbiy Muhammad Rahimbiyning nabirasi Fozilto'rani xon taxtiga o'tkazib, hokimiyatni o'z qo'lida saqlab qoldi. Markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun yangi soliqlar tizimini joriy qilib, bir qancha ma'muriy chora tadbirlarni amalga oshirgan Doniyolbiy ko'p vaqtini bebosh amirlarni bo'ysundirish, isyonlarni bostirishga sarf qildi. U 1784 yilda Buxoroda ko'tarilgan qo'zg'olon sababli hokimiyatni shahar aholisi orasida obro'lir o'lgan o'g'li Shohmurodga topshirdi.

Amiri Ma'sum ("Begunoh amir") nomini olgan amir Shohmurod (1785-1800) o'z hukmronligi yillarida saroyda kamtarona yashab, bir qancha soliqlarni kamaytirdi, Buxoro ahliga tarxon yorlig'ini berib, ba'zi to'lovlardan ozod qildi, xalq orasida zolimligi bilan tanilgan amaldorlarni jazoladi. Madrasa ta'limini olgan Shohmurod fiqh ilmi haqida "Ayn ul-hikmat" nomli risola yozib, unda ilgari surilgan qoidalarni barcha viloyatlarga joriy etdi. U pul islohoti o'tkazib tijorat ishlarini tartibga soldi, suv inshootlarini yaxshilash bilan ishlab chiqarishning rivojlanishiga zamin yaratdi. Bularning hammasi markaziy hokimiyatning nisbatan kuchayishiga va Shohmurodning umrini oxirigacha davlatni boshqarishiga imkon berdi.

1800-1826 yillarda Buxoro taxtini boshqargan amir Haydar davrida har 3-6 oyda uzluksiz ichki urushlar va qo'zg'olonlar bo'lib turdi.

1826 yilda amir Haydarning uchinchi o'g'li Nasrullo (1826-1860) taxtga o'tirdi. U o'z yo'liga to'siq bo'lishi mumkin bo'lgan akalarini shavqatsizlik bilan qatl ettirdi va bir oy mobaynida kuniga 50-100 kishini qatl qilish bilan "Qassob amir" degan nomni oldi. Ayniqsa urushlar paytida bo'ysunmagan shahar va qishloqlar aholisini qattiq qirg'in qildi.

Amir Nasrullo Buxoro amirligi viloyatlarini birlashtirish uchun kurashni davom ettirdi. Bu kurash 30 yil davom etdi. Shahrisabz bekligini bo'ysundirish uchun Amir Nasrullo 32 marta yurish qilib 1856 yildagina o'z maqsadiga erishdi. Shunday qilib Buxoro hududlarini to'la bo'ysundirgan Amir Nasrullo Buxoroning so'nggi mustaqil hukmdori bo'lib qoldi. Undan keyin hukmdorlik qilgan Sayid Muzaffarxon (1860-1885) davrida Shahrisabz, Kitob beklari yana Buxoroga bo'ysunishdan bosh tortdilar. Buxoro Rossiya vassaliga aylangandan keyin (1868) bu shaharlar ham ruslarga bo'ysundirildi.

Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida davlat tizimida anchagina o'zgarishlar amalga oshirildi. Amir oliy hukmdor bo'lib, davlat hayotiga tegishli siyosiy, iqtisodiy, diniy va boshqa barcha masalalar uning qo'lida edi. Markaziy ijroiyy hokimiyat saroy ayonlaridan tashkil topgan bo'lib Arkda joylashgan. Davlat boshqaruvida bosh vazir-qushbegi, devonbegi, parvonachi, otaliq, dodhox, xudaychi, mirzaboshi kabi saroy ayonlari va shayxulislom, qozikalon kabi diniy rahbarlarning mavqei katta bo'lgan. Mahalliy boshqaruv amir tomonidan tayinlangan viloyat beklari va uning qo'l ostidagi mirshabboshi, soliq yig'uvchi amaldorlar, qozi, rayis, qishloq oqsoqollari qo'lida bo'lgan.

Mang'itlar sulolasi davrida amirlik 30 ta bekklik va tumanlardan iborat ma'muriy birliklardan tashkil topgan. Har bir bekklik hokimi xirojning bir qismini amirga yuborib turgan.

Buxoro amirligining xalq xo'jaligida dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq sohalari katta ahamiyat kasb etgan. Aholidan xiroj, zakot, boj, to'la, yaksara, nimsara kabi soliqlar undirib olingan.

Xiva xonligi

Elbarsxon (1512-1525) Urganch va Xiva shaharlaridan eroniylarni haydab chiqarib mustaqil xonlikka asos soladi. U bilan birga Dashti Qipchoqdan Xorazmga kelgan xalqlar o'troqlashdilar. Elbarsxonning beshinchi vorisi Avaneshxon (1526-1538) davrida Shayboniy Ubaydulla sulton (1533-1539) Xorazmni bosib olib, 1537 yilda o'g'li Abdulazizni u yerga noib qilib qoldirdi. 1538 yilda Xorazm sultonlari yana hokimiyatni qaytarib oldilar. Xorazm yerlari uchun Hojimxon (1558-1602) davrida Abdullaxon II (1557-1598) bir necha marta yurish qildi. 1575 yilda boshlangan o'zaro urushlar natijasida Abdullaxon II 1593 yildagina Xorazmni o'ziga bo'ysundirdi. 1598 yilda Abdullaxon vafoti bilan shayboniylar davlatida avj olgan o'zaro nizo va tartibsizlikdan foydalanib Xorazm o'z mustaqilligini uzil-kesil tiklab oldi.

XVII asr boshlariga kelib, Xorazm taxti uchun bo'lgan sulolaviy kurashlardan so'ng taxtga o'tirgan Arab Muhammadxon (1602-1621) davrida Xiva xonligida davlat porakandaligi yuqori cho'qqiga yetdi. Rus kazaklari, qozoqlar va qalmiqlar talonchilik yurishlari qilib mamlakat aholisining tinchini buzishga sabab bo'lgan bo'lsa, mamlakat ichida mavqei kuchaygan darvesh shayxlari ta'siridagi Arab Muhammadning o'g'illari Habash va Elbarslarning otasiga qarshi chiqishi parokandalikni avj oldirdi. Ular otasiga qarshi kurashda muvaffaqiyat qozonib, uning ko'ziga mil tortdilar, so'ngra Xivada qatl ettirdilar. Shunday qilib taxtga

o'tirgan Yelbars va Habash sultonlar (1621-1623) ukalari Isfandiyor (1623-1643) tomonidan taxtdan tushirildilar.

Xorazm tarixida yirik davlat arbobi va tarixnavis ijodkor sifatida o'z o'rniga ega bo'lgan Abulg'ozixon (1643-1663) akasi Isfandiyor vafotidan keyin taxtni egalladi. Turkman, qalmiqlarga qarshi muvaffaqiyatli urush olib borgan Abulg'ozixon Buxoro xonligi hududlariga ham talonchilik yurishlari qildi. Xiva askarlari Chorjo'y, Vardanza, Qorako'l, Karmanagacha bo'lgan yerlarni bir necha bor talashdi. 1662 yilda Abdulg'ozixon Buxoro xoni bilan sulh tuzdi.

Lekin uning O'g'li Anushaxon (1663-1687) davrida ham Buxoro va Xiva o'rtasidagi urushlar davom etdi. Subhonqulixon Xivadagi tarafdorlari yordamida taxtga Shohniyozni (1688-1702) o'tqazib, amalda Xivani vassal davlatga aylantirdi.

Arab Muhammad va uning vorisi Sherg'ozixon (1715-1728) davrida xonlikdagi siyosiy nizolar mamlakatning iqtisodini ham izdan chiqardi. 1728 yilda hokimiyatni qo'lga olgan Elbarsxon (1728-1740) ichki nizolarni bostirib, qo'shni hududlarga bosqinchilik yurishlarini uyushtira boshladi.

1747 yilda qozoq sultoni Gayibxon taxtga o'tqazildi (1747-1757). Uning davrida qozoq sultonlarining mavqei oshishi Xivada qo'zg'olon ko'tarilishiga sabab bo'ldi. 1757-1758 yillarda Xiva taxtini uning ukasi Abdullaxon boshqargan. Xiva xonligidagi siyosiy parokandalikdan foydalangan Buxoro hukmdori Muhammad Rahimbiy o'z odami Temur G'ozixonni (1758-1763) Xiva taxtiga o'tqazadi. Shu davrdan boshlab Xiva xonligida qo'ng'irotlar urug'ining mavqei mustahkamlanib borgan.

Inoq Muhammad Amin (1763-1790) 1770 yilda turkmanlarning, 1782 yilda buxoroliklarning hujumini qaytarib, Xiva xonligida qo'ng'irotlarning amaldagi hokimiyatning mustahkamlaydi. Avaz Inoq (1790-1804) davrida Xiva xonligida markaziy hokimiyat mustahkamlanib, xonlikdagi iqtisodiy ahvol yaxshilandi. Bu XIX asr boshlarida qo'ng'irotlar sulolasining hokimiyatni rasman egallashlariga zamin bo'ldi.

1804-1806 yillarda hukmronlik qilgan Eltuzarxon inoq Xiva taxtiga o'tirgan qo'ng'irotlar sulolasining birinchi xoni hisoblanadi. Uning vorisi Muhammad Rahimxon I (1806-1825) Xiva xonligini birlashtirishni nihoyasiga yetkazdi. 1811 yilda bo'ysunmas orolliklar-qoraqalpoqlarni ham Xiva tarkibiga qo'shib oldi. U o'tkazgan siyosiy, iqtisodiy, ma'muriy islohotlar natijasida boshqaruv tizim takomillashib, soliqlar tartibga tushdi. Xazina daromadlari ko'paydi.

Olloqulixon (1825-1842), Rahimqulixon (1842-1845) va Muhammad Aminxon (1845-1855) davrlarida Xiva qo'shinlarining Xurosonga yurishlari kuchaydi, Marv shahri uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez urushlar bo'lib turdi. Xiva xonlari bu davrda Sirdaryoning Orol dengiziga quyiladigan joyidan Turkmaniston hududidagi Kushkagacha bo'lgan yerlarni boshqarganlar. 1855 yilda Seraxsni qamal qilish paytida Muhammad Aminxonning halok bo'lishi mamlakatda parokandalikka sabab bo'ldi. Abdullaxon (1855-1856), Qutlug'murodxonlar (1856) 6 oydan ko'p hukmronlik qilmaslaridan o'ldirildilar. 1856 yilda taxtni Sayid Muhammadxon (1856-1864) egalladi. U bo'ysunmas turkmanlar va qoraqalpolarga qarshi urush uyushtirganligi natijasida bu xalqlarning ko'pchiligi ko'chib ketdilar. 1859 yilda Muhammad Panoh Orenburgdan yordam olib, Orol bo'yida mustaqil davlat tuzish uchun qilgan harakati bostirildi. Xivaliklar tomonidan daryoga to'siq qo'yilishi natijasida Butakov flotiliyasi qoraqalpolarga yordam bera olmadi.

Xiva xonligidagi soʻnggi mustaqil hukmdor Feruz taxallusi bilan ijod qilgan Muhammad Rahimxon II (1864-1910) boʻldi. Uning davrida xonlikning siyosiy, iqtisodiy, madaniy jihatdan yuksalishi koʻzga tashlanadi. Lekin 1873 yilda Rossiya Xiva xonligini bosib oldi va Muhammad Rahimxon II va Kaufman imzolagan Gandimiyon shartnomasiga koʻra Xiva xonligi Rossiyaga qaram davlatga aylanib qoldi.

Qoʻqon xonligi

1710 yilda Fargʻona vodiysida ancha kuchli taʼsirga ega boʻlgan, oʻzbeklarning ming urugʻi boshligʻi Shohruhbiy (1710-1721) hokimiyatni qoʻlga oldi. Shohruhbiy oʻz hukmronligi davrida Qoʻqon, Namangan, Margʻilon, Konibodom, Isfara atroflarini boʻysundirib, oʻz hokimiyatini mustahkamladi. Uning vorisi Muhammad Abdurahimbiy (1721-1733) Xoʻjand, Oʻratepa, Samarqand, Jizzax hatto Shahrisabzni oʻziga boʻysundirib mamlakat hududlarini ancha kengaytirdi. Shuning bilan birga u qurdira boshlagan shahar dastlab “Qalʼayi Rahimbiy” deb ataldi. Abdurahimbiyning bevaqt vafoti sababli ukasi Abdulkarimbiy (1733-1750) shahar qurilishini yakunlab, Tepaqoʻrgʻondan poytaxtni yangi shaharga koʻchirdi va Eski oʻrda degan joyida oʻrda-qalʼa qurdiradi.

Oʻsh, Andijon, Margʻilonni egallagan qalmoqlar 1745 yilda Qoʻqonni qamal qilganda Abdurkarimbiy Oʻratepa hokimi Fozilbek yordami bilan qalmoqlarni mamlakat hududidan haydab chiqarib, davlat mustaqilligini saqlab qoldi. Qalmoqlar garov tariqasida Muhammad Abdurahimbiyning oʻgʻli Bobobekni olib ketishadi. Abdurkarimbiy vafotidan keyin xonlar tez-tez almashtiriladi. 1750-1754 yillarda Abdurahmonbiy (1750-1751), Erdonabiy (1751-1753), Bobobek (1753-1754) xonlik qilganlar. Nihoyat, 1755 yilda Erdonabiy 2-marta hokimiyatga kelgach, xonlik ancha mustahkamlandi. U Oʻsh va Oʻzganni boʻysundirib, 1758-1759 yillarda Sharqiy Turkistonga ham yurish qilgan. Bu davrda Qoʻqon xonligi Buxoro va Xitoy bilan tengma-teng kurashadigan davlatga aylandi. Lekin Erdonabiy davrida olib borilgan urushlar mehnatkash xalqning aholini ancha ogʻirlashtirdi. Erdonabiy 1769 yilga qadar taxtni boshqargan. Undan keyin taxtga oʻtirgan Sulaymonbek bor yoʻgʻi 6 oy xonlik qildi.

Qoʻqon xonligini 1770-1800 yillarda boshqargan Norboʻtabek markaziy hokimiyatni mustahkamlash va boʻysunmas hokimlar qarshiligini bostirishda bir muncha muvaffaqiyat qozondi. U Chust va Namangan hokimlarining oʻzboshimchaliklarini tugatib, qoʻzgʻolon koʻtargan Xoʻjand shahrini boʻysundirdi va uni xonlikka butunlay qoʻshib oldi. Lekin 1799 yilda uning Toshkentni egallash uchun yuborgan qoʻshini magʻlubiyatga uchradi. Uning hukmronligi davrida olingan moʻl hosil natijasida xalq faravonligi bir muncha yaxshilandi, Xitoy hukmdorlari Norboʻtabek mustaqil xon ekanligini tan olgan. Uning vorisi Olimxon (1800-1810) davrida Qoʻqon xonligining siyosiy qudrati mustahkamlandi. Harbiy islohot oʻtkazib, qoʻshinni ancha mustahkamlagan Olimxon Angren vohasini, Toshkent, Chimkent va Turkistonni oʻziga boʻysundirdi.

Oʻzini amir deb atagan Umarxon (1810-1822) davrida siyosiy jarayon murakkablashib, Chimkent, Turkiston va boshqa shaharlarda gʻalayonlar koʻtarildi. Davlatni boshqarishda yirik yer egalari, dindorlar, harbiy sarkardalar manfaatini himoya qilib, ular bilan ittifoqda boʻlgan Umarxon bu gʻalayonlarni bostirib, xonlik hududini parchalanishdan saqlab qoldi. Uzoq urinishlar natijasida 1817 yilda Oʻratepani bosib oldi. Rossiya bilan aloqalarni mustahkamladi. 1818 yilda Umarxon “Amir ul-muslimin” unvonini olib xonlikdagi diniy hokimiyatni ham egalladi.

Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozgan Umarxon davrida Qo'qonda adabiyot, she'riyat ancha yuksaldi. 1822 yilda Umarxon kasallanib vafot etdi.

Umarxonning o'g'li Muhammad Alixon (1822-1842) hukmronligining dastabki yillarida Qo'qon xonligining yerlari ancha kengaydi. U 1826-1831 yillarda Qashg'arga bir necha marta yurish qilib, u yerdagi Xitoy hukumati bilan o'zi uchun foydali shartnoma imzolagan bo'lsa, 1834 yilgacha Qo'qon qo'shinlari Qorategin, Kulob, Darvoz viloyatlarini bosib olgan. Ichki siyosatda Madalixon xonlik hayotida katta ta'sirga ega bo'lgan, otasi tomonidan qo'llab-quvvatlangan yirik amaldorlarni surgun qildi, ko'pchilikni qatl qildirdi. Bu holat xonlikda undan norozi bo'lgan kuchlarning, birlashishuviga, dushmanlarining ko'payishiga sabab bo'ldi. Muhammad Alixonning Sharqiy Turkiston va Oltoy tog'lari ortida qo'lga kiritgan, g'alabasi sababli xushomadgo'ylari uni "g'oziy" deb ulug'lashgani bilan mamlakatda undan norozilar ko'pchilikni tashkil qilar edi.

Xudoyorxon (1845-1858; 1863 (4 oy), (1865-1875 yy.) yosh bo'lganligi sababli xonlikdagi boshqaruv Musulmonqul boshliq qipchoqlar qo'lga o'tdi. Saroyda cheksiz hokimiyatga ega bo'lgan, bosh vazir, birinchi amaldor Musulmonqulning o'z mavqeidan shaxsiy manfaatlari yo'lida foydalanishi 1853 yil oxirlarigacha davom etib, bu holat xonlikda ko'pchilikning noroziligiga sabab bo'ldi. O'ratepa, Xo'jand, Marg'ilon hokimlari Toshkent hokimi Nurmuhammad boshchiligida Musulmonqulga qarshi guruh tashkil etishdi. 1852 yil fevral va iyun oylarida Musulmonqul Toshkentga katta qo'shin bilan yurish qildi. Lekin iyun oyidagi jangda qayin otasi vasiyligidan norozi bo'lgan Xudoyorxon qo'zg'olonchilar tomonga o'tdi. 1853 yil kuziga kelib Musulmonqul ham qo'lga olinib qatl etildi. Bu paytda rus qo'shinlari xonlik sarhadlariga bostirib kirib, Oqmachit, Jo'lak, Kumushqo'rg'onni bosib olayotgan edi. Rossiya bilan Qo'qon urush holatiga o'tdi. Rossiyadek tashqi dushman xonlik sarhadlariga xavf solib turgan bir paytda xon amaldorlari, xonlar birlashish o'rniga ular orasidagi o'zaro kurash, fitna avj oldi. Natijada Qo'qon xonligi hududlari chet el bosqinchilarining zulmi ostiga tushib qoldi. 1876 yilda Qo'qon xonligi tugatildi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak XVI-XIX asrdagi o'lkamizdagi ijtimoiy, madaniy hayot ko'rib o'tganimizdek o'ziga xosliklardan iborat. Bir tomondan adabiyot, tarix, me'morchilik, san'ati sohalarida katta yuksalishlarni, betakror yutuqlarni qo'lga kiritgan bo'lsak, ikkinchi tomondan birlikning yo'qotilishi, o'zaro nizolarning avj olishi, tabiiy va texnika fanlariga e'tiborning yo'qotilishi o'rta Osiyo xalqlarini nafaqat jahon taraqqiyotidan orqada qolishiga, balki xalqimizning chet el bosqinchilari zulmi ostiga tushib qolishiga sabab bo'ldiki, bu yurtimizning 130 yildan ortiq qaramlikda qolib ketishiga olib keldi.

Shayboniylar sulolasi xukmdorlari (1500 -1601)

Muhammad Shayboniyxon	-(1500-1510)
Kuchkinchixon	-(1512- 1530)
Abu Said	-(1530- 1533)
Ubaydullaxon I	-(1533-1539)
Abdullaxon I	-(1539- 1540)
Abdulaziz - Buxoro	-(1540- 1550)
Abdulatif - Samarkand	-(1540-1551)
Barokxon (Navro'z Ahmad)	-(1551 - 1556)
Pir Muhammad	-(1556- 1560)

Iskandarxon	-(1560- 1583)
Abdullaxon II	-(1583- 1598)
Abdulmo' min	-(1598- 1599)
Pir Muhammad II	-(1599-1601)

Ashtarxoniylar sulolasi hukmdorlari

Bokimuxammadxon	-(1601-1747)
	-(1601-1605)
Valimuxammadxon	-(1605-1611)
Imomqulixon	-(1611-1642)
Nadr Muhammadxon	-(1642-1645)
Abdulazizxon	-(1645-1680)
Subhonqulixon	-(1680-1702)
Ubaydullaxon II	-(1702-1711)
Abulfayzxon	-(1711-1747)

Muhammad Shayboniyxon (1500-1510) Miniatiyura

Abdullaxon II (1557-1598)

Imomqulixon (1611-1642)

“Fikrlar hujumi” texnikasi

Auditoriya 6 ta kichik guruhga bo'linadi. Har bir kichik guruh uchun vazifa beriladi. Vazifa uchun 5 minut vaqt beriladi. Shundan so'ng har bir guruhdan bir talaba chiqib o'z mulohazalari xususida axborot beradi. Barcha guruhlar eshitilgach, o'qituvchi ularni umumlashtirib, tegishli baho beradi.

Topshiriqlar

- I. Movarounnahr Temuriylari hamda Xuroson Temuriylari siyosatidagi umumiylik va alohida tarzda olingan ichki siyosat tamoyillarini tushuntirib bering.
- II. "Zahiriddin Muhammad Boburning Movarounnahrdagi muvaffaqiyatsizligi va uni vatanni tark etishi sabablarini izohdab bering.
- III. Abdullaxon II olib borgan siyosatining mazmun-mohiyati nimada edi?
- IV. XVII asr Ashtarxoniylar davlatidagi inqirozning sabablari nimada edi?
- V. XVIII - XIX asr I yarmi o'zbek xonliklaridagi taraqqiyotning umumiy jihatlarini ko'rsatib bering.
- VI. Qo'qon adabiy muhiti shakllanishi va uning faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Temuriylar hukmronligi tarixshunosligini izohlab bering.
2. Dashti Qipchoq va Movarounnahr o'rtasida XV asr oxirlari XVI asr boshida kechgan munosabatlarning etnik shakllanish jarayoniga ta'sirini tushuntirib bering.
3. “Majhul mulk” tushunchasi nimani anglatadi?
4. Shayboniylar hukmronligini davrida davlat boshqaruvi tizimida kechgan jarayonlar nimalardan iborat bo'lgan?
5. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri me'morchiligi xususida gapirib bering.
6. O'zbek xalqi etnik shakllanishining so'nggi bosqichi haqida so'zlab bering.
7. O'zbek xonliklarining XVIII - XIX asr I yarmida Rossiya bilan kechgan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot bering.
8. XUI-XIX asr tarixshunoslik maktabi vakillari faoliyatlarini izohlab bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - Toshkent: “Sharq”, 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. - Toshkent: “Ma'naviyat”, 2008.
3. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: “Sharq”, 2000.
4. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. - Toshkent: “Sharq”, 1999.
5. X., N. Bobobekov. Qo'qon tarixi. - Toshkent: “Fan”, 1996.

6. O'zbekiston tarixi. Prof/R.H.Murtazaevaning umumiy tahriri ostida, 2005.
7. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. - Toshkent: "O'qituvchi", 1994.
8. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
9. Bobobekov X., N. Qo'qon tarixi. - Toshkent: "Fan", 1996.
10. Babaxodjayev B. Kokandskoye xanstvo: vlast, politika, religi Y. - Tashkent, 2011.
11. Bayoniy Y. Shajarai Xorazmshohiy. - Toshkent: "Kamalak", 1991.
10. Voxidov SH. Qo'qon xonligida tarixnavislik. - Toshkent: Akademnashr, 2010.
12. Ibrat. Farg'ona tarixi. - Toshkent: "Kamalak", 1991.
13. Iso Jabborov. O'zbeklar: turmush tarzi va madaniyati (etnografik lavhalar). - Toshkent: "O'qituvchi", 2003.

11- mavzu. O'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati. Jadidchilik.

Режа:

1. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasini istilo etilishi sabablari.
2. O'rta Osiyoni istilo etishga qaratilgan asosiy harbiy harakatlar. Buxoro amirligi va Xiva xonligining vassallikka aylanishi.
3. Mustamlaka zulmiga qarshi milliy-ozodlik harakatlari.
4. XIX asr oxirlari XX asr boshlaridagi ijtimoiy- iqtisodiy hayot.
5. Jadidchilik harakati va uning o'lka ma'naviy- ma'rifiy hayotida tutgan o'rni.

Таянч сўз ва иборалар:

1	Rossiya imperiyasi	6	Toshkent	11	ekspansiya	16	jadid	21	temir yo'l
2	Buxoro amirligi	7	guberniya	12	uezd	17	mardikor	22	imperator
3	Xiva xonligi	8	xon	13	oblast	18	kapitalizm	23	milliy ozodlik
4	Qo'qon xonligi	9	amir	14	volost	19	liniya	24	oqsoqol
5	general gubernator	-10	harbiy harakat	15	jandarm	20	zavod-fabrika	25	Okrug

XIX asrning birinchi yarmiga kelib, O'rta Osiyoda uch xonlik o'rtasidagi to'xtovsiz urushlar, kelishmovchiliklar xonliklardagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni tang ahvolga olib keldi, bu hududlardagi madaniy hayotni izdan chiqardi. O'lkadagi bunday vaziyat Rossiyadek bosqinchi davlat uchun o'z imkoniyatlarini amalga oshirishga qulay sharoit yaratdi.

Urush harakat-lari dastlab Qo'qon xonligiga qaratilgan edi. Imperiya qo'shinlari zamonaviy qurol-aslahaga ega bo'lib, ularga Yevropa urushlarida tajriba orttirgan general-lar rahbarlik qildilar. Dastlab general Perovskiyning qo'shini 1853 yili shiddat bilan Qo'qon xonligining strategik qal'asi bo'lgan Oqmachitni egallash uchun yurish boshladi. Salkam bir oy davom etgan qamal natijasida 28 iyul kuni hal qiluvchi jangda qal'a himoyachilari taslim bo'ldilar. Bu yerdagi 250 himoya-chidan 74 nafar kishi halok bo'ldi, o'lganlarning orasida ayollar ham bo'lgan. Rus hukumati Oqmachitni qo'lga kiritilishining katta ahamiyatini anglab, urush qatnashchilarining

unvonlarini oshirib, orden-medallar va pul mukofotlari bilan taqdirladi. Oqmachit o'rniga qurilgan rus qal'asiga general Perovskiy nomi berilib, "Perovskiy porti" deb ataladigan bo'ldi.

Qrim urushi tufayli to'xtab qolgan harbiy harakatlar 1860 yil yozida yana jonlandi. Polkovnik Simmerman boshchiligidagi 6 ta rota, 600 ta kazak, 12 ta og'ir zambarak, 4 ta raketa moslamasidan tashkil topgan rus qo'shinlari To'qmoq, so'ngra Pishpak qal'asini egalladi. 1861 yilning 25 oktabrida general – leytenant Debu boshchiligidagi rus qo'shini xonlikning Yangiqo'rg'on qal'asini vayron qilib tashladi. Keyinchalik 1862 yilda polkovnik Kalpakovskiy 4 ta rota, 2 yuzlik va 4 zambarak qo'shini bilan Marki nomidagi Qo'qon istexkomini egalladi. 1864 yil 1 may kuni Verniy istehkomidan yo'lga chiqqan polkovnik Chernyayevning otryadi qattiq jangdan keyin Avliyo ota qal'asini ham bosib oldi. Chernyayev Avliyo otani olganligi uchun general unvoni va orden bilan taqdirlandi. Xullas, 1847-1864 yillarda rus davlati Qo'qon xonligining hozirgi Qozog'iston va Qirg'iziston yerlaridagi mavqeiga qattiq zarba berib, ko'p joylarni qo'lga kiritdi. Turkiston va Chimkent shaharlari Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlaridan edi. Shu bois dushman ushbu ikki muhim shaharga shiddat bilan zarba berishga kirishdi. 1864 yil 12 iyulda Turkiston bosib olindi. 1864 yil sentabr oyining boshlarida harbiy - texnik ustunlikka ega bo'lgan dushman 22 sentabrda Chimkentni egallashga muvaffaq bo'ldi.

Turkiston va Chimkentning bosib olinishi natijasida rus harbiy qo'shinarining bosqinchilik harakatlari yanada kengayib, endilikda mintaqaning eng katta va boy shaharlaridan bo'lmish Toshkentni bosib olishga keng yo'l ochildi. 1864 yilning 1 oktabrida general Chernyayev katta harbiy qo'shinlari bilan birga Toshkentning sharqidagi Darvishak qopqa degan joyga yetib keladi. 2 oktabrda dastlabki hujum boshlandi. Ammo Toshkent mudofaasi mehnatkash ommaning umumiy mudofaasiga aylanib, shahar atrofidagi devorlarda askarlar va xalq ko'ngillilari joylashgan edi. Ular shu darajada qarshilik ko'rsatdilar ki, general Chernyayev mag'lubiyatga uchrab Chimkentga qaytib ketishga majbur bo'ldi. Mag'lubiyat o'chini olish hissida general Chernyayev 1865 yil 28 aprelda Chirchiq yonidagi Niyozbek qal'asini olishga buyruq berdi. Shaharni suv bilan ta'minlaydigan "Kaykovus" arig'i to'g'onini buzib, uni Chirchiq daryosiga burib yuboradi. 1865 yil 14 iyundan 15 iyungacha o'tar kechasi general M.G.Chernyayev boshliq qo'shinlar Toshkentga yana hujum uyushtirib, shaharning Kamolon darvozasi orqali shaharga kirib borishga muvaffaq bo'ladilar. Toshkent uchun bo'lgan janglardan so'ng 1865 yili bosib olingan hududlarda Turkiston viloyati tashkil qilindi. 1866 yili Aleksandr II ning Toshkentni Rossiya tasarrufiga olinganligi e'lon qilindi. 1867 yil iyul oyida Turkiston general gubernatorligi tashkil etildi. Markazi Toshkent bo'lgan Sirdaryo viloyati, markazi Verniy bo'lgan Yettisuv viloyatlari general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi.

Istilochilar Buxoro xonligiga qarshi urush harakatlarini ikki harbiy mavsumda - 1866 va 1868 yillarda o'tkazdilar. Amirlikdan tortib olingan hududlarda 1868 yil Zarafshon okrugi tuzilib, unga general-mayor Abramov boshliq etib tayinlandi. Amir Muzaffar tomonidan amirlik mustaqilligini amalda yo'qotuvchi va katta iqtisodiy talofatlarga sabab bo'luvchi sulhga qo'l qo'yilishi xalq yuqori tabaqa vakillarining noroziligi va nafratini yanada kuchaytirdi. Shu vajdan ham unga qarshi harakatlar ayniqsa Shahrisabz va Qarshida avj oldi.

Rossiya imperiyasining hukmron doiralari Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi yerlaridan tashkil topgan Turkiston general-gubernatorligini O‘rta Osiyodagi harbiy operatsiyalar uchun tayanch markazga aylantirib istilo tig‘ini Xiva xonligiga qaratdi. 1873 yil 29 may kuni asosiy kuchlar Xiva ostonalarida paydo bo‘ldi. Muhammad Rahimxon II Xivani o‘z ixtiyorida kuchlar bilan mudofaa qilib bo‘lmasligiga ko‘zi yetib, Izmiqsho‘r tarafidagi turkman ovuliga ketishga majbur bo‘ldi.

1873 yil 12 avgustda Gandimiyon qishlog‘ida fon Kaufman sulh shartnomalarini Muhammad Rahimxon diqqatiga havola qildi.

Chor Rossiyasining amalga oshirgan mustamlaka siyosati mahalliy mehnatkash aholining manfaatlariga butunlay zid kelishi, ular o‘rtasida norozilik kayfiyatlarini tug‘ilishida katta zamin bo‘lib xizmat qildi. 1870 yillarda Farg‘onadagi Po‘latxon qo‘zg‘olonidan so‘ng Turkistonning bir qancha shaharlarida xalq ommasining ommaviy norozilik harakatlari keng miqyosda bo‘lib o‘tdi. Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi ko‘tarilib turgan ozodlik harakatlari ichida “Oloy malikasi” nomi bilan mashhur bo‘lgan Qurbonjon dodxoh Oloy o‘lkasida tinchlik o‘rnatish uchun 1876 yilning oxiriga qadar mustamlakachilarga qarshi kurashib keldi. 1878 yilda Mingtepada Yetimxon boshchiligidagi isyon bo‘lib o‘tdi. Bu isyondan so‘ng Farg‘ona viloyati general gubernatori viloyatdagi mahalliy aholidan g‘ayriqonuniy soliq undiruvchilarni ishdan olib tashlashga majbur bo‘ldi.

1885-1890 yillarda Andijonning Qo‘rg‘ontepa uezdida Darveshxon to‘ra boshliq xalq harakati qurolli qo‘zg‘olonga aylandi. Ammo, xalq ommasining norozilik harakatlarini qurolli kuch bilan bostirishga o‘rganib qolgan chor ma’murlari bu harakatlarni ham shafqatsizlarcha bostirdilar.

1892 yil “vabo isyoni” nomini olgan Toshkent qo‘zg‘oloni XIX asr oxiridagi muhim voqealardan biri bo‘ldi. 1892 yilgi qo‘zg‘olon ko‘plab tarixiy adabiyotlarda imperiya ma’murlarining o‘lkada vabo kasali tarqalishining oldini olish uchun bo‘lgan harakat deb ta’riflangan bo‘lsa-da, aslida bu qo‘zg‘olon Rossiya imperiyasining o‘lkadagi yillar davomida olib borgan mustamlaka siyosatiga qarshi qaratilgan harakatlardan biri edi. Garchi, qo‘zg‘olon Toshkent shahrining o‘zida yuz bergan bo‘lsa-da, uning ta’siri butun Turkiston o‘lkasi bo‘ylab yoyildi. Chunki bu ozodlik harakati mustamlakachilik zulmi ostida yotgan xalqlar tuyg‘usini ifoda etar edi.

1898 yil Andijonda mutamlakachi ma’murlariga qarshi, uning mustamlaka siyosatiga qarshi yana bir ozodlik harakati bo‘lib o‘tdi. Tarixda bu “Andijon qo‘zg‘oloni” nomini oldi. Bu qo‘zg‘olon 1898 yil Andijon shahrining Mingtepa qishlog‘ida boshlandi. Dastlab qo‘zg‘olonchilar soni 500 kishidan ortmagan bo‘lsa-da, biroq atrofdagi qishloqlardan kelib qo‘shilayotgan aholi hisobiga qo‘zg‘olonchilar soni ortib bordi. Qo‘zg‘olonchilarga Muhammadali eshon “Dukchi eshon” boshchilik qildi.

Qo‘zg‘olon dahshatli tarzda bostirishlariga qaramay buning aks sadosi butun Farg‘ona vodiysiga taraldi. Asaka, Quva, Shaxrixon, O‘sh, Marg‘ilon kabi shaharlar va qishloqlarda harakatlar keng yoyildi. Lekin, rus qo‘shinlari hamma yerda ham qo‘zg‘olonni shafqatsizlik bilan bostirdi. Dukchi eshon Arslonbob qishlog‘ida qo‘lga olindi va butun xalq oldida mustamlakachi ma’murlari tomonidan 1898 yil 12 iyunda osib o‘ldirildi.

O‘lka mehnatkashlarining ahvoli Rossiyaning birinchi jahon urushiga kirishi va urush asoratlarini tugatish maqsadida ma’muriyatning ko‘rgan chora – tadbirlari natijasida ahvol yanada og‘irlashib ketdi. 1916 yil rus imperatori Ni-kolay 11 ning

“Imperiyadagi begona xalqlar erkak aholisini harakatdagi armiya rayonlarida harbiy inshootlar va shuningdek, davlat mudofaasi uchun zarur bo‘lgan boshqa har qanday og‘ir ishlarga jalb qilish” haqidagi farmoni chiqdi. Ushbu farmonga ko‘ra Sibir, O‘rta Osiyo, Qozog‘iston, Kavkaz ortidan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo‘lgan 400 ming kishini mardikorlikka olish boshlanib ketdi. Bu farmonga ko‘ra o‘lkadagi har besh xonadondan mardikor olinadigan bo‘ldi.

4 iyulda savdo va hunarmandchilik markazi bo‘lgan Xo‘jand shahrida, undan keyin Samarqand, Jizzax, Kattaqo‘rg‘on kabi shaharlarda ham xalqning norozilik harakatlari bo‘lib o‘tdi. Mustamlaka ma‘muriyati zulmiga qarshi qo‘zg‘olonlarning eng kattasi Jizzax shahrida bo‘lib o‘tdi.

17 iyulga kelib butun Turkiston o‘lkasida harbiy holat e‘lon qilindi. Jazo otryadlari va mustamlakachi ma‘murlarga juda katta huquqlar berildi. Shu munosabat bilan aholining ko‘cha va maydonlarda to‘planishi ta‘qiqlandi. Imperiya ma‘murlari harbiy kuch ishlatib, bu yerdagi qo‘zg‘oloni bostirishga mavaffaq bo‘ldilar. Jizzax qo‘zg‘oloni bo‘yicha mingga yaqin kishi qamoqqa olindi. 151 kishining ishi sudga berildi. Shulardan 84 kishi osib o‘ldirishga hukm qilindi, biroq bu jazo ham keyinroq “yumshatilib” boshqa jazolar berildi. 1916 yil qo‘zg‘oloni o‘lkada mahalliy aholining mustamlaka siyostiga qarshi qaratilgan eng katta milliy ozodlik va ommaviy xalq harakati edi. Bu qo‘zg‘olon jamiyatning barcha tabaqalarini harakatga keltirdi va o‘z domiga tortdi.

Jadidchilik harakati va milliy uyg‘onish

XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib, Turkistonda millat taqdiriga tahdid soluvchi o‘ta qaltis va og‘ir ichki tarixiy muhit paydo bo‘ldi. Bir tomondan, Rossiya imperiyasi musatamlakachiligi siyosiy jihatdan mustahkamlandi. Mustamlaka va zo‘ravonlikka mukkasidan ketgan mustamlaka tuzim esa, endi o‘z mafkurasini singdirish orqali ma‘naviy ustunlikka ham ega bo‘lishi uchun mahalliy xalqni ruslashtirish kabi shovinistik siyosatni kuchaytirdi. Uchinchidan, umuman musulmon mutaassibli (konservatizm va bid‘at) kuchaydi. Millatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli hamda ma‘naviyati tubanlashdi.

Millat va xalq mana shunday ikki tomonlama ayanchli ijtimoiy-siyosiy muhit hamda vaziyatga duch kelgan bir paytda musulmon ziyolilar din homiylari orasidan yangi bir taraqqiyparvar guruhning harakati paydo bo‘ldi. Ular «jadid» (yangi) degan ulug‘ nomga muyassar bo‘lgan holda, Millat va Vatan, musulmon xalqlari uchun ma‘naviy qalqon bo‘lib, kurash maydoniga otildilar.

Jadidchilik harakati asosan ikki davrga bo‘linadi: 1) XIX asrning 90 – yillaridan - 1917 yil fevralgacha; 2) 1917 yil fevraldan - 1929 yilgacha. Birinchi davrning o‘zi uch bosqichga bo‘linadi: 1) Jadidchilik g‘oyasining paydo bo‘lishi va muntazam uyushgan harakat shakliga ega bo‘lishi (XIX asrning 90-yillari-1905 yil); 2) Jadidchilik harakatining nisbatan tez va qarshiliksiz rivojlanishi (1905-1909 yillar); 3) Jadidchilikning chorizm tomonidan ozodlik, demokratik va inqilobiy harakatlarga qarshi kurashni kuchaytirgan davrdagi rivojlanishi (1909-1916 yillar). Ikkinchi davr ham voqealar rivojlanishiga qarab uch bosqichga bo‘linadi: 1) 1917 yil fevral-oktabr; 2) 1917 yil noyabr-1924 yil; 3) 1925-1929 yillar.

Jadidlar maorifi. Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta‘lim-tarbiya hamda ilm o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o‘tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy – dunyoviy ilmlarni o‘rgandi. Jadid maktablarida Qur‘oni-karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o‘qitila boshlandi.

Jadid maktablari to‘rt (boshlang‘ich) va yetti yillik edi. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo‘qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochildi. Jadid maktablari pullik edi. Har oyiga ota-onalar baholi qudrat, ellik tiyindan bir yarim so‘mgacha pul to‘lagan. Bu o‘rinda har ota-ona o‘zlarining boyluk va kambag‘allik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 35 foizgacha kambag‘al va nochorlarning bolalari tekin o‘qitilgan. O‘ziga to‘q oilalar esa o‘z hohishi bilan uch so‘mdan va undan ham ko‘p pul bergan. Bulardan tashqari jadidlarning o‘zlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablag‘ bilan ta‘minlab turgan.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qo‘llanma va darsliklarni ham o‘zlari yaratdilar. Sayidrasul Sayidazizovning “Ustodi avval”, Munavvarqori Abdurashidxonovning “Adibi avval”, “Adibi soniy”, “Tajvid” (Qur‘onni qiroat bilan o‘qish usuliga oid qo‘llanma), “Havoyiji diniya” (Shariat qonunlari to‘plami), “Yer yuzi”, “Usuli hisob”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islom”, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yohud ahloq“, Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Qisqacha umumiy geografiya”, “Bolalar maktubi”, “Islomning qisqacha tarixi”, “Amaliyoti islom”, “Aholi geografiasiga kirish”, “Rossiyaning qisqacha geografiasiga” va boshqalar shular jumlasidandir.

Dunyoviy hozirgi zamon oliy o‘quv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918 yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq bo‘ldilar. Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi ya‘ni jadid xalq maorifi tizimi ya‘ni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar.

Jadid matbuoti va jurnalistikasi. Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish bo‘ldi. Turkiston jadidlari rus demokratik va inqilobiy harakatining yutuqlaridan ham samarali foydalandilar.

Toshkentda Ismoil Obidiy “Taraqqiy” (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov “Xurshid” (1906), Abdulla Avloniy “Shuhrat” (1907), Sayidkarim Sayidazimboyev “Tujjor” (1907), Ahmadjon Bektemirov “Osiyo” (1908), Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev “Sadoi Turkiston” (1914-1915) gazetalarini, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o‘g‘li (Sayyox) “Al-Isloh” (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo‘ldilar. Samarqandda esa Mahmudxo‘ja Behbudiy “Samarqand” ruscha (1913) gazetasi va “Oyna” (1913-1915) jurnalini, Qo‘qonda Obidjon Mahmudov “Sadoi Farg‘ona” (1914) gazetalarini chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya “oxranka”ning ayg‘oqchilari kuzatuvini, ta‘qibi ostida bo‘ldilar.

Jadid matbuoti 1917 yil fevralda rus podshosi taxtdan ag‘darilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oralig‘ida fevraldan oktabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov “Najot” (1917 y. mart), A. Battol “Sho‘roi islom” (1917 y. may), Abdulla Avloniy “Turon” (1917 y.), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov “Kengash” (1917 yil iyun), “Ulug‘ Turkiston” (1917 y.), Qo‘qonda Bo‘lat Soliyev “Yel bayrog‘i” (1917 y. sentabr) gazetalarini, H.H. Niyoziy “Kengash”, Ashurali Zohiriy “Yurt” (1917 yil iyun) jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda “Hurriyat” (1917 yil aprel) gazetalarini chop etdilar.

Jadid adabiyoti va san‘ati. Jadidchilik harakati jadid adabiyotining asoschilari bo‘lgan yirik iste‘dod egalari-jadid adibi, shoiri, dramaturgi va san‘ati arboblari ham tarbiyaladi. Jadidshunos taniqli olim professor Begali Qosimovning ta‘kidlashicha, ularning 1905-1917 yillarda adabiy-madaniy harakatchilikda qizg‘in

faoliyat ko'rsatganlari saksondan ortiq bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Sayidahmad Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Vasliy Samarqandiy (1869-1925), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1934), To'lagan Xo'jamiyorov-Tavallo (1882-1939), Sidqiy Xondayliqiy (1884-1934), Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Muhammadsharif So'fizoda (1869-1937), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938) va boshqalar shular jumlasidandir.

Jadid adabiyotida dramaturgiya ya'ni jadid dramasi eng sermahsul va ommabop janr sifatida alohida ko'zga tashlanadi. Jadid g'oyalarining xalqqa yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr san'atining ta'sir ko'rsatishi kuchli bo'ldi. Shuning uchun ham jadid adiblarning aksariyat yirik nomayondalari o'z ijodiy-amaliy faoliyatini drama yozish va teatr bilan bog'liq holda olib bordilar.

Qo'qonda "G'ayrat" (1913 y.), Samarqandda "Zarafshon", To'raqo'rg'onda (Namangan viloyati) "Kutubxonayi Ishoqiya" (1908 y.) nomli kutubxonalar tashkil topadi. Shuningdek, jadid bosmaxonasi va kitob do'konlari ancha keng tarmoq otdi.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni zabt etishining bosqichlari

I bosqich - (1847-1864) Raim qurg'oni (1847), Oq-machitning egallanishi (1853), Pishpek va Tukmoq(1860), Avliyo-ota, Turkiston va Chimkentning egallanishi (1864);

II bosqich - (1865-1868) Toshkent (1865), Xo'jand, O'ratepa, Jizzax (1866), Kattaqo'rgon, Samarqand (1868)ni egallanishi, Cho'ponota va Zirabuloq janglari (1868), Abdulmalik To'ra ozodlik harakati (1868), Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi vassaliga aylanishi (1868).

III bosqich - (1873-1879) Xiva xonligining zabt etilishi va uni Rossiya imperiyasi vassaliga aylanishi (1873), Qo'qon xonligiga qarshi harakatlar va uning tugatilishi (1876), Turkmanistonga harbiy yurishlarning boshlanishi.

IV bosqich - (1880 - 1895) Turkmaniston janubini egallanishi, Ko'k tepa jangi (1881), Tejen (1883), Marv (1885), Kushka (1885)ni egallanishi, Pande vohasidagi mojaro, Turkiston o'lkasi chegaralarini tugal tarzda o'rnatilishi (1895).

O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishining oqibatlarini:

1. Turkiston o'lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi – o'lka manfaatlarini poymol etuvchi, mustamlaka qilish maqsadidagi voqelik bo'lgan.

2. O'lkaga amalga oshirilgan harbiy harakatlar zo'ravonlik va talonchilik harakterida bo'lgan.

3. Imperiya ma'muriyati Turkiston o'lkasida tub joy aholisi ustidan hukmronlikka moslashgan harbiy byurokratik mohiyatiga ega mustamlaka tartibotini o'rnatdi.

4. Milliy davlat tuzilmasiga ega bo'lmish Buxoro, Xiva xonliklari o'z mustaqilliklaridan mahrum bo'lib, imperiya vassallariga aylandilar.

5. Qo'qon xonligiga barham berildi.

6. O'lka Rossiya imperiyasining hom ashyo bazasiga aylantirilib, paxta yakkahokimligiga ur'gu berildi.

7. Tub joy xalqlari qadriyatlarini, an'alariga bepisand qaralib, maishiy turmush hayotiga o'zga madaniyat va ma'naviyat elementlari kirib keldi.

8. Soliq; va majburiyatlar oshirilib, aholi ikki tomonlama jabr - zulm ostida qoldi.

9. Turkiston o'lkasi rus tovarlari realizatsiya bo'ladigan bozorga aylantirildi.
10. Mahalliy aholi haq-huquqlari poymol etilib, tub joy halqlarini qoloqlik domida va harbiy-politsiya zo'ravonligi ostida ushlab turish siyosatiga zo'r berildi.
11. Tub joy xalqlari ma'naviy va madaniy rivojlanishi uchun imkoniyat berilmadi, ta'lim, sog'likni saqlash borasidagi hayot deyarli o'zgarishsiz qoldi.
12. Ichki siyosatining barcha jabhalarida buyuk davlatchilik siyosati ustun mavqega ega bo'ldi.

Topshiriqlar

- I. O'zbek xonliklari va Rossiya o'rtasida savdo aloqalarini izohlab bering.
- II. Rossiya imperiyasi harbiy harakatlarini xarita orqali tasvirlab bering.
- III. Buxoro - Rossiya va Xiva - Rossiya harbiy harakatlardagi umumiy va o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib bering.
- IV. Milliy ozodlik xarakatlarini xronologik tarzda sanab, izohlab bering.
- V. Turkiston ulkasi ijtimoiy xayotida jadid marifatparvarlari faoliyatini gapirib bering.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. XIX asr 2-yarmi XX asr boshlari tarixshunosligini izohlab bering.
2. Toshkent mudofaasi haqida gapirib bering.
3. Buxoro amirligida kechgan ichki siyosiy jarayonlarni izohlab bering.
4. Rus kapitalizmini Turkiston o'lkasiga kirib kelishi jarayonini ko'rsatib bering.
5. Turkiston o'lkasida paxta yakkahokimligini o'rnatish xususida imperiya olib borgan siyosat qanday kechgan?
6. Rossiya imperiyasi tomonidan ishlab chiqilgan va 1886 yil qabul qilingan o'lkani boshqarish haqidagi nizom haqida nimalarni bilasiz?
7. Imperiya xukumatining jadidchilik harakatiga bo'lgan munosabati qanday bo'lgan?
8. XIX asr oxirlari - XX asr boshlarida olib borilgan agrar siyosat mohiyatini tushuntirib bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. I. Karimov. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. - Toshkent: "Sharq", 2000.
3. H. Ziyoyev. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. - Toshkent: "Sharq", 1998.
4. D. Ziyoyeva. Turkiston milliy ozodlik harakati. Toshkent, 2000.
5. R. Holiqova. Rossiya - Buxoro: tarix chorrahasida. - Toshkent: 2005.
6. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. - Toshkent: Universitet, 1999.
7. O'zbekiston tarixi Prof. R.H. Murtazaevaning umumiy tahriri ostida. Toshkent. 2005.

12-mavzu. Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat

Режа:

1. Rossiyadagi 1917 yil fevral inqilobining Turkistonga ta‘sirini.
2. Oktabr to‘ntarishi. Turkistonda sovet tuzumining o‘rnatilishi uning shovinistik siyosati.
3. Turkiston Muhtoriyati xukumati va uning faoliyati.
4. Turkiston mintaqasida sovet xokimiyatiga qarshi qurolli harakat, uning sabablari va oqibatlari.
5. Xiva xonligi va Buxoro amirligining tugatilishi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi va Buxoro Xalq Sovet Respublikalarining tuzilishi, ushbu respublikalardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.

Таянч сўз ва иборалар:

1	Burjua-demokratik inqilob	8	Turkiston XKS
2	Muvaqqat hukumat	9	Turkiston Muhtoriyati
3	Ishchi, askar, dehqon deputatlari sovetlari	10	Sovet hokimiyati
4	Milliy-demokratik kuchlar	11	Sovet tuzumiga qarshi qurolli harakat
5	Oktabr to‘ntarishi	12	“Yosh xivaliklar” , “Yosh buxoroliklar”
6	Muvaqqat hukumatning Turkiston qo‘mitasi	13	Monarxik tuzum
7	“Sho‘roi Islom”, “Sho‘roi Ulamo”	14	Ajnabiy tajovuzkorlik

1917 yil 27 fevralda Petrogradda bo‘lgan demokratik inqilob Turkiston o‘lkasiga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazdi. Turkistonda yangi jamiyat kurtaklarini shakllantirish uchun harakat boshlanib ketdi. 1917 yil mart-aprel oylari o‘lkaning siyosiy uyg‘onishida burilish davri bo‘ldi. Turkiston jadidlari, milliy ziyolilari va islom ulamolarining yetakchilari bo‘lgan Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919), Munavvar Qori (1878-1931), Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev (Ubaydulla Xo‘jayev; 1882-1938), Fitrat (1886-1938), Fayzulla Xo‘jayev (1896-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burhonov (1875-1934), Mustafu Cho‘qay (1886-1941), Muhammadjon Tinishboyev (1879-1939), Sherali Lapin (1868-1919), Ahmad Zakiy Validiy (1890-1970), Obidjon Mahmudov (1858-1936) o‘lkada yangi tashkil qilingan “Sho‘roi Islomiya” (1917 yil mart), “Sho‘roi Ulamo” (1917 yil iyun), “Turon” jamiyatlari va “Turk adami Markaziyat (federalistlar) firqasi” (1917 yil iyul), “Ittifoqi musulmin” (1917 yil sentabr) siyosiy partiyalarining tuzilishida muhim rol o‘ynadilar.

1917 yil 7 aprelda Petrograddagi Muvaqqat hukumat qarori bilan kadet N.N.Shchepkin rayisligida Muvaqqat hukumatning Turkiston Komiteti tashkil qilindi. Komitet tarkibiga 9 kishi kirgan bo‘lib, ularning to‘rttasi: Alixon Bukeyxonov, M.Tinishboyev, Sadri Maqsudov, A. Davletshinlar turkiy xalqlar vakillari edi. Keyinchalik Turkiston Komitetining tarkibi o‘zgartirildi.

1917 yilda ma‘rifatchilik harakatidan siyosiy harakat darajasiga allaqachon ko‘tarilgan bois o‘lkada ham 1917 yilda to‘rt marta Butunturkiston musulmonlari

qurultoyi o'tkazildi. 1917 yil 16-23 aprelda Toshkentda bo'lgan II qurultoyda demokratik Rossiya tarkibida Turkiston Muxtoriyatini tashkil etish g'oyasi o'lg'a surildi. Bu g'oya Turkiston xalqlarining o'z milliy davlatchiligini tiklash yo'lidagi dastlabki qadami edi.

Butunturkiston musulmonlari II qurultoyining so'nggi majlisida Markaziy rahbar organ -Turkiston o'lka musulmonlari Kengashi (Kraymussovet) tashkil etilishi haqida qaror qabul qilindi. Uni tuzishdan asosiy maqsad milliy ozodlik harakatiga tashkiliy va markazlashtirilgan xususiyat kasb etish uchun bir-biri bilan tarqoq aloqada bo'lgan jamiyat, qo'mita va ittifoqlarni birlashtirish edi. Turkiston musulmonlari Markazi Kengashiga Mustafo Cho'qay rais, Validiy bosh kotib, Munavvar Qori, Behbudiy, U.Xo'jayev, O.Mahmudov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Islom Shoahmedov va boshqalar a'zo qilib saylandi. Munavvar Qori va Sadridinxon Sharifxo'ja Qozi o'g'li boshchiligida Toshkent qo'mitasi tuzildi. Shuningdek, Behbudiy rahbarligida Samarqand va Nosirxon to'ra yetakchiligida Farg'ona bo'limi ham tashkil topdi. Markaziy sho'roning organi sifatida "Najot" (muharriri-Munavvar Qori), keyinchalik "Kengash" (muharriri-Validiy) gazetalarida chiqa boshladi. Shuningdek, 1917 yilda nashr qilingan "Ulug' Turkiston", "Turon" gazetalarida muxtoriyatchilik g'oyasi bilan sug'orilgan maqolalar chop qilindi.

1917 yil 14 martda Toshkentda "Sho'roi Islomiya" tashkil topdi. Aksariyati jadidlardan iborat bu tashkilot a'zolari Turkiston mustaqilligi uchun kurash olib bordilar. 1917 yil iyun oyida Munavvar Qori boshchiligidagi "Sho'roi Islomiya" tashkilotidan "Sho'roi Ulamo" ajralib chiqdi. Sherali Lapin uning Toshkent shu'basiga asos soldi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, Qo'qon shahrida ham "Sho'roi Ulamo" jamiyati tuzildi. Lekin ikki jamiyat o'rtasida g'oyaviy kelishmovchiliklar mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan kelisha olmasdilar. Chunki "Sho'roi Ulamo" jamiyati o'z dasturida islom dinining an'anaviy asoslari bo'yicha ish ko'rishini ma'lum qilsa-da, aslida Lapin boshchiligidagi Toshkent ulamochilari avval rus monarxiyasi, so'ngra bolshevizm g'oyalari bilan o'z xarakatlarini muvofiqlashtirishga behuda urindilar. "Sho'roi Ulamo" jamiyati o'z maqsadlari targ'iboti uchun "Al - Izoh" jurnalini chiqara boshladi (muharriri-Abdumalik hoji Nabyev). Har ikki jamiyat o'rtasida g'oyaviy kurash, xususan, matbuot sahifalarida avj olib ketdi.

1917 yil 20 sentabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston va Qozog'iston musulmonlarining qurultoyi "ulamochilar" bilan "sho'roi islomchilar" o'rtasidagi uzoq va qizg'in baxslarga qaramay, nihoyat, kelishish va murosa yo'lini topdi. Qurultoyda "Sho'roi Islomiya", "Sho'roi Ulamo", "Turon" va boshqa siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yo'li bilan butun Turkiston mintaqasi uchun umumiy bo'lgan "Ittifoqi muslimin" degan siyosiy partiya tuzishga qaror qilindi. Shu tarzda Turkistonda muxtoriyat hukumati yuzaga kelmasdan ancha oldin jamiyatning keng qatlamlari vakillari, ilg'or ziyolilar bu harakatda faol qatnashib, uning poydevorini yaratishga zamin hozirladilar.

Oktabr to'ntarishi. Turkistonda sovet tuzumining o'rnatilishi, bolsheviklarning mustamlaka va shovinistik siyosati

1917 yil 25 oktabrda (yangi sana bilan 7 noyabrda) qurol kuchiga tayangan bolsheviklar (kommunistlar) Petrogradada Muvaqqat hukumatni ag'darib tashlab, hokimiyatni zo'ravonlik yo'li bilan egalladilar. Rossiyada yuz bergan voqealarning aks-sadosi oradan ko'p o'tmay Turkistonga ham yetib keldi. 28 oktabrda

Toshkentning yangi shaharida rus ishchilari va soldatlari qurolli to'qnashuvlarni boshlab, general Korovichenko qismlaridan ustun keladilar va 1 noyabrda Korovichenko va Muvaqqat hukumatning Turkiston Ko'mitasini qamoqqa oladilar. Toshkentda zo'rvonlik yo'li bilan sovet hokimiyati o'rnatiladi.

Natijada 1917 yil noyabr oyining boshida bolsheviklar faqat qurol kuchiga tayangan holda Toshkent shahrida hokimiyatni qo'lga kiritishadi. 1917 yil 15-22 noyabriga kelib Toshkentda bo'lib o'tgan O'lka rus ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining III sezida 15 kishidan iborat hukumat-Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti tuziladi. Hukumat faqat rusiy zabon aholidan iborat bo'ldi. Turkiston Xalq Komissarlari soveti (XKS) raisi lavozimini kasbi chizmachisi bo'lgan bolshevik F. Kolesov egallaydi. Turkistonda so'l inqilobiy siyosiy guruhlar, ularning namoyandalaridan tuzilgan hukumat mohiyatan chorizm mustamlakachilik siyosatiga amal qildi. Shu bilan birga Oktabr to'ntarishidan keyin Rossiyada bo'lgani singari, Turkistonda ham inqilobiy aqidalarga, eng avvalo sinfiylik tamoyillariga amal qilindi. Mulkdorlar ekspluatator va ezuvchilar; milliy ziyolilar, o'qimishli, obro'-e'tiborli xalq vakillari-milliy burjuaziya korchalonlari va malaylari; islom dini rahnamolari-reksion oqim deb, ularga qarshi ayovsiz kurash boshlab yuborildi.

Hokimiyat bolsheviklar qo'liga o'tishi bilan o'lkada Muvaqqat hukumatning barcha bo'g'inlari tugatilib, o'rniga avvalo jazo organlari va sovet boshqaruv tizimi o'rnatildi. Bu tasodifiy hol bo'lmagan. Bolsheviklar hukmronligi zo'rvonlik o'rnatilgandagina saqlanib qolishi mumkin edi. Shuning uchun ham, Turkiston XKS 1917 yil 28 noyabrda o'lkada qizil gvardiya bo'linmalarini tuzish haqida qaror qabul qiladi. Bu bo'linmalar sovet tuzumi va bolsheviklarga qarshi ko'tarilgan dastlabki ongli chiqishlarni bostirishda faol ishtirok qildilar. Shu vaqtning o'zida Butunrossiya Favqulodda komissiyasi (cheka) organlari va Inqilobiy tribunallar tashkil etildi. Proletariat diktaturasining bu jazo organlari ozodlik va demokratiyani bo'g'ishda, to'g'ri fikrlaydigan kishilarni qatag'on qilishda muhim qurol bo'ldi.

Turkiston XKS 1917 yil oxirlarida o'z qarori bilan "Sho'roi Islomiya" va boshqa mahalliy demokratik tashkilotlarni tarqatib yuborildi. Bu tashkilotlarning rahbarlari keyinchalik Turkiston Muxtoriyati hukumatiga qo'shildilar, ayrimlari sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatiga g'oyaviy rahnamolik qildilar. Natijada zo'rvonlik va xalqlarni ezishga qaratilgan sovet siyosati o'zining ilk kunlaridan boshlab, Turkistondagi tub xalqlarga nisbatan mustamlakachilik zulmini yuritdi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning faoliyati

O'lkada siyosiy partiyalar tuzilishi, dasturiy xujjatlar qabul qilinishi Turkistonda milliy harakatning keng quloq yoyganidan dalolat berardi. 1917 yil oktabr-noyabr oylarida Turkiston o'lkasida, xususan, Toshkent va Qo'qonda yuz bergan voqealar ham milliy harakatlarni kuchayib ketishga sabab bo'ldi. 1917 yil 26-28 noyabrda (yangi hisob bilan 9-11 dekabrda) Qo'qon shahrida Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tdi. Turkistonni boshqarish shakli uch kun davom etgan qurultoyning diqqat markazida turdi. Bu masala muhokamasida so'zga chiqqanlarning ko'pchiligi Turkistonning muxtor respublika deb e'lon qilinishi o'lka aholisining ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqqan va unga mos tushishini uqtirdi. Muxtoriyat va mustaqillik e'lon qilish fikrini hamma qo'llab-quvvatladilar.

28 noyabr (yangi hisob bilan 11 dekabr)da tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi aniqlanib, TURKISTON MUXTORIYATI deb ataladigan bo'ldi.

Qurultoy o'sha kuni yig'ilishda Butunrossiya Ta'sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Millat) Majlisi qo'lida bo'lishi kerak, deb qaror qabul qiladi.

Qurultoyda Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolaridan 8 kishidan iborat tarkibda Turkiston Muxtoriyati hukumati tuzildi. Hukumatning Bosh vaziri hamda ichki ishlar vaziri etib Muhammadjon Tinishboyev saylandi. Islom Sulton o'g'li Shoahmedov-Bosh vazir o'rinbosari, Mustafo Cho'qay-tashqi ishlar vaziri, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev (Ubaydulla Xo'jayev) - harbiy vazir, Hidoyatbek Yurg'uli Agayev-yer va suv boyliklari vaziri, Obidjon Mahmudov-oziq-ovqat vaziri, Abdurahmon O'rozayev-ichki ishlar vazirining o'rinbosari, Solomon Abramovich Gersfeld-moliya vaziri lavozimlarini egallashdi.

Oradan ko'p o'tmay Millat Majlisi tomonidan tasdiqlangan qonunlar e'lon qilindi, shuningdek, yangi hukumat mamlakat Konstitusiyasini tayyorlash uchun taniqli huquqshunoslarni jalb qildi. "El bayrog'i", "Birlik tug'i", "Svobodniy Turkestan", "Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana" kabi hukumat gezatalari o'zbek, qozoq va rus tillarida nashr qilina boshlandi. Avval chiqayotgan "Ulug' Turkiston" gazetasi ham o'z sahifalarida muxtoriyat hukumati faoliyatiga alohida o'rin berdi.

Muxtor hukumatning xalq o'rtasidagi obro'-e'tibori va nufuzi bolsheviklarni tashvishga solib qo'ygan edi. 1918 yil 19-26 yanvar (yangi hisob bilan 1-8 fevral)da Toshkentda bo'lgan Turkiston o'lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining favqulodda IV sezdida muxtoriyat masalasi asosiy o'rinda turdi. Sezd Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning a'zolarini qonundan tashqari holatda deb, hukumat a'zolarini qamoqqa olish to'g'risida qaror chiqardi.

30 yanvar (yangi hisob bilan 12 fevral)da Turkiston XKS muxtoriyat hukumatini tugatish uchun harbiy harakatlarni boshlandi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil askarlardan tashqari armanlarning "Dashnoqtsutyun" partiyasi a'zolaridan tuzilgan qurolli to'dalardan ham foydalandi. Ularga qarshi dastlabki jangda muxtoriyatning milliy qo'shinidan tashqari qo'qonlik tinch aholi vakillari ham qatnashdi. Asosan bolta, cho'kich, tayoq ko'targan xaloyiqning soni 10000 kishiga yetdi. Shunga qaramay, qurolsiz bu kishilar qizil askarlarning Qo'qon shahriga hujumini uch kun davomida mardonavor qaytardilar. Shahar ustiga uch kun davomida to'plardan yondiruvchi snaryadlar otildi. Muxtoriyat qo'shinining tirik qolgan qismi qo'rboshi Kichik Ergash qo'rboshi boshchiligida shahardan chiqib ketdi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati qizil askarlar va dashnoqlarning qonli hujumlari oqibatida ag'darib tashlandi. Ammo Qo'qon va uning atrofidagi tinch aholini talash, o'ldirish avjiga chiqdi. Faqat Qo'qonning o'zida uch kun davomida 10000 kishi o'ldirildi. Shahar butkul vayronaga aylantirildi.

Hukumat boshlig'i Mustafo Cho'qay shaharni tark etib, yashirinishga majbur bo'ldi. Vazirlarning ayrimlari halok bo'ldi. Ba'zilarini bolsheviklar qo'lga olishdi. 1918 yil 22 (eski hisob bilan 9) fevralda Qo'qon shahridagi Rus-Osiyo banki binosida bolsheviklar tomonidan tayyorlangan "tinchlik sharnoma"si Qo'qon ahli vakillari bilan imzolandi.

Turkiston mintaqasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat va uning tarixiy ahamiyati

Turkiston Muxtoriyati hukumatining tugatilishi hokimiyatiga qarshi harakatning butun Farg'ona vodiysida ommaviy ravishda boshlanishiga bir turtki

vazifasini oʻtadi, xolos. Bu harakatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar boʻlgan. Ularga shahar aholisining aksariyat qismi: oʻziga toʻq badavlat oilalarning vakillari, savdogarlar, islom dini arboblari hamda baʼzi boylar qoʻshildi. Harakat qatnashchilari safida oq-qorani tushungan savodxon kishilar-ziyolilar ham koʻpchilikni tashkil qilardi va bir soʻz bilan aytganda, ular safida xalqning barcha tabaqasiga mansub kishilar bor edi.

Dastlabki milliy harbiy harakatning tashkil topishi Kichik Ergash (taxminan 1885-1918) va Katta Ergash (taxminan 1880-1921)ning nomlari bilan bogʻliqdir.

1918 yil 27 fevralda Qoʻqon atrofidagi Bachqirda boʻlgan janglarning birida Kichik Ergash shahid boʻlgach, uning oʻrniga Katta Ergash (uni Mulla Ergash ham deyishgan) Fargʻona vodiysida bolsheviklarning mustamlakachilik tartibiga qarshi ozodlik bayrogʻini koʻtardi. Qoʻqon uezdida harakatning dastlabki tayanch nuqtasi Bachqir qishlogʻi edi.

Margʻilonda esa militsiyaning sobiq boshligʻi Muhammad Aminbek Ahmadbek oʻgʻli-Madaminbek (1892-1920) kurash boshladi. “Oʻz oldiga sovet hokimiyatini agʻdarish va Fargʻona muxtoriyatini tiklash vazifasini qoʻygan Madaminbek ustomon siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi”,-deb tan olinadi 1918 yilga oid arxiv hujjatlarining birida.

Turkiston mintaqasidagi mazkur harakatning muhim xususiyati shundaki, bu harakatda maqsadlar va vazifalar qanday boʻlishidan qatʼi nazar boshdan oxirigacha bir ustuvor gʻoya-Turkistonning milliy mustaqilligi yotadi. Bu harakat goh kuchayib, goh pasayib turishiga qaramay, unda ishtirok etuvchilarning tarkibi oʻzgarib turishi va ikkilamchi manfaatlar oʻrtada turganligi hamda obektiv va subektiv omillar kuchlar muvozanatiga salbiy taʼsir qilishiga qaramay, harakatning asosiy maqsadi Turkiston mustaqilligi boʻlib qolaverdi.

Turkistondagi bu harakatning uyushgan bir shaklda namoyon boʻlishida qoʻrboshilar koʻrsatgan gʻayrat-shijoatni alohida taʼkidlab oʻtish kerak. Qoʻrboshilar harakatning harbiy rahbarlari boʻlib, ular oʻz jangovarliklari bilan mashhur edilar. Oʻz vaqtida Fargʻona vodiysida Kichik Ergash, Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek, Muhiddinbek, Islom Polvon, Yormat Maxsum, Samarqand viloyatida Ochilbek, Bahrombek, Buxoro respublikasida Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor, Anvar Posho, Salim Posho, Davlatmandbek, Fuzayl Maxdum, Xorazm respublikasida Junayidxon kabi qoʻrboshilar bu harakatni yagona kuchga birlash-tirish uchun rahbarlikni birin-ketin oʻz qoʻllariga olsalarda, lekin Turkiston mintaqasidagi istiqlolchilik urush harakati boshdan oxirigacha yagona markazga toʻliq uyusha olmadi. Bu vaqtlarda Turkistonda beqaror vaziyatdan foydalangan baʼzi kishilar talonchilik guruhlari tuzib, xalqni talaganlar. Kommunistik mafkura har ikki toifaga bir xil “bosmachilar” tamgʻasini yopishtirdi.

Vatan ozodligi va uning tinchligi yoʻlida Turkiston ayollari ham kurash olib bordilar. Istiqlolchilar safida ayollar nafaqat oddiy jangchi, balki ayrim hollarda qoʻrboshi sifatida jang qildilar. Fargʻona vodiysida Shakarxon va Muhiddinbekning onasi singari oʻzbek va qirgʻiz yoʻlboshchilaridan yetishib chiqdi va ular qoʻrboshilar milliy istiqlol kurashi tarixiga shonli sahifalar qoʻshdilar. Karmanalik Nodira qiz esa Ibrohimbek qoʻshinida maxsus ayollar guruhiga boshchilik qilib, Sharqiy Buxoroda qizil askarlarga qarshi mardonavor kurashdi.

1920-1924 yillarda bu harakat Buxoro va Xorazm respublikalarida ham avj oldi. Buxoro va Xorazmdagi milliy muxolifatning ozodlik kurashlari alohida oʻziga xos yoʻnalish va xususiyatga ega boʻlib, oʻta murakkabligi va ziddiyatliliigi bilan

Turkiston respublikasidagi qurolli harakatdan ajralib turadi. Buxorodagi qo'rboshilar o'rtasida Ibrohimbek (1889-1932) alohida salmoqqa ega. U amirlik tuzumi ag'darib tashlangach, Sharqiy Buxorodagi qo'rbo-shilar guruhlariga umumiy rahbarlik qilib, bolsheviklar va bosqinchi qizil armiyaga qarshi mustaqillik kurashini boshladi. Ibrohimbek 1921 yil sentabrda bo'lgan Buxoro qo'rboshilarining qurultoyida "Islom lashkarboshisi" unvoniga sazovor bo'ldi va Buxorodagi barcha istiqbolchilarning Oliy bosh qo'mondoni qilib saylandi. U qisqa muddat ichida o'n ming nafardan ortiq askar to'plab, Qorategin va Darvoz viloyatlarini qizil askarlar qo'lidan ozod qilishga muvaffaq bo'ldi.

Xorazm respublikasida ham 1920 yil bahoridan boshlab qizil askarlarning misli ko'rilmagan talonchilik va zo'ravonliklariga qarshi harakat boshlandi. Qurolli kurashni turkmanlarning yovmut urug'i boshlig'i Qurbon Mamed Sardor-Junayidxon (1857-1938) boshchiligidagi guruhlar ko'p yillar davomida kurash olib bordi. Uning qo'shini saflarida o'zbek, qoraqalpoq va qozoqlar ham ko'pchilik edi. Qisqa muddatda Junayidxon o'z qo'shinini 20000 kishiga yetkazdi.

Umuman olganda qizil armiyaning bosqini va mustabid sovet rejimiga qarshi ko'tarilgan qurolli harakat 1935 yilga kelib butun Turkiston mintaqasida tamomila mag'lubiyatga uchradi.

Xiva xonligining tugatilishi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi va undagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar

Turkiston va Buxorodagi kabi Xiva xonligida jadidchilik harakatining shakllanishida tashqi omil, ya'ni Rossiyadan kelgan ilg'or fikrli ziyolilar, inqilobiy ruhdagi surgun qilingan yoshlar va Rossiyadagi o'zgarishlar ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Xorazmdagi jadidchilik harakatidan 1914 yil avgust oyida Yosh xivaliklar tashkiloti tuzildi, unga rayis qilib Polvonniyoz Hoji Yusupov (1861-1936) saylandi. Yosh xivaliklar harakatida bu davrda qozikalon Bobo Oxun Salimov (1874-1929)ning ham o'rni bo'lakcha edi. Yosh xivaliklar dasturining asosini mavjud tuzum doirasida islohotlar o'tkazish, maktab-maorif ishini yaxshilash, xon hokimiyatini cheklash kabi masalalar tashkil qilar edi.

1916 yilda Xivaga qaytib kelgan Junayidxon yolg'izlanib qolgan Asfandiyorxon tomonidan "sardori karim", ya'ni xonning lashkarboshisi qilib tayinlandi va xonlikdagi hokimiyat to'la ravishda Junayidxon qo'lga o'tdi. Biroq, 1918 yil oktabr oylariga kelganda yosh xivaliklar ta'siri bilan Junayidxon va Asfandiyorxon o'rtasiga nizo solinadi va buning natijasi o'laroq Junayidxonning o'g'li Eshshi Asfandiyorxonni qatl qiladi. Uning o'rniga akasi Sayid Abdulloxon xon deb e'lon qilinadi. Bu orda Junayidxon Xiva xonligi hududida bolsheviklardan mustaqil bo'lgan davlatni saqlab qolishga harakat qiladi va 1918 yil noyabr oyida Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlarda tashkil qilingan sovet hukumatiga qarshi bir necha marotaba muvaffaqiyatsiz urush olib boradi. 1919 yil aprel oyida sovet hukumati bilan Junayidxon o'rtasida Taxta shartnomasi tuzildi. Unga sovet hukumati tomonidan Xristoforov, Xiva xonligi tomonidan Junayidxon imzo chekdilar. Bu vaqtinchalik kelishuv bo'lib, unga ikkala tomon ham amal qilmaydi. 1919 yil 22 dekabrga kelib mustaqil davlat - Xiva xonligi hududi bosib olinadi. 1920 yil 1 fevralda Junayidxon qo'shinlarini tor-mor qilgan qizil armiya Xiva shahriga kirib bordi. 2 fevral kuni so'nggi Xiva xoni Sayid Abdulloxon taxtdan voz kechadi.

Shu yili Xivada Jumaniyoz Sultonmurodov rayisligida Muvaqqat inqilobiy qo'mita tashkil etiladi. 1920 yil 26-30 aprel kunlari Xorazm mehnatkashlarining

birinchi qurultoyi bo‘lib o‘tib, unda Xiva xonligi xududida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilganligi e‘lon qilindi va Polvonniyoz Hoji Yusupov rayisligida Xalq Nozirlar Sho‘roi tuzildi.

Xorazmda siyosat va xo‘jalik sohasidagi islohotlar ham ziddiyatli tarzda kechdi. Albatta, XX asrda iqtisodiy 1920-1921 yillarda agrar sohada dastlabki o‘zgarishlar amalga oshirilib, 10000 desyatina yer dehqonlarga bo‘lib berildi. Bundan tashqari, ularga urug‘, dehqonchilik asboblari hamda ssuda (qarz) ajratildi. Dehqonlarga kredit hisobidan 5000 chorva mol sotildi. Eski sug‘o-rish inshootlarini qayta tiklash bilan birga yangilari ham qurildi. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ning e‘lon qilinishi bilan karvonsaroylar, korxo-nalar, kullar va to‘qaylar ijaraga berila boshlandi. Hukumat madaniy-ma‘rifiy va sog‘liqni saqlash ishlariga ham katta e‘tibor qaratdi. 1920 yil bahorida Respublikada yangi tipdagi maktablar tashkil qilina boshlandi. 1921 yil sentabrda Xivada ochilgan xalq dorulfununi respublika madaniy hayotida katta voqea bo‘ldi. Ammo Xivani bosib olish jarayonida kirib kelgan qizil armiya, uning qo‘mondonlari, yevropalik bolsheviklar respublikadagi ijtimoiy-siyosiy hayotga salbiy ta‘sir ko‘rsatdilar. Ular mahalliy sharoitni, xalq ommasi kayfiyati va qarashlarini nazar-pisand qilmay tezkorlik bilan inqilobiy chora-tadbirlarni amalga oshirishga kirishdilar. Bu ishlarni amalga oshirishda Xorazm Kompartiyasi (1921 yil dekabrda tuzilgan) ularning eng yaqin yordamchisiga aylandi. 1923 yil kuzidan boshlab Xorazm respublikasidagi demokratik o‘zgarishlarga butunlay chek qo‘yildi. Xorazmni sovetlashtirish jarayoni o‘zining yuqori bosqichiga ko‘tarildi. Bu holat 1924 yilning oxirigacha davom etdi.

Buxoro amirligining ag‘darilishi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi va undagi siyosiy o‘zgarishlar

Oktabr to‘ntarishidan keyin sovet Rossiyasi bilan Buxoro amirligi o‘rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. Turkiston respublikasining bolsheviklardan iborat rahbariyati Buxoro amirligining davlat mustaqilligini rasmiy ravishda tan olishiga qaramay, amalda uning ichki ishlariga doimiy ravishda aralashib turdi.

1920 yil 25 avgustda Turkiston fronti qo‘mondoni M.V.Frunze qizil askarlarga Buxoroni bosib olish uchun buyruq berdi. Keskin janglardan so‘ng-2 sentabrda Buxoro shahri bosib olinib Sayid Olimxon hokimiyatdan ag‘darib tashlandi. Shaharga kirgan qizil askarlar Arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo‘shbegi va boshqa amaldorlarning boyligini musodara qilganlar. askarlar va qo‘shin rahbarlari katta boylik orttirganlar. Sentabr oyining boshida amirlik xazinasini va boshqa boyliklar ortilgan 2 eshelon yuk Samarqand va Toshkent orqali Moskvaga jo‘natildi. Buxoro shahridan so‘ng qizil armiya 27 beklik (ba‘zi manbalarda 32 beklik)ni ham birin-ketin egallab, Buxoro amirligiga barham berishdi.

1920 yil 14 sentabrda bo‘lgan Xalq Nozirlar Sho‘rosi, Revkom (Inqilobiy qo‘mita) va Buxoro Kompartiyasi MKning umumiy yig‘ilishida 9 kishidan iborat Butun Buxoro inqilobiy qo‘mitasi (rayisi-Abdulqodir Muhitdinov) va respublika hukumati-11 kishidan iborat Xalq Nozirlar Sho‘rosi (rayisi-Fayzulla Xo‘jayev) tuzildi. 1920 yil 6-8 oktabrda amirning yozgi saroyi-Sitorayi Mohi Xosada chaqirilgan Butun Buxoro xalq vakillarining I qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi e‘lon qilindi. 1920 yil oktabr-noyabr oylarida BXSR bilan RSFSR o‘rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921 yil 4 martda har ikki davlat o‘rtasida Ittifoq shartnomasi imzolandi.

Ushbu shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi.

Buxoro hukumati oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri yer-suv masalasini hal qilish edi. 1920 yil 30 sentabrda Buxoro Markaziy Revkomi «Yer to'g'risida»gi dekretni qabul qildi. Dekretga muvofiq, sobiq amir unig qarindoshlari va amaldorlari qo'lidagi butun yer-mulk kambag'al va yersiz dehqonlarga taqsimlab berildi.

Buxorodagi yangi tuzum va uning ijobiy chora-tadbirlarini aholi ma'qullab kutib oldi. Biroq yangi hokimiyat tomonidan mulkdorlar tabaqasiga nisbatan ko'rilgan qattiq choralar, ularga tegishli butun mol-mulkning musodara qilinishi, saroy ayonlari va amir amaldorlarining yoppasiga hibsga olinishi va otib tashlanishi amir xazinasining Moskvaga olib ketilishi, majburiy oziq-ovqat razvyorstkasi va uning qattiqqo'llik bilan amalga oshirilishi, islom dini va ulamolarga nisbatan dushmanlik siyosati, respublika hududida turgan qizil armiya ta'minotining aholi zimmasiga yuklatilishi buning ustiga, qizil askarlarning bosqinchilik va talonchilik faoliyati haqqoniy ravishda xalqning kuchli noroziligiga sabab bo'ldi.

1921 yil 18-23 sentabrda bo'lgan Butun Buxoro xalq vakillarining II qurultoyida demokratik ruhdagi BXSР Konstitusiyasi qabul qilindi. Buxoro tarixidagi dastlabki Konstitusiya fuqarolarning demokratik huquq va erkinliklarini qonun bilan mustahkamladi. Konstitusiyada davlatni idora etish uchun xalqning barcha tabaqa vakillarining ishtiroki ta'minlandi. Xususiy mulk va savdo-sotiq erkinliklari unda o'z ifodasini topdi. BXSР Konstitu-siyasi barcha fuqarolarga teng siyosiy huquq berdi, milliy tengsizlikni yo'qotdi.

1923 yil 3 iyunda Buxoroga SSSR Qurolli kuchlarining Bosh qo'mondoni S.S.Kamenev, Turkfront Inqilobiy harbiy kengashi rayisi A.I.Kork, RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi a'zosi Mixaylov va boshqalar kelishdi. Ular Buxoro hukumati faoliyatidan qoniqmayotganliklarini ochiq aytib, sotsialistik o'zgarishlarni jadallashtirish kerakligini ta'kidlashdi. Oradan ko'p o'tmay 12 iyunda RKP(b) MK Siyosiy byurosi maxsus qaror qabul qilib, Buxoro hukumatini sovetlashtirish chora-tadbirlarini belgilab berdi. Sovet hukumati o'z buyruq-larini tez va qarshiliksiz amalga oshirish uchun RKP (B) MK kotibi Y.E.Rud-zutakni Buxoroga jo'natdi. 1923 yil yoziga kelib mustabid sovet tuzumi Buxoroda o'ziga xos davlat to'ntarishini amalga oshirdi. Milliy qo'shin va milliy valyuta bolsheviklar tomonidan tugatildi. 1924 yil 18-20 sentabrda bo'lib o'tgan Butun Buxoro xalq vakillarining V qurultoyida BXSР Buxoro Sovet Sotsialis-tik Respublikasi (BSSR)ga aylantirildi. BSSRning tuzilishi yuqoridan turib sun'iy tarzda amalga oshirilgan xodisa edi. Natijada taraqqiyotning demokratik yo'li inkor qilinib, sotsialistik yo'nalishi tanlandi. 1924 yil noyabr oyi oxirida xuddi Xorazm respublikasi singari Buxoro SSR ham tuga-tilib, uning hududi 1925 yilda tashkil etilgan O'zbekiston SSR (1929 yilgacha tarkibida Tojikiston ASSR ham bo'lgan) va Turkmaniston SSRga kiritildi.

Blits –so'rov savollari

1. 20-yillarning ikkinchi yarmida O'zbekistonda qanday "siyosiy ishlar" to'qib chiqarilgan edi?

2. Nima uchun va qachondan boshlab din va ruhoniylarga "qarshi kurash" e'lon qilindi?

3. 30-yillarning ikkinchi yarmidagi ommaviy qatagonlar fojiasining asosiy sabablarini nimada deb bilasiz?

4. 40-yillar oxiri va 50-yillar boshidagi qatagonlar asosan qaysi soha vakillariga taaluqli edi?

5. Stalin qatag'onlari O'zbekistonga qanday zarar yetkazdi?

“Aqliy hujum” olib borish savollari

1. Nima uchun sobiq O'zbekiston SSR ning tuzilishini o'zbek xalqi davlatchiligi tarixida asosiy bosqich deb xisoblash mumkin emas?

2. Sovetlarning O'zbekistonda yuritgan iqtisodiy siyosati qanday maqsadlarga yo'naltirilgan edi?

3. “Hujum” harakatiga zaruriyat bor edi-mi?

4. Yer-suv islohati qanday ijtimoiy oqibatlarga olib keldi?

5. Ma'muriy buyruqbozlik tizimi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida qanday aks etdi?

6. “Quloqlashtirish” siyosati o'zbek qishlog'ini qanday ahvolga olib keldi?

7. 20-30 yillarda O'zbekistonning madaniy xayotida mavjud bo'lgan asosiy g'oyaviy ziddiyatlar nimalardan iborat edi?

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. O'zbekistonda 20-yillardagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat haqida tushunchangiz qanday?

2. Sovetlarning 20-30 yillarda O'zbekistonda sanoatlashtirish va jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlarini nimalarda ko'rasiz?

3. Paxta yakkaxokimligining kuchayishi va uning oqibatlari haqida ma'lumot bering.

4. 20-30 yillarda fan va madaniyat qay ahvolda edi?

5. Kommunistax mafkura hukmronligi yillarida ma'naviy hayotdagi cheklashlar nimalarda aks etgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ruyxati

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T.: «Ma'naviyat», 2008.

2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - T.: «Sharq» 2000.

3. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. “O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida”. - T.: «Sharq», 2000.

4. Usmonov.D- va boshqalar. O'zbekiston tarixi darslik. - T.: «Moliya- Iqtisod», 2006.

6. Usmonov.Q., va boshqalar. O'zbekiston qaramlik va Mustaqillik yillarida. - T.: “Oqituvchi”, 1996.

7. Bobobekov X,- va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (qisqacha ma'lumotnoma). - T.: «Sharq», 2000.

8. Rajabov.Q. va boshqalar. O'zbekiston tarixi solnomasi. - T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2007.

9. Xaydarov I. O'zbekistonda iqtisodiy kengashlar faoliyati (1917-1934 y). - T., 2008.

10. Yermetov A. Turkistonda nazorat o'rganlari faoliyati.-T., 2007.

11. Axmad Zaki Validiy Tug'on. Bo'linganni bo'ri yer. (Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurash tarixidan xotiralar) -T., 1997.

13-Mavzu. Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari va ularning mustamlakachilik mohiyati O‘zbekistonning ma’naviy-madaniy qaramligi va uning oqibatlari. Qatag‘onlik siyosati.

Режа:

1. O‘zbekistonda 20-yillardagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat. Milliy-davlat chegaralanishi. Sobiq O‘zSSR ni tuzilishi.
2. Sovet hokimiyatining 20-30 yillarda O‘zbekistonda amalga oshirgan sanoatlashtirish va qishloq xujaligini jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlari.
3. 20-30 yillarda fan va madaniyat.
4. Sovet tuzumining qatag‘onlik siyosati va uning fojiali oqibatlari.

Таянч сўз ва иборалар:

1	NEP (YAIS)	8	Emansipatsiya
2	Milliy davlat chegaralanishi	9	“Hujum” harakati
3	Tarixiy ildiz	10	Kommunistik mafkura
4	Ma’muriy buyruqbozlik tizimi	11	Mustabid tuzum
5	Sanoatlashtirish	12	“Madaniy inqilob”
6	Qishloq xujaligini jamoalashtirish	13	Paxta yakkaxokimligi
7	“Quloqlashtirish”	14	Qatag‘onlik siyosati

1920 yillar tarixga o‘ta murakkab va ziddiyatli, turli ijtimoiy guruh va kuchlar siyosiy qarama-qarshiligi avj olgan, Turkistonda Markazning imperiyacha munosabatlar mustahkamlanayotgan, o‘lkadagi ochlik, iqtisodiy tanglik, vayronaga aylangan sanoat, transport, qishloq xo‘jaligini tiklash, ya’ni sovetlarning “tinch sotsialistik qurilish” yo‘liga o‘tish davri bo‘lib kirdi. Ushbu davrdagi eng dolzarb masalalardan biri bu- hokimiyat masalasi edi. Milliy muxolif kuchlar esa xokimiyat masalasini birinchi navbatda xalqning o‘z taqdirini o‘zi belgi-lashda ko‘rishar edi. Sanoat va qishloq xo‘jaligining inqirozi, ochlik, inqilobcha zo‘ravonlikning kuchayishi mahalliy xalq milliy manfaatlarining ochiqdan-ochiq inkor etilishi Turkistondagi turli ijtimoiy qatlamlar orasida sovet hokimiyatiga nisbatan ishonchsizlik va norozilikni keltirib chiqarmoqda edi.

1921 yilning bahoriga kelib sovet hokimiyati oldida vayron bo‘lgan qishloq xo‘jaligini tiklash vazifasi ko‘ndalang bo‘lib turdi. Buning asosiy sababi esa dehqonlarning ko‘plab ko‘tarilishlari bo‘ldi. Bu esa siyosatni qaytadan ko‘rib chiqish, sanoat bilan qishloq xo‘jaligi o‘rtasida ta’sirchan iqtisodiy aloqalarni yo‘lga qo‘yish zaruratini keltirib chiqardi. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi respublika milliy daromadining asosiy qismini berganligi, dehqonlar esa aholining 80 foizini tashkil etganligi tufayli sovet hokimiyatining dastlabki yillarida agrar masala markaziy o‘rinni egallardi.

Markaz Turkiston o‘lkasiga asosiy xomashyo bazasi sifatida qarab kelganligi bois, o‘lka qishloq xo‘jaligining bosh sohasi hisoblangan paxtachilikni rivojlantirishga alohida e’tiborini qaratdi. Xususan, RKP (b) MKning 1922 yil 11 yanvaridagi “Turkiston Kompartiyasiga” deb nomlangan xatida, Turkiston Kompartiyasining qishloq xo‘jaligi sohasidagi faoliyatida birinchi o‘ringa sug‘oriladigan yerlarda ekin maydonlarini tiklash, paxtachilikni rivojlantirish hamda

mavjud sugʻorish tizimini tuzatish masalalari hal etilishi lozimligi taʼkidlandi. Paxtachilikni tiklash va rivojlantirish ishlariga rahbarlik qilish uchun 1920 yilda Bosh Paxtachilik Qoʻmitasi va paxta yetishtiruvchi respublikalarda unga boʻysunuvchi paxtachilik qoʻmitalari tuzildi. Turkiston respublikasidagi barcha haydaladigan maydonlar, seleksiya stansiyalari, irrigatsiya inshootlari, Paxtachilik qoʻmitasi ixtiyoriga oʻtkazildi.

Yangi iqtisodiy siyosat tufayli qishloq xoʻjaligida kooperativ va shirkatchilik harakati ham avj oldi. 1923 yilda Turkiston respublikasida qishloq xoʻjaligi va kredit kooperatsiyalar tizimi tashkiliy jihatdan tugal ravishda shakllandi deyish mumkin. Davlatning kooperativ qurilish siyosati ikki yoʻnalishda olib borildi. Bir tomondan, kooperatsiya mayda tovar xoʻjaligini sotsializmga jalb qilish vositasi, shaxsiy va jamoa manfaatlarining kelishuv shakli sifatida baholansa, ikkinchi tomondan kooperatsiyaga xususiy sektorni siqib chiqaruvchi ijtimoiy qurol deb qaraldi. Biroq, har kimni ham kooperativga qabul qilishavermasdi. Sinfiy tanlov mavjud edi. Kambagʻallarga ustivorlik berilardi. Aholining oʻziga toʻq qatlamlariga nisbatan qatʼiy talablar belgilangan edi. 1927 yildan esa kooperativ uyushmalarini “davlatlashtirish” siyosati boshlanib, uning xoʻjalik hisobi asosidagi negizlari tobora koʻproq qoʻporildi.

20-yillar boshlaridagi Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotining alohida xususiyati-bu oʻlka mahalliy aholisining milliy oʻz-oʻzini anglashining oʻsganligi deyish mumkin. Hokimiyat pogʻonalaridagi milliy rahbar kadrlar ham tuzumga, uning siyosatiga ochiqdan-ochiq qarshi fikr bildirib, mahalliy aholining manfaatlarini himoya qildilar.

Lekin milliy rahbarlarning vatanparvarlik chiqishlari Markazning keskin noroziligiga sabab boʻldi. Markaz ularga qarshi siyosiy quvgʻinni avj oldiradi. Q.Otaboyev va A.Rahimboyevlar “qoʻpol xatolari” uchun oʻz lavozimlaridan boʻshatildi. Nazir Toʻraqulov ham qatagʻonlik toʻlqinidan qutulib qolmadi va 1939 yilda otib tashlandi. Yana bir millatparvar rahbarlardan biri, yetuk davlat arbobi Inomjon Xidiraliyev edi. U 1922 yilning oxirida Butunrossiya MIQga maxsus xat bilan murojaat qilib, “Mahalliy aholining barcha qatlamlarini sovet ishlariga jalb qilishga, bu ishlarni aholining milliy turmush tarziga moslashtirgan holda amalga oshirishga, Turkistonda ish yuritishni mahalliy aholi tiliga oʻtkazishga” eʼtiborini qaratgan edi. Mana shunday rahbarlar qatoriga yana A. Ikromov, Y. Oxunboboyev, F. Xoʻjayevlarni ham kiritish mumkin edi.

1925 yilning 13 fevralida OʻzSSR Sovetlarining Buxoroda ochilgan I - Umumoʻzbek qurultoyida “Oʻzbekiston SSR tuzilgani toʻgʻrisida deklaratsiya” qabul qilindi. Oʻzbekiston SSR sovetlari MIQning raisi etib Yoʻldosh Oxunboboyev saylandi. Oʻzbekiston XKS rayisi etib F. Xoʻjayevni tasdiqladi. Tuzilgan Oʻzbekiston SSRga tugatilgan Turkiston ASSRdan Sirdaryo, Fargʻona va Samarqand viloyatlarining katta qismi, Buxoro respublikasidan uning markaziy va gʻarbiy qismi (Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari), shuningdek Xorazm SSRdan Xorazm vohasi kirdi.

1930 yilda Qoraqalpoq muxtor viloyati RSFSR tarkibiga kiritildi. 1932 yilning 20-martida esa, SSSR MIQ Rayosati “Qoraqalpogʻiston avtonom viloyatini Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish va uni RSFSRga kirishi toʻgʻrisida” qaror qabul qildi. Oʻsha yilning may oyida avtonom respublika Sovetlarining I Taʼsis qurultoyi xukumatni tuzdi. Unda QQASSR MIQ rayisi etib, Koptleu Nurmuhamedov, Xalq Komissarlari Kengashi rayisi etib esa Qosim

Avezovlar saylandilar. 1936 yilda SSSRning yangi Konstitusiyasi qabul qilindi va unga ko'ra QASSRning O'zbekiston SSR tarkibiga kirishi ko'zda tutilgan edi. Buning asosiy sababi hududiy yaqinlik, yagona tarixga ega bo'lganligi deb e'tirof etildi. 1937 yil 12 fevralda O'zSSRning yangi Konstitusiyasi qabul qilindi. O'sha yilning 6 martida esa, QASSRning yangi Konstitusiyasi e'lon qilinadi. Qoraqalpog'iston O'zbekiston tarkibida bo'lganida, o'zbek va qoraqalpoq xalqlari o'rtasidagi do'stlik yanada mustahkamlandi.

O'zbekistonda mustamlakachilikka asoslangan iqtisodiy siyosatning oqibatlari

1925 yilning dekabrda bo'lib o'tgan VKP(b) XIV qurultoyi sotsializm g'alabasining asosiy sharti sifatida sovetlar davlatida "sotsialistik industrilashtirish"ni avj oldirishga e'tiborini qaratdi. Sanoatlashtirish O'zbekistonda dastlab sekinlik bilan amalga oshirildi. Chunki kosibu-hunarmandchilik ustivor soha edi. Mamlakatni jadal industrilash uchun mablag' masalasi keskin munozaralarga sabab bo'ldi. Industrilashtirishni jadallashtirish tarafdorlari mablag'ni qishloq xo'jaligi hisobidan olish rejasini ilgari surdilar, muxolif taraf esa, sanoatlashtirish siyosatini yoqlagani holda uni aholining moddiy ahvolini, turmush sharoitini yaxshilash va qishloq xo'jaligida kooperatsiyani asta-sekin ixtiyoriy ravishda amalga oshirish bilan birgalikda olib borishni taklif qildi. Keskin siyosiy bahs munozara-lardan keyin mablag'ni agrar sektordan olishga qaror qilindi. O'zbekiston iqtisodiyoti agrar xarakterda edi, zero 1927-28 yillarda iqtisodiyotda qishloq xo'jiligidan hissasi 61,6%ni, sanoatniki esa 38,4 %ni tashkil qilardi edi. Respublikadagi mavjud sanoatning 90%i qishloq xo'jalik xomashyosini ishlashga ixtisoslashgan edi, mahsulotlarni qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning 2 dan 3 qismini paxtachilik sanoati tashkil qilardi.

Sanoatni jadal rivojlantirish natijasida O'zbekiston Markazga rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokerit, volfram, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlaydigan va sho'rolar mamlakatini xom ashyo qaramligidan xalos etishga yordam beradigan yirik xom ashyo mintaqasiga aylandi. O'zbekistonning oltin sanoati butun mamlakatning to'lov balansini mustahkamlash uchun katta mablag'lar berib turdi. Biroq, aholining ijtimoiy ehtiyojlari nazar-pisand qilinmadi, uning moddiy farovonligiga e'tibor berilmadi, bu esa turmush darajasining pasayib ketishiga olib keldi.

Shuningdek, shahar va portlarni birlashtiruvchi yangi temir yo'l liniyalari qurilishiga ham e'tibor berildi. Farg'ona (Iskobil)-Quvasoy (1922), Qarshi-Kitob(1924), Amudaryo (Samsonovo)- Termiz (1925). 1928-29 yillarda paxtachilikni rivojlantirish maqsadida Asaka –Shahrixon, Sirdaryo-Paxtaorol temir yo'llari qurildi, shuningdek, Qorasuv-Osh (1935) va boshqa temir yo'l liniyalari qurilib foydalanishga topishirildi. 1929-1931 yillarda uzunligi 1452 km bo'lgan Turkiston-Sibir (Turksib) temir yo'li qurildi.

20-yillardan O'zbekistonda avtomobil transporti vujudga keltirildi. 1921 yilda respublika avtomobil transporti ixtiyorida 40 yengil va 15 yuk avtomobili hamda Toshkent avtomobil ta'mirlash ustaxonasi bor edi. 1940 yilgacha Lenin nomidagi katta avtomobil yo'li (710 km), Farg'ona avtomobil yo'li (343 km) qayta ta'mirlandi va bir qancha yangi yo'llar qurib bitkazildi.

Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) tufayli O'zbekiston qishloqlaridagi ahvol ancha yaxshilangan, dehqonlar o'z mahsulotini sotish, g'o'za va boshqa ekin maydonlarini kengaytirish orqali turmush darajasini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'l-gan

edi. Biroq, 20-yillarning ikkinchi yarmidan YAIS (NEP) o'z mohiyatini yo'qo-tib, erkin savdo va xususiy tadbirkorlikka chek qo'yila boshladi. O'ziga to'q xonadonlarning yerlarini musodara qilish hisobiga kambag'al dehqonlarni yer bilan ta'minlash bilan qishloqda "sotsialistik ijtimoiy tuzum" ning asosi bo'lgan jamoa bo'lib xo'jalik yuritishni rivojlantirishni ko'zlab, keng miqyosli agrar islohotini avj oldirildi.

Biroq islohot o'tkazishning repressiv-majburiy usullari, boy dehqonlarning davlat tomonidan terror qilinishi o'z navbatida ularning keskin norozilik chiqishlariga sabab bo'ldi. Shu tariqa, yer-suv islohoti qishloqda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelgan edi. Davlat o'z navbatida "boy-quloq unsurlari"ning qarshiliklarini bartaraf etish uchun o'zining bor kuchini ishga soldi. Tortib olingan yerlarning asosiy qismi kolxozlar va sovxozlar ixtiyoriga topshirilgan edi. Shunday qilib, 1925-29 yillardagi yer-suv islohoti sho'ro xukumatining mulkdor sinflarni tugatish, sinfsiz jamiyat qurish uchun qilgan chora-tadbirlaridan biri bo'ldi. Ushbu jarayon keyingi yillarda qishloq xo'jaligini majburiy jamoalashtirishga zamin yaratgan edi.

O'zbekistonda yoppasiga jamolashtirishni tezlashtirish hamda "quloqlar" bilan kurash olib borishni kuchaytirishga yordam tariqasida Markaz 25 ming tashkiliy-siyosiy tajribaga ega bo'lgan rus ishchilarni yuboradi. Bu yerga "25 mingchilar" asosan Moskva, Leningrad, Ivanovo-Voznesenk va SSSRning boshqa sanoat markazlaridan O'zbekistonga 433 ishchi yuborildi. Ulardan tuzilgan brigadalar o'zbek qishloqlarida kolxozlar tuzish hamda "quloq qilish" kompaniyasida "faol" ishtirok etdilar.

1930 yilning o'zidayoq respublikada 2648 ta boy va "quloq" xo'jaliklari tugatilib, ko'plab dehqonlar o'z xo'jaliklarini tashlab ketishga majbur bo'ldilar. O'zbekistonda jamoalashtirish asosan 1932 yilning oxiri 1933 yilning boshlarida tugallandi. Bu davrga kelib respublikaning 79 dan 61 tumanida barcha dehqon xo'jaliklarini kolxozlarga birlashtirish nihoyasiga yetkazilgan edi. Jami O'zbekistonda jamolashtirilgan xo'jaliklar 74,9%ni tashkil etdi. Birinchi besh yillik(1928-1932) oxirlarida respublikada 9734 kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgan edi. Majburiy jamolashtirish siyosati qishloqning mustaqil rivojlanishini barbod qildi, qishloq ahli ongiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, dehqonlarning yerga egalik tuyg'usini yo'q qildi.

O'zbekistonda "madaniy inqilob" va uning oqibatlari

XX asr 20-30 yillardagi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyat respublika ma'naviy-madaniy hayotida ham o'z aksini topdi. Sho'rolarning "madaniy inqilob" tadbiri jamiyatning barcha jabhalari qatorida ilm-fan, madaniyat, san'at, maorif, oliy ta'lim sohalarini ham o'z izmiga solgan edi. Ta'lim-tarbiyaning o'choqlari bo'lgan milliy maktablarga ham bu siyosat o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Sovet hokimiyatning dastlabki yillaridanoq an'anaviy ta'lim tizimini yo'q qilish avj oldirildi.

Mana shunday sharoitda mahalliy ziyolilar zamonaviy milliy oliy ta'lim tizimini yaratish, dunyoviy bilimlardan dars bera oladigan o'qituvchilar tayyorlash davr talabi ekanligini teran his etib, zamonaviy milliy universitet yaratish ishiga bel bog'ladilar. Munavvar Qori Abdurashidxonov tashabbusi bilan Musulmon Xalq Universiteti (dorilfununi)ni tashkil etish guruhi saylanadi va 1918 yilning 9 aprelida uning hovlisida shu dorilfununining 9 kishidan iborat tashkiliy hay'ati ta'sis etiladi. Musulmon Xalq Dorilfununi 1918 yilning 12 mayida Toshkent shahrining eski

shaharida tantanali ravishda ochildi. Uning 13 ta maktabi 14 maydan ochila boshladi, eng oxirgisi esa 17 iyunda tarkib topdi. Ulardan 4 tasi ayollar maktabi edi. 1918 yilning 31 mayida esa, Musulmon Xalq Dorilfununining oliy ta'lim bosqichi - Musulmon Dorilmuallimini tashkil etiladi.

Kompartiyaning madaniy merosni inkor etish siyosati arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish haqidagi qarorida ham o'z aksini topdi. Buning sababini sho'rolar "madaniy o'sishda texnik xususiyatga ega to'siqlardan biri bu qoloq transkripsiyadir" hamda "an'anaviy arabcha yozuv faqatgina diniy musulmon an'analari nuqtai nazaridagina qimmatlidir" deb uqtirib, arab yozuvining mavqeini pasaytirishga harakat qiladilar. Shu munosabat bilan O'zbekiston kommunistlarining III-qurultoyi: (1927 yil noyabr) "Yangi lotin alifbosiga yanada shiddatliroq yo'l bilan o'tish kerak" deb ta'kidladi va 1929 yilda o'zbek yozuvi lotin grafikasiga o'zgartirildi. Chunki, O'rta Osiyoni arablar istilo qilgan VIII asrdan boshlab nafaqat diniy kitoblar, balki fanning barcha sohalarida o'n uch asr mobaynida yaratilgan yozma madaniyat yodgorliklari, o'lka aholisi amal qilib kelgan huquq manbalari ana shu yozuvda yaratilgan edi. Shu sababdan bu mahalliy xalqni nafaqat dinidan balki madaniyatidan, o'ziga xos huquqidan ajratib, sovet qolipiga majburan solish edi.

1940 yilda esa lotin grafikasining kirillitsa bilan shoshilinch almashtirilishi, O'zbekiston aholisining bilim darajasining o'sishiga, o'zbek tilining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Sovet hokimiyati yillarida, ayniqsa, 20-yillarda adabiy-madaniy hayot qizg'in tus oldi. Jadid adabiyoti asr boshidan 20 yillik rivojlanish tajribasiga tayangan holda taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilgan, ham shaklan, ham mazmunan barkamollik kasb etgan hamda mazmun mohiyatiga ko'ra 20-yillarda yangi bir bosqichga ko'tarilib, umumturkiy badiiy tafakkurning zabardast siymolari sifatida etirof etilgan Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lponni ma'naviyat maydoniga chiqardi.

Oktabr to'ntarishidan so'ng, respublikamizda bir qancha ilmiy va o'quv muassalari tashkil etildi. Xususan, 1918 yilda tashkil etilgan Turkiston Xalq Universiteti qoshida bir qancha ilmiy-tadqiqot institutlari faoliyat ko'rsata boshladilar. Tuproqshunoslik va geobotanika, biologiya, zoologiya, pedagogika va psixologiya, fizika-matematika, ekologiya ilmiy-tadqiqot institutlari shular jumlasidandir.

1930 yillarda respublikamiz hamda mintaqada ilm-fan ravnaqiga munosib hissa qo'shgan mahalliy millatga mansub olimlar yetishib chiqdilar. Ular: T.Qori-Niyoziy, T.Sarimsoqov, S.Sirojiddinov, O.Sodiqov, T.Zohidov, U.Oripov, S.Umarov va boshqalardir.

Ilmiy-tadqiqot muassasalari tarmog'i va ilmiy kadrlar sonining jadal o'sishi, olimlar oldiga yangi vazifalarning qo'yilishi, ilmiy-tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish va ularni muvofiqlashtirib turish ishlarini takomillashtirishni taqozo qildi. 1932 yilda Fan qo'mitasi ta'sis etilib, 1940 yilda uning negizida Ittifoq FA O'zbekiston filiali (O'zFAN) tuzildi. Shu davrdan O'zFAN O'zbekistonning ilmiy-tadqiqot markaziga aylandi. Uning tarkibiga geologiya, botanika, kimyo, suv xo'jaligi muammolari, tarix, til va adabiyot institutlari; tuproqshunoslik, zoologiya, fizika va matematika sektorlari; Toshkent astronomiya observatoriyasi; iqtisodiy tadqiqotlar va kartografiya byurosi kiritildi.

1943 yilda O‘zFAN asosida O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi (O‘zFA) tashkil etildi, uning birinchi prezidenti etib akademik Toshmuhammad Niyozovich Qori-Niyoziy saylandi.

O‘zbek matematika atamashunosligi asoschisi, taniqli matematik Toshmuhammad Qori Niyoziy zamonaviy o‘zbek matematik tafakkurining shakllanishi va rivojiga bebaho hissa qo‘shgan olimdir. Uning Beruniy mukofotiga sazovor bo‘lgan uch jildlik “Asosiy matematik analiz kursi” nomli asarining ilmiy qimmatini oliy matematikadan birinchi o‘zbek tilidagi original qo‘llanma ekanligidir. O‘zbekiston xalqlarining madaniy hayoti tarixiga oid ilmiy ishlar, o‘zbek matematika va astronomiya ilmlari tarixi, xususan, Ulug‘bekning astronomiya maktabiga oid asarlar ham Qori Niyoziy qalamiga mansubdir.

Siyosiy qatag‘onliklar

1922 yil 30 dekabrda tashkil topgan SSSR qudratli unitar (qo‘shma) davlat bo‘lib, unda rasmiy federatsiya subektlari suveren huquqlar va real mustaqillikdan mahrum edilar, imperiya tarkibidan chiqib keta olmasdilar. O‘zbekiston ham faqat nomigagina SSSR tarkibidagi suveren ruspublika hisoblangan, aslida esa ittifoqqa har tomonlama qaram edi. SSSRda qaror topgan boshqaruvning ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi jamiyatning barcha sohalarini o‘z maqsad va vazifalariga bo‘ysundirgan, ijtimoiy-siyosiy hayot o‘ta siyosiy lashti-rilib, o‘zgacha fikrlashlarga qarshi shafqatsiz kurash olib borilar edi.

20-30 yillarda mustabid tuzumga qarshi fikr bildirganlarni ta‘qib ostiga olish avj oldi. Ayni shu paytda “18 lar guruhi”, “inog‘omovchilik”, “qosimovchilik”, “badriddinovchilik” - kabi siyosiy ishlar to‘qib chiqarilgan edi. Minglab ziyolilar yo‘q qilinishining cho‘qqisi 1937-39 yillarga to‘g‘ri keldi. 1937 yil dekabr-1938 yil yanvarida XKS va O‘Z KP(b) MQning “O‘zSSR Xalq Maorif Komissarligi tizimida ziyonchilik oqibatlarini bartaraf etish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori e‘lon qilingandan so‘ng, xalq ta‘limining barcha sohalarida, ayniqsa mahalliy tilda dars beriladigan maktablar, pedagogik bilim yurtlari va institutlarida o‘qituvchi kadrlar va talabalarni “tozalash” ishlari avj oldirib yuborildi.

Xalq ta‘limi tizimidagi maorifparvar ziyolilarga qarshi olib borilgan quvg‘in va qatag‘onlarga “xalq dushmanlari, chet el josuslari”-A.Ikromov, F.Xo‘jayev, I.Karimov va boshqalar o‘zlarining Maorif komissarligidagi “odamlari”- Usmonov, Ro‘ziyev, Sorokin, Kojuxovlar orqali xalq maorifiga katta ziyon etkazishgan, degan bo‘htonlar “asos” qilib olindi: “Ular turli choralar bilan o‘zbek xalqini sotsialistik madaniyatning ilg‘or vakili-buyuk rus xalqidan ajratmoqchi bo‘ldilar, yoshlarni millatchilik bilan zaharlashga harakat qildilar... Ular bir tomondan, o‘zbek maktablarida Lenin va Stalin asarlarini o‘rganishga imkon beruvchi rus tili o‘qitilishiga qarshilik ko‘rsatib, ikkinchi tomondan, marksizm-leninizm klassiklarining asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilinishiga to‘sqinlik qildilar.”

Taniqli o‘zbek shoiri, dramaturg va tarjimon Usmon Nosir o‘zining “Yurak”, “Mehrim”, “Norbo‘ta”, “Naxshon” va boshqa she‘riy dostonlari bilan shuhrat qozongan. Shuningdek, u Dobrolyubov, Lermontov asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Usmon Nosir ham 1944 yilda sovet rejimining begunoh qurboni bo‘lgan.

O‘zbekiston Prezidenti I.A.Karimov ta‘kidlaganidek, respublika NKVDsi “uchlik” lari tomonidan 1937-39 yillarda 41 mingdan ziyod kishi qamoqqa olinib, ulardan 6 ming 920 tasi otib tashlangan edi. Millatning ilg‘or taraqqiyparvar ziyolilari qatag‘on qilinishi oqibatida xalqimiz ularning noyob asarlarini o‘qishdan uzoq vaqt mahrum bo‘ldi.

Ma'lumki, sovet hukmronligi davrida din davlatdan ajratilgan, deb e'tirof etilgan, nomigagina vijdon erkinligi e'lon qilingan bo'lsa-da, aslida 30-yillar boshi dindor va e'tiqodli kishilarga zo'ravonlik va siyosiy qatag'onlikning cho'qqisi bo'ldi. 20-30 yillardagi mustabid tuzumning qatag'onlik siyosati jiddiy va fojiali oqibatlariga olib keldi. Milliy ziyolilarning jismonan yo'q qilinishi oqibatida milliy madaniyat to'la-to'kis rivojlana olmadi. Millatning aql-idrokli kishilari mahv etilgach, hamma "yo'l boshchi"ning itoatkor quliga aylantirildi. Shunday qilib, har qanday o'zgacha fikrni kuch bilan bo'g'adigan, ommaviy o'zboshimchalik va zo'rlik bilan Vatanga sodiq necha o'n minglab kishilarni qirib tashlagan mustabid tartibot qaror topdi va kuchaya bordi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. -Toshkent: "Sharq", 1998.
2. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. - Toshkent "O'zbekiston", 2005.
3. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillik erishish ostonasida. - Toshkent: "O'zbekiston", 2011.
3. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent "Sharq", 2000
4. Murtazayeva R.X- va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. - Toshkent: Universitet, 2003.
5. Usmonov K-, Sodiqov M., Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. - Toshkent: "Meros", 2002
6. Otamurod Kushjonov, Ne'matjon Polvonov. Xorazmdagi ijtimoiy- siyosiy jarayonlar va harakatlar. (XIX asr II yarmi - XX asr birinchi choragi). - Toshkent, 2007.
7. Rajabov Q. Xorazmdagi istiqloqlilik harakati tarixi. Junaidxon. //Jamiyat va boshqaruv. - №2, 2000.
8. Ibodinov A.Madaminbek. - Toshkent: "Sharq", 1998.
9. Xo'jayev M. Shermuxammadbek qo'rboshi. - Toshkent: "Sharq", 2008.
10. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. - Toshkent: Universitet, 2006.

Mustabid sovet tuzumiga qarshi qurolli harakatning sabablari

Siyosiy sohada

- ❖ Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi.
- ❖ Chorizm shovinizmining yangi shaklda davom etishi.
- ❖ Agrar masalada bir tomonlama zo'ravonlik usulining qo'llanishi.
- ❖ Qozilik sudi va vaqf yerlarining bekor qilinishi.
- ❖ Xotin- kizlarni jamoatchilik ishlariga jalb etishni sun'iy ravishda tezlashtirilishi.
- ❖ Inson huquqlarining kamsitilishi.

Iqtisodiy sohada

- ❖ Yalpi mehnat majburiyatlari.
- ❖ Sanoatni, xunarmandchilik ustaxonalarining musodara qilinishi.
- ❖ Xususiy savdoni bekor etilishi.
- ❖ Ozik-ovqat razvyorstkasi.
- ❖ Paxtachilikda davlat monopoliyasining o'rnatilishi.
- ❖ Mulkdorlarni tugatishni avj olishi.

Manaviy sohada

- ❖ Eski maktablarning yopilishi
- ❖ Milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sinfiy yondashuv, ularni toptalishi
- ❖ Asriy an'analar va qadriyatlarning poymol etilishi
- ❖ Mahalliy xalq tarixi va madaniyatining kamsitilishi
- ❖ Milliy til, din va urf-odatlar, maishiy turmush tarzi, milliy xis-tuyg'ularning oyoq-osti qilinishi

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. 1917 yil fevral inqilobi va uning Turkistonga ta'sirini gapirib bering.
2. Turkistonda mustabid sovetlar xokimiyatining o'rnatilishiga mahalliy xalqning munosabati qanday bo'lgan?
3. Oktabr to'ntarishi, Turkistonda sovet tuzumining o'rnatilishi qay tariqa roy berdi?
4. Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning faoliyati haqida gapirib bering.
5. Sovet xokimiyatiga qarshi qurolli harakatning ma'naviy rahnamolari kimlar edi?

14-mavzu. Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek xalqining fashizm ustidan qozongan g'alabaga qo'shgan hissasi.

Режа:

1. O'zbekiston moddiy va ma'naviy kuchlarining fashizmga qarshi safarbar etilishi.
2. O'zbekiston iqtisodiyotini g'alaba uchun safarbar etilishi.
3. O'zbekiston fan va madaniyati arboblarning fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi.
4. O'zbekiston jangchilarining frontdagi jasorati.
5. Urush yakuni va saboqdari.

Таянч сўз ва иборалар:

1. Barbarossa rejasi	9. Milliy harbiy qo'shilma
2. Blitzkrieg	10. Harbiy holat
3. Natsist	11. Front orqasi
4. Evakuatsiya	12. Baynalmilallik
5. Mudofaa jang'armasi	13. Partizanlar
6. Konslager	14. Harbiy operatsiya
7. Jangovor aslahaxona	15. blokada
8. "Temir yo'l urushi"	16. Bronetexnika

1941 yil 22 iyul yakshanba kuni tongotarida avgust shartnomasini buzib, fashistlar Germaniyasi SSSR ga hujum boshladi. Germaniya bilan uning ittifoqchilari-Italiya, Finlandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirdilar. Bu urushga majburan tortilgan Sovet Ittifoqi xalqlari mustamlaka asoratida bo'lgan barcha respublikalar shu jumladan, O'zbekiston xalqlari uchun og'ir sinovlar vaqti va ularning nemis fashist bosqinchilariga qarshi fidokorona kurashi boshlandi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq, butun mamlakatda bo'lganidek, O'zbekistonda ham partiya tashkilotlari tomonidan mitinglar va yig'ilishlar tashkil qilindi. 1941 yil 22 iyundayoq Toshkent to'qimachilik kombinatining ishchilari ana

shu daqiqadan boshlab o'zlarini Vatan himoyasiga safarbar qilingan deb hisoblashlarini bildirdilar. 23-24 iyunda Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg'ona, Nukus va boshqa shaharlardagi yig'ilishlarda Vatan himoyasi uchun har qanday vazifani bajarishga shay ekanliklarini bildirgan o'zbekistonliklar harbiy komissarliklarga frontga ko'ngilli sifatida jo'natishlarini so'rab arizalar bera boshladilar.

Urushning dastlabki kunlaridanoq sovet xalqi-o'zbekistonliklar ham bosqinchilar ustidan g'alabaga erishishga butun kuchlarini baxshida etdilar. Mustabid tuzum zulmi ostida ezilayotgan xalqlar qandaydir g'oyalarni emas, balki ona-yurt-Vatanlarini himoya qildilar. O'zining vatanparvarlik burchini yuksak darajada his qilgan o'zbek xalqi fashizmdan faqat SSSRni emas, eng avvalo O'zbekistonni himoya qilishni, uni yana bir bosqinchidan saqlab qolishni maqsad qilib qo'ygan edi. Chunki xalqimiz sotsializm niqobi ostida qilingan bosqinchilik siyosiy qatog'onlar zahmini hali unutmagan bir davrda gitlerchi bosqinchilarning bosib olingan hududlarda qilgan ashaddiy jinoyatlari, ular o'rnatayotgan tartib to'g'risidagi xabarlarni eshitib fashizmning mustabid tuzumdan ham dahshatliroq, insoniyat boshiga kelgan ofat ekanligini anglab yetgan edi, ya'ni xalq o'zini dushmani to'xtashishga va uloqtirib tashlashga qodir bo'lgan birdan bir kuch deb his qildi. U kommunistik tizim foydasini emas, balki fashizmga qarshi kurashning adolatli ekanligi g'oyasini tanladi. Shu jihatdan ham I.A.Karimovning "urush davri voqealarini, jangchilarimizning jasoratlarini tahlil etishda va ta'riflashda ham mafkurabozlikni... kamroq aytish" ga doir chaqirig'i nihoyatda dolzarb bo'lib jaranglaydi. Prezident haqli ravishda bunday deb ta'kidlagan edi: "Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z Vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz. Bu achchiq, lekin oliy haqiqatni unutishga xech kimning haqqi yo'q va bunga yo'l ham bermaymiz!" Chunki o'zbekistonliklarning jang maydonlaridagi jasorati, front orqasidagi fidokorona mehnati mustabid davlat mashinasining tazyiqi, erksiz harakat tarzida emas, balki ongli, asl vatanparvarlikning manbai bo'lgan Vatanga muhabbat tuyg'usining yuksak darajadagi ko'rinishi bo'ldi.

Urushning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning barcha moddiy va ma'naviy kuchlari, resurslari front uchun safarbar qilina boshlandi. Umumiy harbiy safarbarlik e'lon qilindi.

Harbiy vaziyat front orqasini mustahkamlash yuzasidan shoshilinch chora-tadbirlar ko'rishni talab qildi. Xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga tushirish umumiy dasturning tarkibiy qismi bo'ldi. O'zbekiston iqtisodiyoti ham harbiy vaziyatdan kelib chiqib zudlik bilan front manfaatlariga bo'ysundirildi. Respublika sanoat korxonalarini urush boshlanishi bilanoq qayta qurilib, mudofaaga zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazildi. qayta qurish grajdanlar urushi yillarida sinovdan o'tgan harbiy-kommunistik usullar bilan amalga oshirildi. 26 iyundan boshlaboq mamlakatda ishchilar va xizmatchilar uchun ishdan tashqari vaqtda majburiy ishlab berish joriy etildi. Katta yoshdagilar uchun ish kuni olti kunlik ish haftasida 11 soatgacha uzaytirildi. Aslida ish kuni 12-14 soatga cho'zilardi. Ta'tilga chiqish bekor qilindi. Bu hol ishchi xizmatchilar sonini ko'paytirmasdan turib ishlab chiqarish quvvatlari hajmini taxminan 1g'3 ga oshirish imkonini berdi.

Ishchi kuchining yetishmasligi natijasida idora xizmatchilari, uy bekalari, o'quvchilar ishlab chiqarishga jalb etildi. 1941 yil dekabrda harbiy korxonalarining barcha xodimlari safarbar deb e'lon qilindi va mazkur korxonalariga birlashtirib qo'yildi. Korxonalardan o'zboshimchalik bilan ketib qolganlar 5 yildan 8 yilgacha muddat bilan qamoqqa hukm qilinardi. Biroq odamlar mamlakat ichkarisida-O'zbekistonda ham "yuqoridan" ortiqcha qistovsiz ozodlik va mustaqillik yo'lida fidokorona mehnat qildilar.

Respublika hukumati 1941 yil sentabr-dekabrda O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishni harbiy izga moslab qayta qurishning umumiy rejalarini belgilab berdi. qabul qilingan qarorlarda xalq xo'jaligini qayta qurishga doir aniq vazifalar belgilangan bo'lib, sanoat korxonalarining mudofaa mahsulotlarini ishlab chiqarishga o'tish muddatlari belgilanib, ichki imkoniyatlardan foydalanish tavsiya etilgan.

Kadrlar, xom ashyo, ishlab chiqarish vositalari tanqisligiga qaramasdan 1941 yil dekabrdayoq respublikadagi 30 ga yaqin korxonalar mudofaa uchun mahsulot bera boshladi. Korxonalarda front brigadalari nomini olgan brigadalar tuzila boshladi, dastlab oktabrda "Tashselmash" zavodida tashkil etilgan bo'lsa, 1942 yil boshlarida ularning soni 1,5 mingga yetgan. 1942 yil o'rtalariga kelib xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga o'tkazish O'zbekistonda asosan oxiriga yetkazildi.

O'lka aholisi an'anaviy vatanparvarligining ajoyib namunalaridan biri frontga umumxalq yordami ko'rsatish edi. O'zbekistonliklar urushning dastlabki kunlaridanoq mudofaa jang'armasini tashkil etish harakatida faol ishtirok etdi. Mudofaa jang'armasiga ishchilar, ziyolilar bir kunlik ish haqlari, "kommunistik shanbalik"larda ishlab topilgan pullar, fuqarolarning shaxsiy jang'armalari, qimmatbaho boyliklari, davlat zayomlari, buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari topshirilardi. Urushning dastlabki kunlarida respublika aholisidan 30 million so'mlik miqdorda pul, obligatsiya va qimmatbaho buyumlar to'plandi. O'zbekiston aholisi urush yillarida mudofaa jang'armasiga jami 649, 9 mln. sum pul va 55 kg.ga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar topshirdi. Bu jang'arma hisobiga tank kolonnalari, aviatsiya eskadrilyalari, bronepoyezdlar qurilib frontga jo'natildi.

O'zbekiston urush yillarida Rossiyaning bosib olingan rayonlardan-Ukrainadan, Belorussiyadan hammasi bo'lib bir milliondan ortiq kishini qabul qildi. Ulardan 200 ming nafari bolalar edi. Aholi ularga turar-joy berib, o'zi siqilib yashadi, ko'chib kelganlarni to'ydirish uchun oxirgi bo'lak nonini ham bo'lib berdi, ular poyabzal, kiyim bosh to'pladi. Ularga 135 ming kv.m turar-joy maydoni ajratib berildi. Ko'chirib keltirilganlarni ishga joylashtirish yuzasidan katta ishlar amalga oshirildi. Faqat Toshkent shahrining o'zida 1941-1942 yillarda qariyb 240 ming kishi joylashtirildi va ish bilan ta'minlandi.

Urush yillarida O'zbekistonga frontda yarador bo'lgan jangchilar ko'plab keltirildi. Urush boshlangandayoq respublika hukumati gospital bazasini tashkil qilishga kirishgan edi. 1941 yil 1 oktabrgacha O'zbekiston sog'liqni saqlash xalq komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 gospital barpo etildi va zarur uskunalar bilan jihozlandi. Faqat Moskva, Kalinin, Rostov va boshqa viloyatlardan 15900 o'rin-karovatga ega bo'lgan 48 gospital respublikamizga ko'chirib keltirildi va ishga tushirildi. Evakuatsiya qilingan gospitallarga Toshkentdagi va O'zbekistonning boshqa yirik shaharlardagi eng yaxshi binolar ajratib berildi. 1942 yilning oxirida O'zbekiston hududida 39140 o'ringa ega bo'lgan 113 ta evakuatsiya

gospitallari joylashtirildi. Urush yillarida bu ospitallarga 164382 yarador keltirilgan bo'lib, ulardan 87 foizi davolanib chiqdi. Davolanayotgan jangchilar uchun to'laqonli ovqatlanishni tashkil qilish uchun 750 dan ortiq korxonalar, tashkilotlar, kolxoz va savxozlar ospitallarni otaliqqa oldi va butun o'zbek xalqi yaradorlarga g'amxo'rlik qildi.

Urush yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi

Yashin tezligida urush olib borish rejasiga ega bo'lgan nemis-fashist qo'shinlari shiddat bilan Sharqqa qarab harakat qilardi. Front yaqinidagi shahar va qishloqlardan yuz minglab aholi, sanoat korxonalari, o'quv yurtlari, ilmiy tashkilotlar va boshqa moddiy boyliklarni mamlakat ichkarisiga-Sharqqa ko'chirish boshlandi. O'rta Osiyo respublikalariga evakuatsiya qilingan 308 korxonaning 104 tasi (Leningrad to'qimachilik mashinalari zavodi, "qizil-Oqsoy", "Rosselmash", Sums k kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari, Moskvadagi "Elektrokabel" va "Podyomnik" zavodlari, Temir yo'llar xalq komissarligining mashinasozlik zavodi, Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi, "Krasniy put" zavodi, Kiyevdagi "Transsignal" zavodi, Stalingrad kimyo kombinati va boshqalar) O'zbekistonga; ulardan 55 ta korxonalar Toshkent va Toshkent viloyatiga, 14 ta zavod va fabrika Samarqandga, 22 tasi Farg'ona vodiysiga, ikkitasi Buxoro viloyatiga joylashtirildi. Bu korxonalarni joylashtirish, montaj qilish va g'oyat qisqa muddatlarda ishga tushirish vazifasini tashkiliy jihatdan ta'minlash ishi bilan maxsus komissiya shug'ullandi.

Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tiklashda talabalar, o'quvchi, uy bekalari, fan va madaniyat xodimlari, xizmatchilar va kolxozchilar katta kuch g'ayrat bilan tinim bilmay mehnat qildilar va qisqa kunlarda, ya'ni "Rosselmash" 25 kunda, "qizil Oqsoy" zavodi bu yerga yetib kelganidan keyin oradan 29 kun o'tganda ishga tushirilib, mahsulot bera boshladi. 1941 yil dekabrda kelib evakuatsiya qilingan korxonalarining qariyb 50 tasi ishga tushirildi. 1942 yil birinchi yarmida esa barcha keltirilgan sanoat korxonalari mahsulot chiqara boshladi.

Sanoatning yangi yo'nalishlarining paydo bo'lishi, zavod va fabrika tarmoqlarining kengayishi kadrlarga bo'lgan talabni ham oshirdi. Shuningdek, ko'p minglab tajribali ishchilarning frontga ketishi ham zavod va fabrikalarda ishchilar sonining qisqarishiga olib keldi. Natijada kasbga ega bo'lmagan kishilarni ham ishga jalb qilib, ishlab chiqarish jarayonida kasb o'rgatila boshlandi. Ayniqsa 1942 yil 13 fevraldagi O'zSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan ishlamayotgan mehnatga layoqatli ayollar, o'smir yoshlar, nafaqaxo'rlar hisobiga ishchilar safi to'ldirildi. 1942 yilga kelib respublika sanoat korxonalarida ishlayotgan xotin-qizlar 63,5 % ni tashkil qilgan. Respublika ishchilar sinfining o'sishida salmoqli o'rin tutgan yoshlarni kasbga o'rgatish uchun 1942 yil oxirida 31 ta FZO (fabrika-zavod ta'limi) maktabi ochildi. Umuman 15 ta hunar maktabi va 45 ta FZO maktablari yoshlarga kasb mahoratlarini o'rgatdi. Ayniqsa qisqa kurslarda ishchilarni ommaviy tayyorlash, yakka tartibda va brigada usullarida shogirdlarni tayyorlash bu davrda keng yoyildi. Natijada urushning ikki yili davomida O'zbekistonda 105673 nafar ommaviy kasbdagi sanoat ishchilari tayyorlangan bo'lib, shundan 73 ming nafari bevosita ishlab chiqarish jarayonida hunar egalladi. Ishchilar sinfining umumiy soni urush oxirlariga kelib 196,2 ming kishiga yetdi-ki, bu urush boshlangandagi sonidan 54,6 mingga ko'pdir. Ochlik, charchoq, toliqish, qiyin sharoitlarga qaramasdan ilg'or ishchilar kunlik normalarini 300-400, hatta 500 foizga qadar bajargan vaqtlari

ham bo'lardi. Bularga: qirg'izboyev, Hamroyev, Yusupov, Nishonov kabi "Yangi turmush" artelining ishchilarini sanab o'tish mumkin.

Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikada transport va aloqa vositalarining uzluksiz va unumli ishlashini tashkil qilishga alohida e'tibor berildi. Muhim va asosiy transport vositasi hisoblangan temir yo'l ham harbiy holatga o'tkazildi. Joriy qilingan poyezdlar harakatining yangi grafigiga asosan harbiy yuklarni birinchi navbatda to'xtovsiz o'tkazib yuborish ko'zda tutildi.

Mamlakat sharqi va O'rta Osiyo respublikalarini Markaz bilan bog'lab turishda Toshkent temir yo'li katta ahamiyat kasb etdi. Ko'chirib keltirilayotgan sanoat korxonalarining asbob uskunalarini g'arbdan Sharqqa, Sharqdan g'arbga esa qurol-aslaha, o'q-dorilar, oziq-ovqat, qo'shinlarni yetkazib berishda u katta rol o'ynadi.

O'zbekiston temir yo'llarining fidokorona mehnati natijasida 1941-1942 yillar davomida ko'chirilgan sanoat korxonalarining asbob-uskunolari ortilgan 17,5 ming vagon tashib berildi. Front orqasi bilan front o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qilgan temir yo'l tarmoqlari 1941-1945 yillarda 2 baravar uzaydi. Avtotransport vositasi ham urush yillarida yuk tashish va aloqa vositasi sifatida muhim o'rin tutdi. 1945 yilda respublika avtotransportida tashilgan yukning hajmi 1940 yildagiga nisbatan 2 baravar o'sdi.

Urush yillarida front orqasida og'ir, qiyin sharoitda mehnat qilishlariga, ishchi kuchining yetishmasligiga qaramasdan Ittifoqning mudofaa qurilishlari va sanoat korxonalariga 155 mingdan ortiq o'zbekistonlik jalb qilingan. Ular RSFSR ning Urol, Sibirdagi zavodlari, qurilishda, asosan toshko'mir, qora va rangli metallurgiya korxonalarida mehnat qilishgan. Bu yordam xalqlarning hamkorligini o'zaro yanada mustahkamladi.

Urush yillarida O'zbekiston dehqonlari qand lavlagi, kungaboqar kabi oziq-ovqat ekinlari, zig'ir va kanop kabi texnika ekinlarini yetishtirishni o'zlashtirdilar, makkajo'xori, kunjut ekishni ko'paytirdilar. Samarqand, Farg'ona, Toshkent va qashqadaryo viloyatlaridagi hosildor va suv bilan yaxshi ta'minlangan yangi yerlar ham qand lavlagi yetishtirishga ajratildi. qishloq mehnatkashlari 1565 ming sentner qand lavlagi yetishtirgan 1945 yilda respublikadagi Zirabuloq, Krasnogvardeysk, qo'qon, Yangiyo'l qand zavodlarinigina emas balki boshqa respublikalarni ham qand lavlagi bilan ta'minlash imkoniga ega bo'ldi. Bu bilan O'zbekiston mamlakatda yetishtiriladigan qandning to'rtidan birini ishlab chiqarishga erishgan bo'lsa, 1942 yilda SSSR dagi kunjut ekiladigan maydonning 50 foizi O'zbekistonga to'g'ri kelgan edi.

Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligida ipakchilik, qorako'lchilik alohida ahamiyat kasb etgan bo'lsa, meva, uzum, sabzavot va poliz mahsulotlarini yetishtirish ham salmoqli o'ringa ega edi. 1942-1943 yillarga kelganda sabzavot maydonlari urush arafasiga qaraganda 12,5 ming, uzumzorlar maydoni 5,1 ming gektarga ko'paydi.

Paxta yetishtirishni ko'paytirish urush yillaridagi O'zbekiston dehqonlarining oldidagi eng muhim vazifalardan biri bo'lib qolaverdi. Obektiv sabablarga ko'ra 1942-1943 yillardagi paxta topshirish rejalari bajarilmay qoldi. Lekin urush davri sharoitidagi texnika vositalari, ishchi kuchining yetishmovchiligi, mineral o'g'itlarning kamligi sababli ro'y bergan bu holatni Markaz tan olishni istamadi va o'sha paytdagi O'zbekiston rahbari Usmon Yusupov qattiq ogohlantirish oldi 1944 yil yanvarida o'tkazilgan respublika paxtakorlarining birinchi quriltoyida

paxtachilikni yuksaltirish vazifalari to'g'risidagi fikr almashuv va ko'rilgan chora tadbirlar natijasida O'zbekiston yillik paxta tayyorlash rejasini 101,4 foizga bajardi.

Urush yillarida O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 4 mln. 148 ming t. paxta, 82 mln pud g'alla, 54067 t. pilla, 195 ming t. sholi, 57 ming 444 t meva, 36 ming t. quruq meva, 159 ming 300 t. go'sht, 22 ming 300 t. jun va boshqa mahsulotlar yetkazib berish bilan dushman ustidan qilingan g'alabaga munosib hissa qo'shgan bo'lsa, nemis-fashist okkupantlaridan ozod qilingan hududlarda qishloq xo'jaligini tiklash ishlari uchun texnika va ishchi kuchlari bilan yordam berib, o'zbek xalqi o'zining insonparvarlik, do'stlik, birodarlik tuyg'ularini namoyon etdi. 1943 yilda O'zbekistondan ozod qilingan tumanlarga 1152 ta traktor, 25 ta kombayn, 1138 ta plug, 379 ta seyalka, kabi texnikalar, Ukraina va Stavrapol o'lkasiga 1596 nafar kombaynchi, 41 nafar mexanik, 30 nafar agronom, 11 nafar buxgalter yuborildi. RSFSR, Ukraina, Belorussiya, Boltiq bo'yi respublikalarining xalq xo'jaligini tiklashda minglab o'zbekistonliklar faol ishtirok etdilar.

Urush yillarida fan va madaniyat

O'zbekiston ishchi va mehnatkashlari bilan bir qatorda fan, maorif va madaniyat xodimlari ham nemis-fashist bosqinchilari ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. "Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!" shioriga "labbay!" deb javob bergan ko'pgina olimlar urushning birinchi kunlaridayoq frontga ketdilar. Ular orasida O'zbekistonning mashhur olimlaridan-U.A. Arifov, Y.X. To'raqulov, I. Ismoilov, X. Usmanov va boshqalar bor edi. T.N. qori-Niyozov, V.I. Romonovskiy, T.Z. Zaxidov, I.A. Raykova, O.S. Sodiqov kabi olimlar natijasi xalq xo'jaligi va front zaruriyati uchun xizmat qilgan muammolarni hal qilishda katta kuch bilan mehnat qildilar.

O'zbek matematik, mexanik va astronomlari aviatsiya, o'q-dori, harbiy texnika sifatini oshirishga aloqador bo'lgan bir qancha muhim ilmiy muammolarni hal qildilar. Bunda T.A. Sarimsoqov, V.I. Romonovskiy, M. Kamolov, N.N. Nazarov va boshqa olimlar hissasi katta bo'ldi. Ularning ehtimollik nazariyasi va matematika statistikasi sohasidagi ijodiy izlanishlari artilleriya otishmalari va bomba tashlash aniqligini, jangovar samolyotlarning yuk ko'tarish imkoniyatini oshirishga, respublikada ishlab chiqarilayotgan harbiy texnikaning sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirishga imkon berdi.

Geolog olimlar foydali qazilma boyliklarni qidirib topish, sanoatni zarur xom ashyo bilan ta'minlash vazifalarini bajarishga katta e'tibor berdilar. O'zbekiston tog'lari va cho'llarida 1943 yilning o'zidagina 35 ta geologiya ekspeditsiyalari ish olib bordi. O'zbekistonlik kimyogarlar paxta chiqindisidan xalq xo'jaligida foydalanish taklifini, etil spirtini, sirka kislotasini, qamishni quruq qayta ishlash natijasida ko'mir briketini olishning yangi usullarini ishlab chiqdilar. Bunda akademik O.S. Sodiqov boshliq guruh ishlari alohida ahamiyat kasb etdi. O'zbekiston o'simliklarining alkaloidlik xususiyatini o'rganish yuzasidan akademik S.Y. Yunusov rahbarligida katta ishlar olib borildi. O'rta Osiyo davlat universiteti (O'zMU)ning kimyo fakultetida urush davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan narkoz efiri, xlorli kalsiy, kofein, streptotsid, sulfidin, nikotin kislotasi ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Fakultet bazasida Toshkent farmatsevtika zavodi tashkil etildi. O'zbekistonlik farmatsevtlar mahalliy xom ashyodan 15 ta yangi dori preparatlarini ishlab chiqarish usullarini kashf etdilar.

O'zbekistonning ijtimoiy-gumanitar fanlari olimlari-tarixchilar, sharqshunoslar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar, iqtisodchilar va faylasuflar

o‘zlarining ijodiy mehnatlari bilan mamlakat ilmiy salohiyatini rivojlantirishga, ommaga insonparvarlik, vatanparvarlik, erksevarlik g‘oyalarini singdirishga qimmatli hissa qo‘shdilar.

Ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish, ularni muvofiqlashtirishni dastlab 1940 yilda tashkil etilgan SSSRFAning O‘zbekiston filiali (O‘zFAN), keyin 1943 yil noyabrda ochilgan O‘zFA amalga oshirdi. O‘zFA ning birinchi prezidenti qilib T.N. qori Niyozov saylandi. Bu o‘zbek xalqi hayotida muhim voqea bo‘ldi. 1943-1945 yillarda qo‘lga kiritilgan muvaffaqiyatlar bilan O‘zFA Ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. Bu paytda akademiya tarkibidagi 22 ta ilmiy muassasada 818 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar. O‘zFAning faoliyatida ko‘chirib keltirilgan ilmiy xodimlarning ham o‘ziga xos hissasi bo‘ldi.

Urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan O‘zbekistonda Oliy va o‘rta maxsus yurtlari va maorif muassasalarining faoliyati ham to‘xtab qolmadi. O‘zbekistonda 29 ta oliy va 52 ta o‘rta maxsus o‘quv yurti ishlab turdi, ularning soni markazdan ko‘chirib keltirilgan 31 ta oliy o‘quv yurti va 7 ta harbiy akademiya hisobiga yana ortib bordi. Bu o‘quv yurtlarida urush yillari mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis va 6.673 nafar kadrlar tayyorlandi.

Xalq ta’limi sohasida ham o‘qituvchilarning frontga ketishi, ko‘pgina binolarning gospitalarga, bolalar uyi va harbiy-o‘quv punktlariga berilishi, darslik va o‘quv qo‘llanmalarining, mutaxassis kadrlarning yetishmovchiligi anchagina qiyinchiliklarni keltirib chiqargan edi. Shunday bo‘lsa ham urush yillarida o‘qitish ishlari muntazam olib borildi. O‘quvchilar maktabda o‘qish bilan birga yaradorlarga, frontga ketganlarning oila a‘zolariga, urush nogironlari oilalariga yordam berdilar.

O‘zbek adabiyoti ham xalqimizning yovuz dushmanga qarshi kurash yillarida o‘zining munosib hissasini qo‘shdi. Oybek, Hamid Olimjon, Shayxzoda, g‘ofur g‘ulom, Uyg‘un, Sobir Abdulla, Zulfiya, Temur Fattoh kabi shoir va yozuvchilar urush maydonlariga safarbar etuvchi she’rlari va maqolalari bilan xalqni g‘alabaga ruhlantirdilar. Oybekning “Yovga o‘lim!” she’ri, “Navoiy” romani, “Men yahudiy”, Hamid Olimjonning “Yigitlarni frontga jo‘natish”, “Jangchi Tursun”, “Roksananing ko‘z yoshlari” va boshqa asarlar urush yillaridagi o‘zbek adabiyotining yorqin namunalaridir. M. Ismoilijon, Ilyos Muslim, Nazarmat, Adham Rahmat, N. Safarov, Ibrohim Rahim, Z. Fatxullin, Adham Hamdam kabi yozuvchi va jurnalistlar frontda ishtirok etib, “qizil armiya”, “Front haqiqati”, “qizil askar haqiqati”, “Suvorovchi”, “Vatan sharafi uchun” kabi front gazetalarida xizmat qilish jarayonida, Hamid Olimjon, Oybek, A.Umariy, g‘afur g‘ulom, Ra’no Uzoqova va boshqa shoir, ham yozuvchilar hukumat delegatsiyalari tarkibida frontning oldingi marralariga borib, o‘z qahramonlari bilan tanishdilar, yurtdoshlarining jasoratlarini tarannum etdilar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. Karimov.I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q- -Toshkent:”Sharq”, 1998.
2. Karimov.I.A.Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. - Toshkent: 3-t. “O‘zbekiston”, 1996.
3. Karimov.I.A. Yuksak manaviyat-yengilmas kuch. - Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008.
4. O‘zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob.
O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. - Toshkent :“Sharq”, 2000.
5. Usmonov Q. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. Darslik,- Toshkent:Iqtisod, 2006.

6. Bobobekov X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. - Toshkent: «Sharq», 2000.
7. Rajabov Q., Xasanov F. O'zbekiston tarixi solnomasi. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.
8. O'zbekiston Respublikasi (ensiklopediya) -Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Ikkinchi jahon urushi qaysi voqeadan so'ng boshlandi va qachon yakunlandi?
2. O'zbekiston sanoati front uchun qanday xizmat qildi?
3. O'zbekiston qishloq mehnatkashlarining g'alabaga qo'shgan hissasi nimadan iborat bo'ldi?
4. O'zbekiston ilm fan ahlining g'alabaga qo'shgan hissasi haqida so'zlab bering.
5. O'zbek adabiyoti va san'ati fashizmga qarshi kurashda qanday jonbozlik ko'rsatdi?
6. O'zbek xalqining yuksak gumanizmini misollar bilan ko'rsating.
7. O'zbekistonliklarning jangohlarda ko'rsatgan jasoratiga misollar keltiring.

Ikkinchi jahon urushida:

1. O'zbekistondan 1 million 423230 kishi safarbar bo'lgan;
2. 1941 yilda O'zbekiston aholisi 6,5 mln. kishini tashkil etgan bo'lib, aholini 50-60 % i urushga ketgan;
3. Safarbar qilinganlarning 263005 nafari halok bo'lgan;
4. 132.670 kishi bedarak yo'qolgan;
5. 60.452 kishi nogiron bo'lib qaytdi;
6. 400 ming oila ayriliq azobida qoldi;
7. 120 ming o'zbekistonlik jangchi jangovor orden va medallarga, 338 o'zbekistonlik Kdxramon unvoniga sazovor bo'ldi;
8. 53 kishi Shuhrat ordenining uchchala darajasini oldi;
9. O'zbekistonliklar Evropada qarshilik ko'rsatish harakatida qatnashib, Fransiya, Italiya, Yugoslaviya va boshqa davlatlar oliy nishonlarining sohibi bo'ldilar.

15 mavzu. Sovet davlatida ma'muriy buyruqbozlik tuzumining kuchayishi va inqirozi davrida O'zbekiston (1946-1991 yy.)

Режа:

1. Urushdan keyingi yillarda O'zbekistondagi iqtisodiy hayot.
2. Respublikaning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti.
3. Paxta yakkahokimligining kuchayishi va uning salbiy oqibatlari.
4. «Qayta qurish» siyosati va O'zbekistonning mustaqillik tomon yo'l tutishi.

Таянч сўз ва иборалар:

1.	Paxta yakkahokimligi	9.	Kommunistik mafkura
2.	Kadrlar siyosati	10.	«Qayta qurish» siyosati
3.	Mustabiddik tizimi	11.	«O'zbeklar ishi»
4.	Xomashyo bazasi	12.	«Paxta ishi»
5.	Ekologik vaziyat	13.	Kadrlar desanti
6.	Orol fojeasi	14.	Ma'muriy-buyruqbozlik tuzumi
7.	Qoldiq prinsipi asosida moliyalashtirish	15.	Milliy o'zlikni anglash

8. Irrigatsiya-melioratsiya	16. Mustaqillik g'oyasi
-----------------------------	-------------------------

Urushdan keyingi yillarda ham iqtisodiyot oldiga qo'yilgan eng muhim vazifalar qatorida respublika iqtisodiyotining yetakchi sohasi paxtachilikni rivojlantirishga qaratildi. Sanoat, xalq xo'jaligining deyarli barcha tarmoqlari paxtachilikni rivojlantirishga bo'ysundirildi. Sovet hukumatining 1946 yil 2 fevraldagi O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risidagi qarori O'zbekistonda paxta yakkahokimligini kuchaytirish uchun asos bo'ldi. Elektr quvvati ishlab chiqarishga alohida e'tibor berildi. 5 yilda 8 ta yirik va o'rta hajmdagi elektrostansiyalar, shu jumladan 300 000 kv. soat kuchga ega bo'lgan Farhod suv elektr stansiyasi ishga tushirildi. Bu stansiya sobiq ittifoqda uchinchi o'rinda bo'lib, urushgacha O'zbekistonda ishlab chiqarilgan elektr quvvatiga teng quvvat beradigan bo'ldi.

Iqtisodni rejali ravishda rivojlantirish bilan bir qatorda ba'zi ijtimoiy masalalarga ham e'tibor qilindi. Jumladan, ish haqi oshirildi, harbiy soliq, kartochka tizimi bekor qilindi. Pul islohoti o'tkazildi, qisqartirilgan ish soati joriy etildi, kundalik istemol mahsulotlarining narxi arzonlashtirildi. Bu tadbirlar pulning quvvatini oshirish imkonini tug'dirdi. Lekin shunga qaramasdan narx navo hali ancha yuqori edi. 1950 yili O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari 1940 yilga nisbatan deyarlik ikki barobar qimmat edi.

Keng iste'mol mollari ishlab chiqarish tobora kamaydi. Ular asosan chetdan keltiriladigan bo'ldi natijada Respublika aholisining yengil sanoat, oziq-ovqat mollariga ehtiyoji kuchaydi.

1950-1960 yillarda qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirishga va shu asosda paxta va g'alla yetishtirishni ko'paytirish choralari ko'rildi. O'zbekistonda uch yil ichida (1953-1955 yy.) 130 ming gektar yangi yerlar ochildi. 1956 yili Mirzacho'lning o'zida sug'oriladigan maydon 205.000 gektarga yetdi.

Shu yillarda Markaziy Farg'onani o'zlashtirish munosabati bilan Katta Farg'ona kanali qayta ta'mirlandi. Toshkent viloyatida Ohangaron suv omborining 2-navbati, Yuqori Chirchiq suv tarmog'i, Buxoro viloyatida Quyimozor suv ombori, Sirdaryo viloyatidagi Janubiy Mirzacho'l magistral kanali qurilib foydalanishga topshirildi. 1960 yili respublikada sug'oriladigan yer maydoni 2.571 ming gektarga yetdi.

Paxtachilikni rivojlantirish uchun mineral o'g'itlardan ham foydalanishga katta e'tibor qaratildi. Respublikada 1951 yilda 0,9 mln t. mineral o'g'it ishlatilgan bo'lsa, 1980 yilda uning miqdori 5 mln. tonnadan oshib ketdi. G'o'za barglarini to'kish va zararkunandalarga qarshi kurashda ishlatilgan o'ta zaharli ximikatlar (butifos, merkaptafos va b.)dan haddan tashqari keng miqyosda foydalanish, aholi sog'ligiga keskin yomon ta'sir qildi.

Sobiq SSSRning 50-60 yillarda fan-texnika sohasidagi erishgan yutuqlarida O'zbekistonning qo'shgan hissasi katta bo'ldi. Mahalliy aholining mashaqqatli mehnati hisobiga yetishtirilgan qimmatbaho mahsulotlari sovet mamlakatining iqtisodiy va harbiy kuch qudratini oshirishga bo'ysundirildi. Urushdan avvalgi yillarda ham, Farg'ona vodiysida uranning bir necha manbalari ochilgan bo'lib, urushdan keyin barcha uran konlari ittifoq ixtiyoriga o'tkazilgan edi. 1948 yil yanvaridan O'rta Osiyodagi uran qidirish tashkilotlari yagona-Krasnogorskiy ekspeditsiyasiga birlashdi. 1951 yil ana shu "10-korxonona" deb nom olgan tashkilot bazasida Krasnoxolm ekspeditsiyasi tuzilib, ittifoq geologiya vazirligiga

bo'ysundirildi. Qizilqumda 50-60 yillarda jami 27 kompleks uran konlari ochildi. Navoiy, Uchquduq, Zarafshon, Zafarobod, Nurobod shaharlarida bir necha yuz kilometrni tashkil etgan temir yo'l, avtomobil yo'llari qurildi.

Urushdan keyingi qiyin sharoitda transport qurilishiga alohida e'tibor berildi. Amudaryoning chap qirg'oqlari bo'ylab 400 km masofaga Chorjo'y-Urganch temir yo'li qurildi. Bu bilan Ashxobod, Samarqand, Dushanbe, Toshkent va boshqa shaharlardan tovar, yo'lovchi poyezdlari Rossiya orqali Yevropa mamlakatlariga yo'l oldi. 1966-1970 yillarda sanoatda zo'raki jadallashtirish natijasida yangi (oltin, uran, neft ishlab chiqaruvchi) sohalar rivojlandi. Respublikada kimyo tolasi, organik sintez mahsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Biroq, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, boshqarishning butkul markazlashtirilishi ko'p o'tmay samara bermay qo'ydi. 70-yillardan boshlab yil-dan-yilga sanoat va qishloq xo'jalik rejalari bajarilmay qoldi. 1970-1980 yillarning birinchi yarmida xalq xo'jaligini ishchi kadrlarga bo'lgan talabi ilmiy asoslangan tarzda o'rganilmadi. Natijada kadrlar tayyorlashni rejalash-tirishda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yildi. Agar 1971 yildan - 1985 yillarga qadar O'zbekiston xalq xo'jaligida ishchi va xizmatchilar soni 2641,5 mingdan 4833,5 ming nafarga ko'paygan bo'lsa bu o'sish sun'iy ravishda, ya'ni respubli-kamizga tashqaridan ko'plab kishilarni ko'chirib keltirish hisobiga ro'y berdi.

Respublikada 1946-90 yillardagi ma'naviy-madaniy qaramlik va uning oqibatlari. Qatag'onlikning yangi to'lqini

Totalitar tizim sharoitida madaniy-ma'rifiy muassasalardan ommaga g'oyaviy ta'sir o'tkazish maqsadida keng foydalanildi. 1960 yillar respublikada 2.977 klub bo'lsa, 1970 yilda ularning soni 3.441 taga yetdi. Shu yillari kutubxonalar soni tegishli ravishda 3.418 tadan 5.822 taga; muzeylar soni 14 tadan 26 taga; kinoqurilmalar soni 2.178 tadan 3.988 taga oshdi. Lekin, bularning ko'pchiligi statistik hisobotlarda oshirib ko'rsatilgan bo'lib, aslida o'zlarining bevosita funksiyalarini samarali bajarish uchun hayotiy imkoniyatga ega bo'lmadi.

Ularning moddiy texnika bazasi past darajada bo'lib, moliya bilan yetarli ta'minlanmadi. Bu jihatdan O'zbekiston sobiq sovet respublikalari o'rtasida eng quyi pog'onada turdi.

O'zbekistonda ta'lim tizimini yaxshilash uchun o'nlab qarorlar qabul qilinardi. Biroq, bu qarorlar milliy maktablarda to'liq bajarilmasdi. Maktablar urushdan keyin ham darsliklar bilan to'liq ta'minlamadi. Moddiy o'quv bazasi rusiyazbon maktablarnikidan ancha past edi.

1950 yil O'zbekistonda 1760 fan nomzodi 180 fan doktorlari ilmiy ish olib bordi. 1965 yilda esa, fan nomzodlarining soni 4000 va fan doktori 324 ga yetdi. 50-60 yillari Respublika Fanlar Akademiyasining olimlari ayniqsa matematika-mexnanika, tibbiyot, energetika, qishloq xo'jaligi sohalarida ishlar olib bordi. Bir qancha ilmiy-tekshirish institutlari travmatologiya va ortopediya, energetika, matematika, onkologiya va radiologiya, O'rta Osiyo qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va elektrlashtirish, kibernetika va boshqa bir qancha institutlar shu yillarda ishga tushirildi. Fanlar Akademiyasi qoshida Falsafa va Huquq instituti tashkil etilib, Sharqshunoslik instituti faoliyati kengaytirildi.

1951-1954 yillari respublikada yana bir yirik ilmiy markaz bunyod etildi. 80 gektar maydonda, ittifoqda yagona tibbiy sharoitda o'sadigan, Toshkent botanika bog'i yaratildi. 1956 yili 5 noyabrda O'rta Osiyoda birinchi Toshkent telemarkazi

ishga tushirildi. Keyinchalik 1962 yil Urganchda, 1964 yil Nukusda ham televizion markazlar ish boshladi.

O'zbekistonlik olimlarning bir qanchasi, ayniqsa tabiiy fanlar sohasida, o'zlarining ilmiy yutuqlari bilan nafaqat sobiq Ittifoq doirasida, balki jahon miqyosida tan olindi va yuqori darajadagi davlat mukofotlariga sazovor bo'ldilar. Respublika ziyolilari qatorida 125 mingdan ortiq oliy va o'rta maxsus ma'lumotga ega mutaxassislar bo'lib, shulardan 25 mingdan ko'prog'i muhandis va texniklar, 10 ming qishloq xo'jalik mutaxassislari, 24 ming vrachlar va 60 mingdan ortiq o'qituvchilar, yuzdan ortiq yozuvchi, shoir, dramaturglar, rassomlar uyushmasida 105 kishi, kompozitorlar uyushmasida 26 nafar a'zolari bor edi.

Partiyaviy g'oyaviy tizginga qaramasdan adabiyot va san'at sohasida ko'zga ko'rinarli asarlar yaratildi. G'afur G'ulom, Uyg'un, Zulfiya, Mirtemir, Turob To'la, M. Boboyev, Mirmuxsin va boshqalarning tinchlik mavzusiga bag'ishlangan she'rlari yuzaga keldi. Oybekning "Oltin vodiya shabadalar", Parida Tursunning "O'qituvchi", Asqad Muxtorning "Opa-singillar" romanlari, Abdulla Qahhorning "Shohi so'zana", "Og'riq tishlar", B.Rahmonovning "Yurak sirlari" dramalari katta shuhrat qozondi. 50-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab siyosiy qatag'onlikdan ozod bo'lgan ijodkorlarning asarlari yuzaga chiqa boshladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani, Mirtemirning "Surat" dostoni, Shayxzodaning "Toshkentnoma"si nashrdan chiqdi.

Urushdan keyingi yillarda ma'muriy buyruqbozlik tizimi kuchayib, siyosiy qatag'onlikning yangi bosqichi boshlandi. 1949-1952 yillarda ko'pgina mashhur o'zbek ijodiy ziyolilari asossiz ravishda ayblanib, qatag'on qilindi. Oybek, Abdulla Qahhor, Mamarasul Boboyev, Mirtemir, Shayxzoda kabi o'zbek yozuvchilari badnom qilindi. 1951 yili avgustda bir guruh atoqli ijodkor ziyolilar "millatchilar" deb matbuotda nohaq tanqid qilindi, "buzg'unchilikda" ayblandi. Keyinchalik yozuvchilardan Shayxzoda, Shukrullo, Shuhrat, Sayid Ahmad va boshqalar uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etildi. Xurshid, Chustiy, G'ayratiy va boshqalar yozuvchilar uyushmasidan haydaldi.

"Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Tohir va Zuhra" kabi afsonaviy mazmunda opera, balet va musiqali dramatik spektakllari orqali zararli ishlar amalga oshirilyapdi deb qarala boshlandi. Mazkur spektakllar sahnadan olib tashlandi.

Qatag'onliklar to'liqini bu bilan to'xtab qolmadi. 1983 yildan boshlab sobiq KPSS Markaziy qo'mitasi rahbarligida O'zbekistonda navbatdagi oshkora qatag'onga yo'l ochildi. "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi", "Sharqiy front" deb atalgan mash'um siyosat niqobi ostida minglab begunoh kishilar jinoiy javobgarlikka tortildi.

1983 yilning oxirida respublikada juda og'ir vaziyat vujudga kelgan edi. Birinchidan, jinoyatchilikka qarshi kurashish niqobi ostida sobiq markazdan ketma-ket turli tergov guruhlari tashlandi. Respublikamizdagi rahbarlik lavozimlariga sobiq Ittifoqning har xil joylaridan kadrlar kela boshladi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining ikkinchi kotibligiga Anishchev, Ministrlar Soveti Raisining birinchi o'rinbosari Ogarok, Oliy Kengash Prezidiumi rayisining o'rinbosari etib Romanovskiylar tayinlandi, Toshkent shahrining taqdiri Satinga topshirildi.

Respublika prokurori etib Buturlin, uning o'rinbosarligiga Gaydanov, tergov boshliqligiga Laptev, Ichki ishlar vazirligiga Didorenko tayinlandi. Barcha viloyatlarda ham ahvol shunday bo'lib, ular respublikadagi hukmronlikni to'la qo'lga olgan edilar.

“Paxta ishi” va “o‘zbeklar ishi” deb yuzsizlarcha nomlangan tergovlar boshlanib ketdi. Gdlyan guruhi o‘zbekistonliklarga nisbatan qonunsiz, beshafqat ishlarni boshlab yubordi. Ularning zo‘ravonligi oqibatida sudlar adolatsiz hukmlar chiqara boshladi. 1989 yilgacha bu ishlar bo‘yicha 4,5 mingdan ko‘proq kishi sudlandi. O‘sha paytda respublikadagi qamoqxonalarda joy qolmagani uchun sudlanganlarning mingdan ortig‘i jazoni o‘tash uchun Sibir qamoqxonalariга jo‘natildi.

1989 yil 23 iyunda respublika rahbarligiga Islom Karimov saylandi. Yangi rahbarning faoliyati O‘zbekiston fuqarolarining huquqlarini himoya qilish, toptalgan huquqlarini tiklash kabi oliyjanob va xayrli ishdan boshlandi. Xususan, “Paxta ish”ini ko‘rib chiqish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya ish faoliyatiga 40 ming tomdan iborat ishni ko‘rib chiqish topshirildi. 1990 yilning iyun oyiga kelib, komissiya eng muhim bir xulosaga keldi. 1990 yil 13 iyun kuni Moskva shahriga SSSR Bosh prokurori, SSSR Oliy sudining raisi va SSSR Adliya vaziri nomiga yozilgan xatda komissiya xulosalari batafsil ko‘rsatildi. Bu xatda “Paxta ishlari” chuqur tahlil qilinib, sudlanganlarni oqlash masalasi qo‘yilgan edi. Biroq yuqoridagi tashkilotlar ko‘mak o‘rniga tazyiqni kuchaytirdilar.

Respublika rahbarining qat‘iyatli harakati bilan nohaqlik barham topdi. Komissiya ikki yildan ko‘proq vaqt orasida 40 ming tomlik ishni ko‘rib chiqdi. 3,5 mingdan ko‘proq kishi oqlandi. Qolganlarning jazo muddatlari kamaytirilib, bir qismi Prezidentimiz tomonidan avf etildi.

Sobiq ittifoq mehnat taqsimotida O‘zbekistonning tutgan o‘rni O‘zbekiston sobiq ittifoqda yetishtiriladigan:

- > paxtaning 65%ini;
- > tillaning 60%dan ortigini;
- > kanopning 90%ini bergan;
- > etishtirilgan jami paxtaning 10%dan ko‘progi O‘zbekistonda qayta ishlash uchun qoldirilgan;
- > O‘zbekiston oltin, simob, volfram, mis va boshka metallarning salmoqli miqdorini ishlab chiqarar edi;
- > paxta barcha ekin maydonlarining 75%ini tashkil etgan;
- > respublika ahosinining gaz bilan ta‘minlanishi miqiyosi 17% ni tashkil etgan;
- > ahosinining turmush darajasi boyicha O‘zbekiston sobiq Ittifoqda 14- o‘rinda turgan.

2-ilova

«Aqliy hujum» uchun savollar

1. Sanoatning bir tomonlama rivojlanishi sabablari nimada edi?
2. Respublika sanoat korxonalarida milliy kadrlar tanqisligining sababi nimada edi?
3. Ijtimoiy sohaning qoldiq prinsipi asosida mablag‘ bilan ta‘minlanishining salbiy oqibatlarini gapirib bering.
4. Ma‘naviy madaniyatning rivojlanishidagi ziddiyatlar nimalardan iborat edi?
5. Quriq yerlarni va cho‘llarni o‘zlashtirishdan Markaz qanday maqsadni ko‘zlagan, unda yo‘l koyilgan xatolar qanday oqibatlarga olib keldi?
6. Sobiq sovet mafkurasi o‘zbek xalqining turmushiga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?
7. Milliy til va madaniyat kamsitilganligini qanday izohlaysiz?
8. Qayta qurishning mohiyati nimadan iborat edi?

9. Milliy o'zlikni anglash jarayonining mazmuni va Mustaqillik g'oyasi nimadan iborat?

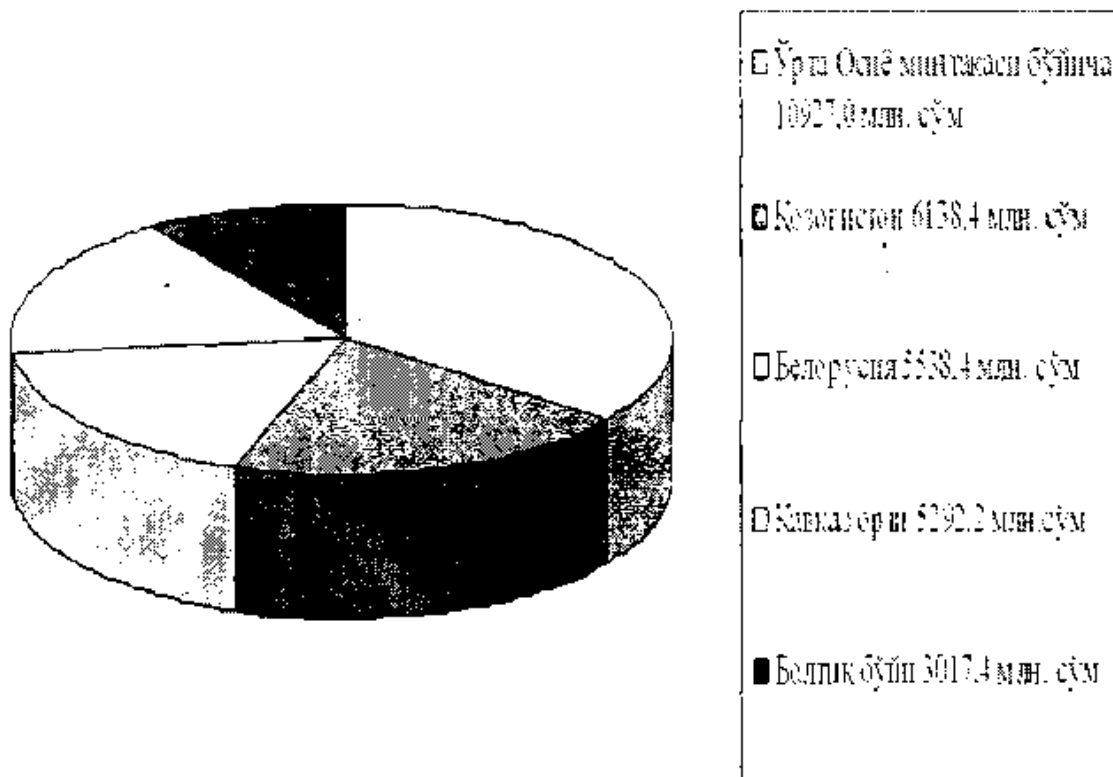
Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Ma'muriy-buyruqbozlik tuzumi sharoitida davlatni boshqarish qanday amalga oshirilgan?
2. Paxta ekin maydonlarining kengaytirilishi qanday iqtisodiy muammolarni keltirib chiqargan?
3. Kadrlar siyosatidagi ziddiyatlar nimalardan iborat?
4. Kommunistik g'oyaning nomilliy xarakteri nimalarda yaqqol ko'rindi?
5. Ko'p partiyaviylik va uning mohiyati nimada?
6. O'zbek milliy davlatchiligining qaror topish jarayoni qanday kechdi?

Rezyume texnikasi

Muammoli savol o'rta tashlanib, talabalarning bu haqidagi mustaqil fikrlari to'planadi. Buning uchun har bir guruhga A4 formatli qog'oz va rangli flomasterlar tarqatilib, ular uz fikrlarini qog'ozga tushiradilar. So'ngra har bir guruhdan 1 nafar vakil fikrlar yozilgan qog'ozni doskaga yopishtirgan holda o'z xulosalarini asoslab tushuntiradi. Keyingi guruh o'zi tayyorlagan qog'ozni avvalgi guruh qog'ozni tagiga yopishtiradi. Shu tarzda 4 ta guruhning ushbu savol yuzasidan mulohazalarini yaqqol namoyon bo'ladi. Oqituvchi bildirilgan fikrni xulosalab, eng tug'ri javobni ko'rsatadi. Shu tariqa kuchli fikrlovchi guruh ajratiladi.

O'RTA OSIYO VA QOZOG'ISTON RESPUBLIKALARIDA 1987 YILDA ISHLAB CHIQARILGAN QSHSHLOQ XUJALIK MAHSULOTLARI (XO'JALIKNING HAMMA TURLARI; 1983 YIL QOYILGAN NARX HISOBIDA)

Mustabid tuzumning mash'um "Paxta ishi" va "O'zbek ishi" deb nomlangan qatag'onlik siyosati

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - Toshkent "Sharq", 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent "Ma'naviyat", 2008.
3. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb hisoblashar edi. - Toshkent "O'zbekiston", 2005.
4. Karimov I.A. O'zbek xalqi xech qachon, xech kimga qaram bo'lmaydi. 13- jild. - Toshkent "O'zbekiston", 2005.
5. Karimov I.A. O'zbekiston mustakillikka erishish ostonasida. - Toshkent "O'zbekiston", 2011.
6. Rajabov Q, Xasanov F. O'zbekiston tarixi solnomasi. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi . - Toshkent, 2007.

16-mavzu. O‘zbekistonda davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi. Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi.

Режа:

1. O‘zbekistonning davlat mustaqilligini qulga kiritishi.
2. O‘zbekistonning mustaqil milliy taraqqiyot yo‘li.
3. Davlat ramzlari va O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining qabul qilinishi.
4. Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi.

Таянч сўз ва иборалар:

1.	Milliy mustaqilik	9.	Ikki palatali parlament
2.	Suverenitet	10.	Sud-huquq tizimi
3.	Referendum	11.	Davlat va mahalliy boshqaruv organlari
4.	Davlat ramzlari	12.	Milliy siyosat
5.	Huquqiy davlat	13.	Prezidentlik instituti
6.	Fuqarolik jamiyati	14.	Davlat va jamoatchilik nazorati
7.	O‘zini o‘zi boshqarish organlari	15.	Saylov huquqi
8.	Hokimiyatning bo‘linishi	16.	Ommaviy axborot vositalari

XX asr 80-yillari oxirlariga kelib jahon va sobiq Ittifoqdagi o‘zgarishlar, hamda yuzaga kelgan vaziyat o‘zbek xalqining mustaqillik uchun bo‘lgan kurashini tezlashtirib yubordi. Mana shunday jarayonda o‘zbek xalqiga munosib yo‘lboshchi zarur edi. Tarix taqozosi bilan elim deb yashovchi Islom Karimovdek jasoratli inson 1989 yil 23 iyunda O‘zbekistonga rahbarlikka keldi. O‘zbekistonning yangi hukumati Markaz bilan bo‘ladigan munosabatlarni o‘zgartirmay turib, ijobiy siljishlarga erishib bo‘lmasligini va buning uchun respublikaning to‘liq mustaqilligini ta‘minlash zarurligini tushunib yetdi. Uning tashabbusi bilan O‘zbekiston hukumati tomonidan 1989 yil 15 avgustda “kolxozchilar, sovxoz ishchilari, fuqarolar, shaxsiy tomorqa xo‘jaliklari va individual uy-joy qurilishini yanada rivojlantirish to‘g‘risida” maxsus qaror qabul qilindi. Garchi, bu g‘oya Ittifoq rahbarlariga yoqmagan bo‘lsa ham, I.A.Karimov o‘z fikridan qaytmay, uni jasorat bilan amalga oshira bordi. Natijada o‘sha yilning 4 oyida aholi qo‘shimcha 90,7 ming gektar yer olishdi.

O‘zbekistonning mustaqilligi yo‘lidagi yana bir muhim qadam O‘zbekiston SSR Oliy Kengashning XII chaqiriq ikkinchi sessiyasida (1990 y. 20 iyun) qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Mustaqillik Deklaratsiyasi”dir. Deklaratsiya 12 moddadan iborat bo‘lib, uning 1-moddasida “O‘zbekiston SSR ning demokratik davlat mustaqilligi respublikaning o‘z hududida barcha tarkibiy qismlarini belgilashda tashqi munosabatlardagi tanho hokimligidir”,-deb, yozib qo‘yilgan. Sessiya qabul qilgan bu “Mustaqillik Deklaratsiyasi” xalqimiz tomonidan katta mamnuniyat bilan kutib olindi. Shu kundan boshlab respublikada O‘zbekistonning iqtisodiy va siyosiy hayotiga doir masalalar mustaqil tarzda hal qilina bordi. Bunga Markazning respublikalarning o‘z – o‘zini ta‘minlash to‘g‘risidagi qarorlari ham asos bo‘lib xizmat qildi. Shu bilan birga Markaz rahbarlari: namoyishlar o‘tkazish, mitinglar tashkil qilish, hatto g‘ayri konstitusion yo‘llar bilan davlat to‘ntarishi o‘tkazish bo‘lsada, oldingi buyruqbozlik tizimini mustahkamlashga harakat qildilar.

1991 yil 19 avgustga kelib, butun jahonni hayajonga solgan Moskvada davlat to‘ntarilishiga urinish bo‘ldi. To‘ntarish tarafdorlarining asl maqsadlari Ittifoqda

yashovchi barcha xalqlarning mustaqillikka erishuviga yo‘l qo‘ymaslik, hamda mamlakatdagi parokandalikdan foydalanib qolish edi. Lekin, O‘zbekiston rahbariyati mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatni saqlash, respublika hududida favqulodda holat joriy etilishiga, Konstitusiyaga qarshi davlat to‘ntarilishini qo‘llab – quvvatlash yo‘lidagi ig‘vogarona harakatlarga uchmaslik uchun o‘zlarining butun imkoniyatlaridan foydalandilar. O‘sha vaqtda O‘zbekiston Prezidenti Hindiston safarida edi. Safardan qaytib 19 avgust kuni kechqurun Toshkent shahri faollari bilan uchrashib, qat’iy tarzda O‘zbekiston nuqtai-nazarini ma’lum qildi. Respublika rahbariyati: “Markazdan, kim bo‘lishidan qat’iy nazar, qonunga xilof ko‘rsatmalarni bajarish mumkin emas”, -deb hisobladi. 20 avgustda O‘zbekiston Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri rahbarlari ishtirokida qo‘shma majlisi bo‘ldi. Unda O‘zbekistonning mustaqillikka erishish yo‘li o‘zgarmasligi haqida Bayonot qabul qilindi.

I.A.Karimov – O‘zbekiston mustaqilligini asoschisi va yetakchisi

O‘zbekiston mustaqillik tomon yo‘l tutar ekan 1989 yilni yoz oylari va 1990 yilning bahorida O‘zbekiston hayotida uning rahbarligida burilish davri bo‘ldi. Xuddi shu paytlarda o‘zbek halqining taqdirini hal qiladigan taraqqiyot yo‘llari ishlab chiqildi. Xususan, teng huquqli Mustaqil O‘zbekistonning inson manfaatini himoya qilish ustivor vazifa deb maqsad qo‘ygan demokratik yo‘lda rivojlanishi bosh strategik yo‘nalish deb belgilandi. Ana shu yo‘lning boshida, 1989 yilning iyunidan O‘zbekistonning rahbari, 1990 yilning martidan O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti sifatida Islom Abdug‘aniyevich Karimov turdi.

Dunyo mamlakatlarida yangi jamiyat qurishning “O‘zbek modeliga” uning asoschisi va yetakchisi Islom Abdug‘aniyevich Karimovning siyosiy chizmasiga qiziqish ortib bormoqda. Amerika qo‘shma Shtatlarida chiqadigan nufuzli “Novoye russkoye slovo” haftanomasi (qarang: “Moskovskiye novosti”. 4-son, 1993 yil 10 oktabr). O‘zbekiston Prezidenti I. Karimovni Mustaqil davlatlar hamdo‘stligining ko‘p rahbarlariga namuna qilib ko‘rsatadi va BMT havfsizlik Kengashiga murojaat qilib O‘zbekiston Prezidentining ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga e’tibor berishga va uning tajribasi bilan notinch mamlakatlarning davlat rahbarlarini tanishtirishga chaqiradi. 1996 yili Venada (Avstriya) “XX asr xalqlari dohiylari” nomida chop etilgan kitoblarning bir jildi O‘zbekiston Prezidentiga bag‘ishlangan. Kitob mualliflari “... Islom Karimov kommunizmdan keyingi O‘rta Osiyo mintaqasidagi eng buyuk davlat arbobidir” , - deb tan beradi.

Islom Karimovning har bir asari, ma’ruza va maqolalari bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurishning g‘oyaviy-nazariy asoslarini, amaliy ishlarining kundalik dasturini tashkil qiladi.

Istiqlolning dastlabki bosqichida nashrdan chiqqan “O‘zbekistonning o‘z istiqbol va taraqqiyot yo‘li”, “O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li” va boshqa bir qancha asarlari va nutqlarida bayon etilgan O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining birinchi navbatdagi vazifalari keyinchalik g‘oyat muhim ahamiyat kasb etgan “O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida”, “Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish vazifalari” va boshqa asarlarida o‘z rivojini topdi.

O‘zbekistonning yaqin o‘tmishida va XX asrning so‘nggi o‘n yilida bosib o‘tgan yo‘llari, ularning saboqlari, XXI asrda Respublika istiqlolini mustahkamlashning strategik vazifalarining asosiy yo‘nalishlari I.A.Karimovning bir qancha xorijiy mamlakatlarda bosilib chiqqan “O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida:

xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.”, “O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda.” asarlari va Ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning birinchi sessiyasidagi (22 yanvar 2000 yil) nutqida bayon etib berildi. Ayniqsa, 2011 yilda nashr qilingan “ O‘zbekiston mustaqillik ostonasida ” deb nomlangan to‘plam ayni o‘sha davrlarda mustaqillikka erishuv yo‘li qanchalik murakkab kechganligini yaqqol tasdiqlaydi.

O‘zbekiston respublikasining qisqa vaqt ichida ta’lim-tarbiya, madaniyat va sport sohasida erishgan katta yutuqlarini hisobga olib I.A.Karimovga YUNESKO “Oltin medali”, xalqaro Olimpiya komiteti tomonidan “Oltin medal” topshirilishi, Rossiya federatsiyasi Oliy pedogogika akademiyasiga faxriy a’zo etib saylanishi bejiz bo‘lmasdan I.A. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan va muvoffaqiyatli amalga oshirilayotgan Kadrlar tayyorlash milliy dasturining dunyo miqyosida tan olinganligining belgisidir.

Respublika aholisining mutlaq ko‘pchiligi (97,5 foizi) bunday sharoitga bevosita I.A.Karimovning yetakchiligida erishildi deb hisoblaydi.

O‘zbek xalqi 2000 yil 9 yanvarda bo‘lib o‘tgan Prezident saylovida o‘zining Islom Karimovga nisbatan chuqur hurmati va extiromini izhor qildi. Saylovchilarning 91,9 foizi Islom Karimovga ovoz berib yana bir karra davlat rahbari etib sayladi.

I.A.Karimov yangi davrning jahon miqyosidagi davlat arbobi, O‘zbekiston xalqining buyuk yo‘lboshchisi sifatida mamlakatninggina emas xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlarning qator nishonlari va faxriy unvonlari bilan taqdirlandi.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasining Asosiy qonuni 1992 yil 8 dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII chaqiriq XI sessiyasida qabul qilindi.

Mustaqillik Konstitusiyasi muqaddima, olti bo‘lim, 26 bob, 128 moddadan iborat bo‘ldi. Birinchi bo‘limda Konstitusiyaning asosiy prinsiplari bayon etilib, unda Davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, Konstitusiya va qonunning ustunligi, tashqi siyosatning bosh yo‘nalishlari o‘z ifodasini topdi. Asosiy qonunning Ikkinchi bo‘limi 35 moddadan iborat bo‘lib, Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlariga bag‘ishlangan. Bunda, O‘zbekiston Respublikasining barcha fuqarolari bir xil huquq va erkinliklariga ega ekanligi, O‘zbekistonning butun hududida yagona fuqarolik o‘rnatilganligi, fuqarolarning shaxsiy huquqlari va erkinliklari, vijdon erkinligi va uning kafolatlanishi yoritilgan. Insonning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishga bevosita hamda o‘z vakillari orqali qatnashishlari, siyosiy partiyalar va harakatlarga qo‘shilish huquqlari taqqoslab ko‘rsatilgan.

Asosiy qonunda fuqarolarning mulkdor bo‘lishi, mehnat qilish, nafaqa olish, o‘z vaqtida dam olish, malakali tibbiy xizmatdan foydalanish, bilim olish huquqlariga ega ekanligi aniq qilib bayon etilgan va bu huquqlari va erkinliklari davlat tomonidan ta’minlanadi deb taqqoslab qo‘yilgan. Barcha fuqarolar Konstitusiyada belgilab qo‘yilgan burchlarni chunonchi, qonunlarga rioya qilish, xalqimizning tarixiy, ma’naviy meroslarini avaylab saqlash, atrof tabiiy muhitni asrash, soliqlar va mahalliy yig‘imlarni o‘z vaqtida to‘lash, Vatanni himoya qilish kabi burchlari majburiy ekanligi ta’kidlangan.

2010 yilga kelib O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga:

-O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylovlarda eng ko‘p deputatlik o‘rnini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi deputatlik o‘rinlarini qo‘lga kiritgan bir necha siyosiy partiyalar tomonidan taklif etiladi.

-O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdim etilgan Bosh vazir lavozimiga nomzodni ko‘rib chiqqanidan keyin o‘n kun muddat ichida uni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining ko‘rib chiqishi va tasdiqlashi uchun taklif etadi.

-Bosh vazir nomzodi uning uchun tegishlicha O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a‘zolari umumiy sonining yarmidan ko‘pi tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan hisoblanadi.

-O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining a‘zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

-O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi o‘rtasida ziddiyatlar doimiy tus olgan holda Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti nomiga rasman kiritilgan taklif bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qo‘shma majlisi muhokamasiga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish haqidagi masala kiritiladi.

-Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi tegishlicha O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a‘zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ovoz bergan taqdirda qabul qilingan hisoblanadi.

-Bunday holatda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti O‘zbekiston Respublikasi Bosh vazirini lavozimidan ozod etish bo‘yicha qaror qabul qiladi. Bunda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining butun tarkibi Bosh vazir bilan birga iste’foga chiqadi.

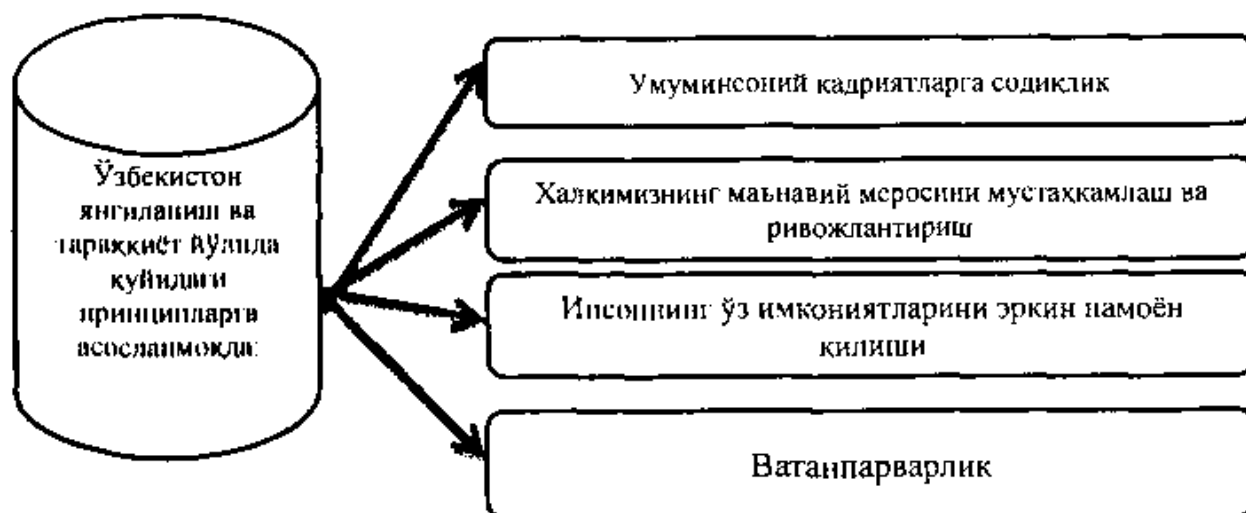
-Yangi Bosh vazir nomzodi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasidagi barcha siyosiy partiyalar fraksiyalari bilan tegishli maslahatlashuvlar o‘tkazilganidan so‘ng O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga ko‘rib chiqish va tasdiqlashga taqdim qilish uchun taklif etiladi.

-Oliy Majlis tomonidan Bosh vazir lavozimiga nomzod ikki marta rad etilgan taqdirda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Bosh vazir vazifasini bajaruvchini tayinlaydi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini tarqatib yuboradi kabi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga kiritilayotgan o‘zgartishlarning mazmun-mohiyati shundan iboratki, ularga ko‘ra, Bosh vazir lavozimiga nomzod ko‘rsatish va uni tasdiqlashning yanada demokratik prinsiplarini ifodalaydigan yangi tartibi o‘rnatilmoqda. Shuningdek, Konstitutsiyaga kiritilayotgan bu o‘zgartishlarga binoan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumini bildirish huquqi berilmoqda. Ayni vaqtda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolatiga taalluqli masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish huquqi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatlari doirasidan chiqarilmoqda.

Иловалар

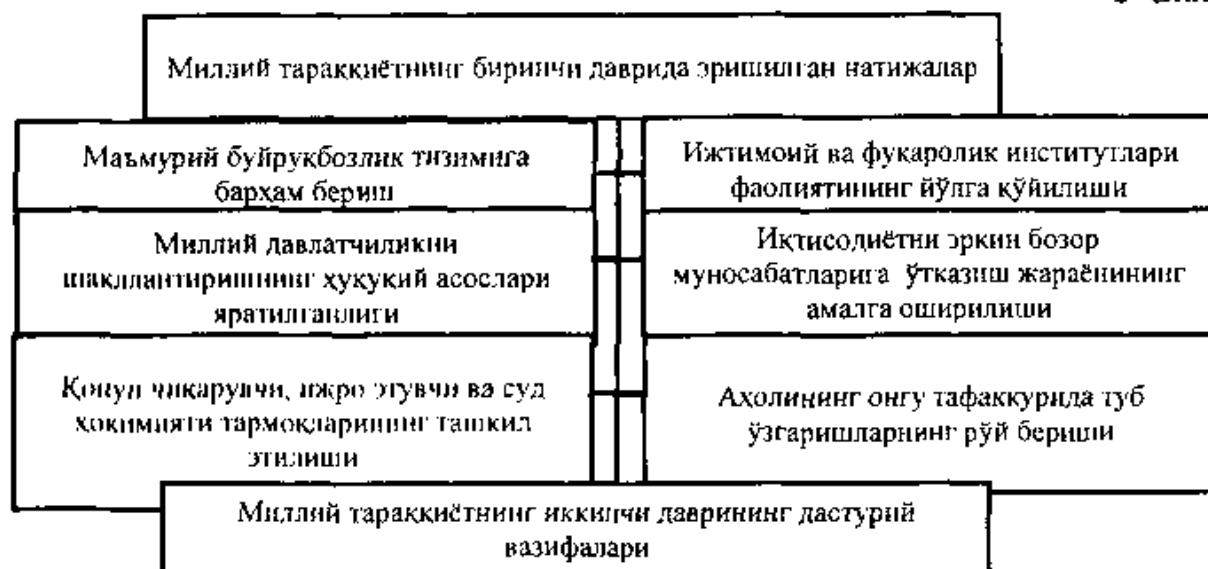
1-илова

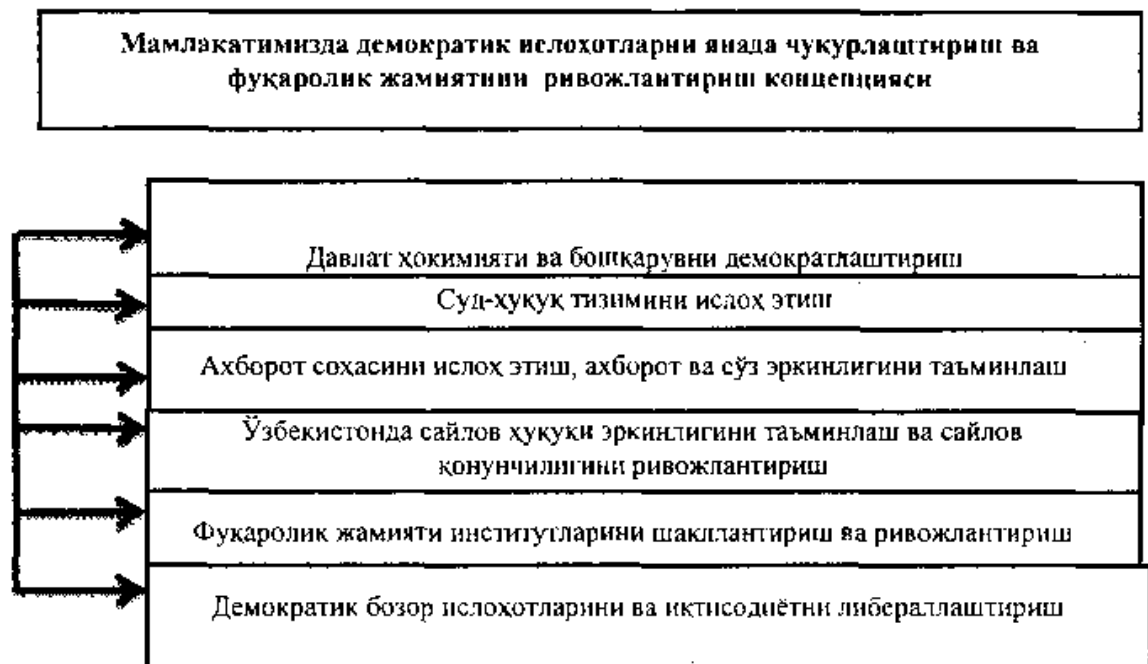
1-слайд

2-илова

2-слайд

Iqtisodiy sohada

Xususny mulk asosida faoliyat yuritadigan nodavlat tashkilotlari; Shirkat xo'jaliklari va ularning uyushmalari;

Ijara asosida ishlovchi jamoalar;

Hissadorlik jamoalari;

Moliyaviy jamgarmalari va uyushmalari;

Ishlab chiqarish korporatsiyalari, konsernlari va birlashmalari; Tadbirkorlar uyushmalari (palatasi) va boshqalar.

Ijtimoiy sohada

- 1) Oila va uning manfaatlarini ximoya qiluvchi mahsus tashkilotlar;
- 2) Ta'lim tarbiya muassasalari (maktab, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari);
- 3) Jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlar;
- 4) Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari;
- 5) Mustaqil ommaviy axborot vositalari;
- 6) Diniy tashkilotlar;
- 7) Milliy madaniy markazlar;
- 8) Ixtiyoriy kungilli jamiyatlar;
- 9) Jamoatchilik fikrini o'rganish institutlari;
- 10) Turli ijtimoiy ixtiloflarni hal etuvchi tuzilmalar va boshqalar.

Siyosiy sohada

- 1) Siyosiy partiyalar;
- 2) Ijtimoiy siyosiy harakatlar;
- 3) inson huquqlarini himoya etadigan institutlar va boshqalar

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari VI sessiyasida nima masalalar ko'rildi va qanday hujjatlar qabul qilindi?
2. O'zbekiston xalqi mustaqillik tufayli qanday imkoniyatlarga ega bo'ldi, uning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?
3. O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yulini tanlash zaruriyatini qanday tushunasiz?
4. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlarining ma'no va mazmunini tushuntirib bering.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining asosiy tamoyillarini bilasizmi?
6. O'zbekiston milliy-huquqiy davlat qurishda qanday tamoyillarga asoslandi?
7. «Hokimiyatni bo'linishi» tamoyili nimani bildiradi?
8. Boshqaruv tizimida qanday islohotlar amalga oshirildi? Vazirlar Maxkamasi va mahalliy davlat hokimiyatining tuzilishi, uning vazifalari haqida so'zlab bering.
9. O'zbekistonda ikki palatali parlamentga qachon o'tildi?
10. O'zbekistonda qanday sud organlari faoliyat yuritmoqda va bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlar haqida so'zlang.
11. O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini amalga oshiruvchi qanday vazirliklar va qumitalar tashkil qilindi?
12. Ombudsman nima va u qachon tashkil etilgan?
13. O'zbekistonda saylov qonunchiligi tizimining rivojlanish bosqichlarini bayon eting.
14. O'zbekistonda qachon va qanday siyosiy partiyalar tuzilgan, ularning maqsadlari nimalardan iborat?
15. O'zbekiston "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati qachon tuzilgan, uning maqsadi nima?
16. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan qanday jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlarni bilasiz?
17. Nima sababdan ommaviy axborot vositalarini "to'rtinchi hokimiyat" deyiladi?
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2010 yil 12 noyabrda Oliy Majlisning qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni

yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” ma’ruzasida qanday qonunchilik tashabbuslari o’rin olgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. O’zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. - Toshkent: “O’zbekiston”, 2009.
2. Karimov I.A. O’zbekiston: milliy istiqbol, iqtisod, siyosat, mafkura. Asarlar, 1-jild.-Toshkent “O’zbekiston”, 1996.
3. Karimov I.A. O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O’zbekiston mustaqilligining 16- yilligiga bag’ishlangan qo’shma majlisidagi ma’ruzasi. “Xalq so’zi”, 2007 yil 31 avgust.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008.
5. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» (O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va senatining qo’shma majlisidagi Prezident I.A.Karimovning ma’ruzasi), “Xalq so’zi”, 2010 yil 13 noyabr 6 (№220).
6. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo’lini izchil davom ettirish - taraqqiyotimizning muhim omilidir. Prezident I.Karimovning O’zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganining 18 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. “Turkiston”, 2010 yil 8 dekabr.
7. Usmonov K va boshqalar. O’zbekiston tarixi. darslik. - Toshkent: “Moliya-Iqtisod”, 2006.
8. Rajabov.K., Xasanov.F. O’zbekiston tarixi solnomasi. “O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi”, Toshkent 2007.
9. O’zbekistonning yangi tarixi. uchinchi kitob. Mustaqil O’zbekiston tarixi. - Toshkent “Sharq”, 2000.

17-mavzu. Mustaqillik yillarida O’zbekistonning iqtisodiy, ma’naviy-madaniy taraqqiyoti.

Режа:

1. O’zbekistonda bozor munosabatlarning shakllanishi. Taraqqiyotning “o’zbek modeli”.
2. Iqtisodiyotni barqarorlashuvi va rivojlanishi.
3. Mustaqillik yillarida ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyot.
4. Madaniyat ravnaqi.

Таянч сўз ва иборалар:

1	Iqtisodda ma’muriy-byurokratik tizim	16	Fermer xo’jaligi
2	Taraqqiyotning o’zbek modeli	17	Qimmatli qog’ozlar
3	Bozor iqtisodi	18	Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik
4	Bozor infratuzilmasi	19	Iqtisodiyotdagi tarkibiy o’zgarishlar
5	Xususiy lashtirish	20	Ma’naviy qadriyatlar
6	Ko’p ukladli iqtisod	21	Milliy an’analarining tiklanishi
7	Mikro va makro iqtisod	22	Milliy istiqbol goyasi
8	Qo’shma korxonalar	23	Uzluksiz ta’lim tizimi
9	Chet el investitsiyasi	24	Ilmiy-tadqiqot kompleksi
10	Iqtisodiy barqarorlik	25	Xorazm Ma’mun akademiyasi

11	Yalpi ichki mahsulot	26	Diniy bagrikenglik
12	Soliq siyosati	27	Ma'naviy tahdidlar
13	Innovatsion texnologiya	28	Milliy madaniyat va san'at ravnaqi
14	Modernizatsiya	29	Ommaviy sport musobaqalari
15	Milliy valyuta	30	O'zbek kurashi

O'zbek xalqining ko'p asrlik orzu-umidlari ifodasi bo'lgan mustaqillikning asosiy xususiyati milliy, umuminsoniy qadriyatlarni ta'minlaydigan huquqiy-demokratik davlat qurish edi.

Mustaqil O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov tarixiy an'analarga, dunyo tajribalariga, o'lkaning o'ziga xos tomonlariga tayangan holda jamiyatni siyosiy jihatdan tubdan isloh qilish yo'llarini ishlab chiqdi. Bu jarayonda ikkita bosh vazifa:

1. Eski ma'muriy tizimni tugatish va hokimiyat boshqaruv organlarini qayta qurish;

2. Yangi davlatchilikning huquqiy va siyosiy asoslarini yaratish, davlatchilikda yangi markaziy va mahalliy boshqaruv tizimini shakllantirish masalalarini hal qilishdan iboratdir.

Davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirishning yo'llarini ko'rsatib berar ekan, Prezident I.A.Karimov eng avvalo bu vazifa hokimiyat barcha tarmoqlarining bir-biridan mustaqil holda ish yuritish tamoyillarini mustahkamlashga bog'liqligini uqtiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining huquqiy holati Konstitusiyaning V-bo'lim XVIII bobida va 1994 yil 22 sentabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to'g'risida"gi qonunda belgilangan. Bu qonunlarga ko'ra, Oliy Majlis Oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

Sobiq Ittifoqidan qolgan qonunlarni o'zgartirish, mamlakat hayoti uchun zarur o'zgartirishlarni amalga oshirish, demokratik tamoyillar asosida Oliy Majlisni shakllantirish uchun 1994 yil 25 dekabrda saylovlar belgilandi.

1993 yilni 28 dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g'risida"gi qonunga ko'ra respublika parlamentiga saylovlar umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasi I-chaqiriq Oliy Majlisiga saylov respublika siyosiy hayotida ulkan yutuq bo'lib, bunda 250 deputatdan iborat Oliy Majlis - Yangi Parlament demokratik va ko'ppartiyaviylik asosida tuzildi.

Oliy Majlis faoliyatini erkinlashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi II-chaqiriq Oliy Majlisining VII-sessiyasida ikki palatali parlament tuzish to'g'risida umumxalq referendumida o'tkazishga qaror qilindi. Shu asosda 2002 yil 27 yanvarda o'tgan umumxalq referendumida qatnashgan fuqarolarning 93,65 foizi parlamentni ikki palatadan tuzilishini qo'llab-quvvatladi. 1995 yil 23-24 fevralda chaqirilgan birinchi sessiyada O'zbekiston parlamenti hokimiyat vakillik organlaridan saylangan 120 kishidan iborat deputatlar blokini, 69 deputatdan tarkib topgan Xalq Demokratik partiyasi fraksiyasini, 47 deputatni uyushtirgan "Adolat" sotsial-demokratik fraksiyasini, 14 deputat ishtirokida "Vatan taraqqiyoti" partiyasi fraksiyasini ro'yxatga oldi.

1997 aprelda Oliy Majlis tarkibida Inson huquqlari bo'yicha vakil (ombdusman) tashkil qilinganligi haqida qaror qabul qilindi.

Ombudsman jahondagi 85 dan ortiq mamlakatda bo'lib, uning huquqiy holatini aniq ravshan belgilab beruvchi konstitusiyaviy qonun Markaziy Osiyo davlatlarida birinchi huquqiy hujjatdir.

Qonun qabul qilingunga qadar ham Inson huquqlari bo'yicha vakil mamlakat Konstitusiyasi doirasida faoliyat ko'rsatib keldi. Jumladan, birgina 1996 yilda Inson huquqlari bo'yicha vakil hamda fuqarolarning konstitusiyaviy huquqlari va erkinliklariga rioya etilishi bo'yicha komissiya a'zolari 700 dan ortiq murojaatni ko'rib chiqdi.

Inson huquqlari bo'yicha vakil BMTning Inson huquqlari bo'yicha komissiyasining Jenevada bo'lib o'tgan 52-sessiyasining majlisida qatnashdi va so'zga chiqdi. Chet ellarga xizmat safari davomida Inson huquqlari bo'yicha vakil BMT seminarida, BMTning Sharqiy Yevropa va MDH mamlakatlaridagi vakillarining mintaqaviy uchrashuvida so'zga chiqdi. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlarning bir qator kengashlari hamda seminarlari ishida qatnashdi.

Oliy Majlis "O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyaviy sudi to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining davlat xavfsizligi to'g'risida", "O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida", "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan hatti-xarakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida", "Siyosiy partiyalar to'g'risida" qonunlari, Mehnat kodeksi (1995), "Fuqarolik Kodeksi"ning (1996) (birinchi va ikkinchi qismlari) kabi ko'plab qonunlar va qarorlar qabul qildi.

1999 yil 5 va 19 dekabr kunlari O'zbekiston Respublikasi ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisiga saylovlar bo'lib, saylangan deputatlardan O'zbekiston Parlamentining yangi tarkibi shakllandi. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikkinchi sessiyasi "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning ikkinchi chaqiriq Oliy Majlis birinchi sessiyasidagi ma'ruzasidan kelib chiqadigan "2000-2002 yillarga mo'ljallangan qonunchilik va nazorat faoliyatining ustivorlik jihatlari to'g'risida"gi hujjatni tasdiqladi.

Mustaqillikning tayanch nuqtalaridan biri prezidentlik boshqaruvining joriy qilinishi bo'ldi. Bu bilan davlat boshqaruvining yangi, zamonaviy va samarali tizimi shakllana boshladiki, Prezidentlik boshqaruvi shu tizimning o'zagidir. 1991 yil 29 dekabrda O'zbekistonda prezidentlik lavozimiga umumxalq saylovi bo'lib o'tdi.

Mamlakatimizda barcha sohani qamrab olgan keng miqyosli islohotlarni uzluksiz davom ettirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 1995 yil 26 martda Prezident I. Karimovning vakolatini 1997 yildan 2000 yilgacha uzaytirish yuzasidan umumxalq referendumini o'tkazishga qaror qildi. 2000 yil 11 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasining navbatdagi majlisi - 2000 yil 9 yanvar kuni bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi natijalari tasdiqlandi. Shu kuni Fidokorlar milliy demokratik partiyasidan nomzodi ko'rsatilgan Islom Karimov uchun 11 million 147 ming 621 saylovchi yoki saylovchilarning 91,90 foizi ovoz berdi. O'zbekiston Xalq demokratik partiyasidan nomzodi ko'rsatilgan Abdulxafiz Jalolov uchun 505 ming 161 saylovchi 4,17 foiz saylovchi ovoz berdi.

O'zbekistonda prezidentlik instituti o'rnatilgan dastlabki davrda vazirlar kengashi hukumat sifatidagi huquqiy maqomini va vakolatlarini saqlab qolgan edi. Uning 1990 yil 30 martida Oliy Kengash tasdiqlagan yangi tarkibi 41 kishi, ya'ni Rais, Bosh Vazir, uning ikki birinchi o'rinbosari, to'rt o'rinbosar, 19 vazir, 14 davlat

qo‘mitasi raisidan iborat edi. Respublikada demokratik jamiyat qurish borasida boshqaruv idoralari faoliyati takomillashtirilib borildi. 1995 yil 5 mayda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning II sessiyasi bo‘lib, unda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tarkibi to‘g‘risidagi Prezidentning Farmonini tasdiqlash masalasi ko‘rildi va sessiyada Vazirlar Mahkamasining 35 kishidan iborat yangi tarkibi tasdiqlandi.

Ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi birinchi sessiyasi ikkinchi yig‘ilishida (2000 y. 11 fevral) mamlakat Prezidenti tomonidan Vazirlar Mahkamasining yangi tarkibi tasdiqlandi.

Boshqaruv tizimining boshqa bo‘g‘inlari ham bozor iqtisodining O‘zbekistonga xos yo‘liga moslashtirildi. 1991 yil 6 sentabrda Respublika mustaqilligi hamda hududiy yaxlitligini himoya qilish maqsadida Mudofaa ishlari vazirligi tuzildi. Shu maqsadlarni ko‘zlab uning tarkibida 1992 yil yanvar oyida O‘zbekiston Respublikasi milliy gvardiya brigadasi barpo etish lozim deb topildi. 1992 yil iyulida u Mudofaa Vazirligiga bo‘ysundirildi.

Mustaqil O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bilan shug‘ullanuvchi davlat idoralari tizimida tubdan o‘zgarishlar amalga oshirildi. Mamlakatda 1990 yil dekabrda Davlat reja qo‘mitasi Iqtisod komissiyasiga aylantirildi. 1992 yil 5 avgustida esa ushbu qo‘mita va statistika davlat qo‘mitasi negizida Vazirlar Mahkamasining Istiqbolni belgilash va statistika davlat qo‘mitasi hamda joylarda uning tegishli idoralari barpo etildi. 1997 yildan ushbu qo‘mita Makroiqtisodiyot Vazirligiga aylantirildi.

Xalq xo‘jaligini boshqarishning yangi usuli sifatida konsernlar vujudga keltirildi. Bu avvalo iqtisodiy mustaqillik va bozor iqtisodiga o‘tish zaruriyati bilan bog‘liq bo‘ldi. “O‘zdonmahsulot”, “O‘zbekneftgaz” va boshqa ko‘plab konsernlar shular jumlasidandir. 1991 yil 7 sentabrda O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki tashkil qilindi.

1990-1992 yillari O‘zbekiston Respublikasining yangi Konstitusiyasi qabul qilingunicha bo‘lgan davrda mahalliy hokimiyat organlari tizimini shakllantirish va ish faoliyatini takomillashtirish maqsadida bir necha huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Bular orasida 1992 yil 4 yanvarda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat organlarini qayta tuzish to‘g‘risidagi” qonun alohida ahamiyat kasb etdi. Bu qonun asosida mahalliy hokimiyat organlari tizimida butunlay yangi organ-hokimlik va hokim lavozimi ta‘sis etildi va uning vakillik organlariga boshchilik qilishi tamoyillari belgilab qo‘yildi.

Ijro etuvchi hokimiyat organlarida bog‘liqlikni kuchaytirish maqsadida, viloyatlar hokimlari O‘zbekiston Prezidenti tomonidan, tuman va shahar hokimlari viloyat hokimi tomonidan lavozimiga tayinlanishi va lavozimidan ozod qilinishi hamda bu masalalar tegishli xalq deputatlari Kengashlari tomonidan tasdiqlanishi tartiblari belgilandi. Partiya organlarining qaramligiga tushib qolgan ijro organlari-ijroiya komitetlari tugatildi

Hokimlarning huquqiy vakolatining asosi, avvalo Konstitusiyaning 99 va 102 moddalari va yuqorida tilga olingan qonunning 1- moddasida belgilangan. Shuningdek “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi qonun (1993 yil, sentabr), “Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga saylovlar to‘g‘risida”gi qonun (1994 yil, may) kabi hujjatlar muhim o‘rin egallaydiki, ular kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etishni huquqiy jihatdan mustahkamlaydi.

Oliy majlisning palatalarining (2005 yil 28 yanvar) majlisida demokratik o'zgarishlar mahalliy axborot vositalarining mustaqilligi va erkinligini ta'minlamasdan mumkin emas deb qayd etdi. 2004 yilning 1 yanvar oyiga ko'ra mamlakatimizda 571 gazeta, 140 jurnal, 4 axborot agentligi, 85 teleradio va kabel studiyasi, 298 elektron axborot vositalari ishlarida.

2003 yilning 24-25 aprel II-chaqiriq Oliy Majlisning XI-sessiyasi O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga tegishli o'zgartirishlar kiritdi. Hususan, Prezident vakolatining bir qismi yuqori palata deb nomlanuvchi Senatga o'tadi. Prezident vazirlar mahkamasi raisi lavozimidan voz kechadi; quyi palata deb nomlanuvchi qonunchilik palatasiga deputatlar doimiy ravishda ish olib boradi.

2004 yilning dekabri va 2005 yilning yanvarida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikki palatasi saylovlar bo'lib o'tdi. O'zbekiston fuqarolarining faol ishtiroki va mahalliy va xalqaro tashkilotlar, xorijiy mamlakatlar vakillarining nazoratidan o'tgan saylov natijasida qonunchilik palatasiga 120 deputatlar saylandi. Bular Xalq demokratik partiyasidan 28 nafar, liberal-demokratik partiyasidan 41, Fidokorlar milliy demokratik partiyasidan 18, Milliyshakllanish demokratik partiyasidan 11, Adolat sotsial demokratik partiyasidan 10 nafar deputatlar saylandi. 12 deputat tashabbuskor guruhlardandir. Mahalliy hokimiyat organlaridan yuqori palata Senatga har viloyatdan 6 nafardan jami 84 senator saylandi, yana 16 senator Prezident tomonidan ko'rsatilgan. 2009 yilgi ikkinchi marta o'tkazilgan saylovlar natijasida Qonunchilik palatasi deputatlar soni o'zgartirilib 150 nafarga yetkazildi.

O'zbekistonda demokratik fuqarolik jamiyat asoslarini yaratilishi

Mamlakatimiz yangi asrga kirar ekan, jamiyatda siyosiy, demokratik islohotlarni chuqurlashtirishda yangi, yuqori bosqichga ko'tarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n to'rtinchi sessiyasidagi ma'ruzasida (1999 yil, 14 aprel) O'zbekistonning XXI asrdagi taraqqiyot strategiyasining asosiy yo'nalishlarini ko'rsatib berdi. Shulardan birinchi ustivor yo'nalish-mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish.

Demokratiyaning eng muhim tamoyili-odamlarning saylov huquqini, o'z hohish-irodasini erkin ifodalash, o'z manfaatlarini ro'yobga chiqarish va himoya qilish uchun haqiqiy shart-sharoit, qonuniy-huquqiy zamin yaratib berish lozim.

Davlat qurilish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonlarini erkinlashtirish masalasi ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu boradagi vazifalar hokimiyat barcha tarmoqlarini bir-biridan mustaqil holda ish yuritish tamoyillarini mustahkamlash, hokimiyat vakolatlarini nodavlat va jamoat tashkilotlariga, fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkaza borish, ularning haq-huquqlari va erkinliklarini muhofaza etishni kuchaytirishdan iborat.

Fuqarolik jamiyati qurishda fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlariga katta umid bog'lanadi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov: "Biz fuqarolik jamiyati qurishga intilmoqdamiz. Buning ma'nosi shuki, davlatchiligimiz rivojlana borgan sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya'ni o'z-o'zini boshqarish organlarini yanada rivojlantirish demakdir"-deydi.

Mahallalarda "Mahalla" xayriya jamg'armasi yordamga muxtoj oilalarga yordam ko'rsatmoqda. Bu jamg'arma 1994 yilda 200 ga yaqin shaxs va oilaga 41 ming 189 so'mlik yordam ko'rsatgan.

Faqat O'zbekistonga xos bo'lgan va aynan mahalla bilan bog'liq bo'lgan "Korxonah-mahalla" iqtisodiy hududni tashkil qilish masalasi katta umid uyg'otmoqda. 1995 yili davomida respublika bo'yicha shu turdagi 204 ta kichik va xususiy korxonah tashkil qilinib, ularning faoliyati orqali 3300 kishi ish bilan ta'minlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 yil 13 yanvarda "Aholini aniq yo'naltirilgan ijtimoiy madad bilan ta'minlashda fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari rolini oshirish to'g'risida"gi Farmoni ijtimoiy himoya sohasida o'z-o'zini boshqarish organlariga yangi vakolath berishni ko'zda tutadi: 1) fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari ijtimoiy rolini oshirish; 2) hududlarni ijtimoiy rivojlantirish; 3) muhtoj oilalarga aniq yo'naltirilgan ijtimoiy madad ko'rsatishni takomillashtirish.

1999 yil aprel oyida Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan "Fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari to'g'risida"gi qonunning yangi tahriri aynan shu maqsadga qaratilgan.

Oliy Majlis II chaqiriq 1 majlisida (2000 y. 22.01) Prezident I.A.Karimov o'zini "Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz" nomli ma'ruzasida: "Odamlarning siyosiy ongi, siyosiy madaniyati, siyosiy faolligi yaksalib borgani sari, davlat vazifalarini nodavlat tuzilmalar va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkazib borish zarur",- deb takidlaydi.

2003 yilning noyabr-dekabr oylarida fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga (mahallalarga) navbatdagi saylovlar bo'lib o'tdi. Ro'yxatga olingan saylovchilardan 12 mln.dan ortiq kishi, ya'ni 97% ovoz berishda qatnashdi. (2001 yilgi saylovlarda 85% qatnashgan edi.). Jami 8.360 nafar oqsoqollar va 80 mingdan ko'proq maslahatchilar saylandi. Mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'zini o'zi boshqarish organlari bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi.

O'zbekiston Respublikasida sud tizimi quyidagicha: besh yil muddatga saylanadigan O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyaviy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasining Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudi, shu muddatga tayinlanadigan viloyat sudlari, Toshkent shahar sudi, tuman, shahar sudlari, viloyat xo'jalik sudlari, harbiy sudlar. Mazkur sudlarning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasida, O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentabrda qabul qilingan "Sudlar to'g'risida"gi qonunida bayon etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi-fuqarolik, jinoiy va ma'muriy sudlov sohasida sud hokimiyatining oliy organi hisoblanadi. Respublika Oliy sudi 1994 yilda 149 kishiga nisbatan quyi sudlar tomonidan tayinlangan jazolar og'ir deb topilganligi sababli hukmlar o'zgartirilib, jazolar qisqartirilgan bo'lsa, 1995 yilda 247 kishiga nisbatan jazolar og'ir deb topilib, hukmlar o'zgartirildi, 25 shaxsga nisbatan jinoiy ishlar sudlanganlarning harakatida jinoyat tarkibi yo'qligi sababli harakatdan to'xtatildi. Og'ir va o'ta og'ir jinoyatlarni sodir etganligi uchun 1994 yilda quyi sudlar tomonidan 89 kishiga nisbatan belgilangan jazolar yengil deb topilib, hukmlar bekor qilingan bo'lsa, 1995 yilda 70 kishiga nisbatan quyi sudlar belgilangan jazolar yengil deb, hukmlar bekor qilindi va yangidan sud majlisida ko'rish uchun yuborildi.

1995 yil 30 avgustda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan hatti -harakatlar va qarorlar ustida sudga shikoyat qilish to‘g‘risida”gi qonun fuqarolarning konstitusiyaviy huquqlarini sud orqali himoya qilishning huquqiy asoslarini yaratdi.

Respublika xo‘jalik sudlari istiqloqlolning so‘nggi yillarida o‘zlarining faoliyatini aniq iqtisodiy vazifalar bilan bog‘lab olib bormoqda. Xususan xo‘jalik sudlari 1995-2000 yillarda jami 128.000 nizolarni ko‘rib chiqqan va 271,4 mlrd. so‘m mablag‘ni da‘vogarlarga undirib bergan. Keyingi 6 yil mobaynida xo‘jalik sudlarining qarorlari asosida davlat boji va jarimalar hisobidan respublika byudjetiga 4,3 mlrd. so‘m mablag‘ undirilgan.

2000 yilning 1-yarmida mazkur tizimda 17.000 dan ziyod ish ko‘rib chiqildi. Natijada, 53,4 mlrd. so‘mlik hajmdagi zarar da‘vogarlar foydasiga undirib berildi. Mamlakat byudjetiga 550 mln. so‘m tushim tushirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisning ikkinchi chaqiriq VI sessiyasida (2001 yil 29 avgust) “Adolat qonun ustivorligida” nomli ma‘ruzasida sog‘lom jamiyat uchun jinoyatchini jazolashdan ko‘ra, jinoyatning oldini olish muhim ekanligini uqtirib o‘tdi.

Insoniyat tarixida yangi davr-Inson huquqlari davri boshlandi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1995-2005 yillarni kurramizda “Inson huquqlari o‘n yilligi” deb e‘lon qildi.

Demokratik jarayonlarni chuqurlashtirishning birdan-bir zaruriy sharti sud-huquq organlarining ishlarini isloh qilish va erkinlashtirishni jadallashtirishdan iborat. Sudlar faoliyatiga prokuraturalarning aralashmasligi, prokuror va advokatlarni huquqlarini tenglashtirish, sudlarning tarbiyaviy rolini oshirish lozimligini taqqoslab ko‘rsatadi,- I.Karimov Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida (2005y. 28 yanvar). “Xabeas korpus” institutining joriy etilishi, ya‘ni 2008 yildan ehtiyot chorasini sifatida qamoqqa olishga sanksiya berish huquqi prokurordan sudga o‘tkazilishi prinsipial qadam bo‘ldi.. Mazkur institutning amaliyotga tatbiq etilishi insonning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari, uning daxlsizligini himoya qilishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu institut joriy etilgan 2008 yilning yanvaridan buyon sudlar tomonidan dastlabki tergov organlariga 700 martadan ortiq holatda mazkur ehtiyot chorasini qo‘llash rad qilingani ham buni yaqqol tasdiqlab turibdi. Huquqni qo‘llash va sud amaliyotiga 2001 yildan boshlab yarashuv instituti kiritildi va u samarali faoliyat ko‘rsatmoqda. Yarashuv institutining talabiga ko‘ra, ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoiy qilmishni sodir etgan shaxs jabrlanuvchiga yetkazilgan zararni to‘liq qoplab bergan taqdirda jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Mazkur institutning samaradorligi hamda o‘zbek xalqining rahmdillik va kechirimlilik kabi ko‘p asrlilik an‘analariga mosligi uning izchillik bilan kengayib borishiga asos bo‘ldi. Hozirgi kunda 53 ta jinoyat tarkibi bo‘yicha yarashuv institutini qo‘llash imkoniyati nazarda tutilgan. Shu borada yana bir misolga e‘tibor beraylik. Yarashuv institutining joriy etilishi natijasida o‘tgan davr mobaynida 100 ming nafarga yaqin fuqaro jinoiy javobgarlikdan ozod etildi.

Xavfsiz jinoyatlarni ma‘muriy choralar bilan almashtirish natijasida so‘ngi 2,5 yil davomida 11 mlrd. so‘m undirildi. Har yuz ming kishiga hisoblaganda O‘zbekistonda 158 kishi qamoqda. Bu ko‘rsatkich AQShda 715, Rossiyada 584, Ukrainada 416, Qozog‘istonda 386 kishidan iborat. Agar 2000 yilda sud xatolarining deyarli yarmi nazorat tartibida tuzatilgan bo‘lsa, 2009 yil yakunlariga ko‘ra, bunday holatlarning 85 foizdan ortig‘i apellatsiya va kassatsiya tartibida bartaraf etilgan.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda prokuror va advokatning tengligini, jinoyat va fuqarolik ishlari bo'yicha sud faoliyatining barcha bosqichlarida o'zaro tortishuv bo'lishini ta'minlashga, odil sudlovning sifati va tezkorligini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, 2008 yilda "Advokatura instituti takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi bu borada g'oyat muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'tgan qisqa davr ichida insonning huquq va erkinliklari to'g'risida milliy qonunchilik tizimini tashkil etuvchi yuzdan ortiq qonunlar qabul qilindi. O'zbekiston inson huquqlari bo'yicha 40 ga yaqin xalqaro shartnomaga qo'shildi va ularga bizning mamlakatimizda ham amal qilinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning "Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy Markazini tuzish to'g'risida" 1996 yil 31 oktabr Farmoni e'lon qilindi. O'zbekiston Respublika Oliy Majlisi 1997 yil 29 avgustda "Jamiyat huquqiy madaniyatini yuksaltirish Milliy dasturi"ni tasdiqladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganish ishini yaxshilash haqida" (1997 yil, 25iyun) Farmoni e'lon qilindi.

Demokratiyaning eng muhim tamoyili odamlarning saylov huquqlarini, amalga oshirish, o'z hohish-irodasini erkin ifodalash uchun zarur huquqiy shart-sharoit, qonuniy asos yaratishdir. Shu bois mamlakatimizda mustaqillik yillarida xalqimizning o'z hohish-irodasini erkin ifoda etishni ta'minlovchi saylov tizimini shakllantirish va uni qonun bilan mustahkamlash borasida talay ishlar qilindi.

1991 yil noyabrda Parlament "O'zbekiston Respublikasining Prezidenti saylovi to'g'risida"gi qonunni qabul qildi. Ushbu qonun bilan birga Oliy Kengash 1991 yilda "O'zbekiston Respublikasi referendumini to'g'risida"gi qonunni ham qabul qildi. 1991 yil 29 dekabrda muqobillik asosida O'zbekiston tarixida birinchi marta respublika prezidentligiga saylovlar o'tkazildi.

Konstitusiyamiz asosida 1993 yil 28 dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi, 1994 yil 5 mayda qabul qilingan "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashlariga saylov to'g'risida"gi, "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonun va nihoyat "O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida"gi qonunlari o'zbek saylov qonunchiligi tizimini huquqiy asoslarini tashkil qiladi.

Markaziy saylov komissiyasi to'g'risidagi alohida qonun qabul qilinganligi saylovlarni to'g'ri tashkil qilish, saylov qonunlarini to'la ishlashiga imkoniyat yaratadi va qonunlarni nazorat qilishni kuchaytirishda hamda saylovlarni tashkil etish va uni o'tkazishda davlat hokimiyati organlarining ortiqcha aralashuvini cheklaydi. Saylov tizimi rivojida 2008 yili saylov qonunchiligiga kiritilgan o'zgartishlar muhim bosqich bo'ldi. Qonunchilik palatasidagi deputatlik o'rinlarining soni 120 tadan 150 taga ko'paytirildi, shundan 135 nafar deputat siyosiy partiyalardan saylanadi, Shuningdek 15 ta deputatlik o'rni O'zbekiston Ekologik harakatidan saylangan deputatlarga berildi. Bundan tashqari, qonun hujjatlariga saylov jarayonining yanada liberallashtirishini ta'minlaydigan bir qator normalar kiritildi. Jumladan, saylovda ishtirok etadigan siyosiy partiyalarning

ro'yxatdan o'tishi uchun o'rnatilgan muddat 6 oydan 4 oyga tushirildi. Ayni vaqtda siyosiy partiyalarning saylovda ishtirok etishi uchun ruxsat berish masalasini hal etish borasida zarur bo'ladigan saylovchilar imzosining miqdori avvalgi 50 ming imzo o'rniga 40 ming qilib belgilandi. Shuningdek, deputatlikka nomzodlarning ishonchli vakillari soni 5 nafardan 10 nafargacha ko'paytirildi. Shular qatorida saylov to'g'risidagi qonun hujjatlariga siyosiy partiyaning "vakolatli vakili" degan yangi institut kiritildi, unga imzo varaqalarining to'g'ri to'ldirilishini tekshirishda, saylov uchastkalarida ovozlarni sanab chiqishda ishtirok etish huquqi berildi. 2009 yilgi saylovlar jarayonida ayni ana shu normaning tatbiq etilishi parlamentning quyi palatasiga umumiy deputatlar sonining 22 foizini tashkil etadigan 33 nafar xotin-qiz deputatni saylash imkonini berdi. Senat a'zolari etib saylanganlarning 15 foizi ayollardir, mahalliy vakillik organlarida faoliyat ko'rsatayotgan ayollar esa bugungi kunda jami deputatlar sonining 20 foizidan ortig'ini tashkil etadi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ko'ppartiyaviylik tizimining vujudga kelishi davlat hokimiyati oliy va mahalliy organlarining takomillashishida katta ahamiyat kasb etmoqda. Ular o'z faoliyatlarini O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga, "Siyosiy partiyalar to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi 1996 yil 26 dekabr qonuniga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq, shuningdek o'z dasturlariga asosan amalga oshiradilar. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 60-moddasida siyosiy partiyalarning huquqiy maqomi aniq va ravshan belgilab berilgan.

Ko'ppartiyaviylik demokratik taraqqiyot yo'lida erishgan muhim yutuqlardan biridir.

Xalq demokratik partiyasi siyosiy partiya sifatida mamlakatda birinchilardan bo'lib 1991 yil 1 noyabrda tashkil topdi. 440 ming a'zoga ega bo'lgan bu partiya I-chaqiriq Oliy Kengashga 69 deputat sayladi. II chaqiriq Oliy Majlisga 48 deputat sayladi. A'zolarining soni 2001 yilning 1 mayiga kelib, 557 ming 168 ta bo'ldi.

"Vatan taraqqiyoti" partiyasi 1992 yili 24 mayida tashkil topgan bo'lib, 35 ming a'zosi bor edi. I chaqiriq Oliy Kengashga 14 deputat saylandi. II-chaqiriq Oliy Majlisga 20 deputat saylandi.

O'zbekiston "Adolat" sotsial-demokratik partiyasi (SDP) 1995 yili 18 fevralda tashkil topdi va 30 ming a'zoga ega bo'ldi. Oliy Kengashdagi fraksiyasiga 47 deputat birlashdi. "Adolat" SDP sining hozirda 33 ming a'zosi bo'lib, ulardan II chaqiriq Oliy Majlisga 11 deputat saylandi.

O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi 1995 yil 3 iyunda tashkil topdi. MTDP a'zolarining soni dastlab 6 mingta bo'lib, hozirda 11 mingdan oshdi. II chaqiriq Oliy Majlisga bu partiyadan 10 kishi deputatlikka saylandi.

Fidokorlar milliy demokratik partiyasi 1998 yil 28 dekabrda tashkil topdi. Uning 20 ming 500 a'zosi bo'lib, II chaqiriq Oliy Majlis deputatlarining 34 nafari Fidokorlar milliy demokratik partiyasiga mansub a'zolardir. FMDP bilan "Vatan taraqqiyoti" partiyasi 2000 yilning 14 aprelida birlashdi va 54 deputat Oliy Majlisda Fidokorlar Milliy Demokratik partiyasi fraksiyasini tuzdi.

O'zbekistonda "Xalq birligi" harakati ham 1995 yil iyundan faoliyat ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida shakllangan ushbu partiyalarning dasturlarida sog'lom muxolifatchilik ko'rinmaydi. Faqatgina O'zbekiston Fidokorlar milliy demokratik partiyasi dasturida jamiyatda uchrab turgan ayrim qonunsizliklar, suiiste'molchilik,

oshna-og‘aynigarchilik, tanish-bilishchilik, qarindosh-urug‘chilik, aqidaparastlik illatlariga nisbatan muholifatda bo‘lishi ta’kidlangan, xolos.

Dastlab “Vatan taraqqiyoti” partiyasi bilan FMDPning o‘zaro birlashgan bo‘lsa, hozir ular 2008 yilda tashkil topgan O‘zbekiston liberal demokratik partiyasi(LDP)ga qo‘shilib ketishdi.

Mustaqillik yillarida respublikada jamoat tashkilotlarining saflari oshib, imkoniyatlari kengaydi. Dastlabki besh yilda jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlar soni 1500 taga ko‘payib, ularning soni 2300 taga yetdi: ular faqat aholi fikrlarining turli ko‘rinishlarini ifoda etib qolmasdan, odamlarning ijtimoiy fikrini shakllantirishga ham faol ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan O‘zbekiston kasaba uyushmalari 7,5 mln. a’zoni birlashtirib, jamiyatda tub islohotlarni amalga oshirishda faol qatnashmoqda. O‘zbekiston xotin-qizlar qo‘mitasi, 1991 yil 1 martda tashkil topdi. Shuningdek “Nuroni”, “Ustoz”, “Ulug‘bek”, “Umid”, “Xotira” va shu kabi ko‘plab jamg‘armalar nodavlat tashkilotlar sifatida respublikamizda fuqarolik jamiyatini shakllantirishda katta hissalarini qo‘shmoqda.

2001 yilning 24 yanvarida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov “Kamolot” jamg‘armasi faollarini qabul qildi. 2001 yilning 25 aprelida O‘zbekiston Milliy universitetining Madaniyat saroyida Respublika yoshlari vakillarining birinchi qurultoyida “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati tuzildi. Qurultoyda ijtimoiy harakatning nizomi va dasturi qabul qilindi.

O‘zbekiston polietnik, ya’ni ko‘p elatli davlat turiga mansub bo‘lib, davlatga o‘z nomini bergan millat - o‘zbeklar (1996 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra - 76,4%) - aholi soni bo‘yicha ancha ko‘pchilikni tashkil qiladi.

1999 yilga kelib bu muvozanatda qisman o‘zgarish bo‘ldi. Mamlakatimizda o‘zbeklar aholining deyarli 80 foizini tashkil etsa, qolganlar esa kam sonli millatlar vakillaridir.

“Ijtimoiy fikr” Markazi tomonidan respublika Baynalmilal madaniy markaz hamda milliy madaniy markazlar vakillari ishtirokida “Mustaqil O‘zbekistonda fuqarolarning elatlararo va konfessiyalararo munosabatlari” yuzasidan 1999 yil 14-18 noyabrda sotsiologik so‘rov o‘tkazildi. Unda o‘z faoliyati bilan 150 mingdan ortiq kishini va yirik milliy guruhlarini qamrab olgan 24 ta Milliy madaniy markaz ishtirok etdi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 67-moddasida: “Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to‘g‘riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar. Senzuraga yo‘l qo‘yilmaydi”, -deyilgan. Ko‘rinib turibdiki, ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish, erkinligini ko‘rsatish, ularning xalqqa sadoqat bilan xizmat qilishi alohida ta’kidlanadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi qonuni mamlakatdagi barcha gazeta va jurnallar, radio va televideniye vositalarini dunyo miqyosiga olib chiqish uchun xizmat qiluvchi asosiy dastur bo‘ldi.

O‘zbekistonda 2001 yil 1 yanvargacha-390 ta gazeta; 110 ta jurnal; 2 ta axborot agentligi; 52 ta telestudiya; 5 ta radiostudiya; 3 ta teleradiostansiyalar kabi ommaviy axborot vositalari mavjud bo‘lib, ular erkin faoliyat ko‘rsatmoqda.

Oliy majlisning palatalarining (2005 yil 28 yanvar) majlisida demokratik o‘zgarishlar mahalliy axborot vositalarining mustaqilligi va erkinligini ta’minlamasdan mumkin emas deb qayd etdi.

2004 yilning 1 yanvar oyiga ko‘ra O‘zbekistonda 571 gazeta, 140 jurnal, 4 axborot agentligi, 85 teleradio va kabel studiyasi, 298 elektron axborot vositalari ishlarida.

Prezident Islom Karimovning shaxsan tashabbusi va say-harakatlari bilan yana ikki qonun: O‘zbekiston Respublikasining “Jurnalistlik kasbini himoya qilish to‘g‘risida” hamda “Axborot olish kafolatlari va erkinligi to‘g‘risida” qonunlar qabul qilindi. Bundan tashqari ommaviy axborot vositalarini erkin va jadal rivojlantirishga, axborot sohasining samarali faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlashga qaratilgan 10 ga yaqin qonun hujjatlari qabul qilindi. «Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonunin qabul qilinishi har kimning axborotni erkin va moneliksiz olish hamda foydalanish huquqlarini amalga oshirishda, shuningdek, axborotning muhofaza qilinishi, shaxs, jamiyat va davlatning axborot borasidagi xavfsizligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etdi. So‘nggi yillarda yangi tahrirdagi «Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida»gi Qonunga, shuningdek, «Telekommunikatsiyalar to‘g‘risida», «Reklama to‘g‘risida», «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida»gi va boshqa bir qator qonunchilik hujjatlariga tegishli o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritildi. Yuridik va jismoniy shaxslarning, axborot texnologiyalari va tizimlarini qo‘llagan holda, axborot resurslaridan foydalanish mexanizmlarini belgilab bergan yangi tahrirdagi «Axborotlashtirish to‘g‘risida»gi Qonunin qabul qilinishi ommaviy axborot vositalarini modernizatsiya qilishni jadal rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. O‘zbekistonda keyingi yillarda sun‘iy yo‘ldosh aloqa tarmog‘i orqali teleradiodasturlarni tarqatish yo‘lga qo‘yildi. Bugungi kunda mamlakatimiz telekommunikatsiyalar tizimi dunyoning 180 ta mamlakatiga 28 ta yo‘nalish bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri chiqadigan xalqaro kanallarga ega. Yurtimizdagi teleradiokanallar tomonidan tayyorlanayotgan ko‘rsatuv va eshittirishlar Internet global tarmog‘i orqali real vaqt rejimida jahonga uzatilmoqda. Bunday keng miqyosdagi ishlar natijasida faqat keyingi 10 yilning o‘zida bosma ommaviy axborot vositalarining soni 1,5 barobar, elektron ommaviy axborot vositalarining soni esa 7 barobar ko‘payib, bugungi kunda ularning umumiy soni qariyb 1200 taga yetdi. Mavjud barcha telekanallarining qariyb 53 foizi, radiokanallarining esa 85 foizi nodavlat ommaviy axborot vositalari hisoblanadi. Ommaviy axborot vositalari O‘zbekistonda yashaydigan millat va elatlarning 7 ta tilida faoliyat olib boradi, shuningdek, bosma materiallar va teleko‘rsatuvlar ingliz tilida ham tarqatilmog‘da.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston ijtimoiy hayotida televideniye va radio rolini ko‘tarish to‘g‘risida”gi 1997 yil, 7 maydagi Farmoni yuqorida ko‘rsatilgan masalalarni meyoriy tartibga solishda ko‘riladigan choratadbirlarning ommaviy ifodasi bo‘ldi.

Xulosa, mustaqillik yillarida yaratilgan boshqaruv tizimi va uning qonunchilik asoslari, fuqarolik jamiyati mamlakatda inson huquqlarini himoya qilishga va huquqiy demokratik davlat barpo etilganligini kafolatlaydi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. - Toshkent “O‘zbekiston”, 2010.
2. Karimov.I.A. O‘zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura.t.1. - Toshkent “Uzbekiston”, 1996.
3. Karimov.I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.Z. - Toshkent: “Uzbekiston”, 1996.

4. Karimov.I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Maxkamasi va Prezident Devonining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. Xalk so'zi, 2007 yil 31-avgust.

5. Karimov.I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent "Ma'naviyat", 2008.

6. Karimov.I.A. Jax'on moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - Toshkent "Iqtisodiyot", 2009.

7. Karimov.I.A. BMT Sammita ming yillik rivojlanish maqsadlariga bagishlangan yalpi majlisidagi nutq. "Xalq so'zi", 2010 yil 22 sentabr.

8. Karimov.I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. (o'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza), "Xalq so'zi", 2010 yil 13 noyabr (№220).

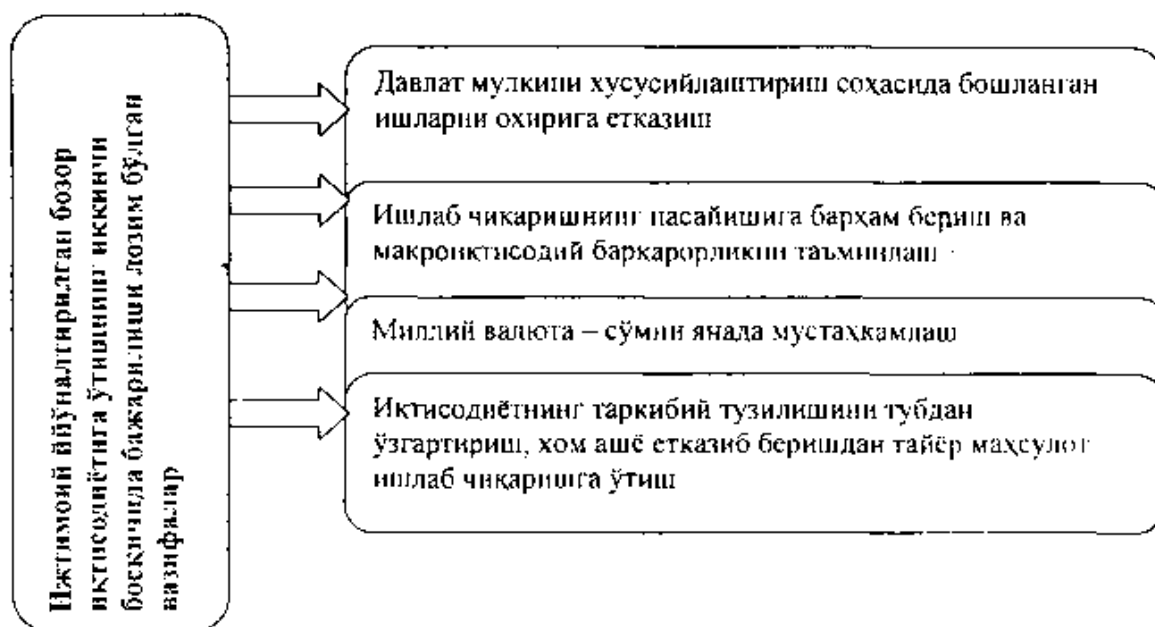
193

9. Qurbonov SH. va boshqalar. Barkamol avlod orzusi. - T.: "Sharq", 1999.

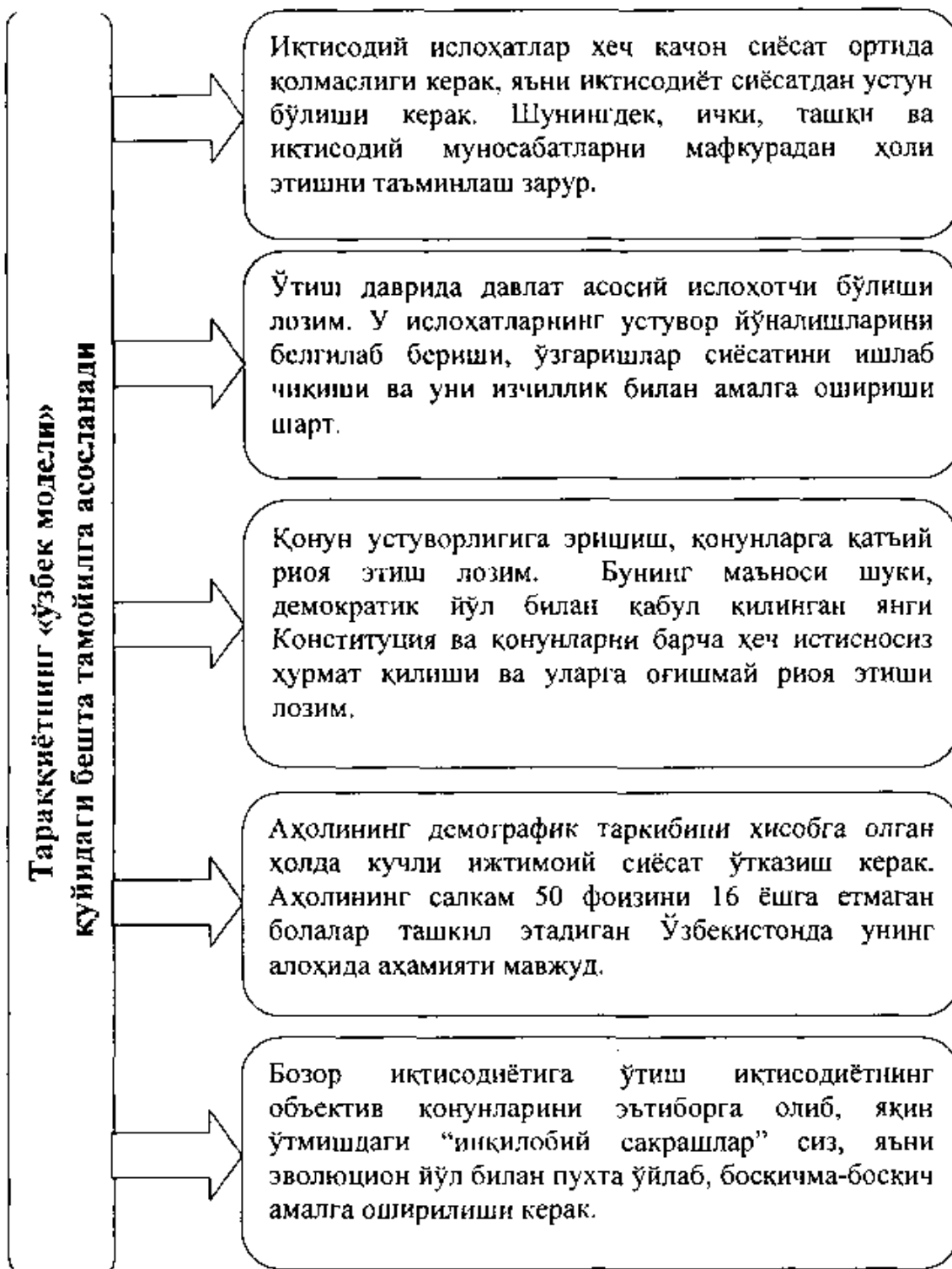
10. O'zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. - T.: "Sharq", 2000.

11. Rajabov.K., Xdsanov.F. O'zbekiston tarixi solnomasi. - T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.

12. Usmonov va boshkalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. - T.: "Moliya- iqtisod", 2006.

Иқтисодиётни тубдан ўзгартириш ва ислох этиш таракқиётида “ўзбек модели”нинг ўрни ва ахамияти

Мамлакатимизда иқтисодиётни ислох қилиш ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш асосида уни собиқ тузум даврида тушиб қолган чуқур таназзулдан чиқариб, барқарор ривожлантиришга, аҳоли турмуш фаровонлигига эришишга қаратилган туб ўзгаришлар сиёсатининг стратегик мақсадлари

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, қудратли ва тинимсиз ривожланиб борадиган, кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни таъминлайдиган иқтисодий тизимни барпо этиш.

Кўп укладли иқтисодиётни яратиш, инсоннинг мулкдан маҳрум бўлишига барҳам бериш, ташаббускорлик ва уддабуронликни бутун чоралар билан ривожлантириш негизи бўлган хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш.

Қорхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашуvidан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллариини бартараф этиш, иқтисодий омилар ва рағбатлантириш воситаларидан кенг фойдаланиш.

Иқтисодиётда моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишини таъминлайдиган чуқур структуравий ўзгаришлар қилиш, рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш

Фуқароларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашиини ўзгартриш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шаклларини мустакил белгилаш имконини бериш.

Фуқароларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнاتини сарфлаш соҳаси ва шаклларини мустакил белгилаш имконини бериш

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида бажарилиши лозим бўлган вазифалар

Биринчи босқич натижаларини ҳал қилиш учун ислох қилишнинг қуйидаги муҳим йўналишлари аниқлаб олинди:

Собик мустабид тизимнинг оғир оқибатларини бартараф этиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш

Республиканинг ўзига хос шароити ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш

Ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислохларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш

Маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалиги ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида

Ишлаб чиқарилишни пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳолининг барқарорлашувини таъминлаш

Иккинчи босқич натижаларига эришиш учун ислох қилишнинг қуйидаги муҳим йўналишлари аниқлаб олинди:

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tishning ikkinchi bosqichida bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar

Mamlakat iqtisodiyotining diversifikatsiyalashuv darajasini ko'tarish, ya'ni ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlar nomenklaturasini kengaytirish, YAİM, eksport kabi ko'rsatkichlarda alohida tarmoq mahsuloti yoki mahsulot guruhining ustunlik qilishiga barham berish

Tashqi bozorlardagi konyunktura uzgarishlariga kam ta'sirchan bo'lgan tarmoq va sohalarning YAİM va bankdagi ulushining yuqori bo'lishini ta'minlash

Tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi, shuningdek, eksport qiluvchi korxonalar va tarmoqlarning xom ashyo va butlovchi qismlar bilan ta'minlanishida mahalliy korxonalar ulushining ustunligiga erishish

Yuqori texnologiyalar va zamonaviy texnika bilan qurollangan, arzon va sifatli, tashqi bozorda bema'lol raqobatga kirisha oladigan sanoat tarmoqlarining sanoat ishlab chiqarishi ko'rsatkichlaridagi ulushini oshirish

Konyunktura o'zgarishlariga tez moslashuvchan, kapital sig'imi past bo'lgan soha va tarmoqlarning yalpi iqtisodiy ko'rsatkichlardagi salmog'ini oshirish

Asosiy atama va tushunchalar

1	Iqtisodda ma'muriy-byurokratik tizim	16	Fermer xo'jaligi
2	Taraqqiyotning o'zbek modeli	17	Qimmatli qog'ozlar
3	Bozor iqtisodi	18	Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik
4	Bozor infratuzilmasi	19	Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar
5	Xususiy lashtirish	20	Ma'naviy qadriyatlar
6	Ko'p ukladli iqtisod	21	Milliy an'analarning tiklanishi
7	Mikro va makro iqtisod	22	Milliy istiqdol goyasi
8	Qo'shma korxonalar	23	Uzluksiz ta'lim tizimi
9	Chet el investitsiyasi	24	Ilmiy-tadqiqot kompleksi
10	Iqtisodiy barqarorlik	25	Xorazm Ma'mun akademiyasi
11	Yalpi ichki mahsulot	26	Diniy bagrikenglik
12	Soliq siyosati	27	Ma'naviy tahdidlar
13	Innovatsion texnologiya	28	Milliy madaniyat va san'at ravnaqi
14	Modernizatsiya	29	Ommaviy sport musobaqalari
15	Milliy valyuta	30	O'zbek kurashi

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Taraqqiyotning "o'zbek modeli" va tamoyillari nimalarga asoslanib ishlab chiqildi?
2. Milliy iqtisodni shakllantirish va tubdan isloh qilish boyicha qanday strategik vazifalar qoyiladi?
3. Qanday qonun va farmonlar O'zbekistonda iqtisodni shakllantirish va rivojlantirishning huquqiy asosi bo'lib xizmat qildi?
4. Tovar va mehnat birjalari nima?
5. Iqtisodiyot sohasida bank-kredit tizimi qanday rol o'ynaydi? Uning qanday turlarini bilasiz?
6. Mulkdorlar sinfi qay tariqa shakllandi?

7. O'zbekiston iqtisodida qanday tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi va qaysi mahsulotlar hozirgi kunda eksport qilinmoqda?
8. Iqtisodning agrar sektorida qanday o'zgarishlar yuz berganligini bayon eting.
9. Nima uchun O'zbekiston jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqladi?
10. Ma'naviy-madaniy meros nima? Xalqning ma'naviy-madaniy qadriyatlari qanday tiklandi?
11. Nima uchun mamlakat rivojida ta'lim ustuvor soha hisoblanadi?
12. Mustaqillik yillarida respublikada ilm-fan, san'at va sportni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar hakida bayon eting.
13. Davlatimiz tomonidan yoshlarning o'z ijodiy iste'dodi va iqtidorini jamiyat manfaatlari yo'lida namoyon qilishi uchun nima ishlar amalga oshirilmoqda?

18-mavzu. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi.

Режа:

1. Tinchliksevar o'zbekistonning tashqi siyosati asoslari va tamoyillarining shakllanishi.
2. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishi.
3. MDH mamlakatlari bilan hamkorlik.
4. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan o'zaro hamkorligi.

Таянч сўз ва иборалар:

1	Halqaro munosabatlar subekti	8	Ko'p tomonlama va ikki tomonlama hamkorlik
2	Suverenitet	9	Diplomatik aloqa
3	Xalqaro konvensiyalar	10	Qo'shma korxonalar
4	Integratsiya	11	Qo'shma bayonot
5	Chet el investitsiyasi	12	Geostrategik manfaat
6	Xalqaro hamkorlik	13	Texnikaviy xavfsizlik
7	Strategik sherikchilik	14	Xalqaro terrorizm

O'zbekiston mustaqillik yillarida barcha jabhalarda bo'lgani singari tashqi siyosatda ham o'z o'rnini egalladi. Buning uchun esa mamlakatimizda mustahkam asos yaratilgan edi. Jumladan O'zbekiston konstitutsiyasida mamlakatimizning tashqi siyosatdagi strategiyasi aniq ko'rsatilgan:

O'zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to'la huquqli subektidir. Uning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi. Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin (17-modda).

Shuningdek O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatda quyidagi asosiy tamoyillari rioya qiladi:

Mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, xavfsizlikni saqlashga sodiqlik

Davlatlarning suveren tengligi va chegaralar dahlsizligini hurmat qilish;

Boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;

Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish;

Kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;

Inson huquqpari va erkinliklarini hurmat qilish;

Ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro umum e'tirof etilgan qoidalarini va normalarini ustuvorligi;

Davlatning, xalqning oliy manfaatlarini, xavfsizligini ta'minlash uchun ittifoq tuzish va ulardan ajralib chiqish;

Tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik;

Davlatlararo aloqalarda teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, davlat va milliy manfaatlarining ustunligi;

Tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama asosda rivojlantirish;

O'zbekistonning tashqi siyosatdagi dastlabki odimlarini amalga oshirish oson kechmagan albatta, mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan puxta tashqi siyosiy yo'lni belgilash jaxon xamjamiyatiga qo'shilish, xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-tehnika, madaniy aloqalar o'rnatish asosiy va dolzarb masalalardan biri edi. Bu osongina yechiladigan masala emas edi. Uning murakkabligi shungdan iborat ediki, sobiq ittifoq davrida tashqi siyosat yurgizish, tashqi dunyo bilan aloqa qilish, tashqi savdoni tashkil etish Moskva, markaziy xokimiyat tomonidan olib borilar edi. Respublikalar esa jumladan O'zbekiston ham tashqi dunyodan ajralgan yopiq mamlakat edi. O'sha davrda mamlakatimiz tashqi siyosat yuritish tajribasiga ham, jahon diplomatiyasini, tashqi iqtisodiy faoliyatini tushunadigan kadrlarga ham ega emas edi. Respublikada bunday kadrlar tayyorlovchi birorta oliy o'quv yurti ham yo'q edi. O'zbekiston xabarlariga bu sohada ishlarini boshidan boshlashga to'g'ri keldi. Prezident Islom Karimov o'zining "O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li" va boshqa asarlarida mustaqil tashqi siyosat yuritish qoidalarini belgilab berdi. Shuningdek respublikaning tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarini tartibga soladigan qonunlar qabul qilindi. "O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi, "Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatini kafolatlari to'g'risida"gi "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi" va boshqa qonunlar hamda normativ hujjatlar shular jumlasidandir. Ushbu sayi xarakterlar samarasi o'laroq bugungi kunga kelib 182 davlat O'zbekiston mustaqilligini tan olgan, 142 davlat bilan diplomatik aloqalar o'rnatilgan. O'zbekistonning chet ellarda 27 elchixonasi, 11 Bosh konsulxonasi, xalqaro tashkilotlarda 3 vakolatxonasi faoliyat ko'rsatyapti. O'zbekiston 1992 yil 2 martda BMTga qabul qilindi. 1993 yil fevralda Toshkentda BMTning vakolatxonasi ochildi va u ish boshladi. I. Karimov BMT Bosh Assambleyasining 1993 yil sentabrda bo'lgan 48-sessiyasida O'zbekiston nomidan Markaziy Osiyoda xavfsizlik, barqarorlik va hamkorlik masalalari bo'yicha BMTning Toshkentda doimiy ishlovchi seminarini chaqirish, narkobiznesga qarshi kurashni kuchaytirish, Orol muammosini hal etish va boshqa masalalar bo'yicha bir qator takliflarni o'rta qo'ydi. O'zbekiston BMT bilan qochoqlar, xavfsizlik, terrorizm, narkobiznes, mojarolarning oldini olish, integratsiya, manfaatli aloqalarni

yo'lga qo'yish, ilm-fanni rivojlantirish va boshqa masalalarda keng hamkorlik ishlarini olib bormoqda.

Mustaqillik yillarida xalqaro aloqalar tizimida quyidagi ishlar amalga oshirildi:

- 1991 yil 21 dekabrda Almatida MDHni tuzish to'g'risidagi Bitimga Ozarbayjon, Armaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldova, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston ham imzo qo'ydilar;
- O'zbekiston 1992 yil fevral oyida tinchlikni mustahkamlash, Inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha katta tadbirlarni amalga oshirayotgan nufuzli xalqaro tashkilot - Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotiga (YEXHT) a'zo bo'lib kirdi;
- 1992 yil 15-16-fevral kunlari AQSH davlat kotibi Jeyms Beyker O'zbekistonga rasmiy tashrif buyurdi va ikki davlat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi;
- 1993 yil 29 oktabrda YUNESKONing Parijdagi qarorgohida O'zbekistonni YUNESKO a'ziligiga qabul qilish marosimi bo'ldi;
- 1994 yil 28-30 sentabrda Toshkentda YEXHTning xalqaro anjumani o'tkazildi;
- 1994 yil dekabrda Toshkentda YUNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi milliy komissiyasi tashkil etildi;
- 1995 yil iyulda Toshkentda YEXHTning mintaqaviy byurosi ochildi va faoliyat ko'rsatmoqda;
- 1995 yil iyul oyida O'zbekiston NATONing «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturiga qo'shildi;
- YEXHTning 1996 yil dekabrda Lissabon sammitida 21 asr arafasida yalpi xavfsizlik modelini yaratish xususida munozara bo'ldi;
- 1997 yil mamlakatimizning qadimiy shaharlari Xiva va Buxoro YUNESKONing jahon madaniy qadriyatlar ro'yxatiga kiritildi va Parijda nishonlandi;
- O'zbekistonda 1996 yil boshlarigacha amerikalik sarmoyadorlar ishtirokida 200 ta O'zbekiston-Amerika qo'shma korxonalari tashkil topdi va faoliyat ko'rsatdi;
- 2000 yil iyulda Toshkentda Osiyo va Tinch okean mintaqasi mamlakatlari YUNESKO ishlari bo'yicha milliy komissiyasining XII mintaqaviy konferensiyasi bo'lib o'tdi;
- YUNESKO homiyligida 2001 yil ulug' fiqrxshunos olimlari, islom olamining mashhur ulamolari Burxoniddin Marg'inoniy va Abu Mansur Moturudiyning yubileylari, 2002 yili Shaxrisabz shahrining 2700 yilligi, Termiz shahrining 2500 yilligi, 2003 yili esa buyuk mutasavvuf Abduxoliq G'izduvoniylar tavalludining 900 yilligi keng nishonlandi;
- O'zbekiston mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki kunlardanoq G'arb va Sharq davlatlari bilan hamkorlik qilib uni yangi bosqichlarda rivojlantirib kelmoqda;

O'zbekistonning MDH davlatlari bilan hamkorlik aloqalari ham yil sayin tobora intensiv ravishda o'sib bormoqda, quyidagi ko'rsatkichlar bkniga yaqqol misol bo'la oladi:

- 1991 yil dekabrda Mustakil Davlatlar Hamdustligi tashkiloti tuzilgan;

- 1994 yil 2 martda O‘zbekiston bilan Rossiya o‘rtasida har tomonlama hamkorlikni rivojlantirish to‘g‘risida Deklaratsiya, iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish to‘g‘risida, harbiy sohadagi hamkorlik to‘g‘risida shartnomalar imzolandi;
- O‘zbekiston va Ukraina o‘rtasida 1992-2003 yillarda neftni qayta ishlash, kommunikatsiya, fan-texnika, sanoat, savdo hamkorlik bo‘yicha 80 dan ortiq hujjat imzolandi;
- 1999 yilda O‘zbekiston va Ukraina davlat rahbarlari imzolangan 1999-2008 yillarda o‘zaro iqtisodiy hamkorlik to‘g‘risidagi shartnoma ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikning asosiy yo‘nalishlarini belgilab berdi;
- 1996 yil 12 may kuni Ashgabadda O‘zbekiston, Gruziya Turkmaniston va Ozarbayjon Prezidentlarining uchrashuvi bo‘ldi. Uchrashuvda 4 mamlakat o‘rtasida temir yo‘l transporti faoliyatini muvofiqlashtirish haqida, tranzit yuk tashishni tartibga solish sohasida hamkorlik bo‘yicha bitim imzolandi.
- Co‘nggi yillarda ham O‘zbekistonning MDH davlatlari bilan aloqalari rivojlanib bormoqda.

O‘zbekiston tashqi siyosatida Rossiya bilan munosabatlar alohida o‘rin tutadi. Ikki mamlakat o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni chuqurlashtirish uchun barcha huquqiy asoslar yaratilgan.

- Jumladan, 2004 yili Strategik sheriklik to‘g‘risidagi shartnoma, 2005 yilda Ittifoqchilik munosabatlari to‘g‘risidagi shartnomaning imzolanishi O‘zbekiston – Rossiya munosabatlarini yuqori bosqichga olib chiqishda muhim asos bo‘lib xizmat qilmoqda.
- O‘zbekiston va Rossiya xalqaro hayotning global muammolari narkotrafik, terrorizm, ekstremizm, transmilliy uyushgan jinoyatchilik kabi illatlarga qarshi kurashish masalalarida hamfikir ekanligini alohida ta’kidlash lozim. Qolaversa, bu ikki mamlakat BMT, MDH, SHHT, YEXHT kabi xalqaro tashkilotlar va integratsion tizimlar doirasida faol hamkorlik olib boradi. Mamlakatimiz tashqi savdosining 30 foizi Rossiya hissasiga to‘g‘ri kelishi uning O‘zbekistonning yetakchi iqtisodiy hamkorlaridan biri ekanligidan dalolatdir.
- 2008 yilga kelib mamlakatimizda Rossiya sarmoyasi ishtirokidagi qo‘shma korxonalar soni 780 dan oshib ketgan. Mazkur korxonalarining 252 tasi so‘nggi ikki yilda ishga tushirildi. Ular orasida «Elektroizolit» (qurilish materiallari), «Elimpeks» (to‘qimachilik), «Baltimor-Chelak» (konserva), «Vim-Bill-Dan-Toshkent» (sut mahsulotlari) kabi samarali faoliyat ko‘rsatayotgan ko‘plab korxonalarni keltirish mumkin. Respublikamizda Rossiyaning 130 ga yaqin firma va kompaniyalari o‘z vakolatxonalarini ochgan bo‘lsa hamkor mamlakatda 350 ga yaqin qo‘shma korxonalar o‘zbekistonlik sarmoyadorlar ishtirokida faoliyat yuritmoqda. Ma’lumotlarga ko‘ra, mamlakatimiz iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kiritilgan xorij sarmoyalarining 40 foizdan ortig‘i Rossiya Federatsiyasi ulushiga to‘g‘ri keladi.
- «Gazprom», «Lukoil», «Soyuzneftegaz», «Stroytransgaz», «Volgaburmash» kabi energetika kompaniyalari bilan amaliy hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan. Ayniqsa, O‘zbekiston hukumati tomonidan tasdiqlangan 2006-2011 yillarda Ustyurt hududida geologiya razvedka ishlarini olib borish dasturiga ko‘ra

«Gazprom» besh yil mobaynida 400 million AQSH dollari miqdorida sarmoya kiritmoqda.

- Umuman olganda, mamlakatlarimiz kompaniyalari o'rtasida yoqilg'i-energetika sohasida imzolangan sarmoyaviy loyihalar bitimi paketining umumiy miqdori 3 milliard dollardan oshadi. Xususan, 2007 yilda ana shunday hamkorlik doirasida Buxoro hududidagi «Xavzak» gaz konining ishga tushirilgani loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshayotganini ko'rsatadi. 2006 yilning aprelida Toshkentda MDHda birinchi bor o'tkazilgan "Rossiya ta'limi bugun" deb nomlangan keng doiradagi ta'lim ko'rgazmasi nafaqat ikki mamlakat balki, hamdo'stlik mamlakatlari ta'lim tizimi mutaxassislarida katta taassurot qoldirdi.
- Ushbu ko'rgazmada Rossiya Fanlar akademiyasi delegatsiyasi va mamlakatning yetakchi 15 ta oliy o'quv yurtlari rektorlari ishtirok etdi.
- Bunday amaliy tadbir samarasi o'laroq O'zbekiston va Rossiya oliy o'quv yurtlari o'rtasida ikki tomonlama hamkorlik qilish to'g'risida 50 dan ziyod bitimlar imzolandi. Ana shunday hamkorlik natijasida bugungi kunda yurtimizda G.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot akademiyasi, M.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti filiallari samarali faoliyat yuritib kelmoqda.

O'zbekiston –Malayziya munosabatlari

- Malayziya – O'zbekistonning Janubi-Sharqiy Osiyodagi ishonchli sheriklaridan biri. O'zbekiston-Malayziya hamkorligi savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish borasidagi o'zaro manfaatdorlikka asoslanadi.
- Malayziya bilan sarmoyaviy sohadagi hamkorlik faol rivojlanmoqda. Prezident Islom Karimovning 2005 yildagi Malayziyaga davlat tashrifi asnosida neft-gaz konlarini o'rganish va o'zlashtirishda hamda to'qimachilik, mebelsozlik va elektrotexnika sohalarida yangi qo'shma korxonalar tashkil etishda sarmoyaviy hamkorlikni yangi bosqichga ko'tarishga xizmat qiladigan kelishuvlarga erishilgan edi. Ayni paytda mamlakatimizda Malayziya sarmoyadorlari ishtirokida tuzilgan 22 korxonada faoliyat yuritmoqda. Ular neft-gaz ("UzMalOil", "Petronas Carigali Operating Company"), to'qimachilik ("Malika Tielvey", "Zobit", "Fikenteks"), mebelsozlik ("Fayz Mint Plaza"), elektrotexnika ("Algoritm-Malayziya"), moliya xizmati ko'rsatish ("UzbekLeasing International") sohalarida faoliyat yuritadi. Sarmoyaviy sohada Malayziyaning "Petronas" korporatsiyasi bilan hamkorlikda qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Orol dengizining O'zbekistonga qarashli hududida, Ustyurt platosi va Surxondaryodagi sarmoyaviy bloklarda geologik tadqiqotlar olib borilmoqda, yangi konlar ochilmoqda, tozalangan metandan sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqaradigan zavod qurilishi bo'yicha loyihaning texnik-iqtisodiy asoslari ishlab chiqilmoqda. Umuman, "Petronas" ning O'zbekistonga kiritadigan sarmoyasi hajmi qariyb 2 milliard AQSH dollariga yetishi kutilmoqda.
- Munasabatlarda qishloq xo'jaligi sohasida Malayziyaning ilg'or biotexnologiyalaridan foydalanish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda hamkorlik masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

- O‘zbekistonda Malayziyaning elektronika jihozlari va axborot-kommunikatsiya texnikasi ishlab chiqaradigan yirik kompaniyalari filiallari ochish nazarda tutilgan.
- Mamlakatlarimiz o‘rtasida oliy ta’lim sohasida hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan.

O‘zbekiston – Yaponiya munosabatlari

- Mustaqillik yillarida O‘zbekiston bilan Yaponiya o‘rtasidagi ikkitomonlama hamkorlik munosabatlarining rivojlanish dinamikasi 2002 yilda imzolangan «O‘zbekiston Respublikasi va Yaponiya o‘rtasidagi do‘stlik, strategik sheriklik va hamkorlik to‘g‘risidagi Deklaratsiya»ga muvofiq tarzda barqaror rivojlanib kelmoqda;
- O‘zbekistonda Yaponiyaning JISA va JETRO agentliklari vakolatxonalari, shuningdek, yigirma ikkita yirik kompaniyalari faoliyat yuritadi. O‘zbekistonda mashinasozlik, yengil sanoat, ichki va tashqi savdo, transport xizmati ko‘rsatish va sayyohlik sohalari bo‘yicha 10 dan ortiq investision loyihalar amalga oshirilmoqda. Qo‘shma loyihalarning samarasi sifatida Samarqand avtomobil zavodida ishlab chiqarilayotgan «Isuz» markali avtobuslar, yuk mashinalari, yuk ko‘taruvchi kranlarini aytib o‘tish mumkin.
- 2008 yil iyul oyida Yaponiya moliya vaziri janob Fukushima Nukaganing O‘zbekistonga amalga oshirgan tashrifi chog‘ida ikkitomonlama savdo-iqtisodiy munosabatlarni yanada chuqurlashtirish, mamlakatdagi qurilish loyihalari va sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish jarayonida Yaponiya kompaniyalarining ishtirokini faollashtirish masalalari atroflicha ko‘rib chiqilgan.

2008 yil avgust oyida Toshkentda «Liberallashtirish, sarmoyalarni qo‘llab-quvvatlash va muxofaza qilish» to‘g‘risidagi Hukumatlararo bitim imzolanishi ikkitomonlama iqtisodiy hamkorlikning yangi bosqichga ko‘tarilganidan dalolatdir;

- O‘zbekiston bilan Yaponiya o‘rtasidagi madaniy-gumanitar sohadagi hamkorlikni yanada kengaytirish borasida Yaponiyaning bir qator do‘stlik jamiyat va uyushmalari qizg‘in faoliyat yuritmoqda. O‘tgan yilda yangi «Date-O‘zbekiston» uyushmasining tashkil etilgani va yapon jamoatchiligiga o‘zbek madaniyati va san’atining turli ko‘rgazma va taqdimot marosimlari orqali namoyish etib kelayotgan «Yaponiya-O‘zbekiston» do‘stlik uyushmasining tashkil topganiga 10 yil to‘layotganini misol sifatida keltirish mumkin.

O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalari

- Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari 1991 yil 13-15-avgust kunlari Toshkent shahrida uchrashdilar. Undagi eng muhim hujjat - O‘rta Osiyo va Qozog‘iston Respublikalararo maslahat Kengashini tuzish to‘g‘risida bitim imzolandi;
- 1991 yil 13 dekabrda Ashgabadda Markaziy Osiyo davlat boshliqlarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Uchrashuvda Tajan-Seraxs yo‘l qurilishi bo‘yicha bitim imzolandi. Uni O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Turkmaniston Prezidentlari imzoladilar;
- 1993 yilning 4 yanvarida I.Karimov tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Toshkent uchrashuvi tashkil etildi. Uchrashuvda Markaziy Osiyo Hamdo‘stligiga asos solindi. Besh davlat rahbarlari hamdo‘stlik haqidagi bitimga imzo chekishdi;

- 1993 yil 26 martda Qizil O‘rdada Markaziy Osiyo davlat boshliqlarining Rossiya davlat delegatsiyasi ishtirokida birinchi anjumani bo‘lib o‘tdi. 1993 yil 28 iyulda Almatida Qozg‘iston va O‘zbekiston o‘rtasida 1994-2000 yillarda iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida bitim imzolandi;
- 1998 yil 5-6 yanvarda Ashgabadida Turkmaniston, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston Prezidentlarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Beshala davlatning milliy manfaatlariga, mintaqadagi xavfsizlik va barqarorlikka mos keladigan do‘stona, teng huquqli va o‘zaro foydali munosabatlarni chuqurlashtirishga sodiq ekanligi tasdiqlandi.

O‘zbekistonning investitsiya siyosati

- Bugungi kunda mamlakatimizda qulay investitsiya muhiti yaratilgan;
- 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etildi;
- bu 2007 yil bilan taqqoslaganda, 28,3 foizga ko‘p bo‘lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investitsiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi;
- 2008 yilda 1 milliard 700 million AQSH dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirildi.
- 2008 yilda xorijiy investitsiyalarning 74 foizini to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar tashkil etdi;
- o‘zlashtirilgan barcha investitsiyalarning qariyb 54 foizini korxonalar va aholi mablag‘lari tashkil etadi.

O‘zbekistonning halqaro terrorizmga qarshi kurashdagi ishtiroki

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov xalqaro tashkilotlar – BMT, OBSE, Shanxay hamkorlik tashkiloti, SEAP va boshqa tashkilotlarning minbarlaridan so‘zlagan nutqlarida mintaqaviy va milliy ko‘lamlardagi xalqaro terrorizmga qarshi kurashda hamkorlikni kuchaytirish lozimligini bir necha bor ta’kidlagan.
 - 1999 yil noyabr oyida OBSening Istanbul shahrida bo‘lib o‘tgan Sammitida Prezident I.A.Karimov BMT tuzilmalarida terrorizmga qarshi kurash xalqaro markazini tuzish taklifini kiritgan. 2002 yilning oktabr oyida BMT, OBSE va O‘zbekiston hukumati Toshkent shahrida chaqirgan xalqaro konferensiyada 70 ta mamlakat va 40 ta xalqaro tashkilotlardan kelgan ekspertlar xalqaro terrorizmga qarshi turish strategiyasiga umumiy yondashuvlar xususida takliflarni tayyorladilar.
 - Milliy xavfsizlikni ta’minlashda 2000 yilning dekabr oyida qabul qilingan “Terrorizmga qarshi kurash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni katta ahamiyat kasb etadi.
 - AQShda 2001 yil 11 sentabrda sodir bo‘lgan fojiaiy voqealardan keyin, 2001 yilning 28 sentyabirida BMTning xavfsizlik kengashi 1373 (2001)-sonli rezolyusiyani qabul qildi, bunda O‘zbekiston tashabbus bilan chiqdi.
 - O‘zbekiston BMT xavfsizlik kengashi huzuridagi terrorizmga qarshi kurash qo‘mitasi ishida MDHdagi antiterror markazi ishida qatnashib, Shanxay hamkorlik tashkiloti doirasida tegishli ishlarni ado etmoqda, antiterror kuchlar xalqaro uyushmasi kuch-g‘ayratlariga hamqadam bo‘lmoqda.
- Xulosa qilib shuni aytish mumkinki O‘zbekiston tarihan qisqa vaqtda dunyohamjamiyati tomonidan e’tirof etildi. Nufuzli halqaro tashkilotlarga a’zo

bo'ldi. "Biz shuni unutmasligimiz kerakki, bunday e'tirof O'zbekistonning jahon miqyosida ortib borayotgan nufuzi – bu avvalom bor mamlakatimizda istiqloqlarning dastlabki kunlaridanoq o'tkazib kelinayotgan, har tomonlama chuqur o'ylangan, og'ir avzmin, qat'iy va mustaqil siyosatning natijasidir."

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2010.

2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura.- Asarlar, 1-jild.-Toshkent: "O'zbekiston", 1996.

3. Karimov.I.A. Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. Asarlar, 11-jild. - Toshkent: "O'zbekiston", 2003.

4. Karimov.I.A. Tinchlik uchun kurashmoq kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2001.

5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - Toshkent: "O'zbekiston", 2009.

6. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish taraqqiyotimizning muhim omilidir. O'zbekiston Konstitusiyasi qabul qilinganligining 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. "Xalq so'zi", 2010 yil 8 dekabr.

7. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish konsepsiyasi (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 206

qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza), "Xalq so'zi", 2010 yil 13 noyabr (№220).

8. Karimov I.A. BMT sammitining Mingyillik rivojlanishi maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutq, "Xalk so'zi", 2010 yil 22 sentabr.

9. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - Toshkent: "O'zbekiston", 1997.

10. Usmonov D. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. - Toshkent: "Moliya-Iqtisod", 2006.

11. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. - T.: "Sharq", 2000.

12. O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. - Toshkent: qomuslar bosh taxririya, 1997.

13. Rajabov K., Xasanov F. O'zbekiston tarixi solnomasi. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.

Vizual materiallar O'zbekistonning nufuzli xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi

BMT - 2 mart 1992 yil

MDH-21 dekabr 1991 yil YEXHT - 30 yanvar 1992 yil

SHHT— 15 iyun 2001 yil __

YUNESKO -29 oktabr 1993 yil

O'zbekistonning xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'iishi va rivojlantirishi

- O'zbekistonni 165 davlat tan oldi;
- Jahonning 120 mamlakati bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi;

- Toshkentda 43 ta elchixona, 1ta bosh konsulxona, 9 ta faxriy konsul, 10 ta xalqaro tashkilot vakolatxonasi, 5 ta xalqaro moliyaviy tashkilot vakolatxonasi, 3 ta savdo vakolatxonasi faoliyat yuritmoqda;
- O'zbekiston Respublikasining 46 ta diplomatik va konsullik vakolatxonasi chet davlatlarda va xalqaro tashkilotlar huzurida faoliyat yuritmoqda.

Tashqi siyosiy va iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirishni huquqiy jihatdan ta'minlovchi qonunlar

- “O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida” (1995 yil).
- Chet el investitsiyalari to'g'risida (1998 yil).
- Xorijiy investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish chora-tadbirlari to'g'risida (1998 yil).
- Bankrotlik to'g'risida (1998 yil).
- Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida (2000 yil).

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. O'zbekiston-Respublikasi tashqi siyosatining xuquqiy asoslari va yo'llari qaysi rasmiy hujjatlarda belgilab berilgan?
2. O'zbekiston Respublikasi tashqi aloqalarini qanday vazirliklar va muassasalar amalga oshiradi?
3. O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
4. O'zbekiston bugunga kelib qanday xalqaro tashkilotlarga a'zo?
Uning O'zbekiston uchun qanday ahamiyati bor?
5. O'zbekiston va BMT aloqalari hamda respublikamizning jahon hamjamiyatiga qushilishi natijalari haqida fikringiz.
6. BMT ning sessiya va sammitlaridagi Prezidentimiz Islom Karimovning xalqaro jamoatchilik e'tiborini jalb etgan fikr, mulohazalari va muammolari haqida fikringiz.
7. O'zbekistonning YUNESKO bilan keng ko'lamli hamkorligi haqida nimalarni bilasiz?
8. O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilam hamkoriik aloqalari haqida fikringiz.
9. O'zbekistonning jahon iqtisodiga integratsiyalashuvi deganda nimani tushunasiz?
10. Respublika iqtisodiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishning ma'nosini izohlab bering. O'zbekistonda qanday yirik qo'shma korxonalar bunyod etilgan?
11. O'zbekiston xalqaro terrorizmga qarshi kurashda jahon hamjamiyatida qanday ro'l oynamoqda?
12. SHXTning Toshkentdagi Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi (MLTT) ijroiya qo'mitasi qachondan boshlab faoliyat yuritmoqda?

1. Amaliy mashg‘ulotlar

T/r	Ma’ruza mavzulari	Soat
I – modul. Qadimgi va ilk o‘rta asrlar davri		
1	O‘zbekiston tarixi fani predmeti, uni o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati. Markaziy Osiyo – insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biri. O‘zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	2
2	O‘zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari. O‘zbek xalqining etnik shakllanishi. Buyuk ipak yo‘li.	2
II – modul. O‘rta asrlar davri		
3	IX-XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi taraqqiyoti. IX-XII asrlarda O‘rta Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg‘onish davri. Fan va madaniyat yuksak ravnaqi.	2
4	Mo‘g‘ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi-Vatan himoyachisi. O‘zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.	2
5	O‘zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot. O‘zbekiston hududlarining xonliklarga bo‘linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.	2
III – Mustamlaka davri		
6	O‘zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati. Jadidchilik. Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat.	2
7	Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari va ularning mustamlakachilik mohiyati. O‘zbekistonning ma’naviy-madaniy qaramligi va uning oqibatlari. Qatog‘onlik siyosati. Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi	2
8	Sovet davlatida ma’muriy buyruqbozlik tuzumining kuchayishi va inqirozi davrida O‘zbekiston (1946-1991 yy.)	2
IV – Mustaqillik davri		
9	O‘zbekistonda davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi. Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonning iqtisodiy, ma’naviy-madaniy taraqqiyoti. O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi.	2
Jami		18 soat

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada har bir akadem. Guruhga alohida o'tiladi. Mashg'ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o'tiladi. "Keys-stadi" texnologiyasi ishlatiladi, keyslar mazmuni o'qituvchi tomonidan belgilanadi. Ko'rgazmali materillar va axborotlar multimedia qurilmalari yordamida uzatiladi.

Амалий машғулотлар

1-mavzu. O'zbekiston tarixi fani predmeti, uni o'rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati. Markaziy Osiyo – insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri. O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.

Режа:

1. O'zbekiston tarixining fan sifatidagi o'rni, fanni o'qitishning maqsad va vazifalari. Uning predmeti va o'rganish obekti.
2. O'zbekiston tarixi fanining g'oyaviy nazariy asoslari va metodologik tamoyillari.
3. O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalasi va o'tmishni o'rganishda moddiy va yozma manbalarning o'rni hamda ahamiyati.
4. Vatan tarixining komil insonni tarbiyalashdagi ahamiyati.
5. Antropogenez jarayoni. Insoniyatning dastlabki ajdodlari.
6. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida O'rta Osiyo.
7. Mil. avv. XII-IV ming yilliklarda O'rta Osiyo.
8. Metall ishlatilishga o'tilishi va bronza davri yutuqlari.
5. "Avesto" -tarixiy manba sifatida.
6. Mamlakatimiz hududida ilk davlat uyushmalarining yuzaga kelishi. Qadimgi Xorazm. Qadimgi Baqtriya podsholigi.
7. Ahmoniyalar hukmronligi davrida O'rta Osiyoda kechgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy xayot.
8. Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga istilochilik yurishlari.
9. Ellinizm. Salavkiylar va Yunon Baktriya davlati.

O'zlikni anglash-tarixni bilishdan boshlanadi. Tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga albatta tarixiy xotira kerak... Tarixiy xotirasi bor inson-irodali inson Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday insonlarni yo'ldan urish, xar-xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonlarni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi. Inson uchun tarixdan judo bulish – xayotdan judo bulish demakdir. Tarix - xalq ma'naviyaning asosidir. (I.Karimov) yuqoridagi jumalardan o'z tarixini bilish, o'zlikni anglashda, o'tmish saboqlaridan xulosa chiqarib, kelajak yaratishda naqadar muhim ekanligini anglash qiyin emas. Kishilik jamiyati qaror topganidan buyon odamzod avlod-ajdodlari kimligi, qanday hayot kechirganligi, nasl-nasabi, o'zi tug'ilib voyaga yetgan zamin, Vatanining o'tmish tarixini bilishni istaydi. Dunyodagi barcha xalqlar o'z tarixini muqaddas deb biladi va uni sevib o'rganadi. Har bir xalqning tarixi, uning shonli sahifalari ham, fojiali davrlari ham o'sha xalqning o'zi uchun qadrli. Tarixni o'rganar ekan, inson undan birinchi galda ma'naviy ozuqa oladi, ajdodlarning bosib o'tgan yo'llarini tahlil qilib, ularning yutuqlaridan faxrlanadi, tarixda yo'l qo'yilgan

xato va kamchiliklardan o‘zi uchun muhim saboqlar chiqaradi, kelajak haqida mushohada yuritadi. Shu bilan birga har bir xalqning tarixi umuminsoniyat tarixining ajralmas qismi bo‘lib, o‘z tarixini sevgan inson boshqa xalqlar tarixiga ham hurmat ko‘zi bilan qaraydi.

O‘zbekiston tarixi fani Vatanimizning ijtimoiy taraqqiyoti va o‘tmishga oid har xil voqea-hodisalarning izchil rivojlanishini, ularning qachon, qayerda, qanday holatda yuz berganligi, mamlakatimiz hududida insoniyatning paydo bo‘lishi va uning tadrijiy-evolyusion rivojlanish jarayoni va boshqalarni o‘rganadi. Shu bilan birga O‘zbekiston tarixi umumjahon-insoniyat tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. O‘zbekiston tarixi fani mana shu voqeliklarni boshidan kechirgan qadim va yaqin ajdodlarimizning hayoti qanday bo‘lganligi, jahon tarixi taraqqiyotiga qo‘shgan hissalarini xolisona va haqqoniy o‘rganadi.

O‘zbekiston tarixi fani mustaqil fan sifatida boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlaridan farqlanib turadi. Shuningdek, u barcha fanlar orasida o‘zining alohida o‘rni va mavqeiga ega. Chunki, u barcha fanlar tarixini ham o‘z ichiga olgan holda ularning rivojiga katta ta’sir etadi. O‘zbekiston tarixi fani o‘z xususiyatiga ko‘ra,

- birinchidan, mamlakatimiz hududida eng qadimgi davrlardan boshlab hozirgi kunga qadar kechgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar yaxlitlik, uzviylik va o‘zaro aloqadorlikda o‘rganiladi.
- mamlakatimiz hududida kechgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy jarayonlar;
- ishlab chiqarish kuchlari va vositalarining takomillashib borishi;
- til va yozuv, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi;
- davlat boshqaruv shakllari va evolyusiyasi;
- etnik jarayonlar, urf-odat va rasm-rusumlar;
- diplomatiya va elchilik aloqalari;
- sulolalar, tarixiy geografiya;
- milliy ozodlik harakatlari;
- din, mafkura va turli g‘oyalar;
- buyuk tarixiy shaxslar, davlat arboblari va boshqalar

O‘zbekiston tarixi fanining o‘rganish makoni-obekti O‘zbekistonning tarixidir.

Obekt aniq tarixiy davr, makon, zamon va geografik mintaqaviy chegaralar, ma’lum bir xalq, millat, mamlakat tarixi bilan bog‘liq bo‘lib, shular doirasidagi voqea va hodisalarning bir butun va yaxlitlikda o‘z ichiga oladi. Predmet esa mana shu bir butun obekt ichidagi aniq tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iboratdir.

Fanning asosiy maqsadi O‘zbekiston tarixini o‘qitish orqali o‘quvchilar yurtimiz hududida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni mustaqil tahlil qilishga o‘rganadi, mazkur jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlari, sabab va oqibatlarini tushunib hamda ochib berish orqali yoshlarning ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish, ularning ma’naviy-ma’rifiy salohiyatlarini yuksaltirish ajdodlar an’analariga sadoqat, milliy o‘zlikni anglashga o‘rgatish asosiy maqsad qilib belgilanadi.

Fanning asosiy vazifasi O‘zbekiston tarixi fani jahondagi ilg‘or, taraqqiyparvar, demokratik kuchlar hamda davlatlarning tajribalarini umumlashtirish asosida xalqimizda yangicha ijtimoiy-siyosiy dunyoqarash madaniyatini shakllantirish, taraqqiyotning umum e’tirof etilgan tamoyillariga asoslangan yo‘llarini to‘g‘ri

belgilab olishga ko'maklashish, o'tmish xatolarini takrorlamaslik, ulardan zarur saboqlar chiqarish, taraqqiyotga, millat kelajagiga xavf soluvchi asosiy omillarni oldindan ko'ra olish va ularni o'z vaqtida bartaraf etish, qo'shni va dunyo xalqlari bilan hamjihatlikda, tinch totuv yashashini ta'minlash

Tarix fani boshqa, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlari bilan mustahkam va uzviy aloqa birligida rivojlanadi. Shuning uchun ham, tarixchilar falsafani, adabiyot va tilni, dinshunoslikni va boshqa fanlarni bilmay turib, haqqoniy tarixni to'la yoritib berolmaydilar.

Shuni ham aytish lozimki, tarix bilan boshqa ijtimoiy- gumanitar fanlarning o'rganish obekti bitta ya'ni jamiyatdir. Predmeti esa inson va tabiat. Shuning uchun ham boshqa fanlar tarix fani taraqqiyotiga, tarixiy haqiqatlarning ro'yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Shuningdek, tarix fani ham boshqa soha fanlari rivojiga katta ta'sir etadi. Ammo, shuni ham ta'kidlash joizki, tarix boshqa fanlarni, shuningdek ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham tarixidir. Chunki boshqa fanlarning hammasi ham, tarix mahsulidir.

Xulosa shuki, tarix fani ya'ni, O'zbekiston tarixi millat va Vatan taqdirini ravnaq topishida muhim ahamiyatga ega. Masalaning mohiyati shundaki, birinchidan, ijtimoiy-gumanitar fanlarning rivojlanishi har jihatdan tarix fanining naqadar haqqoniy bo'lishiga bog'liqdir. Chunki ular tarix bilan bevosita bog'liq. Ikkinchidan, tarix falsafasi qanchalik to'la va ravon yuzaga chiqsa, boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning mazmun va mohiyati hamda ta'sirchanligi ham shuncha yuksak darajada bo'ladi.

Tarix falsafasi deganda, tarix ya'ni o'tmish tajribasi va sabog'idan to'g'ri xulosa chiqara olish tushuniladi. Boshqacha aytganda, o'tmish-tarixga qarab, kelajakni to'g'ri belgilay olish ham tarix falsafasini anglashni bildiradi.

O'zbekiston tarixi fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va usullari

O'zbekiston tarixi fani ham o'zining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va tamoyillariga ega. Bular O'zbekiston tarixi fanining asosini tashkil etib, uni rivojlanishi, jamiyat va millat manfaati yo'lidagi nufuzini ortib borishi uchun o'ta muhim ahamiyatga ega. Eng muhimi, ilmiy-nazariy tamoyillar O'zbekiston tarixining haqqoniy yozilishi, tarixiy haqiqatni yuzaga chiqishiga xizmat qiladilar.

Tarixiylik tamoyili deganda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni tarixiy jihatdan davriy ketma-ketlikda, o'zaro aloqadorlikda, yaxlit tarixiy jarayon sifatida, o'rganilayotgan zamon ruhi, axloqiy va huquqiy meyorlari, hayot mezonlari nuqtai nazaridan talqin qilish va sharhlash tushuniladi.

• **Xolislik tamoyili** o'rganilayotgan tarixiy jarayonlar xolis va betaraf o'rganilishini, voqea va hodisalarni biror g'oya yoki mafkura nuqtai nazaridan sharhlamaslikni, tarixiy jarayonlarni qanday bo'lsa shundayligicha qabul qilish va o'rganishni, yutuqlar bilan birga yo'l qo'yilgan kamchiliklardan ham ko'z yummaslikni, tarixni bayon qilishda ehtirolarga berilib ketmaslikni, tadqiqotchining g'oyaviy, siyosiy, mafkuraviy, diniy qarashlari, milliy mansubligi ustunlik qilmasligini, bir yoqlamalikka yo'l qo'ymaslikni, voqealarni tahlil qilishda bugungi kun nuqtai nazaridan yondashmaslikni, manbalarga tanqidiy munosabatda bo'lib, boshqa zamondosh manbalar bilan tasdiqlangan dalillargagina tayanishni, dalillarni soxtalashtirmaslikni, ertak va afsona elementlaridan xoli bo'lishni anglatadi.

- **Manbalar bilan asoslanganlik tamoyili:** bayon qilinayotgan tarixiy jarayon, keltirilayotgan har qanday faktlar chinakam ilmiy va asl manbalarga asoslangan bo‘lmog‘i lozim. Manbadagi xabarning haqiqatga qanchalik to‘g‘ri kelishi manbaga zamondosh bo‘lgan boshqa manbalar ma‘lumotlari bilan, agar ular mavjud bo‘lmasa arxeologiya, numizmatika singari yordamchi tarix fanlari ma‘lumotlari bilan qiyoslash orqali aniqlanadi.

- **O‘zbekiston tarixining mintaq va jahon tarixi bilan bog‘liqligi tamoyili:** har bir xalqning tarixi alohida ahamiyatga ega bo‘lishi bilan birga ular umuminsoniyat tarixining ajralmas va uzviy tarkibiy qismini tashkil etadi. O‘zbekiston tarixini umumjahon tarixining bir bo‘lagi, ajralmas va muhim tarkibiy qismi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

- **Milliy qadriyatlar, xalq an‘analari, urf-odatlar, diniy e‘tiqodlar, turli ijtimoiy tabaqalar manfaatlari va tarixiy-madaniy taraqqiyot nuqtai nazaridan yondashish tamoyili:** har bir tarixiy voqea va hodisani o‘rganishda milliy hamda mahalliy xususiyatlar, ya‘ni har bir millat va elatning tili, dini, yashash hududi, ishlab chiqarish va boshqaruvni tashkil etish usuli, ruhiyati, urf-odatlar, rasm-rusum va an‘analari va marosimlarini o‘rganilayotgan davr axloqi nuqtai nazaridan to‘la anglagan va har tomonlama hisobga olgan holda munosabatda bo‘lish nazarda tutiladi.

Agar tarix insoniyat yashab rivojlanishi uchun ijtimoiy zaruriyat va ma‘naviy-ma‘rifiy ehtiyoj bo‘lsa, tarix fani esa, bu ehtiyojlarni ro‘yobga chiqishi uchun ma‘sul bo‘lgan yuksak intellektual ilmiy-amaliy faoliyatdir. Buning samarali bo‘lishi ya‘ni, tarix fani rivojlanishida metodologik ilmiy g‘oya va nazariyalar hamda usul va uslubiy tamoyillarning ahamiyati benihoya kattadir. Chunki, bular tarixning mazmun va mohiyati hamda falsafasini chuqurroq ochib berishga, shuningdek, tarix fanining maqsad va vazifasini to‘laroq ro‘yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Shuning uchun ham O‘zbekiston tarixi fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari, g‘oya va ta‘limotlari nimalardan iborat bo‘lishi o‘ta muhim masala hisoblanadi. Yurtboshimiz Islom Karimov tarixning eng muqaddas milliy va umuminsoniy xotira hamda qadriyat ekanligini ta‘kidlab, “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q“, “O‘zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi“, “Tarix xalq-ma‘naviyatining asosidir” degan tarixiy haqiqatni to‘g‘ri anglatuvchi o‘ta teran tarix falsafasiga oid fikrlarni olg‘a surdi.

Bu kabi tarix falsafasiga oid yuksak xulosalarni o‘z vaqtida buyuk millatparvar jadidlar ham juda aniq anglagan holda Vatanni ozod etish, millatni ijtimoiy g‘aflat uyqusidan uyg‘otib taraqqiy ettirish uchun asosiy e‘tiborni tarixga qaratdilar. Va «tarixi yo‘qning o‘zi yo‘q» degan falsafiy tushunchaga amal qilib, tarixda ilk bor tarixni o‘zlari tashkil etgan jadid maktablarida o‘qita boshlashi bilan, millatni o‘z tarixidan bahramand qilishdek o‘ta buyuk ma‘rifat ishiga tarixda birinchi bor asos soladilar.

Buyuk jadid Abdulla Avloniy so‘zi bilan aytganda, jadidlar umuman tarbiyani shuningdek, tarix ta‘limi tarbiyasini millat uchun «yo hayot- yo najot, yo halokat – yo saodat, yo falokat masalasidir» deb bildilar. «Qaysi millat yashashni (ravnaqu taraqqiyotni) istasa, - deydi Abdurauf Fitrat – tarixini bilishi lozim bo‘ladi, zero, tarix bir ko‘zguga o‘xshaydi».

Tarixchi olimlar butun insoniyat, millat, xalq va o‘rganish obekti (ma‘lum mavzu) evolyusiyasini, uning ma‘no va mazmunini to‘g‘ri bilishi, tahlil qila olishi kerak. Agar tarix falsafasi tarixiy voqealıklar tahlilidan kelib chiqadigan haqiqat

(xulosa) larning soʻzdagi aniq ifodasi boʻlsa, tarix fani metodologiyasi mana shu tarixiy haqiqatlarni roʻyobga chiqishi – tarix haqiqiy yozilishi uchun birdan-bir toʻgʻri yoʻl koʻrsatuvchi dasturamaldir. Eng qisqa va tushunarlik qilib aytsak, umuman metodologiya fanlarning fani yaʼni dirijyoridir.

Dastlabki paytda hozirgi mustaqil davlatlar hamjamiyati tarkibidagi sobiq «ittifoqdosh» mamlakatlar, shuningdek, Oʻzbekistonda ham gʻoyaviy-nazariy, mafkuraviy-falsafiy boʻshliq paydo boʻldi. Bu esa, oʻz-oʻzidan boshqa mamalakatlarda boʻlganidek, bizning Vatanimiz – Oʻzbekiston tarixi fani uslubiyati (metodologiyasi) qayta ishlanishi, aniqrogʻi, butunlay yangitdan yaratilishini ilmiy-hayotiy zaruriyatga aylantirib qoʻydi.

Bu oʻta muhim ilmiy –amaliy masalani ishlab chiqish, oʻz-oʻzidan tarixchi va boshqa olimlar eski, majburan, qon va qatagʻonlik bilan singdirilgan kommunistik gʻoya, taʼlimot va mafkuradan holi boʻlishi uchun tarixan oʻtish davrini talab etishi tabiiy bir hol boʻldi. Mana shuning uchun ham istiqloldan soʻng tarix va boshqa gumanitar fanlardan yozilgan dastlabki darsliklarda bu fanlarning metodologik ilmiy –nazariy va gʻoyaviy asoslari hamda usullarini koʻrsatishning iloji boʻlmadi.

Oʻzbekiston Prezidenti Islom Karimov va hukumat Vatan tarixini qayta yozish va uni asosiy tarbiya kuroliga aylantirish uchun «yangi tarix» gʻoyasini olgʻa surdi. Oʻzbekiston tarixi yetakchi fan sifatida maktab, litsey, kollej va oliy oʻquv yurtlarida ilk bor, keng miqyosda, eng qadimgi davrdan boshlab to hozirgacha oʻrganila boshlandi.

Bularning samarasi oʻlaroq, keyingi paytda Oʻzbekiston tarixi fani metodologiyasini yaratish imkoniyati paydo boʻldi. Avvalo, metodologiya haqida toʻxtalsak, metodologiyaning lugʻaviy maʼnosi grekcha «methodos» va «logos» degan ikki soʻz birikmasidan iborat boʻlib, metod yaʼni usul – tadqiqot olib borish usuli (yoʻli), nazariya, taʼlimot, logiya esa fan deganidir. Demakki, metodologiya yaʼni uslubiyat ilmiy tadqiqot olib borish yoki biror bir masalani ilmiy oʻrganishning eng qulay usullari, eng toʻgʻri va mukammal gʻoyasi, nazariyasi va taʼlimotlari majmuidan iborat bir butun fandır. Boshqa maʼnoda esa, metodologiya ilmiy bilish yoki maʼlum bir ilmiy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishda qoʻllaniladigan usullar haqidagi fandır. Demak, tarix fani metodologiyasi tarixni oʻrganuvchi va oʻqituvchilarni aniq maqsad sari toʻgʻri yetaklaydi, yaʼni tarix haqqoniy yozilishi va oʻrganilishiga yoʻl-yoʻriq koʻrsatadi.

□ **Oʻzbekiston tarixi fanining metodologik (uslubiy) ilmiy-nazariy, gʻoyaviy-mafkuraviy va falsafiy asoslari. Bunga quyidagilar kiradi:**

Din bilan dunyoviylik oʻrtasida moʻtadil munosabat boʻlishi va dunyoviylik aslo dahriylik emasligi;

Tarixni milliy, umuminsoniy, muqaddas xodisa hamda qadriyat deb tushunmoq;

Tarixga hozirgi zamon sivilizatsiyasi nuqtai nazari va bagʻrikenglik asosida yondashish;

Tarixiy taraqqiyot asosini evolyusion – tadrijiy yoʻl va islohotchilik tashkil etadi deb anglamoq;

Tarix va jamiyat taraqqiyotini markscha – lenincha soxta inqilobiy taʼlimotga bogʻlash, mutloq xato, yovvoyilik, aksilinsoniy hatta-harakat boʻlgan deb tushunmoq;

Tarix, jamiyat va tabiat hamda insoniyat (barcha tarixiy voqelik va jarayonlar) dialektika (Gegel) hamda sinergetika (Prigojin) qonuniyatlari asoslarida rivojlanishi haqiqat ekanligi;

Tarix milliy va umuminsoniy xotira, millat va xalqlarning joni, tani hamda g'oyaviy-mafkuraviy muhofaza quroli ekanligi

□ O'zbekiston tarixi fanining metodologik (uslubiy) ilmiy-usul va tamoyillari quyidagilardan iborat:

Ilmiy xolislik (obektivlik);

Tarixiy – tahliliylik;

Mantiqiy – uzviylik;

Vorislik va izchillik;

Xronologik izchillik;

G'oyaviylik va vatanparvarlik;

Halol va xolislik;

Qiyoslash va kuzatish;

Kuzatish va umumiyashtirish;

Baxslashish, munozara yuritish va isbotlash;

Matematik hisoblash;

Shakllash va modellashtirish;

Ayrimlikdan umumiylikka (induksiya) va umumiylikdan ayrim (juz'iy)likka (deduksiya);

Etnografiya, arxeologiya, antropologiya, geneologiya, matematika va boshqa fanlarning yutuqlari hamda usullaridan ham keng foydalanish;

Bizning tariximiz ham, jahon tarixi ham din (aniqrog'i dinlar) tarixi bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy hayotni dindan, dini ijtimoiy hayotdan ajratib bo'lmaydi. Agar ajratilsa, tarixga ham, dinga ham mantiqqa ham zid bo'ladi. Ma'lumki, sovet tarix fani tarixni soxtalashtirdi, din ilmga zid, tarixiy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi degan dahriylikka amal qildi. Tarix qanday bo'lsa, uni shundayligicha o'rganish ustivor bo'lmog'i kerak. Shuning uchun ham u din bilan mo'tadil, mutanosiblik asosida o'rganilmog'i hozir eng asosiy zaruriyat bo'lib turibdi. Bu esa, yoshlarni har xil din niqobidagi dinga aloqasi yo'q terroristik guruhlariga adashib kirib qolishlarining oldini oladi, shuningdek, tariximizni haqqoniy va to'la yozilishiga imkon beradi.

O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalasi va tarixni o'rganishda manbalarning ahamiyati

Vatan tarixida ham davrlashtirish masalasi o'ta muhim masaladir. U shu tarixni o'rganuvchi tarix fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va metod (usul)lari bilan bevosita bog'liq. Demak, tarix fani qanchalik haqqoniy ilmiy-nazariya, g'oya, ta'limot va metodologiya (uslubiyat) hamda usullar bilan qurollangan bo'lsa, u shunchalik to'g'ri davrlashtiriladi.

Ma'lumki, tariximiz juda qadim va katta davrni hamda juda keng geografik mintaqani shuningdek, tub burilish, yuksalish va inqiroz bosqichlarini ham o'z ichiga oladi. U xilma-xil ijtimoiy voqea va hodisalarga, har xil diniy va madaniy qatlam, g'oyaviy dunyo qarash va falsafiy oqimlarga boy, jahon tarixi va sivilizatsiyasining eng qadimiy va navqiron o'choqlaridan biri hisoblanadi. O'tmishda taqdir taqozosiga ko'ra tariximiz aniqrog'i Vatanimi xududi jahon miqyosda kengayib va ma'lum geografik mintaqada torayib keldi. Bu tariximizning

o'ta buyuk, shu bilan birga, juda ham murakkab bo'lganligidan dalolatdir. Shuni ham aytish joizki, bu holat hozirgi jonajon Vatanimiz O'zbekiston tarixining chegarasi va davrlashtirilishini ancha murakkablashtirdi.

Hozirgi kunda asosiy e'tibor tarixni evolyusion-tadrijiy uzliksiz rivojlanish va geografik hududiy mintaqa asosida davlashtirishga qaratilmoqda. Bunga keyingi paytlarda chop etilgan tarixiy asarlar, o'quv qo'llanma va darsliklarning mazmun hamda mundarijalari guvohlik berib turibdi. Ushbu darslik maxsus tuzilib tasdiqlangan dastur asosida yozildi. Shuning uchun ham, unda O'zbekiston tarixi boshdan-oyoq shartli ravishda eng muhim davrlarga bo'lindi. **Bular quyidagilar:**

1. Ibtidoiy jamoa tuzumi davri - bu davr taxminan bundan 1 mln. yil avval boshlanib, mil. avv. 2 chi ming yillik o'rtalariga qadar davom etgan;

2. Ilk davlatchilikka o'tish, davlatchilikning qaror topishi va mustahkamlanishi davri - mil. avv. 2-ming yillik o'rtalaridan milodiy IV-asr oxirlariga qadar;

3. Ilk o'rta asrlar davri - V-VIII asrlar;

4. Pivojlangan o'rta asrlar davri - IX-XV asrlar;

5. So'nggi o'rta asrlar davri - XVI-XIX asr o'rtalariga qadar;

6. XIX asr ikkinchi yarmidan 1991 yilga qadar chorizm mustamlakachiligi va sovetlar istibdodi davri;

7. 1991 yildan hozirga qadar mustaqillik davri.

Bunday xronologik davrlashtirish Vatan tarixini o'qitishga ajratilgan soatlarning miqdori va o'qitishning boshqa o'ziga xos xususiyatlari hamda usullari hisobga olingan holda amalga oshirildi.

O'zbekiston tarixi fani va tarixni o'rganishda tarixiy manbalarning o'rni va ahamiyati behad katta. Shuning uchun ham ular millat va xalqning ma'naviy-madaniy merosi, bebaho madaniy-tarixiy boyligi hisoblanib, maxsus hujjatxona (arxiv) larda, kutubxona va muzeylarda hamda oilaviy arxivlarda juda avaylab, ehtiyotkorlik bilan saqlanmoqda.

- Manbalar o'z xolatiga ko'ra, yozma va moddiy ko'rinishlarga ega bo'ladi. Yozma manbalar eng qadimgi yozuvlar, bitiklar va kitoblardan iboratdir. Hozirgi kunga qadar o'lkamiz hududlari va bu yerdan chetda bitilgan o'rta asrlarga oid yozma manbalarni o'rganish bo'yicha talaygina ishlar amalga oshirilgan bo'lishiga qaramay, bu yo'nalishda qilinadigan ishlar nihoyatda ko'p. O'zbekiston tarixini o'rganishda quyidagi manbalar ahamiyati kattadir

- Avesto

Qadimgi Eron va Hind manbalari

- Xvaday namak
- Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»
- «Mahobharata»

Yunon va Rim manbalari:

- Xeradot «Tarix»
- Kvint Kursiy Ruf «Buyuk Iskandar tarixi»
- Arrian Flaviy «Iskandarning yurishlari»
- Pompey Trog «Filipp tarixi»
- Gay Pliniy Sekund «Oddiy tarix»
- Polibiy «Umumiy tarix»
- Strabon «Geografiya»

- Ptolomey Klavdiy «Geografiya»

Xitoy manbalari:

- Sima Syan «Shi Szi» - («Tarixiy esdaliklar»)
- Byan Gu «Syan Xan shu» - («Avvalgi xan sulolasining tarixi»)
- Li Yan-shou «Bey shu» («Shimoliy sulolalar tarixi»)
- Fan Xua «Xou Xan shu» («Keyingi xan sulolasi tarixi»)

Tariximizning eng qadimgi, ya'ni yozuv paydo bo'lmagan zamonlarga oid davrini o'rganishda arxeologik, antropologik va etnografik manbalar yordamga keladi. Bu manbalar turli-tuman bo'lib, ularga qadimgi manzilgohlar va shahar xarobalari, mozor-qo'rg'onlarning qoldiqlari, turmush va xo'jalikda ishlatiladigan buyumlar, mehnat va jang qurollari, turli-tuman ashyolar kiradi. Moddiy va yozma manba ma'lumotlarini solishtirib, qiyoslab tarixni talqin etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy manbalarni o'rganishning o'zi tarix fanining maxsus sohasi bo'lib, tarix fani rivojlanishi va tarix yozilishida o'ta muhim ahamiyatga ega. Hozirgi paytda manbashunoslik fani keng rivojlanmoqda. U yuqorida ko'rsatilgan metodologik ilmiy-nazariy, g'oyafiy-mafkuraviy asos va ilmiy usullarga tayaanadi.

Xulosa shuki, manbalar tarixiy jarayon va voqeliklarning o'zida real aks ettirgan bo'lib, tarixiylikning in'ikosi bo'lmog'i kerak. Mana shunda ularning tarixiy ahamiyati, tarixiy ekanligi yuqori bo'lib, tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishiga yaqindan yordam beradi.

O'zbekiston tarixini o'qitishning ahamiyati

Taraqqiy etgan millatlarning o'z tarixini yaxshi bilishi va qadrlashi, tarixiy yodgorlik va obidalarini e'zozlashi ko'z qorachig'idek asrashining ko'pgina sabablari bor. Bu eng avvalo, tarix insoniyat paydo bo'lganidan to hozirgacha davom etib kelayotgan ijtimoiy jarayon oynasi ekanligi bilan bog'liqdir. Ikkinchidan esa, butun insoniyat shu tarixga qarab, o'z o'tmishi va borligini angelaydi, kelajak rejalarini belgilaydi.

O'tgan chorakam bir asrlik kommunistik mustamlaka davrida O'zbekiston tarixi tahqirlandi, soxtalashtirildi, xalq ta'limi sohasida o'qitiladigan fanlar tizimiga fan sifatida kiritilmadi. Bundan asosiy maqsad xalqimizda o'z o'tmishiga nisbatan nafrat ruhini tarbiyalash va teskari tarixiy xotirani shakllantirishdan iborat bo'ldi.

O'zbekiston hukumati mustaqillikdan so'ng O'zbekiston tarixi haqida odilona siyosat yuritdi. Uning millat ma'naviyati va mafkurasi, xalq ta'limida tutgan o'rniga yuksak baho berib, uni davlat siyosatining ustivor yo'nalishlaridan biri darajasiga ko'tardi.

O'zbekiston tarixi - hozirgi buyuk va muqaddas Istiqlolimiz ila bir yarim asrlik mustamlakachilik g'aflat uyqusidan ko'z ochib uyg'ongan xalqimiz istiqbolimizni belgilashda, zamonaviy mutaxassis kadrlarni tayyorlashda eng zaruriy dasturilamaldir.

Umuman, Ona tarixni o'qitish va o'rganish hozirda avj olib rivojlanayotgan islohotchilik va yangilanish harakati davrida ijtimoiy zaruriyatgina emas, balki hayotiy ehtiyojga aylangan. Bu ehtiyoj milliy ma'naviy-mafkuraviy uyg'onish, madaniy va iqtisodiy yuksalishlarga bo'lgan ehtiyojlarning bosh mezoni hisoblanadi. Tarixga bo'lgan millat ehtiyojning qondirilishi taraqqiyot va milliy uyg'onishning asosidir.

Haqqoniy yozilgan O‘zbekiston tarixini o‘rganish va o‘qitish shuning uchun ham kerakki, u soxta tarixiy tushuncha va tarixiy xotirasizlikka barham beradi, milliy g‘oya va mafkura takomillashuvini tezlashtiradi. O‘zbekiston tarixini o‘qitish va o‘rganish yana shuning uchun ham zarurki, xalqimiz undan ruhiy quvvat olib, dushmanga bosh egmaslik, qayta mustamlaka qopqoniga tushmaslik, boshqalarga bo‘ysinmaslik, begona g‘oya va mafkura hamda zug‘umlar ta’siriga berilmaslik ma’naviyatiga ega bo‘ladi. Tarixni mukammal bilish, uning mazmun va mohiyati, falsafasini teran anglash millat uchun yuksak fazilat.

Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi

Olimlarning ilmiy faraziga ko‘ra, biz yashayotgan Ona zamin bundan besh milliard yil ilgari paydo bo‘lib, unda dastlab hech qanday hayot bo‘lmagan. Ona yer tarixi geologik jixatdan arxey, paleozoy, mezozoy va kaynazoy eralariga bo‘linadi. Arxey erasi oxilarida Yerda juda oddiy mavjudotlar, paleozoyda esa suvda va quruqlikda yashovchi hayvonlar, mezozoyda sudralib yuruvchi jonzorlar, kaynazoyda sut emizuvchi hayvonlar paydo bo‘ladi. Kaynazoy erasining to‘rtlamchi davri bundan 3-3,5 mln. yilgi davrni o‘z ichiga olib, bu davrda odamzotning dastlabki ajdodlari paydo bo‘ladi.

O‘rta Osiyo hududida qadimgi jamiyat rivojlanishining alohida bosqichlari quyidagicha davrlashtiriladi:

1. Paleolit (qadimgi tosh davri - yunoncha «paleos» - qadimgi», «litos» - «tosh»). Eng qadimgi odamlar yasagan mehnat va ov qurollari, asosan, toshdan bo‘lgani uchun insoniyat tarixining dastlabki bosqichi – qadimgi tosh davri deb ataladi. Mintaqamizda odamzotning paydo bo‘lishi bundan 1 mln. - 700 ming yil ilgari sodir bo‘lganligi taxmin qilinadi. Paleolit davri o‘z navbatida uch bosqichga: **ilk paleolit, o‘rta paleolit va so‘nggi paleolit** bosqichlariga bo‘linadi;

Ilk paleolit. O‘rta Osiyodagi ilk paleolit davri moddiy madaniyat yodgorliklari miloddan 1 mln. - 100 ming yil avvalgi davrlarga oid bo‘lib, ashel davri deb ataladi;

O‘rta paleolit (Muste davri), miloddan avvalgi 100 - 40 ming yilliklar;

So‘nggi paleolit. Miloddan avvalgi 40-12 ming yilliklar. Muhim o‘zgarishlari: aqlli odamning shakllanishi, urug‘chilik tuzumiga o‘tilishi. Matriarxat. San‘atning kashf etilishi. Kesuvchi, arralovchi va parmalovchi mehnat qurollarining kashf etilishi. Munchoq, tumor, uzukning yasala boshlanishi.

Tarix fanida insoniyat tabiatning bir qismi bo‘lib, u yerdagi taraqqiyotning ma’lum bosqichida vujudga kelib uzluksiz izlanish va mehnat tufayli takomillashib borganligi haqidagi xulosalar, ko‘plab nazariyalar hamda rivoyatlardan ustunlik iladi. Fanda odamning paydo bo‘lishi va rivojlanish jarayoni **antropogenez** (yunoncha, antropos - odam, pogenoz - rivojlanish) deb ataladi.

Ingliz olimlari ota-bola Likilar o‘tgan asrning 50-60-yillarida Sharqiy Afrikada (Olduvoy darasida) qazishma ishlari olib borib oddiy tosh qurollar va qazilma odam qoldiqlarini topib, ular bundan 3-3,5mln. yil ilgari mavjud bulgan degan g‘oyani ilgari surdilar. Bu turdagi odamlar fanda “Zinjantrop” (“Ishbilarmon odamlar” yoki “Gomohabilis”) va “Avstralopitek” (“Janub maymuni”) deb nom olgan.

Zinjantroplardan keyingi davrda yashagan qazilma odamlar qoldiqlari Indoneziyadagi Yava orolidan XIX asrning oxirlarida topilgan bo‘lib fanda ularni “Pitekantrop” (“Maymun- odam”) deb atash rasm bo‘lgan. Pitekantroplar bundan

taxminan 1 mln.-700-600 ming yil ilgari (E.Dyubua) yashaganlari aniqlangan. Shuningdek, 1927 yilda Xitoy hududlaridan topilgan (D.Blek) qadimgi odam qoldiqlari (“Sinantrop” - “Xitoy odami”) bundan 600-500 ming yil ilgarigi davrga oidligi aniqlangan. Undan tashqari eng qadimgi qazilma odam qoldiqlari Germaniyaning Geydelberg, Vengriyaning Budapesht shahri yaqinidan ham topilgan.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda zinjanthrop, pitekantrop, sinatropalar eng qadimgi odamlar shakllanib rivojlanishining turli tarixiy bosqichlaridir. Bu turdagi qadimgi odamlar gavdalarini tik tutib yurganlar va toshdan turli mehnat qurollari yasab ulardan foydalana bilganlar. Qurol yasay bilishi, o‘simlik ildizlari va mevalarni iste‘mol qilishda shu qurollardan foydalanishi, shuningdek, ayrim hayvonlarni ovlashi qadimgi odamlarni hayvonot olamidanda ajratib turgan.

Bu o‘rinda shuni ta‘kidlash joizki, “Arxantrop”lar (qadimgi odamlar) eng qadimgi odamlardan farqlanib, ular zamonamizdan 100-50 ming yil keyin yashaganlar. Qadimgi odamlarning qazilma qoldiqlari dastavval Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilganligi sababli fanda ularni “Neandertal odami” deb nomlash qabul qilingan.

Neandertal qiyofasidagi odamlarning suyak qoldiqlari bugungi kunga qadar Afrika, O‘rta Yer dengizi qirg‘oqlari, O‘rta Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlari hududlaridan, Qora dengiz bo‘ylaridan, Shimoliy Yevropa hamda Osiyo yerlaridan ko‘plab topilgan. Bu qiyofadagi odamlar nisbatan jismoniy jihatdan ancha baquvvat bo‘lib, 25-26 yil umr ko‘rgan. Ular toshdanxilma-xil qurollar yasashni bilganlar.

1968 yilda tadqiqotchilar Fransiyaning Tordoni viloyatidagi Kromanyon g‘oridan 5 ta odam daf etilgan mozorni ochib o‘rganadilar. Tadqiqotlardan shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, bu yerda baland bo‘yli (180 sm.), tashqi ko‘rinishi va qiyofasi, miya hajmi zamonaviy odamlarga o‘xshash odamlar dafn etilgan. Olimlar g‘ordan topilgan odamlar qoldiqlarini g‘or nomi bilan “kromanyon odami”, ya‘ni “zamonaviy odam” deb atadilar. Zamonaviy odam qoldiqlari bugungi kunda yer yuzining yuzdan ziyod makonlaridan ochib o‘rganilgan.

Ta‘kidlash lozimki, kromanyon odami zamonasiga kelib dastlabki ajdodlarimizning biologik va jismoniy qiyofasi hozirgi zamon odamidanda farq qilmaydigan darajada edi. Kromanyonlar davri urug‘chilik jamoasi davri edi.

Eng qadimgi odamlar o‘zlarining rivojlanish bosqichlarida mehnat qurollarining turlarini ko‘paytirib va sifatini yaxshilab borganlar. Natijada ularning turmush tarzida, jismoniy ko‘rinishida o‘zgarishlar bo‘lib borgan. Antropogenez jarayonida mehnatning o‘zgartiruvchanlik mohiyatini arxeologiyaga oid turli-tuman manbalar tasdiqlaydi. Turli davrlarga oid moddiy madaniyatning almashishi hamda yangi asoslarda rivojlanishi moddiy manbalarning tashqi ko‘rinishidan ham aniqlanadi. Ko‘p ming yillar davomida rivojlangan tarixiy jarayonlar - odam va jamiyat taraqqiyotida asosiy, bosh mezon mehnat ekanligidan dalolat beradi.

O‘tgan asrning 80-yillarida arxeolog O‘.Islomov boshchiligidagi tadqiqotchilar Farg‘ona vodiysidagi Selungur (So‘x tumani) g‘oridan paleolit davri makonini ochishga muvaffaq bo‘ldilar. So‘nggi tadqiqotlar natijalariga qaraganda Selungur ilk paleolit davriga oid bo‘lib o‘n uchta madaniy qatlamdan iborat. Bu qatlamlardan juda ko‘plab ibtidoiy tosh qurollar topilgan. Bu qurollar ko‘p hollarda Olduvoy qurollariga o‘xshab ketadi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Selungur topilmalarining yoshi 1 mln. yildan ziyodroqdir. Selungur topilmalari

orasidan eng ahamiyatlisi qadimgi odam jagʻ suyaklari, tishlari va yelka suyaklaridir. Fanda “Fargʻona odami”-”Fergantrop” deb nomlangan bu qazilma odam qoldiqlari eng qadimgi odam haqidagi tasavvurlarimizni yanada kengaytirish bilan birga Oʻrta Osiyo, xususan Oʻzbekistonning insoniyat paydo boʻlib rivojlangan oʻchoqlardan biri ekanligini uzil-kesil isbotlaydi.

Undan tashqari Koʻlbuloq makonidan (1962 yilda ochilgan, Shimoli-sharqiy Oʻzbekiston, Toshkent vil.) ham koʻp qatlamli yodgorlik ochilgan boʻlib, uning eng pastki qatlamlari ilk paleolit davriga oiddir. Shuningdek, Qizilolmasoy va Toshsoy (Ohangaron) makonlaridan ham ilk paleolit qatlamlari ochilgan hamda bu yerdan 100dan ziyod chopper, nukleus, qirgʻich va tarashlagʻich tosh qurollar topilgan.

Oʻrta paleolit (Muste madaniyati) - qadimgi tosh asrining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Oʻrta paleolit davriga kelib (bundan 100-40 ming yil muqaddam) neandertal qiyofali odamlar keng hududlarga yoyiladilar hamda avvalgi davrga nisbatan tabiat bilan faolroq munosabatga kirishadilar. Bu davrda tabiiy sharoit oʻzgarib Yevropa, Osiyo va Amerikaning katta qismini ulkan muzliklar qoplaydi. Natijada mamontlar, shimol bugʻulari, ayiqlar, umuman, sovuqsevar hayvonlar keng tarqaladi. Muzlikning siljishi oqibatida ob-havoning sovushi neandertal odamlarining tabiiy sharoitga moslashishiga turtki boʻlgan edi. Bunday moslashuv yashash zaruriyatining turli koʻrinishlari - sovuqdan saqlanish, boshpana izlash, kiyim kiyish, olovni kashf etish kabilar bilan izohlanadi. Undan tashqari bu davr odamlari oʻz faoliyatlari davomida dunyoni bilish, tabiat toʻgʻrisida, undagi oʻzgarishlar va voqealarga munosabat borasida maʼlum dunyoqarashga ega boʻlib, ibtidoiy bilimlar hamda fikrlash koʻnikmalarini egallay boshlaydilar.

Bu davrga oid Oʻzbekistondagi dastlabki yodgorlik Teshiktosh (Surxondaryo) gʻor makoni 1938 yilda A.Okladnikov tomonidan ochilgan edi. Keyinchalik Oʻrta Osiyo hududlarida tadqiqotchilar tomonidan oʻrta paleolit davriga oid koʻplab makonlar aniqlandi va ularda tadqiqot ishlari olib borildi. Omonqoʻton (Taxtaqoracha dovoni, Samarqand), Qoʻturbuloq va Zirabuloq (Zarafshon vodiysi), Qorabura (Vaxsh vohasi), Jarqoʻrgʻon (Shimoliy Tojikiston), Obirahmat (Toshkent viloyati), Koʻlbuloqning yuqori qatlamlari (Toshkent viloyati), Qizilnur (Qizilqum), Tossor (Qirgʻiziston), Ogʻzikichik (Tojikiston), Xoʻjakent (Toshkent viloyati), Qopchigʻay (Qirgʻiziston) kabi koʻplab makonlar oʻrta paleolit davriga oid boʻlib, ularning jami 300 ga yaqinlashib qoladi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Oʻrta Osiyo hududlarida oʻrta paleolit nisbiy tarzda mil. avv. 100-40 ming yilliklarni oʻz ichiga oladi.

Toshkent viloyatidagi Obirahmat makoni (1962 yilda ochilgan) Tyanshan-Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori oqimidan topilgan. Gʻor-makon yoysimon shaklda boʻlib, janubga qaragan, sahni keng, quruq va yorugʻ. Gʻorda 10 metr qalinlikdagi 21ta madaniy qatlam aniqlangan. Madaniy qatlamlardan ohak toshli chaqmoq toshdan yasalgan xilma-xil mehnat qurollari topilgan boʻlib, ularning umumiy soni 30 mingdan oshadi.

Topilmalari bilan mashhur boʻlgan Qoʻturbuloq makoni Samarqand viloyati Kattaqoʻrgʻon hududlaridan topilgan. Tadqiqotlar natijasida makondan 5 ta madaniy qatlam aniqlangan. Qatlamlarning qalinligi har xil boʻlib, ulardagi topilmalar ham bir xilda tarqalmagan. Bu qatlamlarda oʻtkir uchli poykonlar, qirgʻichlar, teshgichlar, ikki tomoniga ishlov berilgan bargsimon qurollar va boshqa turli-tuman tosh qurollar topilgan. Shuningdek, koʻplab yovvoyi hayvonlar - fil, bugʻu, yovvoyi ot, quyon kabilarning suyaklari aniqlangan. Qoʻturbuloqda yashagan qadimgi

odamlar mevalar va o'simlik ildizlari hamda yovvoyi hayvonlarni ovlab turmush tarzi yuritganlar.

O'rta paleolit davrining ijtimoiy hayotdagi eng muhim xususiyati shundaki, bu davrda ibtidoiy to'dadan urug'chilik jamoasiga o'tila boshlandi. Hozirgi zamon odamlariga o'xshash odamlar (kromanyon) paydo bo'lishi uchun zamin hozirlandi.

Undan tashqari sovuq iqlim tufayli o'rta paleolit davri odamlari olovni kashf etdilar hamda sun'iy olov chiqarish va uni saqlashni o'zlashtirdilar. G'or va ungurlarni o'zlashtirish, o'choq yasab uning atrofida to'planish va nihoyat jamoa bo'lib ov qilish uslublarining paydo bo'lishi mintaqamizdagi qadimgi odamlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

So'nggi paleolit uzoq davom etgan qadimgi tosh asrining oxirgi bosqichi bo'lib, nisbiy tarzda mil. avv. 40-12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Bu davr yodgorliklari muste madaniyati yodgorliklari madaniyatiga nisbatan kamroq o'rganilgan. Hozirgi kunga qadar O'rta Osiyoda bu davrga oid 30 dan ziyod makonlar ochilgan. Samarqand (shaharning o'zida), Xo'jag'or (Farg'ona vodiysi), Shug'nov (Pomir etaklari), Ko'lbuloq (Toshkent viloyati), Qorakamar (Tojikiston), Achisay (Qozog'iston) yodgorliklari shular jumlasidandir.

Bu davrda xo'jalikni boshqarish, olovni saqlash ayollar zimmasida bo'lgan. Shu bois ham urug'chilik tuzumiga asoslangan ibtidoiy jamoa - matriarxat (ona urug'i jamoasi) deb atalgan. Shuningdek bu davrga kelib hozirgi zamon qiyofasidagi odamning shakllanishi bir vaqtning o'zida yevropoid, negroid va mongoloid irqalarining paydo bo'lishiga olib kelgan edi. Ular bir-birlaridan terisining rangi, soch va ko'zlarining shakli hamda rangi, muskular va bo'ylarining uzun-kaltaligi, bosh suyagining shakli, yuz tuzilishi va boshqa belgilari bilan farqlangan. Irqlarning shakllanishida tabiiy sharoit ham muhim ahamiyat kasb etgan. Negroidlar Afrikada, yevropoidlar Yevropada, mongoloidlar Osiyo hududlarida keng tarqalganlar.

Toshkent viloyatida (Ohangaron) joylashgan Ko'lbuloq makonining eng tepadagi uchta qatlami so'nggi paleolit davriga oiddir. Bu qatlamlardan nisbatan takomillashgan tosh qurollar hamda ko'plab hayvon suyaklari topilgan. Shuningdek, so'nggi yillarda Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv I makoni ham so'nggi paleolit davriga oid ekanligi aniqlangan.

Samarqand shahrida 1939 yilda ochilgan yodgorlik mintaqadagi so'nggi paleolit davriga oid dastlabki makon hisoblanadi. Samarqand makoni ko'p qatlamli bo'lib bu qatlamlardan ko'p sonli (7,5 ming) xilma-xil topilmalar topilgan. Ular orasida qirg'ichlar, kesgichlar, sixchalar, pichoqlar, ushatgichlar, boltalar kabilar bor. Shuningdek, madaniy qatlamlardan gulxan qoldig'i, ko'mir parchalari va gulxan atrofidan hayvonlar hamda o'simliklar qoldiqlari aniqlangan. Bu topilmalar bu yerda yashagan qadimgi odamlarning ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganliklaridan dalolat beradi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyo so'nggi paleolit davrini asosan uchta - Samarqand, Xo'jag'or va Ko'lbuloq madaniyatlariga ajratadilar. Bu davrga oid madaniyatlardan faqat Samarqand shahridan so'nggi paleolit davri odamining qoldiqlari, ya'ni, yelka suyak qismlari, pastki jag' va tishlar topilgan bo'lib, tadqiqotchilar bu suyaklarni 25-30 yoshli kromanyon qiyofali ayolga tegishli bo'lgan deb hisoblaydilar.

So'nggi paleolit davriga kelib odamlarning hayoti va turmush tarzida ham turli o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Xususan, odamlar g'orlardan chiqib yengil turar-joylar-chayla va yarim yerto'lalarda yashay boshladilar. Ular endi faqat tog'li

hududlarda yashab qolmay vohalar bo'ylab tarqalib, tekisliklarda, daryo va ko'llar bo'ylarida joylashadilar hamda qarindosh-urug'chilik jamoalariga bo'linadilar. Natijada jamiyatda juft oilalar paydo bo'ladi hamda ular ayrim urug'larni birlashtirib urug' jamoasini tashkil etadilar.

Urug'chilik (matriarxat) qadimgi jamiyat tarixining alohida bosqichini tashkil etib, bu jarayon ijtimoiy hayotdagi qator o'zgarishlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Lekin, dastlabki urug'chilik tuzumi nisbatan rivojlanishning yuqori bosqichiga ko'tarilgan bo'lishiga qaramay, bu davr odamlari ovchilik, termachilik va baliqchilik bilan kun kechirar edilar.

Mil. avv. XII-IV ming yilliklarda O'rta Osiyo

Tosh asrining keyingi rivojlanish davri fanda mezolit (o'rta tosh) asri deb qabul qilingan. O'rta Osiyoda **mezolit davri** nisbiy tarzda mil. avv. 12-7 ming yilliklar deb qabul qilingan. Mezolit-odamlarning yer yuzi bo'ylab keng tarqalish davri bo'lib, ular shimol tomonga ham, Pomir kabi baland tog'li hududlarga ham tarqala boshlaydilar. Kaspiy bo'ylaridan Tyanshan -Pomirgacha, Markaziy Qozog'istondan Kopettog' etaklarigacha bo'lgan hududlardan mezolit davri yodgorliklarining namunalari topib o'rganilgan. Machay (Surxondaryo), Obishir (Farg'ona vodiysi), Markaziy Farg'ona, Bo'zsuv, Qo'shilish (Toshkent), Aydabol, Jayronquduq (Ustyurt), Oshxona, Chilchorchashma (Tojikiston), Darayi sho'r (Vaxsh vohasi) kabilar shular jumlasidandir.

Mezolit davriga kelib yer yuzidagi ulkan muzlikning yana shimolga tomon siljishi natijasida iqlim barqarorlashib hozirgi davrdagiga ancha o'xshab qolgan edi. Buning natijasida O'rta Osiyo hayvonot olami va o'simliklar dunyosida ancha o'zgarishlar sodir bo'ldi.

mezolit davrining muhim o'zgarishlari

Iqlim o'zgarishlari, havoning isishi, yirik hayvonlarning qirilib ketishi, muzliklarning chekinishi, yaylov yerlar va mayda hayvonlarning ko'payishi; O'q-yoyning kashf etilishi, o'zlashtiruvchi xo'jalikning so'nggi davri; Obishir, Ko'shilish, Machay manzilgohlari. Zarautsoy qoyatosh suratlari; Yakka ovchilikning kuchayishi, zahira hayvonlarning ko'payishi natijasida chorvachilikka asos yaratilishi;

Bu davrga kelib kishilar nisbatan nozikroq qurollar tayyorlashni o'zlashtira boshladilar. Xususan, janubiy o'lkalarda, shuningdek, O'rta Osiyoda turli geometrik shakldagi mayda qurolchalar-mikrolitlar paydo bo'lib ular uchun suyak va yog'och dastachalardan qadama sifatida foydalanilgan. Undan tashqari bu davrda insoniyat o'z tarixidagi dastlabki murakkab moslama - o'q-yoyni kashf etdi. Natijada chopqir, kichik tuyuqli hayvonlar va parrandalarni ov qilish imkoniyati paydo bo'ldi.

Bu davrning eng katta yutuqlaridan yana biri yovvoyi hayvonlar – it, qo'y, echki kabilarning qo'lga o'rgatila boshlanib, xonakilashtirilishidir.

Mezolit davrining mashhur yodgorliklaridan biri Surxon vohasidagi Machay (Boysun) g'or makonidir. Daryo sathidan 70 metrcha balandlikda joylashgan bu makon ko'p qatlamli bo'lib, ushbu qatlamlardan ko'plab suyak va asosan tosh qurollar (jami 900ga yaqin) topilgan. Suyak qurollar bigiz, igna, so'zan kabilardan iborat bo'lsa, tosh qurollar -pichoqlar, arrasimon qurollar, kesgichlar, ushatgich toshlar, nayza va o'q uchlari kabilardir. Bu qurollarning o'ziga xos belgilari mavjud bo'lsa ham Janubiy Qozog'iston va Yaqin Sharqdagi mezolit yodgorliklaridan topilgan tosh qurollarga o'xshab ketadi.

O'zbekistonning janubidagi yana bir mezolit davri yodgorligi Ayritom makoni bo'lib, u Termizdan 18 km uzoqlikda joylashgan. Ushbu yodgorlikning ko'p qavatli madaniy qatlamlaridan tosh parmalagichlar, nukleuslar, tosh uchrindilar, o'q uchlari kabilar topib o'rganilgan.

Farg'ona vodiysidan mezolit davriga oid Obishir g'or-makonidan tosh qurollar, bigizlar, qirg'ichlar, pichoq qadamalari topilgan. Shuningdek, topilmalar orasida yovvoyi hayvonlarning maydalangan va sindirilgan suyaklari, baliq tutishda ishlatiladigan qadoq toshlar ham bor. Topilgan ashyolarga asosan obishirliklar baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan deyishimiz mumkin.

Keyingi 30-35 yil ichida Markaziy Farg'ona hududlaridan Sho'rko'l, Achchiqko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambar, Toypoqko'l kabi 80ga yaqin mezolit davri yodgorliklari aniqlandi. Ularning ko'pchiligi ko'l yoqalaridan topilgan bo'lib aftidan bu joylar mezolit davri kishilarining yashashlari uchun ko'pgina qulayliklarga ega bo'lgan.

Toshkentning g'arbida, qadimgi Bo'zsuv anhuri sohilidan Qo'shilish mezolit makoni topib tadqiq etilgan. Ushbu makondan chaqmoqtoshdan ishlangan nukleuslar, mayda parrakchilar, uchrindilar, qirg'ichlar, har xil shakldagi qurollar, tosh pichoqlar, silliqlangan tosh qurollar topilgan. Bu yerdagi tosh qurollarning deyarli barchasi geometrik shaklda ishlangan. Qo'shilish makoni topilmalari mil.avv.XI-X ming yilliklarga oid bo'lib, bu yerda yashagan qadimgi qabilalar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyo tarixida neolit davrining (yangi tosh asri) yuqori chegarasi mil.avv.VI-quyi chegarasi IV-III ming yilliklar bilan belgilanadi. Bu davr O'rta Osiyoda uchta: Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlarining rivojlanishi bilan izohlanadi. Neolit davri qabilalari aksariyat hollarda daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko'l bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik va chorvachilik, ayni vaqtda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyoning barcha hududlaridan-shimoldagi Ustyurtdan, Markaziy va Janubiy Qozig'istondan, Qizilqum va Qoraqumdan, Qashqadaryo va Zarafshon vohalari, Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysidan ko'plab neolit davri makonlari ochilgan. Xususan, neolit davri Markaziy Farg'ona madaniyati fanda O'rta Osiyoda to'rtinchi neolit davri madaniyati deb kiritilgan.

NEOLIT: Mayda (mikrolit) tosh qurollarning ishlab chiqarila boshlanishi; Silliqlash, arralash va parmalashning o'zlashtirilishi. Paxsa imoratlarining qurilishi. O'troq manzilgohlarning shakllanishi. Dehqonchilik, chorvachilik, qulolchilik, to'qimachilik va kemasozlikning kashf etilishi.

Neolit davrida qadimgi ajdodlarimiz loydan idishlar yasab ularni olovda pishirish yo'li bilan kulolchilikka asos soldilar. Shuningdek, ip yigirish asosida to'qimachilikni kashf etdilar. Odamlar yog'och va qamishdan qayiq yasab (qayiqsozlik) suvda suzishni ham o'zlashtirdilar. Xullas, neolit davri yutuqlarga boy bo'lib, o'zidan ilgarigi davrlarga nisbatan yuksak rivojlanish davri bo'ldi.

Tadqiqotlar natijalariga qaraganda tosh va bronza davrlari o'rtasida mis-tosh (eneolit) davri bo'lganligi aniqlangan. Bu davr metall qurollarning barchasi bronzadan qilinmay sof misdan yasalganligi ma'lum. O'rta Osiyoda eneolit davri nisbiy tarzda mil. avv. IV ming yillikning oxiri-III ming yillikning boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda mis o'zining kimyoviy xossalari (tez eruvchanlik, egiluvchanlik) tufayli xo'jalik hayotda ustunlik qila olmadi. Ishlab chiqarishda

avvalgidek tosh qurollar asosiy o'ringda bo'lib qoldi. Shuning uchun ham bu davr mis-tosh asri deb yuritiladi.

ENEOLIT: Misning kashf etilishi. Sug'orma dehqonchilikning vujudga kelishi, xom g'ishtdan ko'p xonali uylar qurilishi, qulolchilik humdonlaridan foydalanish;

Eneolit davriga oid muhim yodgorliklar Janubiy Turkmanistondagi Anov va Nomozgohtepa hududlarida aniqlangan. Bu yerdagi uy-joylar xom g'ishtdan qurilgan. Moddiy topilmalar orasida mis qurollar tosh qurollarga nisbatan kamchilikni tashkil etadi. Shuningdek, bu makonlardan topilgan guldor sopol buyumlar kulolchilikning ham ancha rivojlanganligidan dalolat beradi. Sirti qora bo'yoqda geometrik chiziqlar va hayvon yoki qush rasmlari bilan bezatilgan bu topilmalar mil.avv. IV ming yillikka oiddir.

O'zbekiston hududlarida eneolit davri yodgorliklari hozircha yaxshi o'rganilmagan. Mil. avv. IV-III ming yillik boshlarida Amudaryo va Zarafshon quyi oqimlarida Kaltaminor madaniyati tosh qurollari, sopol idishlari va uy-joylari keng tarqalagan. O'rta Osiyoning shimoli-sharq dashtlarida va Orol dengizi sohillarida ovchilik, baliqchilik va ilk chorvachilik xo'jaliklari rivojlanadi. Buxoro vohasidagi Lavlakon, Beshbuloq makonlari va Zamonbobo qabristonining eng pastki qatlamlari eneolit davriga oiddir. Bu yodgorliklardan so'nggi Kaltaminor topilmalariga o'xshash sopol idishlar bo'laklari va chaqmoqtosh bilan birga misdan yasalgan ignalar va munchoqlar topilgan.

Yuqori Zarafshonning Panjikent shahridan 15 km g'arbda joylashgan Sarazm qishlog'i xarobasi eneolit davri dehqonchilik qabilalarining O'rta Osiyoni shimoli-sharqiga yoyilganidan dalolat berib, qadimgi dehqonchilik aholisining dehqonchilik chegaralarini ham ko'rsatadi. Umumiy maydoni 90 gektar bo'lgan Sarazm qishlog'i xarobalarining moddiy topilmalarida Janubiy Turkmaniston, Janubiy Afg'oniston, Eron, Hindiston madaniyatlariga mansub buyumlar ham bor. Ular eneolit davri qabilalari o'rtasidagi keng madaniy va iqtisodiy aloqalardan dalolat beradi.

Ibtidoiy tasviriy san'at. Bronza davri yutuqlari

Yozuv haqida yangi ma'lumotlar

Dunyo tarixida ibtidoiy tasviriy san'at, xususan, g'orlarning devorlariga turli tasvirlar tushirish so'nggi paleolit davriga oiddir (Ispaniyadagi Altamir g'ori). O'rta Osiyoda ungurlar va qoyatoshlarga ishlangan rasmlar mezolit davrida paydo bo'ladi. Neolit davriga kelib bu san'at yangi asosda rivojlanish bosqichiga o'tadi. Kaltaminor, Hisor, ayniqsa Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'atning namunalari topilgan. O'tmish tariximizning xilma-xil yodgorliklari orasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va O'rta Osiyoning tog'lik tumanlarida keng tarqalgan qoyatosh rasmlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xildir. Bir xillari bo'yoq (oxra) bilan, ikkinchi xillari esa-urib-o'yib ishqalash, chizish usuli bilan ishlangan rasmlar (petrogliflar) keng tarqalgan.

BRONZA: Tosh qurollarning siqib chiqarila boshlanishi. Bronzadan mehnat qurollari va zeb-ziynat buyumlarining yasala boshlanishi. Patriarxatga o'tish. Qulolchilik charxi va g'ildirakning kashf etilishi. Ijtimoiy mexnat taqsimotining kuchayishi

O'lkamizdagi qoyatosh rasmlarning eng nodir namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Ko'ksaroy, Takatosh, Teraklisoy kabilar bo'lib, ular yuzdan ziyoddir. Mazkur joylardagi qoyatoshlarda O'zbekistonning qadimgi va hozirgi hayyonot olami vakillarining rasmlarini kuzatish mumkin. Ular buqalar, sherlar va

yo'lbarlar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayronlar kabilardir. Rasmlar orasida o'q-yoy, qopqon kabi narsalar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Mavjud qoyatosh rasmlari mazmunan boy va manzarasi jihatdan xilma-xildir. Unda odamlar, ov, yirtqich hayvonlar to'qnashuvlari manzaralari tasvirlangan.

Respublikamizdagi eng qadimgi rasmlar Zarautsoyda bo'lib (Surxondaryo), bu rasmlar mezolit-neolit, ya'ni, mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga oiddir. Qoyatosh rasmlari orqali o'sha davr odamlarining ov, mehnat va jangovar qurollarini bilib olishimiz mumkin.

Toshkent vohasi qoyatosh tasvirlari G'arbiy Tyanshandagi eng ko'p tarqalgan qadimgi san'at turi hisoblanadi. Bu hudud bunday tarixiy yodgorliklarga juda boy bo'lib, hozirgi vaqtda ularning soni 10 mingdan oshadi. Ular mavzularining turli-tomanligi, yuqori badiiy darajasi, manzaralarining originalligi va ajoyibligi bilan ajralib turadi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar fikriga qaraganda bronzaning vatani Kichik Osiyo va Mesopotamiya bo'lgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eronning janubi-g'arbida mil avv. III-II ming yillikning boshlarida rivojlangan jamiyat keng ravnaq topadi. O'rta Osiyoda bronza davri mil. avv. III ming yillikdan I ming yillikning boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston hududida bronza davrida asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalarning moddiy-madaniy yodgorliklari Xorazmda 50 dan ziyod ochilgan bo'lib Tozabog'yob madaniyati nomi bilan mashhurdir.

Tozabog'yob madaniyatiga oid makonlarning ayrimlaridan qadimiy mozorlar (Ko'kcha), ko'pchiligidan esa yarim yerto'la shaklidagi uy-joy qoldiqlari ochilgan. Ulardan zeb-ziynatlar, hayvon suyaklari, sopol idishlar, toshdan va bronzadan ishlangan qurolar topilgan. Tozabog'yob sopol idishlari asosan qo'lda ishlangan. Xorazmdagi so'nggi bronza davriga oid yodgorliklar Amirobod madaniyati nomi bilan mashhur bo'lib mil. avv. IX-VIII asrlarga oiddir. Bu madaniyat sohiblari Tozabog'yob madaniyati xususiyatlarini saqlab, yarim yerto'la turar-joy, sug'orish inshootlari izlari va qo'lda yasalgan sopol idishlar bilan izohlanadi.

Quyi Zarafshonning bronza davri yodgorliklari Zamonbobo madaniyati nomi bilan ataladi. Zamonbobiliklar chaylasimon kulbalarda istiqomat qilib dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Topilgan ko'plab mehnat qurollari, boshqoli o'simliklar qoldiqlari va hayvonlar suyaklari shundan dalolat beradi. Shuningdek, zamonbobiliklar jamoasida hunarmandchilikning turli tarmoqlari, xususan, kulolchilik, bronzani eritib undan har xil ashyolar yasash, ayniqsa toshni ishlash texnikasi ancha rivojlangan.

O'zbekistonning janubidagi bronza davri yodgorliklari qadimgi sug'orish hududlari - Ulonbuloqsoy, Sherobod, Bandixon va Mirshodida topib tekshirilgan. Ular Sopolli madaniyati nomi bilan mashhurdir. Mil. avv. II ming yillikning boshi va o'rtalariga oid Sopollitepa aholisining xo'jaligi dehqonchilik va uy chorvachiligiga asoslangan. Shuningdek, daryo toshlaridan va qumtoshdan ishlangan yorg'uchoqlar va hovonchalar ham ko'plab uchraydi. Bu topilmalarning barchasi Sopollitepada dehqonchilik ancha rivojlanganidan dalolat beradi. Tadqiqotchilarning fikricha, Sopollitepa hozircha O'zbekistondagi dastlabki eng qadimgi dehqonchilik qishlog'idir.

Amudaryoning o'ng qirg'og'ida shakllangan Sopollitepa – bronza davridagi daryodan kechuv yo'lini himoya qiluvchi mustahkam oldingi istehkom (forpost) sifatida paydo bo'lgan. Keyinchalik o'troq dehqonchilik jamoalari shimoliy

chegaralarining kengayishi munosabati bilan Sopollitepa o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qota boshlaydi va bo'shab qoladi. Asosiy markaz vazifasi esa, tog' darasidan chiquvchi yo'l ustidagi mustahkam qal'a sifatida paydo bo'lgan Jarqo'tonga o'tadi.

Mil.avv. II ming yillikning o'rtalariga kelib Jarqo'ton o'sha hududlardagi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi qabilalari uyushmalarining mustahkam istehkomiga aylanadi. Aynan mana shu istehkom orqali Hisor tog' oldi vohalari va janubiy Tojikistonning g'arbiy hududlariga shimoldagi aholining ko'chishlari bo'lib o'tadi.

O'zbekiston hududida chorvador qabilalarga mansub bronza davri qabristoni Samarqand yaqinidagi Mo'minobod qishlog'idan topilgan.

Quyi Qashqadaryodagi Gujayli qabristonidan chorvachilik va dehqonchilik qabilalariga tegishli bo'lgan ashyolar, Farg'ona vodiysi Yangiariq hududidan dehqonchilik buyumlari va dehqonchilik bilan bog'liq qoyatosh suratlar, Chustdan hunarmandchilik va dehqonchilikka oid buyumlar ko'plab topilgan.

O'rta Osiyo hududlarida yozuv yaqin kunlarga qadar mil.avv. V-IV asrlarda paydo bo'lgan deb kelinar edi. So'nggi yillardagi tadqiqotlar boshqacharoq xulosalar bermoqda. Xususan, 2000 yilda Janubiy Turkmanistondagi Gonurtepa qo'hna shahrida ochilgan qabrlarning biridan mil.avv. III ming yillikka oid o'yma sopol muhr topildi. Unda mixxat yozuvlar bor edi. Janubiy Turkmaniston qadimiyatining bilimdoni V. Sarianidi va amerikalik mutaxassis T. Sharlachlarning fikricha, bu xildagi muhrlar faqat podsho atrofidagi, podsho saroyiga yaqin shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Mesopotamiyadagi Sargon muhrlarini (mil.avv. 2250-2200 yy.) eslatuvchi Gonurtepa muhri mahalliy xom ashyodan tayyorlangan bo'lib, undagi mixxat yozuvlar «Lukaks xo'jalik va qullar hukmdori», deb o'qildi. Ushbu yozuv bu yerdagi bronza davridayoq yakka hukmdor boshqaruvi va Mesopotamiya bilan o'zaro aloqalardan dalolat beradi.

Shuningdek, so'nggi arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonning janubidan ham piktografik belgi-yozuvlar topilgan. Tadqiqotchi SH. Shaydullayevning fikricha, Jarqo'ton yodgorligidan sopollarga bitilgan 47 ta belgidan iborat yozuvning topilishi ajdodlarimizning bronza davrida piktografik yozuvni yaratgani va o'z fikrini turli belgilarda ifodalaganini ko'rsatadi. Shuningdek, Sherobodagi G'oz qishlog'i yonidagi ilk temir asriga oid yodgorlikdan tosh o'g'ir (keli) topilgan bo'lib, uning sirtida umumiy soni 14 ta bo'lgan piktografik belgi-yozuv mavjud. SH. Shaydullayev bu belgini Misr iyeroglifikasi bilan solishtirib ulardan biri «haqiqat», yana biri esa dunyoning aylanishi, ya'ni, «charxpalak» deb o'qilishi mumkinligini taxmin qiladi. Xullas, bronza davri va uning oxirlariga kelib o'lkamiz hududlarida yozuv paydo bo'lganligi ilmiy asoslanmoqda hamda keyingi tadqiqotlar bu masalaga yanada oydinlik kiritishi shubhasizdir.

Bronza davriga kelib dehqonchilikdan chorvachilikning ajralib chiqishi, ixtisoslashgan hunarmandchilik xo'jaliklarining rivojlanishi natijasida ishlab chiqarish hajmi ko'payib, mehnat qurollari yanada takomillashib bordi. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik O'rta Osiyo xo'jaligining asosi hisoblanib bu jarayon janubiy Turkmaniston, Tojikiston va O'zbekistonning janubida bronza davrida, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi hududlarida esa ilk temir davrida shakllanib rivojlandi. O'rta Osiyoda ilk davlat uyushmalari sun'iy sug'orish

birmuncha qulay bo‘lgan Amudaryo (yuqori, o‘rta, quyi) oqimlari bo‘ylarida, Murg‘ob vohasida, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida shakllanib rivojlanadi.

Jamiyat hayotida metallning keng yoyilishi, hunarmandchilikning ixtisoslashuvi, alohida xo‘jalik tarmog‘i sifatida shakllanib rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, davlatchilik paydo bo‘lishi uchun muhim bo‘lgan qo‘shimcha mahsulot ko‘payishiga turtki bo‘ldi. Ilk davlatlarning paydo bo‘lishida o‘zaro ayirboshlash, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning ham ahamiyati nihoyatda katta bo‘lgan.

O‘lkamiz hududlarida dastlabki shahar madaniyatining shakllanishi ham jamiyat taraqqiyotida bo‘lgani kabi uzluksiz taraqqiyot yo‘li bilan rivojlangan. Bu qonuniyatga ko‘ra shaharsozlik madaniyatining shakllanishi uzoq va bosqichma-bosqich davrlarni bosib o‘tgan. O‘zbekistonning turli hududlarida tadqiqotchilar qadimgi shahar xarobalarini topib tekshirdilar. Ko‘p sonli arxeologik topilmalarning dalolat berishicha bu ko‘hna shaharlar ba‘zilarining yoshi 2 700-3000 yildan kam emas. Ularga Afrosiyob, Ko‘ktepa (Samarqand), Qiziltepa (Surxon vohasi), Uzunqir, Yerqo‘rg‘on (Qashqadaryo vohasi) va boshqalar kiradi. Bu ko‘hna shaharlar tarixi hozirgi Samarqand (Afrosiyob-Maraqanda), Kitob-Shahrisabz (Uzunqir) yoki Qarshi (Yerqo‘rg‘on) hududlarida davom etdi.

O‘lkamiz hududlarida qadimgi shaharsozlik madaniyatining asoslari quyidagilardan iborat:

- aholining o‘troq dehqonchilikka o‘tishi va keng vohalar bo‘ylab yoyilishi;
- hunarmandchilik ishlab chiqarishining rivojlanishi natijasida iqtisodiy hamda madaniy aloqalar va savdo-sotiqning taraqqiy etishi;
- tabiiy-geografik hamda harbiy-strategik shart-sharoitlar.

O‘lkamiz hududlaridagi ilk shaharlar qishloqlardan iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqesi bilan ajralib turgan. Bu shaharlar asosan aholisi sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan vohalarda, qadimgi savdo yo‘llari bo‘ylarida, hukmdorlar qarorgohlari atroflarida paydo bo‘lgan. Bunday shaharlar o‘zlari joylashgan vohalarining siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy va harbiy markazlari vazifasini bajargan bo‘lishi shubhasizdir.

Ilk davlatlar haqidagi yozma manbalar.

Vatanimiz tarixini o‘rganishidagi dastlabki yozma manba sifatida “Avesto” katta ahamiyat kasb etadi. “Avesto”da ahmoniylargacha bo‘lgan geografik, hududiy nomlar, atamalar, ijtimoiy-iqtisodiy ma’lumotlar, siyosiy tarix, diniy falsafa va turli ma’lumotlar saqlangan. Bu manbada tilga olingan juda ko‘plab mamlakatlar - O‘rta Osiyo va O‘rta Sharq, Afg‘oniston, Eronning shimoli-sharqiy hududlari bilan bog‘liqdir. Yasht qismlari oriylarning yerlari haqida quyidagicha e’lon qiladi: “U mamlakatning jasur sardorlari ko‘pdan ko‘p harbiy yurishlar qiladi, uning keng yaylovlarga ega, suvga serob tog‘larida chorva tinch o‘tlov va yemish bilan ta’minlangan, bu yerdagi sersuv chuqur ko‘llar to‘lqinlanib turadi, kema qatnaydigan keng daryolarning oqimi Pourutadagi Iskata, Xaravaydagi Mouru, So‘g‘ddagi Gava va Xvarizam tomoniga toshib intiladi”.

Davlatchilik paydo bo‘lishining muhim belgilaridan biri jamiyatning ijtimoiy tabaqalarga bo‘linishi hisoblanadi. Ko‘pchilik manbalardan bizga ma’lumki, Avesto jamiyati quyidagi to‘rtta tabaqaga bo‘linadi: 1) qohinlar (atravanlar); 2) harbiylar (ratayistralar); 3) dehqon-chorvadorlar (vastrya-fshuyant); 4) hunarmandlar (xutlar). Jamiyatning bunday tabaqalashuvi qadimgi, ya’ni, zardushtiylikkacha bo‘lgan

a'analarni o'zida aks ettiradi. Bu an'analar ayrim o'zgarishlar bilan ko'p asrlar, Avestodan keyingi davrlarda ham saqlanib qoladi.

Jamiyatning boshqaruv tartibi haqida Avestoda ma'lumotlar saqlangan. Manbada keltirilishicha, oriylar o'lkasi quyidagi to'rtta ma'muriy hududiy birlikka bo'linadi: 1-patriarxal oilaga tegishli bo'lgan turar-joylar (nmana); 2-qishloqlar (vis); 3- tumanlar (zantu); 4-viloyat – o'lka (daxyu). Ushbu birliklarning har biri o'z yo'l boshchisiga ega bo'lgan: 1-nmanopati (uy boshlig'i); 2-vispati (qishloq boshlig'i); 3-zantupati (tuman oqsoqoli); 4-daxyupati (viloyat –o'lka yo'l boshchisi).

Mil avv. VI asrning o'rtalariga kelib Erondagi Ahmoniylar sulolasi hukmdorlari Qadimgi Sharqdagi ko'pgina mamlakatlar ustidan, jumladan, O'rta Osiyodagi Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, "Saklar o'lkasi" ustidan o'z hokimiyatini o'rnatdilar. Ahmoniylar davrida bitilgan mixxat manbalarda O'rta Osiyo xalqlari va viloyatlari haqida turli ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin. Bu davr yozuvlarida o'lkamiz xalqlarining qadimgi tarixiga oid quyidagi ma'lumotlar saqlangan: viloyatlar va xalqlarning nomlari, ayrim siyosiy jarayonlar, saklar yurtiga qarshi yurishlar, iqtisodiy tuzum va moddiy madaniyat ma'lumotlari.

Yunon-rim tarixchilaridan birinchi bo'lib "tarixning otasi" Gerodot (mil.avv. V asr) O'rta Osiyo xalqlari haqida ma'lumotlar beradi. Gerodot "Tarix" kitobida Baqtriya, Baqtra, baqtriyaliklarni 13 marta, so'g'dlarni 2 marta, xorazmliklarni 3 marta, saklarni 11 marta, massagetlarni 19 marta tilga olib ularning moddiy madaniyati, urf-odatlari, dini va tarixi haqida hikoya qilgan.

Gerodotning O'rta Osiyo to'g'risidagi asosiy fikrlari forslarning sak-massagetlarga qarshi yurishlari, Kir II va To'maris o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, ahmoniylar harbiy qo'shinlari safida yurtimiz xalqlari jangchilarining ishtiroki, ularning yarog'-aslahalari, yo'l boshchilari, fors-yunon urushlarida ularning jasorat ko'rsatganligi, xalqlarning ahmoniylar davlatiga bo'ysunishi va soliq tartibi, sak-massagetlarning turmush tarzi va diniy e'tiqodi va boshqa ayrim ma'lumotlardan iborat.

Asli Kichik Osiyodagi Knid shahrilik bo'lgan yunon tarixchisi Ktesiy ahmoniylar podshosi Artakserks (mil.avv. 404-359 yy.) saroyida tabiblik qilgan. Ktesiy qalamiga mansub "Persika" asarining katta bir qismi baqtriyaliklar tarixiga bag'ishlangan.

Ktesiy Ossuriya podshosi Ninning Baqtriyaga qilgan yurishlari, Baqtriyaning poytaxti va ko'p sonli mustahkam istehkom va shaharlar haqida ma'lumotlar berib jumladan shunday yozadi: "Baqtriyadagi ko'pdan-ko'p shaharlar orasida Baqtra nomli mashhur bir shahar bo'lgan. Bu shahar mamlakatning markazi bo'lib, ko'p shaharlar o'rtasida, baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan, unda podsho qal'asi joylashgan".

Yana bir yunon muallifi Ksenofont "Kiropediya" nomli asarida Ktesiy xabarlariga o'xshash, Baqtra shaharlarining ossuriyaliklar tomonidan qamal qilinishi to'g'risida ma'lumot beradi. Shuningdek, Ksenofont Kir II va Baqtriya urushlari haqida ham yozadi.

Mil. avv. IV asrning ikkinchi yarmida makedoniyalik Iskandarning Sharqqa qilgan yurishlari natijasida O'rta Osiyodagi qadimgi viloyatlar haqida ko'plab yangi tarixiy-geografik ma'lumotlar paydo bo'ldi. Keyingi antik davr mualliflari (Arrian, Kursiy Ruf, Strabon va boshq.) asarlaridagi ma'lumotlar ilk antik davr mualliflarinikiga nisbatan kengroq berilgan. Makedoniyalik Iskadar yurishlari

haqida yozgan tarixchilar asarlarida qadimgi O‘zbekiston viloyatlari, shaharlar, qal’alar, manzilgohlar, himoya devorlari, xo‘jalik va madaniy hayot haqida kengroq va batafsilroq ma’lumotlar olish mumkin.

Dastlabki davlatlar

Bronza davriga kelib aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida katta o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Xususan, qadimgi aholi ishlab chiqarishning ma’lum bir sohalariga - dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘sishi va ularning bir yerga to‘planishi uchun zamin yaratdi.

Qadimgi xo‘jaliklarning ixtisoslashuvi, sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi, metallning hayotga jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda turli tarmoqlarning rivojlanishi, o‘zaro ayirboshlash va savdo-sotiqning taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladiki, bu yuksalish ilk davlatchilikning asosiy poydevori hisoblanadi. Ahmoniyargacha bo‘lgan davrda ba’zi bir vohalar, asosiy o‘troq aholi joylashuvi o‘lkalari edi. Ularning hududlarida qishloqlar, sug‘orish inshootlari, o‘zlashtirilgan yer maydonlari bor edi. Bir qancha shunga o‘xshash, daryolar vohalarida joylashgan va umumiy aholi joylashuv hududlari bilan bog‘liq bo‘lgan yerlar Baqtriya, So‘g‘diyona, Xorazm kabi tarixiy viloyatlarni tashkil etgan.

“Katta Xorazm” (Avesto tilida Xvarizam, qadimgi fors tilida Xvarazmish, qadimgi yunon tilida Xorasmiya) davlatining hududiy joylashuvi va paydo bo‘lgan davri masalalari ancha munozarali mavzu. Arxeologik tadqiqotlar ayrim hollarda yozma manbalar ma’lumotlarini tasdiqlamaydi. Mil. avv. IX-VIII asrlar Xorazm madaniyati Amirobod nomi bilan mashhurdir. Bu madaniyatning me’morchilik yodgorliklari asosan chayla va yarim yerto‘lalardan iborat bo‘lib mustahkam turar joylar uchramaydi. Xorazmdagi dehqonchilikning rivojidan darak beruvchi yirik sug‘orish inshootlari, mustahkam mudofaaga ega bo‘lgan turar joylar (Ko‘zaliqir, Ding‘alja) mil. avv VI-V asrlarga oiddir.

Mil. avv. VII asrning oxiri - VI asrda Xorazmda qurilish va hunarmandchilik ancha rivojlangan. Tadqiqotlar natijasida bu hududlardan bronza va temirdan yasalgan mehnat hamda harbiy qurollar, sopol urchuqlar, bronza igna, bigizlar, sopol idishlar topilgan. Bu topilmalar qo‘shni Marg‘iyona, Baqtriya va So‘g‘diyona topilmalariga o‘xshab ketadi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, O‘rta Osiyodagi ilk davlat uyushmalaridan biri Qadimgi Baqtriya davlatidir. Baqtriyaliklarning yurti Surxon vodiysi, Afg‘onistonning shimoli-sharqi, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashib, turli yozma manbalarda Baxdi, Baqtrish, Baqtriyona, Baqtriya, Baxli, Baxlika deb tilga olingan.

Bronza davridagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish (Sopolli, Jarqo‘ton, Oltintepa va b.) keyingi davrlarda yanada jadallik bilan rivojlanadi. Natijada mil. avv. IX-VIII asrlarda Baqtriya hududida harbiy ahamiyatga ega bo‘lgan siyosiy birlashmalar tashkil topadi. Mil. avv. VIII-VII asrlarga kelib Qadimgi Baqtriya davlati Sharqdagi kuchli davlatlardan biriga aylanadi. Ushbu jarayonni arxeologik va yozma manbalar ma’lumotlari ham to‘la tasdiqlaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, bu davr Baqtriya tarkibiga Marg‘iyona va So‘g‘diyona ham (tarixiy-madaniy birlik sifatida) kirgan bo‘lishi mumkin.

Turli manbalardagi So‘g‘da, So‘g‘uda, So‘g‘diyona nomlari bilan mashhur bo‘lgan qadimgi tarixiy-madaniy o‘lka hozirgi Zarafshon va Qashqadaryo vohalarini

o'z ichiga olgan. Ilk temir davri So'g'diyona hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish jarayonlarini kuzatish mumkin. Bu rivojlanish jarayoni mil.avv. IX-V asrlarga oid ko'p sonli manzilgohlar va ko'hna shahar xarobalaridagi turli-tuman topilmalar va me'morchilik tuzilish bilan izohlanadi.

Ilk davlatchilikning eng asosiy belgilaridan bo'lgan ko'hna shahar xarobalari So'g'diyonadan to'rtta (Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Uzunqir, Ko'ktepa) topib o'rganilgan bo'lib, ular hozircha O'zbekistondagi eng qadimgi rivojlangan shahar madaniyatini o'zida aks ettiradi.

O'zbek xalqi va uning ajdodlari ilk davlatchiligi taraqqiyoti o'troq dehqonchilik xo'jaligi va qadimgi shaharlar tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Ilk davlatlar tashkil bo'lishida, jamiyat rivojlanishining ichki qonuniyatlaridan tashqari ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning yuqori darajasi- hunarmandchilik, almashinuv va savdoning kuchayib borishi, siyosiy qarama-qarshiliklar va harbiy to'qnashuvlar ham ta'sir qilgan.

Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda O'rta Osiyo

Mil. avv. 555-540-330 yillar O'rta Osiyoning tarixiy-madaniy viloyatlari ulkan Ahmoniylar davlati tarkibiga kirar edi. O'rta Osiyo viloyatlari va unga qo'shni bo'lgan hududlarning bosib olinishi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixi haqida ko'pchilik olimlar turli yillarda tadqiqot ishlari olib bordilar. Bu tadqiqotlarning aksariyati ahmoniylar Eroni hududlari tarixi bilan bog'liqdir. Mavjud ilmiy tadqiqotlar ahmoniylar davri mixxat yozuvlari va ayrim yunon-rim tarixchilarining asarlari hamda arxeologik tadqiqotlar natijalariga asoslanadi.

Bu davr Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Qalayimir, Kuchuktepa, Qizilcha, Bandixon kabi ko'plab yodgorliklardan dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan mehnat qurollari-o'roqlar, ketmonlar, yorg'uchoq va dehqonchilik mahsulotlari qoldiqlarining topilishi dehqonchilikdan dalolat berib, dehqonchilik asosan sun'iy sug'orishga asoslanganligini ko'rsatadi.

Baqtriyaning poytaxti qadimgi Baqtra (Hozirgi Balx) shahrida qazish ishlari olib borilib, u yerdan topilgan kulolchilik buyumlari ko'hna shaharning eng qadimgi qatlamlari mil. avv. V asrning o'rtalariga oid ekanligidan dalolat beradi.

Mil. avv. VI-IV asrlarda So'g'diyona hududlarida ko'plab shahar va qishloqlar bo'lib, ular fors podsholariga katta-katta soliqlar to'lab turar edilar. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridan bu davrga oid Uzunqir, Yerqo'rg'on, Daratepa, Sangirtepa, Lolazor, Afrosiyob, Xo'ja Bo'ston kabi 50 dan ziyod ko'hna shahar va manzilgohlar ochib o'rganilgan.

So'g'diyonaning poytaxti bo'lgan Afrosiyob (Samarqand)da shahar hayotining rivojlanishi So'g'diyona va butun O'rta Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy hayotning yuksalishi hamda inqirozi bilan muvofiq tarzda kechgan. So'g'diyonaning "ikkinchi poytaxti" bo'lgan Yerqo'rg'onni (Qashqadaryo) tadqiqotchilar yunon-rim tarixchilari tomonidan eslatilgan Ksenippa viloyatining markaziy shahri deb hisoblaydilar.

Mil. avv I ming yillikning o'rtalarida Xorazm ham rivojlanishi jarayonini boshdan kechiradi. Xorazm tadqiqotlari natijalariga qaraganda VI-IV asrlarda bu hududda yirik-yirik manzilgohlar mavjud edi. Bu davrda Xorazmda inshootlar qurilishida xom g'isht, paxsa ishlatilgan. Manzilgohlar va turar joylardan topilgan topilmalarning boy va qashshoqligi bu yerda mavjud bo'lgan ijtimoiy va mulkiy tengsizlikdan dalolat beradi. Shaharlar aholisining asosiy mashg'uloti hunarmandchilik bo'lgan. Ko'plab topilgan sopol, bronza, temir buyumlar fikrimiz

dalilidir. Xorazmda bu davrda mahalliy o'troq aholidan tashqari ko'chmanchi chorvadorlar ham yashagan bo'lib, ular o'rtasida doimiy harbiy to'qnashuvlar, iqtisodiy va madaniy munosabatlar bo'lib turgan.

Mil. avv. IV asrning o'rtalaridan boshlab esa, Bolqon yarim orolidagi shahar-davlatlar kuchaya boshlaydi va Makedoniya podshosi Fillip II boshchiligida mil. avv. 336 yilda ahmoniyar davlatiga qarshi kurash boshlandi. Ammo, Fillip II ning o'ldirilishi tufayli bu kurash to'xtab qoldi. O'sha yili taxtga Fillip II ning o'g'li 20 yoshli Iskandar (Aleksandr) o'tirdi. Bu paytga kelib, yunon shahar-davlatlarida Iskandarga qarshi harakatlar boshlangan bo'lib, yosh podsho bu harakatlarning barchasini shafqatsizlik bilan bostirdi.

Iskandar ahmoniyarlarga qarshi urushga jiddiy kirishib Kichik Osiyodan Parmenion boshliq qo'shinlarni chaqirtirdi. Harbiy kengash tuzib quruqlikda va suvda harakat qilayotgan qo'shinlar oldiga aniq vazifalar qo'ydi. Bir necha g'alabadan so'ng mil. avv. 330-329 yillar qishida Makedoniyalik Iskandar qo'shinlari Hinduqush dovonidan o'tib Shimoliy Baqtriya yerlariga chiqib keladilar. Bu paytdagi Baqtriya satrapi Bess o'z qo'shinlari bilan Iskandarga qarshi chiqdi. Ammo, tajribali yunon-makedon qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchradi. Iskandar Baqtriyaning poytaxti Baqtra shahri, Aorn, Drapsak kabi mustahkam qal'alarni egalladi. Maroqandadan so'ng yunon-makedon qo'shinlarining yurishi nihoyatda og'ir kechdi. Mahalliy so'g'diy aholi dushmani o'ta norozi kayfiyatda kutib oldi hamda bir tan- bir jon bo'lib unga qarshi chiqdi. Natijada Baqtriya va So'g'diyona hududlarida ham Iskandarga qarshi qo'zg'olonlar boshlanib ketadi. Asosan Spitamen boshchilik qilgan bu qo'zg'olonlar mil.avv. 329-327 yillarda shafqatsizlarcha bostirildi.

Yunon-makedon bosqinchilariga qarshi uch yil davomida kurash olib borar ekan, O'rta Osiyo xalqlari mislsiz jasorat namunalarini ko'rsatdilar. Ular yunonlar o'ylaganidek, "varvarlar" va madaniyatdan orqada qolgan emas, balki o'z davrining yuksak harbiy san'ati va madaniyatiga ega ekanliklarini namoyish etdilar. Iskandar qo'shinlari butun Sharq davlatlarini o'zlariga bo'ysundirganlarida So'g'diyona va Baqtriyadagi kabi qattiq qarshilikka uchramagan edilar. Bu holni Iskandar tarixini yozgan ko'pgina qadimgi davr tarixchilari ham e'tirof etadilar.

O'zbekiston hududlarida yashagan mahalliy aholi qadimgi davrlardan boshlab bosqinchilarga qarshi ayovsiz kurash olib borib o'z ozodligi va mustaqilligi yo'lida bir tan-bir jon bo'lib harakat qilganlar. Ammo, kuchlar nisbati va harbiy texnikaning teng emasligi ko'p hollarda bosqinchilar ustunligini ta'minlagan.

Makedoniyalik Iskandar Salavkiylar, Parfiya va Yunon-Baqtriya davlatlari turli xalqlar, elatlar va qabilalarning zo'rlab birlashtirilgan yig'indisidan iborat bo'lib, faqat qo'rqitish va qurol kuchi orqali idora qilinar edi. Mil.avv. 323 yilda Makedoniyalik Iskandarning Bobilda to'satdan vafot etishi siyosiy vaziyatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ldi. Yunon diadoxlari (hukmdorlar, amaldorlar) o'rtasida hokimiyat uchun shafqatsiz kurash boshlandi.

Mil.avv. 312 yilda Iskandarning eng ishonchli sarkardalaridan biri Salavka diadoxlar bilan bo'lgan kurashda ustun kelib Bobil, Suziana, Midiya va boshqa qo'shni viloyatlarni bosib oldi va ko'p o'tmay Old Osiyo, Eron va O'rta Osiyo hududlariga ham o'z hukmronligini o'rnatdi. Salavkiylar hokimiyatni egallagan paytdayoq ularning O'rta Osiyodagi ahvoli tahlikali edi. Aynan shu sababli O'rta Osiyo viloyatlari yerlaridan mahrum bo'lishdan qo'rqib ketgan Salavka I o'z vorisi Antiox I boshchiligidagi Sharqiy noiblik (straplik)larni ta'sis etdi.

O'zining uzoq yillik hukmronligi davrida (mil. avv. 293-261 yy.) Antiox G'arbga qilgan ko'pgina yurishlari bilan shuhrat qozondi. U o'z davlatining sharqiga, shumlardan O'rta Osiyo yerlariga kam e'tibor qaratdi. Bu paytda uning viloyatlarida iqtisodiy o'zgarish yuz beradi. Ancha tinch hayot boshlanib qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq anchagina rivojlanadi. Salavkiylar davlati markazidan chetda bo'lishiga qaramasdan, O'rta Osiyo ular davlatining eng muhim qismi edi. O'rta Osiyo harbiy-strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, salavkiylar bu hudud bo'ylab o'tgan savdo yo'llari bo'yida shaharlar va qishloqlar qurdirib ularda hunarmandchilik, o'zaro almashinuv va savdo-sotiqni rivojlantirganlari bejiz emas.

Tarixiy manbalarda salavkiylar satrap-strateglari yunoncha nomda tilga olinadi. (Stratonik, Aleksandr, Giyeraks va b.). Demak, salavkiylar hukmdorlari asosan yunonlardan va ayrim hollarda ellinlashgan mahalliy aholidan tayinlangan. Tadqiqotchilarning fikricha, O'rta Osiyoda yunon hokimlari va ular atrofida to'plangan yunon-zodagonlar bilan birga mahalliy zodagonlar ham hokimlik qilar edilar. Salavkiylar hokimiyati, O'rta Osiyodagi harbiy manzilgohlarda (katoykiyalarda) joylashgan harbiy kuchlarga tayangan edi. Aholiga jabr-zulm qilishda mahalliy hukmron guruh vakillari ham ishtirok etardilar.

Mil. avv. III asrning 60-50-yillariga kelib Kichik Osiyo va Bolqon yarim orolida salavkiy hukmdorlari o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar avj oldi. Natijada salavkiylar davlatining sharqiy satraplari siyosiy hayotida o'zgarishlar sodir bo'ldi. Mil. avv. 250 yilga kelib dastlab Parfiya, keyin esa Yunon-Baqtriya davlatlari salavkiylar davlatidan ajralib chiqib o'zlarini mustaqil deb e'lon qildilar.

Yunon-Baqtriya davlatining gullab-yashnagan davri mil. avv. III asrning ikkinchi yarmi va mil. avv. II asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Janubiy hududlardan bu davrga oid Jondavlattepa, Dalvarzin (pastki qatlamlar), Oyxonim, Qorabog'tepa, Kampirtepa kabi yodgorliklardan hokimlar saroylari, ibodatxonalar, turar-joylar, mehnat va jangovar qurollar, turli hunarmandchilik buyumlari hamda ko'plab tanga pullarning topilishi bu hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi rivojlanish jarayonlaridan dalolat beradi.

Yunon-Baqtriya davlati markazlashgan davlat bo'lib, hokimiyatni podsho boshqarar edi. Davlat bir necha viloyatlarga bo'lingan bo'lib bu viloyat hokimlari podshoga bo'ysunar edilar. Ba'zi tadqiqotchilar So'g'd va Farg'ona ham Yunon-Baqtriya tarkibiga kirgan desalar, ayrimlari bu davlatning chegaralari Amudaryodan nariga o'tmagan deydilar. So'nggi yillarda olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan juda ko'plab arxeologik topilmalar Amudaryoning o'ng va so'l qirg'og'i aholisining mil.avv. III-II asrlardagi o'zaro aloqalardan darak beribgina qolmay, bu yerlarni Yunon-Baqtriya davlati tarkibiga kirganligidan dalolat beradi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda mil. avv. 250-140-130 yillar davomida Yunon-Baqtriya davlati mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lib, bu davrda Diodot, Yevtidem, Yevkratid, Geliokl kabi podsholar hokimiyatni boshqarganlar. Mil. avv. II asrning ikkinchi yarmiga kelib ko'chmanchilar zarbalari ostida Yunon-Baqtriya davlati inqirozga uchradi.

Odamzodning paydo bo'lish muammosi

I.Ilohiy

1. «**Qur'oni Karim**» da: loydan yasalgan va Allohning irodasi bilan unga jon kiritilgan Odam Ato, Momo Havo
2. «Injil»da: bundan 7 ming yil avval «qizil loy» dan yaratilgan.

3. Zardo'shtiylik va boshqa dinlardagi qarashlar.

II. Ilmiy

1. Arastu –tabiat..

2. Qadimgi yunon maktabi.

3. Karl Linney tabiat ilohiy qarashi.

4. Jeyms Manbodo - odamning kelib chikishini birinchi bo'lib eng oliy tipdagi odamsimon «maymun»dan tarqalganini bayon etgan.

5. Charlz Darvin - evolyusion goY.

III. G'ayritabiiy hamda turli afsona va rivoyatlar.

Ibtidoiy odamzod ajdodlari:

Driopitek - «daraxtda yuruvchi maymun». 1858 yili fransuz olimi Larte Avstriyaning Yuqori Goranna degan joyidan topgan, qadimiylik darajasi 5 – 12 mln. yil. Bosh miyasi hajmi: 600 sm³

Avstrolopitek - «janub maymuni». 1924 yili R.Dart tomonidan janubiy Afrikadan topilgan. Maymunsimon odam vakili. Bosh miya xajmi: 700 sm³, qadimiylik darajasi: 3 4 mln. yil.

Zinjanthrop - «ishbilarmon odam». 1959 yili Sharqiy Afrikaning Olduvay darasidan L.Liki tomonidan topilgan. Bosh miya hajmi: 850 sm³, qadimiylik darajasi: 1,5 - 2 mln. yil. atrofida. Toshni - toshga urib mehnat qilishni bilgan.

Pitekanthrop - «maymunsimon odam». 1890 yili golland olimi Y.E.Dyubua tomonidan Yava (Indoneziya) orolidan topilgan. Qadimiylik darajasi: taxminan 1 mln. yil. Bosh miya hajmi: 900 sm³, ikki oyoqlab yurgan.

Sinantrop - «xitoy odami». 1927 yili Xitoy shimolida topilgan. D.Blek. Fikrlash, jismoniy, biologik jihatdan ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Bosh miya hajmi: 1100 - 1200 sm³, qadimiylik darajasi 600 - 500 ming yil. O'zbekistonda topilgan «fergantrop» odami (700 m.y. 400 m.y. oraligi) sinantrop bilan xronologik jihatdan tengdosh.

Neandertal odami - 1856 yili Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgan. «Aql - idrokli» odam. Xomo sabines. 6 xili mavjud bo'lgan. Bosh miya hajmi: 1400 sm³. Qadimiylik darajasi: 100- 40 m.y. avv.

Kromanyon odami - 1868 yili Fransiyaning Kromanyon goridan topilgan. Kromanyon odami jismoniy, biologik ko'rinish hamda rivojlanishga ko'ra hozirgi zamon odamlaridan deyarli farq qilmaydigan holatga kelgan. Urugchilik

jamoasi boshlangan. Bosh miyasi hajmi 1580 sm³. Qadimiyluk darajasi 40 - 12 yil avval.

Eslatma: zamonaviy odam bosh miyasi hajmi 1400 dan - 2000 sm³ atroflarida bo'ladi.

No	Savollar	Ha	Yo'q
1	O'zbekiston ilk insoniyat paydo bo'lgan hududlar tarkibiga kiradimi?		
2	Yer landshaftining o'zgarishi, jug'rofiy - geologik jarayonlar respublika hududiga ta'sir ko'rsatdimi?		
3	Ibtidoiy tasviriy san'atning yuzaga kelishi tabiiy jarayon bo'lganmi?		
4	«Avesto» - yaratilgan yurt O'zbekiston hisoblanadimi?		
5	Metall ishlatilishga o'tilishi jamiyat ijtimoiy - iqtisodiy hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdimi?		
6	Ijtimoiy hayotdagi matriarxat tuzumi insonlar hayotiga o'zgarish yasay oldimi?		

Davlatchilik paydo bo'lishidagi ayrim nazariyalar¹

Teologiya nazariyasi. Islom mafkurasi va katolik cherkovi, Foma Akvinskiy XIII asr, Jozef Mestr (XIX asr). Davlatlar kelib chiqishini ilohiylik bilan boglaydi. _____

Patriarxal nazariyasi. Aristotel asarlariga asoslanib, XIII asrda R.Filmer tomonidan rivojlantirilgan. Davlatni bevosita oiladan o'sib chiqqan deb hisoblab, unga ko'ra davlat xokimiyati otaning oila a'zolari ustidan xokimligini belgilaydi.

Patrimonial nazariyasi. XIX asrda yashagan fransuz olimi A.Galler tomonidan ishlab chiqilgan. Davlat yerga mulkchilik xuquqidan kelib chiqqan (patrimonium) deb hisoblashadi, ya'ni xokimiyat, yerga egalik qilish xuquqidan bevosita u yerda yashovchi odamlarga yoyiladi deb ta'riflanadi.

Shartnomaviy nazariyasi. XVII - XVIII asrlarda keng yoyilgan bu nazariya tarafdorlari A.Gorsiy, J.Lokk, T. Gobs, J.Russo, D.Didro, SH.Monteske. Unga ko'ra davlat - odamlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida odamlarning ongli ravishda birlashishidir. Kishilar shartnomaning kuchi bilan o'z erkinligi, o'z xokimiyatining bir qismini davlatga beradilar.

Zo'ravonlik nazariyasi. Y.E.Dyuring, L.Gumilovich, K.Kautskiy - asosiy

tarafdorlari bo'lgan. Unga ko'ra davlat kuchsiz va ximoyasiz kabilalarning kuchli va uyushgan kabilalar tomonidan bosib olinishi yo'li bilan zo'ravonlik yoki kuch ishlatish yo'li bilan paydo bo'lgan deb xisoblaydilar.

Irrigatsiya nazariyasi. Nemis olimi K.Vittfogel tomonidan ishlab chiqilgan. Unga ko'ra davlatlarning paydo bo'lishi, ularning birlamchi despotik shakllari sharqiy agrar viloyatlarda ulkan irrigatsiya inshootlari ahamiyati bilan boglanadi.

Psixologiya nazariyasi. Tarafdorlar : L.Petrajitskiy, Z.Freyd, G.Tard. Davlatning paydo bo'lishini inson psixologiyasi, shaxsning jamoada yashashga extiyoji, obro'li kishilarni izlashi, buyruq va itoat etish istagi bilan izohlanadi.

Sinfy nazariyasi . Tarafdorlari: Marks, Engels, Lenin, Plekhanov. Unga ko'ra davlat ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar o'zgarishi natijasi, sinflar paydo bo'lishi va ular o'rtasida sinfiy kurash keskinlashuvining yakuni deb hisoblanadi. Nazariyaga ko'ra davlat bir sinfning boshka sinf ustidan xukmronligi kuroli deb ta'riflanadi.

¹ **E.Rtveladze, A.Sagdullayev, B.Eshovlar asarlari asosida bayon etilgan.**

«Aqliy hujum» - olib borish qoidalari

- o'zaro hech qanday baholash va tanqid bo'lmasligi.
- Jo'n va nihoyatda oddiy fikrlashga baho berishdan tiyilish.
- Barcha fikr mulohaza qimmatli va bir o'rinda bo'lganligi bois fikrlovchiga nisbatan bosim o'tkazmaslik va uni faqat tanqidiy tarzda qabul qilmaslik.
- O'z fikrini bildirmoqchi bo'lganlarga imkon berish.
- Fikrlar xilma - xilligi asosiy maqsad.
- Fikr - mulohazalar qaytarilishini xotirjam qabul qilish.
- Qiziqarli va asosli fikrlarni rivojlantirish lozim.
- O'zini vazmin va xotirjam tutish, O'zaro muloxazalarni bildirayotganlarga muomala madaniyati asosida munosabat bildirish.
- Barchani o'zaro hurmat, boshqalar fikriga qanoatli bo'lishga chaqirish.

“Menyu” metodi texnikasi

4 ta guruh uchun alohida topshiriqlar tayyorlanadi. Har bir guruh olgan topshiriqni 3—5 min. muhokama qiladi. Xar bir guruh vakili tayyor “til”dan olib keladi. Keyin bu jarayon davom etadi. 10 min. muhokamadan so'ng topshiriklar bajarilishga kirishiladi.

Topshiriqlar

I. Davlatchilik xususida tarixiy manbalar.

II. Ahmoniylar xukmronligi davridagi o'zgarishlar tavsifi.

III. Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga harbiy yurishlarining

xarakatlanish doirasi.

IV. Ellinizm jarayoni va uning o'lkaxududiga ta'siri.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Davlatchilik tushunchasi xususida qanday ma'lumotlarga egasiz?
2. Ilk davlatlar paydo bulishining asosiy omillari nimada bo'lgan?
3. Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya podsholigi ijtimoiy - siyosiy tarixining asosiy jihatlarni tushuntirib bering.
4. Spitamenga safdosh ozodlik xarakati vakillari xaqida nimalarni bilasiz?
5. Sapavkiylar davlati ichki va tashki siyosatining asosiy yunalishlari haqida gapirib bering.
6. Yunon - Baqtriya ijtimoiy - iqtisodiy xayoti qanday kechgan?
7. Ellin madaniyati nima?
8. O'lkamiz xududida topilgan Yunon - Baqtriya davriga oid asosiy yodgorliklarni sanab ko'rsating va izohlab bering.
9. Sivilizatsiya tushunchasi va sivilizatsiyalar tizimida O'zbekistonning tutgan o'rnini qanday?
10. Olduvay va Ashel davrida sodir bo'lgan jarayonlar va ilk mehnat qurollari hususida fikringiz qanday?
11. Muzlik davri ibtidoiy odamlarning turmush tarzida qanday o'zgarishlar yasadi?
12. Urug'chilik jamoasi deganda nimani tushunasiz?
13. Neolit davri «inqilobi» deganda nimani tushunasiz?
14. Eneolit davri ijtimoiy iqtisodiy xayotida roy bergan muhim o'zgarishlar qaysilar?
15. «Avesto»ning o'rganilish tarixi qanday kechgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royhati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2008.
2. O'zbekiston Konstitusiyasi - biz uchun demokratik taraqqiyot yulida va fuqarolik jamiyatini barpo etishda mustahkam poydevordir. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganliining 17 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2004 yil 8dekabr.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naniyat yengilmas kuch. Toshkent: "Manaviyat", 2008.
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q - Toshkent: "Sharq", 1998.
5. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Maxkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan ko'chma majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2007 yil 31 avgust.
6. Moziydan taralgan ziyo. Imom al Buxoriy.-Toshkent: "Sharq", 1998.
7. O'zbekistonning yangi tarixi. Konseptual - metodologik muammolar. - Toshkent: Akademiya, 1998.
8. Nabiyev A. Tarixiy o'lkashunoslik - Toshkent: "O'qituvchi", 1996.
9. Jabborov I. Antik madaniyat va ma'naviyat xazi'nasi. -Toshkent: "O'zbekiston", 1999.
10. Jabborov I. Uzbek xalqi etnografiyasi. -Toshkent: O'qituvchi, 1994.
11. Xomidov X- "Avesto" fayzlari. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti 2001.
12. Sagdullayev.A.. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. -Toshkent: Universitet, 1996.

13. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. -Toshkent: "O'qituvchi", 1990.
14. Axmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. -Toshkent: "O'qituvchi", 1991.
15. Usmonov.K. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. -Toshkent: Iqtisod -Moliya, 2006.
16. A.Sagdullayev. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. - Toshkent, 2007.
17. A.Sagdullayev. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. - Toshkent, 2006.
18. B.Eshov. O'zbekiston Davlatchiligi tarixi. - Toshkent: «Ma'rifat», 2009.
19. Kabirov J.,Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi.- Toshkent, 1990.
20. Avesto. Tarixiy adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasini. - Toshkent: «Sharq», 2001.
21. Q.Usmonov, M.SODIQOV, S.Burhonova. O'zbekiston tarixi. Darslik, 2006.
22. Qayumov A., Isoqov M. va boshq. QADIMGI yozma yodgorliklar. - Toshkent: Yozuvchi, 2000.
23. Boboyev X-, Do'stjonov T. va boshq. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni. -Urganch: Xorazm, 2002.
24. O'zbekiston tarixi. Prof. R.H.Murtazaevning umumiy tahriri ostida, - Toshkent. 2005.
25. I.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. -Toshkent: "Sharq", 1998.
26. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. -Toshkent: "Sharq", 2000
27. A.Sagdullayev, U.Mavlonov. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. - Toshkent: Akademiya, 2006.
28. A.Asqarov. O'zbek xalkining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
29. B.Eshov. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Marifat, 2009.
30. U.Abdullayev. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarixshunosligi. Toshkent: Akademiya, 2009.
31. Halimboy Boboyev. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Fan", 2004.

2 MAБZY. O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari. O'zbek xalqining etnik shakllanishi. Buyuk ipak yo'li.

Режа:

1. Kushon davlatidagi ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayot.
2. Er. avv. III - er. IV asrlarida mamlakatimiz hududida kechgan ijtimoiy siyosiy jarayonlar. Eftaliylar xukmronligi davri.
3. Turkiy hoqonlik xukmronligi davrida O'rta Osiyo. Garbiy Turkiy hoqonlik.
4. Arab xalifaligining Movarounnahrda istilochilik yurishlari. Xalifalikka qarshi xalq ozodlik xarakatlari.
5. O'rta Osiyoning qadimgi aholisi.
6. O'zbek xalqi shakllanishining birinchi bosqichi. Eramizning IX asrgacha bo'lgan asosiy etnik jarayonlar
7. Ikkinchi bosqich - IX - XII asrlar da kechgan asosiy etnik jarayonlar.
8. XV asr oxirlari - XVI asr o'zbek xalki shakllanishining so'nggi bosqichi. O'zbek atamasi.

Tadqiqotchilarning fikriga qaraganda, Salavkiylar sulolasi bilan doimiy ravishda olib borilgan kurashlar natijasida mil.avv. III asrning boshlarida Qang'

davlati paydo bo'ldi. Keyinchalik, Yunon-Baqtriya davlati hamda ko'chmanchi qabilalar bilan kurashlar natijasida Qang' davlati yanada mustahkamlandi va ayrim manbalarda O'rta Osiyodagi yirik davlatlardan biri sifatida eslatiladi. Bu davlatning asosiy negizini Sirdaryoning o'rta oqimida yashovchi qang'lar tashkil etganlar. Mil. avv. II asrning boshlariga kelib Qang' davlatining yerlari birmuncha kengayib sharqda Farg'ona vodiysi (Dovon), shimoli-sharqda usun, yuechji qabilalari bilan shimoli-g'arbda Sarisu daryosi, g'arbda, Sirdaryogacha borgan. Bu katta hudud Toshkent vohasini, Talas vodiysini va qisman Chu vodiysining quyi oqimidagi yerlarni o'z ichiga olib Qang' davlatining asosiy yerlari hisoblangan, Mil.avv.II-I asrlarda qang'liklar Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni va Xorazmni o'zlariga bo'ysundiradilar.

Qadimgi manbalarda Qang' davlat hokimiyati qay tarzda idora qilinganligi haqida aniq ma'lumotlar berilmagan. Katta Xan sulolasi tarixida (mil.avv. 202-mil. 25 yy.) faqat bir marta Qang'uy (Qang') podshosi o'z oqsoqollari bilan maslahatlashib ish tutganligi eslatib o'tiladi. Tadqiqotlar natijalaridan xulosa chiqaradigan bo'lsak, Qang' davlati kengashida qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol ishtirok etganlar. Podsho saroyi qoshidagi kengashda davlatning ichki hamda tashqi siyosati va boshqa barcha muhim masalalar maslahat bilan hal qilingan.

Manbalarda Qang' podsholarining ikkita: yozgi va qishgi qarorgohlari eslatiladi. Ular yozni O'trorda (hozirgi Qozog'istondagi Aris va Turkiston oralig'ida) qishni esa Qanqa (Qanxa, hozirgi Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumanida) o'tkazganlar. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga qaraganda O'tror, Oqtepa, Qorovultepa, Qovunchi, Choshtepa, Mingo'rik xarobalari o'rnida qang'arlarning qo'rg'onlari va ko'xna shaharlari bo'lgan. Shahar va qishloqlarda yashovchi o'troq xalqlar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan yuqori turganlar. Toshkent vohasida yashovchilar asosan dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanganlar. Ular arpa, bug'doy, tariq, no'xat, sholi va boshqa donli ekinlar yetishtirganlar. Mevali daraxtzor va uzumzorlari ko'p bo'lgan. Sirdaryoning o'rta oqimida yashovchi qang'arlar asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Mil.avv. II-I asrlarga oid Xitoy manbalari dehqonchilik va chorvachilik, ayniqsa yilqichilik keng rivojlangan Dovon (Da-yuan, Farg'ona) davlati haqida ma'lumotlar beradi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Dovon davlati ma'lum siyosiy uyushmani tashkil etgan bo'lib, davlatni boshqaruvchi hukmdor manbalarda "van" (podsho) unvoni bilan ish yuritgani ta'kidlanadi. Davlat hukmdori mamlakatning siyosiy va diniy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan oqsoqollar kengashiga tayanib ish ko'rgan. Oqsoqollar urush va sulh tuzish masalalarini hal etishda ishtirok etganlar, ba'zan ular hukmdorning taqdirini hal etganlar.

Manbalar Dovon davlatining poytaxtlari - bosh shahar Ershi va ikkinchi shahar Yuchen (davlatning sharqida) haqida ma'lumotlar beradi. Tadqiqotchilar bosh shaharni Marhamat (Andijon vil.) va ikkinchi shaharni Shurabashot (O'zgand vohasi Qirg'.) o'rnida bo'lgan deb hisoblaydilar. Farg'ona vohasi hududlarida ko'chib yurgan chorvador va ko'chmanchi qabilalar Dovon tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lganlar. Bu qabilalar uchun Farg'ona madaniy va hunarmandchilik markazi hisoblangan.

Mil.avv. II asrdan boshlab Qashg'ardan Dovonga shimoliy yo'ldan karvon yo'li harakati boshlanadi. Bu yo'ldan ipak va boshqa mahsulotlarning xalqaro tranzit savdosi amalga osha boshlaydi. Bu paytga kelib Dovon aholisi ko'paya boshlaydi va

ko'plab mustahkamlangan aholi manzilgohlari paydo bo'ladi. Savdo yo'lida Dovon muhim ahamiyatga ega bo'la boradi. Tadqiqotchilarning fikricha, Yassa va Qoradaryo vohalarida ko'pgina qal'alar savdo yo'lini qo'riqlash maqsadida barpo etiladi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi va qadimgi yo'llarning mavjudligi tufayli Farg'ona vodiysida Sharqiy Turkiston bilan olib borilgan tashqi savdo bilan bir qatorda, atrofdagi tog' vodiylarida yashovchi chorvadorlar bilan ham o'zaro almashinuv rivojlanadi. Antik davr Farg'ona yodgorliklarining ayrimlarida Xitoy tangalari (u-shi) uchrasa ham mahalliy tangalar uchramaydi. Bu hol natural xo'jalik (mahsulot ayirboshlash) ustunligidan dalolat beradi.

Qadimgi Xitoy manbalari Baqtriyani yuechji qabilalari bosib olganligi haqida ma'lumot beradi. Mil. avv. II asrning ikkinchi choragida (tadqiqotchilar bu sanani mil. avv. 172-161 yillar oralig'ida deb belgilaydilar) yuechjilar xunlardan mag'lubiyatga uchraganidan so'ng O'rta Osiyoning shimoliy hududlarida ko'chib yuradilar. Bu qabilalar Xitoy manbalarida "Da-yuechji" - "Buyuk" yoki "Katta Yuechji" deb eslatiladi. Chjan Szyan ma'lumotlariga ko'ra, yuechjilar xunn qabilalaridan mag'lubiyatga uchragach O'rta Osiyoning janubiga tomon harakat qilib, Dahya (Baqtriya)ni bosib oladilar va Guyshuy (Amudaryo)ning shimoliy tomonida joylashadilar. To'ng'ich Xan uyi tarixida ham yuechjilar Guyshuy daryosining shimoliy tomonida o'z poytaxtlariga asos solganliklari ta'kidlanadi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, yuechjilar mil. avv. 140-130 yillar oralig'ida Baqtriyaga bostirib kirganlar. Oradan ko'p o'tmay Baqtriyada Katta yuechji davlati tashkil topadi. Kichik Xan uyi tarixi ma'lumotlariga ko'ra, Katta yuechji hukmdorlari ko'l ostida beshta hokimlik (Xi-xeu) bor bo'lib, ular Xyumi, Shaunmi, Guyshuan, Xise va Dumilardan iborat edi. Xitoy manbalaridan xulosa chiqargan ko'pchilik tadqiqotchilar Baqtriya tarixidagi butun yuechji davrini uchta bosqichga bo'ladilar.

1. Mil. avv. 139-125 yillar-Katta yuechji Dahya viloyatini bosib oladi, ammo ularning asosiy mulklari Amudaryodan shimol tomonda edi.

2. Mil. avv. 25 yilga qadar-Katta yuechji davlatining shakllanishi va keyingi rivojlanishi. Davlatning poytaxti Amudaryodan shimol tomonda bo'lib, janubiy chegarasi Gibin atroflarida (Kashmir yoki Qandahor) edi. Yuechjilar bo'ysundirgan hududlar Xise, Shaunmi, Guyshuan, Xyumi, Dumi mulklaridan iborat bo'lib ular xi-xou (yabg'u) tomonidan boshqarilgan.

3. Mil. avv. 125 yilgacha Katta yuechji davlatining inqirozi va yuqorida eslatilgan mulklarning mustaqil bo'lishi. Kushon (Guyshuan) yabg'usi Kiotszyukyu (Kujula Kadfiz) qolgan to'rtta mulkni birlashtirib Kushon davlatiga asos soldi.

Mil. avv. I asrning oxiri-mil. I asrning boshlariga kelib guyshuan hokimi Kiotszyukyu barcha mulklarni birlashtirib, Qobuliston va Qandarhorni zabt etadi. Natijada bu davrga kelib Kushon davlati o'z ahamiyatiga ko'ra antik davr Xitoydagi Xan davlati, Parfiya podsholigi, Rim saltanati bilan raqobatlasha oladigan qadimgi dunyoning eng qudratli va zabardast davlatlaridan biri sifatida tashkil topdi. Xitoy manbalaridagi "Guyshuan hokimi Kiotszyukyu", ilk kushon davriga oid topilma tangalarda aks ettirilgan "Kushon podshosi Kujula Kadfiz"ga aynan mos tushadi.

Kushon podsholari ichida eng mashhuri Kanishka hisoblanadi. Uning hokimlik davrida Kushonlar saltanati gullab-yashnashining yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Kanishka davrida Panjob, Kashmir viloyatlari mamlakatga qo'shib olinadi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, davlatning poytaxti Dalvarzindan

(Surxondaryo), Peshovar (Afgʻoniston) atroflariga koʻchiriladi. Bu davrda (mil. II asr) mamlakatning hududi Shimoliy Hindiston, Afgʻoniston, Oʻrta Osiyoning janubi, Sharqiy Turkistondan iborat edi. Syuan Szyanning yozishicha, “Kanishka podsholik qilgan davrda uning shon-shuhrati qoʻshni mamlakatlarga yoyildi. Mamlakatning harbiy qudrati koʻpchilik tomonidan tan olindi. Xitoyning gʻarb tomonidagilar ham Kanishkaning hokimiyatini tan olib, unga oʻz garovga qoʻygan odamlarini yuborar edilar”.

Kushon davriga oid koʻplab ochilgan koʻhna shaharlar bu paytda shaharsozlik madaniyati ayniqsa gullab-yashnaganligidan dalolat beradi. Ayrtom, Afrosiyob, Dalvarzintepa, Termiz, Zartepa, Kampirtepa kabi koʻhna shaharlar shular jumlasidandir.

Kushon podsholigi ruhoniylar qoʻlidagi davlat boʻlib, bu davlatda podsho hokimiyatni boshqarish bilan birga bosh qohin ham hisoblangan. Podsholik satrapiyalarga boʻlingan boʻlib, ularning boshliqlari maʼlum maʼnoda oʻzlarini mustaqil deb hisoblaganlar. Kushon podsholigi quldorlik davlati hisoblansada, davlatda qishloq jamoalarining ahamiyati nihoyatda katta boʻlgan. Tadqiqotlar natijasida kushonlar davrida hunarmandchilikning turli sohalari, ichki va xalqaro aloqalar, madaniy hayot gurrakib rivojlanganligi aniqlangan. Pul muomalasida asosan oltin va mis tangalardan foydalanilgan. Qishloq xoʻjaligida dehqonchilik sunʼiy sugʻorishga asoslangan boʻlib, qishloq xoʻjalik ekinlarining juda koʻp turlari yetishtirilgan.

Eftalitlar, Turkiy hoqonlik va arablar istilosi davrida Oʻrta Osiyo.

Ilk oʻrta asrlardagi Xitoy manbalarida eftalitlarning koʻchmanchi qabilalar ekanligi, ularning yurtida shaharlar yoʻqligi, oʻzlari oʻtloqlarda yashaganliklari taʼriflanadi. Keyingi davr tarixchilari xususan, gʻarb manbalarida esa boshqacha maʼlumotlar keltiriladi. Vizantiyalik muarrix Prokopiyy Kesarskiy (VI asr) shunday maʼlumot beradi: “Eftalitlar (saltanati) bir hukmdor orqali idora etilib, oʻz qonuniy (adolatli) davlatchiliklariga egadirlar. Oʻzaro va qoʻshnilar bilan (munosabatlarda) adolat meyorini saqlashda vizantiyaliklar va forslardan hech bir qolishmaydilar”.

Eftalitlarning bir qismi koʻchmanchi chorvador boʻlsa, ikkinchi-kattaroq qismi shahar va qishloqlarda yashaydigan oʻtroq aholi boʻlgan. Tohariston va Soʻgʻdda dehqonchilik va bogʻdorchilik rivoj topgan. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida gʻalladan tashqari sholi ham yetishtirilgan, Xitoy manbalarida qayd etilishicha V-VI asrlarda Sharqiy Turkiston va Oʻrta Osiyo yerlarida koʻplab gʻoʻza ekilar edi. Oʻrta Osiyo paxta tolasi Xitoyda ham mashhur boʻlgan. Togʻ va togʻ oldi yerlaridagi aholi yilqichilik bilan shugʻullangan. Fargʻona vodiysida zotdor armugʻoqlar koʻpaytirilar edi. Yangi yer egaligi munosabatlarining tarkib topa boshlashi bilan sugʻoriladigan yer maydonlarining maʼlum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari-”dehqonlar” qoʻlida toʻplana boshlangan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin qoʻshchilari maʼlum darajada zadagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram kadivarlarga aylandi boradi.

Obikor yerlarning bir qismi ibodatxonalar mulki hisoblangan. Bunday yerlar “vagʻnze” deb yuritilgan edi. Yaylovlarning asosiy qismi oqsoqol zodagonlar qoʻlida boʻlgan. Eftalitlar orasida ijtimoiy tabaqalanish ham kuchli boʻlgan. Ular orasida yer egaligi munosabatlari shakllanishi bilan bir qatorda ibtidoiy-jamoa tuzumi sarqitlari hali saqlanib qolgan edi. Xitoy solnomalarida qayd qilinishicha eftalitlarda poliandriya (koʻp erlik) ham tarqalgan edi. Bir necha aka-ukada umumiy bitta xotin boʻlib, ayolning boshidagi qalpogʻining burchaklari soniga koʻra aka-ukalar

nechtaligini bilish mumkin edi. Oliy tabaqa vakillari ichida ko'p xotinlilik odati ham keng tarqalgan. Eng boy zodagonlar doimiy hamroh sifatida 20 va undan ortiq do'stlarga ega bo'lishgan. Zodagon vafot etganda, qoida bo'yicha uning do'stlari ham tirikligicha qabrga qo'yilgan.

Turkiy xoqonlik hukmronligi davrida O'rta Osiyo

Ashina urug'idan bo'lgan Asan (Asyan), Shad, Tuu (460-545) lar turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuuning o'g'li Bumin (bu turkcha nomi, xitoycha Tumin) o'ziga tele qabilasini bo'ysundiradi. Endilikda ancha mustahkamlangan bu qabilalar ittifoqi o'zlari qaram bo'lib turgan jujanlardan xalos bo'lish yo'lini qidirishadi. 545 yil Xitoydagi G'arbiy Vey imperatori Van-di Ashin urug'i boshlig'i Buminga do'stona munosabat o'rnatish uchun elchi yuboradi. G'arbiy Vey davlatining asoschilari asli turkiy qabilalardan bo'lib (386-558) Xitoyning shimolida o'z davlatlarini barpo qilib, butunlay xitoylashib ketgan edilar. Turkiylar ularni To'ba yoki Tabg'ach davlati deb yuritganlar. Manbalarda berilishicha, Bumin Vey davlati bilan ittifoqdosh bo'lib, ulardan jujanlarga qarshi kurashda yordam olishi mumkinligiga umid qiladi. Bumin jujan xoni Aynag'ayga uning qiziga uylanmoqligi to'g'risida so'zlashib yuboradi. Bu taklif Bumin tomonidan ataylab nizo chiqishi uchun qilingan bo'lib, Aynag'ay Buminga: "Ha, temir erituvchim, menga bunday taklifni kiritishga qanday jur'at etding?" deb javob beradi. Bu holat ikki o'rtada jang boshlanishiga bir bahona bo'ldi. Bumin shu javobdan so'ng kurashni boshlab yuboradi va 551 yili Markaziy Osiyodagi eng kuchli bo'lgan jujanlar xonini mag'lub etadi. O'sha yili Bumin yangi davlat-Turkiy hoqonlikka (551-744) asos soladi.

Tinch okeani sohilidan to Qora dengiz sohiligacha cho'zilgan bu ulkan davlat Eronga qarshi harbiy harakatlarni boshlab yuboradi. Istemi Xisrav I Ashushervon qo'shinlarini tor-mor qilib Eronning shimoliga bostirib kiradi. Turkiylar eftaliylar yerlarining Eronga o'tib qolgan yerlarini yana o'z qo'liga qaytarib oladilar. Eron tinchlik sulhiga kelishib har yili 40.000 Vizantiya tillasi to'lash majburiyatini oladi. Undan so'ng Eron bilan Vizantiya o'rtasida ham urush boshlanib ketib, sosoniylar davlati juda nochor ahvolga tushib qoladi.

576 yili Muqan hoqon va Istemi yabg'ularni vafotidan so'ng Turkiy hoqonlikning ta'siri ancha zaiflasha boshlaydi. Eron sarkardasi Bahrom Chubin turkiylarning Chur Bag'a hoqon qo'mondonligidagi 300.000 kishilik qo'shinini tor-mor keltiradi. Chur Bag'a jangda halok bo'ldi. Bahrom Chubin Buxoro yaqinidagi Poykend shahriga bostirib kirib, hoqonning o'g'li Barmuda Teginni asirga oladi va hoqon xazinasini Eron shohiga yuboradi.

Muqan hoqon vafotidan (576 y.) so'ng taxtga uning ukasi Arslon To'ba o'tirdi. Arslon To'ba qo'lida 8 ta viloyat jam etilgan bo'lib, o'z vaqtida ular o'zaro bir-birlari bilan chiqisha olmas edilar. VI asrning ikkinchi yarmiga kelib turkiy xoqonlari va shahzodalari o'rtasida toj-taxt uchun goh oshkora goh zimdan kurash ketayotgan, iqtisodiy tanazzul boshlanayotgan bir paytda turkiy shahzoda Abruy boshchiligidagi xalq harakati bo'lib o'tdi. Abruy harakati to'g'risida to'liq ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Xususan Abdurahmon Muhammad Nishopuriyning (XI asr) "Xazinat-al-ulum" asaridagi bu masalaga bag'ishlangan parcha Narshaxiyning "Tarixi Buxoro" asariga kiritilgan. Uning ma'lumotiga ko'ra Abruyning qarorgohi Poykendda bo'lib, u boy zodagonlar va savdogarlar ustidan qattiq nazorat o'rnatgan. Bunga chiday olmagan zodagonlar Turkiston tomonga yo'l olishgan. Abruy atrofida esa qashshoq dehqonlar guruhlarini yig'ilisha borgan. Ammo,

bu harakat jahon Qora Churinning o'g'li Shiri Kishvar boshchiligidagi qo'shinlar tomonidan bostiriladi.

582-603 yillardagi o'zaro urushlardan so'ng 603 yil hoqonlik to'la mustaqil 2 qismga: Sharqiy va G'arbiy qismlarga ajraldi. Yettisuv, Chu vodiysi, Volga, Kubanning quyi qismi, Irtish, Ishim daryolari bo'yidagi yerlar, O'rta Osiyoning kichik yarim mustaqil davlatlari G'arbiy xoqonlik tarkibiga kirar edi.

G'arbiy hoqonlikdagi yozgi qarorgoh Isfijob yaqinidagi Mingbuloqda, qishkisi Suyob shahrida edi. Suyobning sharqiy tomonida dulu qabilasining besh o'q bo'dun ittifoqi, g'arbida esa nushibi qabilasining besh o'q el ittifoqining yerlari joylashgan edi. G'arbiy hoqonlik ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jihatdan Sharqiy hoqonlikdan mutlaqo ajralib turar edi. Sharqiy hoqonlikdagi aholi asosan ko'chmanchi chorvadorlardan iborat bo'lsa, g'arbiy hoqonlik aholisining katta qismi esa o'troq dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul edi. Yer egaligi munosabatlari rivojlanayotgan G'arbiy hoqonlikning ijtimoiy tarkibi ham, siyosiy boshqaruvi ham ancha-muncha murakkab edi. Yarim asrlik hukmronlik jarayonida turkiy aholining bir qismi o'troqlashadi, qolganlari yerli chorvadorlar bilan qorishib ketishadi. O'troq hayotning an'anaviy ma'muriy udumlari ta'sirida boshqaruv tartiblari asta-sekin o'zgarib, turkiylarning ijtimoiy va siyosiy mavqei mustahkamlanib boradi. Turkiy aholi siyosiy hayotda faol qatnashib, O'rta Osiyo o'sha davr siyosatining hamma jabhalarida teng qatnasha boshlaydilar.

Hoqon Sheguy vafotidan keyin (618 y.) hokimiyatga kelgan Hoqon To'n yabg'u (To'n shoh) davrida G'arbiy hoqonlik yana kuchayadi. Uning chegaralari Oltoydan to Hind daryosi bo'yigacha cho'zilib ketdi. Uning qo'lidagi ulkan hokimiyatni boshqaruv tartiblari isloh etildi. Mahalliy sulolalar hokimlari bilan bevosita bog'lanish, ularning ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida mahalliy hukmdorlarga "yabg'u" unvonlari beriladi. Ular o'z vaqtida hoqonning noiblariga aylanadilar. Turkiylar "Tudunlar" deb yuritilgan o'z vakillarini yarim mustaqil hokimliklarga yuborib, siyosiy nazorat va boj solig'ini izga tushirish ishlarini amalga oshirdilar. Shu bilan birga hoqon diplomatik tarzda ham ish tutar edi. Masalan u Samarqand hokimi va Qashg'ar hokimlari bilan quda-andachilik ipini bog'lab, ular bilan munosabatni yaxshiladi.

Butun saltanat ustidan oliy hukmronlikni hoqon olib borgan. Bu lavozim merosiy bo'lgan. Hoqondan keyingi shaxs Yabg'u (bahodir) davlatdagi birinchi amaldor (vazir) vazifasida bo'lgan. (Masalan Istemi yabg'u). Ammo yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Taxt merosxo'ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan. Tegin taxtga da'vogar shaxs bo'lgan. Shod unvoni tuman va viloyat hokimligidagi shahzodalarga berilgan. Shahzodalar bilan qondosh bo'lmasa, unday odamga shod unvoni berilmagan. Xitoy manbalarining birida shunday deyiladi: "Oliy martabalar orasida eng ulug'i Shexu (Jabg'u, Yabg'u), keyin Dele (Tegin), uchinchi esa Silifa, to'rtinchisi Tumaofa, (qolgan) kichiqroq darajasidagi mansablarda 20 kishi band; ularning hammalari mansablari merosiydir... qo'riqchilarni esa Fuli (ya'ni bo'ri) deb ataydilar".

Islom dini. O'rta Osiyoga arab bosqinining

dastlabki davri. Qutayba yurishlari

VI asrning 2-yarmi – VII boshlarida Arabiston yarim orolidagi ko'chmanchi badaviylar jamiyatida siyosiy parokandalik hukm surar edi. O'zaro qabilaviy urushlar dehqonchilik va savdo-sotiq ishlariga zarar yetkazar, honavayronlik avj

olgan edi. Undan tashqari aholi orasida ko'pxudolik – budparastlik keng yoyilgan edi.

Shunday vaziyatda Islom to'g'ri va haq yo'lni ko'rsatuvchi din sifatida yuzaga keldi. Islom-bu Alloh yagona deb e'tirof etib, unga bo'ysunmoqlik va butun qalbi bilan unga ixlos qilmoqlik va Alloh buyurgan diniy e'tiqodga iymon keltirmoqlik demakdir. Islom "itoat", "bo'ysunish" ma'nolarini bildiradi. Bu dinning asoschisi Muhammad payg'ambar (s.a.v.) (570-632) makkalik Abdullohning o'g'li bo'lgan. Uning bobosi Abumutallib quraysh qabilasining boshlig'i bo'lgan.

Muhammad payg'ambarning ta'limotiga ergashganlarni "muslim", ya'ni "itoatkorlar" deb yuritganlar. O'z payg'ambarlik faoliyatini Muhammad Makkada boshlagan. Makka Arabiston yarim orolining g'arbiy qismidagi Hijoz viloyatida joylashgan shahar bo'lib, bu yerda Ka'ba joylashgan edi. Diniy ta'limotga ko'ra Ka'bani Odam Ato barpo qilgan bo'lib, uni Ibrohim payg'ambar o'z o'g'li Ismoil bilan birga qayta qurgan va birinchi Haj safarini uyushtirgan. Ka'baning ichida muqaddas tosh "Hajar-ul-asvod" o'rnatilgan. Har yili bu muqaddas joyga millionlab musulmonlar ziyoratga keladilar.

Muhammad payg'ambar muslim (musulmon)larning yagona Alloh oldida teng ekanliklarini, Yaratganning o'zi rizq-ro'z ulashishini, jamiyatdagi adolatsizlikka qarshi jazo muqarrar va har bir kishi bu dunyodagi ishlariga ko'ra taqdirlanishi, inson Yaratgan, yolg'iz Allohgagina e'tiqod qilishini targ'ib qiladi. Bu ta'limot aholining barcha qatlamlari manfaatlariga mos bo'lib, tez orada birinchi navbatda shahar ahli ichida tarqala boshlaydi. Lekin yangi din tarafdorlarining ahvoli ularning e'tiqodlariga ko'ra og'irlashib borgandan so'ng bir qism musulmon aholi Habashistonga, ba'zilar shimolga qarab ketishga majbur bo'ldilar. Muhammad ham o'ziga qarshi turgan quraysh qabilasi a'zolarining ta'qibi kuchayib ketgan 622 yil 16 iyulda (ba'zi adabiyotlarda 12 iyul deyiladi) o'zining eng yaqin do'sti va safdoshi Abu Bakr bilan Makkadan Madinaga ko'chishga majbur bo'ladi. Bu arab tilida "hijrat" deb atalib, shu kundan boshlab musulmon olamida qabul qilingan hijriy yil boshlanadi. (Hijriy yil hisobi 2 xil bo'ladi: hijriy-qamariy, ya'ni oy hisobi bo'yicha va hijriy-shamsiy, quyosh hisobi bo'yicha).

Madinada Muhammad o'z ta'limotini davom ettiradi. Madinada shuhrat qozongan makkaliklar butparastlik g'oyalariga qarshi ham harbiy, ham siyosiy zarba bera boshlaydilar. Muhammad (s.a.v.) payg'ambar vafot etgach (632 y), ketma-ket "Xulofoiy rashoddin" (haq yo'ldan borgan sahiih xalifalar) nomlarini olgan Abu Bakr, Umar, Usmon va Alilar (661 yilgacha) payg'ambar siyosatini davom ettirib, Arabiston yarim orolida markazlashgan-Arab xalifaligi davlatiga asos soladilar. O'zaro qabilalar birlashuvi, dini islomning yoyilishida ilohiy muqaddas kitob Qur'onning o'rni nihoyatda katta bo'ldi.

VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xalifalik kengaya borib o'z chegaralarini g'arb va sharq tomon kengaytirishga harakat qildi. Bu davrdagi arablarning faol harbiy harakatlari 650-651 yillarga to'g'ri keladi. Shu yillarda Basra noibi ibn Kurayza Xuroson bilan chegaradosh yerlarga yurish qiladi. 651 yilda Marv shahri egallandi. Marv marzaboni (hokimi) Abraz (Baraz) sarkarda ibn Amirga 2 mln. 200 ming kumush dirham evaziga tinchlik bilan shaharni topshiradi

Arablarning Movarounnahrqa qarshi harbiy yurishlari o'z maqsad va rejalari bilan 2 davrga bo'linadi. Birinchi davrda xalifalik istilo etishni emas, balki harbiy jihatdan tayyorgarlik ko'rish, mahalliy hukmdorlar kuch-qudratini sinab ko'rish,

mavjud geografik, harbiy, iqtisodiy, siyosiy joylashuvini o'rganish, kichik yurishlar orqali katta o'ljalarni orttirish rejasini amalga oshiradi.

651 yili noib Abdulloh ibn Amir hukmronligi davrida arablar Xurosondagi Nishopur, Obinahr, Tus, Jom, Obivard va boshqa katta-kichik qo'rg'on shaharlarni egalladilar.

Narshaxiyning yozishicha, 673 yilning kuzida xalifa Muoviyaning farmoni bilan Xuroson noibi Ubaydulloh ibn Ziyod Amudaryodan kechib o'tib Buxoro viloyatiga bosib kiradi, Poykand va Romitonna egallab, Buxoro shahrini qamal qiladi. Yordamga kelgan turkiylar buxoroliklar bilan bir qator turib arablarga qarshi jangda qatnashadilar. Bu jangda arablar g'olib keladilar. O'sha yili arablarning ar-Rabiy boshchiligidagi harbiy otryadi Amul, Zemm va Xo'jand atroflarigacha bo'lgan yerlarga hujum qilib, katta o'lja bilan orqaga qaytishgan edi. 676 yili Xurosonning yangi noibi Sayid ibn Usmonning Buxoro va Samarqandga yurishida Muhammad payg'ambarning jiyani Qusam ibn Abbos ibn Abdul-Mutallib ishtirok etadi. Samarqand yonidagi janglardan birida halok bo'lib, so'ng keyinchalik Shohi Zinda (tirik shoh) nomini olgan qabristonga dafn etiladi.

Xalifa Abdulmalik ibn Marvon (685-705) davrida ichki nizolarga chek qo'yilgandan so'nggina arab siyosiy arboblari va zodagonlari Movarounnahrda haqiqiy yurish qilish vaqti keldi deb topdilar. Yangi tayin etilgan Xuroson noibi Qutayba ibn Muslimga Iroq noibi al-Hajjoj Movarounnahrni butkul egallashni va qat'iyat bilan harakat qilishni topshiradi. Arab bosqinchiligining ikkinchi davri, ya'ni, Movarounnahr yerlarini xalifalikka butunlay qo'shib olish boshlanadi.

O'rta Osiyodagi siyosiy parokandalik va kichik davlatlarning bir-birlari bilan tez-tez nizolarga borib turishi Qutaybaga qo'l keldi. O'z harbiy yurishlarini Qutayba 705 yil Balx viloyatini bosib olish bilan boshladi. Balxdan tashqari Qutaybaga Chag'oniyon, Shuman va O'rta Osiyoning janubidagi kichik viloyatlar bo'ysunadi. Chag'oniyon hokimi Tish arablar tomoniga o'tib ketadi.

710-712 yillarda Xorazmshoh Qutayba bilan tinchlik sulhini tuzib, unga 10000 qoramol miqdorida boj to'laydi. Xorazm shu bilan o'z mustaqilligini yo'qotib arablar hokimiyatini tan oladi. Qutayba esa o'z qo'shini hamda Xorazmshoh va Buxorxudod qo'shinlari bilan birgalikda Samarqandga yo'l oladi hamda qattiq urushlardan so'ng 712 yilda Samarqandni egallaydi..

Mug' tog'idan topilgan hujjatga ko'ra Qutayba o'zining keyingi yurishlarida Shosh, Farg'ona va Turkiy hoqonlik qo'shinlaridan iborat yana bir harbiy ittifoqning qarshiligiga duch keladi. Sug'd, Choch, Farg'ona ittifoqiga Panjikent hokimi Devashtich ham qo'shiladi. U Choch va boshqa yerlarga o'z elchisi Fatufarnni yuboradi. Fatufarn nomani Choch hukmdori Moxedu tudun (Bahodir tudun)ga topshiradi. Qolgan ikki maktubni Farg'ona elchisi orqali turkiylar hokimi va Farg'ona ixshidiga berib yuborgan.

Qutayba bu o'lkalarni tezda o'ziga bo'ysundirish harakatiga tushadi. Tabariyning ma'lumotlariga ko'ra, Qutayba 713 yil Buxoro, Kesh, Nasaf va Xorazm aholisidan 20000 askar to'plab berishni talab qildi. O'z qo'shini bilan uni qo'shib, qo'shinni 2 ga bo'lib ajratadi. Kesh, Nasaf, Xorazmdan kelgan qo'shin Choch viloyatiga, o'zi esa asosiy kuch bilan Ustrushona orqali Farg'ona vodiysiga yo'l oladi. Birinchi qo'shin Choch qo'shinini tor-mor etib, Choch viloyatini egallaydi. Qutayba esa Ustrushonda hal qiluvchi jang olib borib Xo'jand va Kosonni zabt etadi.

714 yil Qutayba Turkiy hoqonlikdan harbiy yordam kelish yoʻlini toʻsish maqsadida Choch vohasiga qayta bostirib kiradi. Oʻsha yili asosiy yoʻldagi Isfijob (Sayram)ni ishgʻol etadi. 715 yil boshida esa Fargʻona podshosi qochib ketishga majbur boʻladi. Qutayba oʻsha yili Qashqargacha boʻlgan yerlarni istilo etadi. Hamma viloyatlarga arablardan boʻlgan amirlarni noib etib tayinlaydi. Oʻsha yili arab xalifasi Volid vafot etadi. Xalifalik taxtiga Sulaymon ibn Abdulmalik oʻtiradi. Qutayba Sulaymonga nisbatan gʻanimlik munosabatida boʻlib, uni qoʻllamas edi. Qutayba uni taxtga chiqishidan norozi boʻlib isyon koʻtaradi. Natijada bu isyon muvaffaqiyatsiz tugab Qutaybaning oʻzi Fargʻonada oʻldiriladi (715 y).

Shunday qilib, 10 yil davomida olib borilgan doimiy kurashlar natijasida Movarounnahr xalifalik ixtiyoriga kirsa-da, ammo uning magʻrur aholisi oʻzini butkul tobe etilgan deb hisoblamaydi. Shuning uchun ham Qutayba har yili qishlash uchun Marvga joʻnab ketar, bahorda esa yangi kuchlar bilan Movarounnahrda hujum qilar edi. Shuning uchun ham arablar Movarounnahrni egallashda muvaffaqiyat qozondilar. Buning asosiy sabablari quyidagicha edi: avvalo, mamlakatda hukm surayotgan siyosiy tarqoqlik va kichik hukmdorlarning oʻzaro kurashlari arablarga juda qoʻl kelgan edi. Qolaversa, arablar Movarounnagʻrdagi kichik davlatlarni birlashishiga yoʻl qoʻymadilar, parokandalikdan foydalandilar. Ular harbiy jixatdan ham mahalliy aholidan ustun edilar, oʻz qoʻshinlarini yangi kuchlar bilan toʻldirib turardilar.

Arab bosqiniga qarshi xalq ozodlik harakatlari

Movarounnahrda hijriyning 100 yilida (719 yil) arab hokimiyati tugaydi degan gap-soʻzlar tarqala boshlaydi. Arablar olib borayotgan bosqinchilik siyosatiga qarshi birinchi boʻlib, 720 yilda Sugʻd aholisi bosh koʻtaradi. Qoʻzgʻoloniga Samarqand ixshidi Gʻurak va Panjikent hokimi Devashtichlar boshchilik qiladilar.

Oʻzaro kurashlar, 733-734 yillardagi Zarafshon vohasidagi qurgʻoqchilik, mustamlaka zulmining kuchayishi-bularning hammasi Movarounnahrda norozilikning avj olishiga olib keldi. Norozilik arab harbiylari va qisman zodagonlar ichida ham kuchaya bordi. Shu paytga kelib xorijiylar harakati va mafkurasi yanada keng tarqala boshlandi. Xorijiylar shialar guruhidan VII asr oxirida ajralib chiqqan boʻlib, bu soʻzning lugʻaviy maʼnosi qoʻzgʻolonchilar degani edi. Avval boshda bu harakat oddiy arab va boshqa musulmon xalqlarning manfaatlarini himoya qilar edi. Keyinchalik bu guruhdan ibodiylar, azrakiylar va boshqa jamoalar ajralib chiqqan. Xorijiylar taʼlimotiga koʻra musulmonlar-zimmiylar (boshqa dindagilar) ustidan hukmron boʻlishlari kerak edi.

Ulkan xalifalikni 661 yildan boshlab Ummaviylar sulolasi boshqarib kelar edi. Bu sulola davrida juda koʻp siyosiy oʻzgarishlar, diniy mazhablar, guruhlarining kuchayishi, boshqarishdagi nomutanosiblik, mustamlakachilik siyosati, zoʻravonlik, adolatsizlikning avj olishi roʻy berdiki, bu narsa sulolaning keyingi davrida uning faoliyatini qiyin ahvolga solib qoʻydi. Oʻrta Osiyoda va boshqa xalifalik yerlarida xalifalikka qarshi norozilik kayfiyatlari kuchli edi. Ularning soliq siyosatidan, zoʻravonligidan quyi tabaqalar, oʻz huquqlarining kamsitilganidan esa yuqori tabaqalar norozi edi. Ummaviylarning hokimiyatini arab aholisi ham qoʻllamas edi. Ularning hokimiyatga kelishini turli guruhlar, muxolifat kuchlari noqonuniy deb bilishar edi. Avvalo xorijiylar ularga qarshi boʻlib, xalifalik taxtining merosiy boʻlishini notoʻgʻri deb baholar edilar.

Abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishida Abu Muslim va uning harakati muhim ahamiyat kasb etdi. 746 yil Abu Muslim abbosiylar targʻibotiga boshchilik

qilish uchun Xurosonga yuboriladi. Abu Muslimga “Payg‘ambar xonadonining ishonchli vakili” degan unvon beriladi.

O‘z tashviqotini Abu Muslim Xuroson zodagonlariga murojaat etish bilan boshlaydi. U Marv shahridan uch farsah g‘arbda Xarkon arig‘i sohilidagi Safizanj qishlog‘ini o‘ziga qarorgoh qilib oladi. Abbosiylarning ramziy rangi va bayrog‘i qora rangda edi. Shu sababli Abu Muslim va uning tarafdorlari qora kiyim kiyib yurishadi. Xuroson aholisiga murojaatida u Qur‘on va hadislarga amal qilishga, payg‘ambar avlodlariga bo‘ysunishga chaqiradi. Keyinchalik mahalliy zodagonlar ham uni qo‘llab-quvvatlay boshlaydilar. Abu Muslim tashviqoti Movarounnahr va Xuroson yerlarida tezlik bilan tarqala borib, uning tarafdorlari soni orta boshlaydi. To‘planayotgan otliq va piyodalarga bosh bo‘lib, Abu Muslim Moxuvon qal‘asiga ko‘chib o‘tadi. Xuroson noibi Nasr ibn Sayyor Abu Muslimga qarshi arab zodagonlari vakillarini birlashtirishga harakat qiladi. Lekin uning barcha harakatlari zoye ketdi. U Abu Muslimga yurak yutib kurash boshlashga qurbi yetmay, 748-yilda Xuroson poytaxti Marvni tashlab chiqib Nishopurga yo‘l oldi. Nishopurda unga Abu Muslimning sarkardalaridan biri qaqshatqich zarba berib uni mag‘lubiyatga uchratdi.

749 yili Abu Muslim qo‘shini xalifalikning markaziy viloyatlariga yurish qiladi. Iroq va Jazoirda ummaviylarga hal qiluvchi zarba beriladi. Qo‘zg‘olonchilar poytaxt-Damashqni ham qo‘lga kiritadilar. Xalifa Marvon II taxtdan ag‘dariladi. Abbosiylardan bo‘lgan Abulabbos Saffoh (749-754 y.) xalifalik taxtiga o‘tiradi. Joylarda Ummaviylarning barcha vakillari qirib tashlanadi. Shunday qilib arab xalifaligi hokimiyati Abbosiylar qo‘liga o‘tadi.

VIII asrning 70-80-yillarida Movarounnahrda juda ulkan xalq qo‘zg‘oloni ko‘tariladi. Qo‘zg‘olonchilar oq rangdagi kiyim kiyganligi uchun tarixda u “oq kiyimlilar” qo‘zg‘oloni deb ham shuhrat qozonadi. Bu qo‘zg‘olonning rahbari Muqanna (boshi va yuziga yoping‘ich tashlab yurgani uchun unga shunday laqab berilgan) edi.

“Muqanna Marv atrofi aholisidan,-deyiladi “Buxoro tarixi” nomli Narshahiy asarida, Kozi deb atalgan qishloqdan bo‘lib, asl nomi Hoshim ibn Hakim edi. U ilgari kudungar (kigiz bosuvchi) lik qilar edi, keyin ilm o‘rganishga mashhur bo‘ladi va har xil ilmlarni: ko‘zbo‘yamachilik, sehr va tilsim ilmlarini o‘rganadi. Ko‘zbo‘yamachilikni yaxshi bilib olib payg‘ambarlik da‘vosini ham qiladi. Muqanna ko‘zbo‘yamachilikni o‘rgangan va g‘oyatda ziyrak bo‘lib, qadimgi olimlar ilmlariga oid ko‘p kitoblarni o‘qigan va jodugarlikdan ustoz bo‘lgan edi. Uning otasini nomi Hakim, u Abu Ja‘far davridagi Xuroson amiri lashkarboshilaridan bo‘lib, asli Balxdan edi”.

Qo‘zg‘olon 776 yili boshlanadi. Muqanna o‘zining 36 ta muridi bilan Amudaryodan o‘tib, Kesh viloyatiga yo‘l oladi. Buxorxudod Tug‘shod uni qo‘llab-quvvatlay boshlaydi. Muqanna Kesh yaqinidagi Som (Sanam) qal‘asini o‘ziga qarorgoh qilib oladi. Butun Qashqadaryo vohasi qo‘zg‘olonchilar qo‘liga o‘tadi. Muqanna ta‘limoti umumiy mulkiy tenglik va arablarni O‘rta Osiyodan haydab chiqarish g‘oyalarini targ‘ib etar edi.

Muqanna ta‘limoti Sug‘d, Iloq (Oxangaron), Shoshda ham yoyila boshladi. Qo‘zg‘olonda turli ijtimoiy guruhlar vakillari qatnashib, ularni bir fikr- istilochilarini mamlakatdan haydab chiqarish, mustaqil davlat barpo qilish g‘oyasi birlashtirib turar edi.

Qo‘zg‘olonga zarba berish uchun xalifa Abu Ja‘far 776 yilda Jabroil ibn Yahyo boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrda yuboradi. Biroq Jabroil

qo'zg'olonchilardan yengiladi. U katta talofatlar berib bazo'r Samarqandga yetib keladi. 10.000 askar bilan Jabroilga yordamga yuborilgan Uqba ibn Salim Kesh va Samarqand oralig'ida, G'ariga boshliq 14.000 kishilik qo'shin Termiz yaqinida qo'zg'olonchilar tomonidan tor-mor keltiriladi. Natijada Chag'oniyon qo'zg'olonchilar qo'liga o'tadi.

Qo'zg'olon markazi Narshaxda, Buxoro atrofida joylashadi. Shu yili Narshax yaqinida Buxoro hokimi Xusayn ibn Muvozi va Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shini o'rtasida to'rt oy jang bo'ladi. "Oq kiyimlilar" bu jangda qo'llari avval ustun keladi, keyinchalik son jihatdan ko'p bo'lgan arablar Narshax qal'asi devor ostidan uzunligi 50 gazli chuqur qazib, uni qulatib qal'aga kiradilar. Narshax qal'asi arablar tomonidan egallanadi. Kesh va Samarqand endilikda qo'zg'olonning asosiy markazlariga aylanib qoladi.

Kurashning oxirgi bosqichi Kesh vohasi (Qashqadaryo)da juda avj oladi. Muqanna qarorgohi bo'lgan Som (Sanam) qal'asini qamal qilish Xaroshiyga topshiriladi. Uzoq vaqt qamaldan so'ng muqannachilar taslim bo'ladilar (VIII asr 80-yillari boshlarida).

Etnogenez - xalqning kelib chiqishi. Tarix fanidagi mavjud ilmiy metodologik ishlanmaga ko'ra, etnogenez deb ilgaridan mavjud bo'lgan bir necha etnik komponentlar asosida yangi etnos (elat)ning vujudga kelishiga aytiladi. «Etnogenez» tushunchasi fanga ilk marotaba 20-asrning 20-yillarida N.Y.Marr tomonidan kiritilgan.

Har bir xalqning tarixi uning etnogenezi va etnik tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Etnogenez etnik tarixning ma'lum bosqichlarida vujudga kelib ma'lum bir etnosning elat, xalq bo'lib shakllanishiga qadar bo'lgan davrda davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayondir.

Etnogenez jarayonida etnosni belgilovchi hududiy omillar: til va etnik nom birligi, etnomadaniy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik, etnik nom (etnonim) hamda o'zlikni anglash birligi, siyosiy uyushma birligi, din umumiyligi va boshqa qator etnik alomatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu etnik alomatlar va belgilarning barchasi sodir bo'lgandagina etnos — xalq shakllanadi, ya'ni etnogenez jarayoni yakunlanadi.

Xalqlarning etnogenezi o'rganishda quyidagi muhim jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

- Har bir xalqning kelib chiqishi tarixi ko'p qirrali jarayon bo'lib, u o'z ichiga shu xalqning madaniyati va ijtimoiy tuzilmasi, uning biologik xususiyatlari, o'zining jamiyatda tutgan o'rnini tushunishi, tili va o'zligini anglashi jarayonlari va xususiyatlarini qamrab oladi;
- Etnogenez masalasiga bir tomonlama qarab, uni soddalashtirmasdan, shu xalqning kelib chiqishi tarixida ma'lum ahamiyat kasb etgan barcha tarkibiy qismlar, har bir holat e'tiborga olinishi lozim;
- Etnogenez murakkab va uzoq davom etuvchi jarayon bo'lib, mazkur jarayonni bosqichma-bosqich tiklash maqsadga muvofiqdir. Shundagina ayrim xalqlar etnogenezigina oid muammolarni ilmiy nuqtai nazardan to'g'ri va haqqoniy ochib berish mumkin bo'ladi.

So'nggi 20-25 yil ichida Respublikamiz hududlarida olib borilgan arxeologik, antropologik va etnografik tadqiqotlar natijalarini umumlashtirgan

antropolog olim T.Q.Xo‘jayov har bir xalqning etnogenezi o‘rganishda quyidagi tamoyillarga asosiy e‘tibor berishni taklif etadi:

1) biror xalqning kelib chiqishi tarixi ko‘p qirralik jarayon bo‘lib, u o‘z ichiga shu xalqning madaniyati va ijtimoiy tuzilmasi, uning biologik xususiyatlari, o‘zining jamiyatda tutgan o‘rnini tushunish, tili va o‘zligini tanishni qamrab oladi;

2) etnogenez masalasiga bir tomonlama qarab, uni soddalashtirish bilan chegaralanib qolmasdan, shu xalqning kelib chiqish tarixida ma‘lum ahamiyat kasb etgan barcha tarkibiy qismlar ham e‘tiborga olinishi shart;

3) etnogenez murakkab va uzoq davom etgan jarayon. Binobarin, bu jarayonni bosqichma-bosqich tiklash maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, A.A. Asqarov o‘zbek xalqi etnogenezi ga bag‘ishlangan so‘nggi yillardagi (2007 y.) ishlaridan birida har bir xalq etnogenezi va etnik tarixini o‘rganishda quyidagi nazariy va ilmiy metodologik tamoyillarga amal qilish talab etilishini ta‘kidlaydi:

□ birinchidan, etnogenez va etnik tarixni o‘rganishda tadqiqotchi birinchi navbatda o‘rgananyotgan xalq etnogenezi qachondan boshlanganligini aniqlab olmog‘i kerak. Chunki, etnos faqat kishilik jamiyati taraqqiyotining ma‘lum bir bosqichida paydo bo‘ladi. Etnogenezning boshlang‘ich nuqtasi esa etnosning qadim zamonlarda yashagan «ajdodlariga» borib taqaladi. Bu jarayon mil.avv. II ming yillik oxirlarida yuz berdi.

□ Ikkinchidan, etnos bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyoti ma‘lum bir bosqichining hosilasidir. Etnos o‘zining shakllanish jarayonida bir xil sabablarga ko‘ra uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo‘shilib boradi.

□ Uchinchidan, har bir xalqning etnik tarixini o‘rganish etnik birlikning shakllanish jarayonini ilk bosqichidan boshlashni taqozo etadi. Chunki etnik birlikning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va uning etnosga aylanishi juda qadim-qadimgi zamonlardan boshlanib hozirgi kungacha davom etayotgan butun bir tarixiy jarayondir.

□ To‘rtinchidan, har bir xalqning etnik tarixi bilan shug‘ullanganda nafaqat etnik birlikning boshlang‘ich jarayonini, balki uning keyingi davrlarini, unga xos muhim etnik belgi va alomatlarini aniqlab, o‘rganib borish talab etiladi.

□ Beshinchidan, etnogenetik jarayonni o‘rganishda masalaga har tomonlama yondoshish, ya‘ni etnogenezga aloqador fan yutuqlaridan foydalanish muammo yechimiga obektiv ilmiylik bag‘ishlaydi. Etnogenez muammolarini hal etishda foydalanilayotgan birlamchi manbalarning nisbati va xususiyatini bilish muhimdir. Bu manbalar antropologiya, arxeologiya, etnografiya, yozma yodgorliklar, tilshunoslik, epigrafika va boshqalardir.

Yuqoridagi tamoyillarga to‘la rioya qilingan holdagina ayrim xalq etnogenezi ga oid muammolarni ilmiy nuqtai nazardan mukammal va har tomonlama ochib berish imkoniyati paydo bo‘ladi. Ammo, O‘rta Osiyoda, xususan O‘zbekiston hududlarida qadimgi davrlardan sodir bo‘lib kelayotgan etnik jarayonlarni har tomonlama yoritishdan avval ayrim fanlar sohasida qo‘lga kiritilgan yutuqlarni oxiriga yetkazish bilan undan boshqa soha mutaxassisleri ham foydalanishi mumkin bo‘lgan darajasiga chiqarish maqsadga muvofiqdir.

Etnogenez jarayoni turli xalqlarning ajdodlari tarixidan boshlanadi. O‘zbek xalqi ajdodlarining tarixi juda katta tarixiy davrni o‘z ichiga oladi. Uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lida ajdodlarimiz murakkab etnogenez jarayonlarini boshdan

kechirganlar. Bu jarayonlar antropologik qiyofalar, qabilalar, xalqlar va elatlarning aralashib ketishi, madaniy anʼanalarning qoʻshilib yangi asosda rivojlanishi bilan uzviy bogʻliq boʻlgan.

Oʻlkamiz hududlaridagi qadimgi mahalliy aholi va oʻzbek xalqining shakllanish bosqichlari

Oʻrta Osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotida turkiy etnik guruhlar juda katta ahamiyatga ega boʻlganligi va bu qatlamning ildizlari juda qadimiy ekanligi arxeologik maʼlumotlar asosida isbotlanmoqda. Tadqiqotchilarning fikriga koʻra, bronza davriga kelib Oʻrta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland boʻyli, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan. Shimoliy dasht va choʻl hududlarida esa, janub aholisidan farq qiluvchi boshi dumaloq, yuzi juda keng va choʻziq boʻlmagan qabilalar yashaganlar. Fanda janubiy qiyofali odamlar Oʻrta Yer dengizi irqining vakillari deb ataladi. Ular Old Osiyo, Mesopotamiya, Eron, Afgʻoniston, Oʻrta Osiyo, Hindiston kabi katta geografik hududga yoyilganlar. Shimoliy qiyofali odamlar Janubiy Sibir hududidan to Qozogʻiston, Oʻrta Osiyoning shimoli-sharqiy qismida Ural, Volga boʻyi yerlarigacha tarqalgan.

Oʻlkamizdagi qadimgi aholi tosh va bronza davrida qanday nom bilan atalganliklari bizga nomaʼlum. Oʻrta Osiyo aholisi haqidagi maʼlumotlar dastlabki marta Sharq va yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilari maʼlumotlariga qaraganda, Yevrosiyoning katta hududlarida yashovchi qabilalar umumiy “skiflar” nomi bilan ataladi. Gerodot, “bu xalq qadimiylikda misrliklardan qolishmaydi”, deb yuqori baho bergan edi. Pliniy esa, Oʻrta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligi xususida eslatib oʻtadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi: saklar va massagetlar xususida koʻproq eslatiladi. Ahmoniylar mixxat yozuvlarida saklar uchta qismga (xaumavarka, tigraxauda, tiay-tara-darayya) boʻlib koʻrsatiladi. Massagetlar xususida ham turli fikrlar mavjud boʻlib, ular mahalliy chorvador-harbiy qabilalar boʻlganligi taʼkidlanadi. Ammo, yozma manbalar bu xalqlar va qabilalarning qaysi irqqa mansubligi haqida maʼlumot bermaydi.

- Mil. avv. II ming yillikning oxiri - I ming yillikning boshlari Oʻrta Osiyo xududlarida murakkab etnik-madaniy jarayonlar boʻlib oʻtadi;
- Janubiy hududlardagi hosildor vohalar oʻtroq dehqonchilik aholisi tomonidan oʻzlashtirila boshlangan boʻlsa, shimoliy viloyatlarda koʻchmanchi chorvador qabilalar tarqala boshladi;
- Koʻchmanchi chorvadorlar va oʻtroq axolining uzviy munosabatlari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar avj oldi;
- Bronza davriga kelib, Oʻrta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland boʻyli, boshi choʻzinchoq, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan;
- Shimoliy dasht va choʻl hududlarida esa, janub aholisidan farq qilgan boshi dumaloq, yuzi juda keng va choʻziq boʻlmagan qabilalar yashagan;
- Bronza davriga kelib, Oʻrta Osiyo hududida qadimgi janubiy va shimoliy qiyofadagi odamlar vakllarining qoʻshilishi jarayoni boshlanadi hamda aynan mana shu davrga kelib, oʻlkamizda yashab oʻtgan bronza davri qabilalari Oʻrta Osiyo qadimgi xalqlariga asos solganlar.

Ayrim olimlar tomonidan bildirilgan Oʻrta Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston qadimgi davrlardagi mongoloid irqi shakllangan hududga kiradi, degan ilmiy yondashuv notoʻgʻri va asossiz ekanligi soʻnggi yillardagi antropologik maʼlumotlar natijasida aniqlandi. T. Xoʻjayovning fikricha, oʻzbek xalqining kelib chiqish tarxini

o'rganishni qancha erta davrlardan boshlasak, uning tarkibida hozirgi kunlarga saqlanib kelinayotgan irqiy va etnik unsurlarning mahalliy xalq tarkibiga kirgan davri va uning nisbiy miqdori to'g'risida shunchalik keng fikr yurita olamiz.

O'zbek xalqiga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqining shakllanish davri, makoni va tarixi masalalarida fanda yaqingacha yagona fikr yo'q edi. Bir guruh olimlar bu irq bundan 6-8 ming yil ilgari, ikkinchi bir guruh tadqiqotchilar bundan 3 ming yil ilgari shakllangan desa, uchunchi guruh olimlari esa, XVI asrda shakllandi, deb hisoblar edilar. Keyingi yillardagi boy arxeologik topilmalar natijasida tadqiqotchilar O'rta Osiyo ikkidaryo oralig'i irqining shakllanishi bundan 2200-2300 yil ilgari boshlanganligini asoslab berdilar.

Ko'pgina ilmiy adabiyotlarda o'zbek xalqining shakllanishida sakkizta muhim davr sanab o'tiladi. Bular qatorida Ahmoniylar, Makedoniyalik Iskandar, Arab xalifaligi, Mo'g'ullar istilosi tilga olinadi. Haqiqatan, bu zabt etishlar O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston xalqlari madaniyatiga, tiliga, turmush tarziga albatta o'z ta'sirini o'tkazgan. Ammo, bu yurishlarning mahalliy xalqlarni irqiy va etnik tarixiga bo'lgan ta'siri kam ekanligini ta'kidlash joiz. Antropologik nuqtai nazardan ular mahalliy xalq "qonini" yoki genetikasini tubdan o'zgartira olmadilar. Ular son jihatdan ko'pchilikni tashkil etgan mahalliy aholi tarkibiga singib ketganlar. T.Xo'jayovning maxsus antropologik tadqiqotlariga qaraganda, barcha tarixiy davrlarda mahalliy xalq kelgindi aholidan hamisha ustun bo'lgan.

Ilk temir davridan boshlab (mil. avv. IX-VII asrlar) o'lkamizning qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari yashab turgan hudud nomlari bilan atala boshlaganlar. Bular, So'g'diyonadagi-so'g'diyar, qadimgi Xorazmdagi-xorazmiylar, qadimgi Baqtriyadagi-baxtarlar, qadimgi Chochdagi-chochliklar, Farg'onadagi-parkanaliklardir. Bu tarixiy nomlarning ayrimlarini ilk yozma manbalarda, xususan zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da, Ahmoniylar mixxatlarida, yunon-rim mualliflari asarlarida uchratish mumkin.

- Yunon-rim manbalarida Yevroosiyoning katta hududlarida yashovchi qadimiy elatlar umumiy nom bilan «skiflar» deb ataladi;
- Pompey Trog skiflarning qadimiylilikda misrliklardan qolishmasligini e'tirof etsa, Pliniy O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin elatlar yashaganligini qayd qiladi;
- Qadimgi manbalarda skiflarning sak va massaget qabilalari ko'proq tilga olinadi;
- Qadimgi fors manbalarida saklarning saka-xaumavarka, saka-tigraxauda hamda saka-tiay-tara-darayya qavmlaridan iborat bo'lganligi qayd qilinadi;
- Massagetlar xususidagi ma'lumotlarning tahlili ularning mahalliy chorvador qabilalarga mansub bo'lib, harb ishiga mohir bo'lganliklaridan dalolat beradi.

Antropologik izlanishlar natijalariga tayanib o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixida muhim ahamiyat kasb etgan uch tarixiy davrga alohida to'xtalib to'xtalib o'tish zarur. Birinchidan, mil. avv. III-II asrlarda O'rta Osiyo dasht mintaqalarida hozirgi o'zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllana boshlagan.

- Mil. avv. II ming yillik o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyo hududlariga shimoliy-sharqdan yangi etnik guruhlar kirib kela boshlaydi;
- O'zbeklarga xos antropologik qiyofa Sirdayoning o'rta havzasi, ya'ni Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Xorazm hamda Janubiy Qozog'iston va

Yettisuv mintaqasida mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmida shakllana boshlagan;

- Mazkur aholi mil. avv. III-II asrlarda O'rta Osiyoning markaziy va janubiy viloyatlariga bir necha yo'nalishda kirib borgan va keng yoyilgan;
- mil. avv. III-II asrlarda O'rta Osiyo-ikki daryo oralig'i ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy elatlari Sirdaryoning quyi oqimidan Markaziy Qizilqum orqali Samarqand atroflariga, so'ngra Qashqadaryo vohasining quyi qismi orqali Surxondaryo vohasiga borib joylashganlar. Keyinchalik ularning bir qismi Surxondaryo vohasi orqali janubiy Tojikiston hududlariga o'tishgan;

Mazkur elatlarning ikkinchi guruhi Buxoro vohasi orqali Turkmanistonning janubiy viloyatlariga, bir qismi esa Shimoliy Afg'onistondagi hozirgi Shibirg'on shahri atroflariga qadar yetib borishgan.

Bu esa fanda yaqingacha keng tarqalgan fikrlar, ya'ni o'zbeklarga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqi, avvalo Volga daryosi bo'ylarida va Uralda sarmat qabilalari tarkibida shakllanib tarqaldi, degan hamda bu irq Baykal ko'li atrofida va Mo'g'uliston cho'llarida shakllanib tayyor holda mahalliy aholiga o'z irqini tarqatdi, degan fikrlardan voz kechishni taqozo etadi.

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida o'zbeklarga xos antropologik qiyofa, dastavval, Sirdaryoning o'rta havzasi tumanlarida, ya'ni Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, qisman Xorazm va Janubiy Qozog'istonning Chimkent viloyatlarida, Yettisuv mintaqasida mil. avv. I ming yillik oxirida shakllana boshlaganligi aniqlandi.

O'zbek xalqi shakllanishidagi ikkinchi muhim davr bu IX-XII asrlar hisoblanadi. Bu davrda O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda hozirgi o'zbeklarga xos qiyofa, mahalliy aholining asosiy qismini tashkil etadi. Antropolog T. Xo'jayov tadqiqotlariga qaraganda IX asrga kelib aholining antropologik qiyofasida keskin o'zgarishlar yuz berganligi kuzatiladi. Bu o'zgarishlarni arxeologik tadqiqotlar natijalari ham tasdiqlaydi. Jumladan, marhumlarni astodonlarda ko'mish marosimlari, aholi orasida keng tarqalgan bosh shaklini sun'iy o'zgartirish odatlari yo'qoladi. Antropologik tadqiqotlar natijalardan xulosa chiqaradigan bo'lsak o'zbeklarning elat sifatida shakllanish davri IX-X asrlarga oid deyishga jiddiy asoslar bor.

O'zbek xalqining shakllanishida uchinchi muhim davr XV asr oxiri va XVI asr hisoblanadi. Bu davrda Dashti Qipchoq o'zbeklari O'rta Osiyoga kirib keladi va ular mahalliy aholiga o'z nomini beradi.

Shunday qilib, o'zbek xalqini etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayondir. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy so'g'diylar, baxtarlar, xorazmiylar, saklar, massagetlar, qang'lilar va dovonliklar tashkil qilgan. Turli davrlarda turli maqsadlarda kirib kelgan qabilalar, elatlar va xalqlar davr o'tishi bilan mahalliy aholiga o'z ta'sirini qisman o'tkazgan. Bu o'rinda shuni alohida qayd etish lozimki, o'zbek xalqi shakllanish jarayonining barcha bosqichlarida mahalliy aholi tashqaridan kelgan aholiga nisbatan doimo ustunlik qilgan. Kelgindi aholi mahalliy aholiga o'z tilini va dinini berganligini ham inkor etib bo'lmaydi. Lekin antropologik nuqtai nazardan mahalliy aholining etnik qiyofasini va tashqi ko'rinishini tubdan o'zgartira olmadi. Misol uchun, keyingi ikki ming yil davomida O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda mahalliy aholining tili uch marta o'zgardisharqiy eron tillari o'rniga g'arbiy eron tillari (fors tili) va milodning boshlaridan

turkiy tillar keng tarqala boshladi. Ammo, mahalliy xalqning “qoni”, ya’ni, genetikasi aytarli o’zgarmadi va qadimiy xalqlarimizga xos antropologik xususiyatlar shu kunlarga qadar saqlanib kelmoqda.

- O‘zbek xalqi ajdodlari shakllanishining muhim bosqichlaridan yana biri Eftaliylar davlati va G‘arbiy turk xoqonligi davriga to‘g‘ri keladi;
- IX-XII asrlarda O‘rta Osiyo, jumladan Movarounnahr hududlarida hozirgi o‘zbeklarga xos qiyofa uzil-kesil qaror topgan;
- X asr oxiri XI boshlarida Movarounnahrda Qoraxoniylar hukmronligining o‘rnatilishi bilan qarluq, o‘g‘uz, chigil, yag‘mo va boshqa turkiy qabila va urug‘larning Shosh, Farg‘ona va boshqa viloyatlarda yashovchi turkiy aholi bilan o‘troq hayotga ko‘chish jarayoni tezlashadi;
- XV asr oxiri XVI asr boshlarida O‘rta Osiyoga Dashti qipchoq elatlari kirib kelgan. “O‘zbek” atamasi kelib chiqqan;
- O‘zbek xalqining asosini hozirgi O‘zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy saklar, massagetlar, so‘g‘diylar, boxtarlar, xorazmiylar, qang‘lilar, dovonliklar, chochliklar tashkil etgan. Turli tarixiy davrlarda chetdan kelib qo‘shilgan aholi tub aholiga qisman ta’sir o‘tkazgan bo‘lsada, uning etnik qiyofasini tubdan o‘zgartira olmagan.

O‘zbek xalqining kelib chiqish asosini qadimgi davrlardan boshlab o‘lkamiz hududlarida yashab kelgan mahalliy xalqlar tashkil etgan. Ikki yarim ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo‘shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o‘zbek xalqi shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashgan.

O‘rta asrlardagi etnik-madaniy jarayonlar. “O‘zbek” atamasi

O‘rta Osiyo xalqlarining etnik shakllanishida bu hududga ko‘chib kelgan turli elat va qabilalar ham ma’lum ma’noda ishtirok etganlar. Yuechjilar, xioniylar, kidariylar, eftaliylar shular jumlasidandir. O‘rta Osiyo ikki daryo oralig‘i tipi Sirdaryoning o‘rta havzasida aniq antropologik tip bo‘lib shakllangan davrda bu hududlarda ”Qovunchi madaniyati” shakllanadi. So‘nggi arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra milodiy II-III asrlardan boshlab Farg‘ona vodiysi, Samarqand hududlari, IV-V asrda esa Buxoro vohasi, Qashqadaryo va Surxon vohalarida Qovunchi madaniyatining ta’siri seziladi.

IV asrning oxirlaridan boshlab O‘rta Osiyoda yirik turkiy etnoslar xioniylar va eftaliylarning o‘troqlashuv jarayonlari kuchayadi. V-VI asrlarga kelib eftaliylar va xioniylarning asosiy qismi turg‘un hayotga o‘tadilar. Bu qabilalar o‘troq hayot kechirib an’anaviy chorvachilik bilan bir vaqtda dehqonchilik bilan shug‘ullanganliklari haqida yozma va arxeologik manbalar ma’lumotlar beradi.

VI asrning o‘rtalaridan boshlab O‘rta Osiyoda eftaliylar va Turkiy xoqonlik o‘rtasida kurash boshlanadi. Tarixiy manbalardan bizga ma’lumki, VI asrning o‘rtalarida Oltoyda, Janubiy Sibir, Yettisuv, Sharqiy Turkistondagi bir necha qabilalar birlashuvi natijasida yirik Turkiy xoqonlik tashkil topadi. Qisqa vaqt ichida xoqonlik kuchayib O‘rta Osiyoning katta qismini bosib oladi. Turkiy xoqonlik davrida (VI-VIII asrlar) Toshkent vohasi, Zarafshon, Qashqardaryo vohalari, Surxondaryo va Farg‘ona vodiylari Xorazm hududlariga turkiyzabon guruhlarining kirib kelishi yanada kuchaydi va ularning ko‘pchiligi bu hududlarda turg‘unlashib qoldi.

VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr va Xorazm hududlariga bostirib kirgan vaqtlarda bu hududlarda o‘troq va yarim o‘troq turkiyzabon aholi, so‘g‘diylar, toxarlar, chochliklar va Xorazmning tub yerli aholisi bosqinchilarga

qarshi tinimsiz kurash olib borgan bo'lishlariga qaramay siyosiy parokandalik tufayli ular zulmi ostiga tushib qoladilar.

Ma'lumki, VIII asrning 2-yarmidan turkiy qarluq qabilalari kuchaya boshlaydilar. IX asrning o'rtalariga kelib Yettisuv, Chimkent viloyati, Toshkent vohasi, Farg'onaning shimoliy qismlarini o'z ichiga olgan Qarluq davlati tashkil topadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etilishlaricha, o'zbek elatining shakllanishida Qarluq davlatining ahamiyati katta bo'ladi. X asr o'rtalaridan boshlab bu davlat tarixiy manbalarda Qoraxoniylar davlati nomi bilan tilga olinadi.

Somoniylar va Qoraxoniylar (IX asr o'rtalaridan-1213 yilgacha)dan keyin hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, G'aznaviylar (997-1187), Saljuqiylar (1040-1147), Xorazmshoh-anushtegeniylar (1097-1231)ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqeiga ega bo'lganlar. Mug'ullar istilosi garchi aholi boshiga nihoyatda og'ir kulfatlar va yo'qotishlar olib kelgan bo'lsada, tadqiqotchilar fikricha, o'zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta'siri bo'lmadi.

“O'zbek” etnonomining kelib chiqishi haqida qisqacha fikr yuritadigan bo'lsak, bu etnonimning kelib chiqishini ayrim guruh tadqiqotchilar Oltin O'rda xoni O'zbekxonning (1312-1341) nomi bilan bog'laydilar. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar esa bu fikrni inkor etadilar va “o'zbek” nomi O'zbekxongacha Oq O'rda mintaqasida, uning G'arbiy Sibir va Qozog'iston qismida yashagan turkiy qabilalariga mansub (xon nomi qabilalar nomidan olingan bo'lishi mumkin) degan fikrni ilgari suradilar. Ayrim tadqiqotchilar esa “o'zbek” atamasini “o'zi bek”, “erkin”, “mustaqil” so'zidan kelib chiqib XII-XIV asrlarda xalqimizga nisbatan ishlatila boshlagan deb hisoblaydilar.

O'zbek etnonimi kelib chiqishi davriga qarab o'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq xalqlarini aniq bir vaqtda paydo bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. Bu xalqlar ming yillar davomida hozirgi yashayotgan mintaqalarida yashaganlar. Lekin u paytda hali hozirgi nomi bilan atalgan emas va bu nomlari bilan aytilmagan. Ular umumiy nom bilan “turkiy” deb yoki bo'lmasa, o'z qabilalari nomlari bilan atalganlar.

Tarixning qadimgi davrlarida aholi ko'p hollarda o'zlari yashagan joy nomi bilan atalgan bo'lib, o'rta asrlarga kelib bu nomlar o'zgaradi. Xususan, Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy aholi Movarounnahr yerlariga kelib, bu yerda yashayotgan o'troq aholi bilan uyg'unlashib ketgan va aholi nomi “o'zbek” deb atalgan. O'rta asrlar tarixiy adabiyotlarida ham bu nom “o'zbek”, “o'zbeklar” sifatida tilga olinadi. Ammo, shu narsa aniqki, Dashti Qipchoq hududlaridan kelgan turkiy qabilalar mahalliy aholi etnogeneziga, urf-odat va an'alariga sezilarli darajada ta'sir etmadilar. Aksincha, ular orasiga singib ketib yuqori darajadagi madaniyat ta'sirida bo'ldilar.

Tadqiqotlarga ko'ra, o'zbek xalqi asosan ikki etnik qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam Turon-Turkiston hududlarida shakllangan. Ikkinchi qatlam esa Volga (Itil) daryo bo'ylaridan tortib, to Xorazmning shimoli, Sirdaryoning o'rta va qo'yi oqimlarigacha bo'lgan hududlarda shakllangan. Bu makon o'tmishda turli nomlar, chunonchi Dashti Qipchoq, Oltin O'rda, o'zbek viloyati, o'zbek mamlakati, o'zbek ulusi deb atalgan. Xalqimizning bu qatlamini shartli ravishda shimoliy qatlam deb atash mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy saklar,

massagetlar, so‘g‘diylar, baxtarlar, xorazmiylar, qang‘lilar, dovonliklar, chochliklar tashkil etgan. Kelgindi aholi mahalliy aholiga qisman ta’sir etsada, uning genetikasini tubdan o‘zgartira olmagan.

Buyuk ipak yo‘li. Madaniy hayot

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, mil. avv. III asrning oxiri-II asrlarda xalqaro ahamiyatga va aniq yo‘nalishga ega bo‘lgan savdo-tranzit yo‘li shakllana boshlaydi. Bu yo‘l XIX asrning ikkinchi yarmida (1877) nemis olimi Ferdinand Paul Vilgelm Rixtgofer tomonidan dastlabki marta “Ipak yo‘li“ degan nom oldi va keyinchalik butun dunyo tadqiqotchilari tomonidan “Buyuk ipak yo‘li” deb e’tirof etildi.

Xitoydagi Xan imperiyasining U-di hukmronligi davrida (mil. avv. 140-86 yy.) mamlakatning g‘arbiy hududlariga bo‘lgan qiziqish kuchayadi. Xitoyliklar bu hududlarda o‘sha davrda ancha xavfli bo‘lgan harbiy kuchlar-xunlar bilan to‘qnashadilar. Xunlarga qarshi kurashda ittifoqchilar topish va ular bilan harbiy ittifoq tuzish maqsadida imperator U-di mil. avv. 138 yilda diplomat, sayohatchi va savdogar Chjan Syanni O‘rta Osiyoga jo‘natadi. Chjan Syan bir necha yil xunlar qo‘lida asirlikda bo‘ladi va mil. avv. 128-126 yillarda Farg‘ona (Dovon)ga keladi. Dovon hukmdorlari bilan harbiy ittifoq tuzishda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Chjan Syan ko‘p qiyinchiliklardan so‘ng yurtiga yetib keladi. Chjan Syan missiyasi Xitoy uchun G‘arbiy o‘lkalarga chiqishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Keyinchalik Xitoy imperatori bilan Dovon hukmdorlari o‘rtasida qonli urushlar bo‘lib o‘tdi. Bu urushlarga asosiy sabab xitoyliklarni hayratga solgan Dovon “samoviy otlari” edi.

Mil.avv. 111-105 yillarda imperator U-di Parfiya (Xitoy manbalarida Ansi deb eslatiladi) podsholariga, Qang‘ hukmdorlariga, keyinroq esa Baqtriya yerlariga (Kushonlar) o‘z elchilarini jo‘natib ular bilan diplomatik-savdo aloqalarini o‘rnatadi. Shu tariqa, mil. avv. II-I asrlarda Sharq bilan G‘arbni bog‘lovchi Buyuk ipak yo‘liga asos solinadi.

- Buyuk ipak yo‘lining dastlabki tarmog‘i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O‘rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O‘rta Yer dengizigacha cho‘zilgan;
- Xitoyning Ansi shahriga kelib, Ipak yo‘li bir necha tarmoqlarga bo‘linib ketgan. Xususan bu tarmoq Ansi-Xami-Qoshg‘ar orqali Qo‘qonga, undan esa Toshkentga o‘tgan, Bu yerdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo‘l Urganch orqali Gurevga, u yerdan Oq Saroy orqali Qora dengiz bo‘ylariga chiqqan;
- Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo‘tanga, undan Loxurga o‘tib ketgan;
- Buxoroga kelib, bu tarmoq ikkiga bo‘lingan. Janubiy yo‘nalish Buxoro-Qarshi-Termiz orqali Nishopurga o‘tgan va Xirotda orqali Hindistonga o‘tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlardan biri Texron-Kazvin-Xamadon-Bag‘dod-Palmira yo‘nalishi bo‘ylab O‘rta Yer dengizi bo‘yidagi Tir shahriga cho‘zilgan. Umuman olganda, Ipak yo‘lining Janubiy tarmog‘i O‘zgan orqali O‘shga o‘tib, Quva-Marg‘ilon-Qo‘qon orqali Xo‘jand, Samarqand, Buxoroga o‘tgan. Shimoliy yo‘nalishi esa Xazar xoqonligi va Bulg‘or davlati orqali Kiyev Rusi va Yevropa mamlakatlariga borib, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan;
- Ipak yo‘lining asosiy karvon yo‘llaridan tashqari ichki savdo yo‘llari ham mavjud edi.

Xitoyning Anosi shahriga kelib, Ipak yo‘li bir necha tarmoqlarga bo‘linib ketgan. Xususan bir tarmoq Anosi-Xami-Qoshg‘ar orqali Qo‘qonga, undan esa Toshkentga o‘tgan. Bu yerdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo‘l Urganch orqali Gurevga, u yerdan Oqsaroy orqali Qora dengiz bo‘ylariga chiqqan. Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo‘tanga, undan Lohurga o‘tib ketgan.

Mil.avv. I ming yillikning oxiri-milodiy I ming yillikning boshlariga kelib Tinch okeanidan Atlantika okeaniga qadar cho‘zilgan ulkan geografik hudud madaniyati yuksak rivojlangan sivilizatsiyalarning yagona tizimiga birlashadi. Bu hududda joylashgan davlatlar-Xitoydagi Xan saltanati, Kushon podsholigi, Qang‘ davlati, Parfiya davlati, Rim saltanatining chegaralari bir-biriga tutash edi. Ushbu zabardast saltanatlarda va sivilizatsiyalar markazlari insoniyat tarixidan birinchi bo‘lib “Buyuk ipak yo‘li” deb nomlanuvchi bir yo‘l bilan bog‘landilar. Umumiy uzunligi 12 ming km bo‘lib, Xitoydan O‘rta Yer dengizining shimoliy qirg‘oqlariga qadar cho‘zilgan bu yo‘l orqali ko‘pgina xalqlar va elatlar turli tomonlama munosabatlar o‘rnatdilar. Podsholarning o‘zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg‘alar in‘om etishlari an‘anaga aylandi. Sharq bilan G‘arb madaniyatining bir-biriga ta‘siri kuchaydi. O‘sha davrdagi ko‘plab madaniy o‘xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Buyuk ipak yo‘lini o‘rganish va qayta tiklashda O‘zbekiston rahbariyati ham alohida e‘tibor qaratmoqda. Chunonchi, respublikamiz hududlarida uyushtirilgan ekspeditsiyalar natijasida ko‘pgina tarixiy-madaniy obidalar o‘rganildi. Qadimgi yo‘llar va yo‘nalishlar aniqlandi, milliy-ma‘naviy boyligimiz hamda an‘analarimiz o‘rganildi. Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari Xalqaro Instituti ochilgan bo‘lib, uning asosiy yo‘nalishlaridan biri Buyuk ipak yo‘li va uning bo‘ylarida joylashgan shaharlarni o‘rganishdir. 1997 yilning mayida O‘zbekiston ham o‘z hissasini qo‘shgan Mashhad-Saraxs, Saraxs-Mashhad temir yo‘li ochildi. Bu bilan O‘rta Osiyo mamlakatlari Fors qo‘ltig‘iga, Yevropa xalqlari esa O‘rta Osiyoga temir yo‘l orqali chiqish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. 1998 yil Boku shahridagi Buyuk ipak yo‘lini quruqlikda Yevropadan Yaponiyagacha qayta tiklash masalalariga bag‘ishlangan xalqaro anjuman bo‘lib o‘tdi. Yevropa-Kavkaz-Osiyoni bog‘laydigan ushbu transport yo‘li (TRASEKA) qurilishida O‘zbekiston ham ishtirok etmoqda va bu yo‘l butun dunyo iqtisodiyotini yuksaltirishiga xizmat qilishi shubhasizdir.

Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlatlari davrida O‘rta Osiyo hududlariga Ellinizm madaniyati kirib keldi. Yunon dinlarining keng yoyilishi Yunon-Baqtriya davriga to‘g‘ri kelsa, Budda dinining keng yoyilib davlat dini darajasiga ko‘tarilishi Kushonlar davriga to‘g‘ri keladi. Kushon davri oxirlariga kelib esa Moniy dini yoyiladi. O‘rta Osiyoda mil. avv. II-I asrlarga kelib yunon-makedonlar hukmronligi tugagan bo‘lishiga qaramay ellinizm madaniyati moddiy va badiiy madaniyatda o‘z ahamiyatini saqlab qoldi. Ellin xudolari-Gerakl, Gefest, Dionis, Afina kabilarga sig‘inish kuchliligicha qolaveradi.

Bu xudolar tasvirlari Kushon podsholari tangalari va haykallarda o‘z aksini topgan. Undan tashqari, yunon alifbosi asosida tashkil topgan baqtriya yozuvi ham saqlanib qoldi. Kushon davri ellinizm madaniyatiga oid topilmalar O‘rta Osiyoning ko‘pgina hududlaridan topib o‘rganilgan.

O‘rta Osiyo xalqlarining qadimgi va ilk o‘rta asrlar davri ma‘naviy hayotida buddaviylik muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Dunyo xalqlari orasida keng yoyilgan bu din mil. avv. VI asrda Hindistonda paydo bo‘ladi. Mil. avv. III asrga kelib podsho Ashoki davrida buddaviylik keng hududlarni o‘z ichiga olgan hind podsholigi

Mauryaning davlat diniga aylanadi. Keyinroq esa Baqtriya, So‘g‘diyona hududlariga yoyiladi. Ayrtom, Dalvarzintepa, Qoratepa, Fayoztepa kabi yodgorliklardan topilgan topilmalar buddaviylik dastlab Shimoliy Baqtriya hududlariga yoyilganidan dalolat bersa, Xitoy yozma manbalari O‘rta Osiyoning Parfiya, Baqtriya, So‘g‘d viloyatlarida ham buddaviylik yoyilganligini tasdiqlaydi. Antik davr oxirlarida keng tarqalgan dinlardan yana biri Moniylik dinidir. Ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu dinning asoschisi va payg‘ambari bo‘lgan Moniy milodiy 216 yilda Janubiy Bobilda tug‘iladi. Moniy e‘tiqod faoliyatini Ardasher hukmronligi (227-241 yy.) davrida boshlaydi. Keyinroq esa Shopur I davrida Sosoniylarning markaziy shaharlaridan biri Ktesifon shahrida o‘z ta‘limotini targ‘ib qilish huquqini oladi.

Moniylik dini aholining kambag‘al va o‘rta tabaqalarini keng jalb etgan “kim boy bo‘lsa, o‘sha qashshoq bo‘ladi, sadaqa so‘raydi va katta g‘am-alamni boshidan o‘tkazadi” degan ijtimoiy shiorni ilgari surdi.

Zo‘r berib tashviqot qilinishi natijasida Moniylik dini hali Moniy hayotlik vaqtidayoq nafaqat Eron, balki, Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Rim, Sharqqa va O‘rta Osiyo hududlariga yoyildi. Moniyning o‘zi shunday ta‘kidlar edi: “Mening dinim har bir davlatga va har qanday tilda tushunarli bo‘ladi va uzoq o‘lkalarga yoyiladi”.

Yuqorida eslatib o‘tganimizdek, antik davr o‘lkamiz hududlaridan ko‘plab ibodatxonalar ochib o‘rganilgan. Asosan kushon davriga oid bo‘lgan bu ibodatxonalar rejaviy tuzilishi jihatdan turlicha bo‘lib, ulardagi topilmalar orasida turli kattalikdagi haykallar ko‘pchilikni tashkil etadi. Ushbu haykal va haykalchalar turli dinlarning turli-tuman xudolari, ma‘budalari va sig‘inishlari bilan bog‘liqdir. Bu davr O‘rta Osiyo xalqlarining madaniy hayotdagi eng katta yutuqlaridan biri mil. avv. VI-II asrlarda Oromiy yozuvi asosida Xorazm, Parfiya, So‘g‘d keyinroq esa Kushon (Baqtriya) yozuvining ajralib chiqishidir.

Eftaliylar hukmdorlari (420-565)¹

Oq Sivar - (420 —470)

Eftalon - (470-496)

To‘raman - (510-540)

Gatifar - (540-565)

Faganish - (565)

Axshunvar - (565-579)

2- ilova

Birinchi Turkiy xoqonlik xoqonlari (551-52-603)

Bumin(Tumin) - (551-/52-553)

Qora Issiq - (553-554)

Muqan (Muxan) - (554-574)

Taspar - (574-581)

Nivar - (581-587)

Cho‘rbug‘a - (587-588)

To‘nga Turon - (588-600)

Kimin To‘ri Qaro - (600-603)

Churin

3-ilova

Turkiy hoqonlikdagi unvon va mansablar

(A.Otaxo‘jayevo boyicha)

Yabg‘u - xoqon o‘rinbosari, qabila sardori

Tegin - shahzoda, taxt vorisi

Shad - harbiy sarkarda, o'lka harbiy noibi

Eltabar - tegindan keyingi ma'mur

Xotun - hukmdor xotini, malika

Tutuq - eltabardan keyingi turadigan ma'mur

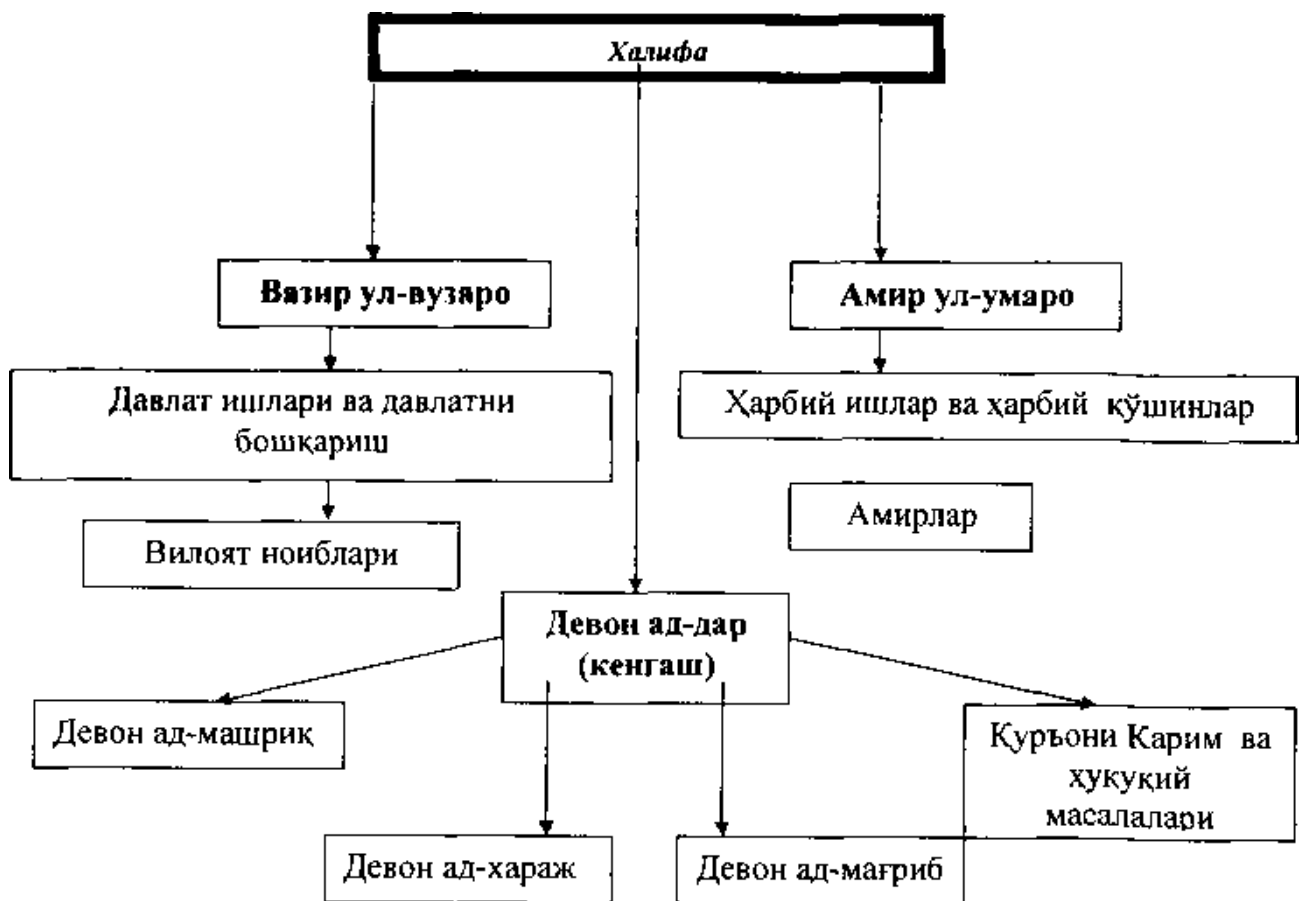
Cho'r - xoqonlik g'arbidagi o'n qabila ittifoqi do'lu (to'lis) qabila

Ulug'lari sardori

Erkin – o'n o'q qabilalar ittifoqining besh nushibi urug'i sardorlari

Chabish - suboshi (lashkarboshi)dan keyingi harbiy.

Arab xalifaligida davlat boshqaruvi¹

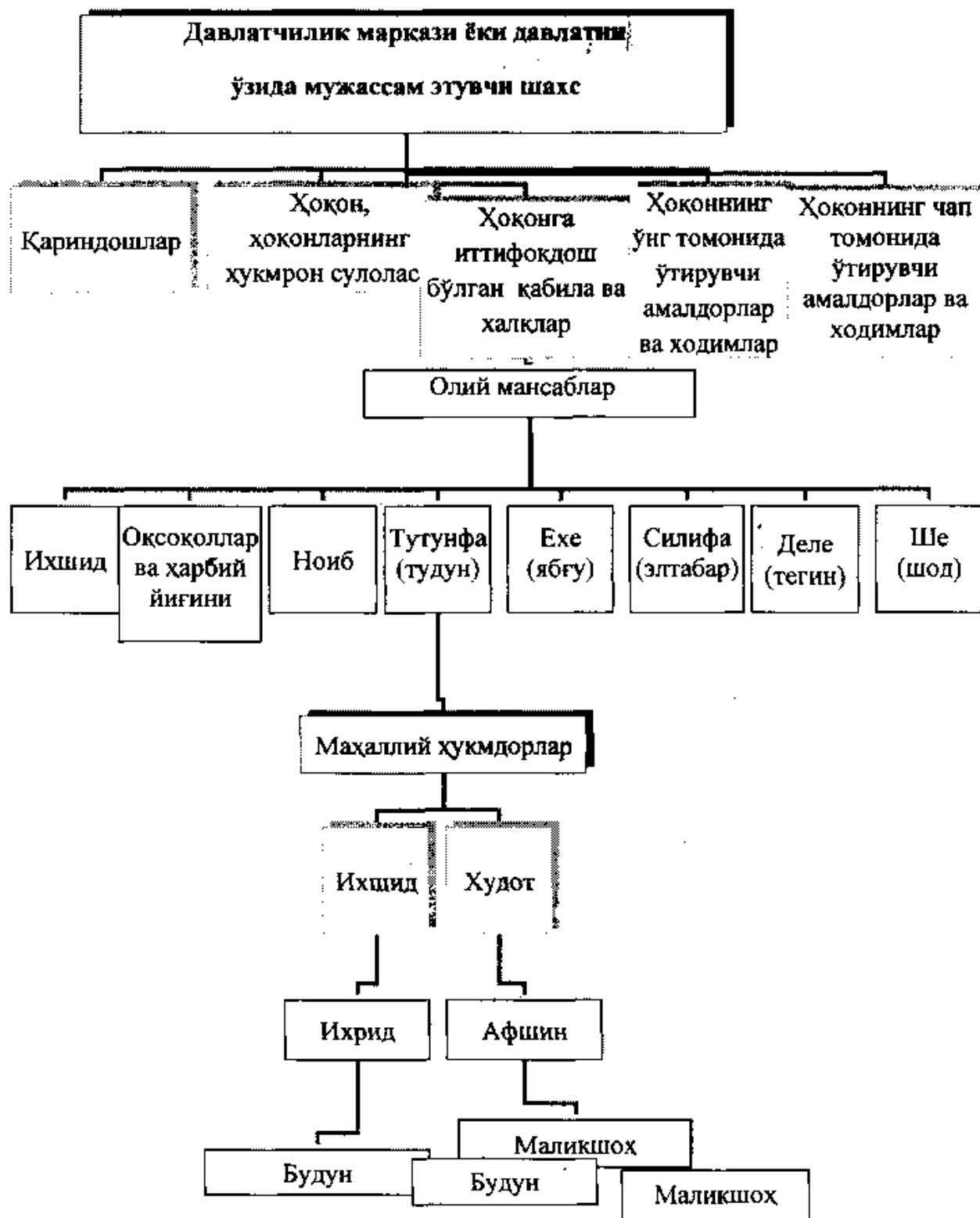
¹ В.Ешов kitobi bo'yicha.

Mustaqil ishlash boyicha savollar:

1. “Katta yuechji” davlati haqidagi tushunchani izohlab bering.
2. Kanishka islohotlarining mohiyati qanday bo’lgan?
3. Eftaliylar xukmronligi davriga oid qanday yodgorliklarni bilasiz?
4. Turkiy kabilalar kelib chiqishi va tarqalishi xususidagi qarashlarni izohlab bering.
5. Turkiy xoqonlik va Eron o’rtasidagi siyosiy munosabatlar nima bilan yakun topdi?
6. G’arbiy Turkiy xoqonlik ijtimoiy - iqtisodiy hayoti qanday kechgan ?
7. Turkiy - runiy yozuvlar deganda nimani tushunasiz ?
8. Arab xalifaligining istilochilik yurishlari xususida qanday tarixiy manbalarni bilasiz?
9. Xalifalik ichki mustamlaka siyosatini izohlab bering.
10. Xalifalik va mahalliy sulolalar o’rtasidagi munosabatlar qanday kechgan?
11. O’rta Osiyoda o’rta asrlargacha yuz bergan etnik tarixiy jarayonlar qanday bo’lgan?
12. O’zbek xalqi kelib chiqishi haqida qanday ilmiy qarashlardan xabardorsiz?
13. O’rta Osiyo qadimgi aholisi qaysi tarixiy manbalarda o’z aksini to’liq topgan?
14. Turkiy xoqonlik davrida kechgan etnik jarayonlarni izohlab bering.
15. Dashti qipchoq o’zbeklari to’g’risida nimalar deya olasiz?
16. Turkiy sug’diy etnomadaniy maydon deganda nima tushuniladi?
17. O’zbek urug’lari xususida nimalar bilasiz va ularni qayd etib bering.
18. Xozirgi kunda etnik tarix masalasi bilan shug’ullanadigan qaysi olimlarni bilasiz?

Туркий ҳоконликда давлат бошқаруви ва мансаблар¹ 1-слайд.

¹ Б.Эшов китоби бўйича.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ruyxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - Toshkent: «Sharq», 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: «Ma'naviyat», 2008.
3. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. - Toshkent: «Sharq», 2001.
4. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
5. Jabborov I. O'zbek ulusi. - Toshkent, 1992.
6. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch.-Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
7. I.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. -Toshkent: "Sharq", 1998.
8. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
9. N.Rahmonov. Turk xoqonligi. - Toshkent, 1993.
10. A.Otaxo'jayev. Ilk urta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug'd munosabatlari. - Toshkent: 2010.
11. L.N.Gumilyov. Qadimgi turklar. - Toshkent, 2007.
12. B.Eshov. O'zbekistondavlatchiligi tarixi. - Toshkent: 2009.
13. A.Sagdullayev, U.Mavlonov. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. - Toshkent: Akademiya, 2006.
- Y.A.Asqarov. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
14. U.Abdullayev. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarixshunosligi. Toshkent: Akademiya, 2009.
15. H.Boboyev. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Fan", 2004.

3-mavzu. IX-XII asrlarda o'zbek davlatchiligi taraqqiyoti. IX-XII asrlarda O'rta Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg'onish davri. Fan va madaniyat yuksak ravnaqi.

Режа:

1. Arab xalifaligining parchalanishi. Toxiriylarning Movarounnahr va Xurosondagi hukmronlik davri.
2. Somoniylar davlati hukmronligi: ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy hayot.
3. Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr.
4. Gaznaviylar va Saljuqiylar.
5. Xorazmshoh-Anushteginiylar sulolasi hukmronligi davrida Xorazmning yuksalishi.
6. IX-XII asrlarda madaniy yuksalishning shart-sharoitlari
7. IX-XII asrlarda ilm-fan rivojiga ajdodlarimizning qushgan hissasi
8. Islom dini va sufiylik tariqatining keng yayilishi va rivojlantirilib

IX asrga kelib Xalifa Xorun ar-Rashid vafotidan keyin uning o'g'illari Ma'mun va Amin o'rtasida o'zaro kurash boshlanib ketdi. Hokimiyat uchun bo'lgan kurashda Tohir ibn Husayn Ma'mun tomonidan turib Aminga qarshi kurashdi. Ayrim manbalarning guvohlik berishicha, 813 yilda Ma'mun xalifalik markazi

Bogʻdodni egallaydi hamda bir necha yil mobaynida Tohir ibn Husayn xalifa saroyida yuqori lavozimlarda xizmat qiladi. 821 yilda esa Tohir ibn-Husayn Xurosonga noib etib tayinlanadi (oʻsha davrda Movarounnahr ham Xuroson tarkibiga kirar edi). Tohir ibn-Husayn Nishopur shahrini oʻzining qarorgohi etib tanladi va xalifalikdan mustaqil siyosat yurgizishga harakat qildi. Natijada u 822 yilda Maʼmun odamlari tomonidan oʻldirildi. Uning oʻrniga oʻgʻli Talxa ibn Tohir (822-830 y.) noib etib tayinlandi. Buning sababi shunda ediki, xalifalik aynan mahalliy hukmdorlarning kuchidan arablarga qarshi qoʻzgʻolonlarni bostirishda foydalanar edi. Talxadan keyin taxtga oʻtirgan Abdulloh ibn Tohir oʻzigacha boʻlgan noiblar siyosatini davom ettirdi. Bu davrda Xuroson noibligiga Movarounnahr, Xorazm, Seyiston, Koʻhiston, Tabariston va Jurjon hududlari kirgan. Har bir viloyat bir necha maʼmuriy birliklarga boʻlingan. Bu birliklar katta va kichik tumanlardan iborat boʻlgan. Abdulloh oʻz hokimiyatini mustahkamlash maqsadida ayrim harbiy islohotlar oʻtkazgan edi. Bundan tashqari Tohiriylar yuritgan siyosatning xususiyatlaridan yana biri, ularning islomlashtirish siyosati edi. Ayrim maʼlumotlarga koʻra, Tohiriylar davrida Oʻrta Osiyoning barcha hududlarida islom dini tarqaladi.

IX asrning 60-70 yillaridan eʼtiboran tohiriylar hukmdorlarga qarshi xalq harakatlari kuchaydi. Bu harakatga Gʻoziylar boshchilik qildilar. ("Gʻoziylar" asosan koʻchmanchi qabilalar hujumini bartaraf qilish maqsadida kambagʻal hunarmandlar va yersiz ziroatchilardan tashkil topgan qurolli qoʻshin). Gʻoziylar harakatini aka-uka Yoqub va Amr binni Lays boshqardilar. Ular dastlab Seyistonda hokimiyatni qoʻlga olgach, 873 yilda tohiriylarning qoʻshinlariga katta zarba berib, Xuroson poytaxti Nishopurni egalladilar. Shu davrdan eʼtiboran tohiriylar sulolasi barham topdi va Xurosonda hokimiyat Safforiylar (misgarlar, Yoqub va Amr asli hunarmand-misgar-"saffor" edilar.) qoʻliga oʻtib ketdi. Rasmiy jihatdan Xuroson va Movarounnahr ustidan hukmronlik qilib turgan tohiriylar sulolasining inqirozga uchraganligi Movarounnahrdagi mahalliy hokimlarning oʻlkani toʻla mustaqilligini taʼminlash sari harakatlari uchun qulay imkoniyatlar yaratib berdi. Endi bu davrda somoniylar siyosiy maydondagi kurashda erkin harakat qila boshladilar va ular Movarounnahrda markazlashgan bir butun davlat barpo qilishga kirishdilar. Birlashtirish gʻoyasini shaharliklar ham, dehqonlar ham qoʻllab quvvatladilar. Chunki birlashgan va markazlashgan yagona va qudratli davlatgina koʻchmanchi qabilalarning hujumini daf qila olishi mumkinligini ular yaxshi bilar edilar. Markazlashgan yagona hamda qudratli davlat kuchli harbiy qoʻshin yaratish imkoniyatini berardi.

Mustahkamlanib borayotgan Somoniylar davlatini zaiflashtirish maqsadida Arab xalifasi 898 yilda Movarounnahr hokimligidan Ismoilni tushirib uning oʻrniga safforiylar sulolasidan Amr ibn Laysni hokim etib tayinlash haqida yorliq joʻnatadi. Ismoil 899 va 900 yillardagi harbiy toʻqnashuvlarda Amr ibn Lays boshliq safforiylar qoʻshinlarini tor-mor keltirdi. Xalifa Ismoil ibn Ahmadni hokim sifatida tan olishga majbur boʻldi.

Shunday qilib, Xorazm, Isfijob, Chagʻoniyon va Xuttalondan tashqari (ularning hokimlari somoniylarga tobe' edilar), ulkan hudud (Movarounnahr va Xuroson) somoniylar tomonidan boʻysundirilgan edi. Ular bu yerda 100 yilcha hukmronlik qildilar

Ismoil Somoniy Movarounnahr va Xurosonni birlashtirishga va yagona markazlashgan davlat tuzishga muvaffaq boʻldi. Endi bu davlatni idora qilish lozim

edi. Shuning uchun Ismoil bir qancha islohotlar o'tkazdi. Mana shunday islohotlardan biri davlatni boshqarish ma'muriyatini joriy qilish bo'ldi. Bu islohotga binoan davlatni idora qilish saroyi (dargoh) va 10 ta devon (harbiy -fuqaro mahkamalari) tashkil etildi. Ismoil Somoniy davlatning majmuini tashkil etishda Sosoniylar eroni va Arab xalifaligida qabul qilingan tajribalardan foydalandi va uni zamon talabiga qarab mukammallashtirdi.

Devonlar orasida vazir yoki "xo'ja buzurg" devoni alohida o'rin tutgan. Bu devonga boshqa hamma devonlar bo'ysungan. U hamma ma'muriy, siyosiy va xo'jalik mahkamalarini nazorat qilgan.

Davlatni idora etishda "mustaufiy devon" ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu devon davlatning butun moliya ishlarini boshqargan va nazorat qilgan. Devon xazinador tomonidan boshqarilgan.

"Devon Amir-al-mulk" yoki "al-rasayi" davlat ahamiyatiga molik bo'lgan rasmiy hujjatlarni tuzish bilan shug'ullangan. Bundan tashqari bu devon chet davlatlar bilan bo'ladigan munosabatlarni ham boshqargan.

"Sohib ash-shurat" devoni davlatning butun harbiy ishlarini, shu jumladan amirning shaxsiy qo'shinini boshqargan. "Sohib ash-shurat"ning maxsus yordamchisi-Aris bo'lgan. U mahkama va uning boshlig'i amir qo'shini xazinasi bilan shug'ullangan. Qo'shimcha bir yilda to'rt marta maosh to'lagan. Davlatni idora etishda "sohib al-borid" devonining ahamiyati ham juda katta bo'lgan. Bu devon davlat ahamiyatiga molik bo'lgan hujjatlarni va xabarlarni yetkazish bilan shug'ullangan. Devonning hamma shahar va viloyatlarda mahalliy mahkamalari bo'lgan.

"Muxtasiba" devoni bozorlarni, sotuvchilarni, qadoqboshlarning og'irligi, bozordagi mollarning narxini, sifatini nazorat qilgan.

Davlat xazinasining daromadlarini va xarajatlarini "mushrif" devoni nazorat qilgan. Bundan tashqari "qozi az-ziya" va "vaqf" devonlari bo'lgan. "Qozi az ziya" devoni davlat yerlarini, "vaqf" devoni hadya etilgan yerlarni va musulmon ruhoniylarining boshqa mol-mulklarini nazorat qilishgan.

Devonlarning aytarli hammasini viloyatlarda boshqarmalari bo'lgan. Devonlarning viloyatlardagi boshqarmalari bir tomondan o'z devonlariga, ikkinchi tomondan viloyat hokimiga bo'ysunishgan. Bundan faqat "Sohib al-borid" devonining amaldorlari mustasno bo'lgan.

Viloyat va tumanlar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora qilingan. Odatda bunday lavozimga mahalliy boy zodagonlar tavsiya etilgan. Somoniylar davlatida musulmon ruhoniylarning ta'siri nihoyatda kuchli bo'lgan. Ular markaziy hokimiyat ishlarida ham faol ishtirok etganlar. Somoniylar davlatining diniy hayotida hanifiylar mazhabligiga mansub ruhoniylar hamma diniy lavozimlarni o'z qo'llariga olishgan. Ruhoniylarning boshlig'i "ustod", keyinchalik "Shayx ul-islom" deb atalgan. "Ustod" dan so'ng o'z lavozimi bo'yicha ruhoniylar orasida "xatib" turgan. U jome' masjidlarida juma namozida xutba o'qish huquqiga ega bo'lgan. Bu davrda Buxoro Sharqdagi islom olamining eng nufuzli markazlaridan biriga aylanadi. Movarounnahrda dastlabki madrasalarning bu yerda barpo etilishi ham bejiz emas.

Yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

Mulki sultoniy - shaxsan amirga tegishli yer-suv, tegirmon, do'konlar. Bu mulkni qishloq chorikorlari ijaraga olganlar. Yana yer egaligining to'ma (umrbod berilgan yer), iqto' (merosiy) turlari bo'lgan.

Xususiy shaxslarga tegishli mulk: hukmdor tabaqa xonadoni, dehqon-zodagonlarga, sayyidlar, sipohsolor, badavlat savdogarlarga tegishli mulklar hisoblangan. Shartli yer egaligi ham bo'lgan.

Vaqf mulklari: diniy muassasalar va madrasalarga tegishli mulk. Bu mulkni muassasa mutavallisi boshqargan. Jamoa mulki: yaylov, tog' yonbag'irlaridagi lalmi yerlar.

Xiroj hajmi shariat va davlat qonunlari asosida belgilangan. Somoniylarning birgina Buxoro va Karmana viloyatlari xirojidan tushgan daromadi 116866 dirxamni tashkil qilgan.

Somoniylar davrida yerlar qaytadan taqsim qilingan. Natijada Yer egalarning yangi guruhi tashkil topdi. Ularning ko'pi sipohiylardan chiqqan edi. Masalan, Alpteginning Xurosonda va Movarounnahrda 500 qishlog'i bo'lib, biror shahar yo'q ediki, unda uning qasri yo bog'i, yoxud karvonsaroyi bo'lmasa. Uning tasarrufida minglab otlar va chorva mollari bo'lgan.

Somoniylar davrida qudratli markazlashgan davlatning vujudga kelishi natijasida Movarounnahr va Xurosonda ma'lum barqarorlik qaror topdi. Bu holat mamlakat iqtisodiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo tez sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Movarounnahr va Xuroson bu vaqtda Sharqning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan o'lkalaridan hisoblangan. Tarixchilar va geograflar bu borada juda yaxshi ta'riflar yozib qoldirganlar. Ular, bu yerlar juda serhosil, tabiiy boyliklarga boy, unda ko'plab qishloq va shaharlar borligini aholi uchun kerakli hamma narsalar mavjudligini zo'r ehtiros bilan bitganlar.

Qoraxoniylar davlati

Qoraxoniylar davlati Yettisuv hududidagi Qarluq (756-940) davlati o'rnida tashkil topdi. Uning asoschisi Sotuq Bug'roxon (915-955) hisoblanadi. U 942 yili Bolasog'un hokimini mag'lub etib, o'rniga o'zini xoqon deb atadi. Qoraxoniylar davlatiga ikki qabila-Yag'mo va Chigil qabilalari birlashdilar. Somoniylar lashkarboshisi Abul Ibrohim Ismoilning (Muntasir) Buxoroni ozod etish yo'lidagi urinishlari 1005 yilda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Somoniylarning G'aznadagi noibi Sabuktegin 997 yilda vafot etdi. O'rniga uning o'g'li Mahmud G'azna hokimi bo'ldi. Somoniylar amiri Mansur ibn Nuh (997-999) uning ta'sirida edi.

1001 yilda, Sulton Mahmud Qoraxoniylar xoni Nasr bilan shartnoma tuzib, Amudaryoni ikki o'rtadagi chegara qilib belgiladi. Somoniylar davlati o'rnida ikki ulkan davlat tashkil topdi: birinchisi-Qoshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkistonning bir qismida, Yettisuv, Shosh, Farg'onaning qadimgi hududlarini o'z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati; ikkinchisi – Shimoliy Hindiston sarhadlaridan Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilgan hamda hozirgi Afg'oniston va Shimoliy sharqiy Eronni o'z ichiga olgan G'aznaviylar davlati edi.

Qoraxoniylarda Qoshg'ar va Bolasog'un poytaxt sanalib, ulug' xon shu shaharlardan birida qarorgohda o'tirgan. Ulug' hoqon yoki ulug' xon ul-hoqon degan nomda yuritilgan. Arab manbalarida mazkur unvon sulton ul-salotin, fors tarix asarlaridagi shahanshohga muvofiq keladi. Aynan yuqoridagi oliy unvon qoraxoniylar davri kitoblarida tamg'ochxon deb ham yutilgan.

Qoraxoniylarga qarashli yerlar tamg'ochxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Shu bois yer-mulk masalasida ota-o'g'il, amaki, jiyanlar hamda aka-uka-yu amakivachchalar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, u siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan.

Yettisuvdan turib Movarounnahrni boshqarish qiyin bo'lgan. Qoraxoniylar davrida Samarqand elixoni ancha kuchayib ketgan edi. Saroyda somoniylar davlatida bo'lganidek vazir, sohibbarid, mustavfiy, hojib, rayis-muhtasib kabi amaldorlar bo'lgan. Qoraxoniylar davlatida imom, sayyid, shayx, sadrlar mavqei kuchli edi.

Qoraxoniylar davlati boshlig'i lavozimi, xoqonning taxti merosiy sanalgan. Ma'muriy idoralar ikkiga bo'lingan: dargoh va devonga. Xoqonning ulug' hojibi xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachilik qilgan. Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: og'ichi-shoyi kiyimlar xazinachisi; biruk-mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; oshchi-xoqon oshxonasi boshlig'i (bog'archi); bitikchi-munshiy; kotib-mirza; qushchi-hoqon ovining tashkilotchisi.

Xoqonning harbiy qo'shinlari cherik deyilgan, unga suboshi, yoki sipohsolor qo'mondonlik qilgan. Kichik zobit chovush, sipohiylar to'dasi qo'mondoni xaylboshi deyilgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik, mingliklarga bo'lingan. Qoraxoniylar xoqoni qo'shi (harbiy lager) xonto'y deyilgan. Xoqon qo'shida doim 9 ta sariq bayroq xilpirab turgan. Hoqonlikda elchini yalavoch yoki yalafar deb atalgan.

Xoqonlik hududlari el, viloyatlarga bo'lingan va oddiy xalq budun deyilgan. Soliq to'lovchi fuqaro rayiyyat deb atalgan. Qabila boshliqlari bek deyilgan, savdogarlar sart deb atalgan. Qoraxoniylar davlatida hunarmandchilik (kulolchilik, to'quvchilik, shishasozlik, temirchilik, zargarlik), shuningdek ziroat va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi sohalar taraqqiy etgan. Shuningdek, qimmatbaho toshlar, oltin, mis, temir qazib olingan. Shaharsozlik inshootlari pishiq g'ishtdan bunyod etilgan. Xonlikda yer egaligining iqta' shakli keng tarqalgan. Xoqon, vaqf, jamoa mulklari qoraxoniylar tasarrufidagi asosiy yer-mulklar hisoblangan.

Iqta' egasi o'z mulkida ishlayotgan ziroatkorlardan belgilangan miqdorda qonun bilan qayd etilgan soliqdan boshqa ortiqcha mahsulot yoki haq olishga huquqi bo'lmagan. Majburiy ravishda biror-bir mahsulot tortib olinsa, bunday vaziyatda iqta'ning ma'lum miqdori qirqib olingan, yoki umuman tortib olingan.

G'aznaviylar va Saljuqiylar

G'azna shahrini Xurosonning siyosiy markaziga aylanishi X asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. G'aznaviylar davlatining asoschisi Sobuqtegin bo'lib, bu davlat uning o'g'li Mahmud G'aznaviy davrida musulmon olamining eng kuchli davlatiga aylandi. Bu davlatning hududi Mahmud G'aznaviyning istilochilik yurishlari tufayli shimoliy va shimoli-g'arbiy Hindistondan Chag'aniyon va Xorazmgacha cho'zilgan bo'lib, unga Eronning katta qismi ham kirgan edi. Mahmud G'aznaviy Movarounnahrdagi qoraxoniylar siyosatiga va ayniqsa Xorazmga katta ta'sir ko'rsatar edi. O'z davrining iqtidorli sarkardasi va qo'ttiqqo'l hukmdori bo'lgan Mahmud G'aznaviy 1030 yilda vafot etadi. Shundan so'ng taxtni uning o'g'li Ma'sud (1030-1041) egallaydi. Lekin Ma'sud otasi tuzgan davlatni butunligicha saqlab qololmadi.

G'aznaviylar sultoni Ma'sud Xurosonga yurish qilgan turkiy-saljuqiylar bilan ko'p bor jang olib borishga majbur bo'ldi. Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan shimoliy Xurosonga joylashib olgan saljuqiylar bu davrga kelib, g'aznaviylar uchun katta xavf tug'dira boshladi. 1035 yilda saljuqiylarning Xurosonga yangi hujumi boshlanadi. Nishopurdan Niso shahriga yetib kelgan g'aznaviylar qo'shini saljuqiylarga zarba bergan bo'lsada, Saljuqiyning nevarasi Tog'rul va Changri boshchiligidagi turkmanlar kechasi G'aznaviylar qarorgohiga hujum qiladi va g'alaba qozonadi. 1037 yil aprel oyida turkmanlar Mari viloyatini uzil-kesil

egallashga erishdilar va Bag‘dodda xalifaga hokimiyat uchun yorliq berishni so‘rab elchi jo‘natadilar. Shu tariqa Xurosondagi yangi davlatga-Saljuqiylar davlatiga asos solindi.

Keyingi yillar turkmanlar Tog‘rul boshchiligida bir qancha zarbalar berib, Xurosonning katta qismini bosib oldilar. Shundan so‘ng Ma‘sud katta qo‘shin bilan saljuqiylar ustiga yurish qildi. 1040 yilda Mari yaqinidagi Dandanakon degan joyda hal qiluvchi jang bo‘lib, bunda Ma‘sud qo‘shini qattiq mag‘lubiyatga uchradi. Jangdan zo‘rg‘a qochib qutulgan Ma‘sud tez orada (1040 y.) vafot etdi. Uning vorislari g‘aznaviylar davlatining avvalgi qudratini tiklashga muvaffaq bo‘la olmadilar.

G‘aznaviylarga tegishli Xuroson asta-sekin saljuqiylar qo‘liga o‘tdi. Saljuqiylar davlatining bosh sultoni bo‘lib, Tog‘rulbek (1038-1063 y.) saylandi. U katta istilochilik yurishlari olib borib, Balxni, Iroqning shimoli, Ozarbayjoni, Kurdistonni va Qo‘histonni ham bosib olishga erishdi. 1055 yilda u katta qo‘shin bilan Bag‘dodga kirib keldi va xalifadan o‘z nomiga xutba o‘qitishni talab etdi. Shundan so‘ng xalifa diniy hokimiyatni o‘z qo‘lida saqlab qolib dunyoviy hokimiyatni sulton unvoni bilan Tog‘rulbekka topshirdi. Saljuqiylar davlatining poytaxti qilib Tog‘rulbek Ray shahrini tanladi. Uning hukmronligi davrida saljo‘qiylar Kavkazda Vizantiya qo‘shinlariga ham katta zarba berdilar. U Movarounnahrda hukmronlik qilayotgan qoraxoniylar bilan do‘stona munosabatlar o‘rnatdi. Lekin, uning vorisi Alp Arslon (1063-1072) Amudaryoning o‘ng sohilidagi yerlarga bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirdi. Vizantiya imperatori Roman IV Diogen qo‘shinlarini mag‘lub etdi. Undan keyin taxtga o‘tirgan Malikshoh (1072-1092) 1089 yilda qoraxoniylar o‘rtasidagi ichki nizolardan foydalanib Buxoro va Samarqandni egalladi va katta o‘lja bilan orqaga qaytdi. Lekin Qoraxoniylar Saljo‘qiylarning yarim vassaliga aylandilar.

Malikshohning o‘limidan keyin Saljo‘qiylar davlatida taxt uchun o‘zaro kurashlar qizib ketadi va 1118 yilda hokimiyat buyuk saljo‘qiylar sulolasining so‘nggi yirik vakili Sulton sanjar (1118-1147) qo‘liga o‘tadi. Uning davrida Saljo‘qiylar davlatining poytaxti Marv shahriga ko‘chirildi. U Movarounnahrda qoraxoniylarning ichki ishlariga, siyosatiga katta ta‘sir o‘tkaza olishga erishgan saljo‘qiylardan edi. 1141 yilda qoraxitoylar bilan Sulton Sanjar va uning vassali, ittifoqdosh qoraxoniy Mahmudxonning birlashgan qo‘shinlari o‘rtasida, Samarqand yaqinidagi Katvon cho‘lida bo‘lib o‘tgan jangda qoraxitoylarning g‘alaba qilishi Saljo‘qiylar davlatini ancha zaiflashtirdi. Sulton Sanjarning harakatlariga qaramasdan Saljo‘qiylar davlati o‘zining avvalgi qudratini yo‘qota bordi. Saljo‘qiylarga hal qiluvchi zarbani Balx va Xuttalon viloyatlarida yashovchi ko‘chmanchi G‘o‘z qabilalar berdilar. Ular Sulton Sanjar qo‘shinlarini tor-mor etib, uni asir oldilar. G‘o‘zlar himoyasiz qolgan Marv, Nishopur shaharlarini talab, o‘t qo‘ydilar. Sulton Sanjar 1156 yilda asirlikdan qochishga muvaffaq bo‘lsa ham, lekin saljo‘qiylar davlatini tiklay olmadi va bir yildan keyin vafot etdi.

Xorazmshohlar davrida o‘zbek davlatchiligi

Xorazmning mustaqil davlat sifatida shakllanishida ko‘p xizmat qilgan hukmdor Qutbiddin Muhammad Otsiz (1127-1156) bo‘ldi. Saljo‘qiy Sulton Malikshoh davrida Xorazmni hukmdori bo‘lgan Anushteginning nevarasi Otsiz o‘zi tobe bo‘lgan Saljo‘qiy sultonlarining har bir xatosidan ustalik bilan foydalandi. Ayyor diplomat va mohir sarkarda bo‘lgan Otsiz mustaqil tashqi siyosat olib bordi.

U Xorazm yerlarini ancha kengaytirib, Sirdaryoning quyi oqimi yerlarini, Mang'ishloqni bosib oladi. Shundan so'ng u bir necha bor (1138, 1141, 1142, 1147-1148 yy.) Sulton Sanjarga qarshi isyon qildi va mag'lubiyatga uchrab Saljo'qiylarga butunlay tobe bo'lib qoldi. Lekin shunga qaramasdan u Xorazmni mustaqilligi uchun mustahkam asos yarata oldi.

Muhammad Otsizning o'limidan so'ng o'g'li Elarslon taxtga o'tirdi. U otasiga qaraganda ancha qulay vaziyatda davlatni boshqardi. Xurosondagi voqealardan foydalanib u Kaspiy bo'yidagi Dehiston hududlari bosib olishga erishdi. Elarslon otasi davrida Xorazmning bo'ysundirilgan ko'chmanchi turkman va qipchoq qabilalari yordamida Movarounnahrning ichki ishlariga ham tez-tez aralasha boshladi. 1158 yilda u katta qo'shin bilan Movarounnahrqa bostirib kirdi. Bu vaqtda qoraxitoylarga vassal bo'lgan qoraxoniylar ko'chmanchi qarluq qabilalari bilan jang olib borishayotgan edi. Elarslon qarluqlarga Buxoro va Samarqand uchun olib borgan janglarda yordam berdi. Lekin qoraxitoylar qo'shinlari yordamga yetib kelishi bilan Elarslon Xorazmga qaytishga majbur bo'ldi. U bir necha marta Xurosonga yurish qilgan bo'lsa-da, muvaffaqiyatga erisha olmadi. 1171-1172 yillarda qoraxitoylarning katta qo'shini Xorazmshohning o'lponini o'z vaqtida to'lamayotganligini bahona qilib Xorazm ustiga yurish qildi. Elarslonning buyrug'i bilan Sirdaryodagi katta to'g'on buzib tashlandi va katta maydon suvga bostiriladi. Bu qoraxoniylar qo'shini yurishini qiyinlashtirdi va Xorazmning poytaxti Gurganch (Urganch) ni talon-taroj qilishdan saqlab qoldi.

Lekin qoraxoniylarning bu bosqini davrida Elarslon vafot etdi. Undan keyin Xorazm taxtini uning kichik o'g'li Sultonshoh egallaydi. Arslonning katta o'g'li Alouddin Takash qoraxitoylar yordami bilan ukasi Sultonshohdan taxtni tortib olishga erishdi. Sultonshoh Xurosonga qochishga majbur bo'ldi. Shundan so'ng Alouddin Takash (1172-1201) Xorazmda mahkam o'rnashib, qoraxitoylarga va'da bergan o'lponni to'lashdan bosh tortadi. Unga javoban qoraxitoylar Xorazmga yana yurish qiladilar, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Sultonshoh ixtiyoriga bir kichik qo'shin qoldirib o'zlari orqaga qaytadilar. Sultonshoh esa qo'shin bilan Marv shahrini, Seraxs va Tusni egalladi.

Lekin Takashning katta xatosi shunda ediki, u o'zining xotini Turkon xotun mansub bo'lgan qipchoqlar qabilasiga katta erkinliklar berdi. Ularni doimo qo'llab-quvvatladi. Turkon xotunning davlat ishlariga aralashuvi Xorazmdagi ichki nizolarini kuchayishiga olib keldi. Takashning o'limidan keyin Xorazm taxtiga uning o'g'li Alouddin Muhammad o'tirdi (1200-1220). 1203 yilda Muhammad qoraxitoylarning yordami bilan Xurosonni butunlay bosib oldi. Hirotni va yaqin atroflarini egalladi, 1207 yilda u o'z poytaxtiga qaytib, Movarounnahrni bosib olish uchun tayyorgarlik ko'ra boshladi. Shu yilning o'zidayoq Muhammad Movarounnahrqa katta kuch bilan harbiy yurish boshladi. Buning sababi Buxoroda ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni edi. Bu qo'zg'olon 1206 yilda Buxoro sadri (hokimi) Muhammad ibn Abdulazizga qarshi qaratilgan edi. Buxoro sadrlariga xos barcha yomon xislatlar bu odamda mujassam edi. U xalqdan katta soliqlar olib ularni shafqatsizlarcha ezar edi. U diniy rahbar bo'lishiga qaramasdan aysh-ishratga, ovga mukkasidan ketgan edi.

Buxoroda uning zulmiga qarshi xalq harakatining asosiy kuchlari shahar hunarmandlari edi, qishloq aholisi-dehqonlar bu harakatni qo'llab-quvvatladi. Bu qo'zg'olonning boshlig'i qalqon yasovchi ustaning o'g'li Malik Sanjar ismli shaxs edi. Qo'zg'olonchilar sadr Muhammadni quvib chiqardilar. U qoraxitoylardan

yordam so‘radi. Lekin Xorazmshoh Muhammad qoraxitoylardan oldinroq harakat qilib, Buxoroni bosib oldi va shu tariqa Movarounnahrni Xorazm tarkibiga qo‘shib olish boshlandi. Qo‘zg‘olonchilarning boshlig‘i Malik Sanjar Urganchga olib ketildi. Movarounnahr xalqi Xorazmshohni qoraxitoylar zulmidan qutqaruvchi kuch sifatida qarshi oldi. Muhammad Xorazmshoh Qoraxitoylarning vassali bo‘lgan Samarqand hokimi (qoraxoniylar sulolasidan) Usmon bilan do‘stona munosabat o‘rnatdi. Bu esa qoraxitoylarning Samarqandga yurish qilishiga olib keldi va ular shaharni bosib oldilar. Bu vaqtda mo‘g‘ul qabilalaridan biri bo‘lgan naymanlar qoraxitoylarning Yettisuvdagi yerlariga bostirib kirdilar. Shuning uchun qoraxitoylar shoshilinch ravishda orqaga qaytishga majbur bo‘ldilar. Qoraxitoylarning qiyin ahvolga tushib qolganidan foydalangan Xorazmshoh Samarqandni egallab (Usmon uning vassaliga aylandi) qoraxitoylar ustiga yurish qildi va Talas vodiysida 1210 yilda qoraxitoylar qo‘shini ustidan g‘alaba qozondi. Bu g‘alaba tufayli Muhammad Xorazmshohning ahvoli ancha mustahkamlandi. Samarqand hokimi Usmon Xorazmshohning to‘liq vassaliga aylandi va uning kuyovi bo‘ldi.

Soliqlarning haddan tashqari oshib ketganligidan norozi bo‘lgan Samarqand xalqi 1212 yilda qo‘zg‘olon ko‘tardi. Katta qo‘shin bilan Xorazmshohning o‘zi Samarqandga kirib borib qo‘zg‘olonchilardan shafqatsizlarcha o‘ch oldi va kuyovi Usmonni ham o‘ldirdi. Shundan so‘ng u Movarounnahrda vaziyatni o‘z foydasiga hal etish uchun Farg‘onani Usmonning ukasi Qodirdan tortib oldi. O‘zgan shahrini ham egalladi va shu tariqa qoraxoniylar sulolasi butunlay tugatildi. Qoraxitoylar sulolasini esa ko‘chmanchi naymanlar Quchluq rahbarligida tugatdilar. Xorazmshoh O‘rta Osiyoni butunlay egallagandan so‘ng G‘arbga yurish qildi va tez orada Eron va Afg‘onistonni bosib oldi. Hattoki Bag‘dod xalifasini ag‘darishga urinib ko‘rdi.

O‘rta Osiyoda IX-XIII asr boshlarida Somoniylar, Qoraxoniylar, G‘aznaviylar va Xorazmshohlar davlatlari hukm surdilar. Bu davlatlar xalqaro maydonda o‘z mavqei va tutgan o‘rni jihatidan katta e‘tibor va nufuzga ega bo‘ldilar. Ahmad Nasr, Ismoil Somoniy, Alptakin, Mahmud G‘aznaviy, To‘g‘rulbek, Sulton Sanjar, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko‘ra oladigan davlat arboblari davrida O‘rta Osiyoda hayotning barcha jabhalarida yuksalishlarga erishildi, davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan tinchlik, osoyishtalik va barqarorlik vujudga keldi.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) qadimgi Xorazm diyorida tug‘ilib, voyaga yetadi. G‘oyatda o‘tkir zehn egasi va noyob qobiliyat sohibi bo‘lgan al-Xorazmiy yoshlik chog‘idan boshlab aniq va tabiiy fanlarni o‘rganishga qiziqdi, arab, fors, hind va yunon tillarini egalladi, bu tillarda yozilgan kitoblarni qunt bilan o‘qib, mutolaa qildi.

Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix ilmi va boshqa fanlar sohasida barkamol ijod qildi. Uning “Al Jabr val muqobala” (“Tenglamalar va qarshilantirish”), “Hisob al-Hind” (“Hind hisobi”), “Kitab surat al-Arz” (“Yer surati haqida kitob”), “Kitab at-Tarix” (“Tarix kitobi”), “Kitab al-Amal Bil Usturlabat” (“Usturlab bilan ishlash haqida kitob”) kabi asarlari olimga jahonshumul shuhrat keltirdi. Xorazmiy yaratgan 20 tadan ortiq asardan bizning davrimizgacha faqat 10 tasigina yetib kelgan.

Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Nosir al-Farg‘oniy 797-865 yillarida yashab ijod qilgan vatandoshimizdir. Ahmad Farg‘oniy o‘z asarlari bilan fan tarixida katta iz qoldirdi. U matematika, geografiya, astronomiya, tarix sohalarida ijod qildi. Ahmad Farg‘oniyning ijodiy faoliyati Bag‘dodda ulug‘ mutaffakir olim Al-

Xorazmiy rahbarligidagi “Bayt-ul-Hikma” bilan bog‘liqdir. U arab atamashunosligini paydo bo‘lishi va ilmiy taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shib, Bag‘dod va Damashqda rasadxonalar qurilishida shaxsan qatnashdi. Ahmad Farg‘oniyning kitoblari dunyoga ma‘lum va mashhurdir. “Kitob fi Usul ilm an-Nujum” (“Falakiyot ilmining usullari haqida kitob”), “Falakiyot risolasi”, “Falak asarlari sababiyati”, “Al-Majistiy”, “Ilm-xayya”, “Al Farg‘oniy jadvallari”, “Usturlob bilan amal qilish haqida”, “Oy yerning ustida va ostida bo‘lganida vaqtni aniqlash risolasi”, “Yetti iqlim hisobi”, “Usturlob yasash haqida kitob” asarlarining qo‘lyozmalari Angliya, Fransiya, Germaniya, Misr, Hindiston, AQSH va Rossiyada saqlanmoqda.

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad Forobiy 873 yilda Forob (O‘tror) yaqinidagi Vasij shaharchasida tavallud ko‘rgan va 951 yilda Damashqda vafot etgan. O‘rta Osiyoning yirik qomusiy olimlaridan biri, Sharq uyg‘onish davrining eng ko‘zga ko‘ringan arbobi, Sharq falsafasining otasi Forobiy avval Forob, Buxoro va Samarqandda bilim oldi va turli tillarni o‘rgandi. Bag‘dodga kelgach fanning turli sohalari bo‘yicha bilimlarini chuqurlashtirishda davom etdi. U ilmiy darajasini oshirgach, fanning deyarli barcha sohalarini egallab, 160 dan ortiq asar yozdi. Forobiyning riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, falsafa, tilshunoslik va adabiyotga oid asarlari butun olamga mashhur bo‘ldi. U yozgan “Aristotelning “Metafizika” asari maqsadlari haqida”, “Tirik mavjudot a‘zolari haqida”, “Musiqa kitobi”, “Baxt-saodatga erishuv haqida”, “Siyosat al Madaniya” (“Shaharlar ustida siyosat yurgizish”), “Fozil odamlar shahri”, “Masalalar mohiyati”, “Qonunlar haqida kitob”, “Tafakkur yurgizish mazmuni haqida”, “Mantiqqa kirish haqida kitob”, “Falsafaning mohiyati haqida kitob” va boshqa asarlar buyuk olimning ilm va dunyoqarash doirasining beqiyos darajada kengligi va chuqurligidan dalolat beradi.

Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiy (899-959) Buxoro yaqinidagi Narshax (hozirgi Vobkent tumanida) qishlog‘ida 899 yilda tavallud topgan. Narshaxiyning ilmiy asarlari to‘g‘risida ma‘lumotlar juda kam. Uning faqat “Tarixi Buxoro” (“Buxoro tarixi”) asari bizgacha yetib kelgan. Asar qo‘lyozma nusxalarda va hozirgi zamon ilmiy tarixiy adabiyotlarda “Tarixi Narshaxiy”, “Taxqiq ul-Viloyat” (“Viloyat haqiqatini aniqlash”), “Axbori Buxoro” (“Buxoro haqida xabarlar”)kabi nomlar bilan atalib kelingan.

Biz o‘rganayotgan davr IX-XII asr fan va madaniyatining ravnaqini Abu Rayhon Beruniysiz (973-1048 y.) tasavvur qilish mumkin emas. Beruniy Xorazmda yashagan vaqtda hali juda yosh bo‘lishiga qaramay, Kat shahrida muhim astronomik kuzatishlar o‘tkazgan. Bu kuzatishlar uchun o‘zi asboblari ixtiro qilgan. Beruniy 22 yoshida o‘zi tug‘ilib o‘sgan vatanni tashlab ketishga majbur bo‘ladi va avval Rayga, keyin Jurjonga keladi. Bu yerda mashhur tabib, astronom, faylasuf Abu Saxl Iso al-Masixiy bilan tanishadi va undan ta‘lim oladi. Beruniy o‘zining mashhur asarlaridan biri bo‘lmish “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarini Jurjonda yoza boshlagan.

Beruniy 1030 yilda “Hindiston” nomi bilan mashhur bo‘lgan eng yirik asarini yozadi. Bu asar juda katta ahamiyatiga ega bo‘lgan asar bo‘lib, bu haqda juda ko‘p g‘arb va sharq olimlari o‘zlarining fikr-mulohazalarini bildirganlar. Beruniyning bu asari ustida 20 yil ish olib borgan E.Zaxau uning arabcha tanqidiy teksti bilan inglizcha tarjimasini 1888 yilda Londonda nashr ettiradi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxoro yaqinida joylashgan Afshona qishlog‘ida tavallud topgan. Otasi ziyoli, o‘qigan, bilimdon kishi bo‘lib asli Balxdan bo‘lgan.

Ibn Sino o‘sha davr ziyolilar oilasida hukm surgan turmush tarzi tizimi bo‘yicha “Qur’oni Karim”ni yoshlik chog‘idan yod ola boshlaydi. Bu bilan kifoyalaniq qolmasdan otasi unga falsafa, hind hisobi kabi sohalarni ham o‘qita boshlaydi.

Ibn Sino haqiqiy ensiklopedik olim bo‘lib, o‘z davrining deyarli barcha fanlari bilan muvaffaqiyatli ravishda shug‘ullangan va ularga oid ilmiy asarlar yaratgan. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asarlari qayd qilingan bo‘lsa ham, zamonlar o‘tishi bilan ularning ko‘pi yo‘qolib ketgan va bizgacha faqat 242 tasi yetib kelgan.

Abu Abdulloh Ja‘far Rudakiy (960-1041 y.) taxminan 960 yilda Samarqand yaqinida joylashgan Panjrudak qishlog‘ida tug‘ilgan.

Rudakiyning tarjimai holiga bag‘ishlangan barcha manbalarda uni kambag‘al oiladan ekanligi, yoshligidayoq musiqa asboblarini yaxshi chalishni va ashula aytishni sevganligi qayd etiladi. Yosh shoirning o‘zi she‘rlar yozishi va musiqaga bo‘lgan bunday muhabbati tez orada uni mashhur qilib yuboradi.

Rudakiy fors-tojik she‘riyatining asoschilaridan biri hisoblanadi. XI asr shoiri Rashidiyning aytishicha, Rudakiyning bir million uch yuz ming bayt she‘ri borligi hisoblab chiqilgan. Ammo bizgacha ming bayt, ikki qismda ellik ruboiy, she‘rlar, doston va boshqalar yetib kelgan, xolos. Bu asarlarda shoir do‘stlik, muhabbat, yaxshilik qilish, birovning dilini og‘ritmaslik kabi ulug‘ insoniy fazilatlarni ulug‘laydi. Doimo ezgulik qilishga chorlaydi.

Mahmud Qoshg‘ariy faoliyati bilan bevosita shug‘ullanuvchi olimlarning fikricha bu zot 1029-1038 yillar orasida Qashg‘arda tug‘ilgan. U o‘ziga to‘q, ziyoli oiladan bo‘lib, Qashg‘arda yaxshi bilim oladi. Hatto u Buxoro va Nishopur shaharlarida o‘z bilimlarini kengaytirib katta-katta olimlar bilan suhbatda bo‘ladi. Mahmud Qoshg‘ariy yashab ijod etgan yillar Qoraxoniylar davlatining gullab-yashnagan davriga to‘g‘ri keladi. Mahmud Qoshg‘ariy juda ko‘p safarlarda bo‘ladi va o‘zining asarlari uchun boy ma‘lumotlar to‘playdi. Ko‘p yillik izlanishlar natijasida “Devoni lug‘ati turk” va “Javohiri-nahv” “Turk tili sintaksisi asoslari” asarlarini yozadi.

Qoraxoniylar davrida yashagan yana bir o‘z davrining atoqli shoiri, donishmand va davlat arbobi Yusuf Xos Hojibdir (XI asr). Uning tarjimai holi, tug‘ilgan yili va hayoti to‘g‘risida yozilgan biron-bir asar saqlanib qolmagan. U Qoraxoniylar sulolasining poytaxti Balasog‘unda tug‘ilgan va shu yerda ijod etgan. Hozirgi kunda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilik”-“Baxt-saodatga boshlovchi bilim” deb nomlangan didaktik, badiiy-falsafiy asari bizgacha yetib kelgan bo‘lib, boshqa asarlari ma‘lum emas.

“Qutadg‘u bilig” asarida bilim haqidagi alohida bob bo‘lib, unda bilimdan hech bir ziyon bo‘lmasligi, u kishilarga faqat foyda keltirishi mumkinligi, kishilarga bilim qadr-qimmat, hurmat va ehtirom keltirishi mumkinligi aytib o‘tiladi. Shuningdek, asarda markazlashgan davlatni mustahkamlashga qaratilgan nizolarga chek qo‘yish kabi o‘sha davr uchun juda katta ahamiyatga molik bo‘lgan masalalarga ham alohida e‘tibor beriladi.

IX-XII asrlarda islom dini va so‘fiylik

Xalifalikdan ajralib chiqqan mustaqil davlatlar Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va G‘aznaviylar, Xorazmshohlar davrida bu mustaqil markazlashgan davlatlarni yanada mustahkamlash uchun islom diniga, uning ta‘limotiga, tarixiy ahkomlariga e‘tibor bir necha bor kuchaya boshlaydi.

Imom Buxoriy (809-870 yy.) Buxoroda tug‘ilib, shu yerda birinchi bilimlarni oladi. So‘ngra bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida Makka, Madina,

Bag‘dod, Damashq, Kufa, Nishopur kabi shaharlarga boradi. Manbalardan bizga ma‘lumki, Imom Buxoriy islom dini masalalariga bag‘ishlangan 20 ga yaqin asar yozgan. Shu kitoblar orasida Buxoriyning butun dunyoga mashhur qilgan asari “Al-Jome’ as-Sahih” (“Ishonchli to‘plam”)dir. Bu asar 160 qismdan iborat bo‘lib, 3450 bobni o‘z ichiga oladi. Buxoriy hadislarini to‘plash va bayon etishda uni haqiqiylikiga asosiy e‘tibor bergan, uni haqiqatga yaqinligini isbotlovchi dalillarni keltirgan va shu asosda hadislarini klassifikatsiya qilgan olimdir. Uning diqqat markazida fanning inson uchun tarbiyaviy ahamiyati, uning ma‘naviy yuksalishi, fozilligi, donoligi, yaxshi va yomonni ajrata olishi turadi. Umrining oxirida u o‘z Vataniga qaytib keladi va Samarqand yaqinida vafot etadi. Mustaqillik yillarida bu ulug‘ bobakalonimiz ruhini shod etib, O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan uning vafot etgan joyida ulkan majmua-bino barpo qilindi. Hozirda bu joy nafaqat mamlakatimiz fuqarolarini, balki butun musulmon dunyosi ahlini ziyoratgoh joyiga aylangan.

Imom at-Termiziy (824-892 yy.) Termizdan uncha uzoq bo‘lmagan Bug‘ qishlog‘ida tug‘ilgan. U ham Buxoriy singari Sharqning juda ko‘p shaharlarida bo‘lib, o‘z bilimini oshirishga harakat qiladi. At-Termiziy hadislardan tashqari filologiya, tarixga oid asarlar ham yozdi. Uning 10 dan ortiq yozgan asarlari orasida nomini butun musulmon olamiga mashhur qilgan asari “Jome at-Termiziy” yoki “Sunan at-Termiziy”dir. Bu asar islomda ulamolar tomonidan haqiqat deb tan olingan mashhur hadislar to‘plamidan biridir.

Islom dinining mamlakatda asosiy din sifatida tan olinishi, boshqa dinlarning oyoq-osti qilinishi, bu davrda mehnatkash omma turmush tarzining og‘irlashuvi ular orasida ularni yupatishga, ularning ruhini yengil qilishga yordam beruvchi g‘oyani qidirishga majbur qila boshladi. Bu g‘oya tasavvuf g‘oyasi bo‘ldi.

Hozirgi O‘zbekiston hududida tasavvufning rivojlanishida Yusuf Hamadoni ta‘limoti muhim rol o‘ynaydi. Manbalarda qayd qilinishicha, Yusuf Hamadoni 1043-1049 yilda Eronning Hamadon shahrida tug‘iladi. Dastlabki bilimlarini Hamadon va Bag‘dodda oladi. Imom G‘azzoliy kabi buyuk allomalarni tarbiyalab voyaga yetkazgan shayx Abu Ali Farsadiyga shogirdlikka tushadi. Yusuf Hamadoni umrining katta qismini O‘rta Osiyoda o‘tkazgan. U hunarmandchilik-kosibchilik bilan shug‘ullangan. Shuning uchun ham bo‘lsa kerak, uning ta‘limoti asosan hunarmandlar orasida keng tarqalgan va ularning manfaatlarini ifodalagan. Yusuf Hamadoni sufiylik ilmi bo‘yicha ko‘plab shogirdlar tayyorladi. U Buxoroda maxsus xonaqo qurdirib, o‘sha yerda shogirdlarga dars bergan. Hamadoni ta‘limotida vatanparvarlik g‘oyalari o‘z ifodasini topgan. Uni pir deb bilgan shogirdlaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo‘lib yetishgan ekanlar. Hamadoni ta‘limotidan O‘rta Osiyoda ikki tasavvuf maktabi-Yassaviylik va Naqshbandiylik kelib chiqadi.

O‘rta Osiyo hududida birinchi vujudga kelgan sufiylik oqimi Yassaviylikdir. Bu oqimga 1105 yilda Yassa (Turkiston) shahrida tug‘ilgan Ahmad Yassaviy asos solgan. Ahmad Yassaviy Buxoroda Yusuf Hamadoniydan ta‘lim olgach, yana ona shahri Turkistonga qaytib keladi va shogirdlar tarbiyasi masalasi bilan shug‘ullanadi. Madrasa va xonaqolar qurdiradi. Yassaviy ta‘limotining asoslari turkiy tilda yozilgan “Devoni Hikmat” asarida bayon etilgan. U o‘troq va ko‘chmanchi turkiy xalqlar orasida sufiylik ta‘limotini targ‘ib qilishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Ahmad Yassaviyning fikricha shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat bo'la olmaydi. Ular doimo bir-birini to'ldiradi. Bu yo'l kamolot yo'li bo'lib, inson hayotining asl mohiyatini tashkil etadi.

Yusuf Hamadoniyning yana bir shogirdi Abduxoliq G'ijduvoniy bo'lgan. Yassaviy bilan G'ijduvoni y shu darajada iqtidorli shogirdlardan bo'lishganki, keyinchalik ulardan biri "Yassaviya", ikkinchisi "Naqshbandiya" tariqatining asoschilari bo'lib yetishadilar. Xoja Abduxoliqning tarjimai holi, tug'ilgan va vafot etgan sanalari aniq. U 1103 yilda G'ijduvonda tug'ilib, 1179 yilda o'z vatanida vafot etadi.

Xoja Abduxoliq G'ijduvoni y Sharq falsafa tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning falsafiy dunyoqarashi tasavvufdagi Xojagon (Xojalar) xalqasida shakllandi. Agar bizgacha Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar"i meros bo'lib qolgan bo'lsa, Xoja Abduxoliq G'ijduvoni ydan "Risolayi Sohibiya" "Risolayi Shayxshshuyuk Xazrati Abu Yusuf Hamadoni" kabi asarlar meros bo'lib qolgan. Ammo bu asarlar hali yaxshi o'rganilmagan va keng xalq ommasi orasida targ'ib qilinmagan. Xoja Abduxoliq G'ijduvoni y ustozidan ko'p narsalarni o'rganar ekan, o'zi ham ko'p hollarda mustaqil fikr yuritib, ba'zi masalalarda o'z yo'lini shakllantirishga harakat qilgan.

Najmiddin Kubro (1145-1221 yy.) - tasavvuf ta'limotining O'rta Osiyodagi yirik vakillaridan biri. Sufiylikdagi Kubraviya oqimining asoschisidir. Xivada tug'ilib, Misr, Tabriz va Hamadonda ilm olgan. Ko'hna Urganchga qaytib, o'z ta'limotini rivojlantirib, shu yerda yangi sufiylik oqimiga asos soladi. U "Favoix al-Jamol va fovotix al-Jalol" ("Jamolining muattarligi va kamolotning egalari"), "As-usul al-ashara" ("O'nta qonun va qoidalar") nomli qator risola va asarlar yozib, o'z ta'limotini takomillashtirishga erishdi. Kubroviya tariqatining asosini 10 tadan iborat qonun-qoidalar tashkil etadi. Ularga asosan "tavba", "zuxd" ("mol-dunyodan voz kechish"), "tavakkal" ("Olloh yo'lida"), "qanoat", "uzlat", "doimiy zikr", "tavajjuz", "sabr", "muroqaba" ("kamolot topish") va "rizo" (xalqqa yetishish) kabi qoidalar kiradi. Kubroviya tariqati Yassaviya tariqatidan farq qilib, tarki dunyochilik rad etiladi. Unda kamolot yo'lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lish kerakligi ilgari suriladi. Bu ta'limotda vatanga, xalqqa bo'lgan muhabbat g'oyasi nihoyatda kuchli bo'lib, har qanday og'ir sharoitda ham xalq bilan birga bo'lish, vatan himoyasi uchun kurashish, uning mustaqilligini saqlash zarurligini da'vat qilinadi. O'z g'oyasiga sodiq Najmiddin Kubro vatan himoyasi yo'lida shahid bo'ldi va jasorat namunasini o'z muridlariga ko'rsata oldi.

Shunday qilib, tasavvuf Movarounnahr aholisining ma'naviy hayoti bilan chambarchas bog'langan ta'limot bo'lib, o'rta asrning xalqparvar adib va mashoyixlari uni chuqur bilishga va u orqali ommaga ziyo va ma'rifat tarqatishga intilganlar.

Me'morchilik va san'at

IX-XII asrlarda o'lkada markazlashgan yirik davlatlarning shakllanishi va ularning rivoji, davlatchilikning mustahkamlanishi, ma'naviy hayot, ilm-fanning rivojlanishigagina emas, balki moddiy madaniyatning ham rivojlanishiga asos bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Uzgan va Marv kabi shaharlarda saroylar, masjid, madrasalar, minoralar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar ko'plab qurila boshladi.

IX-X asr me'morchiligi uslublarini saqlanib qolganligini ko'plab masjidlar misolida ham kuzatish mumkin. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, somoniylar davridagi ko'pgina masjidlar o'z vaqtida arablargacha bo'lgan ibodatxonalarning masjidga moslashtirish asosida qurilgan. Ular bir xonali bo'lib, masjidning tomlari ustunga tayanib turgan. Masjidlarning tomi odatda gumbaz shaklida bo'lgan. Masjidlarda, ayniqsa, mehroblari shaklli, yozuvli qilib qirqilgan g'ishtlar, o'yma ganchlar va hatto tilla suvlar bilan bezatilgan. Bu davrga oid masjidlar to'g'risida so'z yuritilganda, Buxorodagi Mag'oki Attoron, Poykand masjidi, Termizdagi Chorustun, Shahrisoning Childuxtaron masjidlarini qayd qilish mumkin. Bu yodgorliklar O'rta Osiyoda diniy me'morchilikning rivojlanish yo'llarini kuzatish imkoniyatini berdi.

Saroylarning go'zalligini Termiz shahridagi saroy misolida ko'rish mumkin. Bu saroy to'liq ochib o'rganilgan. Saroy shahar mudofaa devorlaridan tashqarida, bog'lar orasida joylashgan va 10 gektarga yaqin maydonni ishgo'ol etgan. Saroy mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Saroy o'zining mahobatligi, serhashamligi va bag'oyat go'zal, nafis bezaklari bilan odamni o'ziga jalb qiladi.

Somoniylar davriga oid shahar va qishloq aholisining uylari to'g'risida hozir arxeologiya ancha ma'lumotlarga ega. Bu borada qadimiy Samarqand-Afrosiyob, Xorashkent-Kanka, Binkent, Termiz, Marv, Dehiston kabi o'nlab yodgorliklarda olib borilgan izlanishlarning natijasi diqqatga molikdir. Afrosiyobda bu davrga oid katta bir mahalla ochib o'rganilgan.

Somoniylar davridayoq yirik shaharlar bo'lgan Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Qoraxoniylar davrida yanada kengaydi. Bu shaharlar endi uch qismli-ark, shahrison, rabotdan iborat edi. Ularda yangidan-yangi hashamatli imoratlar paydo bo'lib, bu imoratlar o'z tuzilishi va naqshlari bilan ajralib turardi.

Qoraxoniylar hukmdori Shams-ul-Mulk Buxoro yaqinida saroy barpo etdi va bundan tashqari Hazara qishlog'i yaqinida Dingaron masjidini va uning yonida Barat-i-Malik nomi bilan mashhur bo'lgan karvonsaroy qurdiradi. Buxoro shahrida 1127 yilda Qoraxoniylar Arslonxon tomonidan mashhur imorat-Minorayi Kalon barpo etildi. Vobkentda XII asrning oxirida Buxoro sadri Abdulaziz II tomonidan qurilgan minorani, Jarqo'rg'onda (Surxondaryo viloyati) Qoraxoniylar tomonidan 1108-1109 yillarda barpo etgan minorani, shuningdek Buxorodagi Nomozgohni va Attoriy masjidini alohida ta'kidlab o'tish mumkin.

Qoraxoniylar davrida Samarqand shahrida ham ko'plab binolar barpo etildi. Afrosiyobdagi arxeologik qazilmalar shundan dalolat berib turibdi. Lekin mo'g'ullar istilosidan so'ng bu binolar vayronaga aylandi.

Termiz shahri XI-XII asrlarda ancha rivojlandi, yangi mustahkam mudofaa devori qurildi, bu yerda barpo etilgan Termiz hukmdorlari saroyi ayniqsa mashhurdir. Bu saroyni qazib ochgan arxeologlar turli idishlar bilan birga afsonaviy hayvonlar tasvirini ham topishdi. XI-XII asr boshlarida Xorazmda ham ko'pgina binolar qad ko'tardi, jumladan, Urganchdagi Faxriddin Roziy va Shayx Sharif maqbarasini, ko'plab karvon saroylarni, Buronqal'a, Nayifqal'a va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

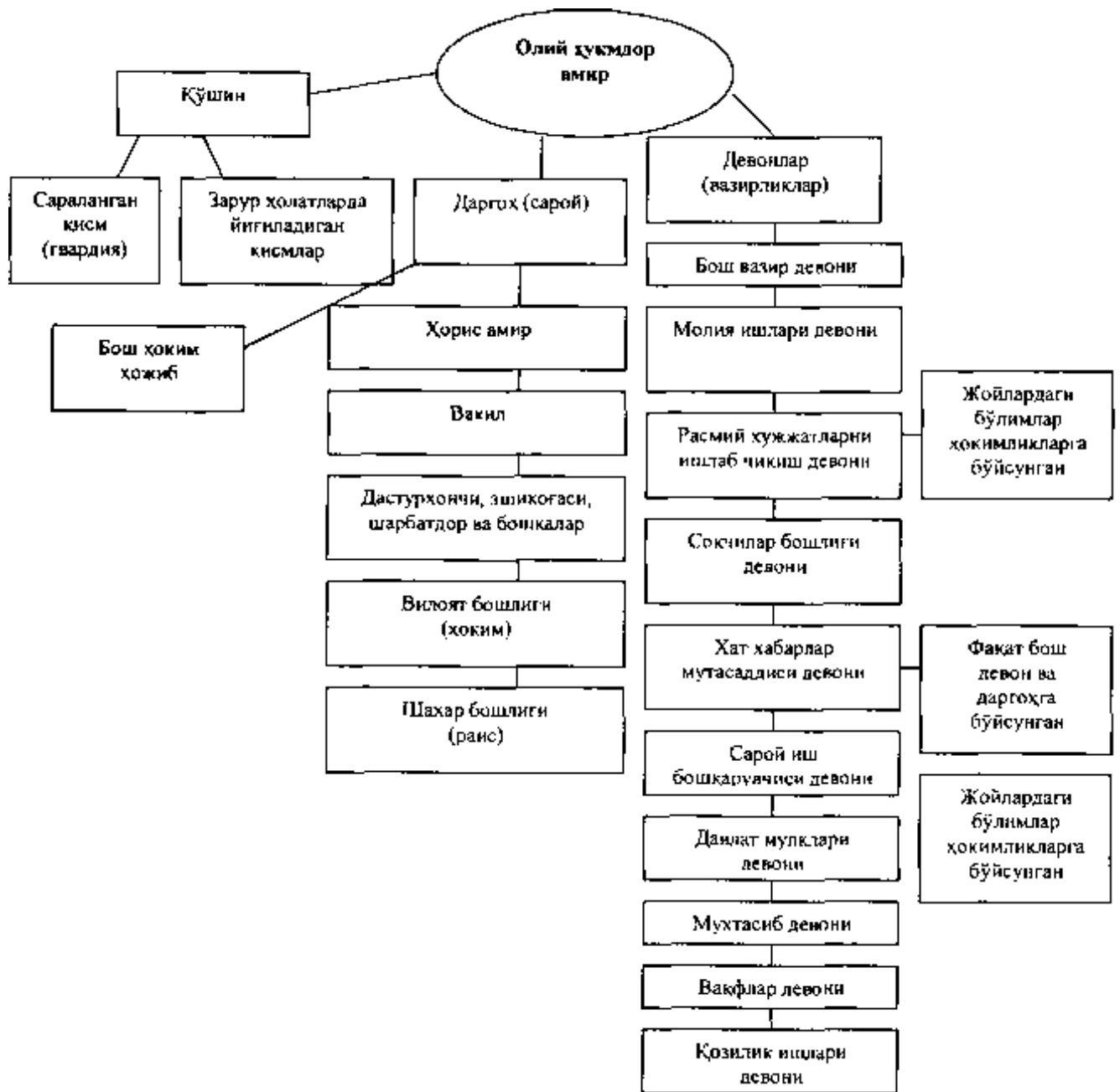
Bu me'morchilikdan tashqari bir necha suv inshootlarini qurish va unda yo'nilgan tosh, pishiq g'isht, suvga chidamli qurilish qorishmalaridan-bandlar, novlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar qurilgan. Bu inshootlar mamlakatda fan va ishlab chiqarishni g'oyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. 1,5 mln. m.kub suvni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan Xonbandi nomli suv omborining qurilishi

fikrimizning dalili bo'lib xizmat qiladi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, bunday suv inshootlarini qurish uchun suvning vertikal va gorizontal bosim kuchlarini hisoblab chiqish va tog'da qurilganligi uchun tez-tez yerning qimirlab turish kuchlarini ham matematik yo'llar bilan hisoblab chiqish lozim bo'lgan va bu ish muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

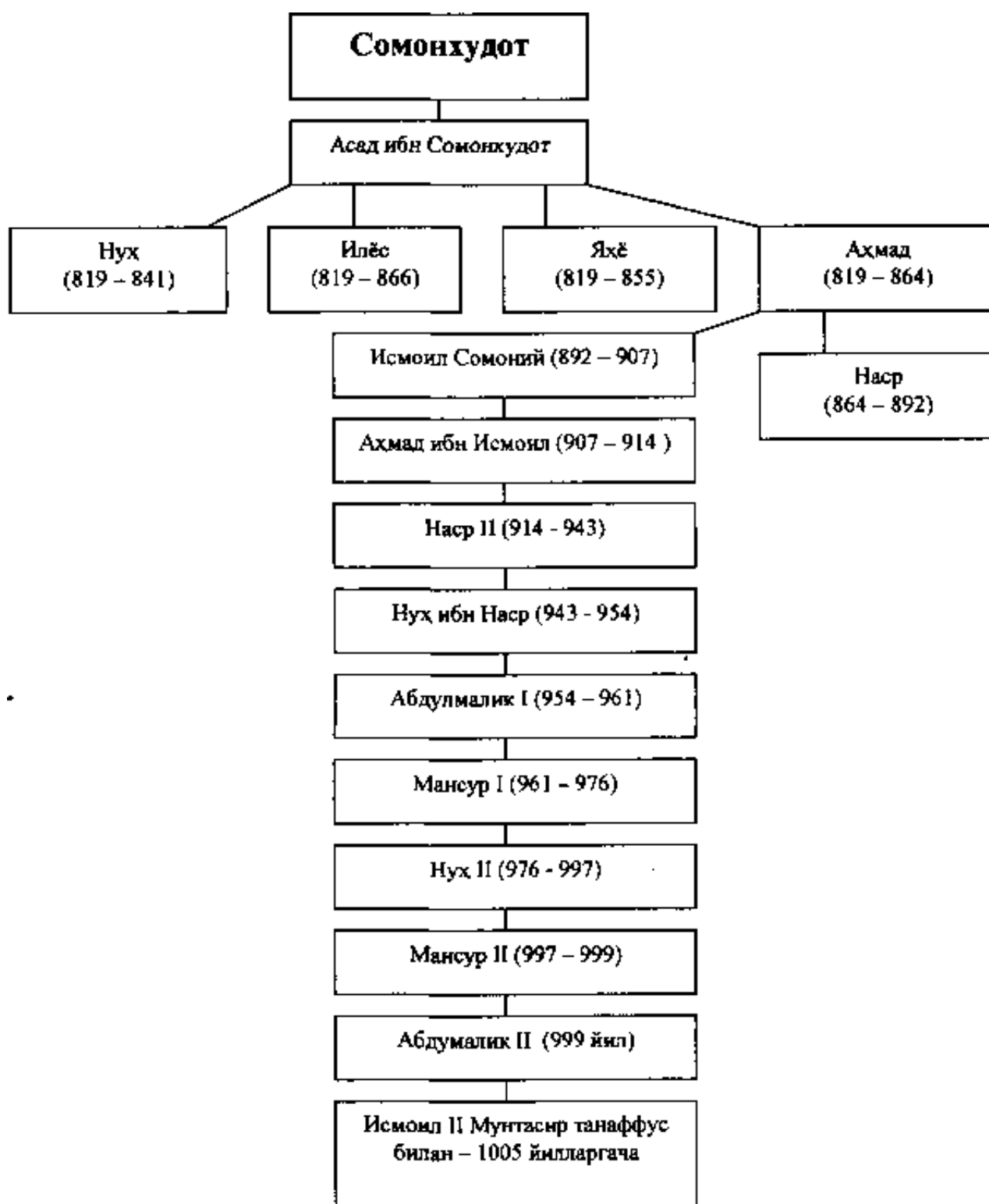
Bu davr me'morchiligi bilan bir qatorda unga bog'liq bo'lgan naqqoshlik va tasviriy san'at ham jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Imoratlarni o'ymakor ustunlar va to'sinlar, devorlarni esa bo'yoqli, ganchkor naqshlar bilan bezash keng rasm bo'la boshladi. Sekin-asta naqqoshlik san'atida ham ilgarigidek, odamlar va hayvonlarni tasvirlangandan ko'ra murakkab geometrik va gulli naqshlarga o'tila boshlandi.

Naqqoshlik san'ati qadimgi Termizda juda rivojlangan edi. Bu borada Hakim Termiziy maqbarasi davridan saqlanib qolgan o'yma naqsh parcha ayniqsa qimmatlidir. Unda Samarqand usulini eslatuvchi sebarcha shaklidagi o'ziga xos uslublar mavjuddir. Bu davrda xattotlik san'ati kitoblarni ko'chirishdagina emas, balki binolarni bezashda ham keng qo'llanila boshlandi.

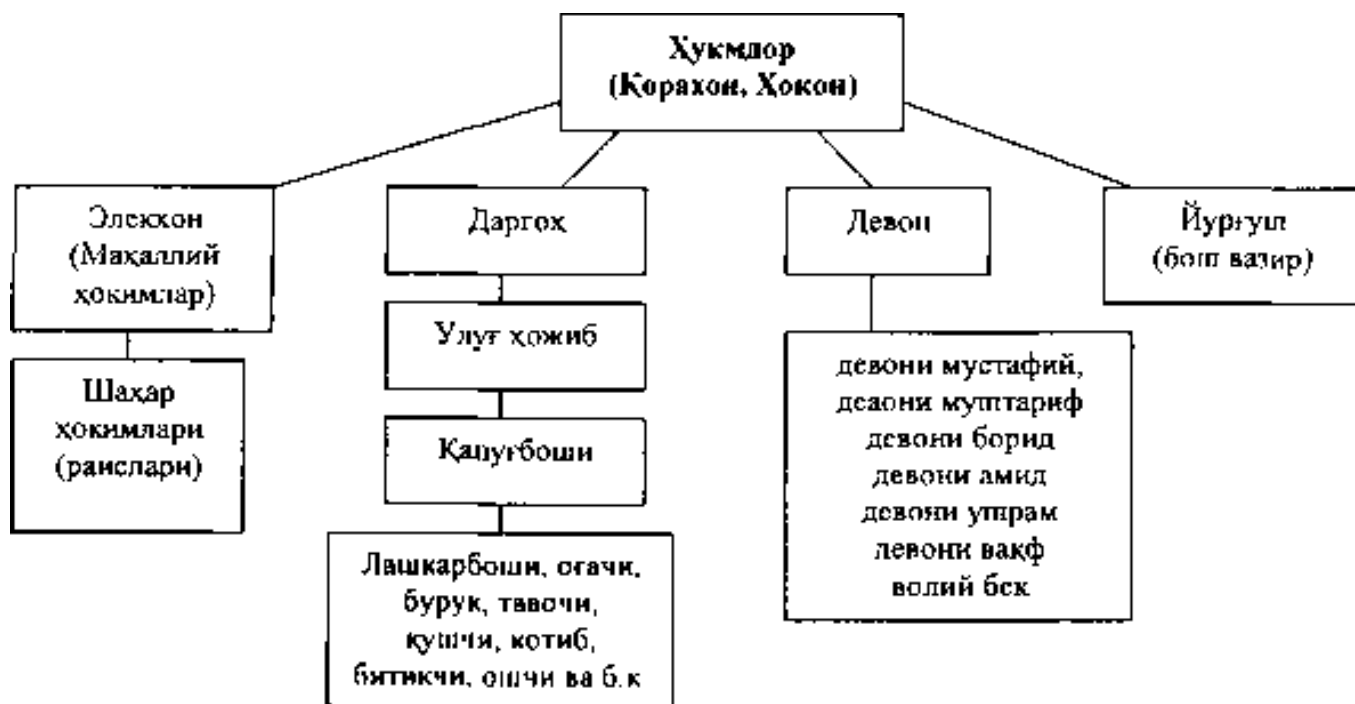
Somoniylar davlat boshqaruvi

Somoniylar sulolasi shajarasi
(hukmronlik qilgan shaxslar boyicha)

Qorahoniylar davlat boshqaruvi

Tohiriylar (821-873 yy.)	Somoniylar (819 -1005 yy.)
Tohir I ibn al Xusayn (821-822 yy.)	Axmad ibn Asad – Farg’ona hokimi (819-864 yy.)
Talxa ibn Tohir (822-828/830 yy.)	Nasr ibn Ahmad - avval Samarkand hokimi, so’ngra Movarounnahr hokimi sifatida (864 - 892 yy.)
Abdulloh ibn Tohir (828/830 - 844 yy.)	Ismoil ibn Ahmad (Ismoil Somoniy) (874 - 892 yy. - Buxoro, 892 - 900 yy. - Movarounnahr hokimi) 900 - 907 yy. - Davlat hukmdori
Tohir II ibn Abdulloh (844-862 yy.)	Ahmad ibn Ismoil (907-914)
Muhammad ibn Tohir (826-873)	Nasr ibn Ahmad (Nasr II) (914-943 yy.)
G’aznaviylar (977-1186)	Nuh ibn Nasr (943-954 yy.)
Sabuqtegin (977-997yy)	Abdumalik I (954-961 yy.)
Ismoil (997-998 yy.)	Mansur I (Mansur ibn Nuh) (961-976 yy.)
Mahmud G’aznaviy (998- 1030 yy.)	Nuh II (Nuh ibn Mansur) (976-997 yy.)
Muhammad (1030 yy.)	Mansur II (997 _ 999 yy.)
Ma’sud I (1030- 1041 yy.)	Abdumalik II (999 yy.)
Ali ibn Ma’sud ibn Mahmud (1049 yy.)	Abu Ibrohim Ismoil al Muntasir (tanaffus bilan 1000 - 1005 yy.)
Abdurrashid (1050- 1053 yy.)	Qorahoniylar (927 -1213 yy.)
Farruhzod ibn Ma’sud (1053- 1059 yy.)	Abdulkarim Sotuq Bug’rahon

	(vafoti - 955 yy.)
Ibroxim ibn Ma'sud (1059-1099 yy.)	Muso ibn Sotuq
	(vafoti - 992 yy.)
Ma'sud III (1099- 1115 yy.)	Sulaymon ibn Sotuq
	(?)
Sherzod (1115-1116 yy.)	Ali ibn Muso
	(vafoti - 998 yy.)
Arslonshoh (1116- 1119 yy.)	Ahmad ibn Ali
	(vafoti taxminan 1015-1018 yy. oral.)
Baxromshox (1119-1153 yy.)	Mansur Arslonshox
	(1015 - 1024 yy. oraligi)
Xisrovshoh (1153- 1160 yy.)	Ahmad II Tug'onxon
	(taxm. 1024 - 1026 yy.)
Xisravmalik (1160- 1186 yy.)	Yusuf Qodiron (1026- 1032 yy.)
Saljuqiylar (1040-1157 yy.)	Muhammad Ayn ad - davla (1041 yy.)
Tug'rulbek (1040-1063 yy.)	Ibroxim Bo'ritakin (1041 - 1068 yy.)
Alp Arslon (1063- 1072 yy.)	Nasr I ' (1068- 1080)
Jaloliddin Malikshoh, I (1072- 1092 yy.)	Xizrhon, Axmad ibn Xizrzon (1095 y. uldirilgan)
Maxmud I (1092-1094 yy.)	Ma'sud ibn Muxammadtegin, Horuntegin, Ibroxim, Xasantegin Mahmud ibn Muhammad (vafoti - 1141 yy.)
Rukniddin Berkiyuruq (1094-1104 yy.)	Ibrohim ibn Muhammad (vafoti - 1156 yy.)
Malikshoh II (1104-1105 yy.)	Jaloliddin Ali (vafoti - 1160 yy.)
G'iyosiddin Muhammad (1105- 1118 yy.)	Ma'sud II (vafoti - 1170 yy.)
Muiziddin Sanjar (Sulton Sanjar) - (1118—1157 yy.)	Muhammad ibn Ma'sud (vafoti - 1173/74 yy.)
1157 yildan - 1194 yilgacha faqat G'arbiy Eron va Iroqda hukmronlik qilishgan	Ibrohim IV (1178- 1204 yy.)
Xorazmshoh - Anushteginiylar (1097 - 1231 yy.)	Usmonhon (1204 - 1213 yy.)
Anushtegin (taxm. 1077 - 1097 yy.)	
Qutbiddin Muhammad	
Qutbiddin Muhammad (1097-1127 yy.)	
()lovuddin Otsiz (1127- 1156 yy.)	
El Arslon (1156-1172 yy.)	

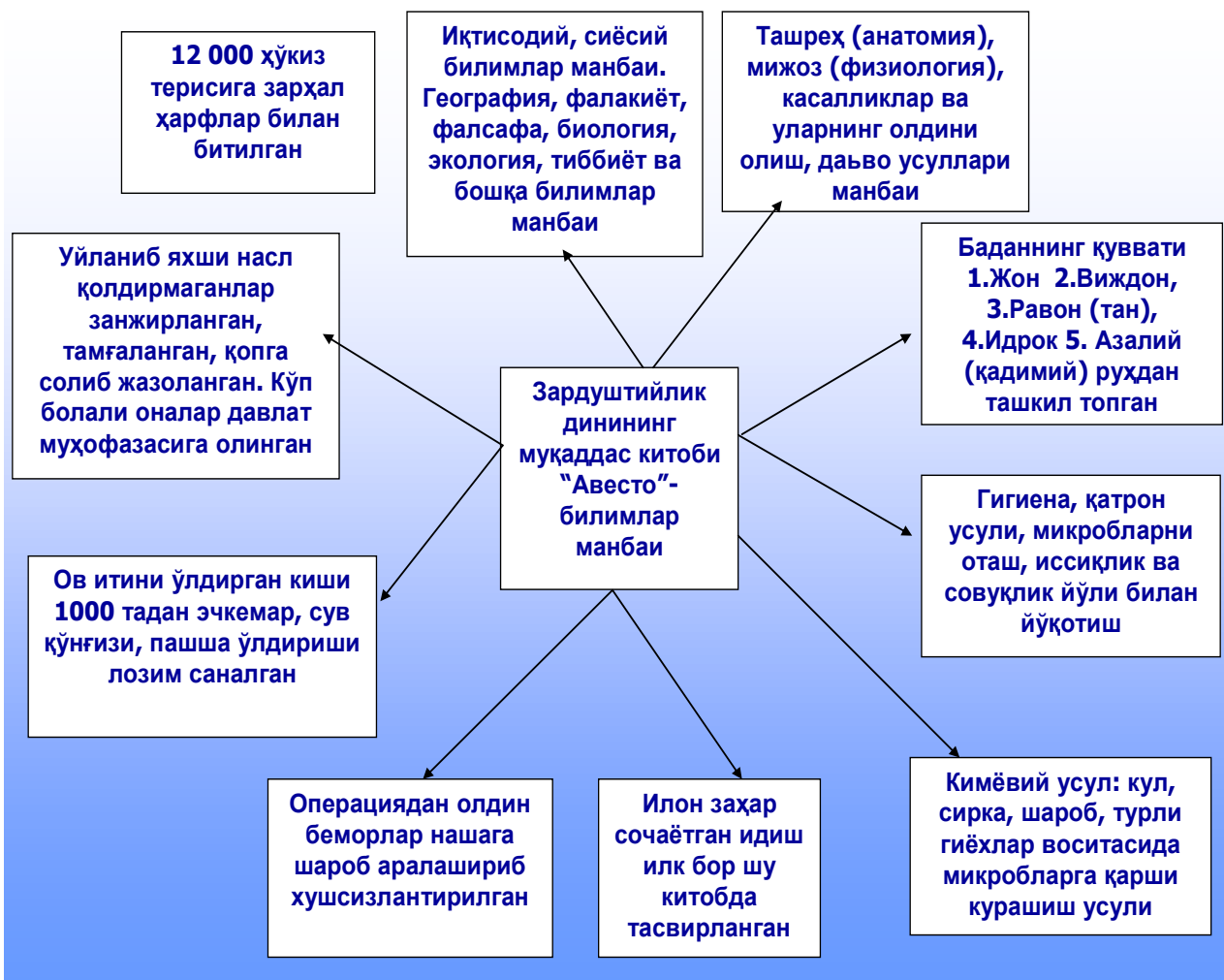
Olovuddin Takash (1172-1200 yy.) (shu davrda 1172 - 1193 yy. mobaynida inisi Sultonshox bilan xokimiyat borasida raqobat qilgan)	
Olovuddin Muxammad Xorazmshoh (1200- 1220 yy.)	
Jaloliddin Manguberdi (Mankburni) (1220- 1231 yy.)	

Mustaqil ishlash uchun savollar:

1. IX - XII asrlarda mavjud bo'lgan davlatlar tarixi haqidagi asosiy yozma manbalarni izohlab bering.
2. VIII asr oxiri IX boshlarida Movarounnaxr va Xurosonda siyosiy vaziyat qanday edi?
3. Abdullohning suv taqsimoti haqidagi qonuni haqida nima deya olasiz?
4. Somoniylar davridagi devonlar faoliyatini qanday izohlaysiz?
5. Mahmud G'aznaviy siyosiy faoliyatini qanday baholaysiz?
6. «Siyosatnoma» asari xaqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
7. Xorazmshoh - Anushteginiylar xalqaro munosabatlari qanday kechgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati:

1. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
3. Askarov A.A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
4. Buniyodov Z.M. Xorazmshoh - Anushteginlar davlati (1097 - 1231). - Toshkent, 1998.
5. Bosfort K.E. Musulmon sulolalari. - Toshkent, 2008.
6. Shoniyozov K.SH. O'zbek xalqining shakllanishi jarayoni. - Toshkent: "Sharq", 2001.
7. Nizomulmuluk. Siyosatnoma. - Toshkent: "Adolat", 1997.
8. O'zbekiston tarixi Prof. R.H.Murtazaevaning umumiy tahriri ostida.Toshkent. 2005.
9. Eshov B. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. - Toshkent: «Marifat», 2009.
10. Buyuk siymolar, allomalar. -Toshkent.: Meros (uch kitob), 1996,1998.
11. Uvatov U. Donolardan saboqlar.- Toshkent: Abdulla Qodiriy, 1994.
12. Usmon Orif. Baxovuddin Naqshband va uning ta'limoti haqida. - Toshkent: Universitet, 1993.
13. Nasafiy. Xoja Axmad Yassaviy. -Toshkent: Gofur Gulom nashriyoti, 1993.
14. Irisov A. Xakim ibn Sino.-Toshkent: "O'zbekiston", 1992.
15. Azizxo'jayev A..Davlatchilik va madaniyat.-Toshkent: "Sharq", 1997.
16. Z.Bunyodov. Markaziy Osiyoga doir tadqiqotlar.Xorazmshohlar - Anushteginlar davlati. Toshkent: 2012.

Адабиётлар

13. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. “Ўзбекистон овози” 2007 йил. 31 август
14. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. Т. “Ўзбекистон”, 1994.
15. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. “Шарқ”, 1998.
16. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т. “Ўзбекистон”, 1992.
17. Аҳмедов А. Аҳмад Фарғоний. “Мулоқот” 1997 йил, 6-сон, 49-51-бетлар.
18. Қаюмов А.П. Аҳмад Фарғоний. Т. “Ўқитувчи”, 1998.
19. Маънавият асослари Т. 1998.
20. Мозийдан таралган зиё. Имом ал-Бухорий Т. “Шарқ” 1998
21. Наршахий. Бухоро тарихи. Т. “Фан” 1966.
22. Норқулов Н. Беруний ва Хоразм. Т. “Фан” 1973.
23. Ўзбекистон тарихи. Олий ўқув юртларининг номутахассис факультетлари талабалари учун дарслик. Р. Муртазаева таҳрири остида. Тошкент, 2003.
24. Ўзбекистон тарихи. Т 2003.

4-mavzu. Mo‘g‘ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi-Vatan himoyachisi. O‘zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.

Режа:

1. Mo‘g‘ullar istilosi arafasida Xorazmshohlar davlatidagi ijtimoiy - siyosiy vaziyat.
2. Movarounnahrda mo‘g‘ullar bosqini va uning oqibatlarini.
3. Jaloliddin Manguberdi - Vatan himoyachisi va jasur sarkarda.
4. Mo‘g‘ul istilosidan so‘ng Chig‘atoy ulusidagi ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot.
6. Z.Buniyodov. Markaziy Osiyoga doyr tadqiqotlar. Xorazmshohlar - anushteginlar davlati. Toshkent: 2012
7. XIV asr II yarmida ijtimoiy siyosiy ahol. Amir Temurning siyosiy maydonga kelishi.
8. Markazlashgan davlat tuzish uchun kurash va Amir Temurning harbiy yurishlari.
9. Amir Temur saltanatidagi ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayot.

XII asr o‘rtalariga kelib Baykal ko‘li atrofi, hozirgi Mo‘g‘uliston hududlarida yashovchi turkiy va tungus-manjur qabilalarining ko‘pchiligi mo‘g‘ullar rahnomasi Yesugay bahodir ta‘siriga o‘ta boshlaydilar. Lekin unga qarshi turgan tatar, markit qabilalarni bo‘ysundirish osonlik bilan kechmaydi. Yesugayni tatarlar ziyofat paytida xiyonatkorona o‘ldirishgandan so‘ng, uning o‘g‘li bo‘lmish Temuchinning ta‘siri mo‘g‘ullar ichida ko‘tarila boshlaydi. Temuchin (1155-1227) (mo‘g‘ulcha, temir ustasi)-kuchli va tadbirkor, ayyor sarkarda bo‘lib, parokanda qabilalarni turli yo‘llar bilan o‘z qo‘li ostida mustahkam birlashtirgan shaxs edi. 1186 yilda u boshqa bir mo‘g‘ul sarkadasi Jamuxa yordamida o‘zining eski raqibi markitlarni bo‘ysundiradi. Ba‘zi ma‘lumotlarga ko‘ra bu g‘alabadan so‘ng mo‘g‘ul no‘yon (harbiy boshliqlar)lari va navkarlari uni olqishlab, mo‘g‘ul hukmdori-xon deb e‘lon

qilishgan. XIII asr boshida esa yana bir boshqa kuchli qabila tatarlar ustidan ham g'alaba qozoniladi. Temuchin 1203 yili kerayitlarning xoni O'ngxonni mag'lub etib, qo'ng'iroq va naymanlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatdi.

Mo'g'ullarni birlashtirish chog'ida Temuchin kuchli harbiy tuzilmani tashkil etdi. Unga ko'ra mo'g'ul qabilalari mingliklarga bo'lingan bo'lib, u butun bir boshli harbiy okrug vazifasiga to'g'ri kelar edi. Okruglar tepasiga sadoqatli kishilar qo'yilar edi. Temuchin juda intizomli, sadoqatli va o'ta jangovar harbiy tuzilmalarni yaratishga muvaffaq bo'ldi. Ularni boshqarishni esa avvalo, o'z o'g'illari-Jo'chi, Chig'atoy, O'gedey, Tuli, xotini Burte-fujen, safdoshlari Subutoy, Jebelarga topshirdi. O'z hokimiyatini to'liq mustahkamlab olgach Temuchin 1206 yili mo'g'ullarning umum qurultoyi (qurultoy halq hohishi degan ma'noni anglatgan)ni chaqiradi. Qurultoyda u oliy mo'g'ul hukmdori-xon deb tantanali e'lon qilinib, unga bosh shaman Teb-Tangriy "Chingizxon" degan faxriy nom beradi. Chingiz so'zi tarixchi Rashiddinning yozishicha, kuchli, buyuk degan ma'noni anglatadi.

Qurultoyda odat bo'yicha Chingizxon o'z tug'i-bayrog'ini ko'tardi, 10 ta lavozim joriy etib uni o'z yaqinlariga taqdim etadi. Sahrodagi Qoraqurum shahrini markaziy poytaxt deb belgiladi. O'z qo'li ostidagi mansablarni esa 3 toifaga bo'lib, ularga aniq vazifalarni bo'lib berdi. Ularga Boorgu, Muxali, Nayaa ma'sul bo'ldilar. U o'z qo'shinlarini ham isloh etdi. Butun Mo'g'uliston 95 ta harbiy-ma'muriy birlikka bo'lindi. Yangi mo'g'ul davlati-Yeke Mo'ng'ol ulus (buyuk mo'g'ul davlati) deb atala boshlandi.

Musulmon mamlakatlarining behisob boyliklari to'g'risidagi afsona-rivoyatlarni eshitib, tekin o'lja va boyish istagida bo'lgan mo'g'ul harbiy zodagonlari Chingizxon boshchiligida zimdan harbiy yurish qilish istagida turar edilar. Chingizxon davlati g'arbda Qipchoq cho'llari, qoraxitoylarning ko'chmanchi G'arbiy Lyao (Si Lyao) va xorazmshoh-anushteginiylar davlati bilan chegaradosh edi. Shubhasiz uning g'arbdagi eng yirik va kuchli qo'shnisi hamda raqibi buyuk Xorazmshoh-anushteginiylar davlati (1097-1231) edi.

Chingizxon o'zining yaxshi tizimga asoslangan ayg'oqchilar tarmog'i orqali Xorazmshohlar davlatidagi ushbu ahvoldan boxabar edi. Shuningdek, u ushbu qadimiy madaniyat va yuqori salohiyatga ega Movarounnahr ahlini osonlikcha bo'ysundirib bo'lmasligini ham yaxshi bilib, bo'lajak mahorabaga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi.

Chingizxon 1219 yili o'z o'g'illari boshliq 200 mingga yaqin asosiy harbiy kuchlari bilan anchadan beri puxta tayyorlangan Xorazmshoh-Anushteginiylar davlati ustiga harbiy yurishni boshladi.

Chegaradagi O'tror mustahkam shahar qal'a bo'lib, mo'g'ullarga olti oy davomida mardonavor qarshilik ko'rsatgan edi. O'tror hokimi Inalxon (G'oyirxon) qo'lida 20.000 chog'li suvoriy bo'lib, Xorazmshoh unga yordam tariqasida 50.000 kishilik "lashkari birun"ni ham yuborgan edi. Ammo, O'tror shahri o'z jasorati evaziga mo'g'ullar tomonidan butkul buzib tashlandi. Buxoro yo'nalishida ketayotgan Chingizxonga esa Zarnuq (Zerinh) va Nur qal'alari jangsiz taslim bo'ladilar.

Chingizxon 1220 yilning fevral oyi boshlarida (ba'zi adabiyotlarda 7 fevralda deyiladi) Buxoroga yurish qildi. Buxoroliklar qattiq qarshilik ko'rsatishlariga qaramay shahar mo'g'ullar tomonidan egallandi. Shu yilning mart oyida Chingizxon qo'shmlari Samarqandni vama'l qilib qattiq janglardan so'ng uni ham egalladilar. Har ikkala shahar shafqatsiz talon-taroj qilindi.

Chingizxon yozni Nahshabda o'tkazib, 1220 yilning kuzida Termizga yurishni boshlaydi. Termiz Hindiston va O'rta Osiyo savdo yo'llari tutashgan bir qulay yerda joylashgan bo'lib, uning Amudaryo sohiliga tutashgan qal'asi o'z vaqtida mustahkam ravishda barpo etilgan edi. Termiz hokimi Faxriddin xabash mo'g'ullar bosqiniga mardonavor turib javob berishga qaror qildi. Mudofaaning o'n birinchi kuni shahar egallandi. Shahar butkul talon-taroj qilinib, xonavayron etildi.

Movarounnahrning asosiy qismlari-Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo vodiylari, Buxoro vohasi, Shosh va Farg'ona vodiysi egallangach, Chingizxon endilikda o'zining asosiy e'tiborini Xorazmshohlar davlatining markazi Xorazm o'lkasiga qaratdi. Bu yurishga o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'ktoy (Ugedey)larni masul qildi. Ayniqsa, xon musulmon Sharqining eng katta shahri bo'lmish, madaniyat, savdo gullab yashnagan boy-badavlat qadimgi Urganch (Gurganj) istilosiga katta ahamiyat bilan qaradi. Ushbu yurish 1221 yilning boshida boshlandi. Bu janglarda Xorazmlik mashhur alloma, faylasuf va olim, "Kubroviya" tariqatining asoschisi Ahmad ibn Umar Abul Janob Najmiddin al-Kubro al-Xeva'iy (1145-1221 yy.) ham faol qatnashdi. O'ziga "YO Vatan, yo sharofatli o'lim" degan g'oyani shior qilib olgan bu 76 yoshdagi buyuk shayx qahramonona tarzda jang qilib, o'lim oldidan mo'g'ul navkariga tashlanib uni avval halok qilib, shahid bo'ladi.

Jaloliddin Manguberdi - yurt himoyachisi.

Jaloliddin og'ir bir paytda Movarounnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan, imperiya qo'shini yakson qilingan, amirlarning bir qismi xoinlik yo'liga, qolgani o'z joni-mulkini asrash yo'liga tushgan, sulton mamlakatni o'z holiga tashlab qo'yan, o'zaro sarosima va tahluka hukm surgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo'ldi. Jaloliddin shunday bir og'ir vaziyatda, Vatan va xalq erki uchun kurashib, mo'g'ullarga qarshi 11 yil kurash olib bordi. 14 marotaba mo'g'ullarga qarshi ot surib, uning 13 tasida g'oliblikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi. Urganch qamali arafasida Jaloliddin 300 ta kishisi bilan yashirincha Xorazmni tark etadi va 16 kun ichida Xorazmdan Xuroson yerlaridagi Niso qo'rg'oni atrofiga yetib keladi. Chingizxon sulton o'g'illarining Xorazmga qaytganliklaridan xabar topgach agarda ular Xurosonga chekinmoqchi bo'lsalar, ularga qarshi chiqadi degan maqsadda o'z qo'shinidan Xurosonning har yeriga pistirmalar qo'yadi. Jaloliddin Niso yaqinida o'zining 300 ta askarlari bilan mo'g'ullarning 700 kishilik otryadini zarbaga uchratadi. Mo'g'ullar batamom mag'lub etiladi.

U 1221 yilning fevralida Jaloliddin G'aznaga kirib keladi. Bu yerda uning xizmatiga Sayfiddin O'g'roq al-Xalajiy, Balx hokimi A'zam Malik, afg'on qabilalari sardori Muzaffar Malik va qarluqlar rahbari al-Hasan qarluq o'z qo'shinlari bilan qo'shiladilar. Jami qo'shinning soni tarixchilarning xabariga ko'ra 90-130 ming kishi atrofida bo'lgan. Chingizxon Jaloliddinning kuch-qudratini oshib borayotgani va mo'g'ullar undan Qandahorda zarbaga uchraganligidan g'azablanib, no'yon Shiki Xutuxu boshchiligidagi qo'shinni uning ustiga yuboradi. U 1221 yilning kuzida Jaloliddin yerlariga yaqinlashib keladi. Bu vaqtda mo'g'ullarning Tekechuk va Molgor boshchiligidagi ilg'or guruhi Chorikordan shimolroqdagi Valiyon qo'rg'onini qamal qilishni boshlagan edi.

Jaloliddin bir hamladayoq mo'g'ullarni zarbaga uchratishga muvaffaq bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullarning 1000 dan oshiq kishisi halok bo'ladi. Ko'plab tarixchilar jumladan, ibn al-Asir, Juvayniy, Rashiddin bu jangga yuqori baho bergan edilar. Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi muhim janglaridan biri 1221 yilning kuzida

shimoliy Afg'onistonning Lagar daryosi bo'yidagi Parvona dashti yaqinida bo'lib o'tadi. Birlashgan qo'shinga shaxsan Jaloliddinning o'zi lashkarboshilik qilib, o'ng qanotga Amin Malik, chap qanotga Sayfiddin O'g'roq boshchilik qilishadi. Mo'g'ullar jon-jahdlari bilan kurashga kiradilar. Hatto Shiki Xutuxuning buyrug'i bilan Jaloliddin qo'shiniga xavf tug'dirish maqsadida har bir mo'g'ul askari orqasiga tulup o'tkazib ham qo'yishadi. Parvona jangi mo'g'ullarning mutlaq mag'lubiyati bilan tugab Shiki Xutuxu qolgan qutgan qo'shini bilan Chingizxon huzuriga bazo'r qochishga ulguradi.

1221 yilning 25 noyabri, payshanba kuni (hijriy 618 yil shavval oyining sakkizinchi kuni) Sind daryosi bo'yida uch kun davom etgan hal qiluvchi jang boshlandi. Bu jangda mag'lubiyatga uchragan Jaloliddin oti bilan suvga sakrab, daryoning narigi beti-Hindiston tomonga suzib o'tadi.

Hindistonda Jaloliddin 1223 yilning oxirlarigacha bo'lib, xorazmshohlarning azaliy mulki bo'lgan Iroq va Eronni o'z izmiga kiritish maqsadida yo'lga o'tlanadi. O'z o'rniga noib etib, taniqli sarkarda Jahon polvon O'zbekni qoldirib ketadi. Jahon polvon to 1229 yilgacha Hindiston mulklarini boshqarib, so'ngra Jaloliddin huzuriga Iroqqa qarab ketadi va uning harbiy yurishlarida yelkadosh bo'lib xizmat qiladi.

Jaloliddin murakkab va ziddiyatli davrda yashadi. Shubhasiz u o'z davrining farzandi edi. U qo'shinlarining ko'plab harbiy yurishlar vaqtida talonchilik, zo'ravonlik qilishlariga gohida ko'z yumdi, xonavayronchilik keltiruvchi ishlarga bosh qo'shdi. Bu esa Eron, Ozarbayjon, Iroq, Gurjiston ahlida salbiy fikrlarning ko'payishiga, noroziliklarning kuchayishiga ham olib kelgan. Lekin nima bo'lganda ham Jaloliddin Manguberdi o'zining asosiy maqsadi mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashish ekanligini yodida saqladi. Bu kurashda u yon-atrofdagi musulmon xukmdorlarining qo'llab quvvatlashlariga umid bog'lagan edi. Lekin ko'p holda ular bilan umumiy til topa olmasligi, uning tashqi siyosat borasidagi zayif tomonidan dalolat berar edi. O'z vaqtida turk, arab, musulmon hokimlari uning xokimiyati Yaqin Sharqda kuchayib ketishidan xavfsirashar, u bilan ittifoq tuzishni hohlashmas edi. Ularning ba'zilar hatto mo'g'ullar bilan ochiqdan-ochiq yaqinlashish tarafdori edilar. Ayniqsa, Xilat qal'asining Jaloliddin tomonidan egallanishi unga da'vogar hokimlarning izzat-nafsini toptagan edi. Jaloliddin unga qarshi ittifoq vujudga kelganidan xabardor bo'lsa-da, har holda, hech bo'lmaganda uni turkiy hukmdorlar qo'llaydi deb yanglishgan edi.

1230 yil 10 avgustida Ko'niya sultoni, Xims hokimi, Halab hokimi, Mayafiriqin hokimi va Baynas hokimlarining birlashgan ittifoqi Jaloliddinni mag'lub etadi. Ismoililar esa butkul xoinlik yo'lini tutib Jaloliddinning mag'lubiyati to'g'risida mo'g'ullarga yashirin noma ham yuboradilar. Jaloliddin mag'lubiyatidan foydalangan mo'g'ullar uning Ozarbayjonning Mug'on, Shirkabutdagi qo'shin yig'ishi mumkin bo'lgan joylariga qo'qqisdan zarba berishadi. 1231 yil bahorida u Ganjaga kelib, barcha gina-kudratlarini unutib, yana mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzish uchun musulmon hukmdorlariga murojaat etdi. Lekin uning taklifi javobsiz qolib ketdi. Shunda Suriyadagi Amida qal'asi hokimi uni o'z oldiga chorlaydi. U Iroqqa borib yana qo'shin to'plamoqchi bo'ladi va

Mayafariqin (Hozirgi Turkiyaning Silvan viloyati) yaqinida Ayn-ad-dar qishlog'iga keladi. Ushbu tog'liq qishloqda u kurdlar qo'liga tushadi. O'zini sulton deb tanishtirgandan so'ng uni kurdlar o'ldirishga jazm etmaydilar. Uni tegishli joyga yetkazib qo'yish evaziga mukofot va'da qiladi. Lekin kurdlar rahbari xonadonidan joy olgan horib-tolgan Jaloliddinni, boshqa bir kurd kishisi o'lgan inisi xuni evaziga

o'ldiradi. Bu voqea taxminan 1231 yilning avgust oyi 17-20 sanalari oralig'ida ro'y beradi.

Mo'g'ullar istilosidan keyingi siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xo'jalik ahvoli

Mo'g'ullar istilosidan so'ng Movarounnahr, Xorazm, Xurosonning gullab-yashnagan dehqonchilik vohalari tamomila halokatga uchradi. Sharqda dong'i ketgan qadimiy va obod shaharlar, jumladan Samarqand, Buxoro, Urganch, Xo'jand, Marv, Termiz, Balx, Nishopur va boshqa shaharlar xarobazorga aylantirildi. Marvdagi mashhur suv bilan shaharni ta'minlovchi-Sultonband, Balxob daryosidagi Bandi amir, Samarqand shahrini suv bilan ta'minlaydigan yagona to'g'onlarning hammasi Chingizxon buyrug'iga ko'ra buzib tashlandi. Jumladan Balx va uning atroflari 6 oy mobaynida suv ofatini boshdan kechiradi. Samarqandning asosiy aholisi, buxoroliklarning ko'pchiligi, Urganch va Marv kabi ulkan shaharlar ahlining barchasi ona shaharlarini yo tark etdilar yoki qirib tashlandilar. Istilochilar ilk bora yuqori madaniyatli aholining ilm-fan, me'morchilik sohalaridagi yutuqlarini, yuksak darajadagi hunarmandchilik, tijorat, sug'orma dehqonchilikni shu o'lkaga kelib ko'rdilar.

Mahalliy aholi-hunarmand, dehqon, chorvador, kim bo'lishidan qat'iy nazar umum hashar ishlarida qatnashishi va tekinga ishlab berishi shart edi. Mo'g'ullarning ichki xo'jalik hayotni savdo-sotiq sohasini bir oz jonlantirish borasidagi chiqargan past qiymatli tangalari aholi ichida o'z o'rnini topmadi. Aksincha, zo'rlik po'pisaga qaramay, 1232 yildan boshlab Samarqandda pul muomalasi tugatildi, savdo-sotiq ayriboshlov darajasiga tushib qoldi. Farg'ona, Shosh, Termiz va boshqa viloyatlarda mo'g'ul istilosidan so'ng pul zarb etish o'z-o'zidan tugagan edi. Natijada tez orada Movarounnahrda pul muomalasi butkul izdan chiqdi.

Mislsiz jabr zulm, aholining xo'rlik va qashshoqlik domiga tashlanishi, soliqlarning haddan ziyod o'sishi, mehnatkash aholining tinka madorini quritib yubordi. Aholi ichida mo'g'ullarning zo'ravonligi va istibdodiga qarshi norozilik harakati tobora kuchayib, bu norozilik ayniqsa, 1238 yilgi Mahmud Tarobiy qo'zg'olonida o'z aksini namoyon qildi. Bu ozodlik qo'zg'oloni 1238 yil Buxorodan uch farsah (taxminan 18-21 km) uzoqlikdagi Tarob qishlog'ida boshlandi. Bu qo'zg'olonda mo'g'ullar va mahalliy zodagonlar zulmidan ahvoli og'irlashgan hunarmand, dehqon va kambag'al aholi ayniqsa faol qatnashadi. Qo'zg'olonga esa asli Tarob qishlog'idan bo'lgan g'alvir yasovchi hunarmand usta Mahmud Tarobiy boshchilik qiladi. Afsuski, qo'zg'olon shafqatsizlarga bostiriladi.

XIII asrning ikkinchi choraklaridan boshlab, mo'g'ullarning ichida ham endilikda ma'lum siyosiy nizolar, parokandaliklar kelib chiqqa boshlaydi. 1241 yilga kelib bosib olingan Rusiya, Volga bo'yi, Ural va boshqa yerlardan Oltin O'rda davlati tashkil topadi. Mo'g'ullar 1256 yili Xulagu boshchiligida Eron, Kurdiston, Iroq va Yaqin Sharqning boshqa yerlariga hujum qiladilar. Mo'g'ul xonlari o'rtasida oliy hukmdorlik uchun kurash avj oladi. Ayniqsa, buyuk hoqon Guyukxonning (1246-1249) o'limidan so'ng bu kurash keskin kuchayadi. 1251 yili hokimiyat tepasiga Botuxon va Berkaxonlarning qo'llab-quvvatlashlari bilan Tulining to'ng'ich o'g'li Munqa (1251-1259) ulug' xon sifatida saylanadi. U dastlab Chig'atoy ulusini mulk sifatida tugatadi va uni Botuxon bilan bo'lib oladi. Keyinchalik Munqaning o'limidan so'ng Chig'atoyning nevarasi Olg'uxon (1261-

1266) Oltin O‘rdaga qarshi kurashib, Chig‘atoy ulusini qayta tiklashga muvaffaq bo‘ladi.

XIII asrning II-yarmi va XIV asr I-yarmidagi madaniy hayot

XIII asrning II-yarmida XIV asr I-yarmida xo‘jalik, iqtisodiy hayotdagi siljishlar, savdo-sotiqning rivojlanishi, qolaversa Chig‘atoy mo‘g‘ullarining tobora o‘troq hayotga moslasha borishi, bosqinchilik vaqtida tanazzulga yuz tutgan madaniy hayotning nisbatan jonlanishiga olib keldi. Avvalo shaharsozlik bilan bog‘liq binokorlik va me‘morchilik yo‘lga qo‘yila boshlandi. Mahalliy diniy ulamolar va dunyoviy zodagonlar, gohida mo‘g‘ul zodagonlarining ba‘zilari qurilish ishlariga homiylik qila boshlashdi. Me‘morchilikda alohida o‘rin tutgan ganchkorlik, g‘isht o‘ymakorligi, koshinpazlik, me‘moriy xattotlik qayta tiklandi. Movarounnahr, Xorazmda mahalliy binokorlar ishtirokida xonaqo, maqbara, masjid, madrasa, saroy, minoralar qad ko‘tara boshladi. Shu davrlarda barpo etilgan ko‘pgina me‘moriy obidalar u yoki bu ko‘rinishda hozirgi kunlarga yetib kelgan.

Jumladan, Buxorodagi Sayfiddin Boharziy maqbarasini birinchilardan barpo etilgan me‘moriy bino sifatida ko‘rish mumkin. Taniqli buxorolik shayx Sayfiddin Boharziy nufuzli diniy ulamolardan biri bo‘lib, u 1258 yili olamdan o‘tgan edi. Uning qabri ustida tez orada katta maqbara va honaqa barpo etildi. 1333 yili Buxoroda bo‘lgan arab sayyohi ibn Battuta ushbu maqbaraga yuqori baho bergan edi. Shuningdek, mana shu davrlarda barpo etilgan Buxorodagi Qusam ibn Abbos maqbarasi ziyoratxonasi, Xo‘ja Ahmad maqbarasi, Qo‘hna Urganchdagi Najmiddin Qubro va To‘rabekxonim maqbarasi, masjid va 2 ta baland minoralar (minoraning hozirgacha saqlangan qismi 62 metrni tashkil etadi, minoralarning bittasi XX asr boshlarida qulab tushgan), Xo‘janddagi Duvaxon maqbarasi (keyinchalik vayron bo‘lgan) va boshqalarni tilga olib o‘tish mumkin. Qarshidagi buzilib ketgan saroy, Ma’sudbek hukmronligi davrida (1238-1289) Buxoroda barpo etilib, 1000 tacha talabaga mo‘ljallangan “Ma’sudiya”, “Xoniya” madrasalari va boshqalar to‘g‘risida manbalarda ma’lumot berib o‘tiladi.

Ko‘rilayotgan davr binokorligi va me‘morchiligida pishiq g‘isht, koshin, parchin, me‘moriy o‘ymakor g‘ishtlar hamda ganch va ohak, pista ko‘mir, qumlardan tayyorlangan maxsus qorishmalar kabi qurilish mahsulotlaridan ham binolarni qurishda hamda ularni me‘moriy jihatdan bezashda keng foydalaniladi. Monumental binolarning aksariyati esa bir yoki ikki gumbazli, toqu ravoqli va peshtoqli bo‘lgan. Naqshinkor g‘isht, koshinlar, kitoba (lavha) bilan naqsh berish an‘analari davom ettirilgan. Shuningdek naqshlarning turli-tuman, guldor bo‘lishi, o‘ymakor amaliy san‘at qayta tiklanganligidan ham darak berar edi. Kulolchilik, misgarlik, zargarlikda ham naqsh bilan ishlov berish holati avj oladi.

Shubhasiz, Chingiz O‘rdalarining bosqini Movarounnahr va Xuroson ilm fan, adabiyot o‘choqlariga katta zarba bo‘lib tushadi. XIII asr-XIV asr oxirlariga qadar mo‘g‘ullar qadami yetmagan yoxud ularning ta’siri kam bo‘lgan Dehli sultonligi, janubiy Eron, Kichik Osiyo, qisman Suriya va Misrda ilm-fan, ma’rifat, adabiyot taraqqiy eta boshlagan edi. Faqatgina XIV asr oxiri- XV asr boshlariga kelibgina ma’rifat, madaniyat o‘choqlari yana Movarounnahr va Xurosonga ko‘chadi.

Buyuk davlat arbobi va mahoratli sarkarda Amir Temur 1336 yil 9 aprelda (hijriy 736, sha‘bon oyining 25 kunida) Keshga qarashli Xo‘ja Ilg‘or (hozirgi Yakkabog‘ tumani) qishlog‘ida barlos beklaridan biri Amir Tarag‘ay ibn

Barqal oilasida dunyoga keldi. Onasi Takinaxotun Keshning obro'li bekalaridan biri bo'lgan.

1360-1361 yillarda Mo'g'uliston hukmdori hoqon Tug'luq Temur Movarounnahrning ichki hayotiga rahna sola boshlaydi. Uning bosqinchilik tadbirlari O'rta Osiyolik mustaqil hukmdorlarga ma'lum bo'lganidan keyin ular sarosimaga tushib qolganlar. Shular qatoriga Kesh amiri Hoji Barlosni ham kiritish mumkin. Tug'luq Temur Xo'jandni ishg'ol etish niyatida Sirdaryodan o'tganidan so'ng Movarounnahr amirlari va Hoji Barlos qo'rquvdan o'z jonlarini xalos etish uchun Amudaryodan o'tib Xurosonga ketib qoldilar.

1360-1370 yillarda Movarounnahr siyosiy hayotida Amir Temur bilan bir qatorda ta'sir o'tkazgan shaxslardan yana biri Amir Qozog'onning nabirasi amir Husayn edi. Balx va uning atrofidagi yer-mulklar uning tasarrufida edi. Amir Xusayn bilan Sohibqiron Temurning bir-birlari bilan juda yaqinlashgan va yaxshi munosabatda bo'lgan davrlar 1361-1365 yillarni o'z ichiga oladi.

1366-1370 yillar oralig'ida Amir Temur o'z e'tiborini ichki ishlarga qaratdi. Amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi ziddiyatlar 1370 yilda Husaynning o'ldirilishi va Amir Temurning taxtga o'tirishi bilan yakunlandi. Movarounnahrning amaldagi xoni Chingizxon avlodiga mansub bo'lgan Suyurg'atmish qo'lga o'tdi. Davlat boshqaruv tizimi esa Movarounnahr amiri nomini olgan Amir Temur qo'lida qoldi, hamda Kesh shahridan Samarqandga ko'chib, uni o'z davlatining poytaxtiga aylantirdi.

Amir Temurning Movarounnahrda birlashtirish siyosati boshlangan edi. U Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida turgan yerlarni o'ziga bo'ysundirib, o'ziga itoat ettirdi. Farg'ona, Shosh viloyatlarini o'z tasarrufiga kiritish unga qiyin bo'lmadi. Sirdaryoning quyi oqimidagi Oltin O'rdaga qarashli erlarni egallashda u bu yerlardagi ichki sulolaviy urushlardan foydalandi.

Amir Temurning harbiy yurishlari tarixda "uch yillik" (1386-1388) "besh yillik" (1392-1396) "yetti yillik" (1399-1405) urushlar deb nom olgan. Temur 1381 yilda Hirotga yurish qiladi. Bu davrda Hirotni kurdlar sulolasi boshqarar edi. Ularning hukmdori G'iyosiddin Pir Ali Temurga qattiq qarshilik ko'rsatmadi. Lekin 1383 yilda Hirotga qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olon bostirildi va kurdlar sulolasi qulashi bilan sardadorlarning so'nggi hokimi bo'lgan Ali Muayyod ixtiyoriy suratda o'z yerlari va hokimiyatini Temurga topshirdi. XIV asrning 80-yillari o'rtasiga kelib butun Xuroson Amir Temur ixtiyoriga o'tdi. "Uch yillik" urush davrida Amir Temur Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G'ilonni bo'ysundiradi. Shundan keyin u Kavkazga yurish boshlab, Tiflis, Arzirim va Van qal'asini egalladi.

Amir Temur 35 yil davomida harbiy yurishlar qiladi. Bu yurishlar natijasida u buyuk davlat tashkil qilishga erishdi. Uning tarkibiga Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, hozirgi Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Janubiy Rossiya, Kavkaz va G'arbiy Osiyoning bir qator mamlakatlari kiradi. Amir Temurning muvaffaqiyatiga avvalo uning nodir harbiy iste'dodi sabab bo'ldi. Amir Temur qo'shinida qat'iy tartib va intizom o'rnatilgan edi. Har bir jang rejasini va barcha qismlar uchun yo'l-yo'riqlarni o'zi ishlab chiqardi. Uning harbiy iste'dodi Anqara yaqinida Sulton Boyazidga qarshi jangda ayniqsa yorqin namoyon bo'ldi. Armiyaning yuragini va qo'mondonlik o'zagini barlos urug'i vakillari tashkil etardi. Shu davr voqealarining shohidi bo'lganlarning guvohlik berishicha barloslar harbiy qo'nimsizlikka nihoyatda chidamli, yoydan o'q uzishga juda usta, o'z hukmdorlariga sodiq va sabr-toqatli bo'lganlar.

Sohibqiron Amir Temur o'ziga voris va taxt valiahdi etib nevarasi Pirmuhammad Jahongirni vasiyat qilib qoldiradi. Amir Temur barpo etgan buyuk saltanat (jami o'z ichiga 27 ta o'lka va viloyatlarni jam etgan) garchi Temurning mahorati va kuch-qudrati ila mustahkam turgan bo'lsa-da, lekin u ichki jihatdan siyosiy ancha zaif, umumiyqisodiy asosga ega bo'lmagan edi. O'g'illar, nabiralarga mamlakatni qism-qismlarga bo'lib berilganligi va suyurg'ol tartibi ham Temurning davlati parokandaligini kuchaytirar edi. Temur jasadi Samarqandda dafn etilishi va motam marosimlari tugamasdanoq, toju-taxt uchun shahzodalar o'rtasida o'zaro kurash kuchayib ketdi.

1405-1406 yillarda Xalil Sultonning Shohruh, Pirmuhammad qo'shinlari bilan Movarounnahr taxti uchun bir necha bor harbiy to'qnashuvi sodir bo'ladi. Butun Temur saltanati o'zaro toju taxt kurashlari domiga tortiladi. Yagona hisoblangan saltanat Shohruh boshqarayotgan Xuroson, Balxdan to Hind yerlarigacha bo'lgan yerlarga hokim Pirmuhammad, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq tasarrufida bo'lgan Mironshoh va uning avlodlari (Umar Mirzo, Abu Bakr) yerlariga bo'linib ketdi. Movarounnahr Xalil Sultonga rasman qarashli deb hisoblansa-da, Turkiston, O'tror, Sayramda Amir Berdibek, Farg'onada esa Amir Xudoydod hukmronlik qilishar edi. Barcha Temuriylarni saltanatning yuragi bo'lmish, Movarounnahrni egallash istagi tark etmas edi.

1409 yil boshida esa siyosiy vaziyat yanada keskinlashadi. Amir Xudoydod shu vaqtda Xalil Sultonni Samarqand yonidagi Sheroz qishlog'ida mag'lubiyatga uchratib, uning o'zini asirlikka oladi. Xuroson hokimi Shohruh esa o'ziga qarashli bo'lgan Mozandaron va Mashhadda, so'ngra uning ilkiga o'tgan Seyiston va Kirmonda o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. So'ngra butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi. Sheroz jangidan bir oz avval Shohruh Xalil Sultonga Movarounnahr taxti uchun jang qilish xususida yorliq ham yuborgan edi. Shohruh saltanat markazidagi bedodliklarga bundan buyon befarq bo'la olmasligini e'lon qildi. 1409 yil 25 aprelida u Amudaryodan o'tib Samarqand tomon jadal yo'l oladi. Xalil Sultonni qo'lga olgan Amir Xudoydod qo'shinlarini Shohruh yuborgan harbiy qism tor-mor etib, Xalil Sultonni asirlikdan ozod qilishadi. Oliyjanob insoniylik sifatlariga ega bo'lgan temuriy Shohruh Mirzo o'zaro gina-kudratlarni unutib, uni yaxshi kutib oladi. Amir Xudoydod esa mamlakatdan qochib ketadi. 1409 yilning dekabriga qadar Shohruh Mirzo Movarounnahrda tinchlik osoyishtalik o'rnatib, Xalil Sulton va boshqa temuriy shahzodalar tarafdorlariga qarshi keskin choralar ko'radi, izdan chiqqan xo'jalik hayotni, savdo-sotiqni tiklaydi.

Temuriylar saltanatining taqdiri oydinlashib, Xuroson hokimi bo'lmish Shohruh Mirzo (1405-1409) temuriylar davlatining oliy hukmdori (1409-1447) sifatida e'tirof etildi. Tarixda esa Shohruhning deyarli 40 yillik barqaror hukmronlik davri boshlanadi. U deyarli barcha o'lka, viloyat noiblarini o'z lavozimlaridan chetlashtirib, o'ziga ishonchli hisoblangan qarindosh-urug'larini bu lavozimlarga qo'ya boshlaydi. Jumladan, Movarounnahr Ulug'bek Mirzoga, Balx va Badaxshon-Ibrohim Sultonga, Sheroz-Suyurg'atmishga, Kobul va Qandahor-Qaydu Mirzoga, Xurosonning bir qismi - Boysunqur Mirzoga, G'arbiy eron hamda Iroqi Ajamning bir qismi - Sulton Muhammadga, Fors viloyati-Abdullo Mirzolarga suyurg'ol tarzida bo'lib beriladi.

Movarounnahrlik amirlarning ba'zilari Ulug'bek va uning otalig'iShohmalik hokimiyatlarini tan olishni istashmaydi. Jumladan, 1410 yilda qayta bosh ko'targan Shayx Nuriddin g'alayoni faqatgina Shohruh Mirzoning aralashuvi tufayli bostirilib,

noiblik o'zni Ulug'bekning o'ziga qoldiriladi. 1411 yili Movarounnahrda ancha muxolif kuchlariga ega bo'lgan va Ulug'bekning mustaqil hatti-harakatlariga to'sqinlik qilayotgan Muboriziddin Shohmalik Shohruh bilan birga Hirotga qaytib ketadi. Ulug'bek Mirzo esa shu yildan boshlab Movarounnahrning "Yagona va qonuniy sultoni" sifatida hokimiyatni boshqaradi.

Shohruhning keksayishi bilan toju taxt uchun zimdan paydo bo'lgan nizolar ham faollasha boradi. Ulug'bekning onasi Gavharshodbegim (1457 y. vaf.) siyosiy ishlarga faol aralasha borib, nevarasi Alouddavlani taxt vorisi sifatida ko'rishni istar edi. Shohruhning yana bir hayot bo'lgan o'g'li Muhammad Jo'ki (1402-1444) ham o'zini taxt egasi sifatida ko'rishga haqli deb hisoblar edi. Toju-taxt uchun zimdan boshlangan kurash 1444 yili Shohruh og'ir xasta bo'lib qolganda ayniqsa yaqqol namoyon bo'lgan edi. Shohruh xastalikdan tuzalib, 1446 yilning so'ngida o'zining oxirgi harbiy yurishini amalga oshiradi. Fors va Iroq Ajamda uning nevarasi Sulton Muhammad bobosiga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, Hamadon va Isfahonni bosib oladi. Garchi Shohruh isyonni bostirib, qo'zg'olonchilarni jazolasa-da, lekin yana xastalanib 1447 yil 12 martda Ray viloyatida olamdan o'tadi.

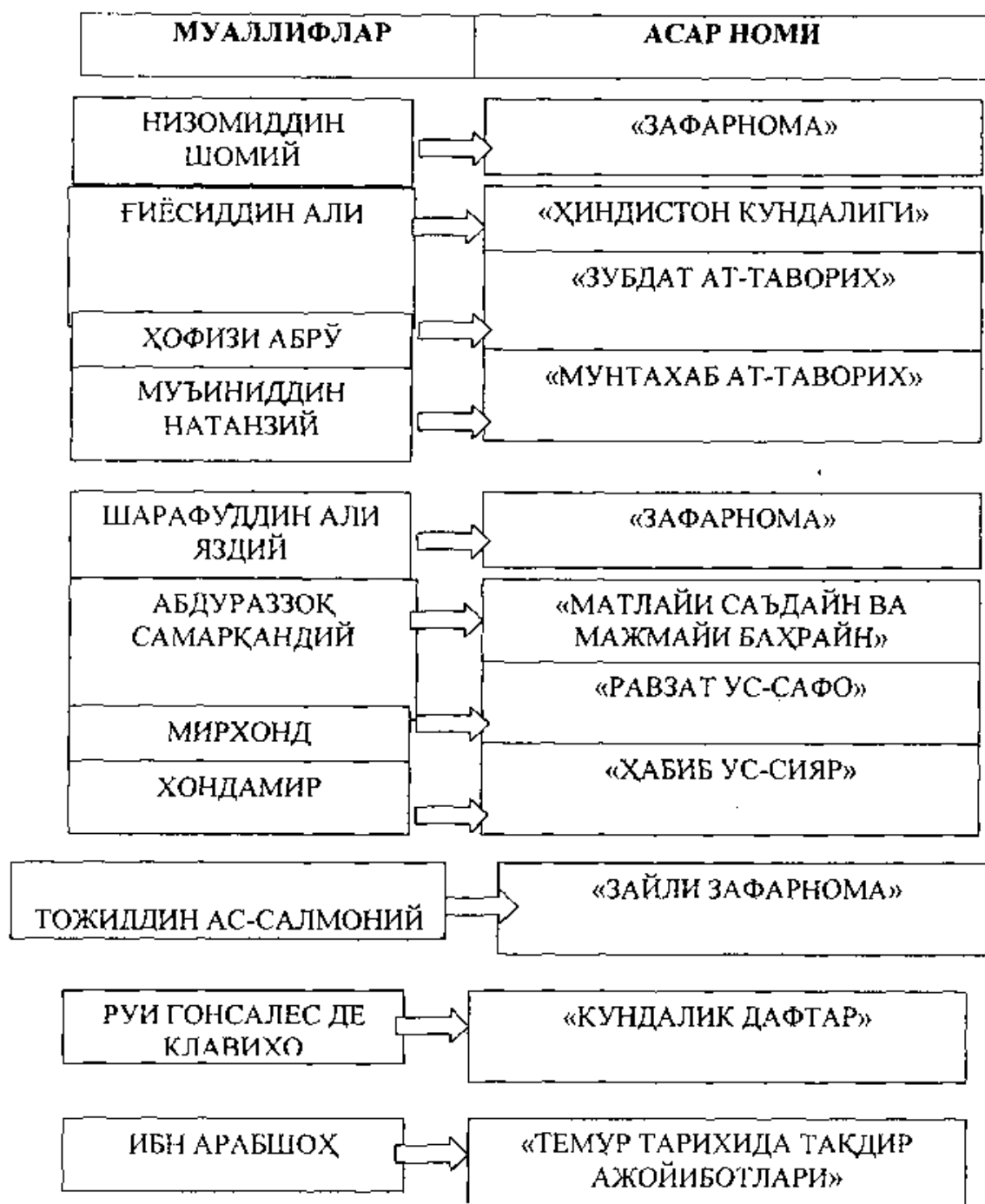
1449 yilning oktabr oyi boshida Samarqand yaqinidagi Damashq qishlog'ida Mirzo Ulug'bek va shahzoda Abdullatif o'rtalaridagi jang, Ulug'bek mag'lubiyati bilan tugaydi. Mag'lub bo'lgan Mirzo Ulug'bek poytaxt Samarqand tomon yo'l oladi. Lekin xiyonat yo'liga o'tgan, Samarqandda hokim etib qoldirilgan, Mironshoh qavchin uni shaharga kiritmay, darvozalarni berkitib qo'yishga buyruq beradi. Shuningdek Shohruhiya qal'asi qutvoli Ibrohim mamluk ham uni qal'aga qo'ymaydi. Shundan so'ng Ulug'bek keyingi hatti-harakatlari foydasiz ekanligini anglab, Abdullatifga taslim bo'lishga majbur bo'ladi. Mirzo Ulug'bek toju taxtdan voz kechib, Makkaga haj safariga ketishga izn so'raydi. Abdullatif hajga ruxsat berib, Amir Muhammad Xusravni unga hamroh qilib jo'natadi. Lekin, oradan hech qancha o'tmasdan, shahar qozisi Shamsiddin Muhammad Miskinning qarshiligiga qaramay, ulamolarning yashirin fatvosi bilan otasining o'limini uyushtiradi. O'z davrining mashhur hukmdori va zabardast olimi Mirzo Ulug'bek 1449 yilning 27 oktabrida Samarqand yaqinida fojiali tarzda o'ldiriladi. Oradan 2-3 kun o'tmasdan inisi Abdulaziz va Ulug'bekning sadoqatli to'rt nafar amiri qatl etiladi.

Roppa-rosa qirq yil (1409-1449) davom etgan, manbalar tili bilan aytganda "temuriylar saltanatining yorqin gavhari" Mirzo Ulug'bek hukmronligi shu tariqa o'z poyoniga yetadi. Bu davr keskin, murakkab kurashlar sahnasida o'tsa-da, biroq Mirzo Ulug'bek o'z davlatini mustahkamlash, birlikni saqlash, iqtisodiy barqarorlikni yuzaga keltirish, madaniy hayotni yuksaltirish borasidagi xizmatlari temuriylar tarixida alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

CHINGIZXON VA MO'G'UL QO'SHINI

Амир Темур ва Темурийлар даври хусусидаги тарихий манбалар

Temuriy hukmdorlar bunyodkorlik faoliyati

Shohruh Mirzo davri:	Hirotda va Marv qal'alarini qayta tiklagan, Hirotda Madrasa, xonaqox, yangi bozor, o'g'li Boysung'ur Mirzo tomonidan «Kitobxona» qurilgan, Xurosondagi barcha shaharlar obodonchiligiga katta e'tibor berilgan. Uning xotinlari: Gavharshodbegim - Hirotda, Mashxad, Tus shaharlarida madrasalar qurdirgan; Milkat og'o - Balx va Hirotda uchta Madrasa, «Dorushshifo» shifoxonasi, xonaqox, hammom, maqbara, kutubxona barpo etgan.
Mirzo Ulug'bek davri:	Buxoro, G'ijduvon, Samarqandda - jami 3 ta Madrasa qurdirgan, Shoxi Zinda ta'mirlanib, peshtoq va masjid surildi, «Masjidi Muqatta», Qozizoda Rumiy maqbarasi, «Mirzo hammomi», «Chil sutun» (qirq ustun) saroyi, rasadxona (observatoriya), Juma masjid (Kukaldosh nomli arbob ishtirokida), Shaxrisabzda masjid, Registon maydoni shakllandi, qator bog va xovuzlar qurilgan.
Sulton Xusayn Boyqaro davri:	Xuroson shaharlarini deyarli barchasi qayta tiklandi, qator me'moriy inshootlar qurildi, jumladan, Balxdagi «Badiyya» madrasasi, Mashhaddagi masjid, Hirotda qal'a, masjid, Madrasa, xonaqoxdar, Sherozda «Dashtakiy» madrasasi, qator ko'priklar, shifoxona, xonaqox, qo'rg'onlar, suv omborlari qurilgan.

Alisher Navoiy:

Jami 300 dan ziyod inshootlar qurdirgan. Jumladan, Xirotdagi «Ihlosiya» madrasasi, «Xalosiya» xonakosi, «Shifoia» shifoxonasi, Masjidi jome, «Dorul-xuffoz» (Qorilar uyi), «Nizomiya» madrasasi, Marvda «Xusraviya» madrasasi, Xuroson shaharlarida yana 10 dan ortiq xonaqox, 20 dan ortiq masjid, yigirmaga yaqin hovuz, 2 ta suv to'g'oni, qator karvonsaroy, ko'priklar va boshqa jamoat inshootlarini barpo etgan.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» asarida Temuriylar va shu davrda yashagan ulug' zotlarga berilgan ta'rif hamda uning mohiyatini izohlang.
2. Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» - tarixiy manba sifatida.
3. Abdurazzoq Samarqandiy - tarixchi va diplomat.
4. Temuriylar saltanati inqirozi sabablarini ko'rsating.
5. Hirotda madaniy dunyosi va unda Alisher Navoiyning tutgan o'rnini va rolini tushuntirib bering.
6. Shohruh Mirzo va Sulton Xusayn Boyqaro siyosatlaridagi umumiylik nimada edi?
7. Temuriylar tarixi tarixshunosligi haqida gapirib bering.
8. Xorazmshoh Anushteginiylar davlati tarkibiga qaysi hududlar, qachon, qay usulda kirganligini izohlab bering.
9. Xorazmshoh Anushteginiylar davlati manbashunosligi haqida gapirib bering.

10. Respublikamiz Prezidenti I.Karimov Jaloliddin Manguberdiga qanday ta'rif bergan edi?
11. Sirdaryo boyi va Xurosonda mo'g'ul bosqini qanday kechgan?
12. Xorazmshohlar xonadoni a'zolari taqdiri haqida so'zlab bering.
13. XIII asr 2-yarmi - XIV asr 1-yarmi Chig'atoy ulusi siyosiy tarixi qanday kechgan?
14. Chig'atoy ulusi davridagi ho'jalik hayot holati xususida so'zlab bering.

Topshiriqlar:

- I. Xorazmshoh Anushteginiylar davlati ichki siyosati mohiyati nimada edi?
- II. Chingizhon ko'shinlarining Xorazmshohlar davlatiga harbiy yurishlari trayektoriyasi (harakatlanish darajasi)ni izohlab bering.
- III. Jaloliddin Manguberding Hindiston va Erondagi faoliyati qanday kechgan?
- IV. Mo'g'ullar orasida mahalliy xalqqa bo'lgan munosabat borasida qanday siyosiy qarashlar mavjud bo'lgan?
- V. Kebek - Tarmashirin siyosiy yo'lining mohiyati nimada?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

- 1.I.Karimov. Amir Temur haqida so'z. - Toshkent: "O'zbekiston", 1996.
- 2.I.Karimov. Xalqimiz bor ekan, Amir Temur nomi barhayotdir. Asarlar 5 - jild.- Toshkent: "O'zbekiston", 1997.
- 3.I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
- 4.Temur tuzuklari. - Toshkent, 2011.
- 5.Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
- 6.A.Axmedov. Ulug'bek. Toshkent, 1994.
- 7.B.Axmedov Sohibqiron Temur.- Toshkent, 1996.
8. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - Toshkent: "Sharq", 1997.
- 9.Ibn Arabshoh.Amir Temur tarixi. IKKI jildlik. Arab tilidan tarjima, kirish so'zi va izohlar muallifi Ubaydulla Uvatov. -Toshkent: "Mehnat", 1992.
- 10.Axmedov B.Sohibqiron Temur, (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). - Toshkent, 1996.
- 11.Klavixov. Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi.Toshkent San'at. - Toshkent, 1989.
- 12.Abduraxmonov A. Ulugbek akademiyasi. - Toshkent, 1993.
- 13.Muxammadjonov A. Amir Temur va Temuriylar davri. -Toshkent: "Fan", 1996.
- 14.Ahmedov A.Ulugbek Muhammad Tarag'ay. - Toshkent, 1994.
- 15.Ivanov M. Ikki buyuk sarkarda.Chingizxon va Amir Temur. - Toshkent: Xazina, 1994.
- 16.Amir Temur jahon tarixida. - Toshkent: "Sharq", 1996.
- 17.Temur tuzuklari. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2011.
- 18.Amir Temur o'g'itlari. - Toshkent: "Navro'z", 1992.
- 19.Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - Toshkent: "Sharq", 1997.
- 20.Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai as-sadaiyn va majmai al-bahrayn. - Toshkent: "O'zbekiston", 2008.
21. Temur va Ulugbek davri tarixi. - Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1996.
22. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
22. I.Karimov. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligiga bag'ishlangan nutq. 1999 yil 5 noyabr. - Toshkent: «O'zbekiston», 8-jild. 72 - 77 betlar.

23. Z.Buniyodov. Anushtagin Xorazmshohlar davlati (1097-1231). - Toshkent, 1998.
24. Shahobiddin an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberding hayot faoliyati. - Toshkent, 1999.
25. SH.Saidov. Sulton Jaloliddin Manguberdi davlati va jangovor harakatlar xaritasi. - Toshkent, 2000.

5 мавзй: O‘zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot. O‘zbekiston hududlarining xonliklarga bo‘linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.

Режа:

1. Amir Temur vafotidan keyin mamlakatdagi vaziyat. Toju-taxt uchun kurash va nizolar.
2. XV asr I yarmida Movarounnahr va Xurosonda Temuriylar hukmronligi davri, Mirzo Ulug‘bek davlat arbobi va olim sifatida.
3. XV asr II yarmida Temuriylar davlatidagi ijtimoiy- siyosiy va iqtisodiy ahvol.
4. Temuriylar hukmronligi davrida ilm-fan va madaniyat ravnaqi.
5. XV asr oxirlarida Temuriylar saltanatining parchalanishi.
Shayboniylar hukmronligi davrida Movarounnahr.
7. Ashtarhoniylar hukmronligi davri. O‘zaro parokandalik va nizolarning kuchayishi.
8. XVII - XIX asr I yarmida o‘zbek honliklaridagi ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy hayot.
9. Xonliklardagi madaniyat va adabiyot.

XV asrning 2-yarmida Movarounnahr va Xuroson. Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi

1457 yili Abulqosim Bobur Mashhadda vafot etgandan so‘ng Hirot taxti, Xuroson erlari uchun kurash yana avj oldi. Bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalangan Movarounnahr hukmdori Sulton Abu Said Mirzo 1457 yili Xurosonga yurish qilib Hirotni egallaydi. Shu tariqa Abu Said temuriylar davlatining ikkala qismini birlashtirishga muvaffaq bo‘ladi. Sulton Abu Said Mirzoning (1451-1469) hukmronlik davrida davlat hududlari kengayib, uning chegaralari Sharqiy Turkistondan to Iroqqacha, Sirdaryodan to Hindiston chegaralarigacha bo‘lgan erlarni o‘z ichiga oldi. O‘z hukmronligi davrida Abu Said doimiy ravishda hokimiyatni mustahkamlashga, isyonkor amaldor-noiblarni jazolashga asosiy e‘tiborini qaratdi. Shuningdek, u birmuncha iqtisodiy va madaniy tadbirlar o‘tkazishga ham urindi. Lekin, uning bu sohadagi ishlari o‘zining yaxshi natijasini bera olmadi. Ma‘rifat va madaniyat Ulug‘bek davridagidek gullab yashnamadi. Shuningdek, Abu Said Xuroson, Eron, Xorazmdagi siyosiy tarqoqlikni ham butkul tugata olmadi. Hirot taxtiga da‘vogarlardan biri Umarshayxning evarasi, yosh temuriy shahzoda Sulton Husayn (1438-1506) Abul Qosim Bobur vafotidan (1457 y.) keyin Xuroson mulki uchun o‘z harakatlarini boshlab yuborgan edi. U XV asr 60-yillaridan katta harbiy otryadga bosh bo‘lib, 1461-1464 yillarda Hirot, Obivard, Niso, Mashhad va Xorazmda hokimiyat uchun goh muvaffaqiyatli goho muvaffaqiyatsiz kurashlarni olib bordi.

1469 yili erta bahorda temuriylarga avvaldan tegishli bo'lgan G'arbiy Eron yerlarini qaytarib olish maqsadida Sulton Abu Said Oqqo'yunlo' turkmanlariga qarshi yurishni boshlaydi. Biroq, oqqo'yunlo'lar hokimi Uzun Hasan (1453-1478) tomonidan Ozarbayjonning Mug'on dashtida jang vaqtida o'ldiriladi. Abu Saidning o'g'illari Sulton Husayn bilan toju-taxt uchun kurashishga botina olmay, Movarounnahrqa qaytib ketadilar. Sulton Husayn esa 1469 yil 24 martda tantanali sur'atda Hirotga kirib keladi. Natijada temuriylar saltanati yana ikki qism: Xuroson va Movarounnahrqa bo'linib ketadi. Movarounnahr esa ketma-ket sulton Abu Saidning o'g'illari Sulton Ahmad (1469-1494), Sulton Mahmud (1494-1496) hamda Mahmudning o'g'li Sulton Ali Mirzo (1496-1501)lar tomonidan mustaqil ravishda boshqarildi. Lekin ko'p holda ayniqsa Sulton Ahmadning davlat boshqaruvidagi kaltabin, uquvsiz va sustkashligi, Sulton Mahmud va Sulton Ali Mirzolarning davlat ishlarining o'z holiga tashlab, aysh-ishratga mukkalaridan ketganligi bois ushbu hukmdorlar davrida o'zaro tarqoqlik yanada kuchayadi. Ayrim viloyat noiblari, amirlarning ta'siri o'sib, ko'pincha ular mustaqil faoliyat yo'liga o'tib ola boshlaydilar. Siyosiy hayot, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda ruhoniylarning, ayniqsa so'fiylarning ta'siri yanada kuchayada. Xususan shu davrning ko'zga ko'ringan diniy arbobi Xoja Ubaydulloh Ahror (1404-1490), mamlakatda ta'sirli shaxsga aylanib, o'zaro kurash nizolar vaqtida mamlakat tinchligini saqlash yo'lida bir necha marotaba bu kurashlarni to'xtatib qolishga muvaffaq bo'ldi. el-yurt tinchligi, osoyishtaligi yo'lidagi uning faoliyati, vatanparvarligi albatta e'tiborga sazovordir.

Temuriylar hukmronligi davrida ilm-fan va madaniy hayot

Garchi XV asr boshidan ichki nizolar, o'zaro kurashlar mamlakat ichki hayotiga salbiy ta'sir o'tkazgan bo'lsa-da, lekin temuriy hukmdorlardan Shohruh (1405-1447), Mirzo Ulug'bek (1409-1449), Sulton Husayn (Boyqaro) (1469-1506), qisman Sulton Abu Said (1451-1469) davrlarida ichki osoyishtalik, ma'rifat va madaniyatga e'tibor tufayli ilmu-fan va madaniyat yuksalib, Movarounnahr va Xuroson yana Sharqning ma'rifat va madaniyat markazi nomini qaytarib oladi.

Mirzo Ulug'bek uning zamondoshlari, muarrixlarning xabar berishlaricha sharq mutafakkirlari, ular orqali yunon mumtoz ilmiy asarlaridan xabardor bo'lgan. G'iyosiddin Koshiyning yozishiga ko'ra, Mirzo Ulug'bek o'ta zukko va juda ilmli shaxs bo'lib, Qur'oni karimni yod bilgan, arab va fors tillarini yaxshi bilib, tafsir va hadis ilmi bobida bilimdon inson bo'lgan. Ulug'bek islom olamida ilk bora hukmdorlik va olimlikni birgalikda olib bordi. U Movarounnahrni musulmon olamining ilmiy markaziga aylantirishga harakat qildi. Xususan Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz) ilm-fan markazlariga aylandi. U 1417 yil Buxoro, 1420 yili Samarqandda, 1433 yillarda G'ijduvonda madrasalar barpo etdi. Samarqandning obodonchilik ishlariga bosh-qosh bo'lib, Go'ri Amir, Shohizinda me'moriy majmualarini oxiriga etkazadi. Marvda ham bir qator diniy muassasalar qurdiradi. Hadisi sharifdagi "Ilm olmakka intilmoq har bir muslim va muslima uchun ham farz, ham qarz" degan iborasi Buxoro madrasasi peshtoqiga shior sifatida o'yib yozdirib qo'yiladi. Xususan, u Samarqandga o'z zamonasining yirik, taniqli olimlarini chorlashga harakat qilgan.

Buyuk olimning "Ziji jadidi Ko'ragoniy" (Ko'ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli asari diqqatga sazovordir. Bu asar 1437 yil yozib tugatilgan bo'lsa-da, olim umrining oxiriga qadar unga yangi natijalarni kiritib borgan. Bu asar ikki

qismdan iborat bo‘lib, unda keng muqaddima va 1018 ta yulduzlarning o‘rni berilgan. Undan tashqari Ulug‘bekning “Tarixi arba’ ulus” (To‘rt ulus tarixi) nomli tarixiy asari va musiqaga bag‘ishlangan beshta risolasi ham mavjuddir. Ulug‘bekning o‘ta salohiyatli olim bo‘lganligini uning zamondoshlari G‘iyosiddin Jamshid, Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy va boshqalar ham e‘tirof etganlar.

Ulug‘bek davrida, shuningdek, Samarqand Sharqning madaniy markaziga aylanganligi uchun mashhur faylasuf Ali ibn Muhammad Jurjoniy, taniqli tabib Mavlono Nafis, shoir Xayoliy Buxoriy, “Yusuf va Zulayho” dostonining muallifi Durbek, qasida janrining taniqli namoyondasi o‘zbek shoiri Sakkokiy, mashhur xattot Abdurahim Xorazmiy va boshqalar Ulug‘bek homiyligi ostida Samarqandda yashab ijod qildilar. Shuningdek, Sharqning ko‘plab taniqli olim va shoirlari fuzaloi-ulamolari Samarqandga tez-tez kelib turdilar. Ulug‘bek davrida o‘ziga xos tarixnavislik maktabi ham paydo bo‘ldi. XV asrdagi taniqli tarixchilar, “Zubdat at tavorix” (Tarixlarning yuqori qismi) asarining muallifi Hofizi Abro‘, “Matla as-sadayin va majmuai al-bahrayn” (Ikki dengizning qo‘shilishi va ikki saodatli yulduzning bolqishi) asarining muallifi Abdurazzoq Samarqandiy, “Ravzat as safo” (Jannat bog‘lari) asarining muallifi Mirxond, “Habib us siyar” (Do‘stga maktub) va boshqa qator asarlarning muallifi Xondamir Ulug‘bek yaratgan madaniy sharoitda o‘zining ulg‘aydilar. Ulug‘bek davridagi madaniy markaz keyinchalik “Ulug‘bek akademiyasi” nomini olib, dastavval mashhur fransuz yozuvchisi va olimi Volter (1694-1778) tomonidan e‘tirof etilgan edi. Ajdodlarimiz tarixida 1010 yilda tuzilgan Ma‘mun akademiyasidan so‘ng, Ulug‘bek akademiyasi O‘rta Osiyo tarixida ikkinchi akademiya sifatida yuzaga keldi.

XV asrning zabardast o‘zbek shoirlari ichida, Navoiy Lutfiy, Durbek, Sakkokiy, Gadoiy, Atoiy va boshqalarning ham nomlari ma‘lum va mashhur bo‘lgan. Jumladan, Navoiydan avval eng mashhur turkigo‘y shoir Lutfiy (1366-1465) bo‘lgan. Uning o‘z vaqtida 20 dan ziyod ajoyib asarlari mavjud bo‘lib, bizgacha faqat mashhur “Gul va Navro‘z” va g‘azallar devoni etib kelgan xolos.

Bu davrlarda shuningdek, Sharafiddin Ali Yazdiyning (1454 yili vafot) Temur tarixiga bag‘ishlangan, Nizomiddin Shomiydan so‘ng yozilgan bir xil nomdagi “Zafarnoma” asari yaratildi. Fors-tojik adabiyotida ayniqsa mashhur shoir va olim, Navoiyning zamondoshi hamda do‘sti Nuriddin Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) roli buyuk bo‘ldi. Jomiy va Navoiyning do‘stligi esa, tarixda xalqlarimiz ittifoqligining buyuk ramzi bo‘lib qoldi.

1487-1488 yillarda O‘rtor, Sayram, Yassa (Turkiston), Sig‘noq shaharlarini bosib olib, o‘z hukmronligini Dashti Qipchoqda mustahkamlagan Muhammad Shayboniyxon 1499 yildan Movarounnahrni egallashga jiddiy kirishdi. U yerdagi asosiy dushmani Boburdan 1501 yilda Samarqandni tortib olgan Shayboniyxon 1503 yilda Toshkentni, 1504 yilda Xisorni, 1505 yilda 10 oylik qamaldan keyin Urganchni, 1507 yilda Hirotni, 1509 yilda Marvni o‘ziga bo‘ysindiradi. Natijada Dashti Qipchoq, Xorazm, Movaraunnahr, Xurosonni birlashtirgan Shayboniyxon Mashhad va Tus shaharlarini egallab Eronda Shoh Ismoil asos solgan Saffaviylar davlatiga xavf soladi. 1510 yilda Marv yaqinidagi jangda Shoh Ismoil qo‘shinlaridan mag‘lubiyatga uchragan Muhammad Shayboniyxon og‘ir yarador bo‘lib, vafot etadi.

Muhammad Shayboniyxon vafotidan keyin Ko‘chkunchixon (1512-1529) va Abu Sa‘id (1523-1533) davrida Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat

zaiflashib, amirlar va sultonlar o'rtasida nizo kuchaydi. Bu paytda Xorazm mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqdi va Turkiston yerlari parchalandi. O'zaro urushlarga birmuncha barham bergan, Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning o'g'li Ubaydulla Sulton 1512 yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1533 yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining oliy hukmdori etib saylandi. Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirdi.

XVI asrning 40-yillariga kelib feodallar va mahalliy sulolalar o'rtasida shaharlar va hududlar uchun kurash avj olib ketdi. Samarqand hukmdori Abdulatifxon (1541-1552 yy.) bilan Buxoro xoni Abdulazizxon (1540-1550 yy.) o'rtasidagi kurashni Toshkent va Sirdaryo bo'yidagi shaharlarning hukmdori Baroqxon (Navro'z Ahmadxon, 1540-1556) yanada kuchaytirdi. U hatto 1551 yilda Samarqandni bosib oldi. Karmana va Miyonqol hukmdori Abdulla Sulton Baroqxonga qarshi kurash olib bordi. Bu kurashlarda Iskandar Sultonning o'g'li Abdullaxon (1534-1598) o'zining qat'iyatliliigi, yaxshi siyosatchi va sarkardalik qobiliyati bilan ajralib turdi. U 1561 yilda otasi Iskandarxonni oliy hukmdor deb e'lon qildi.

Abdullaxon II markazlashgan Shayboniylar davlatini tiklash maqsadida amirlar va sultonlar bilan ayovsiz kurash olib bordi. Tinimsiz urushlar natijasida Farg'ona (1573), Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlari (1574), Samarqand (1578), Toshkent, Shohruhiya, Sayram, Ohangaron (1582), Balx (1583), Badaxshon (1584), Hirot (1588), Xorazm (1595), Abdullaxon qo'l ostiga birlashtirildi. U 1561-1583 yillarda otasi nomidan, 1583-1598 yillarda rasmiy xon sifatida davlatni boshqardi. Ammo, 1598 yilda Abdullaxon II vafotidan so'ng uning o'g'li Abdulmo'min uzoq muddat taxtni boshqara olmadi. So'nggi Shayboniy hukmdori Pirmuhammad II (1599-1601) ham bebosh amirlarni tiyib qo'ya olmadi.

Muhammad Shayboniyxonning markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun amalga oshirgan ba'zi chora tadbirlari, beklarning kuchayishi va o'zaro kurashlariga ham sabab bo'ldi. Masalan, davlat boshqaruvi sohasida suyurg'ol tizimining joriy etilib, bosib olgan hududlarda boshqaruv ishining farzandlari, qarindosh-urug'lari, qabila boshliqlariga topshirilishi uning vafotidan keyin markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga intilishlarni kuchaytirdi.

Shayboniylar davrida 40 dan ortiq soliq va jarimalar bo'lib, xiroj va zakotdan tashqari, tagjoy jizya, ixrojat, tog'ar, ulufa, qo'nalg'a, begar, madadi lashkar, boj, tuhfa kabi nomlar bilan atalgan soliq turlari va yasoq deb ataluvchi majburiyatlar bo'lgan. Soliq to'lovchi aholi fuqaro (rayiyat) deb atalgan. Juybor shayxlari kabi yirik ulamolar-din peshvolari barcha soliqlardan ozod qilingan. Oliy tabaqaga xon va uning yaqinlari kirgan. Harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimidagi amaldorlar umaro, olim va shoirlar fuzalo deb atalganlar, bundan tashqari yana shayboniylar davrida qullar ham bo'lgan.

Shayboniylar davlati ma'muriy jihatdan viloyatlarga bo'lingan bo'lib boshqaruv tizimi markaziy va mahalliy amaldorlar qo'lida bo'lgan. Markaziy boshqaruvda xondan keyin ko'kaldosh, otaliq, naqib, parvonachi, vaziri a'zam kabi masabdorlar dunyoviy ishlarni boshqargan bo'lsalar shayx ul-islom, qozi kalon, a'lam, imom, sadr, muftiy, rayis (muhtasib)lar diniy ishlarni nazorat qilganlar, hamda no'yon, tug'begi, tovochi, jevachi, qutvol, dorug'a, to'pchiboshi kabi harbiy unvonlar bo'lgan. Mahalliy boshqaruv hokim va beklar qo'lida bo'lib, bu jarayonda qozi, muftiy, rayislar muhim rol o'ynaganlar.

Muhammad Shayboniyxon, Ko'chkinchixon va Ubaydullaxonlar o'z davrining o'qimishli kishilari bo'lib, turkiy va forsiy tillarda ijod qilganlar. Abdulazizxon va Abdullaxon II larda katta kutubxona mavjud bo'lgan. Bu davrda matematika, astronomiya, tibbiyot, tarix, adabiyot sohalarida ko'zga ko'rinarli ajoyib asarlar yaratilgan. Shayboniylar davrida qurilgan Mir Arab madrasasi (1535-1536), Masjidi Kalon (1540-1541), Toqi Zargaron (1559), Toqi Sarrofon (1559), kabi inshootlar va Modarixon madarasalari hozirga qadar me'morchiligimizning ajoyib namunalari sifatida saqlanib turibdi. Shayboniylardan Abdullaxon II davrida markaziy hokimiyatni mustahkamlash yo'lida olib borilgan urushlar natijasida temuriylar davridagi ko'pgina inshootlar vayron qilingan bo'lsa, ikkinchi tomondan u ko'plab rabot, sardoba, madrasa, masjid, ko'priklar, suv omborlarini qurdirib, mamlakat obodonchiligiga katta hissa qo'shgan.

Ashtarxoniylar XIV asrning 80-yillaridan boshlab Astraxan (Hoji Tarxon, Ashtarxon) atroflarida hukmronlik qilganlar. 1556 yilda rus knyazlari Astraxanni bosib olgach, ashtarxoniylardan Yormuhammad Buxoroga kelib, Iskandar sultondan panoh topdi. Iskandar sulton qizi Zuhraxonimni Yormuhammadning o'g'li Jonibekka bergan. Jonibek sultonning Zuhraxonimdan uchta o'g'li (Dinmuhammad, Boqimuhammad, Valimuhammad) bo'lgan.

Jonibek sulton Buxoro xoni deb e'lon qilingach, o'g'li Dinmuhammad foydasiga taxtdan voz kechadi. Seyiston hukmdori bo'lgan Dinmuhammad Hirot yaqinida safaviylar bilan bo'lgan jangda halok bo'ladi va taxtga Boqimuhammad (1601-1605) o'tqazilib, ukasi Valimuhammad (1605-1611) voris deb e'lon qilinadi.

Boqimuhammad 1602 yilda Balxni egalladi, 1603 yilda eroniylarning Balxga hujumini qaytardi. 1604 yilda qozoq xoni Kelimuhammad qo'shinlariga zarba berib, davlat hokimiyatini mustahkamlashga harakat qildi. Undan keyin taxtga ko'tarilgan Valimuhammad o'zi mustaqil harakat qilolmas, davlat ahamiyatiga molik masalalarni beklarning roziligi bilangina hal etar edi. Mustaqil boshqaruvga intilgan beklar xonga bo'ysunmay qo'yishgan. O'zaro ichki kurash, tarafkashlik Valimuhammadga qarshi fitna uyushtirishga olib kelgan va buning natijasida Imomqulixon (1611-1642) taxtni egallagan edi. Imomqulixon mahalliy beklarni bo'ysundirish, Eron qo'shinlariga zarba berishda qozoq sultonlari kuchlaridan foydalandi.

1642-1645 yillarda hukmronlik qilgan Nodirmuhammad mamlakat hududlarini 12 ta o'g'li va ikkita jiyaniga bo'lib berib, ijtimoiy-siyosiy tarqoqlikni kuchaytirdi. Uning zodagonlar bilan kelisha olmasligi davlat asoslarining zaflashuviga olib keldi. Natijada uning poytaxtda yo'qligidan foydalanib amirlar Abdulazizxon (1645-1680)ni xon deb e'lon qildilar. Nodirmuhammad Balx shahriga qochdi va Hindiston hukmdori Shohjahon (1628-1658)dan yordam so'radi. Ammo, uning yordami muvaffaqiyatli bo'lmadi.

Abdulazizxon hukmronligi yillarida Xiva xonlari Abulg'ozixon (1643-1663) va uning o'g'li Anushaxon (1663-1687) Buxoro hududlariga bir necha marta talonchilik yurishlarini amalga oshirdilar. Xorazmliklar 1655 yilda Qorako'l, Buxoro atroflarini, 1662-1663 yillarda Buxoro va Buxoro atroflariga hujum qilib, u yerlarni talon-taroj qildilar. Dushman qo'shinlariga zarba berish, o'zaro feodal urushlarni to'xtatish imkonini topa olmagan Abdulazizxon taxtdan voz kechdi. Uning o'rniga taxtga o'tirgan ukasi Subhonqulixon (1680-1702) davrida ham Buxoro-Xiva munosabatlari murakkabligicha davom etdi. Ayniqsa Samarqand amirlarining Xiva xoni Anushaxon hukmronligini tan olib, uning nomiga xutba o'qitishlari ba'zi

amirlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Subhonqulixon o'rniga Ubaydullaxon (1702-1711) taxtga o'tirdi. U markaziy hokimiyatni mustahkamlash, mustaqillikka intilgan bebosh amirlarni bo'ysundirish, ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirish uchun tinimsiz urushlar olib bordi. Ubaydullaxon yirik zodagonlar, qabila boshliqlarining mavqeyini pasaytirish, siyosiy tarqoqlikni bartaraf etish maqsadida ularni markaziy hokimiyatdan chetlashtirdi, hatto diniy-siyosiy hokimiyatga katta ta'siri bo'lgan Jo'ybor shayxlarini soliq to'lamaslik imtiyozidan mahrum etdi.

Ashtarxoniylar orasida nisbatan qat'iyatli, markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun bir necha tadbirlarni amalga oshirgan Ubaydullaxon davrida ijtimoiy-siyosiy parokandalik kuchaydi va uning o'zi fitna qurboni bo'ldi. Fitna ishtirokchisi bo'lgan ukasi Abulfayzxon (1711-1747) taxtga chiqarildi. Irodasi kuchsiz Abulfayzxon kuchli amirlar ta'siridagi qo'g'irchoq xon sifatida tarixda qoldi. U nomigagina xon bo'lib, haqiqiy hokimiyat kuchli amirlar qo'lida bo'lgan. Ayniqsa, Abdullabiy, Ibrohimbiy, Muhammad Hakimbiylar davlat boshqaruvida katta ta'sirga ega bo'lganlar. Abulfayzxon davrida siyosiy tarqoqlik g'oyatda kuchayib, har bir viloyat amalda mustaqil boshqaruvga ega bo'lgan hokimiyatga aylanib qolgan edi. Toshkent, Xo'jand, Balx, Badaxshon, Shahrisabz, Hisor va uning atrofidagi yerlar Buxoroga bo'ysunmagandi.

Buxoro xonligidagi porakandalik, o'zaro urushlar 1736 yilda Eronda hokimiyatni egallab, mustahkamlanib olgan Nodirshoh Afshar (1736-1747) e'tiboridan chetda qolmadi va u Buxoro va Xiva xonlarini o'ziga bo'ysundirish harakatini boshladi. 1740 yilda Eron hukmdori Buxoroga qo'shin tortganda Abulfayzxon og'ir shartlarga ko'nib, sulh tuzishga majbur bo'ldi va Nodirshoh hokimiyatini tan oldi. Abulfayzxonning Eronga qaramligini tan olish bilan Ashtarxoniylarning mustaqil hukmronligi tugadi. Mamlakat boshqaruvi 1743 yilgacha Muhammad Hakimbiy, uning vafotidan keyin Muhammad Rahimbiy qo'lida bo'ldi. 1747 yilda Nodirshoh vafoti bilan Abulfayzxon o'ldirildi, uning vorislari Abdulmo'min (1747-1748), Ubaydulla III (1748-1756) nomigagina xon deb e'lon qilinib, davlat hokimiyati amalda Muhammad Rahimbiy asos solgan mang'itlar sulolasi qo'lga o'tdi. Chingizxon avlodiga mansub bo'lmagan Muhammad Rahim 1753 yilda o'z nomiga xutba o'qittirib, o'zini amir deb atadi. Mang'itlar sulolasining 1920 yilgacha hukmronlik qilgan davri tarixda shuning uchun ham Buxoro amirligi deb ataldi.

Buxoro amirligi

Mang'itlar sulolasining asoschisi Muhammad Rahimbiy 1747 yilda eroniy qizil boshlarni tor-mor keltirib, Buxoroda hokimiyatni to'la o'z qo'lga olgan edi. U barcha viloyat, shahar va qabilalar boshliqlarini Buxoroga taklif qilib, markaziy hokimiyatni kuchaytirishga qaratilgan dasturini e'lon qilib, bo'ysunmaganlarni qatl qilaman deb ogohlantirdi.

1758 yil 24 martda vafot etgan Muhammad Rahimbiy o'rniga mang'it urug'idan bo'lgan Miyonqal'a hokimi Doniyolbiy (1758-1785) taxtga ko'tarildi. Doniyolbiy Muhammad Rahimbiyning nabirasi Fozilto'rani xon taxtiga o'tkazib, hokimiyatni o'z qo'lida saqlab qoldi. Markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun yangi soliqlar tizimini joriy qilib, bir qancha ma'muriy chora tadbirlarni amalga oshirgan Doniyolbiy ko'p vaqtini bebosh amirlarni bo'ysundirish, isyonlarni bostirishga sarf qildi. U 1784 yilda Buxoroda ko'tarilgan qo'zg'olon sababli hokimiyatni shahar aholisi orasida obro'lroq bo'lgan o'g'li Shohmurodga topshirdi.

Amiri Ma'sum ("Begunoh amir") nomini olgan amir Shohmurod (1785-1800) o'z hukmronligi yillarida saroyda kamtarona yashab, bir qancha soliqlarni kamaytirdi, Buxoro ahliga tarxon yorlig'ini berib, ba'zi to'lovlardan ozod qildi, xalq orasida zolimligi bilan tanilgan amaldorlarni jazoladi. Madrasa ta'limini olgan Shohmurod fiqh ilmi haqida "Ayn ul-hikmat" nomli risola yozib, unda ilgari surilgan qoidalarni barcha viloyatlarga joriy etdi. U pul islohoti o'tkazib tijorat ishlarini tartibga soldi, suv inshootlarini yaxshilash bilan ishlab chiqarishning rivojlanishiga zamin yaratdi. Bularning hammasi markaziy hokimiyatning nisbatan kuchayishiga va Shohmurodning umrini oxirigacha davlatni boshqarishiga imkon berdi.

1800-1826 yillarda Buxoro taxtini boshqargan amir Haydar davrida har 3-6 oyda uzluksiz ichki urushlar va qo'zg'olonlar bo'lib turdi.

1826 yilda amir Haydarning uchinchi o'g'li Nasrullo (1826-1860) taxtga o'tirdi. U o'z yo'liga to'siq bo'lishi mumkin bo'lgan akalarini shavqatsizlik bilan qatl ettirdi va bir oy mobaynida kuniga 50-100 kishini qatl qilish bilan "Qassob amir" degan nomni oldi. Ayniqsa urushlar paytida bo'ysunmagan shahar va qishloqlar aholisini qattiq qirg'in qildi.

Amir Nasrullo Buxoro amirligi viloyatlarini birlashtirish uchun kurashni davom ettirdi. Bu kurash 30 yil davom etdi. Shahrisabz bekligini bo'ysundirish uchun Amir Nasrullo 32 marta yurish qilib 1856 yildagina o'z maqsadiga erishdi. Shunday qilib Buxoro hududlarini to'la bo'ysundirgan Amir Nasrullo Buxoroning so'nggi mustaqil hukmdori bo'lib qoldi. Undan keyin hukmdorlik qilgan Sayid Muzaffarxon (1860-1885) davrida Shahrisabz, Kitob beklari yana Buxoroga bo'ysunishdan bosh tortdilar. Buxoro Rossiya vassaliga aylangandan keyin (1868) bu shaharlar ham ruslarga bo'ysundirildi.

Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida davlat tizimida anchagina o'zgarishlar amalga oshirildi. Amir oliy hukmdor bo'lib, davlat hayotiga tegishli siyosiy, iqtisodiy, diniy va boshqa barcha masalalar uning qo'lida edi. Markaziy ijroiyy hokimiyat saroy ayonlaridan tashkil topgan bo'lib Arkda joylashgan. Davlat boshqaruvida bosh vazir-qushbegi, devonbegi, parvonachi, otaliq, dodhox, xudaychi, mirzaboshi kabi saroy ayonlari va shayxulislom, qozikalon kabi diniy rahbarlarning mavqei katta bo'lgan. Mahalliy boshqaruv amir tomonidan tayinlangan viloyat beklari va uning qo'l ostidagi mirshabboshi, soliq yig'uvchi amaldorlar, qozi, rayis, qishloq oqsoqollari qo'lida bo'lgan.

Mang'itlar sulolasi davrida amirlik 30 ta bekklik va tumanlardan iborat ma'muriy birliklardan tashkil topgan. Har bir bekklik hokimi xirojning bir qismini amirga yuborib turgan.

Buxoro amirligining xalq xo'jaligida dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq sohalari katta ahamiyat kasb etgan. Aholidan xiroj, zakot, boj, to'la, yaksara, nimsara kabi soliqlar undirib olingan.

Xiva xonligi

Elbarsxon (1512-1525) Urganch va Xiva shaharlaridan eroniylarni haydab chiqarib mustaqil xonlikka asos soladi. U bilan birga Dashti Qipchoqdan Xorazmga kelgan xalqlar o'troqlashdilar. Elbarsxonning beshinchi vorisi Avanesxon (1526-1538) davrida Shayboniy Ubaydulla sulton (1533-1539) Xorazmni bosib olib, 1537 yilda o'g'li Abdulazizni u yerga noib qilib qoldirdi. 1538 yilda Xorazm sultonlari yana hokimiyatni qaytarib oldilar. Xorazm yerlari uchun Hojimaxon (1558-1602) davrida Abdullaxon II (1557-1598) bir necha marta yurish qildi. 1575 yilda

boshlangan o'zaro urushlar natijasida Abdullaxon II 1593 yildagina Xorazmni o'ziga bo'ysundirdi. 1598 yilda Abdullaxon vafoti bilan shayboniylar davlatida avj olgan o'zaro nizo va tartibsizlikdan foydalanib Xorazm o'z mustaqilligini uzil-kesil tiklab oldi.

XVII asr boshlariga kelib, Xorazm taxti uchun bo'lgan sulolaviy kurashlardan so'ng taxtga o'tirgan Arab Muhammadxon (1602-1621) davrida Xiva xonligida davlat porakandaligi yuqori cho'qqiga yetdi. Rus kazaklari, qozoqlar va qalmiqlar talonchilik yurishlari qilib mamlakat aholisining tinchini buzishga sabab bo'lgan bo'lsa, mamlakat ichida mavqei kuchaygan darvesh shayxlari ta'siridagi Arab Muhammadning o'g'illari Habash va Elbarslarning otasiga qarshi chiqishi parokandalikni avj oldirdi. Ular otasiga qarshi kurashda muvaffaqiyat qozonib, uning ko'ziga mil tortdilar, so'ngra Xivada qatl ettirdilar. Shunday qilib taxtga o'tirgan Yelbars va Habash sultonlar (1621-1623) ukalari Isfandiyor (1623-1643) tomonidan taxtdan tushirildilar.

Xorazm tarixida yirik davlat arbobi va tarixnavis ijodkor sifatida o'z o'rniga ega bo'lgan Abulg'ozixon (1643-1663) akasi Isfandiyor vafotidan keyin taxtni egalladi. Turkman, qalmiqlarga qarshi muvaffaqiyatli urush olib borgan Abulg'ozixon Buxoro xonligi hududlariga ham talonchilik yurishlari qildi. Xiva askarlari Chorjo'y, Vardanza, Qorako'l, Karmanagacha bo'lgan yerlarni bir necha bor talashdi. 1662 yilda Abdulg'ozixon Buxoro xoni bilan sulh tuzdi.

Lekin uning O'g'li Anushaxon (1663-1687) davrida ham Buxoro va Xiva o'rtasidagi urushlar davom etdi. Subhonqulixon Xivadagi tarafdorlari yordamida taxtga Shohniyozni (1688-1702) o'tqazib, amalda Xivani vassal davlatga aylantirdi.

Arab Muhammad va uning vorisi Sherg'ozixon (1715-1728) davrida xonlikdagi siyosiy nizolar mamlakatning iqtisodini ham izdan chiqardi. 1728 yilda hokimiyatni qo'lga olgan Elbarsxon (1728-1740) ichki nizolarni bostirib, qo'shni hududlarga bosqinchilik yurishlarini uyushtira boshladi.

1747 yilda qozoq sultoni Gayibxon taxtga o'tqazildi (1747-1757). Uning davrida qozoq sultonlarining mavqei oshishi Xivada qo'zg'olon ko'tarilishiga sabab bo'ldi. 1757-1758 yillarda Xiva taxtini uning ukasi Abdullaxon boshqargan. Xiva xonligidagi siyosiy parokandalikdan foydalangan Buxoro hukmdori Muhammad Rahimbiy o'z odami Temur G'ozixonni (1758-1763) Xiva taxtiga o'tqazadi. Shu davrdan boshlab Xiva xonligida qo'ng'irotlar urug'ining mavqei mustahkamlanib borgan.

Inoq Muhammad Amin (1763-1790) 1770 yilda turkmanlarning, 1782 yilda buxoroliklarning hujumini qaytarib, Xiva xonligida qo'ng'irotlarning amaldagi hokimiyatning mustahkamlaydi. Avaz Inoq (1790-1804) davrida Xiva xonligida markaziy hokimiyat mustahkamlanib, xonlikdagi iqtisodiy ahvol yaxshilandi. Bu XIX asr boshlarida qo'ng'irotlar sulolasining hokimiyatni rasman egallashlariga zamin bo'ldi.

1804-1806 yillarda hukmronlik qilgan Eltuzarxon inoq Xiva taxtiga o'tirgan qo'ng'irotlar sulolasining birinchi xoni hisoblanadi. Uning vorisi Muhammad Rahimxon I (1806-1825) Xiva xonligini birlashtirishni nihoyasiga yetkazdi. 1811 yilda bo'ysunmas orolliklar-qoraqalpoqlarni ham Xiva tarkibiga qo'shib oldi. U o'tkazgan siyosiy, iqtisodiy, ma'muriy islohotlar natijasida boshqaruv tizim takomillashib, soliqlar tartibga tushdi. Xazina daromadlari ko'paydi.

Olloqulixon (1825-1842), Rahimqulixon (1842-1845) va Muhammad Aminxon (1845-1855) davrlarida Xiva qo'shinlarining Xurosonga yurishlari

kuchaydi, Marv shahri uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez urushlar bo‘lib turdi. Xiva xonlari bu davrda Sirdaryoning Orol dengiziga quyiladigan joyidan Turkmaniston hududidagi Kushkagacha bo‘lgan yerlarni boshqarganlar. 1855 yilda Seraxsni qamal qilish paytida Muhammad Aminxonning halok bo‘lishi mamlakatda parokandalikka sabab bo‘ldi. Abdullaxon (1855-1856), Qutlug‘murodxonlar (1856) 6 oydan ko‘p hukmronlik qilmaslaridan o‘ldirildilar. 1856 yilda taxtni Sayid Muhammadxon (1856-1864) egalladi. U bo‘ysunmas turkmanlar va qoraqalpoqlarga qarshi urush uyushtirganligi natijasida bu xalqlarning ko‘pchiligi ko‘chib ketdilar. 1859 yilda Muhammad Panoh Orenburgdan yordam olib, Orol bo‘yida mustaqil davlat tuzish uchun qilgan harakati bostirildi. Xivaliklar tomonidan daryoga to‘siq qo‘yilishi natijasida Butakov flotiliyasi qoraqalpoqlarga yordam bera olmadi.

Xiva xonligidagi so‘nggi mustaqil hukmdor Feruz taxallusi bilan ijod qilgan Muhammad Rahimxon II (1864-1910) bo‘ldi. Uning davrida xonlikning siyosiy, iqtisodiy, madaniy jihatdan yuksalishi ko‘zga tashlanadi. Lekin 1873 yilda Rossiya Xiva xonligini bosib oldi va Muhammad Rahimxon II va Kaufman imzolagan Gandimiyon shartnomasiga ko‘ra Xiva xonligi Rossiyaga qaram davlatga aylanib qoldi.

Qo‘qon xonligi

1710 yilda Farg‘ona vodiysida ancha kuchli ta’sirga ega bo‘lgan, o‘zbeklarning ming urug‘i boshlig‘i Shohruhbiy (1710-1721) hokimiyatni qo‘lga oldi. Shohruhbiy o‘z hukmronligi davrida Qo‘qon, Namangan, Marg‘ilon, Konibodom, Isfara atroflarini bo‘ysundirib, o‘z hokimiyatini mustahkamladi. Uning vorisi Muhammad Abdurahimbiy (1721-1733) Xo‘jand, O‘ratepa, Samarqand, Jizzax hatto Shahrizabzni o‘ziga bo‘ysundirib mamlakat hududlarini ancha kengaytirdi. Shuning bilan birga u qurdira boshlagan shahar dastlab “Qal’ayi Rahimbiy” deb ataldi. Abdurahimbiyning bevaqt vafoti sababli ukasi Abdulkarimbiy (1733-1750) shahar qurilishini yakunlab, Tepaqo‘rg‘ondan poytaxtni yangi shaharga ko‘chirdi va Eski o‘rda degan joyida o‘rda-qal’a qurdiradi.

O‘sh, Andijon, Marg‘ilonni egallagan qalmoqlar 1745 yilda Qo‘qonni qamal qilganda Abdurkarimbiy O‘ratepa hokimi Fozilbek yordami bilan qalmoqlarni mamlakat hududidan haydab chiqarib, davlat mustaqilligini saqlab qoldi. Qalmoqlar garov tariqasida Muhammad Abdurahimbiyning o‘g‘li Bobobekni olib ketishadi. Abdurkarimbiy vafotidan keyin xonlar tez-tez almashtiriladi. 1750-1754 yillarda Abdurahmonbiy (1750-1751), Erdonabiy (1751-1753), Bobobek (1753-1754) xonlik qilganlar. Nihoyat, 1755 yilda Erdonabiy 2-marta hokimiyatga kelgach, xonlik ancha mustahkamlandi. U O‘sh va O‘zganni bo‘ysundirib, 1758-1759 yillarda Sharqiy Turkistonga ham yurish qilgan. Bu davrda Qo‘qon xonligi Buxoro va Xitoy bilan tengma-teng kurashadigan davlatga aylandi. Lekin Erdonabiy davrida olib borilgan urushlar mehnatkash xalqning aholini ancha og‘irlashtirdi. Erdonabiy 1769 yilga qadar taxtni boshqargan. Undan keyin taxtga o‘tirgan Sulaymonbek bor yo‘g‘i 6 oy xonlik qildi.

Qo‘qon xonligini 1770-1800 yillarda boshqargan Norbo‘tabek markaziy hokimiyatni mustahkamlash va bo‘ysunmas hokimlar qarshiligini bostirishda bir muncha muvaffaqiyat qozondi. U Chust va Namangan hokimlarining o‘zboshimchaliklarini tugatib, qo‘zg‘olon ko‘targan Xo‘jand shahrini bo‘ysundirdi va uni xonlikka butunlay qo‘shib oldi. Lekin 1799 yilda uning Toshkentni egallash uchun yuborgan qo‘shini mag‘lubiyatga uchradi. Uning hukmronligi davrida olingan mo‘l hosil natijasida xalq faravonligi bir muncha yaxshilandi, Xitoy hukmdorlari

Norbo‘tabek mustaqil xon ekanligini tan olgan. Uning vorisi Olimxon (1800-1810) davrida Qo‘qon xonligining siyosiy qudrati mustahkamlandi. Harbiy islohot o‘tkazib, qo‘shinni ancha mustahkamlagan Olimxon Angren vohasini, Toshkent, Chimkent va Turkistonni o‘ziga bo‘ysundirdi.

O‘zini amir deb atagan Umarxon (1810-1822) davrida siyosiy jarayon murakkablashib, Chimkent, Turkiston va boshqa shaharlarda g‘alayonlar ko‘tarildi. Davlatni boshqarishda yirik yer egalari, dindorlar, harbiy sarkardalar manfaatini himoya qilib, ular bilan ittifoqda bo‘lgan Umarxon bu g‘alayonlarni bostirib, xonlik hududini parchalanishdan saqlab qoldi. Uzoq urinishlar natijasida 1817 yilda O‘ratepani bosib oldi. Rossiya bilan aloqalarni mustahkamladi. 1818 yilda Umarxon “Amir ul-muslimin” unvonini olib xonlikdagi diniy hokimiyatni ham egalladi. Amiriy taxallusi bilan she‘rlar yozgan Umarxon davrida Qo‘qonda adabiyot, she‘riyat ancha yuksaldi. 1822 yilda Umarxon kasallanib vafot etdi.

Umarxonning o‘g‘li Muhammad Alixon (1822-1842) hukmronligining dastabki yillarida Qo‘qon xonligining yerlari ancha kengaydi. U 1826-1831 yillarda Qashg‘arga bir necha marta yurish qilib, u yerdagi Xitoy hukumati bilan o‘zi uchun foydali shartnoma imzolagan bo‘lsa, 1834 yilgacha Qo‘qon qo‘shinlari Qorategin, Kulob, Darvoz viloyatlarini bosib olgan. Ichki siyosatda Madalixon xonlik hayotida katta ta’sirga ega bo‘lgan, otasi tomonidan qo‘llab-quvvatlangan yirik amaldorlarni surgun qildi, ko‘pchilikni qatl qildirdi. Bu holat xonlikda undan norozi bo‘lgan kuchlarning, birlashishuviga, dushmanlarining ko‘payishiga sabab bo‘ldi. Muhammad Alixonning Sharqiy Turkiston va Oltoy tog‘lari ortida qo‘lga kiritgan, g‘alabasi sababli xushomadgo‘ylari uni “g‘oziy” deb ulug‘lashgani bilan mamlakatda undan norozilar ko‘pchilikni tashkil qilar edi.

Xudoyorxon (1845-1858; 1863 (4 oy), (1865-1875 yy.) yosh bo‘lganligi sababli xonlikdagi boshqaruv Musulmonqul boshliq qipchoqlar qo‘liga o‘tdi. Saroyda cheksiz hokimiyatga ega bo‘lgan, bosh vazir, birinchi amaldor Musulmonqulning o‘z mavqeidan shaxsiy manfaatlari yo‘lida foydalanishi 1853 yil oxirlarigacha davom etib, bu holat xonlikda ko‘pchilikning noroziligiga sabab bo‘ldi. O‘ratepa, Xo‘jand, Marg‘ilon hokimlari Toshkent hokimi Nurmuhammad boshchiligida Musulmonqulga qarshi guruh tashkil etishdi. 1852 yil fevral va iyun oylarida Musulmonqul Toshkentga katta qo‘shin bilan yurish qildi. Lekin iyun oyidagi jangda qayin otasi vasiyligidan norozi bo‘lgan Xudoyorxon qo‘zg‘olonchilar tomonga o‘tdi. 1853 yil kuziga kelib Musulmonqul ham qo‘lga olinib qatl etildi. Bu paytda rus qo‘shinlari xonlik sarhadlariga bostirib kirib, Oqmachit, Jo‘lak, Kumushqo‘rg‘onni bosib olayotgan edi. Rossiya bilan Qo‘qon urush holatiga o‘tdi. Rossiyadek tashqi dushman xonlik sarhadlariga xavf solib turgan bir paytda xon amaldorlari, xonlar birlashish o‘rniga ular orasidagi o‘zaro kurash, fitna avj oldi. Natijada Qo‘qon xonligi hududlari chet el bosqinchilarining zulmi ostiga tushib qoldi. 1876 yilda Qo‘qon xonligi tugatildi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak XVI-XIX asrdagi o‘lkamizdagi ijtimoiy, madaniy hayot ko‘rib o‘tganimizdek o‘ziga xosliklardan iborat. Bir tomondan adabiyot, tarix, me‘morchilik, san‘ati sohalarida katta yuksalishlarni, betakror yutuqlarni qo‘lga kiritgan bo‘lsak, ikkinchi tomondan birlikning yo‘qotilishi, o‘zaro nizolarning avj olishi, tabiiy va texnika fanlariga e‘tiborning yo‘qotilishi o‘rta Osiyo xalqlarini nafaqat jahon taraqqiyotidan orqada qolishiga, balki xalqimizning chet el bosqinchilari zulmi ostiga tushib qolishiga sabab bo‘ldiki, bu yurtimizning 130 yildan ortiq qaramlikda qolib ketishiga olib keldi.

Shayboniylar sulolasi xukmdorlari (1500 -1601)

Muhammad Shayboniyxon	-(1500-1510)
Kuchkinchixon	-(1512- 1530)
Abu Said	-(1530- 1533)
Ubaydullaxon I	-(1533-1539)
Abdullaxon I	-(1539- 1540)
Abdulaziz - Buxoro	-(1540- 1550)
Abdulatif - Samarkand	-(1540-1551)
Barokxon (Navro'z Ahmad)	-(1551 - 1556)
Pir Muhammad	-(1556- 1560)
Iskandarxon	-(1560- 1583)
Abdullaxon II	-(1583- 1598)
Abdulmo'min	-(1598- 1599)
Pir Muhammad II	-(1599-1601)

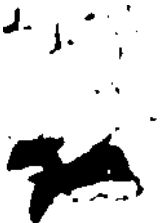
Ashtarxoniylar sulolasi hukmdorlari

Bokimuxammadxon	-(1601-1747)
	-(1601-1605)
Valimuhammadxon	-(1605-1611)
Imomqulixon	-(1611-1642)
Nadr Muhammadxon	-(1642-1645)
Abdulazizxon	-(1645-1680)
Subhonqulixon	-(1680-1702)
Ubaydullaxon II	-(1702-1711)
Abulfayzxon	-(1711-1747)

Muhammad Shayboniyxon (1500-1510) Miniatiyura

Abdullaxon II (1557-1598)

Imomqulixon (1611-1642)

Topshiriqlar

- I. Movarounnahr Temuriylari hamda Xuroson Temuriylari siyosatidagi umumiylik va alohida tarzda olingan ichki siyosat tamoyillarini tushuntirib bering.
- II. "Zahiriddin Muhammad Boburning Movarounnahrdagi muvaffaqiyatsizligi va uni vatanni tark etishi sabablarini izohdab bering.
- III. Abdullaxon II olib borgan siyosatining mazmun-mohiyati nimada edi?
- IV. XVII asr Ashtarxoniylar davlatidagi inqirozning sabablari nimada edi?
- V. XVIII - XIX asr I yarmi o'zbek xonliklaridagi taraqqiyotning umumiy jihatlarini ko'rsatib bering.
- VI. Qo'qon adabiy muhiti shakllanishi va uning faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Temuriylar hukmronligi tarixshunosligini izohlab bering.
2. Dashti Qipchoq va Movarounnahr o'rtasida XV asr oxirlari XVI asr boshida kechgan munosabatlarning etnik shakllanish jarayoniga ta'sirini tushuntirib bering.
3. "Majhul mulk" tushunchasi nimani anglatadi?
4. Shayboniylar hukmronligini davrida davlat boshqaruvi tizimida kechgan jarayonlar nimalardan iborat bo'lgan?
5. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri me'morchiligi xususida gapirib bering.
6. O'zbek xalqi etnik shakllanishining so'nggi bosqichi haqida so'zlab bering.
7. O'zbek xonliklarining XVIII - XIX asr I yarmida Rossiya bilan kechgan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumot bering.
8. XUI-XIX asr tarixshunoslik maktabi vakillari faoliyatlarini izohlab bering.

9. Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» asarida Amir Temurga qanday baho berilgan edi?
10. Amir Temur saltanati to'g'risidagi qaysi tarixiy manbalarni bilasiz?
11. «Temur tuzuklari» - tarixiy manba sifatida.
12. Klavixov kundaligida Amir Temur davlati tavsifi.
13. Amir Temur davlati xalqaro aloqalari.
14. Istiqlol yillarida Amir Temurga ko'rsatilgan hurmat va e'tibor nimalarda o'z ifodasini topgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - Toshkent: "Sharq", 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
3. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
4. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. - Toshkent: "Sharq", 1999.
5. X.N.Bobobekov. Qo'qon tarixi. - Toshkent: "Fan", 1996.
6. O'zbekiston tarixi. Prof/R.H.Murtazaevning umumiy tahriri ostida, 2005.
7. Axmedov B.Tarixdan saboqlar. -Toshkent: "O'qituvchi", 1994.
8. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
9. Bobobekov X.N. Qo'qon tarixi. -Toshkent: "Fan", 1996.
10. Babaxodjayev B. Kokandskoye xanstvo: vlast, politika, religi. -Tashkent, 2011.
11. Bayoniy Y. Shajarai Xorazmshohiy. - Toshkent: "Kamalak", 1991.
10. Voxidov SH. Qo'qon xonligida tarixnavislik. - Toshkent: Akademnashr, 2010.
12. Ibrat. Farg'ona tarixi. - Toshkent: "Kamalak", 1991.
13. Iso Jabborov. O'zbeklar: turmush tarzi va madaniyati (etnografik lavhalar). - Toshkent: "O'qituvchi", 2003.
14. I.Karimov. Amir Temur haqida so'z. - Toshkent: "O'zbekiston", 1996.
15. I.Karimov. Xalkimiz bor ekan, Amir Temur nomi barhayotdir. Asarlar 5 jild. - Toshkent: "O'zbekiston", 1997.
16. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
17. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2000.
18. Axmedov A. Ulug'bek. Toshkent, 1994.
19. Axmedov B. Sohibqiron Temur, - Toshkent, 1996.
20. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - Toshkent: "Sharq", 1997.
21. O'zbekiston tarixi. Prof. R.N. Murtazaevning umumiy tarixi ostida -Toshkent. 2005.
22. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. IKKI jildlik. Arab tilidan tarjima, kirish so'zi va izohlar muallifi Ubaydulla Uvatov. -Toshkent: "Mehnat", 1992.
23. Ahmedov B., Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). - Toshkent, 1996.
24. Klavixov. Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi - Toshkent: San'at, 1989.
25. Abdurahmonov A. Ulug'bek akademiyasi. - Toshkent, 1993.
26. Muhammadjonov A. Amir Temur va Temuriylar davri. -Toshkent: "Fan", 1996.
27. Ahmedov A. Ulug'bek Muhammad Tarag'ay. - Toshkent, 1994.
28. Ivanov M. Ikki buyuk sarkarda. Chingizxon va Amir Temur. - Toshkent: Xazina, 1994.

29. Amir Temur jahon tarixida. - Toshkent: "Shark", 1996.
30. Temur tuzuklari. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2011.
31. Amir Temur ug'itlari. - Toshkent: "Navruz", 1992.
32. Q.USMONOV, M.SODIQOV. S.BURXONOVA. O'ZBEKISTON TARIXI. DARSLIK. TOSHKENT." IQTISODIY MOLIIYA", 2006"
33. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai as-sa'daiyn va majmai al-bahrayn. - Toshkent: "O'zbekiston", 2008.
34. Temur va Ulug'bek davri tarixi. - Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1996.

6- mavzu. O'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati. Jadidchilik. Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat.

Режа:

1. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasini istilo etilishi sabablari.
2. O'rta Osiyoni istilo etishga qaratilgan asosiy harbiy harakatlar. Buxoro amirligi va Xiva xonligining vassallikka aylanishi.
3. Mustamlaka zulmiga qarshi milliy-ozodlik harakatlari.
4. XIX asr oxirlari XX asr boshlaridagi ijtimoiy- iqtisodiy hayot.
5. Jadidchilik harakati va uning o'lka ma'naviy- ma'rifiy hayotida tutgan o'rni.
6. Rossiyadagi 1917 yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri.
7. Oktabr to'ntarishi. Turkistonda sovet tuzumining o'rnatilishi uning shovinistik siyosati.
8. Turkiston Muhtoriyati xukumati va uning faoliyati.
9. Turkiston mintaqasida sovet xokimiyatiga qarshi qurolli harakat, uning sabablari va oqibatlari.
10. Xiva xonligi va Buxoro amirligining tugatilishi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi va Buxoro Xalq Sovet Respublikalarining tuzilishi, ushbu respublikalardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.

XIX asrning birinchi yarmiga kelib, O'rta Osiyoda uch xonlik o'rtasidagi to'xtovsiz urushlar, kelishmovchiliklar xonliklardagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni tang ahvolga olib keldi, bu hududlardagi madaniy hayotni izdan chiqardi. O'lkadagi bunday vaziyat Rossiyadek bosqinchi davlat uchun o'z imkoniyatlarini amalga oshirishga qulay sharoit yaratdi.

Urush harakatlari dastlab Qo'qon xonligiga qaratilgan edi. Imperiya qo'shinlari zamonaviy qurol-aslahaga ega bo'lib, ularga Yevropa urushlarida tajriba orttirgan general-lar rahbarlik qildilar. Dastlab general Perovskiyning qo'shini 1853 yili shiddat bilan Qo'qon xonligining strategik qal'asi bo'lgan Oqmachitni egallash uchun yurish boshladi. Salkam bir oy davom etgan qamal natijasida 28 iyul kuni hal qiluvchi jangda qal'a himoyachilari taslim bo'ldilar. Bu yerdagi 250 himoya-chidan 74 nafar kishi halok bo'ldi, o'lganlarning orasida ayollar ham bo'lgan. Rus hukumati Oqmachitni qo'lga kiritilishining katta ahamiyatini anglab, urush qatnashchilarining unvonlarini oshirib, orden-medallar va pul mukofotlari bilan taqdirladi. Oqmachit o'rniga qurilgan rus qal'asiga general Perovskiy nomi berilib, "Perovskiy porti" deb ataladigan bo'ldi.

Qrim urushi tufayli to'xtab qolgan harbiy harakatlar 1860 yil yozida yana jonlandi. Polkovnik Simmerman boshchiligidagi 6 ta rota, 600 ta kazak, 12 ta og'ir zambarak, 4 ta raketa moslamasidan tashkil topgan rus qo'shinlari To'qmoq, so'ngra Pishpak qal'asini egalladi. 1861 yilning 25 oktabrida general – leytenant Debu boshchiligidagi rus qo'shini xonlikning Yangiqo'rg'on qal'asini vayron qilib tashladi. Keyinchalik 1862 yilda polkovnik Kalpakovskiy 4 ta rota, 2 yuzlik va 4 zambarak qo'shini bilan Marki nomidagi Qo'qon istexkomini egalladi. 1864 yil 1 may kuni Verniy istehkomidan yo'lga chiqqan polkovnik Chernyayevning otryadi qattiq jangdan keyin Avliyo ota qal'asini ham bosib oldi. Chernyayev Avliyo otani olganligi uchun general unvoni va orden bilan taqdirlandi. Xullas, 1847-1864 yillarda rus davlati Qo'qon xonligining hozirgi Qozog'iston va Qirg'iziston yerlaridagi mavqeiga qattiq zarba berib, ko'p joylarni qo'lga kiritdi. Turkiston va Chimkent shaharlari Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlaridan edi. Shu bois dushman ushbu ikki muhim shaharga shiddat bilan zarba berishga kirishdi. 1864 yil 12 iyulda Turkiston bosib olindi. 1864 yil sentabr oyining boshlarida harbiy - texnik ustunlikka ega bo'lgan dushman 22 sentabrda Chimkentni egallashga muvaffaq bo'ldi.

Turkiston va Chimkentning bosib olinishi natijasida rus harbiy qo'shinarining bosqinchilik harakatlari yanada kengayib, endilikda mintaqaning eng katta va boy shaharlaridan bo'lmish Toshkentni bosib olishga keng yo'l ochildi. 1864 yilning 1 oktabrida general Chernyayev katta harbiy qo'shinlari bilan birga Toshkentning sharqidagi Darvishak qopqa degan joyga yetib keladi. 2 oktabrda dastlabki hujum boshlandi. Ammo Toshkent mudofaasi mehnatkash ommaning umumiy mudofaasiga aylanib, shahar atrofidagi devorlarda askarlar va xalq ko'ngillilari joylashgan edi. Ular shu darajada qarshilik ko'rsatdilarki, general Chernyayev mag'lubiyatga uchrab Chimkentga qaytib ketishga majbur bo'ldi. Mag'lubiyat o'chini olish hissida general Chernyayev 1865 yil 28 aprelda Chirchiq yonidagi Niyozbek qal'asini olishga buyruq berdi. Shaharni suv bilan ta'minlaydigan "Kaykovus" arig'i to'g'onini buzib, uni Chirchiq daryosiga burib yuboradi. 1865 yil 14 iyundan 15 iyunga o'tar kechasi general M.G.Chernyayev boshliq qo'shinlar Toshkentga yana hujum uyushtirib, shaharning Kamolon darvozasi orqali shaharga kirib borishga muvaffaq bo'ladilar. Toshkent uchun bo'lgan janglardan so'ng 1865 yili bosib olingan hududlarda Turkiston viloyati tashkil qilindi. 1866 yili Aleksandr II ning Toshkentni Rossiya tasarrufiga olinganligi e'lon qilindi. 1867 yil iyul oyida Turkiston general gubernatorligi tashkil etildi. Markazi Toshkent bo'lgan Sirdaryo viloyati, markazi Verniy bo'lgan Yettisuv viloyatlari general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi.

Istilochilar Buxoro xonligiga qarshi urush harakatlarini ikki harbiy mavsumda - 1866 va 1868 yillarda o'tkazdilar. Amirlikdan tortib olingan hududlarda 1868 yil Zarafshon okrugi tuzilib, unga general-mayor Abramov boshliq etib tayinlandi. Amir Muzaffar tomonidan amirlik mustaqilligini amalda yo'qotuvchi va katta iqtisodiy talofatlarga sabab bo'luvchi sulhga qo'l qo'yilishi xalq yuqori tabaqa vakillarining noroziligi va nafratini yanada kuchaytirdi. Shu vajdan ham unga qarshi harakatlar ayniqsa Shahrisabz va Qarshida avj oldi.

Rossiya imperiyasining hukmron doiralari Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi yerlaridan tashkil topgan Turkiston general-gubernatorligini O'rta Osiyodagi harbiy operatsiyalar uchun tayanch markazga aylantirib istilo tig'ini Xiva xonligiga qaratdi. 1873 yil 29 may kuni asosiy kuchlar Xiva ostonalarida paydo bo'ldi. Muhammad

Rahimxon II Xivani o'z ixtiyoridagi kuchlar bilan mudofaa qilib bo'lmasligiga ko'zi yetib, Izmiqsho'r tarafidagi turkman ovuliga ketishga majbur bo'ldi.

1873 yil 12 avgustda Gandimiyon qishlog'ida fon Kaufman sulh shartnomalarini Muhammad Rahimxon diqqatiga havola qildi.

Chor Rossiyasining amalga oshirgan mustamlaka siyosati mahalliy mehnatkash aholining manfaatlariga butunlay zid kelishi, ular o'rtasida norozilik kayfiyatlarini tug'ilishida katta zamin bo'lib xizmat qildi. 1870 yillarda Farg'onadagi Po'latxon qo'zg'olonidan so'ng Turkistonning bir qancha shaharlarida xalq ommasining ommaviy norozilik harakatlari keng miqyosda bo'lib o'tdi. Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi ko'tarilib turgan ozodlik harakatlari ichida "Oloy malikasi" nomi bilan mashhur bo'lgan Qurbonjon dodxoh Oloy o'lkasida tinchlik o'rnatish uchun 1876 yilning oxiriga qadar mustamlakachilarga qarshi kurashib keldi. 1878 yilda Mingtepada Yetimxon boshchiligidagi isyon bo'lib o'tdi. Bu isyondan so'ng Farg'ona viloyati general gubernatori viloyatdagi mahalliy aholidan g'ayriqonuniy soliq undiruvchilarni ishdan olib tashlashga majbur bo'ldi.

1885-1890 yillarda Andijonning Qo'rg'ontepa uezdidagi Darveshxon to'ra boshliq xalq harakati qurolli qo'zg'olonga aylandi. Ammo, xalq ommasining norozilik harakatlarini qurolli kuch bilan bostirishga o'rganib qolgan chor ma'murlari bu harakatlarni ham shafqatsizlarcha bostirdilar.

1892 yil "vabo isyoni" nomini olgan Toshkent qo'zg'oloni XIX asr oxiridagi muhim voqealardan biri bo'ldi. 1892 yilgi qo'zg'olon ko'plab tarixiy adabiyotlarda imperiya ma'murlarining o'lkada vabo kasali tarqalishining oldini olish uchun bo'lgan harakat deb ta'riflangan bo'lsa-da, aslida bu qo'zg'olon Rossiya imperiyasining o'lkadagi yillar davomida olib borgan mustamlaka siyosatiga qarshi qaratilgan harakatlardan biri edi. Garchi, qo'zg'olon Toshkent shahrining o'zida yuz bergan bo'lsa-da, uning ta'siri butun Turkiston o'lkasi bo'ylab yoyildi. Chunki bu ozodlik harakati mustamlakachilik zulmi ostida yotgan xalqlar tuyg'usini ifoda etar edi.

1898 yil Andijonda mutamlakachi ma'murlariga qarshi, uning mustamlaka siyosatiga qarshi yana bir ozodlik harakati bo'lib o'tdi. Tarixda bu "Andijon qo'zg'oloni" nomini oldi. Bu qo'zg'olon 1898 yil Andijon shahrining Mingtepa qishlog'ida boshlandi. Dastlab qo'zg'olonchilar soni 500 kishidan ortmagan bo'lsa-da, biroq atrofdagi qishloqlardan kelib qo'shilayotgan aholi hisobiga qo'zg'olonchilar soni ortib bordi. Qo'zg'olonchilarga Muhammadali eshon "Dukchi eshon" boshchilik qildi.

Qo'zg'olon dahshatli tarzda bostirishlariga qaramay buning aks sadosi butun Farg'ona vodiysiga taraldi. Asaka, Quva, Shaxrixon, O'sh, Marg'ilon kabi shaharlar va qishloqlarda harakatlar keng yoyildi. Lekin, rus qo'shinlari hamma yerda ham qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostirdi. Dukchi eshon Arslonbob qishlog'ida qo'lga olindi va butun xalq oldida mutamlakachi ma'murlari tomonidan 1898 yil 12 iyunda osib o'ldirildi.

O'lka mehnatkashlarining ahvoli Rossiyaning birinchi jahon urushiga kirishi va urush asoratlarini tugatish maqsadida ma'muriyatning ko'rgan chora – tadbirlari natijasida ahvol yanada og'irlashib ketdi. 1916 yil rus imperatori Ni-kolay 11 ning "Imperiyadagi begona xalqlar erkak aholisini harakatdagi armiya rayonlarida harbiy inshootlar va shuningdek, davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday og'ir ishlarga jalb qilish" haqidagi farmoni chiqdi. Ushbu farmonga ko'ra Sibir, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Kavkaz ortidan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan 400

ming kishini mardikorlikka olish boshlanib ketdi. Bu farmonga ko'ra o'lkadagi har besh xonadondan mardikor olinadigan bo'ldi.

4 iyulda savdo va hunarmandchilik markazi bo'lgan Xo'jand shahrida, undan keyin Samarqand, Jizzax, Kattaqo'rg'on kabi shaharlarda ham xalqning norozilik harakatlari bo'lib o'tdi. Mustamlaka ma'muriyati zulmiga qarshi qo'zg'olonlarning eng kattasi Jizzax shahrida bo'lib o'tdi.

17 iyulga kelib butun Turkiston o'lkasida harbiy holat e'lon qilindi. Jazo otryadlari va mustamlakachi ma'murlarga juda katta huquqlar berildi. Shu munosabat bilan aholining ko'cha va maydonlarda to'planishi ta'qiqlandi. Imperiya ma'murlari harbiy kuch ishlatib, bu yerdagi qo'zg'olonni bostirishga mavaffaq bo'ldilar. Jizzax qo'zg'oloni bo'yicha mingga yaqin kishi qamoqqa olindi. 151 kishining ishi sudga berildi. Shulardan 84 kishi osib o'ldirishga hukm qilindi, biroq bu jazo ham keyinroq "yumshatilib" boshqa jazolar berildi. 1916 yil qo'zg'oloni o'lkada mahalliy aholining mustamlaka siyostiga qarshi qaratilgan eng katta milliy ozodlik va ommaviy xalq harakati edi. Bu qo'zg'olon jamiyatning barcha tabaqalarini harakatga keltirdi va o'z domiga tortdi.

Jadidchilik harakati va milliy uyg'onish

XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib, Turkistonda millat taqdiriga tahdid soluvchi o'ta qaltis va og'ir ichki tarixiy muhit paydo bo'ldi. Bir tomondan, Rossiya imperiyasi musatamlakachiligi siyosiy jihatdan mustahkamlandi. Mustamlaka va zo'rvonlikka mukkasidan ketgan mustamlaka tuzim esa, endi o'z mafkurasini singdirish orqali ma'naviy ustunlikka ham ega bo'lishi uchun mahalliy xalqni ruslashtirish kabi shovinistik siyosatni kuchaytirdi. Uchinchidan, umuman musulmon mutaassibli (konservatizm va bid'at) kuchaydi. Millatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli hamda ma'naviyati tubanlashdi.

Millat va xalq mana shunday ikki tomonlama ayanchli ijtimoiy-siyosiy muhit hamda vaziyatga duch kelgan bir paytda musulmon ziyolilar din homiylari orasidan yangi bir taraqqiyparvar guruhning harakati paydo bo'ldi. Ular «jadid» (yangi) degan ulug' nomga muyassar bo'lgan holda, Millat va Vatan, musulmon xalqlari uchun ma'naviy qalqon bo'lib, kurash maydoniga otildilar.

Jadidchilik harakati asosan ikki davrga bo'linadi: 1) XIX asrning 90 - yillaridan - 1917 yil fevralgacha; 2) 1917 yil fevraldan - 1929 yilgacha. Birinchi davrning o'zi uch bosqichga bo'linadi: 1) Jadidchilik g'oyasining paydo bo'lishi va muntazam uyushgan harakat shakliga ega bo'lishi (XIX asrning 90-yillari-1905 yil); 2) Jadidchilik harakatining nisbatan tez va qarshiliksiz rivojlanishi (1905-1909 yillar); 3) Jadidchilikning chorizm tomonidan ozodlik, demokratik va inqilobiy harakatlarga qarshi kurashni kuchaytirgan davrdagi rivojlanishi (1909-1916 yillar). Ikkinchi davr ham voqealar rivojlanishiga qarab uch bosqichga bo'linadi: 1) 1917 yil fevral-oktabr; 2) 1917 yil noyabr-1924 yil; 3) 1925-1929 yillar.

Jadidlar maorifi. Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta'lim-tarbiya hamda ilm o'zaro uyg'unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o'tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy - dunyoviy ilmilarni o'rgandi. Jadid maktablarida Qur'oni-karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o'qitila boshlandi.

Jadid maktablari to'rt (boshlang'ich) va yetti yillik edi. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo'qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochildi. Jadid maktablari pullik edi. Har oyiga ota-onalar baholi qudrat, ellik tiyindan bir yarim so'mgacha pul to'lagan. Bu o'rinda har ota-ona o'zlarining boyluk

va kambagʻallik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 35 foizgacha kambagʻal va nochorlarning bolalari tekin oʻqitilgan. Oʻziga toʻq oilalar esa oʻz hohishi bilan uch soʻmdan va undan ham koʻp pul bergan. Bulardan tashqari jadidlarning oʻzlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablagʻ bilan taʼminlab turgan.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qoʻllanma va darsliklarni ham oʻzlari yaratdilar. Sayidrasul Sayidazizovning “Ustodi avval”, Munavvarqori Abdurashidxonovning “Adibi avval”, “Adibi soniy”, “Tajvid” (Qurʻonni qiroat bilan oʻqish usuliga oid qoʻllanma), “Havoyiji diniya” (Shariat qonunlari toʻplami), “Yer yuzi”, “Usuli hisob”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islom”, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yohud ahloq”, Mahmudxoʻja Behbudiyning “Qisqacha umumiy geografiya”, “Bolalar maktubi”, “Islomning qisqacha tarixi”, “Amaliyoti islom”, “Aholi geografiasiga kirish”, “Rossiyaning qisqacha geografiasiga” va boshqalar shular jumlasidandir.

Dunyoviy hozirgi zamon oliy oʻquv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918 yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq boʻldilar. Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi yaʼni jadid xalq maorifi tizimi yaʼni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar.

Jadid matbuoti va jurnalistikasi. Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish boʻldi. Turkiston jadidlari rus demokratik va inqilobiy harakatining yutuqlaridan ham samarali foydalandilar.

Toshkentda Ismoil Obidiy “Taraqqiy” (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov “Xurshid” (1906), Abdulla Avloniy “Shuhrat” (1907), Sayidkarim Sayidazimboyev “Tujjor” (1907), Ahmadjon Bektemirov “Osiyo” (1908), Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev “Sadoi Turkiston” (1914-1915) gazetalari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq oʻgʻli (Sayyox) “Al-Isloh” (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq boʻldilar. Samarqandda esa Muhmudxoʻja Behbudiy “Samarqand” ruscha (1913) gazetasi va “Oyna” (1913-1915) jurnalini, Qoʻqonda Obidjon Mahmudov “Sadoi Fargʻona” (1914) gazetalari chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya “oxranka”ning aygʻoqchilari kuzatuvini, taʼqibi ostida boʻldilar.

Jadid matbuoti 1917 yil fevralda rus podshosi taxtdan agʻdarilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oraligʻida fevraldan oktabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov “Najot” (1917 y. mart), A. Battol “Shoʻroi islom” (1917 y. may), Abdulla Avloniy “Turon” (1917 y.), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov “Kengash” (1917 yil iyun), “Ulugʻ Turkiston” (1917 y.), Qoʻqonda Boʻlat Soliyev “Yel bayrogʻi” (1917 y. sentabr) gazetalari, H.H. Niyoziy “Kengash”, Ashurali Zohiriy “Yurt” (1917 yil iyun) jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda “Hurriyat” (1917 yil aprel) gazetalari chop etdilar.

Jadid adabiyoti va sanʼati. Jadidchilik harakati jadid adabiyotining asoschilari boʻlgan yirik isteʼdod egalari-jadid adibi, shoiri, dramaturgi va sanʼati arboblari ham tarbiyaladi. Jadidshunos taniqli olim professor Begali Qosimovning taʼkidlashicha, ularning 1905-1917 yillarda adabiy-madaniy harakatchilikda qizgʻin faoliyat koʻrsatganlari saksondan ortiq boʻlgan. Mahmudxoʻja Behbudiy (1875-1919), Sayidahmad Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Vasliy Samarqandiy (1869-1925), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1934), Toʻlagan Xoʻjamiyrov-Tavallo (1882-1939), Sidqiy Xondayliqiy (1884-1934),

Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Muhammadsharif So'fizoda (1869-1937), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938) va boshqalar shular jumlasidandir.

Jadid adabiyotida dramaturgiya ya'ni jadid dramasi eng sermahsul va ommabop janr sifatida alohida ko'zga tashlanadi. Jadid g'oyalarining xalqqa yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr san'atining ta'sir ko'rsatishi kuchli bo'ldi. Shuning uchun ham jadid adiblarning aksariyat yirik nomayondalari o'z ijodiy-amaliy faoliyatini drama yozish va teatr bilan bog'liq holda olib bordilar.

Qo'qonda "G'ayrat" (1913 y.), Samarqandda "Zarafshon", To'raqo'rg'onda (Namangan viloyati) "Kutubxonayi Ishoqiya" (1908 y.) nomli kutubxonalar tashkil topadi. Shuningdek, jadid bosmaxonasi va kitob do'konlari ancha keng tarmoq otdi.

1917 yil 27 fevralda Petrogradga bo'lgan demokratik inqilob Turkiston o'lkasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Turkistonda yangi jamiyat kurtaklarini shakllantirish uchun harakat boshlanib ketdi. 1917 yil mart-aprel oylari o'lkaning siyosiy uyg'onishida buriilish davri bo'ldi. Turkiston jaddlari, milliy ziyolilari va islom ulamolarining yetakchilari bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Munavvar Qori (1878-1931), Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev (Ubaydulla Xo'jayev; 1882-1938), Fitrat (1886-1938), Fayzulla Xo'jayev (1896-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Mustaf Cho'qay (1886-1941), Muhammadjon Tinishboyev (1879-1939), Sherali Lapin (1868-1919), Ahmad Zakiy Validiy (1890-1970), Obidjon Mahmudov (1858-1936) o'lkada yangi tashkil qilingan "Sho'roi Islomiya" (1917 yil mart), "Sho'roi Ulamo" (1917 yil iyun), "Turon" jamiyatlari va "Turk adami Markaziyat (federalistlar) firqasi" (1917 yil iyul), "Ittifoqi musulmin" (1917 yil sentabr) siyosiy partiyalarining tuzilishida muhim rol o'ynadilar.

1917 yil 7 aprelda Petrogradagi Muvaqqat hukumat qarori bilan kadet N.N.Shchepkin rayisligida Muvaqqat hukumatning Turkiston Komiteti tashkil qilindi. Komitet tarkibiga 9 kishi kirgan bo'lib, ularning to'rttasi: Alixon Bukeyxonov, M.Tinishboyev, Sadri Maqsudov, A. Davletshinlar turkiy xalqlar vakillari edi. Keyinchalik Turkiston Komitetining tarkibi o'zgartirildi.

1917 yilda ma'rifatchilik harakatidan siyosiy harakat darajasiga allaqachon ko'tarilgan bois o'lkada ham 1917 yilda to'rt marta Butunturkiston musulmonlari qurultoyi o'tkazildi. 1917 yil 16-23 aprelda Toshkentda bo'lgan II qurultoyda demokratik Rossiya tarkibida Turkiston Muxtoriyatini tashkil etish g'oyasi olg'a surildi. Bu g'oya Turkiston xalqlarining o'z milliy davlatchiligini tiklash yo'lidagi dastlabki qadami edi.

Butunturkiston musulmonlari II qurultoyining so'nggi majlisida Markaziy rahbar organ -Turkiston o'lka musulmonlari Kengashi (Kraymussovet) tashkil etilishi haqida qaror qabul qilindi. Uni tuzishdan asosiy maqsad milliy ozodlik harakatiga tashkiliy va markazlashtirilgan xususiyat kasb etish uchun bir-biri bilan tarqoq aloqada bo'lgan jamiyat, qo'mita va ittifoqlarni birlashtirish edi. Turkiston musulmonlari Markazi Kengashiga Mustaf Cho'qay rais, Validiy bosh kotib, Munavvar Qori, Behbudiy, U.Xo'jayev, O.Mahmudov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Islom Shoahmedov va boshqalar a'zo qilib saylandi. Munavvar Qori va Sadridinxon Sharifxo'ja Qozi o'g'li boshchiligida Toshkent qo'mitasi tuzildi. Shuningdek, Behbudiy rahbarligida Samarqand va Nosirxon to'ra yetakchiligida

Farg‘ona bo‘limi ham tashkil topdi. Markaziy sho‘roning organi sifatida “Najot” (muharriri-Munavvar Qori), keyinchalik “Kengash” (muharriri-Validiy) gazetalarida chiqqan boshladi. Shuningdek, 1917 yilda nashr qilingan “Ulug‘ Turkiston”, “Turon” gazetalarida muxtoriyatchilik g‘oyasi bilan sug‘orilgan maqolalar chop qilindi.

1917 yil 14 martda Toshkentda “Sho‘roi Islomiya” tashkil topdi. Aksariyati jadidlardan iborat bu tashkilot a‘zolari Turkiston mustaqilligi uchun kurash olib bordilar. 1917 yil iyun oyida Munavvar Qori boshchiligidagi “Sho‘roi Islomiya” tashkilotidan “Sho‘roi Ulamo” ajralib chiqdi. Sherali Lapin uning Toshkent shu‘basiga asos soldi. Oradan ko‘p vaqt o‘tmay, Qo‘qon shahrida ham “Sho‘roi Ulamo” jamiyati tuzildi. Lekin ikki jamiyat o‘rtasida g‘oyaviy kelishmovchiliklar mavjud bo‘lib, ular bir-biri bilan kelisha olmasdilar. Chunki “Sho‘roi Ulamo” jamiyati o‘z dasturida islom dinining an‘anaviy asoslari bo‘yicha ish ko‘rishini ma‘lum qilsa-da, aslida Lapin boshchiligidagi Toshkent ulamochilari avval rus monarxiyasi, so‘ngra bolshevizm g‘oyalari bilan o‘z xarakatlarini muvofiqlashtirishga behuda urindilar. “Sho‘roi Ulamo” jamiyati o‘z maqsadlari targ‘iboti uchun “Al - Izoh” jurnalini chiqara boshladi (muharriri-Abdumalik hoji Nabiyev). Har ikki jamiyat o‘rtasida g‘oyaviy kurash, xususan, matbuot sahifalarida avj olib ketdi.

1917 yil 20 sentabrda Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston va Qozog‘iston musulmonlarining qurultoyi “ulamochilar” bilan “sho‘roi islomchilar” o‘rtasidagi uzoq va qizg‘in baxslarga qaramay, nihoyat, kelishish va murosa yo‘lini topdi. Qurultoyda “Sho‘roi Islomiya”, “Sho‘roi Ulamo”, “Turon” va boshqa siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yo‘li bilan butun Turkiston mintaqasi uchun umumiy bo‘lgan “Ittifoqi musulmin” degan siyosiy partiya tuzishga qaror qilindi. Shu tarzda Turkistonda muxtoriyat hukumati yuzaga kelmasdan ancha oldin jamiyatning keng qatlamlari vakillari, ilg‘or ziyolilar bu harakatda faol qatnashib, uning poydevorini yaratishga zamin hozirladilar.

Oktabr to‘ntarishi. Turkistonda sovet tuzumining o‘rnatilishi, bolsheviklarning mustamlaka va shovinistik siyosati

1917 yil 25 oktabrda (yangi sana bilan 7 noyabrda) qurol kuchiga tayangan bolsheviklar (kommunistlar) Petrogradga Muvaqqat hukumatni ag‘darib tashlab, hokimiyatni zo‘ravonlik yo‘li bilan egalladilar. Rossiyada yuz bergan voqealarning aks-sadosi oradan ko‘p o‘tmay Turkistonga ham yetib keldi. 28 oktabrda Toshkentning yangi shaharida rus ishchilari va soldatlari qurolli to‘qnashuvlarni boshlab, general Korovichenko qismlaridan ustun keladilar va 1 noyabrda Korovichenko va Muvaqqat hukumatning Turkiston Ko‘mitasini qamoqqa oladilar. Toshkentda zo‘ravonlik yo‘li bilan sovet hokimiyati o‘rnatiladi.

Natijada 1917 yil noyabr oyining boshida bolsheviklar faqat qurol kuchiga tayangan holda Toshkent shahrida hokimiyatni qo‘lga kiritishadi. 1917 yil 15-22 noyabriga kelib Toshkentda bo‘lib o‘tgan O‘lka rus ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining III sezdida 15 kishidan iborat hukumat-Turkiston o‘lkasi Xalq Komissarlari Soveti tuziladi. Hukumat faqat rusiy zabon aholidan iborat bo‘ldi. Turkiston Xalq Komissarlari soveti (XKS) raisi lavozimini kasbi chizmachisi bo‘lgan bolshevik F. Kolesov egallaydi. Turkistonda so‘l inqilobiy siyosiy guruhlar, ularning namoyandalaridan tuzilgan hukumat mohiyatan chorizm mustamlakachilik siyosatiga amal qildi. Shu bilan birga Oktabr to‘ntarishidan keyin Rossiyada bo‘lgani singari, Turkistonda ham inqilobiy aqidalarga, eng avvalo sinfiylik

tamoyillariga amal qilindi. Mulkdorlar ekspluatator va ezuvchilar; milliy ziyolilar, o'qimishli, obro'-e'tiborli xalq vakillari-milliy burjuaziya korchalonlari va malaylari; islom dini rahnamolari-reaksion oqim deb, ularga qarshi ayovsiz kurash boshlab yuborildi.

Hokimiyat bolsheviklar qo'liga o'tishi bilan o'lkada Muvaqqat hukumatning barcha bo'g'inlari tugatilib, o'rniga avvalo jazo organlari va sovet boshqaruv tizimi o'rnatildi. Bu tasodifiy hol bo'lmagan. Bolsheviklar hukmronligi zo'ravonlik o'rnatilgandagina saqlanib qolishi mumkin edi. Shuning uchun ham, Turkiston XKS 1917 yil 28 noyabrda o'lkada qizil gvardiya bo'linmalarini tuzish haqida qaror qabul qiladi. Bu bo'linmalar sovet tuzumi va bolsheviklarga qarshi ko'tarilgan dastlabki ongli chiqishlarni bostirishda faol ishtirok qildilar. Shu vaqtning o'zida Butunrossiya Favqulodda komissiyasi (cheka) organlari va Inqilobiy tribunallar tashkil etildi. Proletariat diktaturasining bu jazo organlari ozodlik va demokratiyani bo'g'ishda, to'g'ri fikrlaydigan kishilarni qatag'on qilishda muhim qurol bo'ldi.

Turkiston XKS 1917 yil oxirlarida o'z qarori bilan "Sho'roi Islomiya" va boshqa mahalliy demokratik tashkilotlarni tarqatib yuborildi. Bu tashkilotlarning rahbarlari keyinchalik Turkiston Muxtoriyati hukumatiga qo'shildilar, ayrimlari sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatiga g'oyaviy rahnamolik qildilar. Natijada zo'ravonlik va xalqlarni ezishga qaratilgan sovet siyosati o'zining ilk kunlaridan boshlab, Turkistondagi tub xalqlarga nisbatan mustamlakachilik zulmini yuritdi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning faoliyati

O'lkada siyosiy partiyalar tuzilishi, dasturiy xujjatlar qabul qilinishi Turkistonda milliy harakatning keng quloch yoyganidan dalolat berardi. 1917 yil oktabr-noyabr oylarida Turkiston o'lkasida, xususan, Toshkent va Qo'qonda yuz bergan voqealar ham milliy harakatlarni kuchayib ketishga sabab bo'ldi. 1917 yil 26-28 noyabrda (yangi hisob bilan 9-11 dekabrda) Qo'qon shahrida Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tdi. Turkistonni boshqarish shakli uch kun davom etgan qurultoyning diqqat markazida turdi. Bu masala muhokamasida so'zga chiqqanlarning ko'pchiligi Turkistonning muxtor respublika deb e'lon qilinishi o'lka aholisining ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqqan va unga mos tushishini uqtirdi. Muxtoriyat va mustaqillik e'lon qilish fikrini hamma qo'llab-quvvatladilar.

28 noyabr (yangi hisob bilan 11 dekabr)da tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi aniqlanib, TURKISTON MUXTORIYATI deb ataladigan bo'ldi. Qurultoy o'sha kuni yig'ilishda Butunrossiya Ta'sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Millat) Majlisi qo'lida bo'lishi kerak, deb qaror qabul qiladi.

Qurultoyda Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolaridan 8 kishidan iborat tarkibda Turkiston Muxtoriyati hukumati tuzildi. Hukumatning Bosh vaziri hamda ichki ishlar vaziri etib Muhammadjon Tinishboyev saylandi. Islom Sulton o'g'li Shoahmedov-Bosh vazir o'rinbosari, Mustafu Cho'qay-tashqi ishlar vaziri, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev (Ubaydulla Xo'jayev) - harbiy vazir, Hidoyatbek Yurg'uli Agayev-yer va suv boyliklari vaziri, Obidjon Mahmudov-oziq-ovqat vaziri, Abdurahmon O'rozayev-ichki ishlar vazirining o'rinbosari, Solomon Abramovich Gersfeld-moliya vaziri lavozimlarini egallashdi.

Oradan ko'p o'tmay Millat Majlisi tomonidan tasdiqlangan qonunlar e'lon qilindi, shuningdek, yangi hukumat mamlakat Konstitusiyasini tayyorlash uchun taniqli huquqshunoslarni jalb qildi. "El bayrog'i", "Birlik tug'i", "Svobodniy

Turkestan”, “Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana” kabi hukumat gezatalari o‘zbek, qozoq va rus tillarida nashr qilina boshlandi. Avval chiqayotgan “Ulug‘ Turkiston” gazetasi ham o‘z sahifalarida muxtoriyat hukumati faoliyatiga alohida o‘rin berdi.

Muxtor hukumatning xalq o‘rtasidagi obro‘-e‘tibori va nufuzi bolsheviklarni tashvishga solib qo‘ygan edi. 1918 yil 19-26 yanvar (yangi hisob bilan 1-8 fevral)da Toshkentda bo‘lgan Turkiston o‘lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining favqulodda IV sezdida muxtoriyat masalasi asosiy o‘rinda turdi. Sezd Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning a‘zolarini qonundan tashqari holatda deb, hukumat a‘zolarini qamoqqa olish to‘g‘risida qaror chiqardi.

30 yanvar (yangi hisob bilan 12 fevral)da Turkiston XKS muxtoriyat hukumatini tugatish uchun harbiy harakatlarni boshlandi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil askarlardan tashqari armanlarning “Dashnoqtsutyun” partiyasi a‘zolaridan tuzilgan qurolli to‘dalardan ham foydalandi. Ularga qarshi dastlabki jangda muxtoriyatning milliy qo‘shinidan tashqari qo‘qonlik tinch aholi vakillari ham qatnashdi. Asosan bolta, cho‘kich, tayoq ko‘targan xaloyiqning soni 10000 kishiga yetdi. Shunga qaramay, qurolsiz bu kishilar qizil askarlarning Qo‘qon shahriga hujumini uch kun davomida mardonavor qaytardilar. Shahar ustiga uch kun davomida to‘plardan yondiruvchi snaryadlar otildi. Muxtoriyat qo‘shinining tirik qolgan qismi qo‘rboshi Kichik Ergash qo‘rboshi boshchiligida shahardan chiqib ketdi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati qizil askarlar va dashnoqlarning qonli hujumlari oqibatida ag‘darib tashlandi. Ammo Qo‘qon va uning atrofidagi tinch aholini talash, o‘ldirish avjiga chiqdi. Faqat Qo‘qonning o‘zida uch kun davomida 10000 kishi o‘ldirildi. Shahar butkul vayronaga aylantirildi.

Hukumat boshlig‘i Mustafo Cho‘qay shaharni tark etib, yashirinishga majbur bo‘ldi. Vazirlarning ayrimlari halok bo‘ldi. Ba‘zilarini bolsheviklar qo‘lga olishdi. 1918 yil 22 (eski hisob bilan 9) fevralda Qo‘qon shahridagi Rus-Osiyo banki binosida bolsheviklar tomonidan tayyorlangan “tinchlik sharnoma”si Qo‘qon ahli vakillari bilan imzolandi.

Turkiston mintaqasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat va uning tarixiy ahamiyati

Turkiston Muxtoriyati hukumatining tugatilishi hokimiyatiga qarshi harakatning butun Farg‘ona vodiysida ommaviy ravishda boshlanishiga bir turtki vazifasini o‘tadi, xolos. Bu harakatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar bo‘lgan. Ularga shahar aholisining aksariyat qismi: o‘ziga to‘q badavlat oilalarning vakillari, savdogarlar, islom dini arboblari hamda ba‘zi boylar qo‘shildi. Harakat qatnashchilari safida oq-qorani tushungan savodxon kishilar-ziyolilar ham ko‘pchilikni tashkil qilar edi va bir so‘z bilan aytganda, ular safida xalqning barcha tabaqasiga mansub kishilar bor edi.

Dastlabki milliy harbiy harakatning tashkil topishi Kichik Ergash (taxminan 1885-1918) va Katta Ergash (taxminan 1880-1921)ning nomlari bilan bog‘liqdir.

1918 yil 27 fevralda Qo‘qon atrofidagi Bachqirda bo‘lgan janglarning birida Kichik Ergash shahid bo‘lgach, uning o‘rniga Katta Ergash (uni Mulla Ergash ham deyishgan) Farg‘ona vodiysida bolsheviklarning mustamlakachilik tartibiga qarshi ozodlik bayrog‘ini ko‘tardi. Qo‘qon uездidagi harakatning dastlabki tayanch nuqtasi Bachqir qishlog‘i edi.

Margʻilonda esa militsiyaning sobiq boshligʻi Muhammad Aminbek Ahmadbek oʻgʻli-Madaminbek (1892-1920) kurash boshladi. “Oʻz oldiga sovet hokimiyatini agʻdarish va Fargʻona muxtoriyatini tiklash vazifasini qoʻygan Madaminbek ustomon siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi”,- deb tan olinadi 1918 yilga oid arxiv hujjatlarining birida.

Turkiston mintaqasidagi mazkur harakatning muhim xususiyati shundaki, bu harakatda maqsadlar va vazifalar qanday boʻlishidan qatʻi nazar boshdan oxirigacha bir ustuvor gʻoya-Turkistonning milliy mustaqilligi yotadi. Bu harakat goh kuchayib, goh pasayib turishiga qaramay, unda ishtirok etuvchilarning tarkibi oʻzgarib turishi va ikkilamchi manfaatlar oʻrtada turganligi hamda obektiv va subektiv omillar kuchlar muvozanatiga salbiy taʻsir qilishiga qaramay, harakatning asosiy maqsadi Turkiston mustaqilligi boʻlib qolaverdi.

Turkistondagi bu harakatning uyushgan bir shaklda namoyon boʻlishida qoʻrboshilar koʻrsatgan gʻayrat-shijoatni alohida taʻkidlab oʻtish kerak. Qoʻrboshilar harakatning harbiy rahbarlari boʻlib, ular oʻz jangovarliklari bilan mashhur edilar. Oʻz vaqtida Fargʻona vodiysida Kichik Ergash, Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek, Muhiddinbek, Islom Polvon, Yormat Maxsum, Samarqand viloyatida Ochilbek, Bahrombek, Buxoro respublikasida Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor, Anvar Posho, Salim Posho, Davlatmandbek, Fuzayl Maxdum, Xorazm respublikasida Junayidxon kabi qoʻrboshilar bu harakatni yagona kuchga birlash-tirish uchun rahbarlikni birin-ketin oʻz qoʻllariga olsalarda, lekin Turkiston mintaqasidagi istiqlochilik urush harakati boshdan oxirigacha yagona markazga toʻliq uyusha olmadi. Bu vaqtlarda Turkistonda beqaror vaziyatdan foydalangan baʼzi kishilar talonchilik guruhlari tuzib, xalqni talaganlar. Kommunistik mafkura har ikki toifaga bir xil “bosmachilar” tamgʻasini yopishtirdi.

Vatan ozodligi va uning tinchligi yoʻlida Turkiston ayollari ham kurash olib bordilar. Istiqlochilar safida ayollar nafaqat oddiy jangchi, balki ayrim hollarda qoʻrboshi sifatida jang qildilar. Fargʻona vodiysida Shakarxon va Muhiddinbekning onasi singari oʻzbek va qirgʻiz yoʻlboshchilaridan yetishib chiqdi va ular qoʻrboshilar milliy istiqlol kurashi tarixiga shonli sahifalar qoʻshdilar. Karmanalik Nodira qiz esa Ibrohimbek qoʻshinida maxsus ayollar guruhiga boshchilik qilib, Sharqiy Buxoroda qizil askarlarga qarshi mardonavor kurashdi.

1920-1924 yillarda bu harakat Buxoro va Xorazm respublikalarida ham avj oldi. Buxoro va Xorazmdagi milliy muxolifatning ozodlik kurashlari alohida oʻziga xos yoʻnalish va xususiyatga ega boʻlib, oʻta murakkabligi va ziddiyatliliigi bilan Turkiston respublikasidagi qurolli harakatdan ajralib turadi. Buxorodagi qoʻrboshilar oʻrtasida Ibrohimbek (1889-1932) alohida salmoqqa ega. U amirlik tuzumi agʻdarib tashlangach, Sharqiy Buxorodagi qoʻrbo-shilar guruhlariga umumiy rahbarlik qilib, bolsheviklar va bosqinchi qizil armiyaga qarshi mustaqillik kurashini boshladi. Ibrohimbek 1921 yil sentabrda boʻlgan Buxoro qoʻrboshilarining qurultoyida “Islom lashkarboshisi” unvoniga sazovor boʻldi va Buxorodagi barcha istiqlochilarning Oliy bosh qoʻmondoni qilib saylandi. U qisqa muddat ichida oʻn ming nafardan ortiq askar toʻplab, Qorategin va Darvoz viloyatlarini qizil askarlar qoʻlidan ozod qilishga muvaffaq boʻldi.

Xorazm respublikasida ham 1920 yil bahoridan boshlab qizil askarlarning misli koʻrilmagan talonchilik va zoʻravonliklariga qarshi harakat boshlandi. Qurolli kurashni turkmanlarning yovmut urugʻi boshligʻi Qurbon Mamed Sardor-Junayidxon (1857-1938) boshchiligidagi guruhlar koʻp yillar davomida kurash olib

bordi. Uning qo‘shini saflarida o‘zbek, qoraqalpoq va qozoqlar ham ko‘pchilik edi. Qisqa muddatda Junayidxon o‘z qo‘shinini 20000 kishiga yetkazdi.

Umuman olganda qizil armiyaning bosqini va mustabid sovet rejimiga qarshi ko‘tarilgan qurolli harakat 1935 yilga kelib butun Turkiston mintaqasida tamomila mag‘lubiyatga uchradi.

Xiva xonligining tugatilishi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi va undagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar

Turkiston va Buxorodagi kabi Xiva xonligida jadidchilik harakatining shakllanishida tashqi omil, ya‘ni Rossiyadan kelgan ilg‘or fikrli ziyolilar, inqilobiy ruhdagi surgun qilingan yoshlar va Rossiyadagi o‘zgarishlar ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan. Xorazmdagi jadidchilik harakatidan 1914 yil avgust oyida Yosh xivaliklar tashkiloti tuzildi, unga rayis qilib Polvonniyoz Hoji Yusupov (1861-1936) saylandi. Yosh xivaliklar harakatida bu davrda qozikalon Bobo Oxun Salimov (1874-1929)ning ham o‘rni bo‘lakcha edi. Yosh xivaliklar dasturining asosini mavjud tuzum doirasida islohotlar o‘tkazish, maktab-maorif ishini yaxshilash, xon hokimiyatini cheklash kabi masalalar tashkil qilar edi.

1916 yilda Xivaga qaytib kelgan Junaidxon yolg‘izlanib qolgan Asfandiyorxon tomonidan “sardori karim”, ya‘ni xonning lashkarboshisi qilib tayinlandi va xonlikdagi hokimiyat to‘la ravishda Junayidxon qo‘liga o‘tdi. Biroq, 1918 yil oktabr oylariga kelganda yosh xivaliklar ta‘siri bilan Juna-yidxon va Asfandiyorxon o‘rtasiga nizo solinadi va buning natijasi o‘laroq Junayidxonning o‘g‘li Eshshi Asfandiyorxonni qatl qiladi. Uning o‘rniga akasi Sayid Abdulloxon xon deb e‘lon qilinadi. Bu orda Junayidxon Xiva xonligi hududida bolsheviklardan mustaqil bo‘lgan davlatni saqlab qolishga harakat qiladi va 1918 yil noyabr oyida Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi yerlarda tashkil qilingan sovet hukumatiga qarshi bir necha marotaba muvaffaqiyatsiz urush olib boradi. 1919 yil aprel oyida sovet hukumati bilan Junayidxon o‘rtasida Taxta shartnomasi tuzildi. Unga sovet hukumati tomonidan Xristoforov, Xiva xonligi tomonidan Junayidxon imzo chekdilar. Bu vaqtinchalik kelishuv bo‘lib, unga ikkala tomon ham amal qilmaydi. 1919 yil 22 dekabrga kelib mustaqil davlat - Xiva xonligi hududi bosib olinadi. 1920 yil 1 fevralda Junayidxon qo‘shinlarini tor-mor qilgan qizil armiya Xiva shahriga kirib bordi. 2 fevral kuni so‘nggi Xiva xoni Sayid Abdulloxon taxtdan voz kechadi.

Shu yili Xivada Jumaniyoz Sultonmurodov rayisligida Muvaqqat inqilobiy qo‘mita tashkil etiladi. 1920 yil 26-30 aprel kunlari Xorazm mehnatkashlarining birinchi qurultoyi bo‘lib o‘tib, unda Xiva xonligi xududida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilganligi e‘lon qilindi va Polvonniyoz Hoji Yusupov rayisligida Xalq Nozirlar Sho‘roi tuzildi.

Xorazmda siyosat va xo‘jalik sohasidagi islohotlar ham ziddiyatli tarzda kechdi. Albatta, XX asrda iqtisodiy 1920-1921 yillarda agrar sohada dastlabki o‘zgarishlar amalga oshirilib, 10000 desyatina yer dehqonlarga bo‘lib berildi. Bundan tashqari, ularga urug‘, dehqonchilik asboblari hamda ssuda (qarz) ajratildi. Dehqonlarga kredit hisobidan 5000 chorva mol sotildi. Eski sug‘o-rish inshootlarini qayta tiklash bilan birga yangilari ham qurildi. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ning e‘lon qilinishi bilan karvonsaroylar, korxo-nalar, kullar va to‘qaylar ijaraga berila boshlandi. Hukumat madaniy-ma‘rifiy va sog‘liqni saqlash ishlariga ham katta e‘tibor qaratdi. 1920 yil bahorida Respublikada yangi tipdagi maktablar tashkil qilina boshlandi. 1921 yil sentabrda Xivada ochilgan xalq dorulfununi respublika

madaniy hayotida katta voqea bo'ldi. Ammo Xivani bosib olish jarayonida kirib kelgan qizil armiya, uning qo'mondonlari, yevropalik bolsheviklar respublikadagi ijtimoiy-siyosiy hayotga salbiy ta'sir ko'rsatdilar. Ular mahalliy sharoitni, xalq ommasi kayfiyati va qarashlarini nazar-pisand qilmay tezkorlik bilan inqilobiy chora-tadbirlarni amalga oshirishga kirishdilar. Bu ishlarni amalga oshirishda Xorazm Kompartiyasi (1921 yil dekabrda tuzilgan) ularning eng yaqin yordamchisiga aylandi. 1923 yil kuzidan boshlab Xorazm respublikasidagi demokratik o'zgarishlarga butunlay chek qo'yildi. Xorazmni sovetlashtirish jarayoni o'zining yuqori bosqichiga ko'tarildi. Bu holat 1924 yilning oxirigacha davom etdi.

Buxoro amirligining ag'darilishi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi va undagi siyosiy o'zgarishlar

Oktabr to'ntarishidan keyin sovet Rossiyasi bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. Turkiston respublikasining bolsheviklardan iborat rahbariyati Buxoro amirligining davlat mustaqilligini rasmiy ravishda tan olishiga qaramay, amalda uning ichki ishlariga doimiy ravishda aralashib turdi.

1920 yil 25 avgustda Turkiston fronti qo'mondoni M.V.Frunze qizil askarlarga Buxoroni bosib olish uchun buyruq berdi. Keskin janglardan so'ng-2 sentabrda Buxoro shahri bosib olinib Sayid Olimxon hokimiyatdan ag'darib tashlandi. Shaharga kirgan qizil askarlar Arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo'shbegi va boshqa amaldorlarning boyligini musodara qilganlar. askarlar va qo'shin rahbarlari katta boylik orttirganlar. Sentabr oyining boshida amirlik xazinasini va boshqa boyliklar ortilgan 2 eshelon yuk Samarqand va Toshkent orqali Moskvaga jo'natildi. Buxoro shahridan so'ng qizil armiya 27 beklik (ba'zi manbalarda 32 beklik)ni ham birin-ketin egallab, Buxoro amirligiga barham berishdi.

1920 yil 14 sentabrda bo'lgan Xalq Nozirlar Sho'rosi, Revkom (Inqilobiy qo'mita) va Buxoro Kompartiyasi MKning umumiy yig'ilishida 9 kishidan iborat Butun Buxoro inqilobiy qo'mitasi (rayisi-Abdulqodir Muhitdinov) va respublika hukumati-11 kishidan iborat Xalq Nozirlar Sho'rosi (rayisi-Fayzulla Xo'jayev) tuzildi. 1920 yil 6-8 oktabrda amirning yozgi saroyi-Sitorayi Mohi Xosada chaqirilgan Butun Buxoro xalq vakillarining I qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi e'lon qilindi. 1920 yil oktabr-noyabr oylarida BXSR bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921 yil 4 martda har ikki davlat o'rtasida Ittifoq shartnomasi imzolandi. Ushbu shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi.

Buxoro hukumati oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri yer-suv masalasini hal qilish edi. 1920 yil 30 sentabrda Buxoro Markaziy Revkomi «Yer to'g'risida»gi dekretni qabul qildi. Dekretga muvofiq, sobiq amir unig qarindoshlari va amaldorlari qo'lidagi butun yer-mulk kambag'al va yersiz dehqonlarga taqsimlab berildi.

Buxorodagi yangi tuzum va uning ijobiy chora-tadbirlarini aholi ma'qullab kutib oldi. Biroq yangi hokimiyat tomonidan mulkdorlar tabaqasiga nisbatan ko'rilgan qattiq choralar, ularga tegishli butun mol-mulkning musodara qilinishi, saroy ayonlari va amir amaldorlarining yoppasiga hibsga olinishi va otib tashlanishi amir xazinasining Moskvaga olib ketilishi, majburiy oziq-ovqat razvyorstkasi va uning qattiqqo'llik bilan amalga oshirilishi, islom dini va ulamolarga nisbatan

dushmanlik siyosati, respublika hududida turgan qizil armiya ta'minotining aholi zimmasiga yuklatilishi buning ustiga, qizil askarlarning bosqinchilik va talonchilik faoliyati haqqoniy ravishda xalqning kuchli noroziligiga sabab bo'ldi.

1921 yil 18-23 sentabrda bo'lgan Butun Buxoro xalq vakillarining II qurultoyida demokratik ruhdagi BXSР Konstitusiyasi qabul qilindi. Buxoro tarixidagi dastlabki Konstitusiyaga fuqarolarning demokratik huquq va erkinliklarini qonun bilan mustahkamladi. Konstitusiyada davlatni idora etish uchun xalqning barcha tabaqa vakillarining ishtiroki ta'minlandi. Xususiy mulk va savdo-sotiq erkinliklari unda o'z ifodasini topdi. BXSР Konstitu-siyasi barcha fuqarolarga teng siyosiy huquq berdi, milliy tengsizlikni yo'qotdi.

1923 yil 3 iyunda Buxoroga SSSR Qurolli kuchlarining Bosh qo'mondoni S.S.Kamenev, Turkfront Inqilobiy harbiy kengashi rayisi A.I.Kork, RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi a'zosi Mixaylov va boshqalar kelishdi. Ular Buxoro hukumati faoliyatidan qoniqmayotganliklarini ochiq aytib, sotsialistik o'zgarishlarni jadallashtirish kerakligini ta'kidlashdi. Oradan ko'p o'tmay 12 iyunda RKP(b) MK Siyosiy byurosi maxsus qaror qabul qilib, Buxoro hukumatini sovetlashtirish chora-tadbirlarini belgilab berdi. Sovet hukumati o'z buyruq-larini tez va qarshiliksiz amalga oshirish uchun RKP (B) MK kotibi Y.E.Rud-zutakni Buxoroga jo'natdi. 1923 yil yoziga kelib mustabid sovet tuzumi Buxoroda o'ziga xos davlat to'ntarishini amalga oshirdi. Milliy qo'shin va milliy valyuta bolsheviklar tomonidan tugatildi. 1924 yil 18-20 sentabrda bo'lib o'tgan Butun Buxoro xalq vakillarining V qurultoyida BXSР Buxoro Sovet Sotsialis-tik Respublikasi (BSSR)ga aylantirildi. BSSRning tuzilishi yuqoridan turib sun'iy tarzda amalga oshirilgan xodisa edi. Natijada taraqqiyotning demokratik yo'li inkor qilinib, sotsialistik yo'nalishi tanlandi. 1924 yil noyabr oyi oxirida xuddi Xorazm respublikasi singari Buxoro SSR ham tuga-tilib, uning hududi 1925 yilda tashkil etilgan O'zbekiston SSR (1929 yilgacha tarkibida Tojikiston ASSR ham bo'lgan) va Turkmaniston SSRga kiritildi.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni zabt etishining bosqichlari

I bosqich - (1847-1864) Raim qurg'oni (1847), Oq-machitning egaplanishi (1853), Pishpek va Tukmoq(1860), Avliyo-ota, Turkiston va Chimkentning egallanishi (1864);

II bosqich - (1865-1868) Toshkent (1865), Xo'jand, O'ratepa, Jizzax (1866), Kattaqo'rgon, Samarqand (1868)ni egallanishi, Cho'ponota va Zirabuloq janglari (1868), Abdulmalik To'ra ozodlik harakati (1868), Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi vassaliga aylanishi (1868).

III bosqich - (1873-1879) Xiva xonligining zabt etilishi va uni Rossiya imperiyasi vassaliga aylanishi (1873), Qo'qon xonligiga qarshi harakatlar va uning tugatilishi (1876), Turkmanistonga harbiy yurishlarning boshlanishi.

IV bosqich - (1880 - 1895) Turkmaniston janubini egallanishi, Ko'k tepa jangi (1881), Tejen (1883), Marv (1885), Kushka (1885)ni egallanishi, Pande vohasidagi mojaro, Turkiston o'lkasi chegaralarini tugal tarzda o'rnatilishi (1895).

O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishining oqibatlarini:

1. Turkiston o'lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi – o'lka manfaatlarini poymol etuvchi, mustamlaka qilish maqsadidagi voqelik bo'lgan.

2. O'lkaga amalga oshirilgan harbiy harakatlar zo'ravonlik va talonchilik harakterida bo'lgan.

3. Imperiya ma'muriyati Turkiston o'lkasida tub joy aholisi ustidan hukmronlikka moslashgan harbiy byurokratik mohiyatiga ega mustamlaka tartibotini o'rnatdi.

4. Milliy davlat tuzilmasiga ega bo'lmish Buxoro, Xiva xonliklari o'z mustaqilliklaridan mahrum bo'lib, imperiya vassallariga aylandilar.

5. Qo'qon xonligiga barham berildi.

6. O'lka Rossiya imperiyasining hom ashyo bazasiga aylantirilib, paxta yakkahokimligiga ur'gu berildi.

7. Tub joy xalqlari qadriyatlarini, an'alariga bepisand qaralib, maishiy turmush hayotiga o'zga madaniyat va ma'naviyat elementlari kirib keldi.

8. Soliq; va majburiyatlar oshirilib, aholi ikki tomonlama jabr - zulm ostida qoldi.

9. Turkiston o'lkasi rus tovarlari realizatsiya bo'ladigan bozorga aylantirildi.

10. Mahalliy aholi haq-huquqlari poymol etilib, tub joy xalqlarini qoloqlik domida va harbiy-politsiya zo'ravonligi ostida ushlab turish siyosatiga zo'r berildi.

11. Tub joy xalqlari ma'naviy va madaniy rivojlanishi uchun imkoniyat berilmadi, ta'lim, sog'likni saqlash borasidagi hayot deyarli o'zgarishsiz qoldi.

12. Ichki siyosatining barcha jabhalarida buyuk davlatchilik siyosati ustun mavqega ega bo'ldi.

Topshiriqlar

I. O'zbek xonliklari va Rossiya o'rtasida savdo aloqalarini izohlab bering.

II. Rossiya imperiyasi harbiy harakatlarini xarita orqali tasvirlab bering.

III. Buxoro - Rossiya va Xiva - Rossiya harbiy harakatlardagi umumiy va o'ziga xos jihatlarni ko'rsatib bering.

IV. Milliy ozodlik xarakatlarini xronologik tarzda sanab, izohlab bering.

V. Turkiston ulkasi ijtimoiy hayotida jadid marifatparvarlari faoliyatini gapirib bering.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. XIX asr 2-yarmi XX asr boshlari tarixshunosligini izohlab bering.

2. Toshkent mudofaasi haqida gapirib bering.

3. Buxoro amirligida kechgan ichki siyosiy jarayonlarni izohlab bering.

4. Rus kapitalizmini Turkiston o'lkasiga kirib kelishi jarayonini ko'rsatib bering.

5. Turkiston o'lkasida paxta yakkahokimligini o'rnatish xususida imperiya olib borgan siyosat qanday kechgan?

6. Rossiya imperiyasi tomonidan ishlab chiqilgan va 1886 yil qabul qilingan o'lkani boshqarish haqidagi nizom haqida nimalarni bilasiz?

7. Imperiya xukumatining jadidchilik harakatiga bo'lgan munosabati qanday bo'lgan?

8. XIX asr oxirlari - XX asr boshlarida olib borilgan agrar siyosat mohiyatini tushuntirib bering.

9. O'zbekistonda 20-yillardagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat haqida tushunchangiz qanday?

10. Sovetlarning 20-30 yillarda O'zbekistonda sanoatlashtirish va jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlarini nimalarda ko'rasiz?

11. Paxta yakkahokimligining kuchayishi va uning oqibatlari haqida ma'lumot bering.

12. 20-30 yillarda fan va madaniyat qay ahvolda edi?

13. Kommunistax mafkura hukmronligi yillarida ma'naviy hayotdagi cheklashlar nimalarda aks etgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ruyxati

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T.: «Ma'naviyat», 2008.
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - T.: «Sharq» 2000.
3. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. "O'zbekiston sovet mustamlakachilygi davrida". - T.: «Sharq», 2000.
4. Usmonov.D- va boshqalar. O'zbekiston tarixi darslik. - T.: «Moliya- Iqtisod», 2006.
6. Usmonov.Q., va boshqalar. O'zbekiston qaramlik va Mustaqillik yillarida. - T.: "Oqituvchi", 1996.
7. Bobobekov X,- va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (qisqacha ma'lumotnoma). - T.: «Sharq», 2000.
8. Rajabov.Q. va boshqalar. O'zbekiston tarixi solnomasi. - T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2007.
9. Xaydarov I. O'zbekistonda iqtisodiy kengashlar faoliyati (1917-1934 y). - T., 2008.
10. Yermetov A. Turkistonda nazorat o'rganlari faoliyati.-T., 2007.
11. Axmad Zaki Validiy Tug'on. Bo'linganni bo'ri yer. (Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurash tarixidan xotiralar) -T., 1997.
12. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
13. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. - Toshkent: "Sharq", 2000.
14. H.Ziyoyev. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. - Toshkent: "Sharq", 1998.
15. D.Ziyoyeva. Turkiston milliy ozodlik harakati. Toshkent, 2000.
16. R.Holiqova. Rossiya - Buxoro: tarix chorrahasida. - Toshkent: 2005.
17. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. - Toshkent: Universitet, 1999.
18. O'zbekiston tarixi Prof. R.H.Murtazaevaning umumiy tahriri ostida.Toshkent. 2005.

13-Mavzu. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari va ularning mustamlakachilik mohiyati. O'zbekistonning ma'naviy-madaniy qaramligi va uning oqibatlari. Qatag'onlik siyosati. Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi

Режа:

1. O'zbekistonda 20-yillardagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat. Milliy-davlat chegaralanishi. Sobiq O'zSSR ni tuzilishi.
2. Sovet xokimiyatining 20-30 yillarda O'zbekistonda amalga oshirgan sanoatlashtirish va qishloq xujaligini jamoalashtirish siyosati va uning oqibatlari.
3. 20-30 yillarda fan va madaniyat.
4. Sovet tuzumining qatag'onlik siyosati va uning fojiali oqibatlari.
5. O'zbekiston moddiy va ma'naviy

- kuchlarining fashizmga qarshi safarbar etilishi.
6. O'zbekiston iqtisodiyotini g'alaba uchun safarbar etilishi.
 7. O'zbekiston fan va madaniyati arboblarning fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi.
 8. O'zbekiston jangchilarining frontdagi jasorati.
 9. Urush yakuni va saboqdari.

1920 yillar tarixga o'ta murakkab va ziddiyatli, turli ijtimoiy guruh va kuchlar siyosiy qarama-qarshiligi avj olgan, Turkistonda Markazning imperiyacha munosabatlar mustahkamlanayotgan, o'lkadagi ochlik, iqtisodiy tanglik, vayronaga aylangan sanoat, transport, qishloq xo'jaligini tiklash, ya'ni sovetlarning "tinch sotsialistik qurilish" yo'lga o'tish davri bo'lib kirdi. Ushbu davrdagi eng dolzarb masalalardan biri bu- hokimiyat masalasi edi. Milliy muxolif kuchlar esa xokimiyat masalasini birinchi navbatda xalqning o'z taqdirini o'zi belgi-lashda ko'rishar edi. Sanoat va qishloq xo'jaligining inqirozi, ochlik, inqilobcha zo'ravonlikning kuchayishi mahalliy xalq milliy manfaatlarining ochiqdan-ochiq inkor etilishi Turkistondagi turli ijtimoiy qatlamlar orasida sovet hokimiyatiga nisbatan ishonchsizlik va norozilikni keltirib chiqarmoqda edi.

1921 yilning bahoriga kelib sovet hokimiyati oldida vayron bo'lgan qishloq xo'jaligini tiklash vazifasi ko'ndalang bo'lib turdi. Buning asosiy sababi esa dehqonlarning ko'plab ko'tarilishlari bo'ldi. Bu esa siyosatni qaytadan ko'rib chiqish, sanoat bilan qishloq xo'jaligi o'rtasida ta'sirchan iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish zaruratini keltirib chiqardi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi respublika milliy daromadining asosiy qismini berganligi, dehqonlar esa aholining 80 foizini tashkil etganligi tufayli sovet xokimiyatining dastlabki yillarida agrar masala markaziy o'rinni egallardi.

Markaz Turkiston o'lkasiga asosiy xomashyo bazasi sifatida qarab kelganligi bois, o'lka qishloq xo'jaligining bosh sohasi hisoblangan paxtachilikni rivojlantirishga alohida e'tiborini qaratdi. Xususan, RKP (b) MKning 1922 yil 11 yanvaridagi "Turkiston Kompartiyasiga" deb nomlangan xatida, Turkiston Kompartiyasining qishloq xo'jaligi sohasidagi faoliyatida birinchi o'ringa sug'oriladigan yerlarda ekin maydonlarini tiklash, paxtachilikni rivojlantirish hamda mavjud sug'orish tizimini tuzatish masalalari hal etilishi lozimligi ta'kidlandi. Paxtachilikni tiklash va rivojlantirish ishlariga rahbarlik qilish uchun 1920 yilda Bosh Paxtachilik Qo'mitasi va paxta yetishtiruvchi respublikalarda unga bo'ysunuvchi paxtachilik qo'mitalari tuzildi. Turkiston respublikasidagi barcha haydaladigan maydonlar, seleksiya stansiyalari, irrigatsiya inshootlari, Paxtachilik qo'mitasi ixtiyoriga o'tkazildi.

Yangi iqtisodiy siyosat tufayli qishloq xo'jaligida kooperativ va shirkatchilik harakati ham avj oldi. 1923 yilda Turkiston respublikasida qishloq xo'jaligi va kredit kooperatsiyalar tizimi tashkiliy jihatdan tugal ravishda shakllandi deyish mumkin. Davlatning kooperativ qurilish siyosati ikki yo'nalishda olib borildi. Bir tomondan, kooperatsiya mayda tovar xo'jaligini sotsializmga jalb qilish vositasi, shaxsiy va jamoa manfaatlarining kelishuv shakli sifatida baholansa, ikkinchi tomondan kooperatsiyaga xususiy sektorni siqib chiqaruvchi ijtimoiy qurol deb qaraldi. Biroq, har kimni ham kooperativga qabul qilishavermasdi. Sinfiy tanlov mavjud edi. Kambag'allarga ustivorlik berilardi. Aholining o'ziga to'q qatlamlariga nisbatan qat'iy talablar belgilangan edi. 1927 yildan esa kooperativ uyushmalarini

“davlatlashtirish” siyosati boshlanib, uning xo‘jalik hisobi asosidagi negizlari tobora ko‘proq qo‘porildi.

20-yillar boshlaridagi Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotining alohida xususiyati-bu o‘lka mahalliy aholisining milliy o‘z-o‘zini anglashining o‘sganligi deyish mumkin. Hokimiyat pog‘onalaridagi milliy rahbar kadrlar ham tuzumga, uning siyosatiga ochiqdan-ochiq qarshi fikr bildirib, mahalliy aholining manfaatlarini himoya qildilar.

Lekin milliy rahbarlarning vatanparvarlik chiqishlari Markazning keskin noroziligiga sabab bo‘ldi. Markaz ularga qarshi siyosiy quvg‘inni avj oldiradi. Q.Otaboyev va A.Rahimboyevlar “qo‘pol xatolari” uchun o‘z lavozimlaridan bo‘shatildi. Nazir To‘raqulov ham qatag‘onlik to‘lqinidan qutulib qolmadi va 1939 yilda otib tashlandi. Yana bir millatparvar rahbarlardan biri, yetuk davlat arbobi Inomjon Xidiraliyev edi. U 1922 yilning oxirida Butunrossiya MIQga maxsus xat bilan murojaat qilib, “Mahalliy aholining barcha qatlamlarini sovet ishlariga jalb qilishga, bu ishlarni aholining milliy turmush tarziga moslashtirgan holda amalga oshirishga, Turkistonda ish yuritishni mahalliy aholi tiliga o‘tkazishga” e‘tiborini qaratgan edi. Mana shunday rahbarlar qatoriga yana A. Ikromov, Y. Oxunboboyev, F. Xo‘jayevlarni ham kiritish mumkin edi.

1925 yilning 13 fevralida O‘zSSR Sovetlarining Buxoroda ochilgan I - Umumo‘zbek qurultoyida “O‘zbekiston SSR tuzilgani to‘g‘risida deklaratsiya” qabul qilindi. O‘zbekiston SSR sovetlari MIQning raisi etib Yo‘ldosh Oxunboboyev saylandi. O‘zbekiston XKS rayisi etib F. Xo‘jayevni tasdiqladi. Tuzilgan O‘zbekiston SSRga tugatilgan Turkiston ASSRdan Sirdaryo, Farg‘ona va Samarqand viloyatlarining katta qismi, Buxoro respublikasidan uning markaziy va g‘arbiy qismi (Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari), shuningdek Xorazm SSRdan Xorazm vohasi kirdi.

1930 yilda Qoraqalpoq muxtor viloyati RSFSR tarkibiga kiritildi.1932 yilning 20-martida esa, SSSR MIQ Rayosati “Qoraqalpog‘iston avtonom viloyatini Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish va uni RSFSRga kirishi to‘g‘risida” qaror qabul qildi. O‘sha yilning may oyida avtonom respublika Sovetlarining I Ta’sis qurultoyi xukumatni tuzdi. Unda QQASSR MIQ rayisi etib, Koptleu Nurmuhamedov, Xalq Komissarlari Kengashi rayisi etib esa Qosim Avezovlar saylandilar.1936 yilda SSSRning yangi Konstitusiyasi qabul qilindi va unga ko‘ra QQASSRning O‘zbekiston SSR tarkibiga kirishi ko‘zda tutilgan edi. Buning asosiy sababi hududiy yaqinlik, yagona tarixga ega bo‘lganligi deb e‘tirof etildi. 1937 yil 12 fevralda O‘zSSRning yangi Konstitusiyasi qabul qilindi. O‘sha yilning 6 martida esa, QQASSRning yangi Konstitusiyasi e‘lon qilinadi. Qoraqalpog‘iston O‘zbekiston tarkibida bo‘lganida, o‘zbek va qoraqalpoq xalqlari o‘rtasidagi do‘stlik yanada mustahkamlandi.

O‘zbekistonda mustamlakachilikka asoslangan iqtisodiy siyosatning oqibatlari

1925 yilning dekabrda bo‘lib o‘tgan VKP(b) XIV qurultoyi sotsializm g‘alabasining asosiy sharti sifatida sovetlar davlatida “sotsialistik industrlashtirish”ni avj oldirishga e‘tiborini qaratdi. Sanoatlashtirish O‘zbekistonda dastlab sekinlik bilan amalga oshirildi. Chunki kosibu-hunarmandchilik ustivor soha edi. Mamlakatni jadal industrlash uchun mablag‘ masalasi keskin munozaralarga sabab bo‘ldi. Industrlashtirishni jadallashtirish tarafdorlari mablag‘ni qishloq xo‘jaligi hisobidan olish rejasini ilgari surdilar, muxolif taraf esa,sanoatlashtirish siyosatini

yoqlagani holda uni aholining moddiy ahvolini, turmush sharoitini yaxshilash va qishloq xo'jaligida kooperatsiyani asta-sekin ixtiyoriy ravishda amalga oshirish bilan birgalikda olib borishni taklif qildi. Keskin siyosiy bahs munozara-lardan keyin mablag'ni agrar sektordan olishga qaror qilindi. O'zbekiston iqtisodiyoti agrar xarakterda edi, zero 1927-28 yillarda iqtisodiyotda qishloq xo'jaligining hissasi 61,6%ni, sanoatniki esa 38,4 %ni tashkil qilardi edi. Respublikadagi mavjud sanoatning 90%i qishloq xo'jalik xomashyosini ishlashga ixtisoslashgan edi, mahsulotlarni qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning 2 dan 3 qismini paxtachilik sanoati tashkil qilardi.

Sanoatni jadal rivojlantirish natijasida O'zbekiston Markazga rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokerit, volfram, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlaydigan va sho'rolar mamlakatini xom ashyo qaramligidan xalos etishga yordam beradigan yirik xom ashyo mintaqasiga aylandi. O'zbekistonning oltin sanoati butun mamlakatning to'lov balansini mustahkamlash uchun katta mablag'lar berib turdi. Biroq, aholining ijtimoiy ehtiyojlari nazar-pisand qilinmadi, uning moddiy farovonligiga e'tibor berilmadi, bu esa turmush darajasining pasayib ketishiga olib keldi.

Shuningdek, shahar va portlarni birlashtiruvchi yangi temir yo'l liniyalari qurilishiga ham e'tibor berildi. Farg'ona (Iskobil)-Quvasoy (1922), Qarshi-Kitob(1924), Amudaryo (Samsonovo)- Termiz (1925). 1928-29 yillarda paxtachilikni rivojlantirish maqsadida Asaka –Shahrixon, Sirdaryo-Paxtaorol temir yo'llari qurildi, shuningdek, Qorasuv-Osh (1935) va boshqa temir yo'l liniyalari qurilib foydalanishga topishirildi. 1929-1931 yillarda uzunligi 1452 km bo'lgan Turkiston-Sibir (Turksib) temir yo'li qurildi.

20-yillardan O'zbekistonda avtomobil transporti vujudga keltirildi. 1921 yilda respublika avtomobil transporti ixtiyorida 40 yengil va 15 yuk avtomobili hamda Toshkent avtomobil ta'mirlash ustaxonasi bor edi. 1940 yilgacha Lenin nomidagi katta avtomobil yo'li (710 km), Farg'ona avtomobil yo'li (343 km) qayta ta'mirlandi va bir qancha yangi yo'llar qurib bitkazildi.

Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) tufayli O'zbekiston qishloqlaridagi ahvol ancha yaxshilangan, dehqonlar o'z mahsulotini sotish, g'o'za va boshqa ekin maydonlarini kengaytirish orqali turmush darajasini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lgan edi. Biroq, 20-yillarning ikkinchi yarmidan YAIS (NEP) o'z mohiyatini yo'qo-tib, erkin savdo va xususiy tadbirkorlikka chek qo'yila boshladi. O'ziga to'q xonadonlarning yerlarini musodara qilish hisobiga kambag'al dehqonlarni yer bilan ta'minlash bilan qishloqda "sotsialistik ijtimoiy tuzum" ning asosi bo'lgan jamoa bo'lib xo'jalik yuritishni rivojlantirishni ko'zlab, keng miqyosli agrar islohotini avj oldirildi.

Biroq islohot o'tkazishning repressiv-majburiy usullari, boy dehqonlarning davlat tomonidan terror qilinishi o'z navbatida ularning keskin norozilik chiqishlariga sabab bo'ldi. Shu tariqa, yer-suv islohoti qishloqda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelgan edi. Davlat o'z navbatida "boy-quloq unsurlari"ning qarshiliklarini bartaraf etish uchun o'zining bor kuchini ishga soldi. Tortib olingan yerlarning asosiy qismi kolxozlar va sovxozlar ixtiyoriga topshirilgan edi. Shunday qilib, 1925-29 yillardagi yer-suv islohoti sho'ro xukumatining mulkdor sinflarni tugatish, sinfsiz jamiyat qurish uchun qilgan chora-tadbirlaridan biri bo'ldi. Ushbu jarayon keyingi yillarda qishloq xo'jaligini majburiy jamoalashtirishga zamin yaratgan edi.

O‘zbekistonda yoppasiga jamolashtirishni tezlashtirish hamda “quloqlar” bilan kurash olib borishni kuchaytirishga yordam tariqasida Markaz 25 ming tashkiliy–siyosiy tajribaga ega bo‘lgan rus ishchilarni yuboradi. Bu yerga “25 mingchilar” asosan Moskva, Leningrad, Ivanovo-Voznesenk va SSSRning boshqa sanoat markazlaridan O‘zbekistonga 433 ishchi yuborildi. Ulardan tuzilgan brigadalar o‘zbek qishloqlarida kolxozlar tuzish hamda “quloq qilish” kompaniyasida “faol” ishtirok etdilar.

1930 yilning o‘zidayoq respublikada 2648 ta boy va “quloq” xo‘jaliklari tugatilib, ko‘plab dehqonlar o‘z xo‘jaliklarini tashlab ketishga majbur bo‘ldilar. O‘zbekistonda jamoalashtirish asosan 1932 yilning oxiri 1933 yilning boshlarida tugallandi. Bu davrga kelib respublikaning 79 dan 61 tumanida barcha dehqon xo‘jaliklarini kolxozlarga birlashtirish nihoyasiga yetkazilgan edi. Jami O‘zbekistonda jamolashtirilgan xo‘jaliklar 74,9%ni tashkil etdi. Birinchi besh yillik(1928-1932) oxirlarida respublikada 9734 kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgan edi. Majburiy jamolashtirish siyosati qishloqning mustaqil rivojlanishini barbod qildi, qishloq ahli ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi, dehqonlarning yerga egalik tuyg‘usini yo‘q qildi.

O‘zbekistonda “madaniy inqilob” va uning oqibatlari

XX asr 20-30 yillardagi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyat respublika ma’naviy-madaniy hayotida ham o‘z aksini topdi. Sho‘rolarning “madaniy inqilob” tadbiri jamiyatning barcha jabhalari qatorida ilm-fan, madaniyat, san’at, maorif, oliy ta’lim sohalarini ham o‘z izmiga solgan edi. Ta’lim-tarbiyaning o‘choqlari bo‘lgan milliy maktablarga ham bu siyosat o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazmasdan qolmadi. Sovet hokimiyatning dastlabki yillaridanoq an’anaviy ta’lim tizimini yo‘q qilish avj oldirildi.

Mana shunday sharoitda mahalliy ziyolilar zamonaviy milliy oliy ta’lim tizimini yaratish, dunyoviy bilimlardan dars bera oladigan o‘qituvchilar tayyorlash davr talabi ekanligini teran his etib, zamonaviy milliy universitet yaratish ishiga bel bog‘ladilar. Munavvar Qori Abdurashidxonov tashabbusi bilan Musulmon Xalq Universiteti (dorilfununi)ni tashkil etish guruhi saylanadi va 1918 yilning 9 aprelida uning hovlisida shu dorilfununining 9 kishidan iborat tashkiliy hay’ati ta’sis etiladi. Musulmon Xalq Dorilfununi 1918 yilning 12 mayida Toshkent shahrining eski shaharida tantanali ravishda ochildi. Uning 13 ta maktabi 14 maydan ochila boshladi, eng oxirgisi esa 17 iyunda tarkib topdi. Ulardan 4 tasi ayollar maktabi edi. 1918 yilning 31 mayida esa, Musulmon Xalq Dorilfununining oliy ta’lim bosqichi - Musulmon Dorilmuallimini tashkil etiladi.

Kompartiyaning madaniy merosni inkor etish siyosati arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish haqidagi qarorida ham o‘z aksini topdi. Buning sababini sho‘rolar ”madaniy o‘sisda texnik xususiyatga ega to‘siqlardan biri bu quloq transkripsiyadir” hamda ”an’anaviy arabcha yozuv faqatgina diniy musulmon an’analari nuqtai nazaridagina qimmatlidir” deb uqtirib, arab yozuvining mavqeini pasaytirishga harakat qiladilar. Shu munosabat bilan O‘zbekiston kommunistlarining III-qurultoyi: (1927 yil noyabr) “Yangi lotin alifbosiga yanada shiddatliroq yo‘l bilan o‘tish kerak” deb ta’kidladi va 1929 yilda o‘zbek yozuvi lotin grafikasiga o‘zgartirildi. Chunki, O‘rta Osiyoni arablar istilo qilgan VIII asrdan boshlab nafaqat diniy kitoblar, balki fanning barcha sohalarida o‘n uch asr mobaynida yaratilgan yozma madaniyat yodgorliklari, o‘lka aholisi amal qilib kelgan huquq manbalari ana

shu yozuvda yaratilgan edi. Shu sababdan bu mahalliy xalqni nafaqat dinidan balki madaniyatidan, o'ziga xos huquqidan ajratib, sovet qolipiga majburan solish edi.

1940 yilda esa lotin grafikasining kirillitsa bilan shoshilinch almashtirilishi, O'zbekiston aholisining bilim darajasining o'sishiga, o'zbek tilining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Sovet hokimiyati yillarida, ayniqsa, 20-yillarda adabiy-madaniy hayot qizg'in tus oldi. Jadid adabiyoti asr boshidan 20 yillik rivojlanish tajribasiga tayangan holda taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilgan, ham shaklan, ham mazmunan barkamollik kasb etgan hamda mazmun mohiyatiga ko'ra 20-yillarda yangi bir bosqichga ko'tarilib, umumturkiy badiiy tafakkurning zabardast siymolari sifatida etirof etilgan Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lponni ma'naviyat maydoniga chiqardi.

Oktabr to'ntarishidan so'ng, respublikamizda bir qancha ilmiy va o'quv muassalari tashkil etildi. Xususan, 1918 yilda tashkil etilgan Turkiston Xalq Universiteti qoshida bir qancha ilmiy-tadqiqot institutlari faoliyat ko'rsata boshladilar. Tuproqshunoslik va geobotanika, biologiya, zoologiya, pedagogika va psixologiya, fizika-matematika, ekologiya ilmiy-tadqiqot institutlari shular jumlasidandir.

1930 yillarda respublikamiz hamda mintaqada ilm-fan ravnaqiga munosib hissa qo'shgan mahalliy millatga mansub olimlar yetishib chiqdilar. Ular: T.Qori-Niyoziy, T.Sarimsoqov, S.Sirojiddinov, O.Sodiqov, T.Zohidov, U.Oripov, S.Umarov va boshqalardir.

Ilmiy-tadqiqot muassasalari tarmog'i va ilmiy kadrlar sonining jadal o'sishi, olimlar oldiga yangi vazifalarning qo'yilishi, ilmiy-tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish va ularni muvofiqlashtirib turish ishlarini takomillashtirishni taqozo qildi. 1932 yilda Fan qo'mitasi ta'sis etilib, 1940 yilda uning negizida Ittifoq FA O'zbekiston filiali (O'zFAN) tuzildi. Shu davrdan O'zFAN O'zbekistonning ilmiy-tadqiqot markaziga aylandi. Uning tarkibiga geologiya, botanika, kimyo, suv xo'jaligi muammolari, tarix, til va adabiyot institutlari; tuproqshunoslik, zoologiya, fizika va matematika sektorlari; Toshkent astronomiya observatoriyasi; iqtisodiy tadqiqotlar va kartografiya byurosi kiritildi.

1943 yilda O'zFAN asosida O'zbekiston Fanlar Akademiyasi (O'zFA) tashkil etildi, uning birinchi prezidenti etib akademik Toshmuhammad Niyozovich Qori-Niyoziy saylandi.

O'zbek matematika atamashunosligi asoschisi, taniqli matematik Toshmuhammad Qori Niyoziy zamonaviy o'zbek matematik tafakkurining shakllanishi va rivojiga bebaho hissa qo'shgan olimdir. Uning Beruniy mukofotiga sazovor bo'lgan uch jildlik "Asosiy matematik analiz kursi" nomli asarining ilmiy qimmatli oliy matematikadan birinchi o'zbek tilidagi original qo'llanma ekanligidir. O'zbekiston xalqlarining madaniy hayoti tarixiga oid ilmiy ishlar, o'zbek matematika va astronomiya ilmlari tarixi, xususan, Ulug'bekning astronomiya maktabiga oid asarlar ham Qori Niyoziy qalamiga mansubdir.

Siyosiy qatag'onliklar

1922 yil 30 dekabrda tashkil topgan SSSR qudratli unitar (qo'shma) davlat bo'lib, unda rasmiy federatsiya subektlari suveren huquqlar va real mustaqillikdan mahrum edilar, imperiya tarkibidan chiqib keta olmasdilar. O'zbekiston ham faqat nomigagina SSSR tarkibidagi suveren ruspublika hisob-langani, aslida esa ittifoqqa har tomonlama qaram edi. SSSRda qaror topgan boshqaruvning ma'muriy-

buyruqbozlik tizimi jamiyatning barcha sohalarini o'z maqsad va vazifalariga bo'ysundirgan, ijtimoiy-siyosiy hayot o'ta siyosiy lashti-rilib, o'zgacha fikrlashlarga qarshi shafqatsiz kurash olib borilar edi.

20-30 yillarda mustabid tuzumga qarshi fikr bildirganlarni ta'qib ostiga olish avj oldi. Ayni shu paytda "18 lar guruhi", "inog'omovchilik", "qosimovchilik", "badriddinovchilik" - kabi siyosiy ishlar to'qib chiqarilgan edi. Minglab ziyolilar yo'q qilinishining cho'qqisi 1937-39 yillarga to'g'ri keldi. 1937 yil dekabr-1938 yil yanvarida XKS va O'Z KP(b) MQning "O'zSSR Xalq Maorif Komissarligi tizimida ziyonchilik oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori e'lon qilingandan so'ng, xalq ta'limining barcha sohalarida, ayniqsa mahalliy tilda dars beriladigan maktablar, pedagogik bilim yurtlari va institutlarida o'qituvchi kadrlar va talabalarni "tozalash" ishlari avj oldirib yuborildi.

Xalq ta'limi tizimidagi maorifparvar ziyolilarga qarshi olib borilgan quvg'in va qatag'onlarga "xalq dushmanlari, chet el josuslari"-A.Ikromov, F.Xo'jayev, I.Karimov va boshqalar o'zlarining Maorif komissarligidagi "odamlari"- Usmonov, Ro'ziyev, Sorokin, Kojuxovlar orqali xalq maorifiga katta ziyon etkazishgan, degan bo'htonlar "asos" qilib olindi: "Ular turli choralar bilan o'zbek xalqini sotsialistik madaniyatning ilg'or vakili-buyuk rus xalqidan ajratmoqchi bo'ldilar, yoshlarni millatchilik bilan zaharlashga harakat qildilar... Ular bir tomondan, o'zbek maktablarida Lenin va Stalin asarlarini o'rganishga imkon beruvchi rus tili o'qitilishiga qarshilik ko'rsatib, ikkinchi tomondan, marksizm-leninizm klassiklarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilinishiga to'sqinlik qildilar."

Taniqli o'zbek shoiri, dramaturg va tarjimon Usmon Nosir o'zining "Yurak", "Mehrim", "Norbo'ta", "Naxshon" va boshqa she'riy dostonlari bilan shuhrat qozongan. Shuningdek, u Dobrolyubov, Lermontov asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Usmon Nosir ham 1944 yilda sovet rejimining begunoh qurboni bo'lgan.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, respublika NKVDsi "uchlik" lari tomonidan 1937-39 yillarda 41 mingdan ziyod kishi qamoqqa olinib, ulardan 6 ming 920 tasi otib tashlangan edi. Millatning ilg'or taraqqiyparvar ziyolilari qatag'on qilinishi oqibatida xalqimiz ularning noyob asarlarini o'qishdan uzoq vaqt mahrum bo'ldi.

Ma'lumki, sovet hukmronligi davrida din davlatdan ajratilgan, deb e'tirof etilgan, nomigagina vijdon erkinligi e'lon qilingan bo'lsa-da, aslida 30-yillar boshi dindor va e'tiqodli kishilarga zo'rvonlik va siyosiy qatag'onlikning cho'qqisi bo'ldi. 20-30 yillardagi mustabid tuzumning qatag'onlik siyosati jiddiy va fojiali oqibatlarga olib keldi. Milliy ziyolilarning jismonan yo'q qilinishi oqibatida milliy madaniyat to'la-to'kis rivojlana olmadi. Millatning aql-idrokli kishilari mahv etilgach, hamma "yo'l boshchi"ning itoatkor quliga aylantirildi. Shunday qilib, har qanday o'zgacha fikrni kuch bilan bo'g'adigan, ommaviy o'zboshimchalik va zo'rlik bilan Vatanga sodiq necha o'n minglab kishilarni qirib tashlagan mustabid tartibot qaror topdi va kuchaya bordi.

1941 yil 22 iyul yakshanba kuni tongotarida avgust shartnomasini buzib, fashistlar Germaniyasi SSSR ga hujum boshladi. Germaniya bilan uning ittifoqchilari-Italiya, Finlandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirdilar. Bu urushga majburan tortilgan Sovet Ittifoqi xalqlari mustamlaka asoratida bo'lgan barcha respublikalar shu jumladan, O'zbekiston xalqlari uchun og'ir sinovlar vaqti va ularning nemis fashist bosqinchilariga qarshi fidokorona kurashi boshlandi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq, butun mamlakatda bo'lganidek, O'zbekistonda ham partiya tashkilotlari tomonidan mitinglar va yig'ilishlar tashkil qilindi. 1941 yil 22 iyundayoq Toshkent to'qimachilik kombinatining ishchilari ana shu daqiqadan boshlab o'zlarini Vatan himoyasiga safarbar qilingan deb hisoblashlarini bildirdilar. 23-24 iyunda Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg'ona, Nukus va boshqa shaharlardagi yig'ilishlarda Vatan himoyasi uchun har qanday vazifani bajarishga shay ekanliklarini bildirgan o'zbekistonliklar harbiy komissarliklarga frontga ko'ngilli sifatida jo'natishlarini so'rab arizalar bera boshladilar.

Urushning dastlabki kunlaridanoq sovet xalqi-o'zbekistonliklar ham bosqinchilar ustidan g'alabaga erishishga butun kuchlarini baxshida etdilar. Mustabid tuzum zulmi ostida ezilayotgan xalqlar qandaydir g'oyalarni emas, balki ona-yurt-Vatanlarini himoya qildilar. O'zining vatanparvarlik burchini yuksak darajada his qilgan o'zbek xalqi fashizmdan faqat SSSRni emas, eng avvalo O'zbekistonni himoya qilishni, uni yana bir bosqinchidan saqlab qolishni maqsad qilib qo'ygan edi. Chunki xalqimiz sotsializm niqobi ostida qilingan bosqinchilik siyosiy qatog'onlar zahmini hali unutmagan bir davrda gitlerchi bosqinchilarning bosib olingan hududlarda qilgan ashaddiy jinoyatlari, ular o'rnatayotgan tartib to'g'risidagi xabarlarni eshitib fashizmning mustabid tuzumdan ham dahshatliroq, insoniyat boshiga kelgan ofat ekanligini anglab yetgan edi, ya'ni xalq o'zini dushmani to'xtashishga va uloqtirib tashlashga qodir bo'lgan birdan bir kuch deb his qildi. U kommunistik tizim foydasini emas, balki fashizmga qarshi kurashning adolatli ekanligi g'oyasini tanladi. Shu jihatdan ham I.A.Karimovning "urush davri voqealarini, jangchilarimizning jasoratlarini tahlil etishda va ta'riflashda ham mafkurabozlikni... kamroq aytish" ga doir chaqirig'i nihoyatda dolzarb bo'lib jaranglaydi. Prezident haqli ravishda bunday deb ta'kidlagan edi: "Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z Vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz. Bu achchiq, lekin oliy haqiqatni unutishga xech kimning haqqi yo'q va bunga yo'l ham bermaymiz!" Chunki o'zbekistonliklarning jang maydonlaridagi jasorati, front orqasidagi fidokorona mehnati mustabid davlat mashinasining tazyiqi, erksiz harakat tarzida emas, balki ongli, asl vatanparvarlikning manbai bo'lgan Vatanga muhabbat tuyg'usining yuksak darajadagi ko'rinishi bo'ldi.

Urushning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning barcha moddiy va ma'naviy kuchlari, resurslari front uchun safarbar qilina boshlandi. Umumiy harbiy safarbarlik e'lon qilindi.

Harbiy vaziyat front orqasini mustahkamlash yuzasidan shoshilinch chora-tadbirlar ko'rishni talab qildi. Xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga tushirish umumiy dasturning tarkibiy qismi bo'ldi. O'zbekiston iqtisodiyoti ham harbiy vaziyatdan kelib chiqib zudlik bilan front manfaatlariga bo'ysundirildi. Respublika sanoat korxonalarini urush boshlanishi bilanoq qayta qurilib, mudofaaga zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazildi. qayta qurish grajdanlar urushi yillarida sinovdan o'tgan harbiy-kommunistik usullar bilan amalga oshirildi. 26 iyundan boshlaboq mamlakatda ishchilar va xizmatchilar uchun ishdan tashqari vaqtda majburiy ishlab berish joriy etildi. Katta yoshdagilar uchun ish kuni olti kunlik ish haftasida 11 soatgacha uzaytirildi. Aslida ish kuni 12-14 soatga cho'zilardi. Ta'tilga

chiqish bekor qilindi. Bu hol ishchi xizmatchilar sonini ko'paytirmasdan turib ishlab chiqarish quvvatlari hajmini taxminan 1g'3 ga oshirish imkonini berdi.

Ishchi kuchining yetishmasligi natijasida idora xizmatchilari, uy bekalari, o'quvchilar ishlab chiqarishga jalb etildi. 1941 yil dekabrda harbiy korxonalarining barcha xodimlari safarbar deb e'lon qilindi va mazkur korxonalariga birlashtirib qo'yildi. Korxonalaridan o'zboshimchalik bilan ketib qolganlar 5 yildan 8 yilgacha muddat bilan qamoqqa hukm qilinardi. Biroq odamlar mamlakat ichkarisida-O'zbekistonda ham "yuqoridan" ortiqcha qistovsiz ozodlik va mustaqillik yo'lida fidokorona mehnat qildilar.

Respublika hukumati 1941 yil sentabr-dekabrda O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishni harbiy izga moslab qayta qurishning umumiy rejalarini belgilab berdi. qabul qilingan qarorlarda xalq xo'jaligini qayta qurishga doir aniq vazifalar belgilangan bo'lib, sanoat korxonalarining mudofaa mahsulotlarini ishlab chiqarishga o'tish muddatlari belgilanib, ichki imkoniyatlardan foydalanish tavsiya etilgan.

Kadrlar, xom ashyo, ishlab chiqarish vositalari tanqisligiga qaramasdan 1941 yil dekabrdayoq respublikadagi 30 ga yaqin korxonalar mudofaa uchun mahsulot bera boshladi. Korxonalarda front brigadalari nomini olgan brigadalar tuzila boshladi, dastlab oktabrda "Tashselmash" zavodida tashkil etilgan bo'lsa, 1942 yil boshlarida ularning soni 1,5 mingga yetgan. 1942 yil o'rtalariga kelib xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga o'tkazish O'zbekistonda asosan oxiriga yetkazildi.

O'lka aholisi an'anaviy vatanparvarligining ajoyib namunalaridan biri frontga umumxalq yordami ko'rsatish edi. O'zbekistonliklar urushning dastlabki kunlaridanoq mudofaa jamg'armasini tashkil etish harakatida faol ishtirok etdi. Mudofaa jamg'armasiga ishchilar, ziyolilar bir kunlik ish haqlari, "kommunistik shanbalik"larda ishlab topilgan pullar, fuqarolarning shaxsiy jamg'armalari, qimmatbaho boyliklari, davlat zayomlari, buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari topshirilardi. Urushning dastlabki kunlarida respublika aholisidan 30 million so'mlik miqdorda pul, obligatsiya va qimmatbaho buyumlar to'plandi. O'zbekiston aholisi urush yillarida mudofaa jamg'armasiga jami 649, 9 mln. sum pul va 55 kg.ga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar topshirdi. Bu jamg'arma hisobiga tank kolonnalari, aviatsiya eskadrilyalari, bronepoyezdlar qurilib frontga jo'natildi.

O'zbekiston urush yillarida Rossiyaning bosib olingan rayonlardan-Ukrainadan, Belorussiyadan hammasi bo'lib bir milliondan ortiq kishini qabul qildi. Ulardan 200 ming nafari bolalar edi. Aholi ularga turar-joy berib, o'zi siqilib yashadi, ko'chib kelganlarni to'ydirish uchun oxirgi bo'lak nonini ham bo'lib berdi, ular poyabzal, kiyim bosh to'pladi. Ularga 135 ming kv.m turar-joy maydoni ajratib berildi. Ko'chirib keltirilganlarni ishga joylashtirish yuzasidan katta ishlar amalga oshirildi. Faqat Toshkent shahrining o'zida 1941-1942 yillarda qariyb 240 ming kishi joylashtirildi va ish bilan ta'minlandi.

Urush yillarida O'zbekistonga frontda yarador bo'lgan jangchilar ko'plab keltirildi. Urush boshlangandayoq respublika hukumati hospital bazasini tashkil qilishga kirishgan edi. 1941 yil 1 oktabrgacha O'zbekiston sog'liqni saqlash xalq komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 hospital barpo etildi va zarur uskunalari bilan jihozlandi. Faqat Moskva, Kalinin, Rostov va boshqa viloyatlardan 15900 o'rin-karovatga ega bo'lgan 48 hospital respublikamizga ko'chirib keltirildi va ishga tushirildi. Evakuatsiya qilingan hospitallarga Toshkentdagi va

O‘zbekistonning boshqa yirik shaharlardagi eng yaxshi binolar ajratib berildi. 1942 yilning oxirida O‘zbekiston hududida 39140 o‘ringa ega bo‘lgan 113 ta evakuatsiya gospitalari joylashtirildi. Urush yillarida bu gospitalarga 164382 yarador keltirilgan bo‘lib, ulardan 87 foizi davolanib chiqdi. Davolanayotgan jangchilar uchun to‘laqonli ovqatlanishni tashkil qilish uchun 750 dan ortiq korxonalar, tashkilot, kolxoz va savxozlar gospitalarni otaliqqa oldi va butun o‘zbek xalqi yaradorlarga g‘amxo‘rlik qildi.

Urush yillarida O‘zbekiston sanoati va qishloq xo‘jaligi

Yashin tezligida urush olib borish rejasiga ega bo‘lgan nemis-fashist qo‘shinlari shiddat bilan Sharqqa qarab harakat qilar edi. Front yaqinidagi shahar va qishloqlardan yuz minglab aholi, sanoat korxonalari, o‘quv yurtlari, ilmiy tashkilotlar va boshqa moddiy boyliklarni mamlakat ichkarisiga-Sharqqa ko‘chirish boshlandi. O‘rta Osiyo respublikalariga evakuatsiya qilingan 308 korxonaning 104 tasi (Leningrad to‘qimachilik mashinalari zavodi, “qizil-Oqsoy”, “Rosselmash”, Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari, Moskvadagi “Elektrokabel” va “Podyomnik” zavodlari, Temir yo‘llar xalq komissarligining mashinasozlik zavodi, Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi, “Krasniy put” zavodi, Kiyevdagi “Transsignal” zavodi, Stalingrad kimyo kombinati va boshqalar) O‘zbekistonga; ulardan 55 ta korxonalar Toshkent va Toshkent viloyatiga, 14 ta zavod va fabrika Samarqandga, 22 tasi Farg‘ona vodiysiga, ikkitasi Buxoro viloyatiga joylashtirildi. Bu korxonalarni joylashtirish, montaj qilish va g‘oyat qisqa muddatlarda ishga tushirish vazifasini tashkiliy jihatdan ta‘minlash ishi bilan maxsus komissiya shug‘ullandi.

Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tiklashda talabalar, o‘quvchi, uy bekalari, fan va madaniyat xodimlari, xizmatchilar va kolxozchilar katta kuch g‘ayrat bilan tinim bilmay mehnat qildilar va qisqa kunlarda, ya‘ni “Rosselmash” 25 kunda, “qizil Oqsoy” zavodi bu yerga yetib kelganidan keyin oradan 29 kun o‘tganda ishga tushirilib, mahsulot bera boshladi. 1941 yil dekabrda kelib evakuatsiya qilingan korxonalarining qariyb 50 tasi ishga tushirildi. 1942 yil birinchi yarmida esa barcha keltirilgan sanoat korxonalari mahsulot chiqara boshladi.

Sanoatning yangi yo‘nalishlarining paydo bo‘lishi, zavod va fabrika tarmoqlarining kengayishi kadrlarga bo‘lgan talabni ham oshirdi. Shuningdek, ko‘p minglab tajribali ishchilarning frontga ketishi ham zavod va fabrikalarda ishchilar sonining qisqarishiga olib keldi. Natijada kasbga ega bo‘lmagan kishilarni ham ishga jalb qilib, ishlab chiqarish jarayonida kasb o‘rgatila boshlandi. Ayniqsa 1942 yil 13 fevraldagi O‘zSSR Oliy Soveti Prezidumining farmoni bilan ishlayotgan mehnatga layoqatli ayollar, o‘smir yoshlar, nafaqaxo‘rlar hisobiga ishchilar safi to‘ldirildi. 1942 yilga kelib respublika sanoat korxonalarida ishlayotgan xotin-qizlar 63,5 % ni tashkil qilgan. Respublika ishchilar sinfining o‘shida salmoqli o‘rin tutgan yoshlarni kasbga o‘rgatish uchun 1942 yil oxirida 31 ta FZO (fabrika-zavod ta‘limi) maktabi ochildi. Umuman 15 ta hunar maktabi va 45 ta FZO maktablari yoshlarga kasb mahoratlarini o‘rgatdi. Ayniqsa qisqa kurslarda ishchilarni ommaviy tayyorlash, yakka tartibda va brigada usullarida shogirdlarni tayyorlash bu davrda keng yoyildi. Natijada urushning ikki yili davomida O‘zbekistonda 105673 nafar ommaviy kasbdagi sanoat ishchilari tayyorlangan bo‘lib, shundan 73 ming nafari bevosita ishlab chiqarish jarayonida hunar egalladi. Ishchilar sinfining umumiy soni urush oxirlariga kelib 196,2 ming kishiga yetdi-ki, bu urush boshlangandagi sonidan 54,6 mingga ko‘pdir. Ochlik, charchoq, toliqish, qiyin sharoitlarga qaramasdan

ilgʻor ishchilar kunlik normalarini 300-400, hatta 500 foizga qadar bajargan vaqtlari ham boʻlardi. Bularga: qirgʻizboyev, Hamroyev, Yusupov, Nishonov kabi “Yangi turmush” artelining ishchilarini sanab oʻtish mumkin.

Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikada transport va aloqa vositalarining uzluksiz va unumli ishlashini tashkil qilishga alohida eʼtibor berildi. Muhim va asosiy transport vositasi hisoblangan temir yoʻl ham harbiy holatga oʻtkazildi. Joriy qilingan poyezdlar harakatining yangi grafigiga asosan harbiy yuklarni birinchi navbatda toʻxtovsiz oʻtkazib yuborish koʻzda tutildi.

Mamlakat sharqi va Oʻrta Osiyo respublikalarini Markaz bilan bogʻlab turishda Toshkent temir yoʻli katta ahamiyat kasb etdi. Koʻchirib keltirilayotgan sanoat korxonalarining asbob uskunalarini gʻarbdan Sharqqa, Sharqdan gʻarbgacha esa qurol-aslaha, oʻq-dorilar, oziq-ovqat, qoʻshinlarni yetkazib berishda u katta rol oʻynadi.

Oʻzbekiston temir yoʻllarining fidokorona mehnati natijasida 1941-1942 yillar davomida koʻchirilgan sanoat korxonalarining asbob-uskunalari ortilgan 17,5 ming vagon tashib berildi. Front orqasi bilan front oʻrtasidagi asosiy aloqa vositasi boʻlib xizmat qilgan temir yoʻl tarmoqlari 1941-1945 yillarda 2 baravar uzaydi. Avtotransport vositasi ham urush yillarida yuk tashish va aloqa vositasi sifatida muhim oʻrin tutdi. 1945 yilda respublika avtotransportida tashilgan yukning hajmi 1940 yildagiga nisbatan 2 baravar oʻsdi.

Urush yillarida front orqasida ogʻir, qiyin sharoitda mehnat qilishlariga, ishchi kuchining yetishmasligiga qaramasdan Ittifoqning mudofaa qurilishlari va sanoat korxonalariga 155 mingdan ortiq oʻzbekistonlik jalb qilingan. Ular RSFSR ning Urol, Sibirdagi zavodlari, qurilishda, asosan toshkoʻmir, qora va rangli metallurgiya korxonalarida mehnat qilishgan. Bu yordam xalqlarning hamkorligini oʻzaro yanada mustahkamladi.

Urush yillarida Oʻzbekiston dehqonlari qand lavlagi, kungaboqar kabi oziq-ovqat ekinlari, zigʻir va kanop kabi texnika ekinlarini yetishtirishni oʻzlashtirdilar, makkajoʻxori, kunjut ekishni koʻpaytirdilar. Samarqand, Fargʻona, Toshkent va qashqadaryo viloyatlaridagi hosildor va suv bilan yaxshi taʼminlangan yangi yerlar ham qand lavlagi yetishtirishga ajratildi. qishloq mehnatkashlari 1565 ming sentner qand lavlagi yetishtirgan 1945 yilda respublikadagi Zirabuloq, Krasnogvardeysk, qoʻqon, Yangiyoʻl qand zavodlarinigina emas balki boshqa respublikalarni ham qand lavlagi bilan taʼminlash imkoniga ega boʻldi. Bu bilan Oʻzbekiston mamlakatda yetishtiriladigan qandning toʻrtidan birini ishlab chiqarishga erishgan boʻlsa, 1942 yilda SSSR dagi kunjut ekiladigan maydonning 50 foizi Oʻzbekistonga toʻgʻri kelgan edi.

Urush yillarida Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligida ipakchilik, qorakoʻlchilik alohida ahamiyat kasb etgan boʻlsa, meva, uzum, sabzavot va poliz mahsulotlarini yetishtirish ham salmoqli oʻringa ega edi. 1942-1943 yillarga kelganda sabzavot maydonlari urush arafasiga qaraganda 12,5 ming, uzumzorlar maydoni 5,1 ming gektarga koʻpaydi.

Paxta yetishtirishni koʻpaytirish urush yillaridagi Oʻzbekiston dehqonlarining oldidagi eng muhim vazifalardan biri boʻlib qolaverdi. Obektiv sabablarga koʻra 1942-1943 yillardagi paxta topshirish rejalari bajarilmay qoldi. Lekin urush davri sharoitidagi texnika vositalari, ishchi kuchining yetishmovchiligi, mineral oʻgʻitlarning kamligi sababli roʻy bergan bu holatni Markaz tan olishni istamadi va oʻsha paytdagi Oʻzbekiston rahbari Usmon Yusupov qattiq ogohlantirish oldi 1944

yil yanvarida o'tkazilgan respublika paxtakorlarining birinchi quriltoyida paxtachilikni yuksaltirish vazifalari to'g'risidagi fikr almashuv va ko'rilgan chora tadbirlar natijasida O'zbekiston yillik paxta tayyorlash rejasini 101,4 foizga bajardi.

Urush yillarida O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 4 mln. 148 ming t. paxta, 82 mln pud g'alla, 54067 t. pilla, 195 ming t. sholi, 57 ming 444 t meva, 36 ming t. quruq meva, 159 ming 300 t. go'sht, 22 ming 300 t. jun va boshqa mahsulotlar yetkazib berish bilan dushman ustidan qilingan g'alabaga munosib hissa qo'shgan bo'lsa, nemis-fashist okkupantlaridan ozod qilingan hududlarda qishloq xo'jaligini tiklash ishlari uchun texnika va ishchi kuchlari bilan yordam berib, o'zbek xalqi o'zining insonparvarlik, do'stlik, birodarlik tuyg'ularini namoyon etdi. 1943 yilda O'zbekistondan ozod qilingan tumanlarga 1152 ta traktor, 25 ta kombayn, 1138 ta plug, 379 ta seyalka, kabi texnikalar, Ukraina va Stavrapol o'lkasiga 1596 nafar kombaynchi, 41 nafar mexanik, 30 nafar agronom, 11 nafar buxgalter yuborildi. RSFSR, Ukraina, Belorussiya, Boltiq bo'yi respublikalarining xalq ho'jaligini tiklashda minglab o'zbekistonliklar faol ishtirok etdilar.

Urush yillarida fan va madaniyat

O'zbekiston ishchi va mehnatkashlari bilan bir qatorda fan, maorif va madaniyat xodimlari ham nemis-fashist bosqinchilari ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. "Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!" shioriga "labbay!" deb javob bergan ko'pgina olimlar urushning birinchi kunlaridayoq frontga ketdilar. Ular orasida O'zbekistonning mashhur olimlaridan-U.A. Arifov, Y.X. To'raqulov, I. Ismoilov, X. Usmanov va boshqalar bor edi. T.N. qori-Niyozov, V.I. Romonovskiy, T.Z. Zaxidov, I.A. Raykova, O.S. Sodiqov kabi olimlar natijasi xalq xo'jaligi va front zaruriyati uchun xizmat qilgan muammolarni hal qilishda katta kuch bilan mehnat qildilar.

O'zbek matematik, mexanik va astronomlari aviatsiya, o'q-dori, harbiy texnika sifatini oshirishga aloqador bo'lgan bir qancha muhim ilmiy muammolarni hal qildilar. Bunda T.A. Sarimsoqov, V.I. Romonovskiy, M. Kamolov, N.N. Nazarov va boshqa olimlar hissasi katta bo'ldi. Ularning ehtimollik nazariyasi va matematika statistikasi sohasidagi ijodiy izlanishlari artilleriya otishmalari va bomba tashlash aniqligini, jangovar samolyotlarning yuk ko'tarish imkoniyatini oshirishga, respublikada ishlab chiqarilayotgan harbiy texnikaning sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirishga imkon berdi.

Geolog olimlar foydali qazilma boyliklarni qidirib topish, sanoatni zarur xom ashyo bilan ta'minlash vazifalarini bajarishga katta e'tibor berdilar. O'zbekiston tog'lari va cho'llarida 1943 yilning o'zidagina 35 ta geologiya ekspeditsiyalari ish olib bordi. O'zbekistonlik kimyogarlar paxta chiqindisidan xalq xo'jaligida foydalanish taklifini, etil spirtini, sirka kislotasini, qamishni quruq qayta ishlash natijasida ko'mir briketini olishning yangi usullarini ishlab chiqdilar. Bunda akademik O.S. Sodiqov boshliq guruh ishlari alohida ahamiyat kasb etdi. O'zbekiston o'simliklarining alkaloidlik xususiyatini o'rganish yuzasidan akademik S.Y. Yunusov rahbarligida katta ishlar olib borildi. O'rta Osiyo davlat universiteti (O'zMU)ning kimyo fakultetida urush davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan narkoz efiri, xorli kalsiy, kofein, streptotsid, sulfidin, nikotin kislotasi ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Fakultet bazasida Toshkent farmatsevtika zavodi tashkil etildi. O'zbekistonlik farmatsevtlar mahalliy xom ashyodan 15 ta yangi dori preparatlarini ishlab chiqarish usullarini kashf etdilar.

O‘zbekistonning ijtimoiy-gumanitar fanlari olimlari-tarixchilar, sharqshunoslar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar, iqtisodchilar va faylasuflar o‘zlarining ijodiy mehnatlari bilan mamlakat ilmiy salohiyatini rivojlantirishga, ommaga insonparvarlik, vatanparvarlik, erksevarlik g‘oyalarini singdirishga qimmatli hissa qo‘shdilar.

Ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish, ularni muvofiqlashtirishni dastlab 1940 yilda tashkil etilgan SSSRFAning O‘zbekiston filiali (O‘zFAN), keyin 1943 yil noyabrda ochilgan O‘zFA amalga oshirdi. O‘zFA ning birinchi prezidenti qilib T.N. qori Niyozov saylandi. Bu o‘zbek xalqi hayotida muhim voqea bo‘ldi. 1943-1945 yillarda qo‘lga kiritilgan muvaffaqiyatlar bilan O‘zFA Ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. Bu paytda akademiya tarkibidagi 22 ta ilmiy muassasada 818 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar. O‘zFAning faoliyatida ko‘chirib keltirilgan ilmiy xodimlarning ham o‘ziga xos hissasi bo‘ldi.

Urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan O‘zbekistonda Oliy va o‘rta maxsus yurtlari va maorif muassasalarining faoliyati ham to‘xtab qolmadi. O‘zbekistonda 29 ta oliy va 52 ta o‘rta maxsus o‘quv yurti ishlab turdi, ularning soni markazdan ko‘chirib keltirilgan 31 ta oliy o‘quv yurti va 7 ta harbiy akademiya hisobiga yana ortib bordi. Bu o‘quv yurtlarida urush yillari mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis va 6.673 nafar kadrlar tayyorlandi.

Xalq ta’limi sohasida ham o‘qituvchilarning frontga ketishi, ko‘pgina binolarning gospitallarga, bolalar uyi va harbiy-o‘quv punktlariga berilishi, darslik va o‘quv qo‘llanmalarining, mutaxassis kadrlarning yetishmovchiligi anchagina qiyinchiliklarni keltirib chiqargan edi. Shunday bo‘lsa ham urush yillarida o‘qitish ishlari muntazam olib borildi. O‘quvchilar maktabda o‘qish bilan birga yaradorlarga, frontga ketganlarning oila a‘zolariga, urush nogironlari oilalariga yordam berdilar.

O‘zbek adabiyoti ham xalqimizning yovuz dushmanga qarshi kurash yillarida o‘zining munosib hissasini qo‘shdi. Oybek, Hamid Olimjon, Shayxzoda, g‘ofur g‘ulom, Uyg‘un, Sobir Abdulla, Zulfiya, Temur Fattoh kabi shoir va yozuvchilar urush maydonlariga safarbar etuvchi she’rlari va maqolalari bilan xalqni g‘alabaga ruhlantirdilar. Oybekning “Yovga o‘lim!” she’ri, “Navoiy” romani, “Men yahudiy”, Hamid Olimjonning “Yigitlarni frontga jo‘natish”, “Jangchi Tursun”, “Roksananing ko‘z yoshlari” va boshqa asarlar urush yillaridagi o‘zbek adabiyotining yorqin namunalaridir. M. Ismoilijon, Ilyos Muslim, Nazarmat, Adham Rahmat, N. Safarov, Ibrohim Rahim, Z. Fatxullin, Adham Hamdam kabi yozuvchi va jurnalistlar frontda ishtirok etib, “qizil armiya”, “Front haqiqati”, “qizil askar haqiqati”, “Suvorovchi”, “Vatan sharafi uchun” kabi front gazetalarida xizmat qilish jarayonida, Hamid Olimjon, Oybek, A.Umariy, g‘afur g‘ulom, Ra‘no Uzoqova va boshqa shoir, ham yozuvchilar hukumat delegatsiyalari tarkibida frontning oldingi marralariga borib, o‘z qahramonlari bilan tanishdilar, yurtdoshlarining jasoratlarini tarannum etdilar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. -Toshkent: “Sharq”, 1998.
2. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. - Toshkent “O‘zbekiston”, 2005.
3. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillik erishish ostonasida. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2011.
3. Azamat Ziyov. O‘zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent “Sharq”, 2000

4. Murtazayeva R.X- va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. - Toshkent: Universitet, 2003.
5. Usmonov K-, Sodiqov M., Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. - Toshkent: "Meros", 2002
6. Otamurod Kushjonov, Ne'matjon Polvonov. Xorazmdagi ijtimoiy- siyosiy jarayonlar va harakatlar. (XIX asr II yarmi - XX asr birinchi choragi). - Toshkent, 2007.
7. Rajabov Q. Xorazmdagi istiqloqlilik harakati tarixi. Junaidxon. //Jamiyat va boshqaruv. - №2, 2000.
8. Ibodinov A.Madaminbek. - Toshkent: "Sharq", 1998.
9. Xo'jayev M. Shermuxammadbek qo'rboshi. - Toshkent: "Sharq", 2008.
10. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. - Toshkent: Universitet, 2006.
11. Karimov.I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q- -Toshkent:"Sharq", 1998.
12. Karimov.I.A.Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. - Toshkent: 3-t. "O'zbekiston", 1996.
13. Karimov.I.A. Yuksak manaviyat-yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
14. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. - Toshkent : "Sharq", 2000.
15. Usmonov Q. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik,- Toshkent:Iqtisod, 2006.
16. Bobobekov X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. - Toshkent: «Sharq», 2000.
17. Rajabov Q., Xasanov F. O'zbekiston tarixi solnomasi. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.
18. O'zbekiston Respublikasi (ensiklopediya) -Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997.

Mustabid sovet tuzumiga qarshi qurolli harakatning sabablari

Siyosiy sohada

- ❖ Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi.
- ❖ Chorizm shovinizmining yangi shaklda davom etishi.
- ❖ Agrar masalada bir tomonlama zo'ravonlik usulining qo'llanishi.
- ❖ Qozilik sudi va vaqf yerlarining bekor qilinishi.
- ❖ Xotin- kizlarni jamoatchilik ishlariga jalb etishni sun'iy ravishda tezlashtirilishi.
- ❖ Inson huquqlarining kamsitilishi.

Iqtisodiy sohada

- ❖ Yalpi mehnat majburiyatlari.
- ❖ Sanoatni, xunarmandchilik ustaxonalarining musodara qilinishi.
- ❖ Xususiy savdoni bekor etilishi.
- ❖ Oziq-ovqat razvyorstkasi.
- ❖ Paxtachilikda davlat monopoliyasining o'rnatilishi.
- ❖ Mulkdorlarni tugatishni avj olishi.

Manaviy sohada

- ❖ Eski maktablarning yopilishi
- ❖ Milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sinfiy yondashuv, ularni toptalishi
- ❖ Asriy an'analar va qadriyatlarning poymol etilishi

- ❖ Mahalliy xalq tarixi va madaniyatining kamsitilishi
- ❖ Milliy til, din va urf-odatlar, maishiy turmush tarzi, milliy xis-tuyg'ularning oyoq-osti qilinishi

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. 1917 yil fevral inqilobi va uning Turkistonga ta'sirini gapirib bering.
2. Turkistonda mustabid sovetlar xokimiyatining o'rnatilishiga mahalliy xalqning munosabati qanday bo'lgan?
3. Oktabr to'ntarishi, Turkistonda sovet tuzumining o'rnatilishi qay tariqa ro'y berdi?
4. Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning faoliyati haqida gapirib bering.
5. Sovet xokimiyatiga qarshi qurolli harakatning ma'naviy rahnamolari kimlar edi?
6. Ikkinchi jahon urushi qaysi voqeadan so'ng boshlandi va qachon yakunlandi?
7. O'zbekiston sanoati front uchun qanday xizmat qildi?
8. O'zbekiston qishloq mehnatkashlarining g'alabaga qo'shgan hissasi nimadan iborat bo'ldi?
9. O'zbekiston ilm fan ahlining g'alabaga qo'shgan hissasi haqida so'zlab bering.
10. O'zbek adabiyoti va san'ati fashizmga qarshi kurashda qanday jonbozlik ko'rsatdi?
11. O'zbek xalqining yuksak gumanizmini misollar bilan ko'rsating.
12. O'zbekistonliklarning jangohlarda ko'rsatgan jasoratiga misollar keltiring.

Ikkinchi jahon urushida:

1. O'zbekistondan 1 million 423230 kishi safarbar bo'lgan;
2. 1941 yilda O'zbekiston aholisi 6,5 mln. kishini tashkil etgan bo'lib, aholini 50-60 % i urushga ketgan;
3. Safarbar qilinganlarning 263005 nafari halok bo'lgan;
4. 132.670 kishi bedarak yo'qolgan;
5. 60.452 kishi nogiron bo'lib qaytdi;
6. 400 ming oila ayriliq azobida qoldi;
7. 120 ming o'zbekistonlik jangchi jangovor orden va medallarga, 338 o'zbekistonlik Kdxramon unvoniga sazovor bo'ldi;
8. 53 kishi Shuhrat ordenining uchchala darajasini oldi;
9. O'zbekistonliklar Evropada qarshilik ko'rsatish harakatida qatnashib, Fransiya, Italiya, Yugoslaviya va boshqa davlatlar oliy nishonlarining sohibi bo'ldilar.

8 mavzu. Sovet davlatida ma'muriy buyruqbozlik tuzumining kuchayishi va inqirozi davrida O'zbekiston (1946-1991 yy.)

Режа:

1. Urushdan keyingi yillarda O'zbekistondagi iqtisodiy hayot.
2. Respublikaning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti.
3. Paxta yakkahokimligining kuchayishi va uning salbiy oqibatlarini.
4. «Qayta qurish» siyosati va O'zbekistonning mustaqillik tomon yo'l tutishi.

Urushdan keyingi yillarda ham iqtisodiyot oldiga qo'yilgan eng muhim vazifalar qatorida respublika iqtisodiyotining yetakchi sohasi paxtachilikni rivojlantirishga qaratildi. Sanoat, xalq xo'jaligining deyarli barcha tarmoqlari paxtachilikni rivojlantirishga bo'ysundirildi. Sovet hukumatining 1946 yil 2 fevraldagi O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risidagi qarori O'zbekistonda paxta yakkahokimligini kuchaytirish uchun asos bo'ldi. Elektr quvvati ishlab chiqarishga alohida e'tibor berildi. 5 yilda 8 ta yirik va o'rta hajmdagi elektrostansiyalar, shu jumladan 300 000 kv. soat kuchga ega bo'lgan Farhod suv elektr stansiyasi ishga tushirildi. Bu stansiya sobiq ittifoqda uchinchi o'rinda bo'lib, urushgacha O'zbekistonda ishlab chiqarilgan elektr quvvatiga teng quvvat beradigan bo'ldi.

Iqtisodni rejali ravishda rivojlantirish bilan bir qatorda ba'zi ijtimoiy masalalarga ham e'tibor qilindi. Jumladan, ish haqi oshirildi, harbiy soliq, kartochka tizimi bekor qilindi. Pul islohoti o'tkazildi, qisqartirilgan ish soati joriy etildi, kundalik istemol mahsulotlarining narxi arzonlashtirildi. Bu tadbirlar pulning quvvatini oshirish imkonini tug'dirdi. Lekin shunga qaramasdan narx navo hali ancha yuqori edi. 1950 yili O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari 1940 yilga nisbatan deyarlik ikki barobar qimmat edi.

Keng iste'mol mollari ishlab chiqarish tobora kamaydi. Ular asosan chetdan keltiriladigan bo'ldi natijada Respublika aholisining yengil sanoat, oziq-ovqat mollari ehtiyoji kuchaydi.

1950-1960 yillarda qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirishga va shu asosda paxta va g'alla yetishtirishni ko'paytirish choralari ko'rildi. O'zbekistonda uch yil ichida (1953-1955 yy.) 130 ming gektar yangi yerlar ochildi. 1956 yili Mirzacho'lning o'zida sug'oriladigan maydon 205.000 gektarga yetdi.

Shu yillarda Markaziy Farg'onani o'zlashtirish munosabati bilan Katta Farg'ona kanali qayta ta'mirlandi. Toshkent viloyatida Ohangaron suv omborining 2-navbati, Yuqori Chirchiq suv tarmog'i, Buxoro viloyatida Quyimozor suv ombori, Sirdaryo viloyatidagi Janubiy Mirzacho'l magistral kanali qurilib foydalanishga topshirildi. 1960 yili respublikada sug'oriladigan yer maydoni 2.571 ming gektarga yetdi.

Paxtachilikni rivojlantirish uchun mineral o'g'itlardan ham foydalanishga katta e'tibor qaratildi. Respublikada 1951 yilda 0,9 mln t. mineral o'g'it ishlatilgan bo'lsa, 1980 yilda uning miqdori 5 mln. tonnadan oshib ketdi. G'oz barglarini to'kish va zararkunandalarga qarshi kurashda ishlatilgan o'ta zaharli ximikatlar (butifos, merkaptafos va b.)dan haddan tashqari keng miqyosda foydalanish, aholi sog'ligiga keskin yomon ta'sir qildi.

Sobiq SSSRning 50-60 yillarda fan-texnika sohasidagi erishgan yutuqlarida O'zbekistonning qo'shgan hissasi katta bo'ldi. Mahalliy aholining mashaqqatli mehnati hisobiga yetishtirilgan qimmatbaho mahsulotlari sovet mamlakatining

iqtisodiy va harbiy kuch qudratini oshirishga bo'ysundirildi. Urushdan avvalgi yillarda ham, Farg'ona vodiysida uranning bir necha manbalari ochilgan bo'lib, urushdan keyin barcha uran konlari ittifoq ixtiyoriga o'tkazilgan edi. 1948 yil yanvaridan O'rta Osiyodagi uran qidirish tashkilotlari yagona-Krasnogorskiy ekspeditsiyasiga birlashdi. 1951 yil ana shu "10-korxonona" deb nom olgan tashkilot bazasida Krasnoyolm ekspeditsiyasi tuzilib, ittifoq geologiya vazirligiga bo'ysundirildi. Qizilqumda 50-60 yillarda jami 27 kompleks uran konlari ochildi. Navoiy, Uchquduq, Zarafshon, Zafarobod, Nurobod shaharlarida bir necha yuz kilometrni tashkil etgan temir yo'l, avtomobil yo'llari qurildi.

Urushdan keyingi qiyin sharoitda transport qurilishiga alohida e'tibor berildi. Amudaryoning chap qirg'oqlari bo'ylab 400 km masofaga Chorjo'y-Urganch temir yo'li qurildi. Bu bilan Ashxobod, Samarqand, Dushanbe, Toshkent va boshqa shaharlardan tovar, yo'lovchi poyezdlari Rossiya orqali Yevropa mamlakatlariga yo'l oldi. 1966-1970 yillarda sanoatda zo'raki jadallashtirish natijasida yangi (oltin, uran, neft ishlab chiqaruvchi) sohalar rivojlandi. Respublikada kimyo tolasi, organik sintez mahsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Biroq, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, boshqarishning butkul markazlashtirilishi ko'p o'tmay samara bermay qo'ydi. 70-yillardan boshlab yil-dan-yilga sanoat va qishloq xo'jalik rejalari bajarilmay qoldi. 1970-1980 yillarning birinchi yarmida xalq xo'jaligini ishchi kadrlarga bo'lgan talabi ilmiy asoslangan tarzda o'rganilmadi. Natijada kadrlar tayyorlashni rejalash-tirishda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yildi. Agar 1971 yildan - 1985 yillarga qadar O'zbekiston xalq xo'jaligida ishchi va xizmatchilar soni 2641,5 mingdan 4833,5 ming nafarga ko'paygan bo'lsa bu o'sish sun'iy ravishda, ya'ni respubli-kamizga tashqaridan ko'plab kishilarni ko'chirib keltirish hisobiga ro'y berdi.

Respublikada 1946-90 yillardagi ma'naviy-madaniy qaramlik va uning oqibatlari. Qatag'onlikning yangi to'lqini

Totalitar tizim sharoitida madaniy-ma'rifiy muassasalardan ommaga g'oyaviy ta'sir o'tkazish maqsadida keng foydalanildi. 1960 yillar respublikada 2.977 klub bo'lsa, 1970 yilda ularning soni 3.441 taga yetdi. Shu yillari kutubxonalar soni tegishli ravishda 3.418 tadan 5.822 taga; muzeylar soni 14 tadan 26 taga; kinoqurilmalar soni 2.178 tadan 3.988 taga oshdi. Lekin, bularning ko'pchiligi statistik hisobotlarda oshirib ko'rsatilgan bo'lib, aslida o'zlarining bevosita funksiyalarini samarali bajarish uchun hayotiy imkoniyatga ega bo'lmadi.

Ularning moddiy texnika bazasi past darajada bo'lib, moliya bilan yetarli ta'minlanmadi. Bu jihatdan O'zbekiston sobiq sovet respublikalari o'rtasida eng quyi pog'onada turdi.

O'zbekistonda ta'lim tizimini yaxshilash uchun o'nlab qarorlar qabul qilinardi. Biroq, bu qarorlar milliy maktablarda to'liq bajarilmadi. Maktablar urushdan keyin ham darsliklar bilan to'liq ta'minlamadi. Moddiy o'quv bazasi rusiyazabon maktablarnikidan ancha past edi.

1950 yil O'zbekistonda 1760 fan nomzodi 180 fan doktorlari ilmiy ish olib bordi. 1965 yilda esa, fan nomzodlarining soni 4000 va fan doktori 324 ga yetdi. 50-60 yillari Respublika Fanlar Akademiyasining olimlari ayniqsa matematika-mexnanika, tibbiyot, energetika, qishloq xo'jaligi sohalarida ishlar olib bordi. Bir qancha ilmiy-tekshirish institutlari travmatologiya va ortopediya, energetika, matematika, onkologiya va radiologiya, O'rta Osiyo qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va elektrlashtirish, kibernetika va boshqa bir qancha institutlar shu

yillarda ishga tushirildi. Fanlar Akademiyasi qoshida Falsafa va Huquq instituti tashkil etilib, Sharqshunoslik instituti faoliyati kengaytirildi.

1951-1954 yillari respublikada yana bir yirik ilmiy markaz bunyod etildi. 80 gektar maydonda, ittifoqda yagona tibbiy sharoitda o'sadigan, Toshkent botanika bog'i yaratildi. 1956 yili 5 noyabrda O'rta Osiyoda birinchi Toshkent telemarkazi ishga tushirildi. Keyinchalik 1962 yil Urganchda, 1964 yil Nukusda ham televizion markazlar ish boshladi.

O'zbekistonlik olimlarning bir qanchasi, ayniqsa tabiiy fanlar sohasida, o'zlarining ilmiy yutuqlari bilan nafaqat sobiq Ittifoq doirasida, balki jahon miqyosida tan olindi va yuqori darajadagi davlat mukofotlariga sazovor bo'ldilar. Respublika ziyolilari qatorida 125 mingdan ortiq oliy va o'rta maxsus ma'lumotga ega mutaxassislar bo'lib, shulardan 25 mingdan ko'prog'i muhandis va texniklar, 10 ming qishloq xo'jalik mutaxassislari, 24 ming vrachlar va 60 mingdan ortiq o'qituvchilar, yuzdan ortiq yozuvchi, shoir, dramaturglar, rassomlar uyushmasida 105 kishi, kompozitorlar uyushmasida 26 nafar a'zolari bor edi.

Partiyaviy g'oyaviy tizginga qaramasdan adabiyot va san'at sohasida ko'zga ko'rinarli asarlar yaratildi. G'afur G'ulom, Uyg'un, Zulfiya, Mirtemir, Turob To'la, M. Boboyev, Mirmuxsin va boshqalarning tinchlik mavzusiga bag'ishlangan she'rlari yuzaga keldi. Oybekning "Oltin vodiyan shabadalar", Parda Tursunning "O'qituvchi", Asqad Muxtorning "Opa-singillar" romanlari, Abdulla Qahhorning "Shohi so'zana", "Og'riq tishlar", B.Rahmonovning "Yurak sirlari" dramalari katta shuhrat qozondi. 50-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab siyosiy qatag'onlikdan ozod bo'lgan ijodkorlarning asarlari yuzaga chiqa boshladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani, Mirtemirning "Surat" dostoni, Shayxzodaning "Toshkentnoma"si nashrdan chiqdi.

Urushdan keyingi yillarda ma'muriy buyruqbozlik tizimi kuchayib, siyosiy qatag'onlikning yangi bosqichi boshlandi. 1949-1952 yillarda ko'pgina mashhur o'zbek ijodiy ziyolilari asossiz ravishda ayblanib, qatag'on qilindi. Oybek, Abdulla Qahhor, Mamarasul Boboyev, Mirtemir, Shayxzoda kabi o'zbek yozuvchilari badnom qilindi. 1951 yili avgustda bir guruh atoqli ijodkor ziyolilar "millatchilar" deb matbuotda nohaq tanqid qilindi, "buzg'unchilikda" ayblandi. Keyinchalik yozuvchilardan Shayxzoda, Shukrullo, Shuhrat, Sayid Ahmad va boshqalar uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etildi. Xurshid, Chustiy, G'ayratiy va boshqalar yozuvchilar uyushmasidan haydaldi.

"Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Tohir va Zuhra" kabi afsonaviy mazmunda opera, balet va musiqali dramatik spektakllari orqali zararli ishlar amalga oshirilyapdi deb qarala boshlandi. Mazkur spektakllar sahnadan olib tashlandi.

Qatag'onliklar to'liqini bu bilan to'xtab qolmadi. 1983 yildan boshlab sobiq KPSS Markaziy qo'mitasi rahbarligida O'zbekistonda navbatdagi oshkora qatag'onga yo'l ochildi. "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi", "Sharqiy front" deb atalgan mash'um siyosat niqobi ostida minglab begunoh kishilar jinoiy javobgarlikka tortildi.

1983 yilning oxirida respublikada juda og'ir vaziyat vujudga kelgan edi. Birinchidan, jinoyatchilikka qarshi kurashish niqobi ostida sobiq markazdan ketma-ket turli tergov guruhlarini tashlandi. Respublikamizdagi rahbarlik lavozimlariga sobiq Ittifoqning har xil joylaridan kadrlar kela boshladi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining ikkinchi kotibligiga Anishchev, Ministrlar Soveti Raisining

birinchi o‘rinbosari Ogarok, Oliy Kengash Prezidiumi rayisining o‘rinbosari etib Romanovskiylar tayinlandi, Toshkent shahrining taqdiri Satinga topshirildi.

Respublika prokurori etib Buturlin, uning o‘rinbosarligiga Gaydanov, tergov boshliqligiga Laptev, Ichki ishlar vazirligiga Didorenko tayinlandi. Barcha viloyatlarda ham ahvol shunday bo‘lib, ular respublikadagi hukmronlikni to‘la qo‘lga olgan edilar.

“Paxta ishi” va “o‘zbeklar ishi” deb yuzsizlarcha nomlangan tergovlar boshlanib ketdi. Gdlyan guruhi o‘zbekistonliklarga nisbatan qonunsiz, beshafqat ishlarni boshlab yubordi. Ularning zo‘ravonligi oqibatida sudlar adolatsiz hukmlar chiqara boshladi. 1989 yilgacha bu ishlar bo‘yicha 4,5 mingdan ko‘proq kishi sudlandi. O‘sha paytda respublikadagi qamoqxonalarda joy qolmagani uchun sudlanganlarning mingdan ortig‘i jazoni o‘tash uchun Sibir qamoqxonalariга jo‘natildi.

1989 yil 23 iyunda respublika rahbarligiga Islom Karimov saylandi. Yangi rahbarning faoliyati O‘zbekiston fuqarolarining huquqlarini himoya qilish, toptalgan huquqlarini tiklash kabi oliyanob va xayrli ishdan boshlandi. Xususan, “Paxta ish”ini ko‘rib chiqish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya ish faoliyatiga 40 ming tomdan iborat ishni ko‘rib chiqish topshirildi. 1990 yilning iyun oyiga kelib, komissiya eng muhim bir xulosaga keldi. 1990 yil 13 iyun kuni Moskva shahriga SSSR Bosh prokurori, SSSR Oliy sudining raisi va SSSR Adliya vaziri nomiga yozilgan xatda komissiya xulosalari batafsil ko‘rsatildi. Bu xatda “Paxta ishlari” chuqur tahlil qilinib, sudlanganlarni oqlash masalasi qo‘yilgan edi. Biroq yuqoridagi tashkilotlar ko‘mak o‘rniga tazyiqni kuchaytirdilar.

Respublika rahbarining qat‘iyatli harakati bilan nohaqlik barham topdi. Komissiya ikki yildan ko‘proq vaqt orasida 40 ming tomlik ishni ko‘rib chiqdi. 3,5 mingdan ko‘proq kishi oqlandi. Qolganlarning jazo muddatlari kamaytirilib, bir qismi Prezidentimiz tomonidan avf etildi.

Sobiq ittifoq mehnat taqsimotida O‘zbekistonning tutgan o‘rni

O‘zbekiston sobiq ittifoqda yetishtiriladigan:

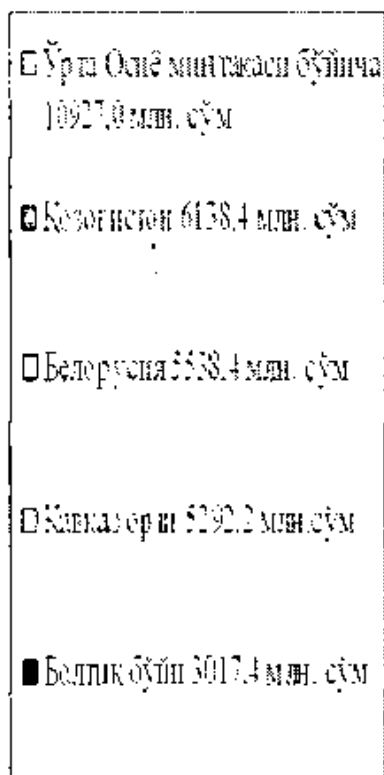
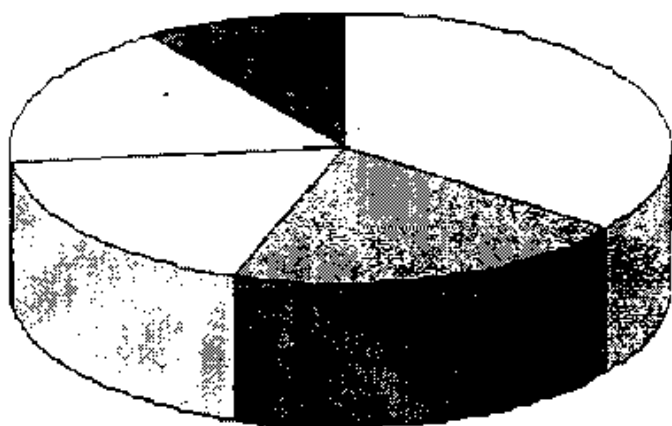
- > paxtaning 65%ini;
- > tillaning 60%dan ortigini;
- > kanopning 90%ini bergan;
- > etishtirilgan jami paxtaning 10%dan ko‘progi O‘zbekistonda qayta ishlash uchun qoldirilgan;
- > O‘zbekiston oltin, simob, volfram, mis va boshka metallarning salmoqli miqdorini ishlab chiqarar edi;
- > paxta barcha ekin maydonlarining 75%ini tashkil etgan;
- > respublika ahosinining gaz bilan ta‘minlanishi miqiyosi 17% ni tashkil etgan;
- > ahosinining turmush darajasi boyicha O‘zbekiston sobiq Ittifoqda 14- o‘rinda turgan.

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. Ma‘muriy-buyruqbozlik tuzumi sharoitida davlatni boshqarish qanday amalga oshirilgan?
2. Paxta ekin maydonlarining kengaytirilishi qanday iqtisodiy muammolarni keltirib chiqargan?
3. Kadrlar siyosatidagi ziddiyatlar nimalardan iborat?
4. Kommunistik g‘oyaning nomilliy xarakteri nimalarda yaqqol ko‘rindi?

5. Ko'p partiyaviylik va uning mohiyati nimada?
6. O'zbek milliy davlatchiligining qaror topish jarayoni qanday kechdi?

O'RTA OSIYO VA QOZOG'ISTON RESPUBLIKALARIDA 1987 YILDA ISHLAB CHIQRILGAN QSHSHLOQ XUJALIK MAHSULOTLARI (XO'JALIKNING HAMMA TURLARI; 1983 YIL QOYILGAN NARX HISOBIDA)

Mustabid tuzumning mash'um "Paxta ishi" va "O'zbek ishi" deb nomlangan qatag'onlik siyosati

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - Toshkent "Sharq", 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent "Ma'naviyat", 2008.
3. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb hisoblashar edi. - Toshkent "O'zbekiston", 2005.
4. Karimov I.A. O'zbek xalqi xech qachon, xech kimga qaram bo'lmaydi. 13- jild. - Toshkent "O'zbekiston", 2005.
5. Karimov I.A. O'zbekiston mustakillikka erishish ostonasida. - Toshkent "O'zbekiston", 2011.
6. Rajabov Q, Xasanov F. O'zbekiston tarixi solnomasi. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. - Toshkent, 2007.

9-mavzu. O‘zbekistonda davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi. Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonning iqtisodiy, ma‘naviy-madaniy taraqqiyoti. O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi.

Режа:

1. O‘zbekistonning davlat mustaqilligini qulga kiritishi.
2. O‘zbekistonning mustaqil milliy taraqqiyot yo‘li.
3. Davlat ramzlari va O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining qabul qilinishi.
4. Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi.
5. O‘zbekistonda bozor munosabatlarning shakllanishi. Taraqqiyotning “o‘zbek modeli”.
6. Iqtisodiyotni barqarorlashuvi va rivojlanishi.
7. Mustaqillik yillarida ma‘naviy-ma‘rifiy taraqqiyot.
8. Madaniyat ravnaqi.
9. Tinchliksevar o‘zbekistonning tashki siyosati asoslari va tamoyillarining shakllanishi.
10. O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo‘shilishi.
11. MDH mamlakatlari bilan hamkorlik.
12. O‘zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan o‘zaro hamkorligi.

XX asr 80-yillari oxirlariga kelib jahon va sobiq Ittifoqdagi o‘zgarishlar, hamda yuzaga kelgan vaziyat o‘zbek xalqining mustaqillik uchun bo‘lgan kurashini tezlashtirib yubordi. Mana shunday jarayonda o‘zbek xalqiga munosib yo‘lboshchi zarur edi. Tarix taqozosi bilan elim deb yashovchi Islom Karimovdek jasoratli inson 1989 yil 23 iyunda O‘zbekistonga rahbarlikka keldi. O‘zbekistonning yangi hukumati Markaz bilan bo‘ladigan munosabatlarni o‘zgartirmay turib, ijobiy siljishlarga erishib bo‘lmasligini va buning uchun respublikaning to‘liq mustaqilligini ta‘minlash zarurligini tushunib yetdi. Uning tashabbusi bilan O‘zbekiston hukumati tomonidan 1989 yil 15 avgustda “kolxozchilar, sovxoz ishchilari, fuqarolar, shaxsiy tomorqa xo‘jaliklari va individual uy-joy qurilishini yanada rivojlantirish to‘g‘risida” maxsus qaror qabul qilindi. Garchi, bu g‘oya Ittifoq rahbarlariga yoqmagan bo‘lsa ham, I.A.Karimov o‘z fikridan qaytmay, uni jasorat bilan amalga oshira bordi. Natijada o‘sha yilning 4 oyida aholi qo‘shimcha 90,7 ming gektar yer olishdi.

O‘zbekistonning mustaqilligi yo‘lidagi yana bir muhim qadam O‘zbekiston SSR Oliy Kengashning XII chaqiriq ikkinchi sessiyasida (1990 y. 20 iyun) qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Mustaqillik Deklaratsiyasi”dir. Deklaratsiya 12 moddadan iborat bo‘lib, uning 1-moddasida “O‘zbekiston SSR ning demokratik davlat mustaqilligi respublikaning o‘z hududida barcha tarkibiy qismlarini belgilashda tashqi munosabatlardagi tanho hokimligidir”,-deb, yozib qo‘yilgan. Sessiya qabul qilgan bu “Mustaqillik Deklaratsiyasi” xalqimiz tomonidan katta mamnuniyat bilan kutib olindi. Shu kundan boshlab respublikada O‘zbekistonning iqtisodiy va siyosiy hayotiga doir masalalar mustaqil tarzda hal qilina bordi. Bunga Markazning respublikalarning o‘z – o‘zini ta‘minlash to‘g‘risidagi qarorlari ham asos bo‘lib xizmat qildi. Shu bilan birga Markaz rahbarlari: namoyishlar o‘tkazish, mitinglar tashkil qilish, hatto g‘ayri konstitusion yo‘llar bilan davlat to‘ntarishi o‘tkazish bo‘lsada, oldingi buyruqbozlik tizimini mustahkamlashga harakat qildilar.

1991 yil 19 avgustga kelib, butun jahonni hayajonga solgan Moskvada davlat to'ntarilishiga urinish bo'ldi. To'ntarish tarafdorlarining asl maqsadlari Ittifoqda yashovchi barcha xalqlarning mustaqillikka erishuviga yo'l qo'ymaslik, hamda mamlakatdagi parokandalikdan foydalanib qolish edi. Lekin, O'zbekiston rahbariyati mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatni saqlash, respublika hududida favqulodda holat joriy etilishiga, Konstitusiyaga qarshi davlat to'ntarilishini qo'llab – quvvatlash yo'lidagi ig'vogarona harakatlarga uchmaslik uchun o'zlarining butun imkoniyatlaridan foydalandilar. O'sha vaqtda O'zbekiston Prezidenti Hindiston safarida edi. Safardan qaytib 19 avgust kuni kechqurun Toshkent shahri faollari bilan uchrashib, qat'iy tarzda O'zbekiston nuqtai-nazarini ma'lum qildi. Respublika rahbariyati: "Markazdan, kim bo'lishidan qat'iy nazar, qonunga xilof ko'rsatmalarni bajarish mumkin emas",-deb hisobladi. 20 avgustda O'zbekiston Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri rahbarlari ishtirokida qo'shma majlisi bo'ldi. Unda O'zbekistonning mustaqillikka erishish yo'li o'zgarasligi haqida Bayonot qabul qilindi.

I.A.Karimov – O'zbekiston mustaqilligini asoschisi va yetakchisi

O'zbekiston mustaqillik tomon yo'l tutar ekan 1989 yilni yoz oylari va 1990 yilning bahorida O'zbekiston hayotida uning rahbarligida burilish davri bo'ldi. Xuddi shu paytlarda o'zbek halqining taqdirini hal qiladigan taraqqiyot yo'llari ishlab chiqildi. Xususan, teng huquqli Mustaqil O'zbekistonning inson manfaatini himoya qilish ustivor vazifa deb maqsad qo'ygan demokratik yo'lda rivojlanishi bosh strategik yo'nalish deb belgilandi. Ana shu yo'lning boshida, 1989 yilning iyunidan O'zbekistonning rahbari, 1990 yilning martidan O'zbekiston Respublikasining Prezidenti sifatida Islom Abdug'aniyevich Karimov turdi.

Dunyo mamlakatlarida yangi jamiyat qurishning "O'zbek modeliga" uning asoschisi va yetakchisi Islom Abdug'aniyevich Karimovning siyosiy chizmasiga qiziqish ortib bormoqda. Amerika qo'shma Shtatlarida chiqadigan nufuzli "Novoye russkoye slovo" haftanomasi (qarang: "Moskovskiye novosti". 4-son, 1993 yil 10 oktabr). O'zbekiston Prezidenti I. Karimovni Mustaqil davlatlar hamdo'stligining ko'p rahbarlariga namuna qilib ko'rsatadi va BMT havfsizlik Kengashiga murojaat qilib O'zbekiston Prezidentining ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga e'tibor berishga va uning tajribasi bilan notinch mamlakatlarning davlat rahbarlarini tanishtirishga chaqiradi. 1996 yili Venada (Avstriya) "XX asr xalqlari dohiylari" nomida chop etilgan kitoblarning bir jildi O'zbekiston Prezidentiga bag'ishlangan. Kitob mualliflari "... Islom Karimov kommunizmdan keyingi O'rta Osiyo mintaqasidagi eng buyuk davlat arbobidir", - deb tan beradi.

Islom Karimovning har bir asari, ma'ruza va maqolalari bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurishning g'oyaviy-nazariy asoslarini, amaliy ishlarining kundalik dasturini tashkil qiladi.

Istiqlolning dastlabki bosqichida nashrdan chiqqan "O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li", "O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li" va boshqa bir qancha asarlari va nutqlarida bayon etilgan O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining birinchi navbatdagi vazifalari keyinchalik g'oyat muhim ahamiyat kasb etgan "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida", "Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish vazifalari" va boshqa asarlarida o'z rivojini topdi.

O'zbekistonning yaqin o'tmishida va XX asrning so'nggi o'n yilida bosib o'tgan yo'llari, ularning saboqlari, XXI asrda Respublika istiqlolini

mustahkamlashning strategik vazifalarining asosiy yoʻnalishlari I.A.Karimovning bir qancha xorijiy mamlakatlarda bosilib chiqqan “Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.”, “Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda.” asarlari va Ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning birinchi sessiyasidagi (22 yanvar 2000 yil) nutqida bayon etib berildi. Ayniqsa, 2011 yilda nashr qilingan “ Oʻzbekiston mustaqillik ostonasida ” deb nomlangan toʻplam ayni oʻsha davrlarda mustaqillikka erishuv yoʻli qanchalik murakkab kechganligini yaqqol tasdiqlaydi.

Oʻzbekiston respublikasining qisqa vaqt ichida taʼlim-tarbiya, madaniyat va sport sohasida erishgan katta yutuqlarini hisobga olib I.A.Karimovga YUNESKO “Oltin medali”, xalqaro Olimpiya komiteti tomonidan “Oltin medal” topshirilishi, Rossiya federatsiyasi Oliy pedagogika akademiyasiga faxriy aʼzo etib saylanishi bejiz boʻlmasdan I.A. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan va muvoffaqiyatli amalga oshirilayotgan Kadrlar tayyorlash milliy dasturining dunyo miqyosida tan olinganligining belgisidir.

Respublika aholisining mutlaq koʻpchiligi (97,5 foizi) bunday sharoitga bevosita I.A.Karimovning yetakchiligida erishildi deb hisoblaydi.

Oʻzbek xalqi 2000 yil 9 yanvarda boʻlib oʻtgan Prezident saylovida oʻzining Islom Karimovga nisbatan chuqur hurmati va extiromini izhor qildi. Saylovchilarning 91,9 foizi Islom Karimovga ovoz berib yana bir karra davlat rahbari etib sayladi.

I.A.Karimov yangi davrning jahon miqyosidagi davlat arbobi, Oʻzbekiston xalqining buyuk yoʻlboshchisi sifatida mamlakatninggina emas xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlarning qator nishonlari va faxriy unvonlari bilan taqdirlandi.

Oʻzbekiston Respublikasining Konstitusiyasi

Mustaqil Oʻzbekiston Respublikasining Asosiy qonuni 1992 yil 8 dekabrda Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII chaqiriq XI sessiyasida qabul qilindi.

Mustaqillik Konstitusiyasi muqaddima, olti boʻlim, 26 bob, 128 moddadan iborat boʻldi. Birinchi boʻlimda Konstitusiyaning asosiy prinsiplari bayon etilib, unda Davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, Konstitusiya va qonunning ustunligi, tashqi siyosatning bosh yoʻnalishlari oʻz ifodasini topdi. Asosiy qonunning Ikkinchi boʻlimi 35 moddadan iborat boʻlib, Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlariga bagʻishlangan. Bunda, Oʻzbekiston Respublikasining barcha fuqarolari bir xil huquq va erkinliklariga ega ekanligi, Oʻzbekistonning butun hududida yagona fuqarolik oʻrnatilganligi, fuqarolarning shaxsiy huquqlari va erkinliklari, vijdon erkinligi va uning kafolatlanishi yoritilgan. Insonning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishga bevosita hamda oʻz vakillari orqali qatnashishlari, siyosiy partiyalar va harakatlarga qoʻshilish huquqlari taqqoslab koʻrsatilgan.

Asosiy qonunda fuqarolarning mulkdor boʻlishi, mehnat qilish, nafaqa olish, oʻz vaqtida dam olish, malakali tibbiy xizmatdan foydalanish, bilim olish huquqlariga ega ekanligi aniq qilib bayon etilgan va bu huquqlari va erkinliklari davlat tomonidan taʼminlanadi deb taqqoslab qoʻyilgan. Barcha fuqarolar Konstitusiyada belgilab qoʻyilgan burchlarni chunonchi, qonunlarga rioya qilish, xalqimizning tarixiy, maʼnaviy meroslarini avaylab saqlash, atrof tabiiy muhitni asrash, soliqlar va mahalliy yigʻimlarni oʻz vaqtida toʻlash, Vatanni himoya qilish kabi burchlari majburiy ekanligi taʼkidlangan.

2010 yilga kelib O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga:

-O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylovlarda eng ko'p deputatlik o'rnini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritgan bir necha siyosiy partiyalar tomonidan taklif etiladi.

-O'zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdim etilgan Bosh vazir lavozimiga nomzodni ko'rib chiqqanidan keyin o'n kun muddat ichida uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining ko'rib chiqishi va tasdiqlashi uchun taklif etadi.

-Bosh vazir nomzodi uning uchun tegishli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining yarmidan ko'pi tomonidan ovoz berilgan taqdirda tasdiqlangan hisoblanadi.

-O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining a'zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

-O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi o'rtasida ziddiyatlar doimiy tus olgan holda Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining kamida uchdan bir qismi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nomiga rasman kiritilgan taklif bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qo'shma majlisi muhokamasiga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish haqidagi masala kiritiladi.

-Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi tegishli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ovoz bergan taqdirda qabul qilingan hisoblanadi.

-Bunday holatda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirini lavozimidan ozod etish bo'yicha qaror qabul qiladi. Bunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining butun tarkibi Bosh vazir bilan birga iste'foga chiqadi.

-Yangi Bosh vazir nomzodi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasidagi barcha siyosiy partiyalar fraksiyalari bilan tegishli maslahatlashuvlar o'tkazilganidan so'ng O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga ko'rib chiqish va tasdiqlashga taqdim qilish uchun taklif etiladi.

-Oliy Majlis tomonidan Bosh vazir lavozimiga nomzod ikki marta rad etilgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Bosh vazir vazifasini bajaruvchini tayinlaydi va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini tarqatib yuboradi kabi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasiga kiritilayotgan o'zgartishlarning mazmun-mohiyati shundan iboratki, ularga ko'ra, Bosh vazir lavozimiga nomzod ko'rsatish va uni tasdiqlashning yanada demokratik prinsiplarini ifodalaydigan yangi tartibi o'rnatilmoqda. Shuningdek, Konstitutsiyaga kiritilayotgan bu o'zgartishlarga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumini bildirish huquqi berilmoqda. Ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolatiga taalluqli masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish huquqi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatlari doirasidan chiqarilmoqda.

O‘zbek xalqining ko‘p asrlik orzu-umidlari ifodasi bo‘lgan mustaqillikning asosiy xususiyati milliy, umuminsoniy qadriyatlarni ta‘minlaydigan huquqiy-demokratik davlat qurish edi.

Mustaqil O‘zbekiston Prezidenti I.A.Karimov tarixiy an‘analarga, dunyo tajribalariga, o‘lkaning o‘ziga xos tomonlariga tayangan holda jamiyatni siyosiy jihatdan tubdan isloh qilish yo‘llarini ishlab chiqdi. Bu jarayonda ikkita bosh vazifa:

1.Eski ma‘muriy tizimni tugatish va hokimiyat boshqaruv organlarini qayta qurish;

2.Yangi davlatchilikning huquqiy va siyosiy asoslarini yaratish, davlatchilikda yangi markaziy va mahalliy boshqaruv tizimini shakllantirish masalalarini hal qilishdan iboratdir.

Davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirishning yo‘llarini ko‘rsatib berar ekan, Prezident I.A.Karimov eng avvalo bu vazifa hokimiyat barcha tarmoqlarining bir-biridan mustaqil holda ish yuritish tamoyillarini mustahkamlashga bog‘liqligini uqtiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining huquqiy holati Konstitusiyaning V-bo‘lim XVIII bobida va 1994 yil 22 sentabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to‘g‘risida”gi qonunda belgilangan. Bu qonunlarga ko‘ra, Oliy Majlis Oliy davlat vakillik organi bo‘lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

Sobiq Ittifoqidan qolgan qonunlarni o‘zgartirish, mamlakat hayoti uchun zarur o‘zgartirishlarni amalga oshirish, demokratik tamoyillar asosida Oliy Majlisni shakllantirish uchun 1994 yil 25 dekabrda saylovlar belgilandi.

1993 yilni 28 dekabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to‘g‘risida”gi qonunga ko‘ra respublika parlamentiga saylovlar umumiy, teng, to‘g‘ridan-to‘g‘ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan o‘tkaziladi. O‘zbekiston Respublikasi I-chaqiriq Oliy Majlisiga saylov respublika siyosiy hayotida ulkan yutuq bo‘lib, bunda 250 deputatdan iborat Oliy Majlis - Yangi Parlament demokratik va ko‘ppartiyaviylik asosida tuzildi.

Oliy Majlis faoliyatini erkinlashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi II-chaqiriq Oliy Majlisining VII-sessiyasida ikki palatali parlament tuzish to‘g‘risida umumxalq referendumini o‘tkazishga qaror qilindi. Shu asosda 2002 yil 27 yanvarda o‘tgan umumxalq referendumida qatnashgan fuqarolarning 93,65 foizi parlamentni ikki palatadan tuzilishini qo‘llab-quvvatladi. 1995 yil 23-24 fevralda chaqirilgan birinchi sessiyada O‘zbekiston parlamenti hokimiyat vakillik organlaridan saylangan 120 kishidan iborat deputatlar blokini, 69 deputatdan tarkib topgan Xalq Demokratik partiyasi fraksiyasini, 47 deputatni uyushtirgan “Adolat” sotsial-demokratik fraksiyasini, 14 deputat ishtirokida “Vatan taraqqiyoti” partiyasi fraksiyasini ro‘yxatga oldi.

1997 aprelda Oliy Majlis tarkibida Inson huquqlari bo‘yicha vakil (ombudsman) tashkil qilinganligi haqida qaror qabul qilindi.

Ombudsman jahondagi 85 dan ortiq mamlakatda bo‘lib, uning huquqiy holatini aniq ravshan belgilab beruvchi konstitusiyaviy qonun Markaziy Osiyo davlatlarida birinchi huquqiy hujjatdir.

Qonun qabul qilingunga qadar ham Inson huquqlari bo‘yicha vakil mamlakat Konstitusiyasi doirasida faoliyat ko‘rsatib keldi. Jumladan, birgina 1996 yilda Inson huquqlari bo‘yicha vakil hamda fuqarolarning konstitusiyaviy huquqlari va

erkinliklariga rioya etilishi bo'yicha komissiya a'zolari 700 dan ortiq murojaatni ko'rib chiqdi.

Inson huquqlari bo'yicha vakil BMTning Inson huquqlari bo'yicha komissiyasining Jenevada bo'lib o'tgan 52-sessiyasining majlisida qatnashdi va so'zga chiqdi. Chet ellarga xizmat safari davomida Inson huquqlari bo'yicha vakil BMT seminarida, BMTning Sharqiy Yevropa va MDH mamlakatlaridagi vakillarining mintaqaviy uchrashuvida so'zga chiqdi. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlarning bir qator kengashlari hamda seminarlari ishida qatnashdi.

Oliy Majlis "O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyaviy sudi to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining davlat xavfsizligi to'g'risida", "O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida", "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan hatti-xarakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida", "Siyosiy partiyalar to'g'risida" qonunlari, Mehnat kodeksi (1995), "Fuqarolik Kodeksi"ning (1996) (birinchi va ikkinchi qismlari) kabi ko'plab qonunlar va qarorlar qabul qildi.

1999 yil 5 va 19 dekabr kunlari O'zbekiston Respublikasi ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisiga saylovlar bo'lib, saylangan deputatlardan O'zbekiston Parlamentining yangi tarkibi shakllandi. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikkinchi sessiyasi "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning ikkinchi chaqiriq Oliy Majlis birinchi sessiyasidagi ma'ruzasidan kelib chiqadigan "2000-2002 yillarga mo'ljallangan qonunchilik va nazorat faoliyatining ustivorlik jihatlari to'g'risida"gi hujjatni tasdiqladi.

Mustaqillikning tayanch nuqtalaridan biri prezidentlik boshqaruvining joriy qilinishi bo'ldi. Bu bilan davlat boshqaruvining yangi, zamonaviy va samarali tizimi shakllana boshladiki, Prezidentlik boshqaruvi shu tizimning o'zagidir. 1991 yil 29 dekabrda O'zbekistonda prezidentlik lavozimiga umumxalq saylovi bo'lib o'tdi.

Mamlakatimizda barcha sohani qamrab olgan keng miqyosli islohotlarni uzluksiz davom ettirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 1995 yil 26 martda Prezident I. Karimovning vakolatini 1997 yildan 2000 yilgacha uzaytirish yuzasidan umumxalq referendumini o'tkazishga qaror qildi. 2000 yil 11 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasining navbatdagi majlisi - 2000 yil 9 yanvar kuni bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi natijalari tasdiqlandi. Shu kuni Fidokorlar milliy demokratik partiyasidan nomzodi ko'rsatilgan Islom Karimov uchun 11 million 147 ming 621 saylovchi yoki saylovchilarning 91,90 foizi ovoz berdi. O'zbekiston Xalq demokratik partiyasidan nomzodi ko'rsatilgan Abdulxafiz Jalolov uchun 505 ming 161 saylovchi 4,17 foiz saylovchi ovoz berdi.

O'zbekistonda prezidentlik instituti o'rnatilgan dastlabki davrda vazirlar kengashi hukumat sifatidagi huquqiy maqomini va vakolatlarini saqlab qolgan edi. Uning 1990 yil 30 martida Oliy Kengash tasdiqlagan yangi tarkibi 41 kishi, ya'ni Rais, Bosh Vazir, uning ikki birinchi o'rinbosari, to'rt o'rinbosar, 19 vazir, 14 davlat qo'mitasi raisidan iborat edi. Respublikada demokratik jamiyat qurish borasida boshqaruv idoralari faoliyati takomillashtirilib borildi. 1995 yil 5 mayda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning II sessiyasi bo'lib, unda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tarkibi to'g'risidagi Prezidentning Farmonini tasdiqlash masalasi ko'rildi va sessiyada Vazirlar Mahkamasining 35 kishidan iborat yangi tarkibi tasdiqlandi.

Ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi birinchi sessiyasi ikkinchi yig‘ilishida (2000 y. 11 fevral) mamlakat Prezidenti tomonidan Vazirlar Mahkamasining yangi tarkibi tasdiqlandi.

Boshqaruv tizimining boshqa bo‘g‘inlari ham bozor iqtisodining O‘zbekistonga xos yo‘liga moslashtirildi. 1991 yil 6 sentabrda Respublika mustaqilligi hamda hududiy yaxlitligini himoya qilish maqsadida Mudofaa ishlari vazirligi tuzildi. Shu maqsadlarni ko‘zlab uning tarkibida 1992 yil yanvar oyida O‘zbekiston Respublikasi milliy gvardiya brigadasi barpo etish lozim deb topildi. 1992 yil iyulida u Mudofaa Vazirligiga bo‘ysundirildi.

Mustaqil O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bilan shug‘ullanuvchi davlat idoralari tizimida tubdan o‘zgarishlar amalga oshirildi. Mamlakatda 1990 yil dekabrda Davlat reja qo‘mitasi Iqtisod komissiyasiga aylantirildi. 1992 yil 5 avgustida esa ushbu qo‘mita va statistika davlat qo‘mitasi negizida Vazirlar Mahkamasining Istiqbolni belgilash va statistika davlat qo‘mitasi hamda joylarda uning tegishli idoralari barpo etildi. 1997 yildan ushbu qo‘mita Makroiqtisodiyot Vazirligiga aylantirildi.

Xalq xo‘jaligini boshqarishning yangi usuli sifatida konsernlar vujudga keltirildi. Bu avvalo iqtisodiy mustaqillik va bozor iqtisodiga o‘tish zaruriyati bilan bog‘liq bo‘ldi. “O‘zdonmahsulot”, “O‘zbekneftgaz” va boshqa ko‘plab konsernlar shular jumlasidandir. 1991 yil 7 sentabrda O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki tashkil qilindi.

1990-1992 yillari O‘zbekiston Respublikasining yangi Konstitusiyasi qabul qilingunicha bo‘lgan davrda mahalliy hokimiyat organlari tizimini shakllantirish va ish faoliyatini takomillashtirish maqsadida bir necha huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Bular orasida 1992 yil 4 yanvarda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat organlarini qayta tuzish to‘g‘risidagi” qonun alohida ahamiyat kasb etdi. Bu qonun asosida mahalliy hokimiyat organlari tizimida butunlay yangi organ-hokimlik va hokim lavozimi ta‘sis etildi va uning vakillik organlariga boshchilik qilishi tamoyillari belgilab qo‘yildi.

Ijro etuvchi hokimiyat organlarida bog‘liqlikni kuchaytirish maqsadida, viloyatlar hokimlari O‘zbekiston Prezidenti tomonidan, tuman va shahar hokimlari viloyat hokimi tomonidan lavozimiga tayinlanishi va lavozimidan ozod qilinishi hamda bu masalalar tegishli xalq deputatlari Kengashlari tomonidan tasdiqlanishi tartiblari belgilandi. Partiya organlarining qaramligiga tushib qolgan ijro organlari-ijroiya komitetlari tugatildi

Hokimlarning huquqiy vakolatining asosi, avvalo Konstitusiyaning 99 va 102 moddalari va yuqorida tilga olingan qonunning 1- moddasida belgilangan. Shuningdek “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi qonun (1993 yil, sentabr), “Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga saylovlar to‘g‘risida”gi qonun (1994 yil, may) kabi hujjatlar muhim o‘rin egallaydiki, ular kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etishni huquqiy jihatdan mustahkamlaydi.

Oliy majlisning palatalarining (2005 yil 28 yanvar) majlisida demokratik o‘zgarishlar mahalliy axborot vositalarining mustaqilligi va erkinligini ta‘minlamasdan mumkin emas deb qayd etdi. 2004 yilning 1 yanvar oyiga ko‘ra mamlakatimizda 571 gazeta, 140 jurnal, 4 axborot agentligi, 85 teleradio va kabel studiyasi, 298 elektron axborot vositalari ishlamoqda.

2003 yilning 24-25 aprel II-chaqiriq Oliy Majlisning XI-sessiyasi O‘zbekiston respublikasi Konstitusiyasiga tegishli o‘zgartirishlar kiritdi. Hususan, Prezident

vakolatining bir qismi yuqori palata deb nomlanuvchi Senatga o'tadi. Prezident vazirlar mahkamasi raisi lavozimidan voz kechadi; quyi palata deb nomlanuvchi qonunchilik palatasiga deputatlar doimiy ravishda ish olib boradi.

2004 yilning dekabri va 2005 yilning yanvarida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikki palatasi saylovlar bo'lib o'tdi. O'zbekiston fuqarolarining faol ishtiroki va mahalliy va xalqaro tashkilotlar, xorijiy mamlakatlar vakillarining nazoratidan o'tgan saylov natijasida qonunchilik palatasiga 120 deputatlar saylandi. Bular Xalq demokratik partiyasidan 28 nafar, liberal-demokratik partiyasidan 41, Fidokorlar milliy demokratik partiyasidan 18, Milliyshakllanish demokratik partiyasidan 11, Adolat sotsial demokratik partiyasidan 10 nafar deputatlar saylandi. 12 deputat tashabbuskor guruhlardandir. Mahalliy hokimiyat organlaridan yuqori palata Senatga har viloyatdan 6 nafardan jami 84 senator saylandi, yana 16 senator Prezident tomonidan ko'rsatilgan. 2009 yilgi ikkinchi marta o'tkazilgan saylovlar natijasida Qonunchilik palatasi deputatlar soni o'zgartirilib 150 nafarga yetkazildi.

O'zbekistonda demokratik fuqarolik jamiyat asoslarini yaratilishi

Mamlakatimiz yangi asrga kirar ekan, jamiyatda siyosiy, demokratik islohotlarni chuqurlashtirishda yangi, yuqori bosqichga ko'tarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n to'rtinchi sessiyasidagi ma'ruzasida (1999 yil, 14 aprel) O'zbekistonning XXI asrdagi taraqqiyot strategiyasining asosiy yo'nalishlarini ko'rsatib berdi. Shulardan birinchi ustivor yo'nalish-mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish.

Demokratiyaning eng muhim tamoyili-odamlarning saylov huquqini, o'z hohish-irodasini erkin ifodalash, o'z manfaatlarini ro'yobga chiqarish va himoya qilish uchun haqiqiy shart-sharoit, qonuniy-huquqiy zamin yaratib berish lozim.

Davlat qurilish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonlarini erkinlashtirish masalasi ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu boradagi vazifalar hokimiyat barcha tarmoqlarini bir-biridan mustaqil holda ish yuritish tamoyillarini mustahkamlash, hokimiyat vakolatlarini nodavlat va jamoat tashkilotlariga, fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkaza borish, ularning haq-huquqlari va erkinliklarini muhofaza etishni kuchaytirishdan iborat.

Fuqarolik jamiyati qurishda fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlariga katta umid bog'lanadi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov: "Biz fuqarolik jamiyati qurishga intilmoqdamiz. Buning ma'nosi shuki, davlatchiligimiz rivojlana borgan sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya'ni o'z-o'zini boshqarish organlarini yanada rivojlantirish demakdir"-deydi.

Mahallalarda "Mahalla" xayriya jamg'armasi yordamga muxtoj oilalarga yordam ko'rsatmoqda. Bu jamg'arma 1994 yilda 200 ga yaqin shaxs va oilaga 41 ming 189 so'mlik yordam ko'rsatgan.

Faqat O'zbekistonga xos bo'lgan va aynan mahalla bilan bog'liq bo'lgan "Korxonamahalla" iqtisodiy hududni tashkil qilish masalasi katta umid uyg'otmoqda. 1995 yili davomida respublika bo'yicha shu turdagi 204 ta kichik va xususiy korxonahalla tashkil qilinib, ularning faoliyati orqali 3300 kishi ish bilan ta'minlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 yil 13 yanvarda "Aholini aniq yo'naltirilgan ijtimoiy madad bilan ta'minlashda fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari rolini oshirish to'g'risida"gi Farmoni ijtimoiy himoya sohasida o'z-o'zini

boshqarish organlariga yangi vakolatlar berishni koʻzda tutadi: 1) fuqarolarning oʻzini-oʻzi boshqarish organlari ijtimoiy rolini oshirish; 2) hududlarni ijtimoiy rivojlantirish; 3) muhtoj oilalarga aniq yoʻnaltirilgan ijtimoiy madad koʻrsatishni takomillashtirish.

1999 yil aprel oyida Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan “Fuqarolarning oʻz-oʻzini boshqarish organlari toʻgʻrisida”gi qonunning yangi tahriri aynan shu maqsadga qaratilgan.

Oliy Majlis II chaqiriq 1 majlisida (2000 y. 22.01) Prezident I.A.Karimov oʻzini “Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz” nomli maʼruzasida: “Odamlarning siyosiy ongi, siyosiy madaniyati, siyosiy faolligi yaksalib borgani sari, davlat vazifalarini nodavlat tuzilmalar va fuqarolarning oʻzini-oʻzi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich oʻtkazib borish zarur”,- deb takidlaydi.

2003 yilning noyabr-dekabr oylarida fuqarolarning oʻzini-oʻzi boshqarish organlariga (mahallalarga) navbatdagi saylovlar boʻlib oʻtdi. Roʻyxatga olingan saylovchilardan 12 mln.dan ortiq kishi, yaʼni 97% ovoz berishda qatnashdi. (2001 yilgi saylovlarda 85% qatnashgan edi.). Jami 8.360 nafar oqsoqollar va 80 mingdan koʻproq maslahatchilar saylandi. Mahallalarda fuqarolarning yigʻinlari oʻzini oʻzi boshqarish organlari boʻlib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi.

Oʻzbekiston Respublikasida sud tizimi quyidagicha: besh yil muddatga saylanadigan Oʻzbekiston Respublikasi Konstitusiyaviy sudi, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi, Qoraqalpogʻiston Respublikasining Oliy sudi, Qoraqalpogʻiston Respublikasi Xoʻjalik sudi, shu muddatga tayinlanadigan viloyat sudlari, Toshkent shahar sudi, tuman, shahar sudlari, viloyat xoʻjalik sudlari, harbiy sudlar. Mazkur sudlarning huquqiy holati Oʻzbekiston Respublikasining Konstitusiyasida, Oʻzbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentabrda qabul qilingan “Sudlar toʻgʻrisida”gi qonunida bayon etilgan.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudi-fuqarolik, jinoiy va maʼmuriy sudlov sohasida sud hokimiyatining oliy organi hisoblanadi. Respublika Oliy sudi 1994 yilda 149 kishiga nisbatan quyi sudlar tomonidan tayinlangan jazolar ogʻir deb topilganligi sababli hukmlar oʻzgartirilib, jazolar qisqartirilgan boʻlsa, 1995 yilda 247 kishiga nisbatan jazolar ogʻir deb topilib, hukmlar oʻzgartirildi, 25 shaxsga nisbatan jinoiy ishlar sudlanganlarning harakatida jinoyat tarkibi yoʻqligi sababli harakatdan toʻxtatildi. Ogʻir va oʻta ogʻir jinoyatlarni sodir etganligi uchun 1994 yilda quyi sudlar tomonidan 89 kishiga nisbatan belgilangan jazolar yengil deb topilib, hukmlar bekor qilingan boʻlsa, 1995 yilda 70 kishiga nisbatan quyi sudlar belgilangan jazolar yengil deb, hukmlar bekor qilindi va yangidan sud majlisida koʻrish uchun yuborildi.

1995 yil 30 avgustda qabul qilingan Oʻzbekiston Respublikasi “Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan hatti -harakatlar va qarorlar ustida sudga shikoyat qilish toʻgʻrisida”gi qonun fuqarolarning konstitusiyaviy huquqlarini sud orqali himoya qilishning huquqiy asoslarini yaratdi.

Respublika xoʻjalik sudlari istiqlolning soʻnggi yillarida oʻzlarining faoliyatini aniq iqtisodiy vazifalar bilan bogʻlab olib bormoqda. Xususan xoʻjalik sudlari 1995-2000 yillarda jami 128.000 nizolarni koʻrib chiqqan va 271,4 mlrd. soʻm mablagʻni daʼvogarlarga undirib bergan. Keyingi 6 yil mobaynida xoʻjalik sudlarining qarorlari

asosida davlat boji va jarimalar hisobidan respublika byudjetiga 4,3 mlrd. so‘m mablag‘ undirilgan.

2000 yilning 1-yarmida mazkur tizimda 17.000 dan ziyod ish ko‘rib chiqildi. Natijada, 53,4 mlrd. so‘mlik hajmdagi zarar da‘vogarlar foydasiga undirib berildi. Mamlakat byudjetiga 550 mln. so‘m tushim tushirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisning ikkinchi chaqiriq VI sessiyasida (2001 yil 29 avgust) “Adolat qonun ustivorligida” nomli ma‘ruzasida sog‘lom jamiyat uchun jinoyatchini jazolashdan ko‘ra, jinoyatning oldini olish muhim ekanligini uqtirib o‘tdi.

Insoniyat tarixida yangi davr-Inson huquqlari davri boshlandi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1995-2005 yillarni kurramizda “Inson huquqlari o‘n yilligi” deb e‘lon qildi.

Demokratik jarayonlarni chuqurlashtirishning birdan-bir zaruriy sharti sud-huquq organlarining ishlarini isloh qilish va erkinlashtirishni jadallashtirishdan iborat. Sudlar faoliyatiga prokuraturalarning aralashmasligi, prokuror va advokatlarni huquqlarini tenglashtirish, sudlarning tarbiyaviy rolini oshirish lozimligini taqqoslab ko‘rsatadi,- I.Karimov Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida (2005y. 28 yanvar). “Xabeas korpus” institutining joriy etilishi, ya’ni 2008 yildan ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olishga sanksiya berish huquqi prokurordan sudga o‘tkazilishi prinsipial qadam bo‘ldi.. Mazkur institutning amaliyotga tatbiq etilishi insonning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari, uning daxlsizligini himoya qilishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu institut joriy etilgan 2008 yilning yanvaridan buyon sudlar tomonidan dastlabki tergov organlariga 700 martadan ortiq holatda mazkur ehtiyot chorasini qo‘llash rad qilingani ham buni yaqqol tasdiqlab turibdi. Huquqni qo‘llash va sud amaliyotiga 2001 yildan boshlab yarashuv instituti kiritildi va u samarali faoliyat ko‘rsatmoqda. Yarashuv institutining talabiga ko‘ra, ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoiy qilmishni sodir etgan shaxs jabrlanuvchiga yetkazilgan zararni to‘liq qoplab bergan taqdirda jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Mazkur institutning samaradorligi hamda o‘zbek xalqining rahmdillik va kechirimlilik kabi ko‘p asrlik an‘analariga mosligi uning izchillik bilan kengayib borishiga asos bo‘ldi. Hozirgi kunda 53 ta jinoyat tarkibi bo‘yicha yarashuv institutini qo‘llash imkoniyati nazarda tutilgan. Shu borada yana bir misolga e‘tibor beraylik. Yarashuv institutining joriy etilishi natijasida o‘tgan davr mobaynida 100 ming nafarga yaqin fuqaro jinoiy javobgarlikdan ozod etildi.

Xavfsiz jinoyatlarni ma‘muriy choralar bilan almashtirish natijasida so‘ngi 2,5 yil davomida 11 mlrd. so‘m undirildi. Har yuz ming kishiga hisoblaganda O‘zbekistonda 158 kishi qamoqda. Bu ko‘rsatkich AQShda 715, Rossiyada 584, Ukrainada 416, Qozog‘istonda 386 kishidan iborat. Agar 2000 yilda sud xatolarining deyarli yarmi nazorat tartibida tuzatilgan bo‘lsa, 2009 yil yakunlariga ko‘ra, bunday holatlarning 85 foizdan ortig‘i apellatsiya va kassatsiya tartibida bartaraf etilgan. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda prokuror va advokatning tengligini, jinoyat va fuqarolik ishlari bo‘yicha sud faoliyatining barcha bosqichlarida o‘zaro tortishuv bo‘lishini ta‘minlashga, odil sudlovning sifati va tezkorligini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, 2008 yilda “Advokatura instituti takomillashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi bu borada g‘oyat muhim ahamiyat kasb etdi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng o‘tgan qisqa davr ichida insonning huquq va erkinliklari to‘g‘risida milliy qonunchilik tizimini tashkil etuvchi yuzdan ortiq qonunlar qabul qilindi. O‘zbekiston inson huquqlari bo‘yicha 40 ga yaqin xalqaro shartnomaga qo‘shildi va ularga bizning mamlakatimizda ham amal qilinmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning “Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy Markazini tuzish to‘g‘risida” 1996 yil 31 oktabr Farmoni e‘lon qilindi. O‘zbekiston Respublika Oliy Majlisi 1997 yil 29 avgustda “Jamiyat huquqiy madaniyatini yuksaltirish Milliy dasturi”ni tasdiqladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o‘rganish ishini yaxshilash haqida” (1997 yil, 25iyun) Farmoni e‘lon qilindi.

Demokratiyaning eng muhim tamoyili odamlarning saylov huquqlarini, amalga oshirish, o‘z hohish-irodasini erkin ifodalash uchun zarur huquqiy shart-sharoit, qonuniy asos yaratishdir. Shu bois mamlakatimizda mustaqillik yillarida xalqimizning o‘z hohish-irodasini erkin ifoda etishni ta‘minlovchi saylov tizimini shakllantirish va uni qonun bilan mustahkamlash borasida talay ishlar qilindi.

1991 yil noyabrda Parlament “O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti saylovi to‘g‘risida”gi qonunni qabul qildi. Ushbu qonun bilan birga Oliy Kengash 1991 yilda “O‘zbekiston Respublikasi referendumini to‘g‘risida”gi qonunni ham qabul qildi. 1991 yil 29 dekabrda muqobillik asosida O‘zbekiston tarixida birinchi marta respublika prezidentligiga saylovlar o‘tkazildi.

Konstitusiyamiz asosida 1993 yil 28 dekabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to‘g‘risida”gi, 1994 yil 5 mayda qabul qilingan “Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashlariga saylov to‘g‘risida”gi, “Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonun va nihoyat “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to‘g‘risida”gi qonunlari o‘zbek saylov qonunchiligi tizimini huquqiy asoslarini tashkil qiladi.

Markaziy saylov komissiyasi to‘g‘risidagi alohida qonun qabul qilinganligi saylovlarni to‘g‘ri tashkil qilish, saylov qonunlarini to‘la ishlashiga imkoniyat yaratadi va qonunlarni nazorat qilishni kuchaytirishda hamda saylovlarni tashkil etish va uni o‘tkazishda davlat hokimiyati organlarining ortiqcha aralashuvini cheklaydi. Saylov tizimi rivojida 2008 yili saylov qonunchiligiga kiritilgan o‘zgartishlar muhim bosqich bo‘ldi. Qonunchilik palatasidagi deputatlik o‘rinlarining soni 120 tadan 150 taga ko‘paytirildi, shundan 135 nafar deputat siyosiy partiyalardan saylanadi, Shuningdek 15 ta deputatlik o‘rni O‘zbekiston Ekologik harakatidan saylangan deputatlarga berildi. Bundan tashqari, qonun hujjatlariga saylov jarayonining yanada liberallashuvini ta‘minlaydigan bir qator normalar kiritildi. Jumladan, saylovda ishtirok etadigan siyosiy partiyalarning ro‘yxatdan o‘tishi uchun o‘rnatilgan muddat 6 oydan 4 oyga tushirildi. Ayni vaqtda siyosiy partiyalarning saylovda ishtirok etishi uchun ruxsat berish masalasini hal etish borasida zarur bo‘ladigan saylovchilar imzosining miqdori avvalgi 50 ming imzo o‘rniga 40 ming qilib belgilandi. Shuningdek, deputatlikka nomzodlarning ishonchli vakillari soni 5 nafardan 10 nafargacha ko‘paytirildi. Shular qatorida saylov to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga siyosiy partiyaning “vakolatli vakili” degan yangi institut kiritildi, unga imzo varaqalarining to‘g‘ri to‘ldirilishini tekshirishda, saylov uchastkalarida ovozlarni sanab chiqishda ishtirok etish huquqi berildi. 2009

yilgi saylovlar jarayonida ayni ana shu normaning tatbiq etilishi parlamentning quyi palatasiga umumiy deputatlar sonining 22 foizini tashkil etadigan 33 nafar xotin-qiz deputatni saylash imkonini berdi. Senat a'zolari etib saylanganlarning 15 foizi ayollardir, mahalliy vakillik organlarida faoliyat ko'rsatayotgan ayollar esa bugungi kunda jami deputatlar sonining 20 foizidan ortig'ini tashkil etadi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ko'ppartiyaviylik tizimining vujudga kelishi davlat hokimiyati oliy va mahalliy organlarining takomillashishida katta ahamiyat kasb etmoqda. Ular o'z faoliyatlarini O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga, "Siyosiy partiyalar to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi 1996 yil 26 dekabr qonuniga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq, shuningdek o'z dasturlariga asosan amalga oshiradilar. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 60-moddasida siyosiy partiyalarning huquqiy maqomi aniq va ravshan belgilab berilgan.

Ko'ppartiyaviylik demokratik taraqqiyot yo'lida erishgan muhim yutuqlardan biridir.

Xalq demokratik partiyasi siyosiy partiya sifatida mamlakatda birinchilardan bo'lib 1991 yil 1 noyabrda tashkil topdi. 440 ming a'zoga ega bo'lgan bu partiya I-chaqiriq Oliy Kengashga 69 deputat sayladi. II chaqiriq Oliy Majlisga 48 deputat sayladi. A'zolarining soni 2001 yilning 1 mayiga kelib, 557 ming 168 ta bo'ldi.

"Vatan taraqqiyoti" partiyasi 1992 yili 24 mayida tashkil topgan bo'lib, 35 ming a'zosi bor edi. I chaqiriq Oliy Kengashga 14 deputat saylandi. II-chaqiriq Oliy Majlisga 20 deputat saylandi.

O'zbekiston "Adolat" sotsial-demokratik partiyasi (SDP) 1995 yili 18 fevralda tashkil topdi va 30 ming a'zoga ega bo'ldi. Oliy Kengashdagi fraksiyasiga 47 deputat birlashdi. "Adolat" SDP sining hozirda 33 ming a'zosi bo'lib, ulardan II chaqiriq Oliy Majlisga 11 deputat saylandi.

O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi 1995 yil 3 iyunda tashkil topdi. MTDP a'zolarining soni dastlab 6 mingta bo'lib, hozirda 11 mingdan oshdi. II chaqiriq Oliy Majlisga bu partiyadan 10 kishi deputatlikka saylandi.

Fidokorlar milliy demokratik partiyasi 1998 yil 28 dekabrda tashkil topdi. Uning 20 ming 500 a'zosi bo'lib, II chaqiriq Oliy Majlis deputatlarining 34 nafari Fidokorlar milliy demokratik partiyasiga mansub a'zolardir. FMDP bilan "Vatan taraqqiyoti" partiyasi 2000 yilning 14 aprelida birlashdi va 54 deputat Oliy Majlisda Fidokorlar Milliy Demokratik partiyasi fraksiyasini tuzdi.

O'zbekistonda "Xalq birligi" harakati ham 1995 yil iyundan faoliyat ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida shakllangan ushbu partiyalarning dasturlarida sog'lom muxolifatchilik ko'rinmaydi. Faqatgina O'zbekiston Fidokorlar milliy demokratik partiyasi dasturida jamiyatda uchrab turgan ayrim qonunsizliklar, suiiste'molchilik, oshna-og'aynigarchilik, tanish-bilishchilik, qarindosh-urug'chilik, aqidaparastlik illatlariga nisbatan muholifatda bo'lishi ta'kidlangan, xolos.

Dastlab "Vatan taraqqiyoti" partiyasi bilan FMDPning o'zaro birlashgan bo'lsa, hozir ular 2008 yilda tashkil topgan O'zbekiston liberal demokratik partiyasi(LDP)ga qo'shib ketishdi.

Mustaqillik yillarida respublikada jamoat tashkilotlarining saflari oshib, imkoniyatlari kengaydi. Dastlabki besh yilda jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlar soni 1500 taga ko'payib, ularning soni 2300 taga yetdi: ular faqat aholi fikrlarining turli ko'rinishlarini ifoda etib qolmasdan, odamlarning ijtimoiy fikrini

shakllantirishga ham faol ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan O'zbekiston kasaba uyushmalari 7,5 mln. a'zoni birlashtirib, jamiyatda tub islohotlarni amalga oshirishda faol qatnashmoqda. O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi, 1991 yil 1 martda tashkil topdi. Shuningdek "Nuroni", "Ustoz", "Ulug'bek", "Umid", "Xotira" va shu kabi ko'plab jamg'armalar nodavlat tashkilotlar sifatida respublikamizda fuqarolik jamiyatini shakllantirishda katta hissalarini qo'shmoqda.

2001 yilning 24 yanvarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov "Kamolot" jamg'armasi faollarini qabul qildi. 2001 yilning 25 aprelida O'zbekiston Milliy universitetining Madaniyat saroyida Respublika yoshlari vakillarining birinchi qurultoyida "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati tuzildi. Qurultoyda ijtimoiy harakatning nizomi va dasturi qabul qilindi.

O'zbekiston polietnik, ya'ni ko'p elatli davlat turiga mansub bo'lib, davlatga o'z nomini bergan millat - o'zbeklar (1996 yil 1 yanvar holatiga ko'ra - 76,4%) - aholi soni bo'yicha ancha ko'pchilikni tashkil qiladi.

1999 yilga kelib bu muvozanatda qisman o'zgarish bo'ldi. Mamlakatimizda o'zbeklar aholining deyarli 80 foizini tashkil etsa, qolganlar esa kam sonli millatlar vakillaridir.

"Ijtimoiy fikr" Markazi tomonidan respublika Baynalmilal madaniy markaz hamda milliy madaniy markazlar vakillari ishtirokida "Mustaqil O'zbekistonda fuqarolarning elatlararo va konfessiyalararo munosabatlari" yuzasidan 1999 yil 14-18 noyabrda sotsiologik so'rov o'tkazildi. Unda o'z faoliyati bilan 150 mingdan ortiq kishini va yirik milliy guruhlarini qamrab olgan 24 ta Milliy madaniy markaz ishtirok etdi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 67-moddasida: "Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar. Senzuraga yo'l qo'yilmaydi", - deyilgan. Ko'rinib turibdiki, ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish, erkinligini ko'rsatish, ularning xalqqa sadoqat bilan xizmat qilishi alohida ta'kidlanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonuni mamlakatdagi barcha gazeta va jurnallar, radio va televideniye vositalarini dunyo miqyosiga olib chiqish uchun xizmat qiluvchi asosiy dastur bo'ldi.

O'zbekistonda 2001 yil 1 yanvargacha-390 ta gazeta; 110 ta jurnal; 2 ta axborot agentligi; 52 ta telestudiya; 5 ta radiostudiya; 3 ta teleradiostansiyalar kabi ommaviy axborot vositalari mavjud bo'lib, ular erkin faoliyat ko'rsatmoqda.

Oliy majlisning palatalarining (2005 yil 28 yanvar) majlisida demokratik o'zgarishlar mahalliy axborot vositalarining mustaqilligi va erkinligini ta'minlamasdan mumkin emas deb qayd etdi.

2004 yilning 1 yanvar oyiga ko'ra O'zbekistonda 571 gazeta, 140 jurnal, 4 axborot agentligi, 85 teleradio va kabel studiyasi, 298 elektron axborot vositalari ishlaymoqda.

Prezident Islom Karimovning shaxsan tashabbusi va say-harakatlari bilan yana ikki qonun: O'zbekiston Respublikasining "Jurnalistlik kasbini himoya qilish to'g'risida" hamda "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida" qonunlar qabul qilindi. Bundan tashqari ommaviy axborot vositalarini erkin va jadal rivojlantirishga, axborot sohasining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga qaratilgan 10 ga yaqin qonun hujjatlari qabul qilindi. «Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida»gi Qonunni qabul qilinishi har kimning axborotni erkin va moneliksiz olish hamda foydalanish huquqlarini amalga oshirishda, shuningdek,

axborotning muhofaza qilinishi, shaxs, jamiyat va davlatning axborot borasidagi xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etdi. So'nggi yillarda yangi tahrirdagi «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi Qonunga, shuningdek, «Telekommunikatsiyalar to'g'risida», «Reklama to'g'risida», «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida»gi va boshqa bir qator qonunchilik hujjatlariga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi. Yuridik va jismoniy shaxslarning, axborot texnologiyalari va tizimlarini qo'llagan holda, axborot resurslaridan foydalanish mexanizmlarini belgilab bergan yangi tahrirdagi «Axborotlashtirish to'g'risida»gi Qonunin qabul qilinishi ommaviy axborot vositalarini modernizatsiya qilishni jadal rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. O'zbekistonda keyingi yillarda sun'iy yo'ldosh aloqa tarmog'i orqali teleradiodasturlarni tarqatish yo'lga qo'yildi. Bugungi kunda mamlakatimiz telekommunikatsiyalar tizimi dunyoning 180 ta mamlakatiga 28 ta yo'nalish bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri chiqadigan xalqaro kanallarga ega. Yurtimizdagi teleradiokanallar tomonidan tayyorlanayotgan ko'rsatuv va eshittirishlar Internet global tarmog'i orqali real vaqt rejimida jahonga uzatilmoqda. Bunday keng miqyosdagi ishlar natijasida faqat keyingi 10 yilning o'zida bosma ommaviy axborot vositalarining soni 1,5 barobar, elektron ommaviy axborot vositalarining soni esa 7 barobar ko'payib, bugungi kunda ularning umumiy soni qariyb 1200 taga yetdi. Mavjud barcha telekanallarning qariyb 53 foizi, radiokanallarning esa 85 foizi nodavlat ommaviy axborot vositalari hisoblanadi. Ommaviy axborot vositalari O'zbekistonda yashaydigan millat va elatlarning 7 ta tilida faoliyat olib boradi, shuningdek, bosma materiallar va teleko'rsatuvlar ingliz tilida ham tarqatilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston ijtimoiy hayotida televideniye va radio rolini ko'tarish to'g'risida"gi 1997 yil, 7 maydagi Farmoni yuqorida ko'rsatilgan masalalarni meyoriy tartibga solishda ko'riladigan chora-tadbirlarning ommaviy ifodasi bo'ldi.

Xulosa, mustaqillik yillarida yaratilgan boshqaruv tizimi va uning qonunchilik asoslari, fuqarolik jamiyati mamlakatda inson huquqlarini himoya qilishga va huquqiy demokratik davlat barpo etilganligini kafolatlaydi.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tishning ikkinchi bosqichida bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar

Mamlakat iqtisodiyotining diversifikatsiyalashuv darajasini ko'tarish, ya'ni ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlar nomenklaturasini kengaytirish, YAIM, eksport kabi ko'rsatkichlarda alohida tarmoq mahsuloti yoki mahsulot guruhining ustunlik qilishiga barham berish

Tashqi bozorlardagi konyunktura uzgarishlariga kam ta'sirchan bo'lgan tarmoq va sohalarning YAIM va bankdagi ulushining yuqori bo'lishini ta'minlash

Tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi, shuningdek, eksport qiluvchi korxonalar va tarmoqlarning xom ashyo va butlovchi qismlar bilan ta'minlanishida mahalliy korxonalar ulushining ustunligiga erishish

Yuqori texnologiyalar va zamonaviy texnika bilan qurollangan, arzon va sifatli, tashqi bozorda bema'lol raqobatga kirisha oladigan sanoat tarmoqlarining sanoat ishlab chiqarishi ko'rsatkichlaridagi ulushini oshirish

Konyunktura o'zgarishlariga tez moslashuvchan, kapital sig'imi past bo'lgan soha va tarmoqlarning yalpi iqtisodiy ko'rsatkichlardagi salmog'ini oshirish

O‘zbekiston mustaqillik yillarida barcha jabhalarda bo‘lgani singari tashqi siyosatda ham o‘z o‘rnini egalladi. Buning uchun esa mamlakatimizda mustahkam asos yaratilgan edi. Jumladan O‘zbekiston konstitutsiyasida mamlakatimizning tashqi siyosatdagi strategiyasi aniq ko‘rsatilgan:

O‘zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to‘la huquqli subektidir. Uning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umum e‘tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi. Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta‘minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo‘stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin (17-modda).

Shuningdek O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosatda quyidagi asosiy tamoyillari rioya qiladi:

Mafkuraviy qarashlardan qat‘iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, xavfsizlikni saqlashga sodiqlik

Davlatlarning suveren tengligi va chegaralar dahlsizligini hurmat qilish;

Boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;

Nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish;

Kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;

Inson huquqpari va erkinliklarini hurmat qilish;

Ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro umum e‘tirof etilgan qoidalari va normalarini ustuvorligi;

Davlatning, xalqning oliy manfaatlari, xavfsizligini ta‘minlash uchun ittifoq tuzish va ulardan ajralib chiqish;

Tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaslik;

Davlatlararo aloqalarda teng huquqlilik va o‘zaro manfaatdorlik, davlat va milliy manfaatlarining ustunligi;

Tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko‘p tomonlama asosda rivojlantirish;

O‘zbekistonning tashqi siyosatdagi dastlabki odimlarini amalga oshirish oson kechmagan albatta, mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O‘zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan puxta tashqi siyosiy yo‘lni belgilash jaxon xamjamiyatiga qo‘shilish, xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-tehnika, madaniy aloqalar o‘rnatish asosiy va dolzarb masalalardan biri edi. Bu osongina yechiladigan masala emas edi. Uning murakkabligi shungdan iborat ediki, sobiq ittifoq davrida tashqi siyosat yurgizish, tashqi dunyo bilan aloqa qilish, tashqi savdoni tashkil etish Moskva, markaziy xokimiyat tomonidan olib borilar edi. Respublikalar esa jumladan O‘zbekiston ham tashqi dunyodan ajralgan yopiq mamlakat edi. O‘sha davrda mamlakatimiz tashqi siyosat yuritish tajribasiga ham, jahon diplomatiyasini, tashqi iqtisodiy faoliyatini tushunadigan kadrlarga ham ega emas edi. Respublikada bunday kadrlar tayyorlovchi birorta oliy o‘quv yurti ham yo‘q edi. O‘zbekiston raxbariyatiga bu sohadagi ishlarni boshidan boshlashga to‘g‘ri keldi. Prezident Islom Karimov o‘zining “O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li” va boshqa asarlarida mustaqil tashqi siyosat yuritish qoidalarini belgilab berdi. Shuningdek respublikaning tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarini tartibga soladigan qonunlar qabul qilindi. “O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to‘g‘risida”gi, “Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatini

kafolatlari to'g'risida"gi "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi" va boshqa qonunlar hamda normativ hujjatlar shular jumlasidandir. Ushbu sayi xarakterlik samarasi o'laroq bugungi kunga kelib 182 davlat O'zbekiston mustaqilligini tan olgan, 142 davlat bilan diplomatik aloqalar o'rnatilgan. O'zbekistonning chet ellarda 27 elchixonasi, 11 Bosh konsulxonasi, xalqaro tashkilotlarda 3 vakolatxonasi faoliyat ko'rsatyapti. O'zbekiston 1992 yil 2 martda BMTga qabul qilindi. 1993 yil fevralda Toshkentda BMTning vakolatxonasi ochildi va u ish boshladi. I.Karimov BMT Bosh Assambleyasining 1993 yil sentabrda bo'lgan 48-sessiyasida O'zbekiston nomidan Markaziy Osiyoda xavfsizlik, barqarorlik va hamkorlik masalalari bo'yicha BMTning Toshkentda doimiy ishlovchi seminarini chaqirish, narkobiznesga qarshi kurashni kuchaytirish, Orol muammosini hal etish va boshqa masalalar bo'yicha bir qator takliflarni o'rtaga qo'ydi. O'zbekiston BMT bilan qochoqlar, xavfsizlik, terrorizm, narkobiznes, mojarolarning oldini olish, integratsiya, manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish, ilm-fanni rivojlantirish va boshqa masalalarda keng hamkorlik ishlarini olib bormoqda.

Mustaqillik yillarida xalqaro aloqalar tizimida quyidagi ishlar amalga oshirildi:

- 1991 yil 21 dekabrda Almatida MDHni tuzish to'g'risidagi Bitimga Ozarbayjon, Armaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldova, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston ham imzo qo'ydilar;
- O'zbekiston 1992 yil fevral oyida tinchlikni mustahkamlash, Inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha katta tadbirlarni amalga oshirayotgan nufuzli xalqaro tashkilot - Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotiga (YEXHT) a'zo bo'lib kirdi;
- 1992 yil 15-16-fevral kunlari AQSH davlat kotibi Jeyms Beyker O'zbekistonga rasmiy tashrif buyurdi va ikki davlat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi;
- 1993 yil 29 oktabrda YUNESKOning Parijdagi qarorgohida O'zbekistonni YUNESKO a'ziligiga qabul qilish marosimi bo'ldi;
- 1994 yil 28-30 sentabrda Toshkentda YEXHTning xalqaro anjumani o'tkazildi;
- 1994 yil dekabrda Toshkentda YUNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi milliy komissiyasi tashkil etildi;
- 1995 yil iyulda Toshkentda YEXHTning mintaqaviy byurosi ochildi va faoliyat ko'rsatmoqda;
- 1995 yil iyul oyida O'zbekiston NATOning «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturiga qo'shildi;
- YEXHTning 1996 yil dekabrda Lissabon sammitida 21 asr arafasida yalpi xavfsizlik modelini yaratish xususida munozara bo'ldi;
- 1997 yil mamlakatimizning qadimiy shaharlari Xiva va Buxoro YUNESKOning jahon madaniy qadriyatlar ro'yxatiga kiritildi va Parijda nishonlandi;
- O'zbekistonda 1996 yil boshlarigacha amerikalik sarmoyadorlar ishtirokida 200 ta O'zbekiston-Amerika qo'shma korxonalari tashkil topdi va faoliyat ko'rsatdi;
- 2000 yil iyulda Toshkentda Osiyo va Tinch okean mintaqasi mamlakatlari YUNESKO ishlari bo'yicha milliy komissiyasining XII mintaqaviy konferensiyasi bo'lib o'tdi;

- YUNESKO homiyligida 2001 yil ulugʻ fiqshunos olimlari, islom olamining mashhur ulamolari Burxoniddin Margʻinoniy va Abu Mansur Moturudiyning yubileylari, 2002 yili Shaxrisabz shahrining 2700 yilligi, Termiz shahrining 2500 yilligi, 2003 yili esa buyuk mutasavvuf Abduxoliq Gʻizduvoniylarining 900 yilligi keng nishonlandi;
- Oʻzbekiston mustaqilligini qoʻlga kiritgan dastlabki kunlardan oʻq Gʻarb va Sharq davlatlari bilan hamkorlik qilib uni yangi bosqichlarda rivojlantirib kelmoqda;

Oʻzbekistonning MDH davlatlari bilan hamkorlik aloqalari ham yil sayin tobora intensiv ravishda oʻsib bormoqda, quyidagi koʻrsatkichlar bknnga yaqqol misol boʻla oladi:

- 1991 yil dekabrda Mustakil Davlatlar Hamdustligi tashkiloti tuzilgan;
- 1994 yil 2 martda Oʻzbekiston bilan Rossiya oʻrtasida har tomonlama hamkorlikni rivojlantirish toʻgʻrisida Deklaratsiya, iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish toʻgʻrisida, harbiy sohadagi hamkorlik toʻgʻrisida shartnomalar imzolandi;
- Oʻzbekiston va Ukraina oʻrtasida 1992-2003 yillarda neftni qayta ishlash, kommunikatsiya, fan-texnika, sanoat, savdo hamkorlik boʻyicha 80 dan ortiq hujjat imzolandi;
- 1999 yilda Oʻzbekiston va Ukraina davlat rahbarlari imzolangan 1999-2008 yillarda oʻzaro iqtisodiy hamkorlik toʻgʻrisidagi shartnoma ikki davlat oʻrtasidagi hamkorlikning asosiy yoʻnalishlarini belgilab berdi;
- 1996 yil 12 may kuni Ashgabadda Oʻzbekiston, Gruziya Turkmaniston va Ozarbayjon Prezidentlarining uchrashuvi boʻldi. Uchrashuvda 4 mamlakat oʻrtasida temir yoʻl transporti faoliyatini muvofiqlashtirish haqida, tranzit yuk tashishni tartibga solish sohasida hamkorlik boʻyicha bitim imzolandi.
- Coʻnggi yillarda ham Oʻzbekistonning MDH davlatlari bilan aloqalari rivojlanib bormoqda.

Oʻzbekiston tashqi siyosatida Rossiya bilan munosabatlar alohida oʻrin tutadi. Ikki mamlakat oʻrtasida oʻzaro hamkorlikni chuqurlashtirish uchun barcha huquqiy asoslar yaratilgan.

- Jumladan, 2004 yili Strategik sheriklik toʻgʻrisidagi shartnoma, 2005 yilda Ittifoqchilik munosabatlari toʻgʻrisidagi shartnomaning imzolanishi Oʻzbekiston – Rossiya munosabatlari yuqori bosqichga olib chiqishda muhim asos boʻlib xizmat qilmoqda.
- Oʻzbekiston va Rossiya xalqaro hayotning global muammolari narkotrafik, terrorizm, ekstremizm, transmilliy uyushgan jinoyatchilik kabi illatlarga qarshi kurashish masalalarida hamfikir ekanligini alohida taʼkidlash lozim. Qolaversa, bu ikki mamlakat BMT, MDH, SHHT, YEXHT kabi xalqaro tashkilotlar va integratsion tizimlar doirasida faol hamkorlik olib boradi. Mamlakatimiz tashqi savdosining 30 foizi Rossiya hissasiga toʻgʻri kelishi uning Oʻzbekistonning yetakchi iqtisodiy hamkorlaridan biri ekanligidan dalolatdir.
- 2008 yilga kelib mamlakatimizda Rossiya sarmoyasi ishtirokidagi qoʻshma korxonalar soni 780 dan oshib ketgan. Mazkur korxonalarining 252 tasi soʻnggi ikki yilda ishga tushirildi. Ular orasida «Elektroizolit» (qurilish materiallari), «Elimpeks» (toʻqimachilik), «Baltimor-Chelak» (konserva), «Vim-Bill-Dan-Toshkent» (sut mahsulotlari) kabi samarali faoliyat

ko'rsatayotgan ko'plab korxonalarni keltirish mumkin. Respublikamizda Rossiyaning 130 ga yaqin firma va kompaniyalari o'z vakolatxonalarini ochgan bo'lsa hamkor mamlakatda 350 ga yaqin qo'shma korxonalar o'zbekistonlik sarmoyadorlar ishtirokida faoliyat yuritmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatimiz iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri kiritilgan xorij sarmoyalarining 40 foizdan ortig'i Rossiya Federatsiyasi ulushiga to'g'ri keladi.

- «Gazprom», «Lukoil», «Soyuzneftegaz», «Stroytransgaz», «Volgaburmash» kabi energetika kompaniyalari bilan amaliy hamkorlik yo'lga qo'yilgan. Ayniqsa, O'zbekiston hukumati tomonidan tasdiqlangan 2006-2011 yillarda Ustyurt hududida geologiya razvedka ishlarini olib borish dasturiga ko'ra «Gazprom» besh yil mobaynida 400 million AQSH dollari miqdorida sarmoya kiritmoqda.
- Umuman olganda, mamlakatlarimiz kompaniyalari o'rtasida yoqilg'i-energetika sohasida imzolangan sarmoyaviy loyihalar bitimi paketining umumiy miqdori 3 milliard dollardan oshadi. Xususan, 2007 yilda ana shunday hamkorlik doirasida Buxoro hududidagi «Xavzak» gaz konining ishga tushirilgani loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshayotganini ko'rsatadi. 2006 yilning aprelida Toshkentda MDHda birinchi bor o'tkazilgan "Rossiya ta'limi bugun" deb nomlangan keng doiradagi ta'lim ko'rgazmasi nafaqat ikki mamlakat balki, hamdo'stlik mamlakatlari ta'lim tizimi mutaxassislarida katta taassurot qoldirdi.
- Ushbu ko'rgazmada Rossiya Fanlar akademiyasi delegatsiyasi va mamlakatning yetakchi 15 ta oliy o'quv yurtlari rektorlari ishtirok etdi.
- Bunday amaliy tadbir samarasi o'laroq O'zbekiston va Rossiya oliy o'quv yurtlari o'rtasida ikki tomonlama hamkorlik qilish to'g'risida 50 dan ziyod bitimlar imzolandi. Ana shunday hamkorlik natijasida bugungi kunda yurtimizda G.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot akademiyasi, M.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti filiallari samarali faoliyat yuritib kelmoqda.

O'zbekiston –Malayziya munosabatlari

- Malayziya – O'zbekistonning Janubi-Sharqiy Osiyodagi ishonchli sheriklaridan biri. O'zbekiston-Malayziya hamkorligi savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish borasidagi o'zaro manfaatdorlikka asoslanadi.
- Malayziya bilan sarmoyaviy sohadagi hamkorlik faol rivojlanmoqda. Prezident Islom Karimovning 2005 yildagi Malayziyaga davlat tashrifi asnosida neft-gaz konlarini o'rganish va o'zlashtirishda hamda to'qimachilik, mebelsozlik va elektrotexnika sohalarida yangi qo'shma korxonalar tashkil etishda sarmoyaviy hamkorlikni yangi bosqichga ko'tarishga xizmat qiladigan kelishuvlarga erishilgan edi. Ayni paytda mamlakatimizda Malayziya sarmoyadorlari ishtirokida tuzilgan 22 korxonalar faoliyat yuritmoqda. Ular neft-gaz ("UzMalOil", "Petronas Carigali Operating Company"), to'qimachilik ("Malika Tielvey", "Zobit", "Fikenteks"), mebelsozlik ("Fayz Mint Plaza"), elektrotexnika ("Algoritm-Malayziya"), moliya xizmati ko'rsatish ("UzbekLeasing International") sohalarida faoliyat yuritadi. Sarmoyaviy sohada Malayziyaning "Petronas" korporatsiyasi bilan hamkorlikda qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Orol dengizining

O'zbekistonga qarashli hududida, Ustyurt platosi va Surxondaryodagi sarmoyaviy bloklarda geologik tadqiqotlar olib borilmoqda, yangi konlar ochilmoqda, tozalangan metandan sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqaradigan zavod qurilishi bo'yicha loyihaning texnik-iqtisodiy asoslari ishlab chiqilmoqda. Umuman, "Petronas" ning O'zbekistonga kiritadigan sarmoyasi hajmi qariyb 2 milliard AQSH dollariga yetishi kutilmoqda.

- Munasabatlarda qishloq xo'jaligi sohasida Malayziyaning ilg'or biotexnologiyalaridan foydalanish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda hamkorlik masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.
- O'zbekistonda Malayziyaning elektronika jihozlari va axborot-kommunikatsiya texnikasi ishlab chiqaradigan yirik kompaniyalari filiallari ochish nazarda tutilgan.
- Mamlakatlarimiz o'rtasida oliy ta'lim sohasida hamkorlik yo'lga qo'yilgan.

O'zbekiston – Yaponiya munosabatlari

- Mustaqillik yillarida O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasidagi ikkitomonlama hamkorlik munosabatlarining rivojlanish dinamikasi 2002 yilda imzolangan «O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya o'rtasidagi do'stlik, strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi Deklaratsiya»ga muvofiq tarzda barqaror rivojlanib kelmoqda;
- O'zbekistonda Yaponiyaning JISA va JETRO agentliklari vakolatxonalari, shuningdek, yigirma ikkita yirik kompaniyalari faoliyat yuritadi. O'zbekistonda mashinasozlik, yengil sanoat, ichki va tashqi savdo, transport xizmati ko'rsatish va sayyohlik sohalari bo'yicha 10 dan ortiq investision loyihalar amalga oshirilmoqda. Qo'shma loyihalarning samarasi sifatida Samarqand avtomobil zavodida ishlab chiqarilayotgan «Isuz» markali avtobuslar, yuk mashinalari, yuk ko'taruvchi kranlarini aytib o'tish mumkin.
- 2008 yil iyul oyida Yaponiya moliya vaziri janob Fukushima Nukaganing O'zbekistonga amalga oshirgan tashrifi chog'ida ikkitomonlama savdo-iqtisodiy munosabatlarni yanada chuqurlashtirish, mamlakatdagi qurilish loyihalari va sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish jarayonida Yaponiya kompaniyalarining ishtirokini faollashtirish masalalari atroflicha ko'rib chiqilgan.

2008 yil avgust oyida Toshkentda «Liberallashtirish, sarmoyalarni qo'llab-quvvatlash va muxofaza qilish» to'g'risidagi Hukumatlararo bitim imzolanishi ikkitomonlama iqtisodiy hamkorlikning yangi bosqichga ko'tarilganidan dalolatdir;

- O'zbekiston bilan Yaponiya o'rtasidagi madaniy-gumanitar sohadagi hamkorlikni yanada kengaytirish borasida Yaponiyaning bir qator do'stlik jamiyat va uyushmalari qizg'in faoliyat yuritmoqda. O'tgan yilda yangi «Date-O'zbekiston» uyushmasining tashkil etilgani va yapon jamoatchiligiga o'zbek madaniyati va san'atining turli ko'rgazma va taqdimot marosimlari orqali namoyish etib kelayotgan «Yaponiya-O'zbekiston» do'stlik uyushmasining tashkil topganiga 10 yil to'layotganini misol sifatida keltirish mumkin.

O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalari

- Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari 1991 yil 13-15-avgust kunlari Toshkent shahrida uchrashdilar. Undagi eng muhim hujjat - O‘rta Osiyo va Qozog‘iston Respublikalararo maslahat Kengashini tuzish to‘g‘risida bitim imzolandi;
- 1991 yil 13 dekabrda Ashgabadda Markaziy Osiyo davlat boshliqlarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Uchrashuvda Tajan-Seraxs yo‘l qurilishi bo‘yicha bitim imzolandi. Uni O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Turkmaniston Prezidentlari imzoladilar;
- 1993 yilning 4 yanvarida I.Karimov tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Toshkent uchrashuvi tashkil etildi. Uchrashuvda Markaziy Osiyo Hamdo‘stligiga asos solindi. Besh davlat rahbarlari hamdo‘stlik haqidagi bitimga imzo chekishdi;
- 1993 yil 26 martda Qizil O‘rdada Markaziy Osiyo davlat boshliqlarining Rossiya davlat delegatsiyasi ishtirokida birinchi anjumani bo‘lib o‘tdi. 1993 yil 28 iyulda Almatida Qozg‘iston va O‘zbekiston o‘rtasida 1994-2000 yillarda iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida bitim imzolandi;
- 1998 yil 5-6 yanvarda Ashgabadda Turkmaniston, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston Prezidentlarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Beshala davlatning milliy manfaatlariga, mintaqadagi xavfsizlik va barqarorlikka mos keladigan do‘stona, teng huquqli va o‘zaro foydali munosabatlarni chuqurlashtirishga sodiq ekanligi tasdiqlandi.

O‘zbekistonning investitsiya siyosati

- Bugungi kunda mamlakatimizda qulay investitsiya muhiti yaratilgan;
- 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etildi;
- bu 2007 yil bilan taqqoslaganda, 28,3 foizga ko‘p bo‘lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investitsiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi;
- 2008 yilda 1 milliard 700 million AQSH dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirildi.
- 2008 yilda xorijiy investitsiyalarning 74 foizini to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar tashkil etdi;
- o‘zlashtirilgan barcha investitsiyalarning qariyb 54 foizini korxonalar va aholi mablag‘lari tashkil etadi.

O‘zbekistonning halqaro terrorizmga qarshi kurashdagi ishtiroki

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov xalqaro tashkilotlar – BMT, OBSE, Shanxay hamkorlik tashkiloti, SEAP va boshqa tashkilotlarning minbarlaridan so‘zlagan nutqlarida mintaqaviy va milliy ko‘lamlardagi xalqaro terrorizmga qarshi kurashda hamkorlikni kuchaytirish lozimligini bir necha bor ta’kidlagan.
- 1999 yil noyabr oyida OBSening Istambul shahrida bo‘lib o‘tgan Sammitida Prezident I.A.Karimov BMT tuzilmalarida terrorizmga qarshi kurash xalqaro markazini tuzish taklifini kiritgan. 2002 yilning oktabr oyida BMT, OBSE va O‘zbekiston hukumati Toshkent shahrida chaqirgan xalqaro konferensiyada 70 ta mamlakat va 40 ta xalqaro

tashkilotlardan kelgan ekspertlar xalqaro terrorizmga qarshi turish strategiyasiga umumiy yondashuvlar xususida takliflarni tayyorladilar.

- Milliy xavfsizlikni ta'minlashda 2000 yilning dekabr oyida qabul qilingan "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni katta ahamiyat kasb etadi.
- AQShda 2001 yil 11 sentabrda sodir bo'lgan fojiaiviy voqealardan keyin, 2001 yilning 28 sentyabirida BMTning xavfsizlik kengashi 1373 (2001)-sonli rezolyusiyani qabul qildi, bunda O'zbekiston tashabbus bilan chiqdi.
- O'zbekiston BMT xavfsizlik kengashi huzuridagi terrorizmga qarshi kurash qo'mitasi ishida MDHdagi antiterror markazi ishida qatnashib, Shanxay hamkorlik tashkiloti doirasida tegishli ishlarni ado etmoqda, antiterror kuchlar xalqaro uyushmasi kuch-g'ayratlariga hamqadam bo'lmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki O'zbekiston tarihan qisqa vaqtda dunyohamjamiyati tomonidan e'tirof etildi. Nufuzli xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'ldi. "Biz shuni unutmashimiz kerakki, bunday e'tirof O'zbekistonning jahon miqyosida ortib borayotgan nufuzi – bu avvalom bor mamlakatimizda istiqloqlning dastlabki kunlaridanoq o'tkazib kelinayotgan, har tomonlama chuqur o'ylangan, og'ir avzmin, qat'iy va mustaqil siyosatning natijasidir."

Vizual materiallar O'zbekistonning nufuzli xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi

BMT - 2 mart 1992 yil

MDH-21 dekabr 1991 yil YEXHT - 30 yanvar 1992 yil

SHHT— 15 iyun 2001 yil __

YUNESKO -29 oktabr 1993 yil

O'zbekistonning xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'iishi va rivojlantirishi

- O'zbekistonni 165 davlat tan oldi;
- Jahonning 120 mamlakati bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi;
- Toshkentda 43 ta elchixona, 1ta bosh konsulxona, 9 ta faxriy konsul, 10 ta xalqaro tashkilot vakolatxonasi, 5 ta xalqaro moliyaviy tashkilot vakolatxonasi, 3 ta savdo vakolatxonasi faoliyat yuritmoqda;
- O'zbekiston Respublikasining 46 ta diplomatik va konsullik vakolatxonasi chet davlatlarda va xalqaro tashkilotlar huzurida faoliyat yuritmoqda.

Tashqi siyosiy va iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirishni huquqiy jihatdan ta'minlovchi qonunlar

- "O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida" (1995 yil).
- Chet el investitsiyalari to'g'risida (1998 yil).
- Xorijiy investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish chora-tadbirlari to'g'risida (1998 yil).
- Bankrotlik to'g'risida (1998 yil).
- Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida (2000 yil).

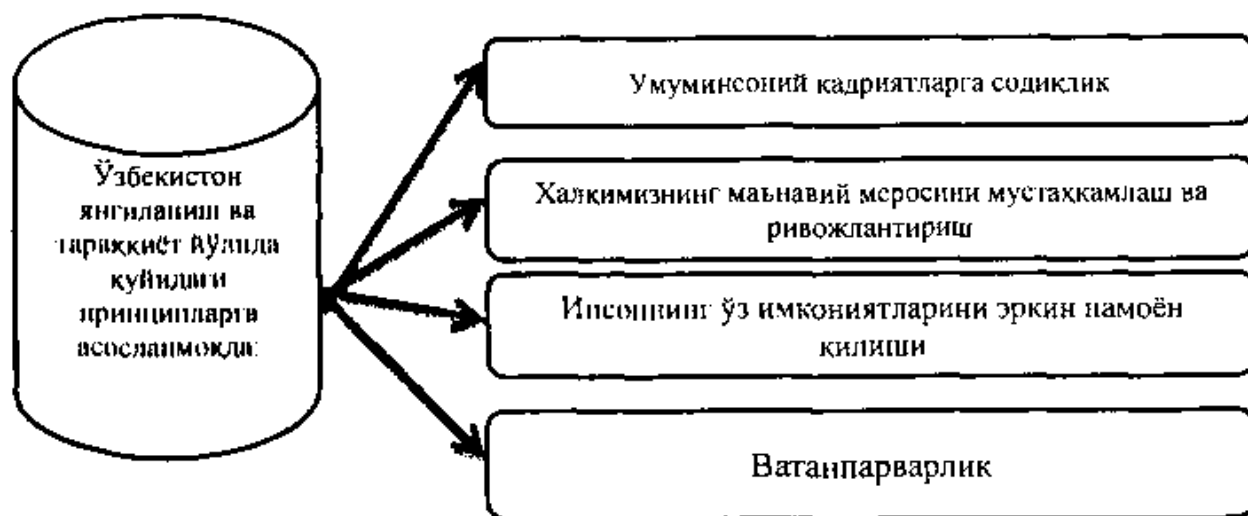
Mustaqil ishlash uchun savollar

1. O'zbekiston-Respublikasi tashqi siyosatining xuquqiy asoslari va yo'llari qaysi rasmiy hujjatlarda belgilab berilgan?
2. O'zbekiston Respublikasi tashqi aloqalarini qanday vazirliklar va muassasalar amalga oshiradi?
3. O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
4. O'zbekiston bugunga kelib qanday xalqaro tashkilotlarga a'zo?

Uning O'zbekiston uchun qanday ahamiyati bor?

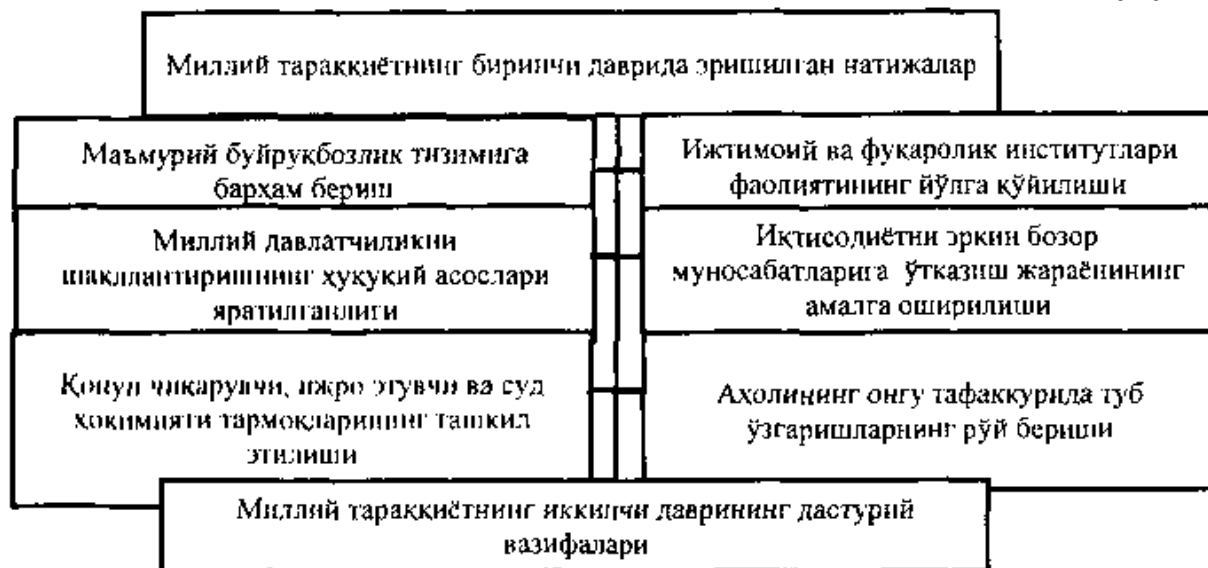
5. O'zbekiston va BMT aloqalari hamda respublikamizning jahon hamjamiyatiga qushilishi natijalari haqida fikringiz.
6. BMT ning sessiya va sammitlaridagi Prezidentimiz Islom Karimovning xalqaro jamoatchilik e'tiborini jalb etgan fikr, mulohazalari va muammolari haqida fikringiz.
7. O'zbekistonning YUNESKO bilan keng ko'lamli hamkorligi haqida nimalarni bilasiz?
8. O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan hamkoriik aloqalari haqida fikringiz.
9. O'zbekistonning jahon iqtisodiga integratsiyalashuvi deganda nimani tushunasiz?
10. Respublika iqtisodiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishning ma'nosini izohlab bering. O'zbekistonda qanday yirik qo'shma korxonalar bunyod etilgan?
11. O'zbekiston xalqaro terrorizmga qarshi kurashda jahon hamjamiyatida qanday ro'l oynamoqda?
12. SHXTning Toshkentdagi Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi (MLTT) ijroiya qo'mitasi qachondan boshlab faoliyat yuritmoqda?

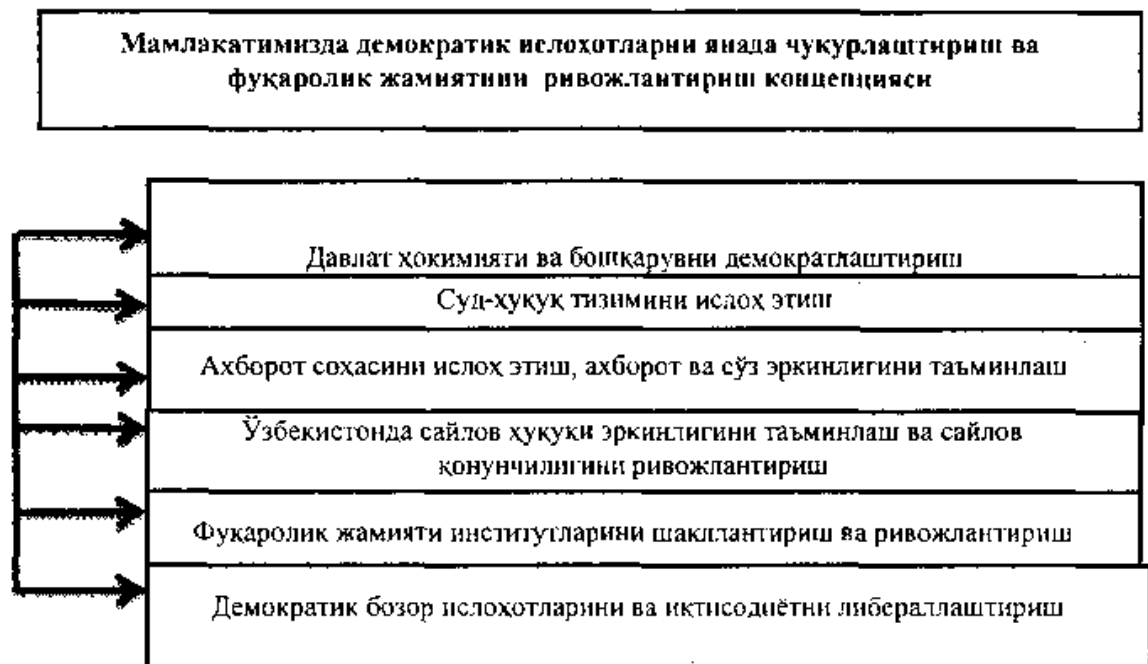
Иловалар
1-илова
1-слайд

2-илова

2-слайд

Iqtisodiy sohada

Xususny mulk asosida faoliyat yuritadigan nodavlat tashkilotlari; Shirkat xo'jaliklari va ularning uyushmalari;

Ijara asosida ishlovchi jamoalar;

Hissadorlik jamoalari;

Moliyaviy jamgarmalari va uyushmalari;

Ishlab chiqarish korporatsiyalari, konsernlari va birlashmalari; Tadbirkorlar uyushmalari (palatasi) va boshqalar.

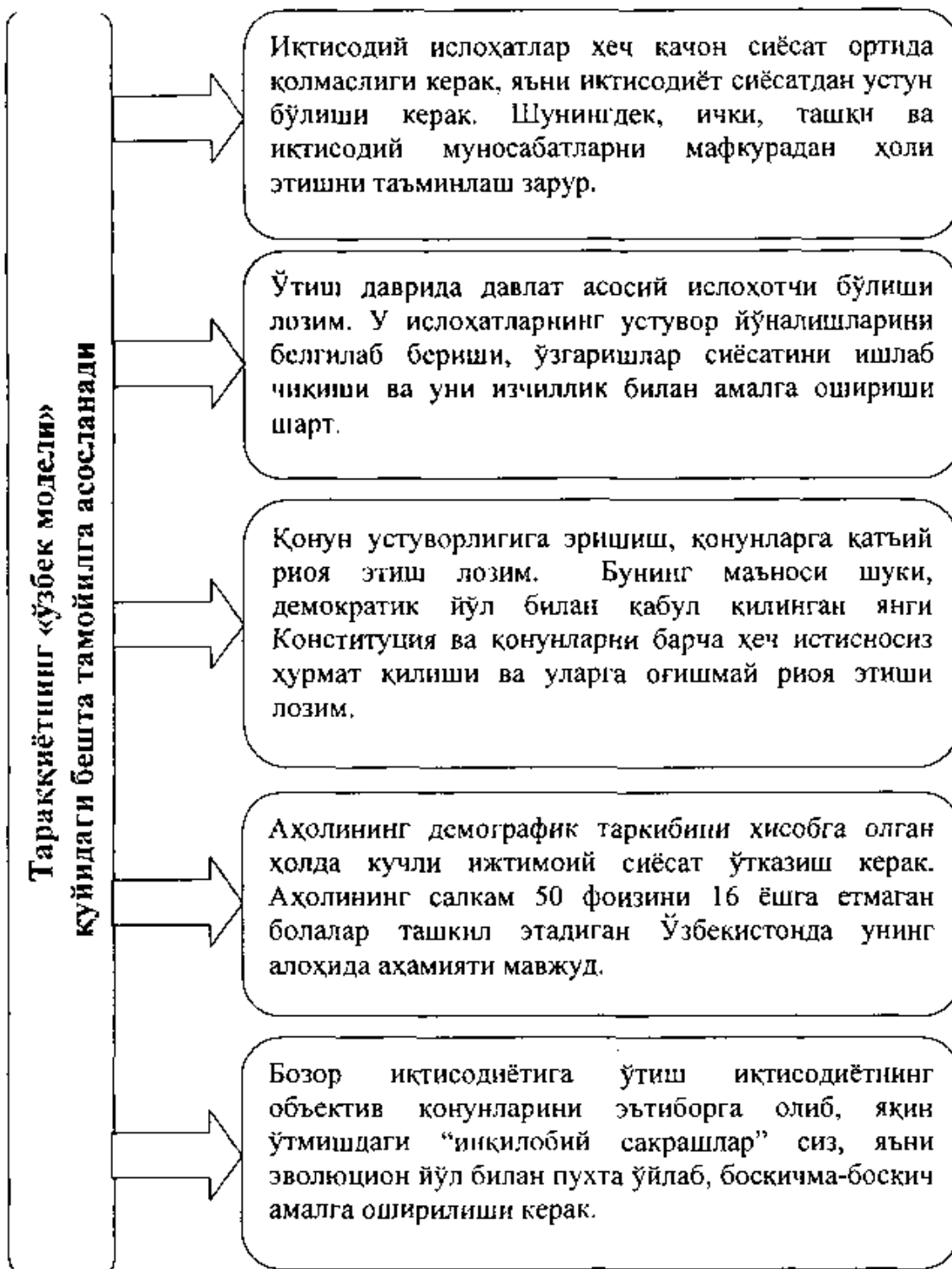
Ijtimoiy sohada

- 1) Oila va uning manfaatlarini ximoya qiluvchi mahsus tashkilotlar;
- 2) Ta'lim tarbiya muassasalari (maktab, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari);
- 3) Jamoat birlashmalari, nodavlat tashkilotlar;
- 4) Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari;
- 5) Mustaqil ommaviy axborot vositalari;
- 6) Diniy tashkilotlar;
- 7) Milliy madaniy markazlar;
- 8) Ixtiyoriy kungilli jamiyatlar;
- 9) Jamoatchilik fikrini o'rganish institutlari;
- 10) Turli ijtimoiy ixtiloflarni hal etuvchi tuzilmalar va boshqalar.

Siyosiy sohada

- 1) Siyosiy partiyalar;
- 2) Ijtimoiy siyosiy harakatlar;
- 3) inson huquqlarini himoya etadigan institutlar va boshqalar

Иқтисодиётни тубдан ўзгартириш ва ислох этиш таракқиётида “ўзбек модели”нинг ўрни ва ахамияти

Мамлакатимизда иқтисодиётни ислох қилиш ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш асосида уни собиқ тузум даврида тушиб қолган чуқур таназзулдан чиқариб, барқарор ривожлантиришга, аҳоли турмуш фаровонлигига эришишга қаратилган туб ўзгаришлар сиёсатининг стратегик мақсадлари

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, қудратли ва тинимсиз ривожланиб борадиган, кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни таъминлайдиган иқтисодий тизимни барпо этиш.

Кўп укладли иқтисодиётни яратиш, инсоннинг мулкдан маҳрум бўлишига барҳам бериш, ташаббускорлик ва уддабуронликни бутун чоралар билан ривожлантириш негизи бўлган хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш.

Қорхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашуvidан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллариини бартараф этиш, иқтисодий омилар ва рағбатлантириш воситаларидан кенг фойдаланиш.

Иқтисодиётда моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишини таъминлайдиган чуқур структуравий ўзгаришлар қилиш, рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш

Фуқароларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашиини ўзгартiriш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шаклларини мустакил белгилаш имконини бериш.

Фуқароларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнاتини сарфлаш соҳаси ва шаклларини мустакил белгилаш имконини бериш

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида бажарилиши лозим бўлган вазифалар

Биринчи босқич натижаларини ҳал қилиш учун ислох қилишнинг қуйидаги муҳим йўналишлари аниқлаб олинди:

Собик мустабид тизимнинг оғир оқибатларини бартараф этиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш

Республиканинг ўзига хос шароити ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш

Ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислохларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш

Маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалиги ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида

Ишлаб чиқарилишни пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳолининг барқарорлашувини таъминлаш

Иккинчи босқич натижаларига эришиш учун ислох қилишнинг қуйидаги муҳим йўналишлари аниқлаб олинди:

Mustaqil ishlash uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari VI sessiyasida nima masalalar ko'rildi va qanday hujjatlar qabul qilindi?
2. O'zbekiston xalqi mustaqillik tufayli qanday imkoniyatlarga ega bo'ldi, uning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?
3. O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yulini tanlash zaruriyatini qanday tushunasiz?
4. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlarining ma'no va mazmunini tushuntirib bering.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining asosiy tamoyillarini bilasizmi?
6. O'zbekiston milliy-huquqiy davlat qurishda qanday tamoyillarga asoslandi?
7. «Hokimiyatni bo'linishi» tamoyili nimani bildiradi?
8. Boshqaruv tizimida qanday islohotlar amalga oshirildi? Vazirlar Maxkamasi va mahalliy davlat hokimiyatining tuzilishi, uning vazifalari haqida so'zlab bering.
9. O'zbekistonda ikki palatali parlamentga qachon o'tildi?
10. O'zbekistonda qanday sud organlari faoliyat yuritmoqda va bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlar haqida so'zlang.
11. O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini amalga oshiruvchi qanday vazirliklar va qumitalar tashkil qilindi?
12. Ombudsman nima va u qachon tashkil etilgan?
13. O'zbekistonda saylov qonunchiligi tizimining rivojlanish bosqichlarini bayon eting.
14. O'zbekistonda qachon va qanday siyosiy partiyalar tuzilgan, ularning maqsadlari nimalardan iborat?
15. O'zbekiston "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati qachon tuzilgan, uning maqsadi nima?
16. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan qanday jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlarni bilasiz?
17. Nima sababdan ommaviy axborot vositalarini "to'rtinchi hokimiyat" deyiladi?
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2010 yil 12 noyabrda Oliy Majlisning qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" ma'ruzasida qanday qonunchilik tashabbuslari o'rin olgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar royxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2010.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura.- Asarlar, 1-jild.-Toshkent: "O'zbekiston", 1996.
3. Karimov.I.A. Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. Asarlar, 11-jild. - Toshkent: "O'zbekiston", 2003.
4. Karimov.I.A. Tinchlik uchun kurashmoq kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2001.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - Toshkent: "O'zbekiston", 2009.
6. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish taraqqiyotimizning muhim omilidir. O'zbekiston Konstitusiyasi qabul qilinganligining 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. "Xalq so'zi", 2010 yil 8 dekabr.

7. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish konsepsiyasi (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi

206

qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza), "Xalq so'zi", 2010 yil 13 noyabr (№220).

8. Karimov I.A. BMT sammitining Mingyillik rivojlanishi maqsadlariga bagishlangan yalpi majlisidagi nutq, "Xalk so'zi", 2010 yil

22 sentabr.

9. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - Toshkent: "O'zbekiston", 1997.

10. Usmonov D. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. - Toshkent: "Moliya-Iqtisod", 2006.

11. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. - T.: "Sharq", 2000.

12. O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. - Toshkent: qomuslar bosh taxririya, 1997.

13. Rajabov K., Xasanov F. O'zbekiston tarixi solnomasi. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.

14. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2009.

15. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Asarlar, 1-jild.-Toshkent "O'zbekiston", 1996.

16. Karimov I.A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16- yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2007 yil 31 avgust.

17. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.

18. «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va senatining qo'shma majlisidagi Prezident I.A.Karimovning ma'ruzasi), "Xalq so'zi", 2010 yil 13 noyabr 6 (№220).

19. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish - taraqqiyotimizning muhim omilidir. Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganining 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. "Turkiston", 2010 yil 8 dekabr.

20. Usmonov K va boshqalar. O'zbekiston tarixi. darslik. - Toshkent: "Moliya-Iqtisod", 2006.

21. Rajabov K., Xasanov F. O'zbekiston tarixi solnomasi. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi", Toshkent 2007.

22. O'zbekistonning yangi tarixi. uchinchi kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. - Toshkent "Sharq", 2000.

2. Mustaqil ta'lim

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Dars soatlari xajmi
I semestr		
1	Islom Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» asaridagi tarix fanini rivojlantirish borasidagi konseptual g‘oyalarning ahamiyati.	2
2	"Avesto" - tarixiy manba sifatida.	2
3	O‘zbekiston- insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biri.	2
4	O‘zbekistonda dastlabki davlatlarning paydo bo‘lishi va rivojlanish bosqichlari.	2
5	Turkiy xalqlarning kelib chiqishi, tarqalishi va hozirgi zamon.	2
6	Imom Al-Buxoriyning «Jome’ as-Sahih» asari - Islom dinining muhim tarixiy manbasi.	2
7	Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari - tarixiy manba sifatida.	2
8	IX-XII asrlarda o‘zbek davlatchiligi.	2
9	O‘rta Osiyoda uyg‘onish (renessans) davri (IX-XII asrlar).	2
10	O‘rta Osiyolik allomalarning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi.	2
11	Shaxobiddin an-Nasaviyning «Sirat as sulton Jaloliddin Menkburni» asarida Jaloliddin Manguberdi faoliyatining aks etishi.	2
12	Jaloliddin Manguberdining Vatan himoyasi yo‘lidagi jasorati.	2
13	Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat.	2
14	Amir Temur tuzuklari – davlat boshqaruv to‘g‘risidagi muhim manba sifatida.	2
15	Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarida ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayot.	2
16	Turkiston jadidlari ilgari surgan g‘oyalar, ma’rifiy qarashlar va ularning mazmun-mohiyati.	2

17	Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va uning ayanchli oqibatlari.	2
18	O‘zbekistonda 40-yillar oxiri - 50-yillar boshidagi qatag‘onlar.	2
19	O‘zbekistonda 50-80 yillarda iqtisodiy va ma‘naviy hayot, turg‘unlik holatlari va uning sabablari.	2
20	Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi.	2
21	O‘zbekistonda 50-70 yillarda paxta yakkahokimligining kuchayishi va ekologik muammolarning kelib chiqishi.	2
22	O‘zbekiston: yigirma to‘rt yillik mustaqil taraqqiyot yo‘lida.	2
	Jami:	44 soat

Mustaqil o‘zlashtiriladigan mavzular bo‘yicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlanadi va ularning taqdimoti tashkil etiladi.

Glossariy

“**AVESTO**” – o‘rta fors tilidan “Apastak” yoki “Asos” deb tarjima qilinadi. O‘rta Osiyoning ajralmas qismi hisoblangan Turonzamin hududlarida shakllangan qadimiy din-zardushtiylikning muqaddas kitobidir. Unda o‘zbek, tojik, turkman, ozarbayjon, fors, afg‘on va boshqa xalqlarning ibtidoiy va qadimiy axloqiy tasavvurlari, koinot va yerdagi dunyoning yaratilishi bilan bog‘liq tushunchalar, afsona va rivoyatlar, falsafiy-axloqiy qarashlar o‘z ifodasini topgan.

Fanda zardushtiylik va uning muqaddas kitobi “Avesto” paydo bo‘lgan hudud Midiya deb hisoblovchi “g‘arbiy” nazariya va bu ta‘limotning beshigi Baqtriya, Sug‘diyona, Farg‘onadan iboratdir deb tasdiqlovchi “sharqiy” nazariya mavjud. Zardushtiylikni Xorazm bilan bog‘lovchi nazariyaning ilmiy adabiyotda juda ko‘p tarafdorlari bor. “Avesto”da zardushtiylarning muqaddas olovi-“azar-xurra” birinchi marta yoqilgan mamlakat, hamda Axuramazda Zardushtga namoyon bo‘lgan mamlakat sifatida “Aryonam vayjo” eslatiladiki, “Avesto”da keltirilgan geografik-iqlimiy sharoitlar ko‘proq Xorazmga mos keladi. Shuningdek, “Avesto”da Axuramazda tomonidan yaratilgan mamlakatlar sanab o‘tilgan. Birinchi o‘rinda “Aryonam-vayjo” (Xorazm) turib, “go‘zallikda u bilan dunyoda hech narsa tenglasha olmaydi” deyiladi. Keyin “odamlarga va chorvaga boy Gava (So‘g‘d)”, “Qudratli va muqaddas Mouru (Marg‘iyona)”, “Bayroqlari baland ko‘tarilgan mamlakat Bahdi (Baqtriya)” ta‘riflanadi. Yuqoridagi ma‘lumotlarga asoslanib, “Avesto” vatani Markaziy Osiyo ekanligi haqida xulosa chiqarishimiz mumkin.

“Avesto” dastlab 21 kitobdan iborat bo‘lgan. Bizgacha uning ayrim qismlarigina saqlanib qolgan. Bu qadimgi qismlar Yasna, Visparat, Yasht va Videvdat deb nomlanadi.

AVESTO TILI – Zamonamizgacha yetib kelgan Avesto qismlari milodning III-VII asrlarida tahrir qilingan. “Avesto” boblari “pahlaviy” – o‘rta fors alifbosi asosida 48 ta belgili yozuvdan iboratdir.

Zardushtiylik dini Ahmoniylar saltanatining (mil.avv.VI-IV asr) davlat diniga aylantirilgan. Zardushtiylikning g'oyalari matnlari miloddan avvalgi IV asrda to'planib, 21 kitob qilinadi. Abu Rayhon Beruniyning yozishicha "Podsho Doro ibn Doro hazinasida 12 ming qoramol terisiga tillo suvi bilan bitilgan bir nusxa bor edi. Iskandar otashxonalarini vayron etib, ularda xizmat qiluvchilarni o'ldirgan vaqtida uni kuydirib yubordi. Shuning uchun ham Avestoning 3/5 qismi yo'qolib ketdi".

Sosoniylar (224-651) davriga kelib "Avesto" tili "o'lik", tushunarsiz bo'lib qolgan. Ammo to'plamda eski so'zlar va tushunchalarning hammasi saqlangan. "Avesto" tili eroniy tillarning eng qadimgi shevalaridan biri bo'lgan va olimlar fikriga ko'ra, qadimgi fors tiliga nisbatan ancha oldingi bosqichda, miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri I ming yillikning boshlarida paydo bo'lgan.

"Avesto" birinchi bo'lib, XVIII asrda fransuz olimi Anketil Dyuperron tomonidan 1771 yilda tarjima qilingan. Uning qo'lidagi "Avesto" qo'lyozmalari XIII asrga oid bo'lgan.

ADNO (arab. – eng past) 1) XIX-XX asr boshlarida Xiva xonligida 5 tanobgacha yeri bo'lgan pastki tabaqadagi dehqonlar. 2) Madrasa talabalarining boshlang'ich o'quv guruhi.

ADRA – Xiva xonligida sug'orilmaydigan yerlar.

AJAM – arablar o'zlari bosib olgan hududlardagi boshqa xalqlarni, jumladan, Yaqin va O'rta Sharq, asosan, hozirgi Eron hududlarini shunday nom bilan ataganlar.

AJDOD (arab. – bobo so'zining ko'pligi) – bobo degan ma'noni bildirib, shaxsning ilgarigi o'tgan ota-bobolarini anglatadi.

AJZCHI – Amir Temur va Temuriylar davrida harbiy safarga otlangan qo'shinni mashaqqatli joylardan olib o'tish maqsadida mahalliy aholi ichidan tanlab olingan yo'l ko'rsatuvchi.

AZATA – "Avesto"ga ko'ra o'sha zamon (miloddan avvalgi birinchi ming yilliklar) jamoasining a'zolari asosan "azata"lardan tashkil topgan. Erkin shaxs, ozod ma'nosida ishlatilgan.

AZARXO'RRO – muqaddas olov. Miloddan avvalgi VI-V asrlarda to islom dini tarqalgunga qadar otashparastlar o'rtasida azarxo'rroga e'tiqod juda kuchli bo'lgan. Muqaddas olov har bir mamlakat va shaharda, maxsus joylarda – otashkadalarda saqlanib, u kecha-kunduz yonib turgan. Otashkada xizmatchisi bo'lgan koxin esa atrabon deb yuritilgan.

AYL – Amir Temur qo'shinida o'n kishilik harbiy bo'linma.

AYMOQ – 1) mo'g'ul va turkiy xalqlarda qadimgi urug'larning parchalanishidan kelib chiqqan turli tarmoqdagi o'zaro qon-qardosh oilalar birlashmasi yohud ittifoqi; 2) O'rta asrlarda mo'g'ullarda yirik yer-mulk, ba'zan xonlik.

AYMOQLAR – Afg'oniston va O'zbekistonda yashovchi bir qancha turkiy qabila va urug'larning umumiy nomi.

AKES (Ak) – Turkmanistondagi Tajan daryosining antik davr tarixchilari asarlarida uchraydigan qadimgi nomi.

AKINAK – Miloddan avvalgi 1 ming yilliklarda qadimgi forslar va skif (sak)lar ishlatgan uzunligi 40-60 santimetr keladigan kalta temir qilich, hanjar. Qo'l jangida sanchuvchi qurol sifatida ishlatilgan.

ANTIK DAVR (lot. antiquus – qadimgi) – O'rta Osiyo tarixida miloddan avvalgi IV asrdan (yunon-makedon istilosidan) boshlab milodiy V asrga qadar

bo'lgan davr antik davr deb yuritiladi. Qadimiy noyob moddiy yodgorliklar antikvar buyumlar deyiladi.

ANTIMONOPOL SIYOSAT – iqtisodiyotni monopoliya (yakka hukmronlik)dan xalos etish va monopoliyalarni cheklab qo'yishga yo'naltirilgan davlat siyosati. Antimonopol siyosatdin ko'zlangan asosiy maqsad tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida sog'lom raqobatni vujudga keltirish va shu orqali tovarlar narxini tushirishdir.

ANTOGONIZM (lot. antagonisma – bahs, kurash) – bir-biriga qarama-qarshi kuchlar, g'oyalarning keskin kurashini ifodalaydigan ziddiyat.

ANTROPOGENEZ (yunon. anthropos – odam, genesis – rivojlanish) – odamning kelib chiqishi va rivojlanish jarayoni, antropologiya fanining tarmog'i. Bu jarayon to'g'risida turli fikrlar mavjud. Darvin, Geksli va Gegel inson oliy darajada taraqqiy etgan odamsimon maymunlardan kelib chiqqan deydilar. Zamonaviy fan antropogenez jarayonining ijtimoiy mehnat nazariyasini tasdiqlamoqda. Insonning paydo bo'lishi va rivojlanish jarayoni (antropogenez) bir necha bosqichlarga bo'linadi. Antropogenez jarayonining birinchi bosqichi Avtralopitek va Zinjantrop odamlar yashagan davr hisoblanib, bu ibtidoiy odam turlari taxminan 3-2 mln. yil ilgari yashagan. Odam taraqqiyotining ikkinchi bosqichi Pitekanthrop va Sinantroplardir. Ular bundan 1 mln.-800 ming yil ilgari yashaganlar.

Avstralopitek, Zinjantrop, Pitekanthrop, Sinantrop odamlari fanda arxantropolar (eng qadimgi odamlar) deb yuritiladi. Arxantropolarga mansub odam izlari O'zbekiston (Sulung'ur g'ori) dan ham topilgan bo'lib, fanda u Fergantrop (Farg'ona odami) deb aytiladi. Antropogenez jarayonining uchinchi bosqichi Neandertal odamlariga to'g'ri kelib, ular bundan 100-40 ming yil muqaddam yashashgan. Fanda bu odam turi paleoantroplar (qadimgi odamlar) deb nomlanadi. Neandertallar ibtidoiy odam shakllanishi jarayonining so'nggi bosqichi bo'lib, ulardan keyin 40-35 ming yillikka kelib zamonaviy qiyofadagi Kromanyon odamlari (Neantroplar) shakllangan.

ANTROPOLOGIYA (yunon. anthropos – odam, logos – fan) – qadimgi odamlarning kelib chiqishi, tashqi ko'rinishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganuvchi fan.

ANUSHTEGINIYLAR – xorazmshohlar davlatini boshqargan sulola. Saljuqiylarning Xorazmdagi noibi Anushtegin (? - 1097) nomidan olingan. Anushteginning vorislari Xorazmni mustaqil davlatga aylantirib, 1097-1231 yillarda Anushteginiylarning qudrati shu darajada ortdiki, xatto ular endi "xorazmshoh" degan unvonni ep ko'rmay, o'zlarini "sulton" deb atay boshladilar. Sulola vakillari: Qutbiddin Muhammad (1097-1127), Otsiz (1127-1156), El Arslon (1156-1172), Takash (1172-1200), Muhammad (1200-1220), Jaloliddin (1220-1231).

ARK – qadimgi davr, o'rta asrlarda hamda so'nggi davrda O'rta Osiyo hududida shaharlarning hokimlar joylashgan ichki mustahkamlangan qismi – "o'rda", sitadel. Yozma tarixiy manbalarda ko'xandiz, diz, koh, qasr, qal'a, hisor nomlari bilan ham tilga olinadi. Arkda asosan hukumat idoralari, amaldorlarning uylari, devonxona, tanga zarb qiladigan zarbxonalar ark ichida bo'lgan. Odatda ichki shahar – ark ham mudofaa devori bilan o'rab olingan.

ARLOT, arlat, allot – o'zbek urug'laridan biri. Manbalarga ko'ra, Chingizon tomonidan Chig'atoy ulusini boshqarish uchun ajratilgan 4 ming kishilik qo'shin boshliqlaridan biri ham Arlot urug'idan bo'lgan. Arlotlar Amudaryodan janubda, Shimoliy Afg'oniston hududlarida o'rnavganlar. Keyingi asrlarda hozirgi

O‘zbekistonning janubiy viloyatlari, shuningdek Xorazmga ko‘chib o‘tganlar. Buxoro viloyatidagi Olot shahrining nomi ham “arlot” so‘zining fonetik o‘zgarganidir.

ARNA (qad. Eroncha Ar(ir) – suv, sanskritcha arnas – suv oqimi) – O‘rta Osiyoda keng tarqalgan tarixiy termin. Xorazmda bosh kanalni, Zomin, Jizzax, G‘allaorol tumanlarida kichik jarni, Qozog‘istonda daryo o‘zanini, Zarafshon etaklarida quruq o‘zanni, boshqa joylarda daryo irmoqlarini arna deb atashadi.

ARXAIZM (yunon. archaios – qadimgi) – biron bir narsa-buyum, yozuv, ibora yoki ijtimoiy hodisaning qadimgi davrga oidligini bildiruvchi tushuncha.

ARXANTROPLAR (yunon. archaios – qadimgi, anthropos – odam) – ibtidoiy odamning dastlabki vakillari. Arxantropilar ilk paleolit davrida yashaganlar. (Asvtralopitek, Zinjantrop, Pitekantrop, Sinantrop, Fergantrop).

ARXEOLGIK MADANIYAT – o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan muayyan davrga va hududga doir arxeologik yodgorliklar birligi. Ayrim yoki bir qancha belgilarga, xususan, sopol buyumlarining shakli, naqshi, marhumlarni dafn etish tartibi, mehnat qurollari, uy-ro‘zg‘or anjomlari va boshqalarga ko‘ra belgilanadi. Odatda, yodgorlik qayerdan topilsa, shu joyning nomi bilan yuritiladi (masalan: Qovunchi madaniyati, Zomonbobo madaniyati).

ARXEOLGIYA (yunon. archaios – qadimgi, logos – fan) – insoniyat o‘tmish tarixini moddiy madaniyat yodgorliklari (mehnat qurollari, asbob-anjomlari, qurol-yarog‘lari, turar joylari, qurilishlari, qabrlarini) qazishmalar orqali o‘rganuvchi fan.

ARSHAKIYLAR – hozirgi Turkmanistonning janubi va Eron hududlarida miloddan avvalgi 250 yildan milodiy 224 yilga qadar hukmronlik qilgan Parfiya davlatidagi sulola. Sulolaga dax qabilasining boshlig‘i Arshak asos solganligi uchun shunday nomlangan. Arshakiylar davlatining ilk poytaxti Ashxabod yaqinidagi Niso shahri bo‘lgan. Keyinchalik u Erondagi Ktesifonga ko‘chirilgan. Parfiya davlati Mitridat II (123-87) davrida juda kuchayib, Sharqning qudratli davlatiga aylanadi. Salavkiylar qo‘shini tor-mor etilib, Eron va Mesopotamiya hududlari podsholikka qo‘shib olinadi. Parfiya davlatining g‘arbiga tomon kengayishi Rim imperiyasi bilan urushni keltirib chiqardi. Miloddan avvalgi 53 yilda Karri jangida Orod II (55-36) Rimning mashhur sarkardasi Karass qo‘shinlarini qaqshatqich mag‘lubiyatga uchratadi. Parfiya davlati Falastin, Suriya, Sharqiy Kichik Osiyoni ham ishg‘ol etib, zamonasining eng buyuk davlatiga aylanadi. Milodimizning birinchi asridan Parfiya davlati asta-sekin inqirozga yuz tuta boshlaydi. Arshakiylar sulolasi Eron Sosoniylar sulolasi tomonidan 224 yilda tugatiladi.

Parfiya davlati podsholari: Arshak (250-247), Tiritad (248-211), Artaban I (211-191), Prianat (191-176), Fraat I (176-170), Mitridat I (170-138), Fraat II (138-128), Artaban II (128-123), Mitridat II (123-87), Fraat III (87-57), Orod II (57-36), Mitridat IV (128-147), Vologez III (148-192), Vologez V (208-222), Artaban V (222-224).

BADAVIY – sahroyi, ko‘chmanchi arablar.

BADAXSHON – Amudaryoning yuqori oqimida, uning har ikki sohilida joylashgan tog‘lik mamlakat. Fayzobod uning poytaxti bo‘lgan.

BAYONOT – xalqaro huquqda bir yoki bir necha davlatning siyosiy partiyasi yoki partiyalari, hukumati yohud hukumatlarining bir yoki bir necha davlatlarga oid muhim masalalar yuzasidan o‘z rasmiy fikrlari, qarashlari hamda maqsadlarini, ma‘lum hatti-harakatlarini qo‘llab-quvvatlashlari yoki aksincha, qoralashlarini, ularga e‘tiroz bildirishlarini ifodalaydigan hujjat.

BAZZOZ – gilamfurush, ip-gazlama bilan savdo qiluvchi do‘kondor.

“BAYT UL-HIKMAT” – Donishmandlar uyi. Arab xalifasi Ma‘mun ibn Xorun ar-Rashid zamonida (813-833) Bog‘dodda tashkil etilgan islom Sharqining o‘sha davrdagi fanlar akademiyasi. Buyuk vatandoshlarimizdan al-Xorazmiy (786-850) va Ahmad al-Farg‘oniylar (797-865) Ma‘mun akademiyasida faoliyat yuritganlar. Xususan al-Xorazmiy ushbu akademiyaning mudiri bo‘lgan.

BAYTULLOH – Makka islom dinining yagona markaziga aylanganidan keyin Ollohning uyi – Ka‘baga berilgan nom.

BAKOVUL – Buxoro amirligida saroy oshxonasini boshqaradigan amaldor.

BALX – Afg‘onistonning shimolidagi o‘rta asr shahri. Qadimgi Baqtra.

BAND – 1) to‘g‘on, suv ombori; masalan, X asrda hozirgi Forish tumani Pasttog‘ dasida toshdan qurilgan Xonbandi, Nurota tumanidagi G‘ishtband (XII asr), Abdullaxon bandi (XVI asr); 2) qum bosishni to‘xtatish uchun qurilgan to‘siq, ihota; 3) tog‘ oralig‘idagi juda tor yo‘l (masalan, Darband aslida “Darai band”).

BANDAR – port; kema to‘xtaydigan joy.

BANK (frans. banque – tashkilot, muassasa) – pul mablag‘larini o‘zida saqlovchi, kredit (qarz, ssuda) beruvchi, pul hisobotlarini, pul chiqarishni (emissiyani), qimmatli qog‘ozlar (banknotlar, cheklar, veksellar) chiqarishni amalga oshiruvchi va davlatlar, korxonalar, muassasalar va alohida shaxslar orasida o‘zaro to‘lovlarni va hisob-kitobni amalga oshirishda vositachi vazifasini bajaruvchi maxsus iqtisodiy institut.

BANNO – o‘rta asrlarda imorat quruvchi usta.

BANOKAT, Sharqiya, Shohruhiya – Sirdaryoning o‘ng sohilida, Ohangaron (Iloq) daryosining Sirdaryoga qo‘shilish joyidagi karvon yo‘li yoqasida joylashgan qadimiy shahar xarobasi (I-XVIII asrlar). Tadqiqotlarga ko‘ra, dastlab (I a.) uning mudofaa devorlari bo‘lmay, atrofda daryo va jarliklar tabiits mudofaa vazifasini bajargan. Ilk o‘rta asrlar(V-VI a.)da burjli mustahkam mudofaa devori bilan o‘ralgan. XII-XIII asr boshlarida shahar yanada kengaygan. Mo‘g‘ullar istilosi davrida Banokat vayron bo‘lgan. 1392 yilda Amir Temur Banokatni qayta tiklab, o‘g‘li Shohrux sharafiga Shohruxiya deb atagan. O‘zaro urushlar oqibatida XVIII asr boshlarida vayron bo‘lgan.

BANTAK – ilk o‘rta asrlarda erkak qullar toifasi.

BARANG‘AR, barang‘or, burong‘or (turkiycha – o‘ng) – qadimgi turk-mo‘g‘ul xalqlari hayotida ishlatilgan harbiy-ma‘muriy tushuncha. 1) Chingiziylar saltanati barpo etilguniga qadar mo‘g‘ullar mamlakati o‘ng qanot – barang‘ar va so‘l qanot – juvang‘arga taqsimlangan. Chingizxon saltanatida ham bunday bo‘linish saqlangan. Jo‘ji ulusi ham o‘ng va chap qanotlarga bo‘lingan. O‘ng qanot – Oq O‘rda Botu va Shaybon, so‘l qanot Ko‘k O‘rda Jo‘jining katta o‘g‘li O‘rdaga tegishli mulklardan iborat bo‘lgan; 2) Amir Temur va Temuriylar, o‘zbek xonliklari davrida qo‘shinning o‘ng qanoti.

BARGUSTIVON – qadimda jangovor otlar ustiga yopiladigan yopinchiq, himoya vositasi.

BARID – 1) Chopar, xat eltuvchi, pochtaion. Somoniylar davlat boshqaruvi tizimida barid devoni mavjud bo‘lib, u maktubot va axborot, ya‘ni pochta vazirligi hisoblangan; 2) XIV-XVI asrlarda O‘rta Osiyo xalqlarida keng qo‘llanilgan masofa o‘lchov birligi bo‘lib, ikki farsah, ya‘ni taxminan 12 km. ga teng yo‘l bo‘lgan.

BARIMTA, baranta – ko‘chmanchi qabilalarda bir urug‘ga boshqa bir urug‘ tomonidan yetkazilgan zararni to‘lashga yoki tahqir qilingan tomonning izzat-nafsini

qondirish maqsadida aybdor urug‘ga tegishli mol-mulkni olib ketish yoki bosib olish odati.

BAXSHI (mo‘g‘ulcha va buryatcha – baxsha, bag‘sha – ustod, ma‘rifatchi) – xalq dostonchiligi. Qo‘shiq va dostonlarni yoddan kuylovchi, aytuvchi, avloddan-avlodga yetkazuvchi san‘atkor.

BAQTRA – qadimgi shahar. Baqtriyaning markazi, Afg‘onistondagi Vazirobod (Balx) shahri yaqinida joylashgan. Miloddan avvalgi I ming yillik o‘rtalaridan ma‘lum. Rivoyatlarga ko‘ra, zardushtiylik tarqalgan joy, keyinchalik kushonlar saltanati davrida Markaziy Osiyoda buddizmning yirik markazlaridan biri bo‘lgan.

BAQTRIYA – geografik hudud. Qadimgi Baqtriyaga hozirgi Janubiy O‘zbekiston (Surxondaryo), Janubiy-G‘arbiy Tojikiston va Shimoliy Afg‘oniston yerlari kirgan. Baqtriya Eroncha Boxtar so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “quyosh chiqadigan o‘lka” demakdir. Mazkur hudud qadimgi yunon muarrixlari asarlarida Baqtriana, Baqtriya deb atalgan. Ilk o‘rta asrlar davriga kelib qadimgi Baqtriya yerlarida ko‘chmanchi turkiy qabila – toxarlar keng yoyilishi munosabati bilan Tohariston deb yuritilgan.

BAQTRIYA YOZUVI – miloddan avvalgi IV asr oxirigacha qadimgi Baqtriya hududlarida oromiy yozuvi ishlatib kelingan. Keyin Baqtriyada mahkama tili va yozuvi yunoncha bo‘lgan. Keyin miloddan avvalgi III-II asrlar chegarasida oromiy va qadimgi yunon alifbosiga asoslanib Baqtriya yozuvi ishlab chiqiladi. Bizgacha yuzdan ortiq baqtriya yozuvi na‘munalari va so‘zlari yetib kelgan. Baqtriya yozuvi topilmalari asosan miloddan avvalgi I asr va milodiy I asrlarga taalluqli bo‘lib, baqtriya tili va yozuvi uncha yaxshi o‘rganilmagan.

BAQQOL (arab. – ko‘katfurush, sabzavotfurush, g‘allafurush) – o‘rta asrlarda bozor, guzar va mahallalardagi do‘konchalarda mayda-chuyda ro‘zg‘or mollari, kundalik yegulik oziq-ovqat maxsulotlarini sotuvchi mayda savdogar.

BEGOR – O‘rta Osiyoda o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan majburiy ishlab berish majburiyati bo‘lib, mehnatkash xalq xon va mahalliy hukmdorlar tarafidan davlat va feodallarning turli qurilishlarida tekinga 12 kunlik ishlab berish majburiyati (hashar). Begor O‘rta Osiyo va Eronda VIII asrdan, Hindiston va Afg‘onistonda esa X asrdan mavjud. Begor majburiyati XVIII-XIX asrlarda ham bo‘lgan. Begorni o‘rta asr yevropasidagi barshchinaga qiyoslash mumkin.

BEKLARBEGI – yuqori ma‘muriy unvon va lavozim; viloyat va katta shahar hokimlari. Bu lavozim O‘rta Osiyo, Kichik Osiyo va Zakavkaze turkiy xalqlarida XIX asr oxirigacha saqlangan. Beklarbегining asosiy vazifasi soliq va majburiyatlarni o‘z vaqtida to‘lanishini ta‘minlash, hukmdor farmonlarini amalga oshirish edi. Beklarbegi o‘z qo‘l ostidagi viloyat (beklarbegilik)larda o‘ziga bo‘ysunuvchi alohida vazir, shayxulislom, sadr kabi mansabdorlarga ega bo‘lgan.

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASI (BXSR) – Buxoro Amirligida amir hokimiyati ag‘darilgach 1920 yil 2-sentabrda Bolsheviklar andozasida tashkil etilgan Respublika. 1921 yil sentabr oyida BXSR Konstitusiyasi qabul qilindi. BXSRda keng ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar amalga oshirila boshlandi. Lekin bu islohotlar mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib emas, balki Moskva bolsheviklari andozasi va ko‘rsatmasi asosida ko‘r-ko‘rona amalga oshirilgani bois aksariyat hollarda teskari natijalarni berdi. BXSR 1924-25 yillarda Turkistonda o‘tkazilgan ma‘muriy-hududiy davlat chegaralanishi munosabati bilan tugatilib yangi tashkil etilgan O‘zbekiston Sovet sotsialistik Respublikasi tarkibiga kiritildi.

BUXORO XONLIGI – Temuriylar davlatining inqirozidan boshlab Vatanimiz tarixining Xonliklar davri boshlandi. Buxoro xonligi rasman 1510 yildan 1920 yilgacha mavjud bo‘ldi. Buxoro xonligida uchta sulola hukmronlik qildi. Bular: Shayboniylar sulolasi (1510-1601), Ashtarxoniylar sulolasi (1601-1753) va Mang‘itlar sulolasi (1753-1920). Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolasidan chiqqan hukmdorlar nasl-nasabi jihatidan Chingizxon (1151-1227) ning uzoq avlodlari hisoblanardilar. Shuning uchun ham ular “xon” unvoni bilan yuritilganlar. Buxoro poytaxt qilib belgilanishi tufayli davlatning rasmiy nomi tarixiy adabiyotlarda Buxoro xonligi nomini oldi. Mang‘itlar sulolasi mahalliy qabilalardan chiqqan bo‘lib, Chingizxonga qarindosh xisoblanmas edi. Shuning uchun ham sulola vakillari o‘zlarini “xon” emas, balki “amir” deb atadilar. Davlatning rasmiy nomi ham Buxoro Amirligi deb yuritildi. Oxirgi Buxoro amiri 1920 yilda taxtdan ag‘dariladi.

BUYUK IPAK YO‘LI – G‘arb bilan Sharqni bir necha asr mobaynida bir biriga bog‘lab kelgan yo‘llardan biri bo‘lib, bu yo‘l fanga 1877 yilda nemis olimi K.Rixtgofen tomonidan shunday nom bilan kiritildi. Unga qadar bu yo‘l “G‘arbiy meridional yo‘l” deb atalib kelinardi. Buyuk Ipak yo‘li 12 ming km. uzunlikda bo‘lib, u Sariq dengiz sohillaridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, Markaziy Osiyo, Eron, Mesopotamiya, Suriya orqali O‘rta yer dengizi sohillarigacha davom etgan.

Qadimgi va o‘rta asr davlatlarining hukmdorlari Ipak Yo‘lidagi savdoni o‘z nozoratiga olishga doimo harakat qilishgan. I-III asrlarda Ipak yo‘li savdosi Kushonlar nazorati ostida bo‘lgan bo‘lsa, III-VII asrlarda O‘rta Osiyo va Sharq orqali o‘tgan ipak yo‘lining nazorati sug‘diylarning qo‘lida bo‘lgan. VIII asrdan boshlab Ipak yo‘lidagi savdo nazorati arablar qo‘liga, IX-X asrlarda Somoniylar, XI-XII asrlarda qoraxoniylar, saljuqiylar va xorazmshohlar qo‘liga o‘tdi. XIII asrga kelib, Chingizxon ipak yo‘lining barcha tarmoqlari bo‘ylab nazoratni qo‘lga kiritdi. Lekin bu davrga kelib Buyuk Ipak yo‘lidagi qizg‘in savdo-iqtisodiy olaqalarga putur yetgan edi. XIV asrning 70-yillaridan Amir Temur siyosiy hokimiyatni qo‘lga olib, qudratli saltanatga asos solgach, el-yurtda barqarorlik ta‘minladi. Buyuk Ipak yo‘lidagi savdo-iqtisodiy aloqalar yangidan rivojlanish pallasiga kirdi.

Buyuk ipak yo‘lining nufuzi XVI-XVII asrlarga kelib pasaya boshladi. Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli savdo-sotiq quruqlik orqali emas, suv yo‘li orqali amalga oshirila boshlandi. Chunki dengiz orqali savdo ancha xavfsiz bo‘lib, bundan tashqari Osiyo mamlakatlaridagi o‘zaro urushlar va siyosiy beqaror vaziyat ham Buyuk ipak yo‘lining inqiroziga sabab bo‘lgan.

Ipak yo‘li birgina iqtisodiy ahamiyat kasb etmay, balki u diniy, madaniy meros yutuqlarini tarqatuvchi, mamlakatlararo diplomatik aloqalarni ta‘minlovchi yo‘l ham edi.

“VABO ISYONI” – 1892 yil 24 iyunda Toshkentda boshlangan qo‘zg‘olon. 7 iyunda Toshkentda vabo bilan kasallanish qayd etilgach, epidemiyaning oldini olish maqsadida mustamlakachi ma‘murlar shaharga kirishni cheklab qo‘yadilar. Vafot etganlarni tibbiyot xodimi ko‘zdan kechirgandan so‘ng maxsus mozorga ko‘mish to‘g‘risida buyruq chiqariladi. Biroq shifokor, feldsherlar yetishmasligi tufayli keltirilgan o‘liklar uch-to‘rt kunlab tekshirilmay qolib ketadi, xalq esa o‘z ajali bilan o‘lganlarni yashirincha o‘zlarining qabristoniga ko‘ma boshlaydi. Bundan xabar topgan shahar ma‘murlari o‘liklarni go‘rlaridan oldirishni buyuradilar. Bu esa mahalliy xalqning keskin naroziligiga sabab bo‘ladi. Narozilik harakati dastlab aholining boy-badavlat zodagonlariga qarshi, hokimiyatni suiiste‘mol qilish bilan

tanilgan shahar bosh oqsoqoliga qarshi namoyish tarzida tinch holatda bo'lgan. Namoyish ruslarga qarshi qaratilmagan bo'lib, birorta rus idorasi, rus do'koniga bostirib kirlmagan, birorta ham rus kishisi aziyat chekmagan. Namoyishchilarga qarshi shahar boshlig'i polkovnik Putinsevning kuch ishlatish to'g'risidagi buyrug'idan keyin qo'zg'olon tusini olib, uning devonini tor-mor etishadi va o'zini kaltaklashadi. Qo'zg'olonni bostirish uchun kazaklar polki va bir to'da askar chaqirildi. Ular quolsiz olomonga o'q uzib, qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ladilar.

VAGN, fagn, bagn – “Avesto”da ibodatxona nomi. X-XIII asrlardagi ko'pgina tarixchilarning asarlarida Sug'ddagi qishloqlar nomida “fagn” (“bagn”, “vagn”) qo'shimchasi borligi kuzatiladi. Ibodatxona rahbari (koxini) – “vagnpat” deb atalgan.

VASSAL – 1) Ilk o'rta asrlarda G'arbiy Yevropada xo'jayin(senyor, feodal)ga qaram bo'lgan xizmatkor (dehqon); 2) XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida bir davlat tomonidan ikkinchi davlatni siyosiy jihatdan o'ziga to'la qaram qilib olib, u yerda o'z siyosatini yurgizish vassallik deb atalgan. Masalan: 1868 yilda Chor Rossiyasi Buxoro Amirligini, 1873 yilda Xiva xonligini bosib olgach, imzolangan shartnomaga ko'ra bu ikkita xonlik Rossiyaning vassaliga aylantirilgan.

VAQF (arab. – to'xtash, pauza) – o'rta asrlarda masjid, mozor, xanaqo, madrasa va maqbaralar uchun ajratilgan yerlar. Bunday yerlar musodara etilgan, davlat hamda yirik yer egalari tomonidan hadya etilgan yerlar hisobiga vujudga keltirilar edi. Masjid, madrasa, qabristonlarning asosiy sarf-xarajatlari, shuningdek, talaba, mudarris hamda mutavallilarga beriladigan nafaqa va maoshlar hammasi vaqf yerlaridan olinadigan daromad hisobidan qoplanar edi. Vaqf mulklarini mutavallilar boshqarganlar.

Hozirda O'zbekistonda vaqflar tugatilgan. Ammo xorijiy Sharqdagi barcha musulmon mamlakatlarida hozirgacha vaqf mavjud.

VAQFI-DAHYAK – Davlat hazinasi uchun soliq undiriladigan vaqf yerlari

VAQFI-HOLIS – soliqlardan ozod qilingan vaqf yerlari

VAHDONIYAT (arab. – yakkalik, yagonalik) – Ollohning yakka-yagonaligini tanish va e'tirof etish. Vahdoniyat islomning asosiy g'oyasi hisoblanadi.

VERNIY – hozirgi Olmaota shahri. Turkiston General Gubernatorligiga qarashli Yettisuv viloyatining markazi bo'lgan.

VETO (lot. veto – ta'qiqalayman) – 1) davlat huquqida davlat hokimiyatining biror organi tomonidan qabul qilingan qarorning uning boshqa bir organi (davlat boshlig'i) tomonidan bekor qilinishi. Veto tartibi Qadimgi Rimda vujudga kelgan. Hozirgi zamon burjua davlatlarida, odatda, davlat boshlig'iga parlament qabul qilgan qonunlarga nisbatan veto qo'yish huquqi beriladi; 2) BMTning Xavfsizlik Kengashi doimiy a'zolarining BMT ustavida ko'zda tutilgan huquqi. Ustav ularning Xavfsizlik Kengashida muhokama etilayotgan masala yuzasidan bir fikrda bo'lishini talab qiladi; doimiy a'zoldan birortasi muhokamadagi masala yuzasidan qaror qabul qilinishiga rozilik bildirmasa, qaror rad etilgan, ya'ni unga veto qo'yilgan hisoblanadi.

VIDEVDAT - “Avesto” kitobining bizgacha saqlanib qolgan qismi bo'lib, Videvdat kitobi “Avesto”ning birmuncha yosh, lekin to'liq saqlangan kitobidir. U 22 bobdan iborat bo'lib, unda “devlarga qarshi kurash” qoidalari haqida gap boradi.

VKP(b) (Vsesoyuzniy Kommunisticheskiy Partiya (bolshevikov) – 1898 yilda V.I.Lenin tomonidan tashkil etilgan RSDRP 1917 yildan RSDRP (b) ga, 1918 yildan

RKP (b) ga, 1925 yildan esa bu partiyaning nomi VKP (b) ga o'zgartirilgan. 1952 yildan 1991 yilgacha esa partiya KPSS (Kommunisticheskaya Partiya Sovetskogo Soyuza) deb yuritilgan.

VOLIY (arab. – hokim, noib) – o'rta asrlarda Sharq mamlakatlarida viloyat hokimi (noibi). Voliylar xon yoki podshoh tomonidan tayinlanib, viloyatning mutlaq hokimi hisoblangan.

GANDIMIYON SHARTNOMASI – Xiva xonligi bilan Chor Rossiyasi o'rtasida 1873 yil 23 avgustda imzolangan shartnoma. Ushbu shartnomada "Onhazrat Xiva xoni Rossiya bilan sulh va do'stlik shartnomasini imzolaydi hamda imperator oliy hazratlarining oliy homiyligida bo'ladi"-deya ta'kidlangan edi.

Sulh bo'yicha Xiva xonligiga 2,2 mln. rubl miqdorda tovon solinadi. Bu paytda xonning xazinasi deyarli bo'shab qolgan bo'lib, bu pul Xiva xalqidan yig'ib olinadigan bo'ldi.

Gandimiyon (Xiva yaqinidagi qishloq) shartnomasiga ko'ra Xiva xonligi chor ma'murlariga tamomila tobe' bo'lgan kichik viloyatga aylantiriladi. Chunki xonlikka qarashli Turkmaniston yerlari, Chorjuy, Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlar Turkiston General gubernatorligi tarkibiga kiritilib bu yerda Kaspiyorti viloyati tashkil etiladi.

GANCHKOR – ganch (alebastr) bilan bino yoki narsa buyumlarga bezak beruvchi xunarmand usta.

GEGEMONIYA (yunon. hegemonia – hukmronlik, ustunlik) – jamiyat va davlat boshqaruvida, shuningdek xalqaro munosabatlarda biron bir siyosiy kuch yoki ijtimoiy guruhning ustunligi va rahbarligini anglatuvchi siyosiy tushuncha.

GENERAL-GUBERNATOR – Rossiya Imperiyasi (1721-1917)da mahalliy ma'muriyatning 1703-1917 yillardagi oliy mansabi; fuqarolik va harbiy hokimiyatga ega bo'lgan. Rossiyada 1775 yilda o'tkazilgan guberniya islohotiga ko'ra Rossiya guberniya (o'lka va viloyat)lariga rahbarlik qilgan mansabdor shaxs. Chor Rossiyasi tomonidan Turkiston xonliklaridan bosib olingan xududlarda 1867 yil Turkiston General gubernatorligi tashkil etiladi. K.P.Kaufman (1867-1881) uning birinchi general-gubernatori etib tayinlanadi.

DAVAN (xitoycha Da-yuandan olingan bo'lib, "tog'lar orasidagi vodiya" ma'nosini beradi) – Farg'ona vodiysidagi qadimgi davlat. Mazkur davlat mil.avv. III-asrdan milodiy II asrgacha hukmronlik qilgan. Mil.avv. II-I asrlardagi Xitoy manbalarida keng, obod, boy mamlakat – Davan haqida malumotlar keltiriladi. Davan shahar va voha hokimlarining erkin ittifoqidan iborat davlat edi. Ulug' hukmdor qarorgohi Gushan (hoz. O'zgan shahri deb taxmin qilinadi) bo'lgan. Davan atamasi tarixiy adabiyotlarda milodiy III asrgacha uchraydi. So'ngra Davan o'rniga "Boxan" va "Polona" (mil.V a.) atamalari uchraydi.

Mil.avv. II asr oxiridagi ma'lumotlarga ko'ra Davan aholisi 300 ming kishini tashkil etgan. Davanliklar savdo-sotiq ishlarida sohirliklari bilan nom chiqarishgan. Davanda yetishtiriladigan "somoviy otlar" – Sharqda mashhur bo'lgan. "Somoviy otlar" uchun miloddan avvalgi 104-101 yillarda Xitoy askarlari Davanga ikki marta yurish qilib Ershi shahrini qamal qiladilar. Xitoy-Davan urushlarida xitoyliklar muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar.

DAVATDOR (arab. davat – siyohdon) – sultonlikda yozuv qurollarini tashuvchi odam. Hukmdorning yozuv-chizuv asboblari shay bo'lishi va saqlanishi uchun javobgar shaxs.

DAVLAT TUZILISHI SHAKLI – konstitusiyaviy huquq nazariyasida davlat yoki ittifoqni tashkil etuvchi davlatlarni hududiy tashkil qilish usuli. Davlat tuzilishi shaklining ikki xil farqlanadi: federatsiya va unitar davlat. Ko‘p millatli tarkibga ega bo‘lgan mamlakatlarga nisbatan ba‘zan “milliy-davlatchilik tuzilishi shakli” terminidan ham foydalaniladi.

DAVLAT CHEGARASI – davlat mustaqilligining zaruriy belgilaridan biri bo‘lib, har qanday davlat o‘z hududiy chegarasiga egadir. Davlat hududining boshqa davlat hududi bilan tutash chizig‘i davlat chegarasi deb e‘tirof etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi beshta mustaqil davlat Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg‘oniston davlatlari bilan chegaradoshdir.

Davlatimiz hududi chegaralarining umumiy uzunligi 6221 kilometrni tashkil etadi. Jumladan, Afg‘oniston bilan chegara-137 km, Qozog‘iston bilan-2203 km, Qirg‘iziston bilan 1099 km, Tojikiston bilan-1161 km, Turkmaniston bilan-1621 km dan iborat.

Konstitusiyamizning 3-moddasida O‘zbekistonning davlat chegarasi va hududi dahlsiz va bo‘linmasdir deb qayd etilgan.

O‘zbekiston davlat chegarasini qo‘riqlash vazifasini Respublika chegara qo‘shinlari amalga oshiradi.

DARIK – qadimgi Eron oltin tangasi. Darikning paydo bo‘lishi ahamoniylar podshosi Doro I (mil.avv. 522-486) nomi bilan bog‘laydilar. Bir darik (og‘irligi 8,4 g) 5,6 g og‘irlikdagi 20 ta kumush tanga qiymatiga teng bo‘lgan. Bu xildagi tangalarining mamlakatimiz hududidan ham topilganigi qadimdan O‘rta Osiyo bilan Eron o‘rtasida savdo aloqalari muvjudligini ko‘rsatadi.

DARRA – 1) XX-asr boshlarigacha Turkistondagi xonliklarda tan jazosiga hukm qilinganlarni jazolash uchun ishlatilgan kamchining bir turi. Eni 4-5 sm li 2-3 qavat qayish tasmadan tikilib dastasi yog‘ochdan ishlangan. Badangan qattiqrog‘ tegishi uchun tasmalar orasiga qum solib tikilgan; 2) bolalar va o‘smirlar o‘rtasida o‘rtasida o‘tkaziladigan darrasoldi o‘yinida ishlatish uchun eshib, ikki qavat qilib buralgan belbog‘ yoki ro‘molcha.

DEVORZAN – paxsakash, loy va g‘ishtdan devor uruvchi.

DEGREZ (toj. “deg” – qozon, “rez” – quymoq fe‘lining hozirgi zamon o‘zagi) – cho‘yandan qozon quyuvchi usta-xunarmand.

DEYGISH – daryoning o‘z qirg‘og‘ini to‘satdan yuvib ketishi. Bu asosan Amudaryo uchun xos.

DEKRET (lot. decretum – farmon, qaror) – oliy hokimiyat yoki boshqaruv organi chiqargan va qonun kuchiga ega bo‘lgan qaror. Sobiq SSSRda 1936 yilgacha davlat hokimiyati oliy organlarining eng muhim hujjatlari “Dekret” nomi bilan atalgan

DIKTATURA (lot. diktatura – cheksiz hokimiyat) – hokimiyatni nodemokratik usullar bilan amalga oshirish. Avtoritar siyosiy rejim. Sho‘rolar davrida I.V.Stalin (1924-1953) diktatorlik boshqaruv tartibini o‘rnatgan edi.

YERGA EGALIK – yer egalarining tegishli huquq va majburiyatlarini shart qiluvchi yuridik asoslarga muvofiq yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan belgilangan yer maydonini haqiqiy egallash; xo‘jalik muomalasi va bozor mexanizmi bilan birgalikda ishlab chiqarishning muhim vositalaridan biri sifatida yerni tasarruf qilish shakli.

YOBU, Jobu – o‘zbek urug‘i. Yobular qozoqlar tarkibida ham bo‘lgan. Tarqoq holda Zarafshonning o‘rta va quyi oqimida, Qarshi cho‘lida yashaganlar.

Chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishgan. Yobu avlodlari o'zbek xalqi tarkibiga singib ketganlar.

YOVAR – Qo'qon xonligida yuz jangchidan iborat to'pchi qism qo'mondoni. Ushbu harbiy unvon egasi xirojdan ozod etilgan.

YOM, jom (mo'g'ulcha – yo'l) – o'rta asrlarda taxminan bir kunlik yo'lda elchilar va choparlar to'xtab o'tishi uchun qurilgan bekat. Bu yerda qo'noqlarga oziq-ovqat, tunash uchun joy, ot-ulovga yem xashak berilgan. Jo'nab ketish oldidan otlari almashtirib ham berilgan. Yomlar XIII asrda tashkil etilgan. Yom xizmatchisi yomchi deb atalgan.

YOSOL – qo'shin safi. Yosol tuzish-qo'shinni yurish, ko'rik yoki jang oldidan safga tizish.

JAYXUN (forscha “jay” – xovuz, suv ombori, sug'orish kanali, “xun” – qon, qizil) – qizil daryo, yoki qizil suv. Amudaryoning o'rta asrlardagi nomi. Ba'zi tadqiqotchilar bu so'zni Tavrotdagi Gixon daryosi nomining arabcha izohlanishidir deb hisoblasalar boshqalari forscha “justan” (“izlanmoq”) va “xun” (“qon”) so'zlaridan kelib chiqib “Qon izlovchi” daryo tarzida ham talqin qiladilar. Jayxunning qadimiy nomi O'kuz (turkiycha; katta daryo) qadimgi yunonlar uni buzib Oksus (Oks) deb ataganlar.

JALLOB – savdogar, olib sotar. Asosan, chorva mollari, shuningdek tuya va yilqi bilan savdo qilgan.

JAND – Hozirgi Qizil O'rdadan quyiroqda Sirdaryoning so'l qirg'og'ida joylashgan o'rta asr shahari.

JARIB – o'rta asrlarda amalda bo'lgan yuza, hajm, og'irlik va yer o'lchov birligi. Sharq mamlakatlarida, jumladan O'rta Osiyoda VII asrdan boshlab qo'lanilgan. Yuza o'lchov birligi sifatida bir jarib bir tanobga teng: 1J.=1 tanob = 3600 kv.gaz.

Og'irlik o'lchov birligi sifatida turli joyda jaribning miqdori turlicha VII-IX asrlarda 1 jarib – 22,825 kg, X-asrda esa 32,5 - 108,3 kg oralig'ida bo'lgan.

ZAND – “Avesto” oyatlarining fors tilida bitilgan sharhlari.

ZANTU – “Avesto” da qabila jamoasi.

ZARATUSHTRA – zardushtiylik dinining bosh islohotchisi. Tarixiy shaxs. Zaratushtraning tug'ilgan joyi aniq emas. Olimlarning taxminiy faraz qilishlaricha u Turonzamin viloyatlaridan birida, ya'ni Xorazm yoki Sug'diyonada koinlar oilasida tug'ilib o'sgan. U Spitama urug'idan bo'lib, otasining simi Porushasp, onasining ismi Dug'dova bo'lgan. Taxminan miloddan avvalgi 630-553 yillarda yashab o'tgan. Dariy tilida “ushtra”-tuya, “zarat”-keksa sariq tuya ma'nosida. Zaratushtra-tuyachi, tuyachilar avlodidan degan ma'noni bildiradi. Zaratushtra o'z zamonasining iste'dodli shoiri, ilohiyot bilimdoni, faylasuf olimi bo'lgan. U yagona xudoga ishonishgina jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tara oladi, deb hisoblar edi. Zaratushtra 40 yoshiga to'lganda ezgulik xudosi Axuramazda nazariga tushadi va shundan boshlab Axuramazda dinining payg'ambariga aylanadi.

ZARIASP – “Oltin ot”, qadimgi Baqtriya davlatining poytaxti. Shimoliy Afg'onistonda joylashgan (Balx).

ZIJ – astronomik jadval.

ZINJANTROP (Zinj – Sharqiy Afrikaning qad. Arabcha nomi va yunon. anthropos - odam) – “ishbilarmon odam”, u odamzodning ilk ajdodlaridan bo'lib, uning suyak qoldiqlari 1959 yili arxeolog Lui Liki tomonidan Sharqiy Afrikadagi Tanzaniyaning Olduvoy darasidan topilgan. Odamzodning kelib chiqishi shajarasida

zinjantroplar avstralopitekklar bilan pitekanthroplar orasini to'ldiruvchi bo'g'in deb xisoblanadi. Zinjantroplar bundan taxminan 2 mln. yil algari yashagan deb taxmin qilinadi.

IZOFA – Amir Temur qo'shinining zahira (rezerv) qismi.

IKKINCHI YIRIK MEHNAT TAQSIMOTI – dehqonchilik va chorvachilikdan xunarmandchilikning ajralib chiqishi. Bu jarayon asosan eneolit-bronza davrlarida sodir bo'lgan.

ITIL – Volga daryosining qadimgi va o'rta asrlardagi nomi.

IXROJOT – Buxoro xonligi (Shayboniylar) davrida davlat muassasalari, qo'shin va xon xonadoni xarajatlarini qoplash uchun to'lanadigan soliq.

IXSHIDLAR – 1) ilk o'rta asrlarda (V-VIII a.) Sug'd va Farg'ona hukmdorlari unvoni. Ilk o'rta asrlarda Movarounnahr hududlari 15 dan ortiq mayda hokimliklarga bo'linib ketgan edi. Ular ichida Sug'd ixshidlari eng qudratlisi sanalgan. Samarqand shahri ularning poytaxti bo'lgan; 2) 935-969 yillarda Suriya va Misrda hukmronlik qilgan Arab xalifaligidan yarim mustaqil bo'lgan sulola vakillarining unvoni.

KAVI – “Avesto” da mamlakat sardori, mamlakatni idora qilgan shaxs. YA'ni diniy va dunyoviy hokimiyat egasi.

KADIVAR – O'rta asrlarda qishloq zirotkor jamoasining feodal dehqonlarga qaram bo'lib qolgan, yersiz, qullik asoratiga tushirilgan qismi. Zamindorlar qishloqlarda o'z tazyiq doiralarini kengaytirib, bora-bora ziroatkor aholi ustidan hukmronlik qila boshlagan. Shuning uchun ham ular ilk o'rta asrlarda “dehqon” ya'ni “qishloq hokimi” deb atalgan. Ularga qaram kishilar “kadivar”, ya'ni “qishloq qo'rg'onlarida yashovchilar” deyilgan.

KADXUDO – qishloq va shahar oqsoqoli.

KASHKUL, kachkul, satil – 1) mis idish, odatda, masalliqalar saqlanadi. Chuqur, qopqoqli, dastali bo'ladi. Sirti turli xil naqshlar bilan bezatiladi. 2) O'rta asrlarda qalandarlar va darvishlar yonboshiga osib yuradigan uzunchoq idish; ichiga xayr-sadaqa narsalari solingan.

KASHOVARZ (fors. – ekinzor, dehqon) – ilk o'rta asrlarda Xuroson va Movarounnahrdagi oddiy, erkin dehqonlar.

KITIBA – binolar bezagida ko'pincha peshtoq tepasiga, eshiklarning tepa qismiga bitilgan yozuvlar qatori. Unda hikmat yoki tarix (sana), ba'zan ustalarning ism-shariflari bitilgan bo'ladi.

KITOBODOR – Buxoro amirligida amir kutubxonasi va barcha viloyatlar kitobdorlari boshlig'i.

LAVVOH – qo'lyozma kitob sahifalariga jilo beruvchi usta, rassom.

LAVH (arab. – taxta) – 1) o'rta asr maktablarida talabalar savod chiqarish uchun ishlatgan yozuv taxtasi; 2) o'qish vaqtida ustiga kitob, nota ochib qo'yiladigan maxsus kursicha (taglik). Samarqanddagi Bibixonim masjidining hovlisida, Toshkentdagi temuriylar tarixi davlat muzeyida marmardan ishlangan katta lavh bor.

MAJUSIYLIK – 1) zardushtiylarning musulmonlarda atalishi; 2) yakkaxudolik dinlari paydo bo'lguniga qadar vujudga kelgan diniy e'tiqodlar, marosim va bayramlarni ifodalash uchun ishlatiladigan atama. Majusiylar atamasi shuningdek, sehrgarlik, animizm, fetishizm, totemizm kabi ibtidoiy din shakllarini ham ifodalaydi.

MUBADI MUBOD – (mubodi mubodon – zardo'shtiylar dinida bosh kohni).

MUBOSHIR (arab. – ish yurituvchi) – biror ishga boshchilik qiluvchi, boshqaruvchi, boshliq. 1) Somoniylar va saljuqiylar davrida amir va sultonlarning ishonchli kishisi; 2) XVII-XVIII-asrlarda Buxoro xonligida markaziy davlat idorasining moliya devonidagi amaldor.

NOUS – zardushtiylarda odam suyaklari solinadigan ostadonlar saqlanadigan maxsus bino.

NUMIZMATIKA (lot. numisma – tanga) – tangashunoslik fani. Qadimiy tangalardagi belgi-rasmlar, tasvirlar, tamgʻalar va yozuvlar orqali ijtimoiy-siyosiy tarixning ayrim jihatlarini oʻrganuvchi tarixning yordamchi fan sohasi. Numizmat – tanga va nishonlarni yigʻuvchi numizmatika fanining mutaxassisi.

NOZIR (arab. – nazoratchi) – 1) Oʻrta Osiyo xonliklarida saroy taʼminoti va uning xarj qilinishini nazorat qilib turuvchi mansabdor; 2) XX asr boshlarida Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarida (1920-1924 y.y.) savdo, sanoat, harbiy va boshqa sohalar boʻyicha xalq nozirlari tayinlangan boʻlib, ular oʻsha soha boʻyicha ishning borishiga javobgar hisoblanganlar.

OGPU (Birlashgan davlat siyosiy boshqarmasi) – SSSR Xalq Komissarlar Kengashi huzurida 1923-1934 yillarda faoliyat koʻrsatgan davlat havfsizligini qoʻriqlash idorasi. Keyin NKVD tarkibiga kiritilib, Davlat havfsizligi Bosh boshqarmasi deb oʻzgartirilgan.

OZOD – ilk oʻrta asrlarda Sugʻd mulkdor zodagonlari tabaqasi.

OTAR – yaylovda qoʻshib boqish va saqlash uchun shakllantirilgan qoʻy podasi. Otar uchun jinsi, yoshi, nasldorlik xususiyatlari boʻyicha bir xil zotli qoʻylar, sovliqlar esa qochirish muddatlarini hisobga olgan holda olinadi.

OHUN – oliy unvonli madrasa oʻqituvchisi (mudarrisi).

PATI – “Avesto” da ota maʼnosida ishlatilgan soʻz. Oila boshligʻi – nmanapati, urugʻ oqsoqoli – vispati, qabila boshligʻi – zantupati, mamlakat sardori (hukmdori) – daxyupati deb yuritilgan.

PETROGLIF (yunon. petra tosh, glyphe oʻyish) – ibtidoiy odamlarga tegishli qoyatosh bitigi yoki tasviri.

PESHKASH, pishkash (fors. – tuhfa, inʼom) – oʻrta asrlarda mahalliy hokimlar, badavlat shaxslar tomonidan xonlar, sultonlar va oliy darajadagi mansabdor shaxslarga tortiq qilinadigan sovgʻa. Peshkash qimmatbaho zebu-ziynat, asbob-anjom, mato, kiyim-kechak, baʼzan argʻumoq otlar, kitob va qullardan iborat boʻlgan.

PESHTOQ – madrasa, masjid, maqbara, karvonsaroy va boshqa jamoat binolarining old tomoni – kirish qismi. Peshtoq binoning hashamatli baland, bezakdor meʼmoriy boʻlagi boʻlib, odatda bino devori sathidan biroz boʻrttirib chiqariladi. Asosiy oʻrnini markaziy ravoq, uning ikki yonidagi dahanasi va tepasidagi ikki uchburchak qanos va kitoba tashkil etadi.

RAVOQ – toqning bir turi; bino devorlaridagi deraza va eshik oʻrinlarining yuqori qismiga qoʻyiladigan mehrobiy yoysimon qurilma.

RADIKAL (lot. radix – ildiz) – tub, qatʼiy va keskin choralar, harakatlar, dasturlar tarafdori.

REGRESS (lot. regressus – orqaga ketish) – rivojlanishning yuqori darajadan quyi darajaga oʻtish davri, tanazzuli. Progressning aksi.

RIBO (arab. – sudxoʻrlik) – pulga foyda (foiz) olish; sudxoʻrlik. Ilk islomda savdo qilish va u orqali foyda koʻrish ragʻbatlantirilgani holda, pulga evazsiz foyda olish qatʼiyan taqiqlangan va bu taʼqiq Qurʼonda ham oʻz ifodasini topgan (Baqara

surasi, 275-276 oyatlar). Hozir ham musulmon mamlakatlaridagi bank va moliya ishlarida unga amal qilinadi.

SAVROMATLAR – skiflarga qardosh bo‘lgan chorvador ko‘chmanchi qabilalar. Mil.avv. VII-IV asrlarda Volgabo‘yi va Uralbo‘yi cho‘llarida yashaganlar. Savromatlar boshqa qabilalar bilan aralashishi natijasida sarmatlar deb atala boshlangan.

SALG‘UT – Xiva xonligidagi asosiy soliq turi – yer solig‘i.

SANAD – Samarqanddagi Ulug‘bek madrasasida kamida 15-16 yil tahsil olib, uning dasturi bo‘yicha fanlarni to‘la o‘zlashtirgan va imtihonli saboqlarda o‘z bilimini namoyish eta olgan tolibi ilmlarga beriladigan shahodatnoma.

SANATSIYA (lot. sanatio – davolash, sog‘lomlashtirish) – korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy ahvolini, uning barbod bo‘lishi oldini olish yoki raqobatbardoshligini oshirish maqsadida davlat yoki boshqa manfaatdor tashkilotlar tomonidan moliyaviy yordam berish.

SATRAP (qad.fors. – hshatrapavan – viloyat hazinachisi) – qadimda va ilk o‘rta asrlarda Erondagi viloyat (satrapiya) boshlig‘i. Satraplar odatda forslardan tayinlangan. Satrap satrapiyaning oliy sudyasi vazifasini ham o‘tagan. U kumush va mis tanga, chaqa pullar zarb etish huquqiga ega bo‘lgan.

TASHTXONA – O‘rta asrlarda podshohlar saroyida idish-tovoq va boshqa mehmondorchilik anjomlari saqlanadigan xona.

TAQVIM – sayyoralarning holati va harakatini ko‘rsatuvchi maxsus jadval, kalendar.

TOPONIMIKA (yunon. topos – joy, onoma – nom) – geografik nomlar (shahar, daryo, ko‘l, tog‘ va hokazo.) ning kelib chiqish etimologiyasini o‘rganuvchi tarix fanining yordamchi sohasi.

TUG‘RO (turkiycha) – Sharq mamlakatlarida podshoh va xonlarning farmonlari boshida ularning unvoni – nom va amallarini ko‘rsatuvchi maxsus bezakli yozuv, ramziy belgi, sarlavha o‘rnidagi so‘z, jumlaning bezak sifatida yozilishi.

TO‘LG‘AMA – dushman qo‘shinlarining qanotini aylanib o‘tib, orqadan hujum qilish jang uslubi. O‘rta asrlarda mo‘g‘ul va turkiylar, xususan Shayboniyxon boshliq ko‘chmanchi o‘zbeklar temuriylar bilan bo‘lgan janglarda shu harbiy taktikani qo‘llab, qator janglarda temuriylarni sarosimaga tushirganlar. Amir Temur armiyasida bunday taktik amaliyotni qo‘llovchi harbiy qism qunbul (qutbul) deb atalgan. To‘lg‘ama atamasi “Boburnoma”da qayd etilgan. Bobur ushbu taktik amaliyotni shayboniylardan o‘rganib, 1526 yildagi Panipat jangida sulton Ibrohim Lo‘diyga qarshi qo‘llab g‘alaba qozongan.

URUG‘ JAMOASI – birgalikda yashagan va hamkorlikda mehnat qilgan, umumiy mehnat qurollari va qurol-yaroqqa ega bo‘lgan qon-qarindoshlar jamoasi. Urug‘ jamoasi so‘nggi paleolit davriga kelib (40-35 ming yilliklarda) paydo bo‘lgan.

USHR, ashur, ashar (arab.) – 1) o‘ndan bir ulush; 2) musulmon mamlakatlarida natura (ba‘zan pul) shaklida daromadning o‘ndan bir qismida undirilgan soliq turi. Ushr solig‘i har yili dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik mahsulotlari va boshqalardan olingan. Ushr olingan yer-suv “mulki ushuriya” deb atalgan.

Turli davrlarda ushr shakli mahalliy shart-sharoitga ko‘ra o‘zgarib turgan. Eron, Buxoro amirligida ushr – “dahyak” deb yuritilgan. O‘rta Osiyoda bu soliq turi XX asr boshigacha bo‘lgan.

FRIZ (frans. frise – bezak) – me'morchilikda bino devorining tepa qismiga haykaltaroshlik, rangtasvir, ko'pincha naqqoshlik usulida ishlangan gorizontaal bezak hoshiY.

FULUS – mayda mis chaqa.

FUT (ing. fut-qadam, yurish) – ingliz uzunlik o'lchov birligi. Bir qadam taxminan 30.479 santimetrga teng.

XANDAQ – qal'a tevaragiga qazilgan va suv to'latilgan zovur; maxsus mudofaa inshooti.

“XANCHAMANA” – “Avesto” kitobiga ko'ra ezgulik xudosi Axuramazda yaratgan mamlakatlarda oqsoqollar kengashi. Hozirgi tilimizda bu so'z “anjuman” tarzida saqlangan.

XAOMA – zardushtiylik dinida muqaddas ichimlik. U zardushtiylik ibodatxonalari qoshida maxsus o'simliklardan tayyorlangan va ibodat kunlarida ichilgan.

XARA – zardushtiylarning muqaddas tog'i, dunyodagi eng baland cho'qqili tog'.

XARVOR – bir eshak ko'tarishi mumkin bo'lgan yuk; taxminan 103-150 kg atrofida bo'lgan.

XATIB (afg'on. “xat” – tepa, tepalik, “xatib” – tepaliklar) – odatda masjidida juma va diniy bayram kunlari, ya'ni hayit namozlari paytida xutba o'qiydigan dindor.

CHIBIK PULI – Xiva xonligida ommaviy ishlarda qatnashishdan ozod etilgani uchun to'lanadigan haq.

CHINVOT – zardushtiylar e'tiqodiga ko'ra narigi dunyodagi qil ko'prik.

SHELL – qadimgi tosh davri (paleolit) ning birinchi ilk bosqichi. Fransiyadagi ibtidoiy manzilgoh nomidan olingan. Bu davrda pitikantrop odamlari yashaganlar.

SHI – Toshkentning qadimgi xitoy manbalaridagi nomi.

SHINAK – shahar, qal'a, qo'rg'on kabi mudofaa inshootlari devoridan dushmanni kuzatish, undan saqlanish va hujumni qaytarish maqsadida o'q otish uchun devorning maxsus tuynukchasi, pana joy.

SHIRK (arab.) – Ollohning sherigi bor deb bilish, ko'pxudolik. Islomga ko'ra, Ollohdan boshqa “iloh”larga, shuningdek, butlar va odamlarga sig'inish katta gunoh, kufr hisoblanadi. Ollohdan o'zgaga topinuvchilar mushriklar deyiladi.

SHIXNA – Buxoro xonligida mirshablarning ikkinchi bir nomi.

SHULEN – mo'g'ullar hukmronligi davrida davlat hazinasi uchun undiriladigan oziq-ovqat solig'i. Shulen har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun har ming otdan bir biya hisobida olingan.

SHURAT – Somoniylar davlatida davlat boshlig'i amir tomonidan o'zini himoya qilish uchun turk g'ulomlaridan tashkil etilgan maxsus saroy gvardiyasi. Gvardiya boshlig'i esa Sohibi shurat deyilgan. Sohibi shurat harbiy ishlar vaziri ham hisoblangan.

ERSHI – miloddan avvalgi III milodiy II asrlarda mavjud bo'lgan Dovon (Farg'ona) davlati poytaxtining xitoy manbalaridagi nomi.

ETIMOLOGIYA (yunon. etymon – haqiqat, chin logos – fan) – biron bir so'z yoki atamaning kelib chiqishi, uning boshqa so'zlar bilan o'zaro yaqinlik aloqalarini o'rganuvchi fan sohasi.

ETNIK JARAYON – kelib chiqishi bir-biriga yaqin bo'lgan turli qabila va elatlarning asrlar davomida qo'shib, aralashib borish jarayoni.

ETNOLOGIYA (yunon. etnos – xalq, logos – fan) – XIX asrning birinchi yarmida fanga kiritilgan atama bo‘lib, yer yuzidagi xalqlar va madaniyatlar taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi.

ETNONIM (yunon. etnos – xalq, onyma – ism, nom) – urug‘, qabila, elat, xalq, millat va b. xil etnik uyushmalarning nomi.

YUNIDO – BMTning sanoat taraqqiyoti bo‘yicha tashkiloti. Rivojlanayotgan mamlakatlarning sanoatini rivojlantirishga ko‘maklashishdan iborat bo‘lgan BMT ning ixtisoslashgan muassasasi. 1946 yilda tashkil etilgan. 1995 yilda 166 ta davlat a‘zo bo‘lgan. O‘zbekiston ushbu tashkilotga 1994 yil aprelda a‘zo bo‘lib kirgan.

YUNKTAD – BMTning savdo va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasi. BMT Bosh Assambleyasining xalqaro savdo tashkiloti bo‘lmagan organi. 1964 yilda tashkil etilgan bo‘lib, 168 ta davlat unga a‘zodir. Asosiy vazifalari: xalqaro savdoni, davlatlar o‘rtasida teng huquqli o‘zaro foydali hamkorlikni rivojlantirishga ko‘maklashish, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning amal qilishi bo‘yicha har xil tavsiyalar ishlab chiqish. YUNKTAD qarorlari rezolyusiyalar, bayonotlar singari shaklda bo‘lib, tavsiya xususiyatiga egadir. Uning rahbarligida ko‘p tomonlama bitimlar va konvensiyalar ishlab chiqiladi. O‘zbekiston Respublikasi YUNKTAD ga 1992 yilda a‘zo bo‘lgan.

YANICHARLAR (turkcha – yangi qo‘shin) – Usmonli Turk imeriyasida (1299-1922) davlat xazinasidan maosh olib turgan muntazam piyoda qo‘shinlar. Sulton Murod I davri(1359-1389 yillar)da tashkil etiladi. Sipohiy va otliq qo‘shinlar bilan birga yanicharlar turk qo‘shinining asosni tashkil etganlar. Sulton Mahmud II davri (1808-1839) da tugatilgan. 1402 yilda bo‘lib o‘tgan Anqara jangida Amir Temur sulton Boyazid yanicharlarini mag‘lubiyatga uchratgan edi.

YARIMCHI – Xiva xonligida xon va boshqa xususiy mulk yerlarida hosilning yarmini olish sharti bilan yerlarga ishlov beruvchi dehqonlar.

YASNA – “Avesto” kitobining bizgacha yetib kelgan qadimgi qismlaridan biri. Yasna kitobi 72 bobdan iborat bo‘lib, ulardan 17 tasi – “Gotlar” payg‘ambar Zaratushtraning “muqaddas madhiyalari”dan iborat.

YASHT – Avesto kitobining bizga yetib kelgan eng qadimgi qismlaridan biri. Yasht kitobi 21 bobdan iborat bo‘lib, unda yozuvsiz zamonlardagi eroniy qabilalarning diniy tasavvurlari, afsonaviy qahramonlar va xudolarga bag‘ishlangan madhiyalar to‘plangan. U qadimgi qabilalarning og‘zaki ijodi asosida paydo bo‘lgan.

O‘RTA ASRLAR – tarix fanida jahon tarixining qadimgi dunyo tarixi bilan yangi tarix oralig‘idagi davrini ifodalash uchun qabul qilingan atama. O‘rta asrlar tushunchasi XV-XVI asrlarda italyan tarixchilari asarlarida vujudga kelgan. Jahon tarixida o‘rta asrlar davri G‘arbiy Rim imperiyasining qulashi (476 yil)dan Buyuk geografik kashfiyotlar va ingliz burjua inqilobi (1640 yil)gacha bo‘lgan davr oralig‘ini, Vatanimiz tarixida V-XIX asrlarni o‘z ichiga oladi.

O‘ZBEKISTON SSR - 1924-1925 yillarda Moskva ko‘rsatmasi bilan o‘tkazilgan ma‘muriy-hududiy davlat chegaralanishi oqibatida, 1925 yil 13 fevralda Buxoroda Umumo‘zbek sovetlarining I qurultoyida O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil etiladi. 1927, 1937 va 1978 yillarda qabul qilingan O‘zSSR Konstitusiyalarida O‘zbekistonning davlat mustaqilligi, o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqlari yozib qo‘yilgan bo‘lsada, O‘zbekistonning siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy hayoti to‘liq “Markaz” va Kompartiya nazoratiga olindi. Shuning uchun ham

O‘zSSR mavjud bo‘lgan 1925-1991 yillar tarixshunoslikda qaramlik yillari deb yuritiladi.

O‘ZBEK ULUSI – Oltin O‘rda va Dashti Qipchoqning sharqiy qismi (Janubiy-G‘arbiy Sibir)da Abulxayirxon asos solgan (1428) davlat va uning aholisi. Ilgari bu hududlar Shaybon ulusi deb atalgan. Poytaxti Tura shahri bo‘lgan. O‘zbek ulusi temuriylar davlatiga shimoldan doimo xavf solib, Movarounnahrda siyosiy jarayonlarga aralashib turgan. Abulxayirxon vafoti (1468)dan so‘ng O‘zbek ulusi inqirozga yuz tutgan.

QOPCHUR, QUBCHUR – uy hayvonlari uchun olingan soliq turi. 1235 yili O‘qtoy qoon tomonidan joriy etilgan. Qopchur solig‘ining miqdori yuz bosh hayvondan birini, ba‘zan qirqdan birini tashkil etgan. Ushbu soliq turi dastlab ko‘chmanchi chorvador qabilalardan, keyinchalik esa, o‘troq aholidan ham undiriladigan bo‘lgan.

QORAUNOS – XIII-XIV asrlarda Yettisuv va Sharqiy Turkiston mo‘g‘ullari Movarounnahr aholisini shunday atashgan. Qoraunas aralashgan, chatishgan, duragay, metis degan so‘zlarga ma‘nodosh.

QORAQURUM – O‘rxun daryosi (Mo‘g‘uliston) bo‘yidagi shahar. Chingizxon va 1230-1260 yillarda O‘gadayxon, Guyukxon va Manguxon davrida mo‘g‘ullar imperiyasining poytaxti. 1380 yilda shahar Xitoy qo‘shinlari tomonidan vayron qilingan.

G‘OZIY – islom dini uchun g‘ayri dinlarga qarshi muqaddas urush-g‘azovot ishtirokchisi. Shariatga ko‘ra, bunday urushda oti va qurol-yarog‘i bor har bir musulmon erkak qatnashishi shart bo‘lgan. Kambag‘allar, qullar, nogiron va keksalar bundan ozod etilgan.

G‘UL – 1) o‘rta asrlarda turkiy xalqlar va mo‘g‘ullar qo‘shinining markazida va qanotlar oldida, hukmdor huzurida turuvchi maxsus harbiy qism. Arabcha qalb deyilgan; 2) bandilarning oyoq va bo‘yniga kiygizib qo‘yiladigan jazolash asbobi, kishan.

G‘ULOMLAR – 1) o‘rta asrlarda musulmon mamlakatlaridagi qullar.

2) Abbosiylar xalifaligi davrida, Ma‘mun hukmronligi davrida (813-833) chet ellardan sotib olingan yosh qullardan tuzilgan otliq askarlar gvardiyasi.

3) o‘rta asrlarda boshqa musulmon davlatlarida ham saroy gvardiyasi askarlari g‘ulomlar deb atalgan.

HAYILBOSHI – otliq askar bo‘linmasining boshlig‘i. Somoniylar va Saljuqiylar davrida saroy g‘ulomlaridan tuzilgan otliq gvardiya boshlig‘i.

HAMAL – quyoshning yillik ko‘rinma harakat yo‘lidagi o‘n ikki burjdan biri.

HARKON (JURJON) – Kaspiy dengizining o‘rta asrlardagi nomi. Dengizning janubiy sohilbo‘yi hududlari Gurgon yoki Jurjoniya deb yuritilgan.

HAFTIYAK (fors. – yettidan bir) – Qur‘oni karimning yettidan bir qismi bitilgan kitob. Yosh qorilarga qulay bo‘lsin uchun Qur‘on suralaridan bir nechtasi (13-14 ta) tanlanib, qiroat kitobi shakliga keltirilgan. O‘rta asrlar Turkiston maktablarida bolalar arab alifbosini o‘zlashtirganlaridan so‘ng o‘rgatila boshlangan. Haftiyakdan so‘ng Qur‘oni karimni o‘qishga o‘tilgan.

HACHI – Xiva xonligida himoya dambalari qurish va ularni mustahkamlashda qatnashish majburiyati.

HASHAM – hukmdorga yaqin kishilar.

“HOMO SAPIYENS” – aql idrokli odam. Zamonaviy qiyofadagi odam-Kromanyonlarning fandagi nomi.

“HOMO HABILIS” – ishbilarmon odamlar. Ibtidoiy odamlarning eng dastlabki vakillari bo‘lib, ular mehnat qurollari yasay olishlari va ularni xo‘jalik hayotida foydalana bilganliklari uchun shunday nomlanganlar.

Бу ерда намунавий фан дастури бўлиши керак?

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN‘AT VA MADANIYAT INSTITUTI
“IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR” KAFEDRASI**

**O‘quv bo‘limi tomonidan
ro‘yxatga olindi:
№ BD-5150300-1.01**

**“TASDIQLAYMAN”
O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor
v.v.b.A.O‘rozov**

«___» _____ 2017 yil

«___» _____ 2017 yil

**“O‘ZBEKISTON TARIXI” FANIDAN
ISHCHI FAN DASTURI**

Bilim sohalari: 100000 – Gumanitar soha
600000 – Xizmatlar sohasi

Ta‘lim sohalari: 110000 – Pedagogika
150000 – San‘at
610000 – Xizmat ko‘rsatish sohasi

Ta‘lim yo‘nalishi: 5111000-Kasb ta‘limi (yo‘nalishlar bo‘yicha);
5150300-Aktyorlik san‘ati (turlari bo‘yicha);
5150400-Rejissyorlik (turlari bo‘yicha);
5151500-Kinoteleoperatorlik;
5151400-Texnogen san‘at (turlari bo‘yicha);
5150200-San‘atshunoslik (turlari bo‘yicha);
5151600-Xalq ijodiyoti (turlari bo‘yicha);
5151700-Madaniyat va san‘at muassasalarini tashkil etish
va boshqarish;
5151800-San‘atda animatsiyaviy va multimediyaviy
loyihalash;
5610400-Ijtimoiy-madaniy faoliyat

Umumiy o‘quv soati - 90 soat

Shu jumladan:

Ma‘ruza - 36 soat (1 semestr - 36 soat)

Amaliy mashg‘ulotlar -18 soat (1 semestr – 18 soat)

Mustaqil ta‘lim soati - 36 soat (1 semestr - 36 soat)

Toshkent – 2017

Ishchi fan dasturi O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligida BD-1.01 raqami bilan 8 noyabr 2011 yilda ro‘yxatga olingan namunaviy o‘quv dasturi asosida tuzilgan.

Ishchi fan dasturi “Kino, televideniye va radio san’ati” fakulteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasida (2017 yil «___» avgustdagi 1-son bayonnoma) muhokama etildi va institutning Badiiy, o‘quv-uslubiy kengashiga tavsiya etildi.

Tuzuvchi: Z.Isokov - O‘zDSMI «Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrasida dotsenti, tarix f.n.

Taqrizchilar:

Z.R.Ishanxodjayeva – O‘zMU “O‘zbekiston tarixi” kafedrasida professori, tarix fanlari doktori, professor.

SH.Q.Qo‘ldoshev – O‘zDSMI “Sanatshunoslik va madaniyatshunoslik” kafedrasida dotsenti, tarix fanlar nomzodi, dotsent.

O‘zDSMI “Kino, televideniye va radio san’ati” fakulteti:
2017 yil “___” _____ dots. T.R.Fayziyev

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar”
kafedra mudiri “___” _____ dots. Z.S.Isokov

Ishchi fan dasturi institutning Badiiy, o‘quv-uslubiy kengashida ko‘rib chiqildi va tasdiqlandi («___» avgust 2017 yil 1-sonli bayonnoma)

3. O‘quv fani o‘qitilishi bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar

“O‘zbekiston tarixi” fani yosh avlod ongida insoniyat uchun eng muhim bo‘lgan ma’naviyatni shakllantirish hamda yanada yuksaltirish, ular ongida yuksak ma’naviy fazilatlarni shakllantirish jarayonida milliy ong va sog‘lom fikrni uyg‘otish, tarixiy xotiraning yoshlarimizni Vatanga sadoqat hamda millatparvarlik ruhida tarbiyalashdagi mislsiz ahamiyatini ifoda etish, o‘z taqdiri va kelajagini barpo etadigan yosh avlodni yangi jamiyatni yanada rivojlantirishga yo‘naltirilgan g‘oyalar asosida tarbiyalashga qaratilgan.

Fan bo‘yicha talabalarning bilimi, malakasi va ko‘nikmasiga quyidagi talablar qo‘yiladi

Talaba:

- fanning predmeti, nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyatini, O‘zbekiston tarixi jahon tarixining ajralmas qismi ekanligini, o‘zbek davlatchiligining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini bilishi kerak;
- O‘zbekiston tarixining asosiy davrlari va taraqqiyotining tadrijiy bosqichlari to‘g‘risida, ularning uzviy bog‘liqligi va davomiyligi, tarixiy voqealar vorisiyligi haqida tasavvurlarga ega bo‘lishi lozim;
- mustamlakachilik va qaramlik davrida O‘zbekistonning turli sohalari rivojlanishiga qarshi siyosat va ularning ayanchli oqibatlarini, turli davrlarda istilochilarga va mustabid tuzumga qarshi ozodlik yo‘lidagi kurashlar hamda vatanparvalik jasoratlari haqida bilishi, Vatanimizning rivoji yo‘lida faol ishtirok etish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak;
- ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi to‘g‘risida chuqur bilimga ega bo‘lishi, ularning ibratli hayoti va faoliyati bilan faxrlanish his-tuyg‘usiga ega bo‘lishi zarur;
- O‘zbekistonda davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi, yangilanish va modernizatsiya jarayonlari haqida to‘laqonli bilimga ega bo‘lishi kerak;
- O‘zbekiston tarixida kechgan jarayonlarga nisbatan o‘z nuqtai nazariga ega bo‘lishi, xulosa chiqara olishi va o‘zining jamiyat tarraqqiyotida tutgan o‘rnini anglash ko‘nikma va malakasiga ega bo‘lishi lozim.

4. Ma'ruza mashg'ulotlari

T/r	Ma'ruza mavzulari	Soat
I – modul. Qadimgi va ilk o'rta asrlar davri		
1	O'zbekiston tarixi fani predmeti, uni o'rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati. Markaziy Osiyo – insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri	2
2	O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	2
3	O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	2
4	O'zbek xalqining etnik shakllanishi. Buyuk ipak yo'li.	2
II – modul. O'rta asrlar davri		
5	IX-XII asrlarda o'zbek davlatchiligi taraqqiyoti.	2
6	IX-XII asrlarda O'rta Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg'onish davri. Fan va madaniyat yuksak ravnaqi.	2
7	Mo'g'ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi-Vatan himoyachisi.	2
8	O'zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.	2
9	O'zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.	2
10	O'zbekiston hududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.	2
III – Mustamlaka davri		
11	O'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati. Jadidchilik.	2
12	Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat.	2
13	Sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari va ularning mustamlakachilik mohiyati. O'zbekistonning ma'naviy-madaniy qaramligi va uning oqibatlari. Qatog'onlik siyosati.	2

14	Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi	2
15	Sovet davlatida ma'muriy buyruqbozlik tuzumining kuchayishi va inqirozi davrida O'zbekiston (1946-1991 yy.)	2
IV – Mustaqillik davri		
16	O'zbekistonda davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi. Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi.	2
17	Mustaqillik yillarida O'zbekistonning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyoti.	2
18	O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi.	2
Jami		36soat

Ma'ruza mashg'ulotlari multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada akadem. Guruhlar oqimi uchun o'tiladi.

5. Amaliy mashg'ulotlar

T/r	Ma'ruza mavzulari	Soat
I – modul. Qadimgi va ilk o'rta asrlar davri		
1	O'zbekiston tarixi fani predmeti, uni o'rganishning nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyati. Markaziy Osiyo – insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri. O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari.	2
2	O'zbek davlatchiligining shakllanishi va dastlabki taraqqiyot bosqichlari. O'zbek xalqining etnik shakllanishi. Buyuk ipak yo'li.	2
II – modul. O'rta asrlar davri		
3	IX-XII asrlarda o'zbek davlatchiligi taraqqiyoti. IX-XII asrlarda O'rta Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg'onish davri. Fan va madaniyat yuksak ravnaqi.	2
4	Mo'g'ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash. Jaloliddin Manguberdi-Vatan himoyachisi. O'zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot.	2
5	O'zbek davlatchiligining Amir Temur hukmronligi davrida yuksalishi. Temuriylar hukmronligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot. O'zbekiston hududlarining xonliklarga bo'linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari.	2

III – Mustamlaka davri		
6	O‘zbek xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakati. Jadidchilik. Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat.	2
7	Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda amalga oshirgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy tadbirlari va ularning mustamlakachilik mohiyati. O‘zbekistonning ma’naviy-madaniy qaramligi va uning oqibatlari. Qatog‘onlik siyosati. Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi	2
8	Sovet davlatida ma’muriy buyruqbozlik tuzumining kuchayishi va inqirozi davrida O‘zbekiston (1946-1991 yy.)	2
IV – Mustaqillik davri		
9	O‘zbekistonda davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi. Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonning iqtisodiy, ma’naviy-madaniy taraqqiyoti. O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi.	2
Jami		18 soat

Amaliy mashg‘ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada har bir akadem. Guruhga alohida o‘tiladi. Mashg‘ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o‘tiladi. “Keys-stadi” texnologiyasi ishlatiladi, keyslar mazmuni o‘qituvchi tomonidan belgilanadi. Ko‘rgazmali materillar va axborotlar multimedia qurilmalari yordamida uzatiladi.

6. Mustaqil ta’lim

№	Mustaqil ta’lim mavzulari	Dars soatlari xajmi
I semestr		
1	Islom Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» asaridagi tarix fanini rivojlantirish borasidagi konseptual g‘oyalarning ahamiyati.	2
2	"Avesto" - tarixiy manba sifatida.	2
3	O‘zbekiston- insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biri.	2
4	O‘zbekistonda dastlabki davlatlarning paydo bo‘lishi va rivojlanish bosqichlari.	2
5	Turkiy xalqlarning kelib chiqishi, tarqalishi va hozirgi zamon.	2

6	Imom Al-Buxoriyning «Jome' as-Sahih» asari - Islom dinining muhim tarixiy manbasi.	2
7	Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari - tarixiy manba sifatida.	2
8	IX-XII asrlarda o'zbek davlatchiligi.	2
9	O'rta Osiyoda uyg'onish (renessans) davri (IX-XII asrlar).	2
10	O'rta Osiyolik allomalarning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi.	2
11	Shaxobiddin an-Nasaviyning «Sirat as sulton Jaloliddin Menkburni» asarida Jaloliddin Manguberdi faoliyatining aks etishi.	2
12	Jaloliddin Manguberdining Vatan himoyasi yo'lidagi jasorati.	2
13	Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat.	2
14	Amir Temur tuzuklari – davlat boshqaruv to'g'risidagi muhim manba sifatida.	2
15	Turkiston jadidlari ilgari surgan g'oyalar, ma'rifiy qarashlar va ularning mazmun-mohiyati.	2
16	Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi va uning ayanchli oqibatlari.	2
17	O'zbekistonda 50-80 yillarda iqtisodiy va ma'naviy hayot, turg'unlik holatlari va uning sabablari.	2
18	Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbek xalqining fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi.	2
	Jami:	36 soat

Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlanadi va ularning taqdimoti tashkil etiladi.

7. Fan bo'yicha talabalarning bilimini baholash va nazorat qilish mezonlari

Baholash usullari	Ekspress testlar, yozma ishlar, og'zaki so'rov, prezintatsiyalar		
Baholash mezonlari	<p>86-100 ball "a'lo"</p> <ul style="list-style-type: none"> - Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtira olish; - Xulosa va qaror qabul qilishi; - Ijodiy fikrlay olishi; - Mustaqil mushohada yurita olishi; - Olgan bilimlarini amalda qo'llay olishi; - Mohiyatini tushunishi; - Bilish, aytib berishi; - Tasavvurga ega bo'lishi. <p>71-85 ball "yaxshi"</p> <ul style="list-style-type: none"> - Mustaqil mushohada yurita olishi; - Olgan bilimlarini amalda qo'llay olishi; - Mohiyatini tushunishi; - Bilish, aytib berishi; - Tasavvurga ega bo'lishi. <p>55-70 ball "qoniqarli"</p> <ul style="list-style-type: none"> - Mohiyatini tushunishi; - Bilish, aytib berishi; - Tasavvurga ega bo'lishi. <p>0-54 ball "qoniqarsiz"</p> <ul style="list-style-type: none"> - Aniq tasavvurga ega bo'lmaslik; - Bilmaslik. 		
	Reyting baholash turlari	Maks.ball	O'qitish vaqti
	Joriy nazorat:	40	
	Ma'ruza mashg'ulotlarida faolligi, muntazam ravishda konspekt yuritish uchun	5	Semestr davomida
	Mustaqil ta'lim topshiriqlarining o'z vaqtida va sifatli bajarilishi	10	
	Amaliy mashg'ulotlardagi faolligi, savollarga to'g'ri javob berganligi, amaliy topshiriqlarni o'z vaqtida bajarganligi uchun	25	
	Oraliq nazorat	30	
	Birinchi oraliq nazorat yozma ish (amaliy)	15	

	mashg'ulot o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi)		
	Ikkinchi oraliq nazorat yozma ish (ma'ruzachi o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi)	15	
	Yakuniy nazorat	30	
	Yozma ish	30	
	JAMI	100	

8. Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. -T.: Sharq, 2000.
2. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. -T.: Sharq, 2000.
3. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. -T.: Sharq, 2000.
4. Murtazayeva R.X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik.-T.: 2003.
5. Murtazayeva R.X., Doroshenko T.I i dr. Istoriya Uzbekistana. Elektronniy uchebnik dlya vuzov. - Tashkent. 2010.
6. Murtazayeva R.X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. -T.: Akademiya, 2010.
10. Murtazayeva R.X. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag'rikenglik. O'quv qo'llanma -T., Universitet, 2007.
12. Sa'dullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. O'quv qo'llanma -T.: Universitet, 2004.
13. Sa'dullayev A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. O'quv qo'llanma -T.: Akademiya, 2000.
14. Eshov B.J. O'rta Osiyo qadimgi shaharlari tarixi. O'quv qo'llanma.-Toshkent, 2006.
15. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. Darslik. -T., Fan va texnologiya, 2008.
16. Eshov B.J. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. O'quv qo'llanma.- Toshkent, Ma'rifat. 2009.

Qo'shimcha adabiyotlar

17. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar qaoliatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
18. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi – T.: O'zbekiston, 2014. -46 b.

19. Mirziyoyev.SH.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq /- Toshkent: «O‘zbekiston», 2016. - 56 b.
20. Mirziyoyev.SH.M.

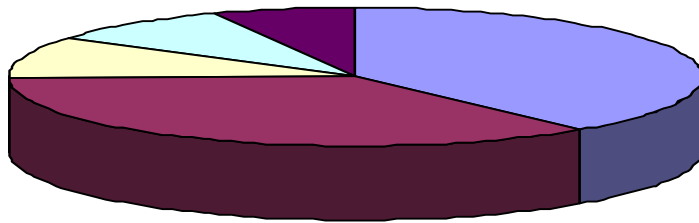
Internet saytlari

21. www.gov.uz. –O‘zbekiston Respublikasi xukumat portali
22. www.lex.uz. –O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
23. "Ma’rifat" jurnali - www.ma'rifat-inform.
24. "Jamiyat va boshqaruv" jurnali - www.rzult.academy.freenet.uz.
25. "Moziydan sado" jurnali - www.moziy.dostlink.net.
26. www.ziyo.net.uz.

TARQATMA MATERIALLAR

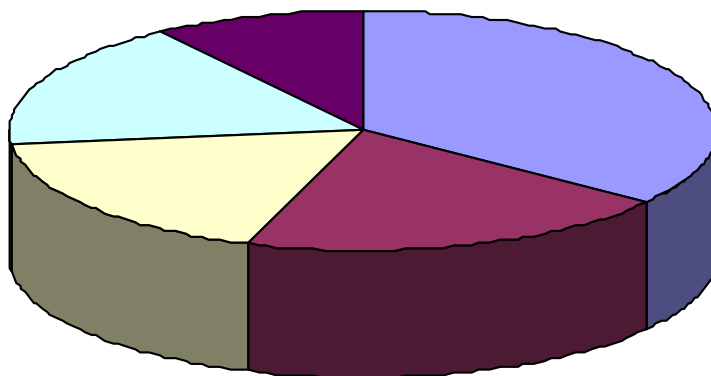
O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalarida 1987 yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari
(xo'jalikning hamma turlari; 1983 yil qoyilgan narh hisobida)

O'rta Osiyo va Qozog'istonda 1987 yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari
(xo'jalikning hamma turlari; 1983 yil qoyilgan narh hisobida)

Ўзбекистон	6631,3 млн. сўм
Қозоғистон	6138,4 млн. сўм
Туркманистон	1634,8 млн. сўм
Тожикистон	1543,2 млн. сўм
Қирғизистон	1117,7 млн. сўм

xo'jalik mahsulotlari
(xo'jalikning hamma turlari; 1983 yil qoyilgan narx hisobida)

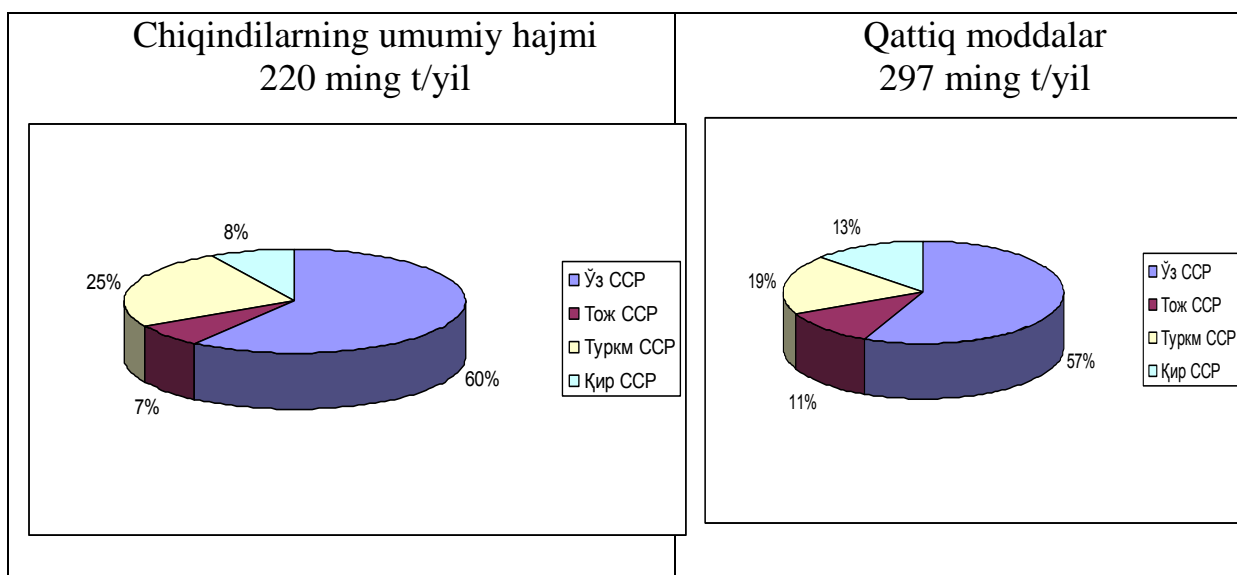

O'rta Osiyo mintaqasi bo'yicha	10927,0 млн. сўм
Qozog'iston	6138,4 mln. so'm
Belorusiya	5538,4 mln. so'm
Kavkaz orti	5292,2 mln. so'm
Bol'tiq bo'yi	3017,4 mln. so'm

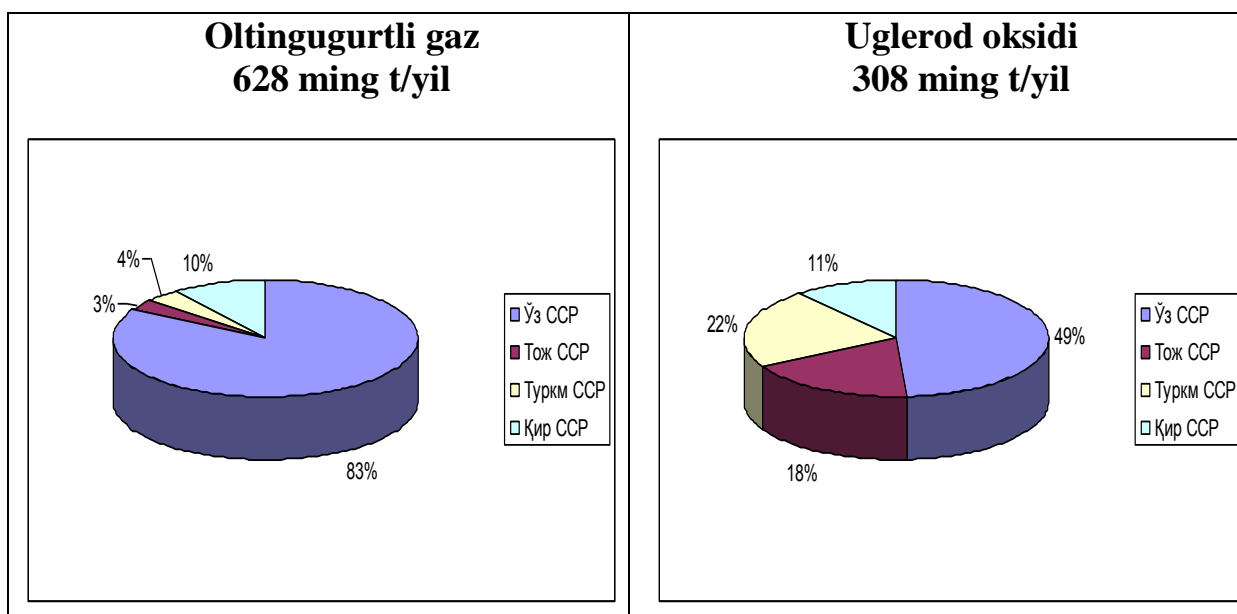

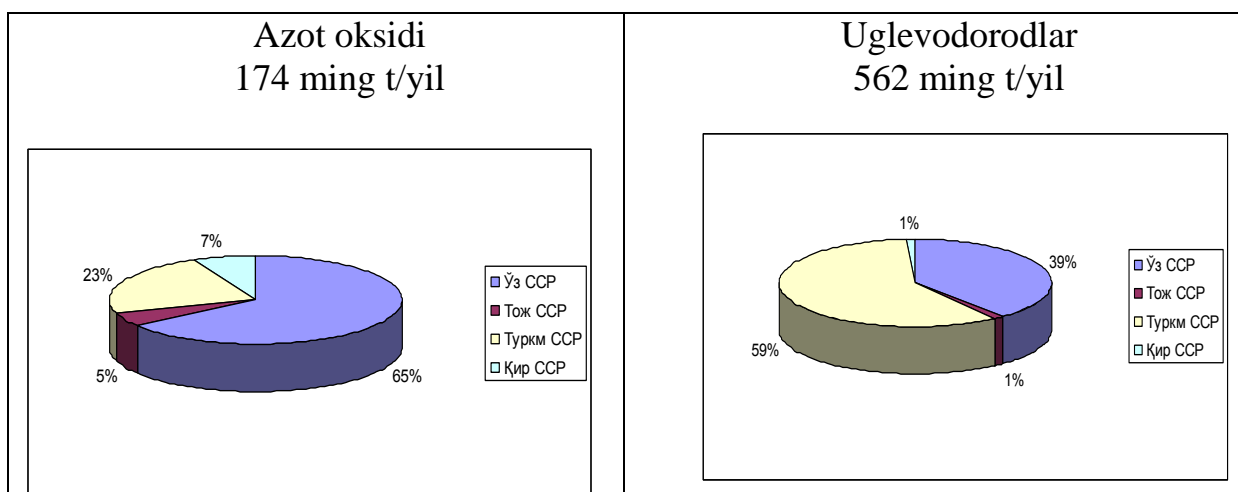
O'rta Osiyo respublikalarida havoga chiqarilgan zaharli moddalar tuzilishi

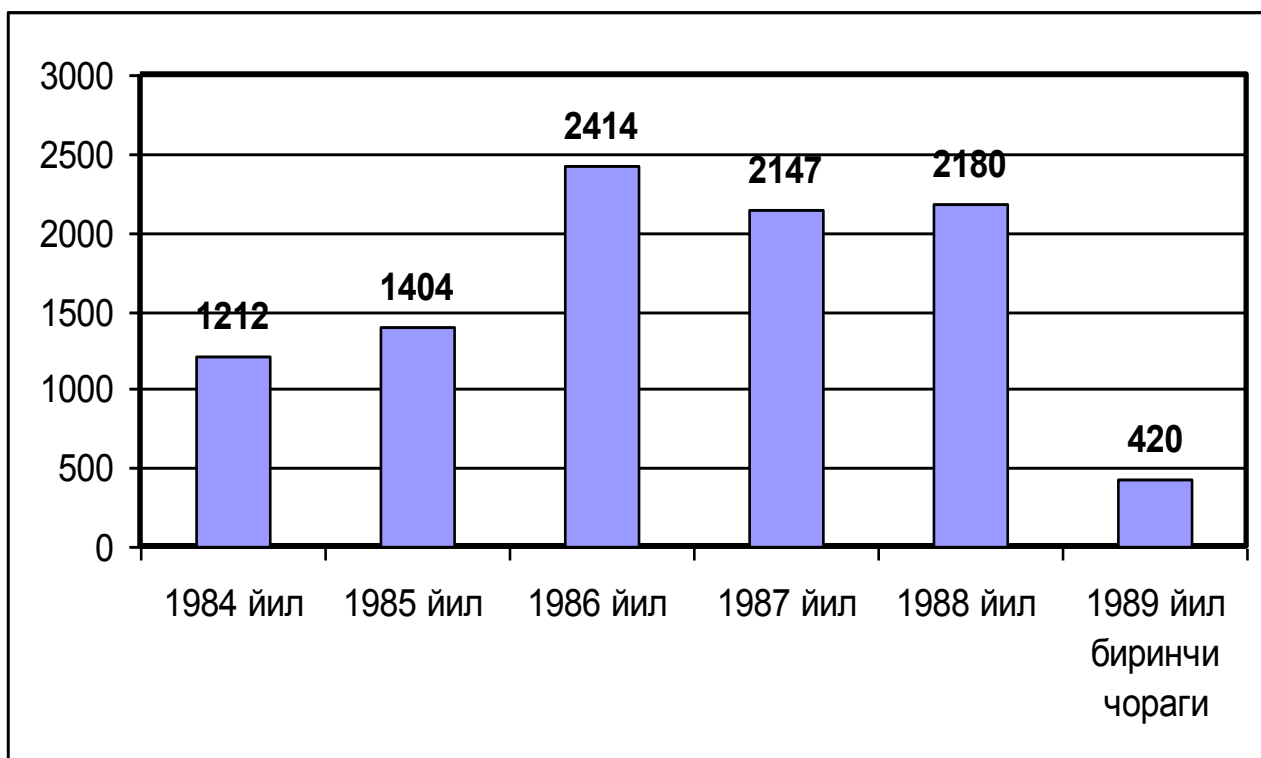
O'rta Osiyo respublikalarida havoga chiqarilgan zaharli moddalar tuzilishi

O'rta Osiyo respublikalarida havoga chiqarilgan zaharli moddalar tuzilishi

**Т.Х. Gdlyan boshliq tergov guruhi ish faoliyati ustidan
o'zbekistonliklar yozgan norozilik xatlar soni**

Ўзбекистон Совет Социалистик
Республикаси Президентининг
Ф А Р М О Н И

ЖУМЎУРИЯТДА «НАВРЎЗ» УМУМХАЛҚ БАЙРАМИГА ТАЙЁРГАРЛИК КЎРИШ ВА ЎТКАЗИШ ҲАҚИДА

Жумҳуриятимизда инсоний қадриятларни янада камол топтириш, ўз-ўзига ишонч руҳи ва миллий ғурурини мустаҳкамлаш, дўстлик, биродарлик, ҳамжиҳатлик, меҳр-шафқатни улуглаш, маданий ва тарихий анъаналарни давом эттириш ҳамда ривожлантириш, асрлар давомида шаклланган урф-одатлар ва удувларни эъзозлаш мақсадида «Наврўз» байрамини кенг нишонлаш юзасидан қуйидагилар амалга оширилсин:

1. Дам олиш кўни сифатида белгиланган 21 мартда ўтказиладиган «Наврўз» умумхалқ байрамига тайёргарлик ишлари бошлаб юборилсин. Бу байрамни ўтказишда 1990 йилда тўпланган ижобий тажрибаларни давом эттирган ҳолда тўла фойдаланилмаган имкониятлар ҳам ишга солинсин. Байрамга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш тадбирларида жумҳуриятнинг ҳар бир фуқароси яқинлик ва ҳамжиҳатлик билан фаоллик кўрсатсин.

2. «Наврўз» умумхалқ байрамига тайёргарлик кўриш ва ўтказиш жумҳурият ташкилий қўмитаси тасдиқлансин.

3. Ҳар бир ташкилот, вазирликдан тортиб, Советлару — маҳалла қўмиталаригача — ҳамма жойда байрамни ўтказиш ишларига жавобгарлик аниқ белгилаб қўйилсин. Жумҳурият ҳудудидаги корхоналар, муассасалар, жамоа ва давлат хўжаликлари, ширкатлар, жамоат ташкилотлари ўз имкониятларидан келиб чиқиб, байрам тадбирларини тегишли транспорт воситалари, озиқ-овқат маҳсулотлари, sanoat моллари, тўй-ҳашам ашёлари билан таъминласинлар ҳамда сарф-харажатларни ўз зиммаларига олсинлар. Умумхалқ хайрия ҳаракатларида фаол иштирок этсинлар. Фуқароларнинг, жамоаларнинг «Наврўз» умумхалқ байрамини ўтказишдаги ташаббускорлигини қўллаб-қувватласинлар.

Байрам аҳолининг барча табақалари истак ва

хоҳишларига, ҳар бир жойнинг ўз шароитларига қараб ўтказилсин.

4. «Наврўз» умумхалқ байрами анъаналарига биноан, ҳар бир фуқарога кизат-киром кўрсатилсин. Қариялар, болалар, беморлар, ногиронлар ҳолидан хабар олиш, бева-бечора ва боқувчисидан ажралганларга меҳр-шафқат кўрсатишга алоҳида эътибор берилсин.

Ўзбекистон Телевидениеси ва радиозинтириш давлат қўмитаси билан жамоат ташкилотлари, бадий жамоалар ўтказадиган хайрия услух-сиэ кўрсатуви — телемарафон ҳар томонлама қўллаб-қувватлансин.

5. «Наврўз» байрамини ўтказиш борасида қўшни жумҳуриятлар билан дўстлик, ҳамкорлик ва маданий алоқалар янада кучайтирилсин. Узаро вакиллар юбориш, меҳмон қабул қилкиш тадбирлари ишлаб чиқилсин.

6. Оммавий ахборот воситалари байрам ўтказиш жараёнларини кенг ёритсинлар. Бу ишда журналистларнинг масъулияти оширилсин.

Қайси йўналишдаги ахборот воситасида бўлишдан қатъи назар, «Наврўз» умумхалқ байрамини ёритиш — ягона гоа — инсонни улуглаш, миллий ғурурни кўтариш, ҳамжиҳатлик, биродарлик, меҳр-шафқат, тинч-тотувлик мақсадлари ва гоалари билан йўтилсин.

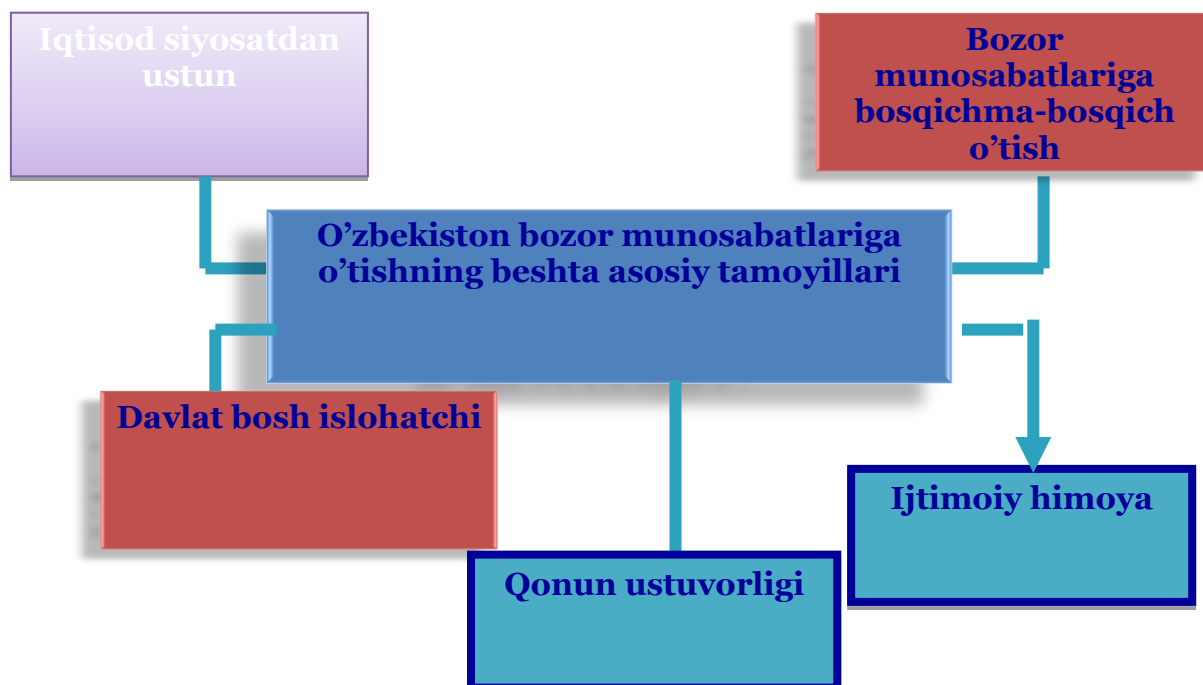
7. Байрамга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш жумҳурият ташкилий қўмитасига байрам тадбирларида ташаббускор бўлган, фаоллик кўрсатган, фидокорона меҳнат ва ижод қилган кишиларни аниқлаш ҳамда рағбатлантириш ва тақдирлашга тавсия этиш топширилсин.

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси-
нинг Президенти

И. ҚАРИМОВ

Тошкент шаҳри,
1991 йил 12 февраль

Taraqqiyotning “O‘zbek modeli”

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Antrpogenez nimani anglatadi?

- A.) u yoki bu xalqning kelib chiqishini o‘rganuvchi fan;
- V) odamning kelib chiqishi rivojlanishi haqidagi fan;
- S) odamlar shajarasini o‘rganuvchi fan;
- D)qazuv ishlari bilan shugullanuvchi fan;

2. Kromanyon odami qachon yashagan va uning qoldiqlari qayerlardan topilgan?

- A) 3-2million yil avval Afrikadan
- V)700-500 ming yil avval Xitoydan
- S)100-40ming yil avval Germaniyadan
- D)40-12 ming yil avval Fransiyadan

3.Mezolit davri yodgorliklarini ko‘rsating?

- A)Selengur, Ko‘lbuloq , Uchtut
- V)Obishir, Qo‘shilish, Mochay
- S)Sopollitepa,Zamonbobo,Jarqo‘ton
- D)Teshik-Tosh, Zarautsoy, Bozsu

4.YUNESKO tashabbusi bilan qachon “Avesto”ni 2700 yilligi o‘tkazildi?

- A)1999

V)2000

S)2001

D)2002

5.Qoyatosh suratlari O‘zbekiston xududlarida qachon paydo bo‘ldi?

A)sunggi poleolitda

V)mezolitda

S)neolitda

D)bronza asrida

6. Axmoniyilar davrida O‘rta Osiyo nechta satraplikka bo‘lingan edi?

A)ikkita

V)uchta

S)to‘rtta

D) beshta

7. A.Dyupperon kim?

A)»Avesto»ni tarjima qilgan fransuz olimi

V)»Buyuk ipak yo‘li» degan iborani birinchi bo‘lib ishlatgan nemis olimi

S)Troyani kashf qilgan ingliz olimi

D) «Xitoy» nomli asarni yozgan nemis olimi

8.Aleksandr Makedonskiy va Spitamen o‘rtasida hal qiluvchi jang qachon bo‘lib o‘tgan?

A) m.av.327 yilda

V)m.av.328 yilda

S)m.a.329 yilda

D)m.av.323 yilda

9. Salavkiylar davlatiga qaysi xududlar kirgan?

A)Yettisuv va Sharqiy Turkiston

V)Kichik Osiyo va Yettisuvdan Sirdaryogacha

S)Toshkent voxasi, Chimkent viloyati , Sirdaryo etaklarigacha bo‘lgan yerlar

D)Mo‘g‘ilistondan Janubiy Sibirgacha

10. Yunon –Baqtriya davlatining birinchi xukmdori kim bo‘lgan?

A) Antiox

V)Yevtidem

S)Diodot

D)Geliokl

11. O‘rta Osiyo hududi qaysi davrlarda Salavkiylar davlati tarkibiga kirgan?

A).m.avv.323-250 yy.

V)m.avv.312-250 yy.

S)m.avv.312-64yy

D)m.avv.250-140yy

12.Salavkiylar davrida strategning vazifasi...

A)davlat xukmdori va qo‘shin boshlig‘i

V)soliqlar to‘plash

S)savdo masalalari

D)hamma javoblar to‘g‘ri

13.Qang' davlati xukmronlik qilgan davr...

- A)m.avv.III asrdan mil II asrgacha
- V)m.avv.III asrdan mil. IIIasrgacha
- S)m.avvv.II asrdan mil. I asrgacha
- D) m.avv.I asrdan mil. II asrgacha

14.Nima sababdan m.avv.104-101 yillarda Davan davlati Xitoy bilan urishgan?

- A)qo'shni xududlar uchun
- V)Buyuk Ipak yo'lida xukmronlik qilish uchun
- S)"Samoviy otlar" uchun
- D)savdo karvonlarini talaganligi sababli

15.Qadimiy shaharlar bo'lgan Jonbosqala va Quyqirilganqala joylashgan xududlar...

- A)So'g'd
- V) Xorazm
- S)Baqtriya
- D)Farg'ona

16.Kushon davlatida qaysi din bo'lmaganini ko'rsating?

- A)zardushtiylik
- V)manixeylik
- S)buddizm
- D)islom

17.Buyuk ipak yo'li qanchv vaqt harakatda bo'lgan?

- A)5 asrga yaqin
- V) 10 asrdan ko'proq
- S) 17 asrga yaqin
- D) 15 asrga yaqin

18.Kushonlar davriga oid Dalvarzintepa arxeologik yodgorligidan nimalar topilgan?

- A)Changchi ayollar xaykallari ishlangan sharafa
- V)chavandozlar tasvirlangan panno
- S)kushon xukmdorlari saroyi
- D)fil suyagidan ishlangan shaxmat donachalari

19.Kushonlar xukmronligining eng gullagan davri qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?

- A) m.avv.I asr
- V)I-II asrlar
- S) II-III asrlar
- D) IY asr

20.Eftalitlar oxirgi marta kimlar bilan xal qiluvchi jangga kirdi?

- A)kidaritlar
- V)xitoyliklar
- S)sosoniylar
- D)turklar

21. Y-YI asrlarda katta yer egalari qanday nomlangan?

- A)dehqon
- V)kashovarz
- S)kadevor
- D) chokar

22.Qaysi davlatda udel tartibi birinchi marotaba qo‘llanilgan?

- A)eftalitlar davlatida
- V)Turkiy xoqonldikda
- S)arab xalifaligida
- D) Toxiriylar davlatida

23.G‘arbiy Turk xoqonligi kimning davrida kuchaygan?

- A)Bumin
- V)Istemi
- S)Tun Yabg‘u
- D) sherri Kishvar

24.Abruy qo‘zg‘aloni kimga qarshi ko‘tarilgan?

- A)eftalitlarga qarshi
- V)turklarga qarshi
- S)arablarga qarshi
- D)toxiriylarga qarshi

25.Quyida ko‘rsatilgan soliqlar ichidan arablar joriy etmaganini kursating?

- A) ushr
- V)jizya
- S)qopchur
- D)zakot

26.Maxalliy xukmdorlardan qaysi biri IX asrda Movaraunnaxrda xokimiyat tepasiga keldi?

- A)Ummaviylar
- V) Abbosiyla
- S)Safforiylar
- D)Toxiriylar

27. Kim boshchiligida bo‘lgan qo‘zg‘aloni natidasida Abbosiylar xokimiyati o‘rnatildi?

- A)Abu Musli
- V)Muqanna
- S)Gurek va Divashtich
- D)Rofe ibn Lays

28.Qaysm yili Ismoil Somoniy Safforiylar davlatiga zarba berdi?

- A)888 y.
- V)900y.
- S)962y.
- D)999y.

29. O‘rta Osiyoda Somoniydardan keyin qaysi sulola xokimiyatga keldi?

- A)Saljukiylar
- V)Toxiriylar
- S)Shayboniylar

D)Qoraxoniylar

30. O‘zbek xalqi shakllanishining uchinchi davri qaysi vaqtga to‘g‘ri keladi?

A)m.avv.I ming yillikdan milodiy VI asr

V)IX-XII asrlar

S)XIII asr boshi XVasr

D)XV asr oxiri XVI

31.O‘ra asrning qaysi olimi algebra asoschisi xisoblanadi?

A) Al-Farg‘oni

V)Al-Beruniy

S)Al-Xorazmi

D)Al-Farobi

32. Qanday tarixiy sharoit IX-XII asrlardan fanning rivojlanishiga turtki bo‘ldi?

A)Xorazm va Movaraunnaxrning yuksalishi

V)Somoniy davrida markaziy xokimiyatning mustaxkamlanishi

S)Yevropa va sharq davlatlari bilan karvon savdosining rivojlanishi.

D)Hamma javoblar to‘g‘ri

33. Qaysi mukammal asar Maxmud Qashg‘oriy qalamiga mansub?

A)O‘tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar

V)Ma’sud qonuni

S)Devonu lug‘ati turk

D) Buxoro tarixi

34.Qaysi Urta Osiyolik olimni Xorazm faxri deyilgan?

A)Ibn Sino

V)Al-Beruni

S)Zamaxshariy

D)Al Forobiy.

35.Qaysi olim birinchi bo‘lib «Avesto»ni o‘rgandi va tarjima qildi?

A)Anketil Dyupperon

V)Bartold

S)K.fon.Rixtgofen

D)G.Shliman

36.Doro I qarshi Marg‘iyonada Frada boshchiligida qo‘zg‘alon qachon bo‘gan?

A)530

V)519

S)522

D)532

37.Qoyatosh suratlari O‘rta Osiyoda qaysi davrda paydo bo‘ldi?

A)mezolitda

V)paleolitda

S)neolitda

D)eneolitda

38. Mil. Avv.328 yilda Spitamen va yunon-makedon qo‘shinlari o‘rtasidagi xal qiluvchi jang qaysm xududda bo‘lib o‘tgan?

- A)Qashqadaryo voxasida
- V)Chinoz bilan Toshkent oralig‘ida
- S)Zarafshon daryosi yaqinida
- D)Marg‘iyonada

39.Qadimiy savdo yo‘li bo‘lgan “lazurit yo‘li” qachon paydo bo‘lganini aniqlang?

- A)m.avv.III-II ming yillikda
- V)m.avv. II-I ming yillikda
- S) milodiy I asrda
- D)milodiy II asrda

39.Aleksandr Makedonskiy O‘rta Osiyo xududida nechata shahar qurdi?

- A) 6 ta
- V)10ta
- S)12ta
- D)15ta

40.O‘rta Osiyo necha yil davomida Axmoniyalar xukmronligi ostida bo‘ldi?

- A) 100 yil
- V)150 yil
- S)200 yil
- D) 300yil

41.Yunon-Baqtriya davlatini qaysi qabilalar bosib oldi?

- A)Xunlar
- V)yuechjilar
- S)turklar
- D)eftalitlar

42. Yunon-Baqtriya davlatining asosiy raqibi:

- A)Marg‘iyona
- V)Xitoy
- S)Parfiya
- D)Xindiston

43.Qang‘ davlatiga qaysi qabilalar asos soğanini aniqlang?

- A)yuechjilar
- V)saklar
- S)turklar
- D)eftalitlar

44.Changchi ayollar xaykallari ishlangan sharafa qayerda topilgan?

- A) Dalvarzintepadan
- V)Xolchayondan
- S)Ayritomdan
- D)Daratepadan

45.Kushon davlatida qaysi din davlat dini deb e‘lon qilingan?

- A)islom
- V)buddizm

S)manixeylik

D)zardushtiylik

46.Zardushtiylik O‘rta Osiyo xududida qachon paydo bo‘ldi?

A)mil.avv. II ming yillikda

V)mil.avv.I ming yillikda

S)milodiy I ming yillikda

D)milodiy II ming yillikda

47.Eftalitlar davlatiga qaysi xududlar kirganini ko‘rsating?

A)O‘rta Osiyo , Sharqiy Turkiston

V)Shimoliy Xindiston, Sharqiy Eron

S)O‘rta Osiyo va Yettisuv

D)A va V

48.Turkiy xoqonlik asoschisini ko‘rsating?

A)Bumin

V)Istemi

S)Kudzula Kadfiz

D)Tun Yabg‘u

49.Qaysi yilda Turkiy xoqonlik ikki qismga bo‘linib ketdi?

A)580 y.

V)603 y.

S)618 y.

D)621 y.

50. 704 yilda Xuroson noibi etib tayinlangan arab sarkardasi:

A)Ubaydulloh ibn Ziyod

V)ToxiribnXusayn

S)Qutayba ibn Muslim

D)Said Xoroshi

51. “Islom” so‘zi arabchadan tarjima qilinganda nimani belgilaydi?

A) sodiqlik

V)ma’rifatga erishganlik

S)itoatgo‘ylik

D)o‘qish

52.Qaysi sulola Arab xalifaligida xokimiyatni 750 yildan 1258 yilgacha boshqargan?

A)Suniylar

V)Ummaviylar

S)Abbosiyilar

D)Toxiriylar

53.Muqannaning haqiqiy ismini ko‘rsating?

A)Toxir ibn Xusayn

V)Muxammad ibn Abdullox

S)Xoshim ibn Xakim

D)Yoqub ibn Lays

54.Toxiriylar davlatining poytaxtini ko‘rsating?

A)Buxoro

V)Samarqand

S)Balx

D)Nishopur

55.873 yilda Toxiriylarga qarshi qo‘zg‘alonnı boshqardi:

A)Gurek va Divashtich

V)Rofe ibn Lays

S)Yoqub ibn Lays

D)Abruy

54.Kimning xukmronligi davrida Somoniylar davlati gullab yashnadi?

A)Ahmad Somoni

V)Ismoil Somoni

S)Nasr Somoni

D)Nux 11

55.Diniy tashkilotlarga qarashli bo‘lgan yerlar nima deb nomlangan?

A)Mulk yerlari

V)Amlok yerlari

S)Vaqf yerlari

D)Iqto yerlari

56.Somoniylar davrida harbiy qo‘shin va va uning ta‘minoti bilan shug‘ullanuchi devon nima deb atalgan?

A) Sho‘rot

V)Barid

S) Muxtasib

D) Ariz

57.Qoraxoniylar davlati X asrga kelib qaysi xududlarda tashkil topdi?

A)Mo‘g‘ilistondan G‘arbiy Sibirgacha

V)Sharqiy Turkiston va Yettisuv

S)Mavaraunnaxr va Xuroson

D)Dashti-Qipchoq

58.Qaysi Qoraxoniylar davrida davlat sharqiy va g‘arbiy qismlarga bo‘linib ketdi?

A)Abdulkarim Bug‘roxon

V)Ibroxim ibn Nasr

S) Qora Churin

D)Sherri Kishvar

59.”Xidoya” kitobining mashhur muallifini aniqlang?

A)B, Naqshband

V)Takesh

S)A.Muxammad

D)El-Arslon

60. Mashxur Xorazm Ma‘mun akademiyasi faoliyat ko‘rsatgan yillar...

A)876-893

V)730-732

S)995-1004

D)1004-1017

61.Safforiylarning xukmronlik qilgan davrini ko'rsating?

A)870-890

V)873-900

S)900-951

D)960-980

62.Somoniylar davlatining poytaxti –bu...

A)Buxoro

V)Samarqand

S)Nishopur

D)Kesh

63.XII asrning oxirida Xorazmda sufizm ta'limotining qaysi yo'nalishi vujudga keldi?

A) Yassaviya

V)Kubroviya

S)Naqshbandiya

D)to'g'ri javob yo'q

64.X asrning birinchi choragida o'g'izlar davlatining parchalanishiga nima sabab bo'ldi?

A)o'zaro urushlar

V)qipchoqlar tomonidan berilgan kuchli zarba

S)Movaraunnaxrda dexqon va chorvador axolining aralashuvi

D)Toxiriylar tomonidan o'g'izlar davlatining bosib olinishi

65.Xorazm XII asr oxirlarida qaysi xukmdor davrida ayniqsa kuchaygan.

A)Otsiz

V)Takesh

S)A.Muxammavd

D)El-Arslon

66.Rus qo'shinlari tomonidan Toshkentni egalashga bo'lgan muvaffaqiyatsiz urunish qachon sodir bo'ldi?

A)1861yil yozida.

V)1864 yil kuzda.

S)1865 yil bahorda.

D)1870 yil qishda.

67.Turkiston general gubernatorligi qachon tashkil topadi?

A)1865 y.

B)1866y.

S)1867y.

D)1876y.

68.Turkistonning birinchi general gubernatori kim bo'lgan?

A.Chernyayev.

V)Skobelev.

S)Kaufman.

D)Kuropatkin.

69. Turkiston general-gubernatorligi 1885 yilda qanday viloyatlarga bo‘lingan?

A) Sirdaryo, Yettisuv.

V) Farg‘ona, Samarqand, Sirdaryo, Zakaspiy

S) Yettisu, Samarqand, Farg‘ona.

D) Zakaspiy, Samarqand, Sirdaryo, Yettisuv va Sirdaryo.

70. Po‘latxon qo‘zg‘aloni qayerda bo‘lgan?

A) 1868 yilda Buxoro amirligida.

B) 1873-1876 yillarda Qo‘qon xonligida.

S) 1896 yilda Andijonda

D) 1916 yilda Turkiston o‘lkasida.

71. Turkiston o‘lkasi qaysi davlat tashkilotiga bo‘ysingan?

A) Ichki ishlar vazirligiga.

B) Tashqi ishlar vazirligiga

S) Harbiy vazirlikka

D) Rus podshosining o‘ziga

72. Dukchi eshon qo‘zg‘aloni qayerda va qachon sodir bo‘ladi?

A) 1868 yilda Buxoro amirligida.

B) 1874-76 yillarda Qo‘qon xonligida

S) 1892 yil Toshkentda bo‘lgan vabo isyonida

D) 1898 yilda Andijonda

73. O‘lkaning asosiy sanoat tarmoqlari maxsulot ishlab chiqargan...

A) Ichki bozor uchun

B) O‘lkadan olib chiqib ketish uchun

S) A va V

D) sanoat bo‘lmagan

75. Yosh buxoroliklarning siyosiy ideali bo‘lgan mamlakat?

A) Eron.

V) Turkiya

S) Angliya

D) Rossiya

76. Kimni « O‘rta Osiyo jadidlarning » otasi deb xisoblashgan?

A) Bexbudi

V) Fitrat

S) Cho‘lpon

D) Ayni

77. Turkiston xalqlari qaysi Davlat dumasiga saylash huquqidan mahrum etilgan?

A) Birinchi

V) Ikkinchi

S) Uchinchi

D) To‘rtinchi

78. O‘lkadagi paxta bozori kimga qarashli edi?

A) Buxoro amiriga

V) maxalliy tadbirkorlarga

S)chet el firmalariga
D)Rossiya firmalariga

79. 1905-1907 yillarda O'lkada sodir bo'lgan inqilobiy xarakatlarning asosiy ishtirokchilari kimlar edi?

A)soldatlar
V)xizmatchilar
S)temir yo'l ishchilari
D)dexqonlar

80.1916 yigi qo'zg'alon birinchi bo'lib qayerda sodir bo'ldi?

A)Toshkentda
V)Xo'jandda
S)Urganchda
D)Samarqandda

81.1905-1907 yillardagi inqilob bilan bog'liq birinchi miting qachon va qayerda bo'lib utdi?

A)01.01.1905y.Farg'onada
V)12.01.1905 y.Samarqandda
S)12.01.1905y.Toshkentda.
D)03.07.1906y.T oshkentda.

82.1916 yilgi qo'zg'alonning boshlanishiga nima sabab bo'ldi?

A)Rossiyaning 1 jaxol urushida kirishi
V)qo'shimcha yangi harbiy soliqning joriy etilishi
S)Mardikorlikka olish haqidagi chor xukumati farmoni
D)qurg'oqchilik va hosilsizlik

83.Turkiston (Qo'qon) muxtoriyati qachon tashkil topdi?

A)1916y.
V)1917 y.
S)1918y.
D)1919y.

84.O'lkadagi qaysi viloyat qarshilik harakatining asosiy kurash maydoniga aylandi?

A)Toshkent
V)Samarqand
S)Farg'ona
D)Kaspiorti.

85. Buxoroga Kolesov yurishi qachon sodir bo'ldi?

A)1917 yil fevralda
V)1918 yil martda
S)1918 yil iyunda
D)1919 yil yanvarda.

86.NEP siyosatini amalga oshirish tadbirlari qachon boshlandi?

A)1920 yilda
V)1921yilda
S)1922 yilda
D)1923 yilda.

87. Oziq –ovqat razvyorstkasini nima bilan almashtirishga qaror qilindi?

A) umumiy majburiy mehnat bilan

V) pul to'lovlari bilan

S) oziq-ovqat solig'i bilan

D) harbiy xizmat bilan.

88. Xorazm va Buxoro xalq respublikalari qachon tashkil etildi?

A) 1917 yilda

V) 1918 yilda

S) 1920 yilda

D) 1923 yilda.

89. Javoblarni to'g'ri belgilang: Yer-suv islohoti o'tkazildi...

A) 1921-1922, 1925-1929 yy.

V) 1917-1918, 1925-1929 yy.

S) 1921-1922, 1928-1930 yy.

D) 1922-1923, 1927-1929 yy.

D) Ochil Qodirov.

90. O'zbekiston Respublikasi konstitusiyasiga binoan Vazirlar Mahkamasi faoliyatiga rahbarlikni kim tashkil qiladi va uni amalga oshiriladi?

A) Prezident

B) Premer-ministr

S) Qonunchilik palatasi spikeri

D) A va V

91. Vazirlar mahkamasi o'z faoliyati bo'yicha javobgar:

A) Respublika Prezidenti oldida

B) Oliy Majlis oldida

S) Prezident va Oliy Majlis oldida

92. Iqtisodiy sohani liberalizatsiyalash (erkinlashtirish) bu:

A) Iqtisodiy boshqaruvda davlat rolining oshirilishi

B) Iqtisodiy boshqaruvda davlat rolining pasayishi

S) ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish

D) To'g'ri javob yo'q.

93. Ikki palatali parlamentni tashkil etish masalasi bo'yicha referendum qachon bo'lib o'tdi?

A) 2002 yil 27 yanvar

B) 2003 yil 20 mart

S) 2004 yil 28 dekabr

D) 2005 yil 10 yanvar

94. Qaysi yildan boshlab O'zbekistonda o'lim jazosi bekor qilindi?

A) 1991

B) 2001

S) 2005

D) 2008

95. 2010 yil yanvarda Oliy Majlisga o'ttkazilgan saylovda qaysi siyosiy partiya ko'pchilik o'ringa ega bo'ldi?

A) O'zNDPU

B) Adolat

S) O'zLDP

D) Milliy tiklanish

96. O‘zbekistonda inson huquqlari bo‘yicha qanday institutlar bor?

- A) Ombudsman
- B) Inson huquqlari bo‘yicha milliy markaz
- S) Ijtimoiy fikrni baholash instituti
- D) Hamma javoblar to‘g‘ri

97. Prezident tomonidan Senatning yuqori palatasiganechta nomzod ko‘rsatiladi?

- A) 6
- B) 12
- S) 14
- D) 16

98. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senatida Toshkent shahridan bo‘lgan deputatlarni necha kishi tashkil etadi?

- A) 12
- B) 3
- S) 6
- D) 10

99. O‘zbekiston Respublikasida qaysi organ ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiriladi?

- A) Oliy Majlis
- B) Senat
- S) Vazirlar Mahkamasi
- D) O‘zbekiston Respublikasi prokuraturasi

9. Fan bo‘yicha talabalarning bilimni baholash va nazorat qilish mezonlari

Baholash usullari	Ekspress testlar, yozma ishlar, og‘zaki so‘rov, prezintatsiyalar
Baholash mezonlari	<p>86-100 ball “a’lo”</p> <ul style="list-style-type: none">- Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to‘la o‘zlashtira olish;- Xulosa va qaror qabul qilishi;- Ijodiy fikrlay olishi;- Mustaqil mushohada yurita olishi;- Olgan bilimlarini amalda qo‘llay olishi;- Mohiyatini tushunishi;- Bilish, aytib berishi;- Tasavvurga ega bo‘lishi. <p>71-85 ball “yaxshi”</p> <ul style="list-style-type: none">- Mustaqil mushohada yurita olishi;- Olgan bilimlarini amalda qo‘llay olishi;- Mohiyatini tushunishi;- Bilish, aytib berishi;- Tasavvurga ega bo‘lishi. <p>55-70 ball “qoniqarli”</p> <ul style="list-style-type: none">- Mohiyatini tushunishi;- Bilish, aytib berishi;

	- Tasavvurga ega bo'lishi. 0-54 ball "qoniqarsiz" - Aniq tasavvurga ega bo'lmaslik; - Bilmaslik.		
	Reyting baholash turlari	Maks.ball	O'qitish vaqti
	Joriy nazorat:	40	
	Ma'ruza mashg'ulotlarida faolligi, muntazam ravishda konspekt yuritish uchun	5	Semestr davomida
	Mustaqil ta'lim topshiriqlarining o'z vaqtida va sifatli bajarilishi	10	
	Amaliy mashg'ulotlardagi faolligi, savollarga to'g'ri javob berganligi, amaliy topshiriqlarni o'z vaqtida bajarganligi uchun	25	
	Oraliq nazorat	30	
	Birinchi oraliq nazorat yozma ish (amaliy mashg'ulot o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi)	15	
	Ikkinchi oraliq nazorat yozma ish (ma'ruzachi o'qituvchisi tomonidan qabul qilinadi)	15	
	Yakuniy nazorat	30	
	Yozma ish	30	
	JAMI	100	